

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου
Πολέμου στην Ελλάδα – μια συγκριτική προσέγγιση

Επιστημονική επιτροπή:

Επόπτης: Ομότιμος καθηγητής Χάγκεν Φλάισερ

Καθ. Αντώνης Λιάκος

Αν. Καθ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν

Άννα Μαρία Δρουμπούκη

ΑΜ 200850

Αθήνα, Μάρτιος 2014

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΜΝΗΜΗ, ΑΝΑΜΝΗΣΗ, ΜΝΗΜΕΙΑ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

- Ιστορία της μνήμης: Νορά, Αλμπάκς και οι «σπουδές μνήμης»
- Οι μάχες για την ιστορία

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΑΝΕΞΕΡΕΥΝΗΤΗ ΥΛΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

- Στρατόπεδο Χαϊδαρίου
- Στρατόπεδο Παύλου Μελά
- Σκοπευτήριο Καισαριανής
- Αμφιλεγόμενα μνημεία θυμάτων και θυτών

ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΑΤΙΑ

- Η διπλή μνήμη του πολέμου στη Γερμανία: Μπούχενβαλντ, Ράβενσμπρουκ, Ζάξενχαουζεν
- Αντίσταση και ηρωοποιήσεις πριν και μετά την ενοποίηση: Τα μνημεία στη χωματερή της ιστορίας.
- Η Geschichtspolitik/ Vergangenheitspolitik της Δυτικής Γερμανίας
- Μεγάλη Βρετανία: Η διαχείριση της μνήμης των στρατοπέδων
- Περιπτώσεις «ξεχασμένων» στρατοπέδων και η αντιστροφή της αρνητικής αύρας των «επάρατων» τόπων μνήμης

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΔΙΑΙΡΕΜΕΝΕΣ ΜΝΗΜΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Μνημειοποίηση και εγγραφή της Σοά στην πόλη:

- Θεσσαλονίκη: Από την πόλη της Φεντερασιόν στην «πόλη των φαντασμάτων»
- Μνημείο Ολοκαυτώματος Βερολίνου: “Zuviel Erinnerung”?
- Ρόδος
- Λάρισα
- Ιωάννινα
- Αθήνα- μια καθυστερημένη μνημειοποίηση.

Η διαιρεμένη μνήμη των Καλαβρύτων

Γερμανικά Στρατιωτικά Νεκροταφεία: Υλικότητα της μνήμης

Μουσεία Εθνικής Αντίστασης: Μετασχηματισμοί της αντιστασιακής μνήμης και οι μουσειακές αποτυπώσεις της

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*Η φωτογραφία στο εξώφυλλο είναι από το στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, φωτ. αρχείο της γράφουσας.

Μέλη επταμελούς επιτροπής κρίσης:

Πολυμέρης Βόγλης

Κατερίνα Γαρδίκια

Δήμητρα Λαμπροπούλου

Μάρλεν Μούλιου

Πηγές της Ιστορίας δεν είναι μόνο τα αρχεία, τα ντοκουμέντα, οι μαρτυρίες. Είναι και η σιωπή.

Μάρω Δούκα, Το Δίκιο είναι ζόρικο πολύ, Πατάκης, Αθήνα 2010.

«Αν το πρόβλημα στη Δυτική Ευρώπη ήταν το έλλειμμα μνήμης, στο άλλο ήμισυ της ηπείρου το πρόβλημα έχει αντιστραφεί. Εδώ υπάρχει υπερβολικά πολλή μνήμη, πολλά παρελθόντα στα οποία οι άνθρωποι μπορούν να ανατρέξουν, συνήθως ενάντια στο παρελθόν ενός άλλου».

Tony Judt, *“The Past is a Foreign Country: Myth and Memory in Postwar Europe”*, *Daedalus* 21, no. 4, Fall 1992, σ. 99.

Ευχαριστίες

Η διαδικασία της έρευνας και της συγγραφής είναι ένα σπάνιο ταξίδι με ανεκτίμητους συνταξιδιώτες: δασκάλους, φίλους, παραστάτες, αρχειονόμους, γονείς, συναδέλφους. Κατά τη διάρκεια της συγγραφής το συναρπαστικό ταξίδι έγινε κυριολεξία, σε πολλά μέρη της Ελλάδας και του εξωτερικού, σε αρχαία, ινστιτούτα, βιβλιοθήκες και συνέδρια.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η διατριβή αυτή δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς την καθοδήγηση και συμπαράσταση του δασκάλου μου Χάγκεν Φλάισερ, που μου δίδαξε τις βασικές αρχές της ιστορικής έρευνας και αφιέρωσε σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής πολύτιμο χρόνο. Η μύησή μου στη συνταρακτική δεκαετία του '40 οφείλεται σε αυτόν και στα βιβλία του, από τα πρώτα έτη των σπουδών μου στο Τμήμα Ιστορίας του ΕΚΠΑ. Τα σεμινάρια του μεταπτυχιακού προγράμματος όπου συνδίδασκα με τον Χ. Φλάισερ κατά το διάστημα 2011- 2013 αποτέλεσαν πηγή προβληματισμών και αφετηρία συλλογής πολύτιμων εμπειριών. Οι οφειλές και η ευγνωμοσύνη δεν εκφράζονται με λόγια.

Στα μεταπτυχιακά σεμινάρια του Αντώνη Λιάκου και της Ρίκης Βαν Μπούσχοτεν, ο γόνιμος διάλογος που αναπτύχθηκε υπήρξε υποστηρικτικός για την έρευνά μου, και οι συμβουλές τους στάθηκαν πάντοτε πολύτιμες. Ειδικά στον Αντώνη Λιάκο οφείλω τα πλούσια θεωρητικά ιστοριογραφικά ερεθίσματα που μου προσέφερε από τα προπτυχιακά ακόμη έτη της φοίτησής μου. Η όξυνση της σκέψης και η πλάτυνση των οριζόντων μου, μέσα από την τριβή των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών του σεμιναρίων, είναι αποτέλεσμα της διδασκαλίας του, που δεν ακολούθησε ποτέ την πεπατημένη.

Η Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών (DAAD) χορήγησε ερευνητική υποτροφία μικρής παραμονής τριών μηνών στη Γερμανία (Βερολίνο-

Freiburg- Koblenz, Απρίλιος- Ιούλιος 2013), και οφείλω ευχαριστίες στη Λία Γουδουσάκη και στον Alexander Roggenkamp του γραφείου της DAAD στην Αθήνα για την ενθάρρυνσή τους να υποβάλλω αίτηση.

Η παραμονή μου στο Ινστιτούτο Simon Dubnow του πανεπιστημίου της Λειψίας (Αύγουστος- Νοέμβριος 2009) με υποτροφία του Ινστιτούτου υπήρξε πολύτιμη ερευνητική ευκαιρία, και ευχαριστώ τους Nicolas Berg, Suzanne Zepp και Elisabeth Gallas για την υποστήριξή τους και τους γόνιμους διαλόγους μας όλο εκείνο το διάστημα.

Μεγάλη ευγνωμοσύνη οφείλω στην καλή φίλη, πρώην διευθύντρια του DAAD Ελλάδας Katja Jaeckel, που διευκόλυνε όσες φορές χρειάστηκε την παραμονή μου στο Βερολίνο, καθώς και στον Γιώργο Χριστονάκη. Η σπάνια ευκαιρία να πάρω συνέντευξη από Γερμανό βετεράνο της Βέρμαχτ στην πόλη Wislow οφείλεται σε αυτήν.

Αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας της έρευνας αποτελούν πάντοτε οι διάλογοι με τους συναδέλφους (και φίλους) από ίδιες ή άλλες επιστημονικές πειθαρχίες, η ενθάρρυνση και η υποστήριξή τους, καθώς και η ανάγνωση της πρώτης γραφής κάποιων κεφαλαίων. Ευχαριστώ θερμά τους Γιάννη Δούκα, Ιάσωνα Χανδρινό, Ελένη Μπεζέ-Καμχή, Χάρη Δελλοπούλου, Φίλιππο Παππά, Αντώνη Αντωνίου, Ελένη Κούκη, Μαριλίζα Μητσού, Παναγιώτη Ζεστανάκη, Στέφανο Καβαλλιεράκη, Λέανδρο Μπόλαρη, Άγγελο Βλάχο, Γιάννη Γιαννιτσιώτη. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την Οντέτ Βαρών- Βασάρ, που σε όλο το διάστημα της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας στην οποία ήταν μέλος της τριμελούς επιστημονικής επιτροπής, μέχρι και σήμερα στέκεται ενεργός συμπαραστάτρια με συμβουλές και αμέριστη ενθάρρυνση. Της είμαι ευγνώμων.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε πολλά ερευνητικά κέντρα, βιβλιοθήκες και αρχεία της Ελλάδας και του εξωτερικού. Με τυχαία σειρά οι ευχαριστίες:

Στην πολυμήχανη και δυναμική Αλίκη Αρούχ, ψυχή των Αρχείων Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης και υπεύθυνη για την ανασυγκρότησή τους από το μηδέν, στον καθηγητή Werner Bergmann του Zentrum für Antisemitismusforschung Βερολίνου, στον Peter Paessler του αρχείου του Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge στο Κάσελ, στην Andrea Meier των Στρατιωτικών Αρχείων του Freiburg, στην Κάρμεν Κοέν των αρχείων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ρόδου, στον Περικλή Ρήτα (Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων), στον Ανέστη Στεφανίδη (Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσ/νίκης), στον Σάκη Λεών για την παραχώρηση του αρχείου του

μνημείου Ολοκαυτώματος και για τη γενικότερη συνεργασία, στα ΑΣΚΙ (Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας) και τους φιλικούς και εξυπηρετικούς εργαζόμενους, στο ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), στους εργαζόμενους του Ιστορικού Αρχείου Χανίων. Τέλος, στο δήμο Καισαριανής, και ειδικά στον Κώστα Μπλάνα, πρόεδρο Δ.Σ., και στον υπεύθυνο Δημοσίων Σχέσεων Βασίλη Γόβατση.

Στη μακρά λίστα των ευχαριστιών δεν θα μπορούσα να παραλείψω: Το καλαίσθητο Ίδρυμα Μονταλεμπέρτ της Ρόδου, όπου φιλοξενήθηκα το καλοκαίρι του 2011, και το ζεύγος Μανουέλα και Μαρκ-Ρενέ ντε Μονταλαμπέρ, τη Μονίκα και Karl Wierlacher- Engelhardt για τη φιλοξενία τους στο Freiburg, τον Βαρδή Βαρδινογιάννη, ψυχή της ΕΔΙΑ και με μακρά αντιστασιακή ιστορία πίσω του, καθώς και την κυρία Γιώτα Κολιοπούλου- Κωνσταντοπούλου, επιζώσα του καλαβρυτινού ολοκαυτώματος, με την οποία δημιουργήθηκαν ιδιαίτεροι συναισθηματικοί δεσμοί. Η ίδια μου εμπιστεύτηκε πολύτιμο αρχειακό υλικό από τη συλλογή της και αφιέρωσε ώρες συζητήσεων μαζί μου. Ο άνθρωπος από τον οποίο πήρα πρώτη φορά συνέντευξη, ο Εβραίος επιζών του Άουσβιτς Σαμ Νεχαμά, βρίσκεται στις σελίδες αυτής της διατριβής, και το κεφάλαιο για το Ολοκαύτωμα αφιερώνεται στη μνήμη του, καθώς και στη μνήμη της Μπέρυ Ναχμία και της Έρικα Κούνιο- Αμαρίλιο, που επίσης είχα την τιμή να γνωρίσω πριν χρόνια.

Το μυθιστόρημα είναι προορισμένο από τη φύση του να συμπλέκεται ποιητικά με την ιστορία, και αυτή την παραδοχή την οφείλω στη Μάρω Δούκα που μου γνώρισε τα Χανιά μιας άλλης εποχής, της δεκαετίας του '40. Τα βιβλία της από παλιά στάθηκαν πλοηγός για μένα στη διαμόρφωση μιας «ποιητικής της ιστορίας». Της χρωστώ την υποστήριξη, την ανάγνωση της διατριβής και τη διαθεσιμότητα, εκτός από όσα μας συνδέουν μέσα στα χρόνια.

Τέλος, χωρίς τη συμπαράσταση των φίλων μου και «αδελφών μου» Δόξα Πάντα, Βάσω Παλαιού, Πέπη Καραμπέκου, τίποτα δεν θα ήταν εφικτό.

Αυτή η διατριβή αφιερώνεται στους γονείς μου, Ευαγγελία και Δημήτριο Δρουμπούκη, που με υπομένουν αγόγγυστα τόσες δεκαετίες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Άτιμο πράγμα η Ιστορία. Πέφτει πάνω στη ζωή και την πλακώνει».

Σοφία Νικολαΐδου, *Απόψε δεν έχουμε φίλους*.¹

Η μνήμη μας πηγαίνει εκεί που θέλει αυτή.

*Βάλς με τον Μπασίρ, 2008*²

«Εάν επιθυμείτε εξαγνισμό της μνήμης, μην τον γυρεύετε στα στρατόπεδα».

*Διαβάζοντας στη Χάνα, Bernhard Schlink, 2008*³

Όταν τερματίστηκε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, υπήρχε μια παγιωμένη πεποίθηση, ή έστω προσδοκία, ότι τα δεινά είχαν τελειώσει. Στην πραγματικότητα από τη στιγμή εκείνη ο πόλεμος άρχισε να διαμορφώνει ταυτότητες και να αποτελεί αντικείμενο δημόσιων συζητήσεων επαληθεύοντας τη θέση ότι «ως παρελθόν έχει πολύ μέλλον ακόμα».⁴ Όπως αναφέρει ο Χάγκεν Φλάισερ «η σχέση με την ιστορία συνήθως γίνεται πιο εύκολη όσο περισσότερο απομακρυνόμαστε χρονικά από τα γεγονότα. Θετικές μνήμες λαμπρύνονται, μνήμες αρνητικές ξεθωριάζουν, οι παλιές γενιές, που ενδεχομένως θα εξέφραζαν αντίλογο, φεύγουν με τη νομοτέλεια των βιολογικών ρυθμών [...]. Το φαινόμενο της «δεύτερης ζωής» των ιστορικών γεγονότων -στο δημόσιο λόγο όπως και στην επιστημονική έρευνα- ήταν ιδιαίτερα ισχυρό εκεί όπου η επίσημη μνήμη είχε εξοστρακίσει την αυτούσια συλλογική μνήμη των λαών στη χειμερία νάρκη των αποσιωπήσεων».⁴

Εδώ μελετάται το φαινόμενο της «δεύτερης ζωής» των γεγονότων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα μέσα από την ανεξερεύνητη υλικότητά του. Για τον λόγο αυτό, οι τόποι μαρτυρίας και μνήμης της Κατοχής, καθώς και οι διαδοχικές επιβιώσεις και οι μετασχηματισμοί τους έως σήμερα, θα αποτελέσουν μία από τις σταθερές αναφορές της ανάλυσης. Το ζητούμενο είναι να αποδειχθεί ότι στη μελέτη της ιστορίας δεν υπάρχει αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ των ιστορικών γεγονότων και των κατοπινών αναπαραστάσεών τους. Αυτές οι ιδιότυπες εκ νέου επεξεργασίες

¹ Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 99.

² Ταινία ισραηλινής παραγωγής του 2008, σε σκηνοθεσία Αρι Φόλμαν.

³ Στα ελληνικά γνωστή ως «Σφραγισμένα χείλη», αμερικάνικη ταινία σε σκηνοθεσία Στίβεν Ντάλντρι.

⁴ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Η διαστρέβλωση της ιστορίας σε όλο της το μεγαλείο», *Τα Νέα*, Σάββατο 27 Σεπτεμβρίου 2008.

⁴ Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 11.

του παρελθόντος, με την πάροδο του χρόνου, διαμορφώνουν την αποκρυσταλλωμένη συλλογική μνήμη.

Η μνήμη αποτελεί νέο ιστορικό «τόπο» σε όλη την Ευρώπη τις τελευταίες δεκαετίες. Η στροφή στη μελέτη της μνήμης δεν αφορά μόνο το ακαδημαϊκό πεδίο. Υιοθετήθηκε πλέον, και σε πολλές εκφάνσεις της δημόσιας σφαίρας, από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έως την πολιτική. Μετά το τέλος του πολέμου, οι κοινωνίες που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο έπρεπε να ανοικοδομηθούν και να αναπτύξουν στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν το πρόσφατο τραυματικό παρελθόν. Η λήθη σε ορισμένες χώρες, σηματοδοτώντας το πέρασμα από μίαν εποχή σε μίαν άλλη, αντιπροσώπευε τη θέληση να συσκοτιστούν τα δεινά του πολέμου και τα όποια ενοχικά συμπλέγματα συνεργατών, σιωπηλών συνενόχων και ένθερμων οπαδών του εθνικοσοσιαλισμού που επέλεγαν ως βολικότερη τη σιωπή από την επίπονη επεξεργασία του παρελθόντος. Στην πράξη, ωστόσο, δεν αποφεύχθηκαν οι μεταπολεμικές κρίσεις της μνήμης σε επίπεδο κρατών, πρώην εμπολέμων, ακόμη και ουδέτερων. Η μεταπολεμική Ευρώπη συγκάλυψε ενοχλητικές μνήμες και εμφανίστηκε ως το κατεξοχήν θύμα του ναζισμού. Οι εμπλεκόμενες χώρες απέκτησαν μερίδιο από τη νέα συλλογική ταυτότητα του νικητή απέναντι σε έναν εχθρό που ενσάρκωνε το απόλυτο κακό.⁵ Αυτοί οι ευρωπαϊκοί μύθοι μιας Ευρώπης θύματος του ναζισμού, όπως παρατηρεί ο Μαρκ Μαζάουερ, διαλαλούσαν τον αναπότρεπτο θρίαμβο της ελευθερίας.⁶ Εδώ θα μας απασχολήσουν, συν τοις άλλοις, η Γερμανία, πριν και μετά την επανένωσή της, η μεταπολεμική «έκρηξη της μνήμης», ειδικά από τη δεκαετία του 1980, αλλά και οι ιδιότυπες διαδρομές της επεξεργασίας του παρελθόντος.

Το επίκεντρο των συζητήσεων στις κρίσεις της μνήμης ήταν το ακανθώδες ζήτημα της αυτο-εικόνας και της αυτο-θεώρησης: Πώς βλέπουμε τους εαυτούς μας σε σχέση με το παρελθόν; Πώς η επίσημη μνήμη του πολέμου είναι προϊόν διασταύρωσης ατομικής και συλλογικής μνήμης; Και εάν αποδεχτούμε τη σημαντικότητα της μνήμης, ισχύει άραγε η άποψη του ιστορικού Τζέι Γούντερ ότι όποιος μιλάει για μνήμη μιλάει για τη Σοά;⁷ Η θρησκευιοποίηση της Σοά στις

⁵ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 58.

⁶ Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 17.

⁷ Θα προτιμήσουμε να αναφερόμαστε στη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης με τον όρο «Σοά» καθώς ο όρος «Ολοκαύτωμα» ενέχει την συνεκδοχή της εθελοντικής θυσίας. Εντούτοις, είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν η διεθνώς καθιερωμένη ονομασία «Ολοκαύτωμα» μπορεί να αντικατασταθεί, λόγω της παγίωσής της στην ορολογία, μολονότι τα τελευταία χρόνια ο όρος «Σοά»

σύγχρονες, δυτικές κυρίως, κοινωνίες αποτελεί πρόβλημα για τις μορφές και τους τρόπους μνημειακής αναπαράστασής της; Και η μη δυνατότητα να λησμονήσει κανείς τη Σοά, λόγω ακριβώς της αναγωγής της σε θρησκεία, μήπως θυμίζει τον «Μνημοπαθή» του Μπόρχες που υπέφερε από την ασθένεια της υπερβολικής μνήμης με αποτέλεσμα να θυμάται τα πάντα αλλά να μην είναι σε θέση να τα επεξεργαστεί κριτικά και να τα αναστοχαστεί;

Πολιτικές της μνήμης (politics of memory/ Vergangenheitspolitik): Μια σύντομη επισκόπηση

Η μνήμη δεν είναι στατική και πάγια. Αντιθέτως επαναπροσδιορίζεται σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος. Όπως αναφέρει ο Τζον Γκίλις: «Το καίριο νόημα κάθε ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας, δηλαδή ένα αίσθημα ομοιότητας μέσα στον χώρο και στον χρόνο, ορίζεται από τη μνήμη. Και αυτό που θυμάται κανείς είναι καθορισμένο από την εκάστοτε προσλαμβανόμενη ταυτότητα».⁸ Οι πολιτικές της μνήμης τα τελευταία χρόνια έχουν αναδειχθεί σε προνομιακό πεδίο έρευνας. Ενώ η συλλογική μνήμη μελετάται πολυπρισματικά, όσον αφορά τις διαστάσεις της οικογένειας, του φύλου, της τάξης, οι πολιτικές της μνήμης συνδέονται κυρίως με την άνωθεν θεσμική μνήμη. Σε κάθε κράτος η διαχείριση της μνήμης του πολέμου διαφέρει ανάλογα με τις εκάστοτε προσπάθειες των ελίτ, κυρίως των πολιτικών ηγεσιών, να επιβάλουν τη δική τους εκδοχή για το παρελθόν. Η περίπτωση των δύο Γερμανιών είναι χαρακτηριστική. Η θεσμική μνήμη στην πρώην Ανατολική Γερμανία δεν συμπεριέλαβε τη Σοά ούτε και την αναγνώρισε ως μέρος της κληρονομιάς της. Η Δυτική Γερμανία, αντίθετα, μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης στρατηγικής της, προκειμένου να ενσωματωθεί στον νέο αναπτυσσόμενο ψυχροπολεμικό κόσμο, ανέλαβε παραπλανητικά να πληρώσει αποζημιώσεις στα θύματα, ενώ παράλληλα την απασχολούσε η μεθόδευση της επανένταξης των ναζί στον βαθύ γερμανικό γραφειοκρατικό μηχανισμό.⁹

χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα στις μελέτες των νεότερων ιστορικών. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944*, Παπαζήσης, τόμος Β', Αθήνα 1995, σ. 296, υποσημ. 1.

⁸ John R. Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship", in *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton 1994, σ. 3

⁹ Το 1952 λήγουν οι διαπραγματεύσεις για πολεμικές αποζημιώσεις μεταξύ Γερμανίας και Ισραήλ, που διεξάγονταν στο Λουξεμβούργο. Η Γερμανία θα πληρώσει ως αποζημίωση 3 δισεκατομμύρια γερμανικά μάρκα.

Μετά το 1945 ο κυρίαρχος ενοποιητικός ευρωπαϊκός μύθος ήταν αυτός της σύσσωμης αντίστασης ενάντια στον κατακτητή. Η ανάγκη για την υποστήριξη αυτού του μύθου γεννήθηκε από την αντιφασιστική παράδοση που κυριάρχησε μετά το τέλος του πολέμου και ενισχύθηκε από τις εθνικές παραδόσεις κρατών όπως η Γαλλία και η Ιταλία, που ανήγαγαν τον αντιφασιστικό αγώνα και την μαζική αντίσταση σε βασικούς μεταπολεμικούς ιδρυτικούς μύθους. Ο ενωτικός μύθος της «ενιαίας και σύσσωμης Αντίστασης» ήταν ζωτικός στην αναδόμηση της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, αν και από το 1990 και έπειτα η Αντίσταση χάνει τον νομιμοποιητικό ρόλο που είχε προηγουμένως, κυρίως λόγω των νέων μελετών που διασάλευσαν το στέρεο μεταπολεμικό οικοδόμημα και στόχευσαν στην αναθεώρηση της ιστορίας. Σε συνδυασμό με την αυτοθυματοποίηση που επέβαλλαν οι λαοί ως ναρκισσιστική εκδοχή της αυτο-εικόνας τους και ως ενοποιητικό αφήγημα- ακόμη και εκείνοι που υπήρξαν εταίροι του Άξονα όπως οι Ιταλοί- δομήθηκαν οι εθνικές ταυτότητες και ιδεολογίες, στις οποίες η Σοά είχε δευτερεύοντα ρόλο, παρόλο που διωγμοί εναντίον των Εβραίων συνεχίστηκαν και μετά το τέλος του πολέμου, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το πογκρόμ του Κιέλτσε στην Πολωνία, στις 4 Ιουλίου 1946. Χρειάστηκαν πολλές δεκαετίες για να αμφισβητηθούν αυτοί οι εθνικοί μύθοι και οι εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Οι περιπτώσεις της Γαλλίας, του Βελγίου,¹⁰ της Δυτικής Γερμανίας και της Ολλανδίας είναι χαρακτηριστικές, και τόποι μνήμης όπως το μαρτυρικό γαλλικό χωριό Οραντούρ, αξιοποιήθηκαν για την θετική αυτο-εικόνα ολόκληρης της Γαλλίας μεταπολεμικά, ως αντίβαρο στις άβολες μνήμες όπως η γενοκτονία, η συνεργασία, ο εγχώριος ρόλος των “by-standers” (σιωπηλοί παρατηρητές/συμμέτοχοι), ο δοσιλογισμός.

Το 1989 σηματοδότησε μια νέα περίοδο αυτοπροσδιορισμού για ολόκληρη την Ευρώπη. Ποτέ δεν είχαμε τόση προσφορά ιστορίας. Στο ποικιλόμορφο πεδίο των μνημονικών σπουδών η κύρια επικέντρωση ήταν το τραύμα στην πιο ακραία μορφή του, τη Σοά, κάτι που ήδη είχε αρχίσει να επιτελείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Το φράγμα της σιωπής κατέρρευσε στη Γερμανία, παρόλο που οι πρώτες

¹⁰ Το 1990, ένα βελγικό ντοκιμαντέρ ανέδειξε τον συνεργατικό ρόλο των φλαμανδόφωνων στη διάρκεια του πολέμου, σπάζοντας ακόμα ένα ταμπού της ιστοριογραφίας. Το Σεπτέμβριο του 2012 ο Πρωθυπουργός του Βελγίου, Elio Di Rupo, ζήτησε συγγνώμη, για την απέλαση χιλιάδων Εβραίων, κατά τη διάρκεια του Β Παγκοσμίου Πολέμου. Ανάμεσα τους υπήρχαν γυναίκες (10.463) και παιδιά (4.259) που κατέληξαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. http://interpressgr.blogspot.gr/2012/09/blogpost_9.html (15/9/2012). Φυσικά, η Γαλλία αποτελεί μοναδικό επίσης παράδειγμα, που μελέτησε ήδη από τις αρχές του '70 ο Robert Paxton: *Vichy France. Old guard and new order*, πρώτη έκδοση 1972, αναθεωρημένη 2001 (Columbia University Press). Γι' αυτά τα διχαστικά χρόνια βλ. και την πρόσφατη δουλειά του Τζούλιαν Τζάκσον *France: The dark years 1940- 1944*, Oxford University Press 2001.

ενδείξεις αναφορικά με την νηφάλια αντιμετώπιση του παρελθόντος σημειώθηκαν ήδη τη δεκαετία του '60 στη Δυτική Γερμανία. Μέσα απ' αυτά τα δεδομένα αναδύθηκε ένα έντονο ενδιαφέρον για το «ξαναγράψιμο» της ιστορίας, που ήρθε ως αποτέλεσμα των κοσμοϊστορικών αλλαγών που συντελέστηκαν με την πτώση του τείχους. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία μιας «κουλτούρας της απολογίας» που χαρακτηρίζει και την εποχή μας: Επιτροπές Αλήθειας ανασυστήθηκαν για τη διερεύνηση ολοκληρωτικών καθεστώτων, από την Νότια Αφρική ως την πρώην Ανατολική Γερμανία και Πολωνία, και συγγνώμες ακούστηκαν για τη γενοκτονία των Εβραίων ακόμη και από την Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία της Αμερικής.

Στη Δυτική Γερμανία οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί (αλλά και οι εθνικές εκκαθαρίσεις και οι μαζικοί βιασμοί) των Συμμάχων αποτέλεσαν αφετηριακό σημείο για την θυματοποίηση μεγάλης μερίδας του γερμανικού λαού και την αναγωγή του σε απλό όργανο της βούλησης ενός «σατανικού φύρερ». Έτσι γεννήθηκε η «λογοτεχνία των ερειπίων», με τυπικό εκπρόσωπο τον Χάινριχ Μπελ, και ιστορικές μελέτες, πολλές φορές αμφιλεγόμενες, όπως η «Δρέσδη» του Βρετανού αναθεωρητή Ντέιβιντ Ίρβινγκ. Σύμφωνα με τον Ζέμπαλντ, οι Γερμανοί ανήγαγαν τα πάθη τους σε αρετή, παρόλο που έως ένα βαθμό οι ίδιοι προκάλεσαν την καταστροφή των πόλεων τους.¹¹ Ενδεχομένως μια πρώτη ρήξη με αυτούς τους μύθους, που δημιουργήθηκαν ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '60 με την έκδοση του σημαντικού λογοτεχνικού βιβλίου *Slaughterhouse- Five* του Κουρτ Βόνεγκουτ και με την επιβεβλημένη λήθη έγινε το 1968 αλλά και σε όλη τη διάρκεια της «σύντομης» δεκαετίας του '60.¹² Οι «πατροκτόνοι» φοιτητές της γενιάς του '68 (Achtundsechziger) αντιμετώπισαν κριτικά το παρελθόν και την εμπλοκή των γονέων τους στον πόλεμο, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο την καταγγελία της πολιτικής της Δυτικής Γερμανίας, υπό το πρίσμα των αριστερών προταγμάτων του φοιτητικού κινήματος. Γιατί οι μεταπολεμικές κοινωνίες θυμούνται λοιπόν τον πόλεμο τόσο επιλεκτικά;¹⁴

¹¹ Στο πολύ ενδιαφέρον *Η φυσική ιστορία της καταστροφής*, όπου αναλύει το σύνδρομο αυτοθυματοποίησης των Γερμανών με αφορμή τους, ούτως ή άλλως, τραγικούς βομβαρδισμούς γερμανικών πόλεων, καταλήγει στο συμπέρασμα πως πρωτουργοί των αεροπορικών επιδρομών υπήρξαν στην πραγματικότητα οι ίδιοι οι Γερμανοί, όταν βομβάρδισαν την Γκερνίκα, τη Βαρσοβία, το Βελιγράδι ή το Ρότερνταμ. Βλ. W. G. Sebald, *Η φυσική ιστορία της καταστροφής*, (μετάφραση Γιάννης Καλιφατίδης), Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 15-130. Επίσης σημαντικός εκπρόσωπος αυτού του άτυπου γερμανικού λογοτεχνικού ρεύματος είναι ο Γκίντερ Γκρας με το έργο του *Σαν τον κάβουρα* (Οδυσσεάς, 2008), στο οποίο αφηγείται τη βύθιση του γερμανικού πλοίου Γουλιέλμος Γκούστλοφ, που торπλίστηκε απ' τους Ρώσους.

¹² Στο *Slaughterhouse- Five* ο Κουρτ Βόνεγκουτ αφηγείται την ιστορία ενός αμερικάνου στρατιώτη, αιχμάλωτου πολέμου, του Billy Pilgrim, που έζησε τους βομβαρδισμούς στη Δρέσδη. Ο Βόνεγκουτ ουσιαστικά αφηγείται εν μέρει τη δική του εμπειρία, εφόσον και ο ίδιος βρισκόταν στη Δρέσδη. Το

Ο Ρίτσαρντ Νεντ Λέμποου ονομάζει ως «χώρες με ενδιάμεσο ρόλο» (inbetween role) εκείνες τις χώρες, όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Αυστρία και η Γιουγκοσλαβία, που στη διάρκεια του πολέμου είχαν διπλό ή τριπλό ρόλο, δηλαδή του συνεργάτη/αντιστασιακού/θύματος-νικητή.¹⁵ Η Γαλλία και η Ιταλία προέβαλαν έντονα τον μύθο της ενιαίας Αντίστασης. Στην Ιταλία υπερτονίστηκε η αρχική διάσωση των Εβραίων από τις ιταλικές αρχές, κάτι που πράγματι συνέβη, μολονότι σε κάθε γεγονός υπάρχουν πολλαπλές αποχρώσεις. Ο Ερνστ Νόλτε, Γερμανός ιστορικός, χρησιμοποίησε τη φράση «το παρελθόν που δεν παρέρχεται» για να δώσει έμφαση στη δυναμική που ενέχει το πρόσφατο παρελθόν του πολέμου. Αυτό το παρελθόν μπορεί να βρίσκεται σε υπερπροσφορά ή να απωθείται σε βαθμό ουσιαστικής εξάλειψης, στοιχεία που καταδεικνύουν την αδυναμία οικειοποίησης με αυτό και αποδοχής του. Ο ιστορικός Ενρί Ρουσό υπογράμμισε αυτά τα συμπτώματα θυμίζοντάς μας την παλαιότερη θέση του Νορά πως η υπερπροσφορά μνήμης είναι σημάδι ουσιαστικής μνημονικής ένδειας.¹⁶ Ο Ρουσό ήταν εκείνος που στις αρχές της δεκαετίας του '90 προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στη Γαλλία και όχι μόνο με το βιβλίο του για το «Σύνδρομο του Βισύ», στο οποίο αμφισβήτησε τη ρητορική περί ενός ένδοξου παρελθόντος, που αποτελούσε θεμέλιο μύθο της πολιτικής του Ντε Γκολ. Ο στρατηγός Ντε Γκολ θέλησε να προβάλλει μια αποιδεολογικοποιημένη μεταπολεμική εικόνα ενότητας της Γαλλίας, με ελάχιστες παραφωνίες στην ωραιοποιημένη αυτή κατάσταση, όπως την ύπαρξη «μιας χούφτας συνεργατών». Από

βιβλίο είναι ένα κράμα βιογραφίας, βιοματικής εμπειρίας, επιστημονικής φαντασίας και παραληρηματικού λόγου, που όμως περιγράφει τη φρίκη του πολέμου, πολλές φορές με αφοπλιστικά ωμό τρόπο. Είναι ένα εμβληματικό βιβλίο για την εμπειρία του πολέμου. Kurt Vonnegut, *Slaughterhouse- Five*, Delacorte USA 1969.

¹⁴ Η βιβλιογραφία για τις πολιτικές της μνήμης τα τελευταία χρόνια είναι ευρεία. Τα δύο σημαντικότερα βιβλία εκδόθηκαν την ίδια χρονιά: T.G. Ashplant, Graham Dawson και Michael Poper (επιμ.), *Commemorating War. The Politics of Memory*, New Brunswick, Transaction Publishers 2006, και Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006.

¹⁵ Richard Ned Lebow, “The Memory of Politics in Postwar Europe”, στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006, σ. 18-19.

¹⁶ Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, No 26, (Spring 1989), σ. 8.

μια ενδιαφέρουσα σύμπτωση το βιβλίο του Ρουσό κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά που πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία η περίφημη δίκη του «σφαγέα της Λυών» Κλάους Μπάρμπι, υπεύθυνου για το βασανισμό και τη θανάτωση πολλών αντιστασιακών, όπως του Ζαν Μουλάν, καθώς και για τις μεταφορές εκατοντάδων Εβραίων της

Γαλλίας σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.¹³ Η δίκη ήταν γεγονός-σταθμός στην ιστορία της μεταπολεμικής Γαλλίας και σε συνδυασμό με το βιβλίο του Ρουσό ανήγαγαν το πρόσφατο ανεπιθύμητο γαλλικό παρελθόν σε εθνική εμμονή.¹⁴ Είχαν προηγηθεί οι ταινίες του Μαρσέλ Οφούλς *Le Chagrin et Le pitié* (1969) και *Hotel Terminus: The life and times of Claus Barbie* (1989) που τάραξαν τα ήσυχα νερά της γαλλικής κοινωνίας, η οποία για πρώτη φορά αναγκάζεται να αντιμετωπίσει το παρελθόν της κατάματα.¹⁹ Εδώ αξίζει να αναφερθεί πως η ταινία *Le Chagrin et Le pitié* έγινε στόχος κριτικής από τα δεξιά, αλλά και από τα αριστερά. Ο Σαρτρ χαρακτήρισε ανακριβή την αναπαράσταση της περιόδου και το γαλλικό κράτος εμπόδισε την προβολή της ταινίας.²⁰

Το 1997 η «υπόθεση Ομπράκ» συγκλόνισε τη Γαλλία. Οι Ομπράκ ήταν ένα ζεύγος αντιστασιακών που γνώρισε τις δάφνες της επιτυχίας και της δόξας μεταπολεμικά, μέχρι να βγουν στην επιφάνεια κατηγορίες και αμφισβητήσεις για τον ρόλο τους στην Αντίσταση, καθώς ο Μπάρμπι τους κατηγόρησε για την προδοσία του αντιστασιακού Ζαν Μουλάν. Προκειμένου να αποδείξει την αθωότητά του, το ζεύγος προσκάλεσε μια ομάδα ιστορικών σε ένα διάλογο στρογγυλής τραπέζης το Μάιο του 1997, όπου οι ιστορικοί «ανέκριναν» το ζεύγος πάνω σε ιστορικά γεγονότα. Μετά τη δημοσίευση του διαλόγου σε καθημερινή εφημερίδα, οι ιστορικοί κατηγορήθηκαν για συμπεριφορά «ιεροεξεταστών της ιστορίας».¹⁵ Μια από τις απόρροιες της ξαφνικής ανάδυσης του «ένοχου παρελθόντος» στη Γαλλία ήταν και η ανακήρυξη του στρατοπέδου Ντρανσύ σε τόπο μνήμης και ιστορικό μνημείο το 2001.¹⁶ Η εμμονή με το παρελθόν στη Γαλλία φανερώνεται και από την αύξηση της

¹³ Γνωστή είναι η φωτογραφία του Robert Doisneau που δείχνει τον Ντε Γκολ να στέκει περήφανος στις 26 Αυγούστου του 1944 στα Ιλίσια Πεδία, εικόνα-σύμβολο για την ενότητα της γαλλικής αντίστασης μεταπολεμικά. Βλ. Monika Flacke (Επιμ.), *Mythen der Nationen. 1945-Arena der Erinnerungen*, Α' τόμος, Deutsches Historisches Museum, Berlin 2004, σ. 8. Βλ. επίσης Henry Rouso, *Le Syndrome de Vichy*, Seuil 1990/ Nancy Wood, *Vectors of Memory. Legacies of trauma in postwar Europe*, Berg, Oxford/New York 1999, σ. 5-6/ Alon Confino, "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", *The American Historical Review*, 102:5 (1997), σ. 1395-1397 και Susan Rubin Suleiman, *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, USA 2006, σ. 13- 15.

¹⁴ Βλ. Susan Rubin Suleiman, *Crises of Memory and the Second World War...* ό.π. σ. 36- 61, 80. ¹⁹ Βλ. το τρέιλερ της πρώτης ταινίας: <http://www.youtube.com/watch?v=xeO89EgDWrM> και όλη την ταινία *Hotel Terminus* εδώ: <http://www.youtube.com/watch?v=0MUnDgHaWB4> (14/10/2013). ²⁰ Richard J. Golsan, "The Legacy of World War II in France. Mapping the discourses of memory", στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006, σ. 87-88.

¹⁵ Richard Evans, "History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness", *History and Theory*, 41:3 (2002), σ. 338.

¹⁶ Το στρατόπεδο Ντρανσύ, λίγο έξω από το Παρίσι, λειτούργησε το 1941 και χρησίμευσε ως το μεγαλύτερο στρατόπεδο μεταβιβάσεων των Εβραίων της Γαλλίας σε στρατόπεδα θανάτου. Περίπου 70.000 κρατούμενοι, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων ήταν Εβραίοι, πέρασαν από το Ντρανσύ.

κυκλοφορίας βιβλίων με θέμα τον Β' Παγκόσμιο, που καταλαμβάνουν πλέον το 9% της συνολικής ιστοριογραφικής παραγωγής.²³ Στο Ντρανσύ, μέχρι σήμερα, ο επισκέπτης συναντά πολλές αναμνηστικές πλάκες με διαφορετικό περιεχόμενο η κάθε μία, ενδεικτικό των ιδιότυπων διαδρομών της μνήμης στη μεταπολεμική Γαλλία. Η μία πλάκα κάνει λόγο για τον υπερβολικό αριθμό των 100.000 κρατούμενων στο ιδιότυπο αυτό στρατόπεδο (σήμερα είναι ένα μπλοκ πολυκατοικιών, χωρίς ουσιαστική απόκλιση απ' την μορφή που είχε τότε ο χώρος καθώς κάθε διαμέρισμα ήταν κελί για τους κρατούμενους), η δεύτερη που τοποθετήθηκε το 1993 αναφέρει πως ανάμεσα στους κρατούμενους υπήρχαν και τσιγγάνοι, στοιχείο ανακριβές, ενώ η τρίτη πιο τολμηρή ουσιαστικά μιλάει για το γαλλικό κράτος που ευθύνεται για όσα φρικτά διαδραματίστηκαν στο Ντρανσύ.¹⁷ Η τρίτη πλάκα είναι και η σωστή. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Ντε Γκολ διεκδίκησε μανιωδώς τη «συνέχεια του κράτους» θεωρώντας το Βισύ ως «μη γενόμενο». Φυσικά το κράτος που ανέλαβε ο Ντε Γκολ ήταν το ίδιο κράτος με αυτό που διαχειρίστηκε το Βισύ. Η ιστορία του Μορίς Παπόν είναι πολύ διδακτική από αυτή την άποψη. Από αξιωματούχος του Βισύ και υπεύθυνος για τον εκτοπισμό Εβραίων, γκολικός αστέρας, νομάρχης βασανιστής στην Αλγερία και μετά αρχηγός της αστυνομίας του Παρισιού υπεύθυνος για την σφαγή του 1961. Το ζήτημα φυσικά δεν ήταν η μνήμη, ήταν η συνέχεια του κράτους και των συμφερόντων που υπηρετεί.¹⁸

Πρόσφατα, στη Γαλλία έχουμε νέες εξελίξεις: Στην 68^η επέτειο της Μάχης του Παρισιού, ο Γάλλος πρόεδρος Φρανσουά Ολάν χρησιμοποίησε τον επετειακό λόγο ευκαιριακά, κάνοντας παραλληλισμούς ανάμεσα στην γαλλική αντίσταση ενάντια στον Χίτλερ και στη συριακή εξέγερση ενάντια στο καθεστώς Ασάντ.

Η καθυστερημένη μουσειοποίησή του είναι μια ακόμα συνέπεια του «Συνδρόμου του Βισύ». Για το Ντρανσύ βλ. <http://www.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005215> (8/12/09).²³ Γεγονός που αποδεικνύει σύμφωνα με τον Ρουσό πως το κλισέ ότι η Γαλλία αδυνατεί να αντιμετωπίσει το παρελθόν της είναι πλέον ξεπερασμένο. Βλ. Henry Rouso, "Frankreich", στο: Volkhard Knigge, Norbert Frei, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C. H. Beck, München 2002, σ. 274.

¹⁷ Για τις πολιτικές της μνήμης στη Γαλλία και τις πολύπλοκες διαδικασίες ποινικοποίησης της μνήμης βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Το γαλλικό παράδειγμα: Οι νόμοι για την ιστορική μνήμη, 1990-2008», στο: Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Βλάσης Αγτζιδής, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, σ. 86-127.

¹⁸ Ευχαριστώ θερμά τον Λέανδρο Μπόλαρη, για τις πληροφορίες και τις πλούσιες ιδέες. Για το ρόλο του αρχηγού της γαλλικής αστυνομίας Μορίς Παπόν στη μαζική σφαγή των Αλγερινών διαδηλωτών στο Παρίσι στις 17 Οκτωβρίου του 1961 βλ. το εξαιρετικό αστυνομικό μυθιστόρημα του Ντιντιέ Ντενένξ *Εγκλημα και μνήμη*, Πόλις 2003, όπου ανασυνθέτει λογοτεχνικά τη μαζική σφαγή των αλγερινών την οποία οργάνωσε Παπόν, αργότερα υπουργός επί προεδρίας Ζισκάρ ντ' Εστέν, ο άνθρωπος που οργάνωσε επίσης τη σύλληψη και την αποστολή σε χιτλερικά στρατόπεδα των Εβραίων της περιφέρειάς του και στο τέλος της Κατοχής κατάφερε να συνδεθεί με την Αντίσταση και να εμφανιστεί ως καλός πατριώτης και αντιστασιακός.

Πολλοί παραλλήλισαν αυτή την ομιλία με αντίστοιχες εξομοιωτικές ομιλίες του πρώην προέδρου των ΗΠΑ Τζορτζ Μπους που είχε κάνει στο Άουσβιτς. Σε μια άλλη τελετή τον Ιούλιο του 2012, στον ιστορικό τόπο μνήμης Vel d' Hiv (ποδηλατοδρόμιο Παρισιού), στην 70^η επέτειο της εκτόπισης 13.000 Εβραίων του Παρισιού που είχαν συγκεντρωθεί στο ποδηλατοδρόμιο τον Ιούλιο του '42, ο Ολάν έκανε λόγο για ευθύνες των Γάλλων συνεργατών, ζήτησε συγγνώμη για τις εκτοπίσεις των Εβραίων και μίλησε για ένα «έγκλημα που διεπράχθη στην Γαλλία από Γάλλους».¹⁹ Μίλησε για τις «σκοτεινές ώρες της συνεργασίας με ευθύνη των Γάλλων δοσιλόγων και της γαλλικής αστυνομίας που συνέλαβε χιλιάδες οικογένειες και παιδιά. Ούτε ένας Γερμανός στρατιώτης δεν κινητοποιήθηκε για αυτή την επιχείρηση, την οποία ανέλαβαν εξ' ολοκλήρου οι Γάλλοι».²⁰ Μέχρι τώρα οι Γάλλοι ηγέτες, συμπεριλαμβανομένου και του μέντορα του Ολάν Φρανσουά Μιττεράν, εξοβέλιζαν το καθεστώς του Βισύ στα τάρταρα της γαλλικής ιστορίας. Αυτή η δήλωση αντιμετωπίστηκε θετικά από τα γαλλικά μέσα ενημέρωσης, σε μια συγκυρία μάλιστα όπου το 42% των ερωτηθέντων Γάλλων σε πρόσφατα γκάλοπ δήλωσαν πως δεν γνωρίζουν τι έγινε στο Vel d' Hiv, ενώ το 60% των ερωτηθέντων, ηλικίας 18-24 ετών δεν είχαν ακούσει ποτέ γι' αυτό.²¹

Στην ιταλική ιστοριογραφία για τον πόλεμο κυριαρχούσε ο ενοποιητικός μύθος της σύσσωμης και παλλαϊκής αντίστασης του ιταλικού λαού. Αυτό συσκοτίζε τα εγκλήματα που διέπραξαν οι Ιταλοί στην Ελλάδα, την Αλβανία και την Γιουγκοσλαβία. Η άβολη λεπτομέρεια πως μέχρι το Σεπτέμβριο του '43 η Ιταλία πολεμούσε στο πλευρό του Χίτλερ δεν χωρούσε στην ηρωική οπτική. Η πιο νηφάλια και ρεαλιστική αποτίμηση της Αντίστασης αφέθηκε στα χέρια των παραμυθιάδων της οθόνης και της αφήγησης, στον Ροσελίνι με την *Paisa* (1946), στον Μπερτολούτσι με το *La Strategia del Ragno* (1970), ή στον Ίταλο Καλβίνο.²⁹ Στην ιταλική δημόσια μνήμη κυριαρχούσε η όντως υπαρκτή αντίσταση των πολιτών (civil resistance) απέναντι στον νέο κατακτητή. Και πάλι εδώ το σινεμά παρείχε τα σύμβολα για αυτή την αφήγηση, παράδειγμα η άοπλη Άννα Μανιάνι που σκοτώνεται με σφαίρα πισώπλατα στο *Roma, Citta aperta* (1945), ταινία του Ροσελίνι που συμπληρώνει την νεορεαλιστική του τριλογία που διαμορφώνεται από τις ταινίες *Paisa* και *Germania*

¹⁹ <http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2012/aug/18/france-hollande-crime-vel-d-hiv/> (18/1/2014).

²⁰ Kim Willsher, "François Hollande sorry for wartime deportation of Jews", *Guardian*, 22.7.2012.

²¹ Adam Chandler, "François Hollande and French Jewish Memory", *Tablet*, 27.8.2012.

²⁹ John Foot, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, New York 2009, σ. 12-13.

Anno Zero.²²

Η παγιωμένη εικόνα του καλού και ερωτεύσιμου Ιταλού στρατιώτη, που ερωτευόταν νεαρές Ελληνίδες, τους έκανε καντάδες, τους έφερνε λουλούδια, είναι κυρίαρχη στη δημόσια μνήμη σχετικά με την ιταλική Κατοχή στα Βαλκάνια.²³ Ο μύθος του “brava gente” (ικανός και θαραλλέος λαός) κυριάρχησε μέχρι να εμφανιστούν οι πρώτες μελέτες στην δεκαετία του ’90 που αποδομούσαν αυτές τις κυρίαρχες θεωρήσεις. Το έργο του Κλαούντιο Παβόνε –που ονομάζει όλη την περίοδο ως Εμφύλιο Πολέμο- για την ιταλική Αντίσταση και τον φασισμό, καθώς και οι νέες μεθοδολογίες που αναπτύχθηκαν γύρω από θέματα ταμπού με την βοήθεια της μικροϊστορίας και της προφορικής ιστορίας, άνοιξαν το κουτί της Πανδώρας για την ορμητική εμφάνιση καταπιγμένων αφηγήσεων και διαρεμένων μνημών.²⁴ Ας μην ξεχνάμε πως δεν υπήρξε ποτέ ιταλική «Νυρεμβέργη». Μάλιστα, ο Τζον Φουτ, σε αντιστοιχία με το γαλλικό «Σύνδρομο του Βισύ», όρος που περιγράφει τους πολέμους της μνήμης γύρω από το παρελθόν του πολέμου στην Γαλλία, χρησιμοποιεί τον όρο «Σύνδρομο του Σαλό» για να περιγράψει το αντίστοιχο τοπίο μνήμης στην Ιταλία.³³ Ας θυμηθούμε την ταινία του Παζολίνι «120 μέρες στο Σαλό» για να αντιληφθούμε τι εννοεί.

Η δεύτερη ζωή του παρελθόντος

Από τις δίκες εγκληματιών πολέμου σε νέες κυκλοφορίες βιβλίων και από την επιταχυνόμενη μνημειοποίηση της δεκαετίας του ’90 στις μάχες των ιστορικών, η ιστορική κουλτούρα -δηλαδή η σχέση μιας κοινωνίας με το παρελθόν και η ένταξή του στο παρόν- βρίσκει συνεχώς τρόπους να διαμορφώνει καινούργιους όρους

²² Και αυτή η ταινία υπάρχει ολόκληρη στο διαδίκτυο: <http://www.youtube.com/watch?v=fvmzb8xhrgc> (14/10/2013). Ουσιαστικά, πραγματεύεται την ιστορία της γερμανικής κατοχής στη Ρώμη το 1944, όπου οι πολίτες της βιώνουν τη βάρβαρη συμπεριφορά των Γερμανών. Αυτό που κάνει το φιλμ συγκλονιστικότερο είναι το γεγονός ότι ο Ροσελίνι ξεκίνησε να το γυρίζει όταν οι Γερμανοί βρίσκονταν ακόμη στη Ρώμη. Ο Ροσελίνι γύρισε την ταινία του σε πραγματικές τοποθεσίες υπό τον συνεχή φόβο της κατάσχεσης και της σύλληψης.

²³ Η ταινία *Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλι*, αλλά και το βραβευμένο *Μεντιτερανέο* με τη Βάνα Μπάρμπα, συνέδραμαν στην εμπέδωση της εικόνας αυτής. Στον Κορέλι, οι Ιταλοί περνάνε τον περισσότερο καιρό τους τραγουδώντας, απολογούμενοι που κατέκτησαν ένα τόσο όμορφο νησί. Υπάρχουν μέχρι και «Κορέλι τουρς» σήμερα στην Κεφαλονιά. Ξαφνικά, το ειδυλλιακό τοπίο χαλάνε οι Γερμανοί που κατακτούν το νησί, ενώ η ταινία παραλείπει να προβάλλει την πρώτη κατάκτηση του νησιού από τους Ιταλούς.

²⁴ Το έργο του Παβόνε μεταφράστηκε και στα αγγλικά: *A Civil War. A history of the Italian Resistance*, Verso, 2013. Ο κόσμος της Αριστεράς βίωσε ένα μεταπολεμικό ιταλικό κράτος που υμνούσε την αντίσταση, αλλά όπου όλοι οι νομάρχες του προέρχονταν από την εποχή του Μουσολίνι και οι καραμπινιέροι δολοφονούσαν διαδηλωτές, όπως το 1960 στη Ρέτζιο Εμίλια. Υπάρχει αυτό το υπέροχο τραγούδι για τη δολοφονία των διαδηλωτών το 1960 στη Ρέτζιο Εμίλια: http://www.youtube.com/watch?v=xJKz_jdRyg8 (23/1/2014). ³³ John Foot... ό.π. σ. 13.

αντίληψης της ιστορικοποίησης του παρελθόντος. Οι δίκες στη Γαλλία εγκαινίασαν νέες συζητήσεις περί «δικαστικοποίησης» της ιστορίας (judicialization of history) και νομιμοποίησης ή μη του ιστορικού να εμπλέκεται ως κριτής σε δίκες που αφορούν το παρελθόν μιας χώρας. Στην περίπτωση της Γαλλίας, ο Ρουσό ανέσυρε από τη λήθη την σιωπηλή συνενοχή της χώρας του στη Σοά, αλλά παράλληλα αρνήθηκε την εμπλοκή του ως μάρτυρας κατηγορίας στις δίκες εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας οι οποίες πραγματοποιήθηκαν το 1990.²⁵ Οι πρώην ναζί βρέθηκαν εκ νέου στο στόχαστρο της δικαιοσύνης σε Ισραήλ, Γαλλία, Αγγλία, ύστερα από την τομή της δεκαετίας του '60 με τις δίκες του Άιχμαν και της Φρανκφούρτης για το Άουσβιτς, και παράλληλα οι αρνητές της ιστορίας βρήκαν έδαφος για προπαγάνδα υπέρ της σχετικοποίησης και των εξομοιώσεων της Σοά. Στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα χρησιμοποιούσαν τον Β' Παγκόσμιο ευκαιριακά, με σκοπό να νομιμοποιήσουν το παρελθόν και τις πράξεις τους στο παρόν.

Αλλά και μετά το '89 η κληρονομιά του πολέμου ήταν παρούσα με πολλαπλούς τρόπους. Πολλοί εξομοίωσαν στη διάρκεια των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας τις πράξεις του Μιλόσεβιτς με αυτές του Χίτλερ, χρησιμοποιώντας την «αναλογία του Ολοκαυτώματος» για τον πόλεμο στο Κόσοβο. Ιστορικές αναλογίες εντοπίζονται και σε γραπτά γνωστών ιστορικών, όπως του Ντάνιελ Γκόλντχαγκεν, που χρησιμοποίησε την έννοια της «αποναζιστικοποίησης» για να υποστηρίξει πως η Σερβία και το Ιράκ θα έπρεπε να «επανεκπαιδευτούν» όπως έκαναν οι Σύμμαχοι με αποτελεσματικό τρόπο στους Γερμανούς μετά το 1945.²⁶ Παράλληλα, η αντιμετώπιση του σύγχρονου Ισραήλ ως ναζιστικού κράτους στην αντισιωνιστική ρητορική, οι φαντασιακές χρήσεις της Σοά που επιστρατεύτηκαν στη διαμάχη ανάμεσα στους ευρω-ζηλωτές και στους αντιπάλους τους, ακόμα και η οικειοποίηση της Σοά από μικρές πληθυσμιακές ομάδες όπως οι ομοφυλόφιλοι και οι Ρομά, που διεκδικούν μια θέση στο μαρτυρολόγιο των θυμάτων του ναζισμού (gay holocaust, roma holocaust) ανοίγουν μια μεγάλη δημόσια συζήτηση για τις

²⁵ Ο βρετανός ιστορικός Ρίτσαρντ Έβανς, σε αντίθεση με τον Ρουσό, δέχτηκε τον ρόλο του μάρτυρα κατηγορίας στη δίκη του γνωστού ιστορικού-αρνητή της Σοά Ντέιβιντ Ίρβινγκ, γράφοντας μια αναφορά 740 σελίδων βασισμένη στα γραπτά του τελευταίου, ενώ κατηγορήσε τον Ρουσό για συντηρητισμό και στάση ασύμβατη με τη μετέπειτα συμμετοχή του. Παρά τις πεποιθήσεις του για την ουδέτερη στάση του ιστορικού που οφείλει να αναζητά μονάχα την αλήθεια χωρίς να εργαλειοποιεί την ιστορία, ο Ρουσό συμμετείχε στη συζήτηση στρογγυλής τραπέζης με το ζεύγος Ομπράκ, στην οποία ο ίδιος ήταν μάρτυρας κατηγορίας. Για περισσότερα βλ. Richard Evans...ό.π., σ. 326- 345. Για τα πρακτικά της δίκης Irving-Lipstadt βλ. [www . holocaustdenialontrial . com](http://www.holocaustdenialontrial.com) (10/10/09).

²⁶ Βλ. Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης, Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 340.

σχετικοποιήσεις και εξομοιώσεις γεγονότων και προσώπων της σύγχρονης ιστορίας. Πρόσφατο είναι το παράδειγμα της έκδοσης του βιβλίου γνωστού αρνητή του Ολοκαυτώματος που φτάνει ακόμη και στο σημείο να υπερασπίζει τη διατήρηση των κρεματορίων του Άουσβιτς «γιατί ποτέ δεν ξέρει κανείς πότε θα χρειαστούν ξανά» (sic).²⁷

Ακόμη και πρόσφατα περιστατικά αποδεικνύουν συνεχώς την επικαιρότητα που αποκτά ο πόλεμος και τροφοδοτούν νέες διεγκυστίνδες συζητήσεων. Ενδεικτικά παραδείγματα «πολέμων της μνήμης» μέσα από τις στήλες των εφημερίδων είναι ποικίλα. Αιματηρές ταραχές ξέσπασαν ανάμεσα στην Κίνα και την Ιαπωνία, με την Κίνα να διαμαρτύρεται πως τα ιαπωνικά εγχειρίδια ιστορίας προβάλλουν επιλεκτικά όψεις του πολέμου, αποσιωπώντας τις αγριότητες του ιαπωνικού στρατού στην Κίνα. Στην πόλη Νανκίν το 1937 διαπράχθηκε από την Ιαπωνία μια απ' τις αιματηρότερες και βιαιότερες σφαγές στη σύγχρονη ιστορία με πιθανότατα 200.000 νεκρούς.²⁸ Αυτή η ιστορία παραμένει άγνωστη και εν πολλοίς συσκοτισμένη, με την Ιαπωνία να συνεχίζει να προβάλλει τον «αντιαποικιακό» χαρακτήρα της επέμβασης και τις υποτιθέμενες οικονομικές ευεργεσίες για τους κατεχόμενους λαούς.²⁹ Μια ταινία που βγήκε στις αίθουσες το 2009 (Η πόλη της ζωής και του θανάτου, πρωτότυπος τίτλος: Nanjing! Nanjing, κινέζικης παραγωγής), προκάλεσε πλήθος αντιδράσεων από την ιαπωνική πλευρά, καθώς μέσα από μια σκληρή και εικαστική απεικόνιση της σφαγής της Νανκίν, για πρώτη φορά γινόταν δημόσιος λόγος για ένα ανομολόγητο ως τότε έγκλημα. Ακόμα και μετά από 70 χρόνια, η σφαγή παραμένει μια σκοτεινή υπόθεση: η Κίνα ισχυρίζεται ότι βρήκαν το θάνατο γύρω στους 300.000 ανθρώπους, ενώ η Ιαπωνία παραδέχεται ότι σκοτώθηκαν οι μισοί και δεν έχει ακόμα απολογηθεί δημόσια γι' αυτό το έγκλημα.³⁰ Στην Γιουγκοσλαβία απ' την άλλη, υπάρχουν παραλληλισμοί με τις ιταλικές πολιτικές της μνήμης, καθώς μέχρι το θάνατό του Τίτο υπερτονιζόταν στην επίσημη μνήμη ο παρτιζανικός αντιφασιστικός αγώνας, γεγονός που αμφισβητήθηκε έντονα μετά το 1980.³¹ Καινούργιοι μύθοι που δημιουργήθηκαν στην Γιουγκοσλαβία μετά το 1990, καθώς και τα οικονομικά συμφέροντα της Γερμανίας, συνέβαλαν στο ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου και της αποσύνθεσης.

²⁷ Κώστας Πλεύρης, *Οι Εβραίοι. Όλη η αλήθεια*, Ηλεκτρον, Αθήνα 2006.

²⁸ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π., σ. 267 κ.ε.

²⁹ Richard Ned Lebow, "The Memory of Politics in Postwar Europe", στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner και Claudio Fogu (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006, σ. 1-2.

³⁰ Βλ. το τρέιλερ της ταινίας: http://www.youtube.com/watch?v=9td_3P3w1S4 (8/6/2013).

³¹ Richard Ned Lebow... ό.π., σ. 19.

Οι συζητήσεις και οι διαμάχες για την ιστορική μνήμη σε όλες τις περιπτώσεις περιστρέφονται γύρω από την αποσαφήνιση του ρόλου των χωρών στη διάρκεια του πολέμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο «Χριστός των εθνών», η Πολωνία. Με αυτή τη φράση τονιζόταν η μακροχρόνια κατοχή της Πολωνίας από την Γερμανία (αλλά και τη Ρωσία), ανάγοντας την γερμανική Κατοχή σε εθνικό μαρτυρολόγιο, στοιχείο που αποτυπώθηκε και στην εθνική έκθεση στο Άουσβιτς. Η γενοκτονία των Εβραίων αποτυπώθηκε μέχρι πρόσφατα ως μέρος του πολωνικού μαρτυρολογίου. Το Άουσβιτς μόλις τα τελευταία χρόνια μετατράπηκε σε έναν από τους μεγαλύτερους και εμβληματικότερους τόπους εβραϊκών μνήμης. Τα στρατόπεδα εξολόθρευσης Σόμπιμπορ και Τρεμπλίνκα επίσης χρειάστηκαν χρόνια για να αποκτήσουν εβραϊκό μνημείο. Το 2010 ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ομπάμα αναφέρθηκε στα «πολωνικά στρατόπεδα», με αποτέλεσμα να προκαλέσει αυτή η δήλωση σφοδρές αντιδράσεις, εφόσον το “copyright” των στρατοπέδων συγκέντρωσης ήταν γερμανικό.³² Στην Πολωνία μετά τον πόλεμο απέμειναν 5060.000 Εβραίοι από τους συνολικά 2,5 εκ. Το 2010 ζούσαν μόλις 6.000-10.000 Εβραίοι. Επιπρόσθετα, το κύμα αντισιμιτικής βίας στις αρχές του πολέμου, στις περιοχές υπό σοβιετική κατοχή, είναι ένα θέμα ανοιχτό και ανεπαρκώς ερευνημένο. Στο Κάουνας, Λιθουανοί σε μια νύχτα, στα τέλη του 1941, σκότωσαν ανάμεσα στους 1.500 και στους 10.000 Εβραίους σε μαζικό πογκρόμ. Στη Βεσσαραβία και στην Μπουκοβίνα ο Αντονέσκου επίσης εξαπέλυσε διωγμούς, με παραπάνω από 300.000 Εβραίους να βρίσκουν το θάνατο από ρουμάνικα χέρια.³³ Στη Ρουμανία το πογκρόμ του Jassy (28-29 Ιουνίου 1941) διεξήχθη ως αποτέλεσμα αργαστής συνεργασίας της ρουμανικής αστυνομίας και πολιτών με τους Γερμανούς, με αποτέλεσμα να φονευθούν 13.000 Εβραίοι.⁴³ Αυτά τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στην ανατολική Ευρώπη, με τη μεγάλη συμμετοχή και ηθική αυτουργία των ντόπιων, που πολλές φορές διέπρατταν εξ ολοκλήρου τα εγκλήματα -με τη σιωπηλή συγκατάθεση των Γερμανών- παραμένουν θέματα ταμπού. Ο Φρόντ αναφέρει χαρακτηριστικά πως το σπάσιμο των ταμπού τιμωρείται παραδειγματικά από όλα τα μέλη της κοινότητας.³⁴ Αυτό συνέβη στην περίπτωση του Γιάν Γκρος.

³² Micha Brumlik, Karol Sauerland (επιμ.), *Umdeuten, verschweigen, erinnern. Die späte Aufarbeitung des Holocaust in Osteuropa*, Campus Verlag, Frankfurt/New York 2010, σ. 73.

³³ Antony Polonsky, Joanna B. Michlic (επιμ.), *The Neighbors respond. The controversy over the Jedwabne massacre in Poland*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2004, σ. 26-27. ⁴³ Micha Brumlik, Karol Sauerland (επιμ.)... ό.π., σ. 73.

³⁴ S. Freud, *Totem und Taboo*, τόμος 13, The Hogart Press London 1958, σ.33.

Ο πολωνοεβραίος κοινωνιολόγος Γιάν Γκρος στο βιβλίο του με τίτλο *Γείτονες* (2001) υποστήριξε πως ο εβραϊκός πληθυσμός στο Γιεντβάμπνε (Jedwabne) της Πολωνίας το καλοκαίρι του '41 δολοφονήθηκε από τους πολωνούς *γείτονές* του και όχι από τους ναζί. Ο όρος “by-stander” στο βιβλίο του Γκρος επιτείνεται σε διαστάσεις, καθώς πλέον αυτοί που παρακολουθούν τα γεγονότα του πολέμου δεν στέκονται ανενεργοί, αλλά γίνονται οι ίδιοι δολοφόνοι, από θύματα δηλαδή ενεργοί θύτες. Καμία χώρα δεν γνώρισε έναν τόσο πρωτόγνωρο διάλογο στα ΜΜΕ.³⁵ Το βιβλίο χαρακτηρίστηκε «ατομική βόμβα» που κλόνιζε τα θεμέλια του βαθιά ριζωμένου πολωνικού μεσσιανισμού, που ως τότε είχε προσδώσει στην εμπειρία του πολέμου μια θρησκευτική, σχεδόν ιεροποιημένη, διάσταση. Η Πολωνία σύμφωνα με τους ιδρυτικούς αυτούς μύθους, υπήρξε το «πρώτο θύμα» του πολέμου και αμέσως μετά τον πόλεμο υπήρξε πάλι θύμα, αυτή τη φορά των Σοβιετικών. Αυτές τις παγιωμένες αντιλήψεις έπληξε ο Γκρος. Αμέσως η πολωνική κοινή γνώμη διαιρέθηκε σε δύο στρατόπεδα. Το διακύβευμα ήταν η απολογία και η συγχώρεση. Να ζητήσει συγνώμη η Πολωνία για όσα συνέβησαν τον Ιούλιο του '41 ή όχι; Στις 10 Ιουλίου του 2001 πραγματοποιήθηκε η πρώτη επίσημη τελετή μνήμης στο Γιεντβάμπνε. Ο Πολωνός πρόεδρος Aleksander Kwasniewski ζήτησε συγνώμη για τη σφαγή, σε ένα γενικότερο κύμα απολογιών που μετά το 2000 έχει σαρώσει την υφήλιο. Ας θυμηθούμε τις διαδοχικές «συγνώμες» του Πάπα για την Ιερά Εξέταση, της Αυστραλίας για τον αφανισμό των Αβοριγίνων κλπ.³⁶ Αυτή η τελετή και η επίσημη συγνώμη προκλήθηκαν από ένα ιστορικό βιβλίο, και αυτό πρέπει να το έχουμε υπόψη για να αντιληφθούμε τους τρόπους με τους οποίους η δημόσια ιστορία διαμορφώνει τη συλλογική μνήμη. Ο Kwasniewski σε έναν τολμηρό λόγο ενέταξε το Γιεντβάμπνε στην πολωνική ιστορία: «Γνωρίζουμε με σιγουριά πως Πολωνοί έκαψαν ζωντανές γυναίκες και παιδιά, γείτονες σε γείτονες ετοίμασαν αυτή την τύχη [...] Αυτοί που συμμετείχαν διέπραξαν έγκλημα όχι μόνο απέναντι στους Εβραίους γείτονές τους, αλλά απέναντι σε όλο το πολωνικό κράτος... Οι σημερινοί Πολωνοί στέκονται μπροστά σε αυτό το μαύρο κεφάλαιο της ιστορίας τους και το κοιτούν κατάματα».³⁷ Η ειλικρινής απολογία του Πολωνού προέδρου και η αυτοκριτική του στάση, είναι ένας παραδειγματικός τρόπος με τον οποίο μπορούν να διαμορφωθούν οι κατά τα άλλα άκαμπτες εθνικές ιστορίες. Παρόλα αυτά, οι κάτοικοι του χωριού αρνήθηκαν

³⁵ Jan T. Gross, *Neighbors: The destruction of the Jewish Community in Jedwabne*, Princeton University Press 2001.

³⁶ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι...* ό.π., σ. 289 κ.ε.

³⁷ Antony Polonsky, Joanna B. Michlic (επιμ.)... ό.π., σ. 87.

πεισματικά να παραστούν στην τελετή. Διαφαίνεται έτσι η απροθυμία ώριμης διαχείρισης του σκοτεινού παρελθόντος της πόλης τους.

Ο πολωνός ιστορικός Τόμας Ζαρότα, σφοδρός πολέμιος του Γκρος, αντιτίθεται στο επιχείρημα του Γκρος πως δεν μπορούσε να κατανοήσει γιατί κανείς δεν έχει γράψει για το Γιεντβάμπνε: «Αρκεί να πας στην pub του χωριού και να μιλήσεις με τους ανθρώπους», αναφέρει ο Γκρος. Κατηγορείται λοιπόν από τον Ζαρότα για εκλαίκευση της ιστορίας και για έλλειψη επιστημονικών μεθοδολογικών εργαλείων.³⁸ Ο Ζαρότα υποτιμά την προοπτική και την δυναμική της προφορικής ιστορίας. Πολλές φορές ο ιστορικός μπορεί να αποσπάσει σημαντικές πληροφορίες σε «ανεπίσημα» περιβάλλοντα, λ.χ. στο καφενείο ενός χωριού. Παρόλα αυτά, η προφορική ιστορία και η μνήμη, θεωρούνται πολλές φορές νόθα παιδιά, αν όχι αποπαίδια, της ιστορίας.

Η δεξιά πτέρυγα της πολωνικής inteligenecja, με τη σύμπνοια της καθολικής εκκλησίας, επιστράτευσε παραθέματα από το γνωστό και αμφιλεγόμενο βιβλίο *Η βιομηχανία του Ολοκαυτώματος* του Νόρμαν Φίνκελσταϊν, προκειμένου να υποστηρίξουν με αντισημιτικά συμφραζόμενα, πως το εβραϊκό μαρτύριο υπερτερεί και πάλι εις βάρος άλλων εθνικών μαρτυριών. Προς την ίδια γραμμή και το πολωνικό Ινστιτούτο Εθνικής Ιστορίας, που επιστράτευσε το επιχείρημα πως βρέθηκαν γερμανικές σφαίρες μέσα στον αχυρώνα όπου κάηκαν οι Εβραίοι, και επομένως υπεύθυνοι για τη σφαγή στο Γιεντβάμπνε ήταν οι Γερμανοί.³⁹ Φυσικά, οι σφαίρες ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, και μας θυμίζουν τη συζήτηση για το Κατύν. Σε μια δημοσκόπηση τον Απρίλιο του 2008, 48% των ερωτηθέντων πίστευαν πως δεν πρέπει οι πολωνοί να ζητήσουν συγγνώμη για το Γιεντβάμπνε.⁴⁰

Το κλίμα δυναμιτίστηκε εκ νέου με το επόμενο βιβλίο του Γκρος, πάλι με μονολεκτικό τίτλο (*Fear*), στο οποίο ερεύνησε το πογκρόμ του Κιέλτσε.⁴¹ Στον τίτλο του βιβλίου αυτού διαφαίνονται αμέσως οι προθέσεις του, αφού ερευνά το φαινόμενο του αντισημιτισμού στην Πολωνία *μετά* το Άουσβιτς (*Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*). Στην εισαγωγή τονίζει ευθέως πως στόχος του ήταν να δημιουργηθεί στους αναγνώστες του ένα αίσθημα αμηχανίας.⁴² Οι φόνοι των Εβραίων στην μεταπολεμική Πολωνία αναλύονται ως ένα «πολιτισμικό φαινόμενο» και ως

³⁸ Antony Polonsky, Joanna B. Michlic (επιμ.)... ό.π., σ. σ. 32.

³⁹ Antony Polonsky, Joanna B. Michlic (επιμ.)... ό.π., σ. 37.

⁴⁰ Ibid. σ. 39.

⁴¹ Jan T. Gross, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, Random House, New York 2006.

⁴² Jan T. Gross, *Fear...* Ibid. σ. xiii.

απόρροια της συλλογικής απαίτησης των Πολωνών να μετεγκατασταθούν στα σπίτια των Εβραίων, που ήταν άλλοτε συμπολίτες και γείτονές τους.⁴³ Ονομάζει «πολωνικό Κολοράντο» (παραπέμποντας στην αδιάστακτη χρυσοθηρία της άλλοτε Αγρίας Δύσης) όλη αυτή την επιχείρηση κλοπής αντικειμένων από τα πτώματα των Εβραίων που κείτονταν στα στρατόπεδα θανάτου. Ταυτόχρονα καυτηρίαζε την αδιάφορη στάση του κομμουνιστικού κόμματος απέναντι σε αυτές τις βέβηλες ενέργειες, ιδιαίτερα τη στάση των εργατικών συνδικάτων μετά το πογκρόμ του Κιέλτσε, που δεν καταδίκασαν ποτέ τη σφαγή των συμπολιτών τους. Το Ολοκαύτωμα στην ανατολική Ευρώπη δεν περιορίστηκε στους θαλάμους αερίων, αλλά έλαβε χώρα υπό το φως της μέρας και με την παρουσία των ντόπιων, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γκρος.⁴⁴

Στο τελευταίο του βιβλίο *Golden Harvest* (ειρωνική η αναφορά στην «καλή /χρυσή σοδειά», πάλι αξιοποιείται ένας έξυπνος και προκλητικός τίτλος), το οποίο ήρθε ως αποτέλεσμα του ευρήματός του, μιας μεταπολεμικής φωτογραφίας Πολωνών χωρικών δίπλα σε κρανία Εβραίων, αναλύει το φαινόμενο των «ανασκαφών» στο στρατόπεδο θανάτου της Τρεμπλίνκα, δηλαδή την αναζήτηση χρυσών δοντιών, χρυσού, κοσμημάτων από τους Πολωνούς στα εδάφη των στρατοπέδων, που κατέληγε σε βεβήλωση των νεκρών. Η φωτογραφία είναι συγκλονιστική, και έγινε η αιτία για νέες αντιπαραθέσεις. Ο ίδιος τονίζει πως μεταπολεμικά τα στρατόπεδα της Πολωνίας βυθίστηκαν σε μια συλλογική λήθη και μόλις το 1960 πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες τελετές μνήμης.⁴⁵ Χωρικοί, η τοπική ελίτ και η πολωνική αστυνομία συμμετείχαν στην αναζήτηση χρυσού και άλλων τιμαλφών, ξέθαβαν τα οστά, άνοιγαν λάκκους με θαμμένα πτώματα, αφαιρούσαν χρυσά δόντια από τους νεκρούς, με την σιωπηλή συννεοχή της καθολικής εκκλησίας και των τοπικών παραγόντων.⁵⁶

Άλλες χώρες με ουδέτερο ρόλο -κατεξοχήν η Ελβετία, αλλά και η Ιρλανδία, Ισπανία, Σουηδία- ανήγαγαν την ουδετερότητα σε δικό τους θεμελιώδη ιδρυτικό μύθο, παρόλο που τα τελευταία χρόνια μελέτες προσέγγισαν τον ιδιαίτερα σύνθετο και συγκαλυμμένο ρόλο των χωρών αυτών, και ουσιαστικά διέρρηξαν τις συμπαγείς εθνικές αφηγήσεις. Στο μεταξύ, όπως εύστοχα αναφέρει ο Λέμποου χαρτογραφώντας

⁴³ Jan T. Gross, *Fear...* Ibid. σ. 39.

⁴⁴ Jan T. Gross... ό.π. σ. 153, 169.

⁴⁵ Jan T. Gross, Irena Grudzinska Gross, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust*, Oxford University Press, Oxford 2012, σ. 20. Ο Γκρος υπολογίζει πως περίπου 1,5 εκατομμύριο Εβραίοι στη διάρκεια του πόλεμου βρήκαν το θάνατο από τους «γείτονές» τους, αριθμός συγκλονιστικός αν αναλογιστεί κανείς τους νεκρούς του Άουσβιτς. Στο ίδιο, σ. 49. ⁵⁶ Jan Tomasz Gross, Irena Grudzinska Gross, *Golden Harvest...* ό.π., σ. 56.

τις ευρωπαϊκές πολιτικές της μνήμης, «όλοι έριχναν το φταίξιμο στους Γερμανούς για το Ολοκαύτωμα, οι Γερμανοί κατηγορούσαν τους ναζί, και οι ναζί κατηγορούσαν τον Χίτλερ».⁴⁶

Στις χώρες με ενδιάμεσο ρόλο και με πολλές διακυμάνσεις της μνήμης ανήκει κατεξοχήν η Αυστρία, η οποία θεωρούνταν «πρώτο θύμα» του Χίτλερ, αφήγημα το οποίο προφανώς ενίσχυε την πλασματική θετική αυτο-εικόνα των Αυστριακών. Ο Ψυχρός Πόλεμος προσέφερε το ιδανικό άλλοθι για την αποφυγή ενασχόλησης με το παρελθόν, το ίδιο άλλωστε συνέβη και στη Γερμανία, μόνο που η δίκη του Άιχμαν το 1961 ενεργοποίησε με απελευθερωτικό τρόπο τη δημόσια μνήμη και πυροδότησε τις πρώτες συζητήσεις για το παρελθόν, ενώ στην Αυστρία χρειάστηκε να περάσουν ακόμα κάποιες δεκαετίες για να υπάρξει γόνιμος και αυτοκριτικός διάλογος. Συγκεκριμένα, το σκάνδαλο Βάλντχαιμ, σχετικά με τον ρόλο του αυστριακού προέδρου στον πόλεμο και ειδικότερα στα Βαλκάνια,⁴⁷ στα τέλη του 1980, αλλά και η πρεμιέρα της αποκαλυπτικής παράστασης “Heldenplatz” στη Βιέννη, αποτέλεσαν ορόσημα.

Το 1988, στην πεντηκοστή επέτειο του “Anschluss”, της επίσημης προσάρτησης της Αυστρίας στο γερμανικό Ράιχ, ένα θεατρικό έργο του Τόμας Μπέρνχαρντ με τίτλο “Heldenplatz” (πλατεία Ηρώων) σοκάρει τους Αυστριακούς επειδή επικεντρώνεται στο ένοχο αυστριακό παρελθόν. Η πλατεία εκείνη είναι ένας μνημονικός τόπος στον οποίο ο Χίτλερ στις 15 Μαρτίου 1938 γιόρτασε, παρουσία χιλιάδων αυστριακών, την προσάρτηση. Ο Μπέρνχαρντ με φράσεις όπως «η Βιέννη είναι ένας εφιάλτης / δεν μπορώ να υπάρξω εδώ / η κατάσταση είναι ίδια όπως ήταν το 1938 / στην Αυστρία για να επιβιώσεις πρέπει να είσαι είτε καθολικός είτε εθνικοσοσιαλιστής / το κόμμα και η εκκλησία κυριαρχούν / θα πρέπει όλοι οι αυστριακοί να αυτοκτονήσουν» τάραξε τα ήσυχα νερά της γαλήνιας χώρας της Σίσου και των βαλς. Ο σοσιαλιστής καγκελάριος Βρανίτσκι ζήτησε την απαγόρευση της παράστασης και ο τύπος σύσσωμος προπαγάνδιζε κατά του έργου και του καταξιωμένου συγγραφέα. Το ξέσπασμα σε χειροκροτήματα των θεατών στην

⁴⁶ Richard Ned Lebow... ό.π., σ. 21.

⁴⁷ Ο Βάλντχαιμ είχε υπηρετήσει στο Αρσακλί (Πανόραμα) της Θεσσαλονίκης αρχικά ως διερμηνέας ιταλικών -σε επίπεδο ηγεσίας-, και κατόπιν στο Τμήμα Ic (Γραφείο Πληροφοριών) της Ομάδας Στρατιών E ως δεξί χέρι του επίσης Αυστριακού αρχιστρατήγου Αλεξάντερ Λαιρ, τον οποίο ενημέρωνε σχετικά με τις κινήσεις του «εχθρού» - δηλαδή για όλες τις εκφάνσεις «αντικατοχικής» ή ανοιχτής αντιστασιακής δράσης, αλλά και για τις ενέργειες των Συμμάχων. Ex officio λοιπόν, ο Βάλντχαιμ όφειλε να ήταν καλύτερα πληροφορημένος από τους ανωτέρους του. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Ενθυμήσεις γύρω απ’ την Υπόθεση Βάλντχαιμ», στο: Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου / Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 95-114.

πρεμιέρα του έργου ήταν μια εκρηκτική συνειδητοποίηση του παρελθόντος και μια πρώτη απόπειρα συμφιλίωσης με τις μνήμες του πολέμου.⁴⁸

Πέρα από εθνικές διαφορές, ακόμα και ασήμαντα φαινομενικά γεγονότα πυροδοτούν συζητήσεις. Στη μικρή πόλη Jaslo της Πολωνίας αναπτύχθηκε δημόσιος διάλογος για τη διατήρηση ή μη του «δέντρου του Χίτλερ», μιας βελανιδιάς που φυτεύτηκε το 1942 με αφορμή τα γενέθλια του «φύρερ». Το δέντρο ήταν ένα δώρο του ίδιου του Χίτλερ προς τον Γερμανό διοικητή της πόλης και προερχόταν από την Αυστρία. Η δήμαρχος επιθυμούσε την άμεση κοπή του δέντρου υποστηρίζοντας πως αν το διατηρήσουν θα περπατούν στην πόλη ενθουμούμενοι πως αυτό είναι το δέντρο του Χίτλερ, ενώ ένας δημοτικός σύμβουλος αντέταξε πως «ο Χίτλερ ήταν ο ένοχος, γιατί πρέπει το δέντρο να υποφέρει λόγω αυτού»; Το δέντρο, σύμφωνα με την δήμαρχο, έπρεπε να κοπεί γιατί πέραν του συμβολισμού του ανέκοπτε και την ομαλή κυκλοφορία των αμαξιών. Στη θέση του, σκόπευε να φυτέψει ένα άλλο δέντρο, αφιερωμένο στη μνήμη των Πολωνών θυμάτων της σοβιετικής αστυνομίας το 1940.⁴⁹ Το ενδιαφέρον στην υπόθεση ήταν πως το δέντρο ενείχε διπλές συνδηλώσεις: Όταν ο Χίτλερ διέταξε την καταστροφή του Jaslo το 1944, το δέντρο ήταν το μόνο που διασώθηκε από την καταστροφή, συμβολίζοντας για πολλούς τη δύναμη της πολωνικής αντίστασης.⁵⁰

Το «δέντρο του Χίτλερ» δεν υπήρξε η μοναδική περίπτωση επανενεργοποίησης των μνημών και του δημόσιου διαλόγου. Στη Μπιενάλε του Βερολίνου το 2012 ένα επιμέρους πρότζεκτ της διοργάνωσης ονομάστηκε “BerlinBirkenau”. Στο πλαίσιο αυτής της δράσης, μεταφέρθηκαν 320 σημύδες (Birken) από την περιοχή του στρατοπέδου Άουσβιτς-Μπίρκεναου στο Βερολίνο, και με τη βοήθεια εθελοντών, φυτεύτηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Βερολίνου. Στόχος ήταν η δημιουργία ενός «ζωντανού αρχείου» που θα «μεταφύτευε» τη μνήμη του στρατοπέδου στο αστικό τοπίο της γερμανικής πρωτεύουσας. Η συμβολική αυτή κίνηση, σύμφωνα με τον καλλιτέχνη Λούκατς Σουρόβιετς, επανέφερε την ενοχή στη χώρα των κατεξοχόν θυτών. Τα δενδρύλλια στο νέο συγκείμενο κατά τον Σουρόβιετς μετατρέπονται σε ζωντανά μνημεία, η διατήρηση των οποίων εξαρτάται από την

⁴⁸ Βλ. το βίντεο από την παράσταση: <http://www.youtube.com/watch?v=YcDSLjzOvg> (14/3/2012).

Βλ. και Ned Lebow, “The Memory of Politics in Postwar Europe”... ό.π., σ. 31, 34.

⁴⁹ <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/132014#.T5w6YsWnKSp> (28/4/2012).

⁵⁰ Βλ. <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,634758,00.html> (14/5/2010).

μέριμνα των άλλοτε θυτών.⁵¹ Αυτή η δράση, καθώς και άλλες στο πλαίσιο της Μπιενάλε 2012, κατηγορήθηκαν ως απλουστευτικές, με τον όρο «Άουσβιτς κιτς», που χαρακτηρίζει τις αφελείς και κακόγουστες δημιουργίες της τέχνης με θέμα τη Σοά. Το περιοδικό *Der Spiegel* σε άρθρο του υποστήριξε πως η Σοά δεν είναι υπόθεση κηπουρικής.⁵² Μάλιστα, στην Μπιενάλε παρουσιάστηκαν και θεατρικά δρώμενα που αναπαριστούσαν την Μάχη του Βερολίνου (1945) με ηθοποιούς.⁵³

Το *Der Spiegel* είχε μέχρι το 2010 συνολικά 46 φορές στο εξώφυλλό του τον Χίτλερ, ενώ μεταξύ 1995 και 2009 έγιναν 13 ντοκιμαντέρ από τον «pop ιστορικό» της τηλεόρασης Γκούιντο Κνοπ για τον «φύρερ» και το ναζισμό.⁵⁴ Ήδη το 1974, η Σούζαν Σόνταγκ έγραφε σε ένα δοκίμιό της με τίτλο “Fascinating Fascism” για την σαγηνευτική για πολλούς αύρα του «Τρίτου Ράιχ»: «Τα SS έγιναν πρότυπο σεξουαλικών φαντασιώσεων. Μπότες, δέρμα, αλυσίδες, ασημένιοι σταυροί, γίνονται εργαλεία για σεξουαλικές εμπειρίες, και η ναζιστική Γερμανία, που ήταν πρότυπο καταστολής των ερωτικών επιλογών, γίνεται εκ νέου ερωτική».⁵⁵ Ο Σαούλ Φριντλέντερ αναλύει αυτή την επανεμφάνιση του ναζισμού στο δημόσιο λόγο και τη σαγήνη που ασκεί σε πολλούς, θέτοντας ένα κεντρικό ερώτημα: «Ο ναζισμός είναι ένα φαινόμενο του παρελθόντος, όμως η εμμονική θέση που κατέχει στο παρόν, μας θέτει μπροστά σε μια σειρά ερωτημάτων. Πώς μπορεί να αξιολογηθεί αυτή η τάση όσον αφορά το γερμανικό παρελθόν, ως νοσταλγική επανάκτηση, ως απληστία και λαιμαργία για μια θεαματική επανατοποθέτηση του παρελθόντος στο παρόν, ως απαραίτητος εξορκισμός ή μια ακατάπαυστη προσπάθεια για κατανόηση;».⁵⁶

⁵¹ Βλ. το site της Μπιενάλε <http://www.berlinbiennale.de/blog/projekte/berlin-birkenau-von-lukaszsurowiec-19073#respond> (28/4/2012).

⁵² <http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/0,1518,830230,00.html> (28/4/2012).

⁵³ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Οι πόλεμοι της μνήμης συνεχίζονται;», στο: Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ./εισαγωγή), *Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος. Τιμητικός τόμος για τον Χάγκεν Φλάισερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014 (υπό έκδοση).

⁵⁴ Daniel Erk, *So viel Hitler war selten. Die Banalisierung des Bösen oder warum der Mann mit dem kleinen Bart nicht totzukriegen ist*, Heyne, München 2012, σ. 14.

⁵⁵ <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/33d/33dTexts/SontagFascinFascism75.htm> (20/5/2013).

⁵⁶ Saul Friedländer, *Kitsch und Tod. Der Widerschein des Nazismus*, Fischer 2007, σ. 50.

Πραγματοποιούνται ακόμα και πανάκριβες τουρ «στα ίχνη του Χίτλερ», με προσπάθειες από τους οργανωτές να αποφευχθούν συμμετέχοντες-νοσταλγοί του ναζισμού.⁵⁷ Αυτά τα ταξίδια μνήμης περιλαμβάνουν συνήθως την επίσκεψη στην

μπυραρία Bürgerbräukeller του Μονάχου, όπου ο Γκέοργκ Έλσερ επιχείρησε το 1939 να δολοφονήσει τον Χίτλερ, στην μπυραρία Hofbräuhaus όπου το 1920 ιδρύθηκε το ναζιστικό κόμμα, στο γειτονικό Ντάχαου και στη Νυρεμβέργη, όπου το Νοέμβρη του 2011 εγκαινιάστηκε το μνημείο για τις γνωστές δίκες. Τους κινδύνους για τη μετατροπή του ταξιδιού σε «διαστροφικό προσκύνημα» επισημαίνουν πολλοί ιστορικοί.⁵⁸ Η ανέγερση μνημείων και μουσείων συνεχώς εντείνεται, και μερικές από τις νεότερες εξελίξεις στις μνημειοποιήσεις απασχολούν και αυτή τη μελέτη.

Τι καταδεικνύουν αυτές οι εξελίξεις για τις εθνικές ταυτότητες και τις πολιτικές διαχείρισης της μνήμης του πολέμου στην Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα; Η ιστοριογραφία άφησε πίσω -σε μεγάλο βαθμό τουλάχιστον- τις επίσημες παραδοχές του παρελθόντος, φωτίζοντας νέες πτυχές της μικροϊστορίας, εκεί όπου η μελέτη της ιστορίας είναι η μελέτη της βιωμένης εμπειρίας, η οποία επιμερίζεται μέσα από τους αντιφατικούς μηχανισμούς πρόσληψής της. Δεκαετίες μετά τον πόλεμο, μεγάλωσε μια ολόκληρη γενιά που βίωσε την εμπειρία του θανάτου έμμεσα και διαμεσολαβημένα, μέσα απ' τις σελίδες της ιστορίας ή τα “docu-dramas” των καναλιών. Η εμπειρία του πολέμου αναδείχθηκε σε κεντρική εμπειρία του αιώνα και διαπιστώνουμε πως τα λόγια του κεντρικού ήρωα του εφιαλτικού μπέστσελερ *Ευμενίδες* του Τζόνθαν Λίττελ πως ο πόλεμος δεν τελείωσε ποτέ, αποτελούν αναμφίβολα κεντρικό διακύβευμα. Στη σύγχρονη ιστοριογραφία οι μάχες της

⁵⁷ Το οργανωμένο ταξίδι με τίτλο «Το πρόσωπο του κακού» περιλαμβάνει την επίσκεψη σε τρεις πόλεις, το Βερολίνο, το Μόναχο και τη Νυρεμβέργη, κοστίζει 2.400 ευρώ και έχει κατηγορηθεί για τουριστικοποίηση της ιστορίας. http://www.focus.de/reisen/reisefuehrer/deutschland/diktatoren-tourauf-hitlers-spuren_aid_596966.html (13/2/2011).

⁵⁸ Ο Bernhard Gotto του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ιστορίας του Μονάχου επεσήμανε πως η σαγήνη που ασκεί η φρίκη του εθνικοσοσιαλισμού πάντα προσέφερε έδαφος για εμπορική εκμετάλλευση. Βλ. <http://www.welt.de/print/wams/vermischtes/article13194573/Gruseltour-auf-den-Obersalzberg.html> (24/4/2011).

ιστορίας καταλαμβάνουν τόσο κεντρικό ρόλο, ώστε Γερμανοί ιστορικοί ονομάτισαν τη σύγχρονη ιστορία ως ιστορία διενέξεων: *Zeitgeschichte als Streitgeschichte*.⁵⁹

Ο εμπλουτισμός της ιστοριογραφίας με νέα πεδία έρευνας -ιστορία των γυναικών και σπουδές φύλου, ιστορία από τα κάτω, προφορική ιστορία, μνημονικές σπουδές- προσδιόρισε την αλλαγή των θεωρητικών προσανατολισμών και την ποικιλία των νέων προσεγγίσεων.⁶⁰ Η ιδέα που διατρέχει όλο το κείμενο είναι πως η κατανόηση του παρελθόντος είναι το κλειδί για την διαμόρφωση και τη σημασιοδότηση του παρόντος. Η ιστορία δεν αφορά άλλωστε το παρελθόν αλλά το παρόν, η μνήμη και η λήθη νοηματοδοτούν την ιστορική κουλτούρα κάθε εποχής και αποτελούν τα δομικά της στοιχεία. Για να το θέσουμε αλλιώς, η αντίληψη του παρελθόντος εξαρτάται από τις πολιτισμικές διαθεσιμότητες του παρόντος. Πρόκειται για μια αμφίπλευρη διαδικασία μεταξύ παρελθόντος και παρόντος που πλαισιώνει με διαφορετικές εννοιολογήσεις το παρελθόν και νοηματοδοτεί ή καλύτερα, όπως το θέτει ο Αντώνης Λιάκος, αναπλασιώνει το παρόν.⁶¹ Οι τόποι μνήμης, παρόλο που μοιάζουν σταθεροί και παρατηρήσιμοι, εντούτοις ενδύονται διαφορετικά νοήματα κατά καιρούς και κατά περιόδους, κάθε εποχή τους προσημειώνει ανάλογα με τα εκάστοτε προτάγματα. Ας σκεφτεί κανείς τα σοβιετικά μνημεία του Στάλιν ή του Λένιν και την μαζική αποκαθήλωσή τους μετά το 1990, ιδίως στα πρώην δορυφόρα κράτη. Αυτά τα μνημεία αποτελούσαν τα εθνικά τοτέμ των σοβιετοκρατούμενων περιοχών, αλλά μετά το τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού ρίχτηκαν στο πυρ το εξώτερο και καταστράφηκαν. Σκηνές χαρακτηριστικές από την ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου *Το βλέμμα του Οδυσσέα* (1995) ή το γερμανο-γιουγκοσλαβικό *Gorilla bathes at noon* του Ντούσαν Μακαβέγιεφ (1993) αποτυπώνουν αυτούς τους μετασχηματισμούς της μνημονικής κουλτούρας.⁶²

Η αποκαθήλωση των σοβιετικών μνημείων μετά το 1989 σε πολλές χώρες του άλλοτε Υπαρκτού, αποτελεί μια εικονοκλαστική πράξη, καθώς η πλήρης εξάλειψη του μνημείου το απογυμνώνει από την αέναη διάστασή του, το καθιστά εφήμερο και

⁵⁹ Martin Sabrow, Ralph Jessen, Klaus Große Kracht, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Grosse Kontroversen seit 1945*, Beck, München 2003.

⁶⁰ Efi Gazi, «Claiming History. Debating the Past in the Present», *Historiein*, 4 (2003-2004), σ. 6.

⁶¹ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 94-120.

⁶² Στην ταινία του Μακαβέγιεφ “Gorilla bathes at noon” (1993), ένας αξιωματικός του Κόκκινου Στρατού περιδιαβαίνει το Βερολίνο με τη στολή του, αρνούμενος να αποδεχτεί την πτώση του Υπαρκτού. Στην πιο χαρακτηριστική σκηνή της ταινίας έχει ανέβει σε ένα γιγάντιο άγαλμα του Λένιν που έχει διασωθεί από το γενικότερο ξεθεμελίωμα των συμβόλων του κομμουνισμού, και το καθαρίζει απ’ τις μπογιές που του έχουν πετάξει, με αποτέλεσμα να συλληφθεί απ’ την αστυνομία. Η σκηνή είναι προσπελάσιμη: <http://www.youtube.com/watch?v=40IRz5eITnA> (8/6/2013).

όχι αιώνιο, στην ουσία αποϊεροποιώντας το.⁶³ Η Βέρντερι ονομάζει αυτές τις μετασοσιαλιστικές εικονοκλαστικές πρακτικές “statue politics”. Τα αγάλματα του Μαρξ, του Λένιν κ.α. αντιμετωπίζονται ως πραγματικά νεκρά σώματα, η φαντασική σωματικότητα τους επηρεάζει και τις πολιτικές της μνήμης των μετασοσιαλιστικών κυβερνήσεων. Στη Μογγολία, χωρικοί έριχναν γάλα πάνω στο σημείο όπου άλλοτε στεκόταν το άγαλμα του Στάλιν, διότι με αυτή την πρακτική πίστευαν πως θα αποτρέψουν την επιστροφή του θυμωμένου πνεύματος του «πατερούλη».⁶⁴

Πηγές, εμπνεύσεις

Σημαντική πηγή για τη μελέτη αυτή αποτέλεσε ο έντυπος και ηλεκτρονικός τύπος καθώς τροφοδοτείται συνεχώς με ειδήσεις για επικείμενες ή για υπάρχουσες μνημειοποιήσεις που μετασχηματίζονται στο βάθος του χρόνου. Η έκρηξη της είδησης δείχνει πως αλλάζουν ριζικά οι τρόποι με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε το παρελθόν και το μετατρέπουμε σε ιστορία.⁶⁵ Επιπλέον αξιοποιήθηκε το πεδίο της εν πολλοίς άγνωστης «στρατοπεδικής λογοτεχνίας», που αναπτύχθηκε κυρίως στη Γαλλία (*Littérature concentrationnaire*) και αφορά μαρτυρίες επιζήσαντων της Σοά και του πολέμου γενικότερα, πρώτης και δεύτερης γενιάς.⁶⁶ Στην Ελλάδα, η στρατοπεδική λογοτεχνία περιλαμβάνει έργα επιζώντων Ελλήνων Εβραίων και αντιστασιακών, όπως του Ερρίκου Σεβίλια, της Έρικα Κούνιο, του Αντώνη Φλούντζη και του Θέμου Κορνάρου.

Η ιστορική έρευνα έχει νομιμοποιήσει από τη δεκαετία του 1970 τη χρήση της λογοτεχνίας και έχει θέσει στο στόχαστρο την ιδέα της ιστορικής αντικειμενικότητας. Πλέον υπάρχουν τα γεγονότα και οι ερμηνείες τους, οι πηγές είναι κειμενικές κατασκευές και σύμφωνα με τον Φουκώ αποτελούν «μνημεία» που μας μεταφέρουν πληροφορίες για την κατασκευή τους. Επομένως και η λογοτεχνία, ως αποτέλεσμα της γλωσσικής και της πολιτισμικής στροφής και της αναγνώρισης της μυθοπλασίας στην ιστορία, αποτελεί νόμιμο τρόπο διερεύνησης του

⁶³ Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press 1999, σ. 5.

⁶⁴ Katherine Verdery... ό.π., σ. 12.

⁶⁵ Αντώνης Λιάκος, ό.π., σ. 13.

⁶⁶ Πολύτιμη βοήθεια για την εξερεύνηση του πεδίου της στρατοπεδικής λογοτεχνίας αποτέλεσε για μένα το γόνιμο σεμινάριο της Οντέτ Βαρών-Βασάρ στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας το εαρινό εξάμηνο του 2011. Τα έργα των Σεμπρούν, Αμερύ, Σέμπαλντ, Λέβι και άλλων επιζώντων του πολέμου υπήρξαν στο επίκεντρο του σεμιναρίου.

παρελθόντος.⁶⁷ Η διασταύρωση της λογοτεχνίας και της ιστορίας μπορεί να φέρει γόνιμα αποτελέσματα. Ο Λόρενς Στόουν ως πρωτεργάτης της «Νέας Πολιτισμικής Ιστορίας» ήταν εκείνος που αμφισβήτησε την αξίωση του Γερμανού ιστορικού Ράνκε για μια γραμμική ιστορική αφήγηση και απέρριψε εμφιασμένα την αυταπάτη μιας «συνεκτικής επιστημονικής εξήγησης» στην ιστορία. Η ιστορική αφήγηση, σύμφωνα με τον Στόουν, έχει απαραίτητα λογοτεχνική μορφή. Άλλωστε, αρκετοί γνωστοί ιστορικοί και θεωρητικοί προέρχονται από τη λογοτεχνική κριτική, όπως ο Χένντεν Χουάιτ, ο Ζακ Ντεριντά, ο Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ. Αυτοί θα αμφισβητήσουν και την διάκριση μεταξύ γεγονότος και μυθοπλασίας, ιστορίας και ποίησης. Προς μια ποιητική της ιστορίας λοιπόν. Ήδη, το 1979, δημοσιεύτηκε στο πολύ σημαντικό περιοδικό *Past and Present* το άρθρο του Λόρενς Στόουν «Η αναβίωση της αφήγησης: σκέψεις πάνω σε μια νέα παλιά ιστορία», που εγκαινίασε μια επιστροφή σε αφηγηματικές μορφές ιστορίας. Η βασική ιδέα της μεταμοντέρνας θεωρίας για την ιστοριογραφία είναι η άρνηση του δεδομένου ότι η ιστορική γραφή αναφέρεται σε ένα πραγματικό παρελθόν. Ο Μπαρτ και ο Χουάιτ υποστήριξαν πως η ιστοριογραφία δεν διαφέρει απ' τη μυθοπλασία, για τον Φουκώ η ιστορική οπτική στα ιστοριογραφικά κείμενα εξαφανίζεται μαζί και με την προθετικότητα του συγγραφέα, η γνωστή διακήρυξη περί θανάτου του συγγραφέα. Και μην ξεχνάμε τις θέσεις της «γλωσσικής στροφής» που τονίζει τον ρόλο των πολιτισμικών παραγόντων και της ίδιας της γλώσσας στη δόμηση της ιστορίας.⁶⁸ Σε αυτή τη μελέτη, πολλά μυθοπλαστικά πεζογραφήματα, νουβέλες, ιστορικά μυθιστορήματα, έδωσαν ιδέες και έμπνευση, μερικές φορές αποτελώντας σταθερότερους νοητικούς πλοηγούς από μια ιστορική πηγή.

Στην προσπάθεια ανασύνθεσης των «βιογραφιών» των μνημονικών τόπων, η προφορική ιστορία αποτέλεσε σημαντικό εργαλείο. Οι μαρτυρίες επιζώντων που βίωσαν τον εγκλεισμό στο Χαϊδάρι και στο Παύλου Μελά φωτίζουν άγνωστες όψεις της καθημερινότητας των κρατουμένων στα στρατόπεδα. Ζητήματα καθημερινής ζωής, ταυτότητας, συναισθημάτων και υποκειμενικότητας αναδύονται από τις αφηγήσεις, και η βιωμένη εμπειρία μας προσφέρει στοιχεία που δεν ανιχνεύονται επαρκώς στη βιβλιογραφία ή στο αρχείο. Σκοπός είναι η προσέγγιση των γεγονότων μέσα από τη διερεύνηση της υποκειμενικότητας που, όπως εύστοχα έχει διατυπώσει η

⁶⁷ Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 31 (Δεκέμβριος 1999), σ. 259.

⁶⁸ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Τι ψάχνει η σύγχρονη λογοτεχνία στην ιστορία; Με αφετηρία το *Αθώοι και Φταιχτες* της Μάρως Δούκα», *Ενθέματα Αυγής*, 28/7/2013.

Λουίζα Πασερίνι, οδηγεί στον «εξανθρωπισμό της ιστορίας».⁶⁹ Η πρόσβαση του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Visual History Archive του University Southern California, με τις 52.000 οπτικοακουστικές συνεντεύξεις επιζήσαντων μαρτύρων, σαφώς διευκόλυνε αυτό το κομμάτι της έρευνας. Στόχος δεν είναι η εξαντλητική καταγραφή των μνημονικών τόπων της Κατοχής στην Ελλάδα, αλλά η κατάδειξη του πώς επιλεγμένοι τόποι μνήμης της περιόδου λειτουργούν ως ορόσημα της «δεύτερης ζωής του παρελθόντος», όπως θα μπορούσαν να ονομαστούν οι διαδοχικές επιβιώσεις του παρελθόντος μέχρι σήμερα. Αυτές οι επιβιώσεις νοσηματοδοτούνται μέσα από την ανασύσταση των «βιογραφιών» των μνημονικών τόπων.⁷⁰

Η συγκριτική ιστορία παρείχε αρκετά εργαλεία στη μελέτη αυτή. Η “comparative history” ασχολείται με συγκρίσεις και διαφορές στην εξήγηση ενός φαινομένου, ενίοτε θέτει ερωτήματα σχετικά με τις προϋποθέσεις και τους παράγοντες που εντοπίζονται από κοινού ή διαφέρουν εντελώς σε κάποιες περιπτώσεις.⁸² Όπως αναφέρει η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, το να συγκρίνει κανείς Ιστορίες είναι ζήτημα αρκετά πολυπλοκότερο απ’ το να συγκρίνονται κοινωνικές ομάδες ή πολιτισμοί, και για αυτό ο εμπειρότερος από τον ιστορικό ανθρωπολόγος μπορεί να ασχοληθεί ερευνητικά γονιμότερα με αυτό που ονομάζουμε «πολιτικές της μνήμης».⁸³ Η σύγκριση προσφέρει έναν τρόπο θεώρησης ενός προβλήματος ή είναι ένα μέσο πρόκλησης της φαντασίας.⁸⁴ Μέσα από την εξέταση ομοιοτήτων και διαφορών ανάμεσα σε διαφορετικές περιπτώσεις σχηματίζεται μια καθαρότερη εικόνα για το γενικότερο πλαίσιο.⁸⁵

Ερωτήματα

Τα ερωτήματα που θα επιδιωχθεί να απαντηθούν σχετίζονται με την πολυδιάστατη διαπλοκή ιστορίας/μνήμης και τους τρόπους σημασιοδότησης και ανασηματοδότησης των μνημονικών τόπων, εστιάζοντας στις πολιτικές διαχείρισης της μνήμης του πολέμου στην Ελλάδα. Οι μετασχηματισμοί των τόπων μνήμης σηματοδοτούν αλλαγές στους πολιτισμικούς ορίζοντες και στην πολιτική

⁶⁹ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900/1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 18.

⁷⁰ Η μελέτη της μνήμης στην Ελλάδα αφορά κυρίως έργα κοινωνικής ανθρωπολογίας, όπως τα *Ανάποδα Χρόνια* της Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, που άνοιξαν τους δρόμους για την μελέτη της κοινωνικής μνήμης. Στην Αγγλία υπάρχουν ειδικά πανεπιστημιακά τμήματα και ερευνητικά κέντρα για τη μελέτη της μνήμης ήδη από τη δεκαετία του 1980 (π.χ. το Warwick Centre for Memory Studies του Πανεπιστημίου Warwick). Στην Ελλάδα σταδιακά ανακαλύπτονται οι σπουδές μνήμης. Βλ. και τον τόμο που είναι αποτέλεσμα του συνεδρίου για τη μνήμη του Εμφυλίου (2006): Ρίκη Μπούσχοτεν,

Τασούλα Βερβενιώτη et al (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008. Τον Απρίλιο του 2009 οργανώθηκε συνέδριο υπό την αιγίδα του Τομέα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τίτλο “Memory Studies and Oral History: Why does this Encounter matter?”.

⁸² Deborah Cohen, Maura O’ Connor, *Comparison and History. Europe in cross-national perspective*, Routledge, New York 2004, σ. xi.

⁸³ Riki Van Boeschoten, “Nation, memory and the politics of suffering in a transnational space: chosen traumas of the Greek Civil War”, ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Γύρω από τον Πλανήτη. Παλαιά Ερωτήματα και Νέα Θέματα στη Συγκριτική και Δι-εθνική Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και περιοδικό Ιστορείν/Historein, Βόλος, 4-6 Ιουνίου 2010.

⁸⁴ Deborah Cohen, Maura O’ Connor... ό.π., σ. xii. Ο Peter Baldwin επισημαίνει πως η συγκριτική ιστορία αντιμετωπιζόταν πάντα με δυσπιστία από τους ιστορικούς λόγω των κινδύνων που ελλοχεύουν, όπως της γενίκευσης, και αναρωτιέται γιατί πρέπει να υπάρχει η ακαδημαϊκή νομιμοποίηση της συγκριτικής λογοτεχνίας ενώ οι ερευνητές της συγκριτικής ιστορίας ακόμα υποφέρουν από τις προκαταλήψεις των συναδέλφων τους. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ιστοριογραφία είναι στο σύνολό της πάντοτε συγκριτική. Στο ίδιο, σ. 2, 6. Οι Jürgen Kocka και Heinz-Gerhard Haupt επισημαίνουν πως ο κίνδυνος δεν βρίσκεται στην πληθώρα μελετών συγκριτικής ιστορίας, αλλά στην έλλειψή τους (“The danger is not too much comparative history, but too little”). Jürgen Kocka, Heinz-Gerhard Haupt, “Comparative History: Methods, Aims, Problems”, στο: Deborah Cohen, Maura O’ Connor... ό.π., σ. 28.

⁸⁵ Όπως αναφέρουν οι Kocka και Haupt χαρακτηριστικά, «δεν μπορούμε να συγκρίνουμε μήλα και πορτοκάλια αν η πρόθεσή μας είναι να μελετήσουμε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των διαφορετικών ειδών μήλου. Αλλά μπορούμε και επιβάλλεται να συγκρίνουμε μήλα και πορτοκάλια αν η πρόθεσή μας είναι να μελετήσουμε φρούτα». Jürgen Kocka, Heinz-Gerhard Haupt... ό.π., σ. 27.

πραγματικότητα της εκάστοτε περιόδου της θυελλώδους μεταπολεμικής ιστορίας.

Επέλεξα να μην συμπεριλάβω στη μελέτη τους μνημονικούς τόπους του Εμφυλίου Πολέμου, παρόλο που δε έχουν αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο έρευνας που να βασίζεται στις μεταπολεμικές τους αναπλαισιώσεις και μνημειοποιήσεις.^{71,72} Ο Εμφύλιος, αλλά και όλη η ταραχώδης δεκαετία του ’40, ακόμα εξετάζεται υπό ένα ιδεολογικό και παραταξιακό πρίσμα που επικεντρώνεται σε ερωτήματα σχετικά με την αρχή του, το τέλος του και την ηγεμονική του θέση στην ερμηνεία ολόκληρης της δεκαετίας. Οι συζητήσεις γύρω από τη «ρεβάνς των ηττημένων» και για το «τί θα γινόταν αν νικούσε η Αριστερά» μόνο απομάκρυνση από τα πραγματικά ζητούμενα μπορούν να προκαλέσουν.⁷³ Μέσα σε όλο αυτό το εκρηκτικό μείγμα, η ανάδειξη των εμφυλιακών τόπων μνήμης παραμένει περιθωριακό ζητούμενο. Μέχρι πρότινος

⁷¹ Τα παρακάτω βιβλία αποτελούν λευκώματα ή ιστορικές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά Ορέστης

Παναγιώτου, Λεωνίδα Δημακόπουλος, *Τόποι εξορίας- ένα σημερινό βλέμμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

⁷² / *Μακρόνησος- Ιστορικός Τόπος*, 3 τόμοι, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006/ Ελένη ΣτεφανίδουΚαρανικόλα, *Στρατόπεδα γυναικών. Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αη-Στράτης. 1948-1954*, Αλφειός, Αθήνα 2006/ *Ιστορικό Τοπίο και ιστορική μνήμη: Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 6-7 Μαρτίου 1998, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998/ Νίκος Μάργαρης, *Η ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1966.

⁷³ Hagen Fleischer, “Was wäre wenn ... Die ‘Bewältigung’ der kommunistischen Niederlage im griechischen Bürgerkrieg nach Wiederherstellung der Demokratie (1974-2006)”, στο: Ulf Brunnbauer και Stefan Troebst (επιμ.), *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*, Böhlau, Köln/Weimar/Wien 2007, σ. 27-45.

λοιπόν, ολόκληρη η δεκαετία του 1940 κρινόταν μέσα από το τελεολογικό σχήμα της σύγκρουσης που μοιραία οδήγησε στον Εμφύλιο.

Οι λόγοι για τους οποίους η ανάδειξη των κατοχικών μνημονικών τόπων παραμένουν ελάχιστα διερευνημένο ζητούμενο είναι ένα καίριο ερώτημα. Το κενό στην ελληνική βιβλιογραφία είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί, ενώ η σημερινή κατάσταση των μνημονικών τόπων της περιόδου 1941/44 επιστεγάζει τις σιωπές και τις αποσιωπήσεις. Ωστόσο, η λήθη είναι και αυτή αναγκαία για τη διαδικασία της ιστορικοποίησης του παρελθόντος. Σύμφωνα με τον Έρνεστ Ρενάν: «Το έθνος αποτελείται από πολλά πράγματα, ένα από αυτά είναι και η συλλογική λήθη».⁷⁴ Η λήθη εδώ προσεγγίζεται ως μια ήπια μορφή της “*damnatio memoriae*”. Σύμφωνα με τον Γιώργο Μαργαρίτη, «η αναφορά στην κατοχική Αντίσταση γινόταν ολοένα και πιο προβληματική καθώς πύκνωναν τα σύννεφα του Εμφυλίου και ολοκληρωνόταν η συντριβή της Αριστεράς. Οι τελετές της μνήμης έγιναν ανιστορικές, στηριζόμενες σε δύο επιτρεπόμενες αφαιρέσεις: στην πατρίδα και στον θάνατο [...] Από την πολύπλοκη, τη ριζοσπαστική, τη γεμάτη δράση ζωή, ενεργητικότητα και δημιουργία περίοδο της Κατοχής, απέμεινε, τελετουργικά τουλάχιστον, μόνο ο αδιάκοπος θρήνος». Αυτό εξηγεί τους τελετουργικούς και μνημονικούς προσανατολισμούς στην μεταπολεμική Ελλάδα, που εστίαζαν στην υπενθύμιση των δεινών σε σε ένα τελετουργικό «υπέρ πατρίδος».⁷⁵

Η επεξεργασία του παρελθόντος στην Ελλάδα διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες πρώην κατεχόμενες χώρες και η αιτία γι' αυτό είναι, όπως αναφέρθηκε, ο Εμφύλιος. Δεν είναι τυχαίο που η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που γιορτάζει την ηρωϊκή αρχή, το «Όχι», και δεν υπάρχουν επίσημοι εορτασμοί για το τέλος του πολέμου, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο Β' Παγκόσμιος παρέμεινε θέμα ταμπού στην Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1980. Τότε εισήχθη και η διδασκαλία του στα ελληνικά πανεπιστήμια.⁷⁶ Η μονοπώληση της ιστορίας από τους νικητές του Εμφυλίου μέχρι τη μεταπολίτευση, και η αντιμετώπιση της εαμικής αντίστασης ως ένοχης για την αποσταθεροποίηση στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, υπήρξαν οι

⁷⁴ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München 2006, σ. 104.

⁷⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο- Τα σύμβολα της πατρίδας», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 129.

⁷⁶ Βλ. Hagen Fleischer, “»Endlösung« der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland”, στο: Norbert Frei (επιμ.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, σ. 477.

βασικές αιτίες για την ενσωμάτωση της κατοχικής περιόδου σε μια τελεολογική ερμηνεία που σχετιζόταν μονάχα με τις καταστροφικές συνέπειες του Εμφυλίου. Ως προς τον Εμφύλιο, η πολεμική που χαρακτήρισε την ιστοριογραφική παραγωγή τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, δεν έδωσε σκυτάλη σε μια πιο ψύχραιμη θεώρηση μεταπολιτευτικά, αλλά στη σιωπή.⁷⁷ Σύμφωνα με τη Νένη Πανουργιά, ο Εμφύλιος κωδικοποιούνταν από τη δεξιά ιστοριογραφία ως απλώς η πιο πρόσφατη απόπειρα βίαιης μεταβολής του πολιτικού καθεστώτος της χώρας. Η ιστορία της ελληνικής Αντίστασης αποτιμήθηκε με βάση αυτή την εμπειρία, η οποία συμπαρέσυρε και την ιστοριογραφία του Εμφυλίου.⁹² Ο Β' Παγκόσμιος έφερε το βάρος της μεταξικής δικτατορίας του 1936- 1941, και το λογικό θα ήταν να εξεταστεί ενταγμένος στο ορθό πλαίσιο, το οποίο συνδέεται στενά με την ιστορία και την πορεία της ελληνικής Αριστεράς, κάτι που όμως, τουλάχιστον μέχρι τα τελευταία χρόνια, δεν είχε πραγματοποιηθεί.

Και η ίδια η Αριστερά τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες επέλεξε τη λήθη, καθώς μόνο η Αντίσταση μπορούσε να λειτουργήσει ενοποιητικά, ενώ ο Εμφύλιος αποσιωπήθηκε ως μελανό σημείο στην ιστορία της. Η Αντίσταση ήταν η φωτεινή και άσπιλη όψη της δεκαετίας του '40, ο Εμφύλιος η σκοτεινή και επιλήσιμη.⁷⁸ Ο ίδιος ο τονισμός του εθνικού στοιχείου σε βάρος του ταξικού, ήταν μια πολιτική επιλογή που είχε τις ρίζες της στις στρατηγικές επιλογές του «επίσημου» κομμουνιστικού κινήματος στη δεκαετία του '30. Αυτό το αφήγημα είναι αντιπροσωπευτικό στους ετήσιους εορτασμούς για την ίδρυση του ΕΑΜ και όχι του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ), κάτι που πρόσφατα έχει αλλάξει από τη πλευρά του ΚΚΕ. Μάλιστα, μετά το 2006 πυκνώνουν οι εορτασμοί για την ίδρυση του ΔΣΕ και για διάφορες μεραρχίες, ανεγείρονται μνημεία για αγωνιστές και τιμάται η μνήμη των πεσόντων σε μάχες, στοιχείο που δείχνει πως το ΚΚΕ ενέταξε τα τελευταία χρόνια στη αφήγησή του τον Εμφύλιο, όχι ως την περίοδο της προδιαγεγραμμένης ήττας του κινήματος, αλλά ως την ιστορική εκείνη στιγμή που συμπύκνωνε τους αγώνες χρόνων. Πλέον, στο κομμουνιστικό αφήγημα και στην πολιτική συνθηματολογία εντάσσεται και ο ΔΣΕ, με χαρακτηριστικό το σύνθημα: ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΙΟΝ-ΟΠΛΑ-ΔΣΕ- τιμή και

⁷⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής- Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936- 1949», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 200. ⁹² Νένη Πανουργιά, *Επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2013, σ. 41.

⁷⁸ Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 27.

δόξα στο ΚΚΕ. Η 29^η Αυγούστου (ήττα του ΔΣΕ στο Γράμμο), με εξαίρεση την επταετία της Χούντας, δεν αποτέλεσε επετειακό σημείο αναφοράς, και μετεμφυλιακά ανεγέρθηκαν μεμονωμένα ηρώα στις πλατείες των χωριών, αλλά όπως παρατηρεί ο Πολυμέρης Βόγλης, δεν υπάρχει κάποιο μεγαλεπήβολο μνημείο όπως αυτό της «Κοιλιάδας των πεσόντων» στην Ισπανία.⁷⁹

Μια ολόκληρη χώρα ήταν απασχολημένη με το μέτρημα των νεκρών της από έναν διχαστικό Εμφύλιο, και το πνεύμα της περιόδου συνοψιζόταν στη γνωστή φράση του βασιλιά Παύλου, πως ο Εμφύλιος Πόλεμος στοίχισε περισσότερα θύματα από την Κατοχή, φράση που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα και υιοθετήθηκε από πολλούς Γερμανούς διπλωμάτες. Συνέπεια των νέων πολιτικών και οικονομικών προταγμάτων ήταν η επιβεβλημένη λήθη που λειτουργούσε ως ταφόπλακα του πρόσφατου παρελθόντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ντε φάκτο αμνήστευση εγκληματιών πολέμου, όπως του Μαξ Μέρτεν το 1959, που παραχωρήθηκε στη Γερμανία ως αντάλλαγμα για την επίτευξη οικονομικής συμφωνίας.⁹⁵ Ο Μέρτεν, ένας από τους κύριους υπεύθυνους για το σχεδιασμό της γενοκτονίας των Εβραίων της πόλης, είχε καταδικαστεί σε 25 χρόνια φυλάκιση. Με έντονες πιέσεις της Δυτ. Γερμανίας, η κυβέρνηση Καραμανλή υποκύπτει δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την απέλαση του Μέρτεν στις 5 Νοεμβρίου 1959 έπειτα από κράτηση 2,5 μόνο ετών.⁹⁶ Σε άτυπο αντάλλαγμα για την παραίτηση της ελληνικής πολιτείας από την περαιτέρω δικαστική δίωξη εγκληματιών πολέμου, καθώς και για την αποφυλάκιση του ήδη καταδικασθέντα Μέρτεν, η Ελλάδα θα έπαιρνε ένα δάνειο 200 εκατ. μάρκων για έργα υποδομής.⁹⁷ Νέες εξελίξεις στο κεφάλαιο «εγκληματίες πολέμου» σημειώθηκαν με

⁹⁵ Βλ. Hagen Fleischer, «»Endlösung« der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland»...ό.π., σ. 477- 478.

⁹⁶ Αναφορικά με τον διαπιστωμένα καθοριστικό ρόλο του Μέρτεν στην εκτόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης έχουν γραφτεί πολλά. Πρόσφατο παράδειγμα προσπάθειας αναθεώρησης του ρόλου του Μέρτεν είναι μια γερμανική διατριβή του 2003 (υπό την εποπτεία του Χ. Ρίχτερ, μόλις 148 σελίδων). Εκεί υποστηρίζεται πως «σε αντίθεση με τη Γερμανία, όπου θεωρείται απλά ως ένα είδος δικομανή, στην Ελλάδα αντιμετωπίζεται ως ένας από τους μεγαλύτερους εγκληματίες πολέμου της Κατοχής [...]. Σίγουρα έλαβε μέρος στο μαύρο εμπόριο της πόλης, όμως θησαυρούς δεν συσσώρευσε από αυτό [...]. Ο Μέρτεν αντιμετωπίζεται στην Ελλάδα ως ένας από τους υπεύθυνους του Ολοκαυτώματος. Φταίνε για αυτό οι υπογραφές του που συναντάμε σε επίσημα έγγραφα εναλλάξ με αυτές του ομοβάθμιου SS Βισλιτσένι. Αυτές οι κατηγορίες φαίνονται περιέργες αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός πως ήταν μονάχα μέλος του πολεμικού διοικητικού συμβουλίου της Θεσσαλονίκης. Στην περίπτωση Μέρτεν πολλά ασαφή γεγονότα πρέπει να εξεταστούν εκ νέου». Στη διατριβή συναντούμε επιχειρήματα για τη θετική στάση του Μέρτεν στο επισιτιστικό πρόβλημα της πόλης («έλαβε υποβοηθητικά μέτρα για αυτούς που το χρειαζόνταν περισσότερο όπως τα παιδιά. Αυτό μπορούν να το διαπιστώσουν Έλληνες

⁷⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη et al (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σ. 64.

αυτόπτες μάρτυρες, όπως ο πρώην διοικητής της Μακεδονίας Κωνσταντίνος Σιμωνίδης»). Επίσης ο Μέρτεν σύμφωνα με τον συγγραφέα «στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του βοήθησε πολύ τον ελληνικό πληθυσμό. Ο έμπορος καπνών Αντώνης Καμάρας και μέλος της λίαν αμφιλεγόμενης αντιστασιακής οργάνωσης ΠΑΟ (Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση) έλαβε τρόφιμα από τον Μέρτεν για την οργάνωση. Πολλά χωριά επίσης έλαβαν τρόφιμα». Βέβαια, η εθνικιστική οργάνωση ΠΑΟ που είχε ιδρυθεί την άνοιξη του 1943, αποτελούνταν κυρίως από αξιωματικούς και στελέχη του κρατικού μηχανισμού της δοσιλογικής κυβέρνησης, και ουδέποτε αναγνωρίστηκε ως αντιστασιακή. Κύριος στόχος της ΠΑΟ ήταν το ΕΑΜ και μάλιστα η προκήρυξη του νομάρχη και σημαίνοντος στελέχους της ΠΑΟ Γ. Θέμελη στην οποία αναφερόταν πως «ο εγείρων τα όπλα κατά των Γερμανών δεν είναι Έλλην...» είναι ενδεικτική της πραγματικής φύσης και των επιδιώξεων της ΠΑΟ. Επομένως, το επιχείρημα πως ο Μέρτεν μέσω της ΠΑΟ βοήθησε στην επίλυση του επισιτιστικού είναι αβάσιμο. Οι αντάρτες της ΠΑΟ συγκαταλέγονταν σύμφωνα με τους Γερμανούς στους “gut” αντάρτες (καλούς). Για την ΠΑΟ βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 112-149. Σύμφωνα με τους συντάκτες του «Ιού», αποκαλυπτική είναι η συνειδητή απάλειψη της ΠΑΟ από τη λίστα των επίσημα αναγνωρισμένων αντιστασιακών οργανώσεων του άρθρου 8 του Ν.1285/1982 (που ισχύει μέχρι σήμερα). Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή, ακόμη κι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος θα παραδεχθεί ότι «η ΠΑΟ παρουσιάζει προβλήματα» όσον αφορά τον αντιστασιακό της χαρακτήρα, υποστηρίζοντας ότι παρόλα αυτά «υπήρξαν και εκεί γνήσιοι αγωνιστές», μαζί με «εκείνους οι οποίοι αποκλείονται από το άρθρο 1» - τουτέστιν, «συνεργάστηκαν με τους κατακτητές». (Πρακτικά Βουλής 19.8.82). Βλ. <http://www.iospress.gr/mikro2005/mikro20051210.htm> (29/6/2010). Οι προβληματισμοί για την προσπάθεια κάθαρσης ενός εγκληματία πολέμου μέσα από μια διατριβή αφιερωμένη σε έναν τόσο μοιραίο άνθρωπο για τη Θεσσαλονίκη είναι έντονοι. Βλ. Wolfgang Breyer, *Dr. Max Merten- ein Militärbeamter der deutschen Wehrmacht im Spannungsfeld zwischen Legende und Wahrheit*, αδημοσίευτη διατριβή, Πανεπιστήμιο Mannheim, 2003, σ. 8, 33-36.

⁹⁷ Βλ. αναλυτικά σχετικά με την υπόθεση Μέρτεν: Hagen Fleischer, “»Endlösung« der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland”, στο:

Norbert Frei (ed.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, σ. 503- την κατάργηση των διατάξεων του νόμου 3933/1959 και του νομοθετικού⁸⁰ διατάγματος 4016/1959 το Μάιο του 2010. Με αυτά τα διατάγματα το 1959 σε μια προσπάθεια επαναπροσέγγισης με την (τότε Δυτική) Γερμανία, η Ελλάδα παραιτούνταν του δικαιώματος δίωξης και καταδίκης εγκληματιών πολέμου. Με την ψήφιση των νέων διατάξεων του 2010 ο πρόεδρος του ΚΙΣΕ και της ΙΚΘ, κ. Δαυίδ Σαλιτιέλ ανέφερε πως οι Έλληνες Εβραίοι θα κινήσουν τη διαδικασία για την έκδοση από τη Συρία στην Ελλάδα του Αλόις Μπρούνερ, υπεύθυνου για τον θάνατο των δεκάδων χιλιάδων Εβραίων της Θεσσαλονίκης, που πιθανολογείται ότι ζει ακόμη στη Συρία όπου είχε καταφύγει.⁸¹

⁸⁰ .

⁸¹ Ο Μπρούνερ είχε οργανώσει και εκτελέσει κατ' εντολήν του Αϊχμαν, μαζί με τον λοχαγό Ντίτερ Βισλιτσένι, τη σύλληψη και μεταφορά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αλλά και άλλων περιοχών της κατεχόμενης Ευρώπης στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Μετά τη γερμανική συνθηκολόγηση, ο Μπρούνερ διέφυγε και σύμφωνα με μετέπειτα μαρτυρίες κρυβόταν στη Συρία, όπου χάθηκαν τα ίχνη του. Μέχρι σήμερα, ωστόσο, ούτε η έκδοσή του ούτε η ερήμην δίκη του έγιναν εφικτές εξαιτίας των διατάξεων του '59, παρόλο που ο Μπρούνερ έχει καταδικαστεί ερήμην σε τρεις περιπτώσεις στη Γαλλία. Για την ελληνική ντε φάκτο «γενική αμνηστία» πρώην ναζί βλ. Hagen Fleischer... ό.π. σ. 494-503. Για την πρόσφατη κατάργηση των διατάξεων του 1959 βλ. http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_ell_2_13/04/2010_397320 (19/5/20).

Με τη μεταπολίτευση και την κατασκευή ενός ηγεμονικού αφηγήματος της «εθνικής συμφιλίωσης», ανατρέπονται σε μεγάλο βαθμό οι υπάρχουσες ισορροπίες και επανέρχεται στο προσκήνιο η περίοδος μέσα από την καθυστερημένη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982). Το νέο συμφιλιωτικό εθνικό αφήγημα, σύμφωνα με το οποίο οι πληγές του παρελθόντος έκλειναν στη βάση μιας στερεοτυπικής αντίληψης περί ισάριθμων θυμάτων και ίσων ευθυνών των δύο πλευρών, δημιούργησε το πλαίσιο για πολλαπλές απονομές χάριτος προς όλες τις κατευθύνσεις.⁸² Αυτή η αντίληψη απεικονίζεται ακόμα και σε πρόσφατες κινηματογραφικές ταινίες, όπως η *Ψυχή Βαθιά* του Παντελή Βούλγαρη.

Η τριχοτόμηση του εαμογενούς κόσμου μεταπολιτευτικά (ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτερικού, ΠΑΣΟΚ) και η έκρηξη μνήμης μέσα από μια μεγάλη βιβλιογραφική παραγωγή (εκδόσεις απομνημονευμάτων, λογοτεχνία, μυθιστόρημα, ποίηση) απέδειξαν, σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, πως η σχέση μεταξύ της μνήμης και της πολιτικής ένταξης δεν είναι παθητική και μονόπαντη.¹⁰⁰ Παρατηρήθηκε ένας «ρομαντισμός της Μεταπολίτευσης» που βρήκε έκφραση στην εξιδανίκευση των καπετάνιων του ΕΛΑΣ και του Άρη Βελουχιώτη, που μάλιστα κυριαρχούσε σε αφίσες στα πολιτικά γραφεία του ΠΑΣΟΚ, δίπλα στην αφίσα του Τσε Γκεβέρα. Παρόλη τη δημιουργία αυτού του πλαισίου καθολικής συναίνεσης μεταπολιτευτικά, οι διαμάχες γύρω από το παρελθόν είναι συνεχείς, με σημεία αναφοράς την Αντίσταση, τις εμφύλιες συρράξεις, την αιματηρή βία («μαύρη», «λευκή», «κόκκινη»), καθώς ενίοτε και τους συνυφασμένους συμβολισμούς και συμπαραδηλώσεις των γεγονότων σε ατομικό και εθνικό επίπεδο.

Οι τόποι μνήμης ως κοινωνικά κείμενα

Η εκρηκτική αύξηση των μουσείων και των μνημείων διεθνώς, καθώς και η διαρκής επικαιροποίηση της Κατοχής και της περιόδου του πολέμου, ειδικά στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, μαρτυρούν μια έντονη αναζωπύρωση του

⁸² Βλ. Hagen Fleischer, “Was wäre wenn ... Die ‘Bewältigung’ der kommunistischen Niederlage im griechischen Bürgerkrieg nach Wiederherstellung der Demokratie (1974-2006)”... ό.π., σ. 27-45. ¹⁰⁰ Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 29.

ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης για τη δεκαετία του '40.⁸³ Οι εγκυκλοπαιδείες/προσφορές στις εφημερίδες, τα αφιερώματα σε εξέχοντα πρόσωπα και γεγονότα της ιστορίας (το 2009 είχαμε το παράδειγμα δύο εκπομπών σε κρατικό και ιδιωτικό κανάλι με θέμα τα «μεγάλα πρόσωπα» της ιστορίας), οι διαμάχες για την ιστορία με επίκεντρο τα σχολικά βιβλία, είναι ενδείξεις μιας στροφής του ενδιαφέροντος. Ο Γερμανός ιστορικός Χανς Γκούντερ Χόκερτς ονομάζει «βιομηχανία της κουλτούρας» αυτή την έκρηξη του ενδιαφέροντος για την πρόσφατη ιστορία. Ως αποτέλεσμα αυτής της νέας τάσης «η ιστορία τυλίγεται σε ένα πακέτο διασκέδασης που μπορεί να είναι όμορφα διακοσμημένο και δελεαστικό αλλά μπορεί να οδηγήσει σε σχετικοποιήσεις και επαναλήψεις των κλισέ».¹⁰²

Στη μελέτη αυτή θα αντιμετωπίσουμε την ανάδειξη των υλικών καταλοίπων ως ένα πεδίο το οποίο συγκροτείται από την πολιτική και τον πολιτισμό. Αυτό το στοιχείο μας προσφέρει τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τις εντάσεις, τις δισημίες, τις ανταγωνιστικές αφηγήσεις και τις πολιτικές παρεμβάσεις που διαμορφώνουν τις «μάχες της μνήμης» στη δημόσια σφαίρα. Μέσα από την ιστορία επιλεγμένων τόπων μνήμης της Κατοχής, σκοπεύουμε στην κατάδειξη του πυκνού δικτύου νοημάτων που παράγονται και διακινούνται μέσω της Δημόσιας Ιστορίας, σε ό,τι δηλαδή υπάρχει γύρω μας σε επίπεδο κοινής γνώμης: Δημοσιεύματα στα ΜΜΕ, ταινίες, μνημεία και επετειακές εκδηλώσεις.⁸⁴

⁸³ Στην Ελλάδα ακόμα δεν έχει γίνει πραγματικότητα ένα μουσείο και ένα ερευνητικό κέντρο που θα είχαν ως αντικείμενό τους την περίοδο 1941-1945 συνολικά και όχι μόνο όψεις της όπως ο ελληνοϊταλικός πόλεμος. Οι λόγοι ίσως βρίσκονται στη σύνδεση της έννοιας Μουσείο στην Ελλάδα με το λαμπρό αρχαιολογικό παρελθόν. Βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Η προβληματική των Μουσείων της Γενοκτονίας και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό και αμερικάνικο μοντέλο», στο: Οντέτ Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 1998, σ. 114-115. Ο Χόκερτς χρησιμοποιεί τη λέξη "museumsfreudig" (φιλική διάθεση προς την ίδρυση, επέκταση και προώθηση των μουσείων) για να χαρακτηρίσει αυτή τη τάση μουσειοποίησης της πρόσφατης ιστορίας. Βλ. Hans Günter Hockerts, "Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft", στο: Konrad Jarausch και Martin Sabrow (επιμ.), *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*, Campus Verlag, Frankfurt/New York 2002, σ. 57. Βλ. και τίτλο άρθρου «Ιστορία, το καινούργιο σεξ», *Νέα* 12/7/2008. ¹⁰² Hans Günter Hockerts...ό.π., σ. 59.

⁸⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π., σ. 24- 26. Η Δημόσια Ιστορία τα τελευταία χρόνια γνωρίζει άνθιση, και περιστρέφεται, ειδικά στη Γερμανία, γύρω από ζητήματα που σχετίζονται κυρίως με τον Εθνικοσοσιαλισμό και το Ολοκαύτωμα. Ενδεικτικά αναφέρω τις εξής μελέτες: Gerhard Paul και Bernhard Schoßig (επιμ.), *Öffentliche Erinnerung und Medialisierung des Nationalsozialismus. Eine Bilanz der letzten dreißig Jahre*, Wallstein, Göttingen 2010, το οποίο αναλύει την πρόσληψη του Ολοκαυτώματος την τελευταία τριακονταετία στη Γερμανία με άξονες τα σχολικά βιβλία, τις φιλικές αναπαραστάσεις, τα μέσα ενημέρωσης και τους τόπους μνήμης, καθώς και: Frank Bösch, Constantin Goschler (επιμ.), *Public History. Öffentliche Darstellungen des Nationalsozialismus jenseits der Geschichtswissenschaft*, Campus, Frankfurt 2009, το οποίο επικεντρώνεται στη Δημόσια Ιστορία της περιόδου του ναζισμού μέσα από τις δίκες των θυτών, τις μαρτυρίες των θυμάτων, τα ντοκιμαντέρ μεταξύ 1950-1990 στη γερμανική τηλεόραση και τα σήριαλ για τη Σοά. Οι συγγραφείς χαρακτηρίζουν την στροφή στη Δημόσια Ιστορία ως "Public History Bewegung", δηλαδή «κίνημα της δημόσιας ιστορίας».

Αφετηριακό σημείο στη μελέτη είναι το γεγονός πως οι μνημονικοί τόποι αντανakλούν τις ιστορικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες κάθε εποχής, καθώς και ότι ενίοτε λειτουργούν ως πεδία εφαρμογής και αντανάκλασης κρατικών ή καθεστωτικών ιδεολογιών.⁸⁵ Θα επιχειρήσουμε να «αναγνώσουμε» τόπους μνήμης ως κοινωνικά κείμενα, των οποίων η δημιουργία και η ερμηνεία συνδέεται με συγκεκριμένα αφηγήματα.⁸⁶ Οι μνημονικοί τόποι είναι πολυδιάστατα πεδία με πολλαπλές σημασίες, ομοιάζουν με παλίμνηστα στα οποία οι διαδοχικές χρονικότητες εγγράφουν τις δικές τους ιστορικές συντεταγμένες.

Επιπρόσθετα, μας ενδιαφέρουν οι διαμάχες για τις μνημειοποιήσεις. Η μνήμη άλλωστε είναι ένα πεδίο μάχης στο οποίο όλα συνεχώς βρίσκονται υπό αναίρεση. Αυτού του είδους η μελέτη, με ειδικό βάρος στην όσμωση ιστορίας και μνήμης, δεν έχει πραγματοποιηθεί για την Ελλάδα. Η γεωγραφία της μνήμης και η ανίχνευση των συστατικών στοιχείων των “*memogyscapes*” (σε μια πρόχειρη μετάφραση τα «τοπία μνήμης») βρίσκονται στο επίκεντρο της μελέτης αυτής.⁸⁷

Στο επίκεντρο τίθεται η έννοια της *τοπικότητας*, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο οι μνημονικές κοινότητες εντάσσονται και συμμετέχουν στην ολότητα του χώρου τους, έτσι όπως τον έχουν επενδύσει με νοήματα στο φαντασιακό τους. Η πολιτισμική συγκρότηση της τοπικότητας, οι σχέσεις δηλαδή των κατοίκων με τον τόπο στον οποίο διαμένουν, οι μεταξύ τους διαπροσωπικές σχέσεις και η διαμεσολάβηση της πολιτικής εξουσίας στον χώρο, διαμορφώνει ένα πλαίσιο το οποίο δεν μπορεί να διαφύγει της προσοχής μας. Μέσω αυτών των σχέσεων παράγεται η συλλογική και η ατομική μνήμη, καθώς και η θεσμική μνήμη. Οι τόποι μνήμης, τα μνημεία κατά κόρον, αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο μελέτης αυτών των σχέσεων που συγκροτούν την τοπικότητα. Τα Καλάβρυτα αποτελούν το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των διχασμένων και συγκρουσιακών ερμηνειών που οι ίδιες οι κοινότητες μνήμης παράγουν. Αλλά και τα μνημεία του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα είναι ενδεικτική περίπτωση.

⁸⁵ Σύμφωνα με τον Τζέιμς Γιάνγκ η Σοά είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα καθώς ερμηνεύεται από πολλούς ως το θεμελιώδες γεγονός που έθετε τα ηθικά και ιστορικά κυρίως θεμέλια για την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ. Η διαχείριση του κράτους σε τέτοιες περιπτώσεις αποδεικνύεται ήσσονος σημασίας. Βλ. Matti Bunzl, “On the Politics and Semantics of Austrian Memory: Vienna’s Monument against War and Fascism”, *History & Memory*, 7:2 (1996), σ. 8.

⁸⁶ Η «ανάγνωση» των τόπων μνήμης της Σοά πρωτοεπιχειρήθηκε από τον Τζέιμς Γιάνγκ στο σημαντικό *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press, New Haven 1993. Ο Γιάνγκ όρισε τους τόπους μνήμης ως κοινωνικά κείμενα (social texts) που επιδέχονται παραπάνω της μιας αναγνώσεις.

⁸⁷ Βλ. John Foot, *Italy’s Divided Memory*, Palgrave Macmillan, New York 2009, σ. 5.

Μεθοδολογικά η μελέτη οργανώνεται σε τέσσερα επίπεδα. Το πρώτο αφορά τη μελέτη ορισμένων τόπων μνήμης με άξονα μια συγκριτική διάσταση. Σύμφωνα με τον Ζακ Λε Γκοφ, από τις τεράστιες προοπτικές που έχει η ιστορική επιστήμη, διακρίνεται μια ουσιώδης αποστολή, η συγκριτική ιστορία που αφενός αναζητά τη σφαιρικότητα και αφετέρου σέβεται τις μοναδικότητες. Αυτή η μακρινή φιλοδοξία όπως χαρακτηριστικά λέει ο Λε Γκοφ, είναι ζητούμενο για τους ιστορικούς, καθώς η συγκριτική διάσταση στις ιστορικές μελέτες «βρίσκεται στην κατάσταση του τραυλισματος».⁸⁸ Για αυτό το λόγο η συγκριτική οπτική διατρέχει τη μελέτη, με επίκεντρο κυρίως το παράδειγμα της μεταπολεμικής Γερμανίας. Λείπουν στην ελληνική ιστοριογραφία για τη δεκαετία του '40 μελέτες που να επικοινωνούν με την πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία καλπάζει με ασύλληπτα γοργούς ρυθμούς όσον αφορά την έρευνα νέων πεδίων και οπτικών για τον πόλεμο.

Το δεύτερο επίπεδο αφορά τις θεωρητικές συμβολές των μνημονικών σπουδών. Η ανάλυσή μου τροφοδοτήθηκε από τις μελέτες του Νορά, του Αλμπάκς και των νεότερων ερευνητών. Η σχετική διεθνής βιβλιογραφία είναι πλέον μεγάλη, και την παρακολουθώ κατά τη διάρκεια της αφήγησης. Το τρίτο επίπεδο αφορά το χώρο, για τον οποίο τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει μελέτες, με έμφαση στη διάδρασή του με το μνημείο και τις μνημονικές κοινότητες. Η χωρικότητα ως αναλυτική κατηγορία στην ιστορική αφήγηση εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1960 δίνοντας νέες οπτικές στην ιστορική γραφή, όπως τη διαλεκτική ανάμεσα στο χώρο και στο χρόνο.⁸⁹ Ο Γάλλος μαρξιστής κοινωνιολόγος και φιλόσοφος Ενρί Λεφέβρ με το έργο του *The Production of Space*, είναι ένας από τους διανοητές με τη μεγαλύτερη επιρροή στη μελέτη της χωρικότητας.⁹⁰ Ο Λεφέβρ αντιμετωπίζει το χώρο ως αποτέλεσμα της εργαλειακής χαρτογράφησης της πόλης από το καπιταλιστικό κράτος. Από αυτή την οπτική, ο χώρος έχει σχεδιαστεί με στρατηγικό τρόπο ώστε να αναπαράγει σε καθημερινή βάση ομοιογένειες και ιεραρχήσεις, επιχείρημα που θυμίζει τη θέση του Φουκώ για τη σχέση χώρου, γνώσης και δύναμης στην

⁸⁸ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, μετάφραση Γιάννης Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 12.

⁸⁹ Η ανάδυση της γεωγραφίας ως πολύτιμου ιστοριογραφικού εργαλείου ήταν ένα από τα καινούργια διακυβεύματα της δεκαετίας του '60. Βλ. Edward W. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London-New York 1989, σ. 4-5.

⁹⁰ Στις αρχές του 1970 γεννήθηκε η μαρξιστική γεωγραφία με το έργο του Ντέιβιντ Χάρβεν. Ωστόσο, ήδη από το 1920/30 ο γαλλικός μαρξισμός έδωσε έμφαση στη σύνδεση του χώρου και του καπιταλισμού. Ο χώρος υπό αυτό το μαρξιστικό πρίσμα ήταν ιδωμένος ως παράγωγο του καπιταλιστικού κράτους. Βλ. Edward W. Soja... ό.π., σ. 46.

ετεροτοπία του. Κύρια θέση του Λεφέβρ ήταν πως η εκβιομηχανοποίηση και η οικονομική δύναμη, τα θεμέλια της καπιταλιστικής συσσώρευσης, σχηματίζονται από και διαμέσου της κοινωνικής παραγωγής του αστικού χώρου, παραγωγή που ενορχηστρώνεται και σχεδιάζεται με μεγάλη ακρίβεια από το κράτος.⁹¹ Με το χώρο ασχολήθηκε σε μελέτη του και ο Έλληνας μαρξιστής θεωρητικός της πολιτικής κοινωνιολογίας Νίκος Πουλαντζάς στο βιβλίο του *Κράτος, Δύναμη, Σοσιαλισμός* (1978). Εκεί προσπαθεί να κατευθύνει τη μαρξιστική ανάλυση προς τη μελέτη του χώρου και επικρίνει, όπως ο Λεφέβρ, τον μαρξισμό για την επίμονη άρνησή του να συνδέσει την ανάπτυξη και επιβίωση του καπιταλισμού με την χωρικότητα, μια χωρικότητα συνδεδεμένη άρρηκτα με την κοινωνική κατανομή της εργασίας.⁹² Σχετικά πρόσφατα, τη δεκαετία του '80, εμφανίζεται δυναμικά το πεδίο της «μεταμοντέρνας γεωγραφίας», που ερχόμενη σε αντίθεση με τη μονήρη καρτεσιανή χαρτογραφική λογική των ακίνητων και παγιωμένων χώρων, συνδέει τη δημιουργία της ιστορίας με την κοινωνική παραγωγή του χώρου και την ανθρωπογεωγραφία.¹¹²

Με αυτά τα έργα έγινε κατανοητή η σημασία του χώρου στη μελέτη των ιστορικών τόπων. Είτε ως «τόποι μνήμης», είτε ως «ετεροτοπίες», αντιμετωπίζουμε τα υλικά κατάλοιπα της Κατοχής ως πεδίο συνάντησης της πολιτικής και του πολιτισμού. Τα θεωρητικά εργαλεία των αναφερόμενων έργων της μεταμοντέρνας γεωγραφίας είναι χρήσιμα στην υποστήριξη του παραπάνω επιχειρήματος, και ιδιαίτερα η θέση πως η χωρικότητα είναι κοινωνικά παραγόμενη και οφείλει την ύπαρξή της σε ένα δίκτυο σχέσεων μεταξύ ατόμων και ομάδων.⁹³

Τέλος, η Δημόσια Ιστορία αποτελεί πολύτιμο εργαλείο της μελέτης, καθώς ο τύπος σφυγμομετρά τις μεταπτώσεις των πολιτικών εξελίξεων, αντικατοπτρίζει την παραταξιακή μονοπώληση της «πολιτικής ορθότητας», ενώ επιπροσθέτως είναι αντίβαρο στην καθυστέρηση της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας να συμπλεύσει με τις ανάγκες της κοινωνίας και τα διαρκώς μετασχηματιζόμενα διακυβεύματα. Η Δημόσια Ιστορία αφορά ζητήματα που η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία συνήθως περιφρονεί. Η δραματική κατάσταση πολλών ελληνικών αρχείων -που ήταν και εν μέρει εξακολουθούν να είναι διάσπαρτα, απρόσιτα, αταξινόμητα και λεηλατημένα- επιτάσσει την προσφυγή σε άλλα μέσα, που συνεπικουρούν την έρευνα. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στις διαστάσεις της εγγραφής των τόπων μνήμης στη Δημόσια Ιστορία,

⁹¹ Edward W. Soja... ό.π., σ. 50 και σ. 96.

⁹² Νίκος Πουλαντζάς, *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

¹¹² Βλ. Edward W. Soja, *Postmodern Geographies...* ό.π., σ. 11.

⁹³ Βλ. ό.π., σ. 120.

για αυτό εξετάζω τη διαχείριση των μνημειοποιήσεων μέσα από τον τύπο, καθώς τα μνημεία «δεν έχουν πια το άλλοτε πανίερο και απαραβίαστο στάτους μαυσωλείων έξω από τη ζώσα κοινωνία, αλλά τείνουν να ενσωματώνονται σε αυτήν ως μεστά νοήματος σημεία επαφής με την παρελθούσα πραγματικότητα».⁹⁴ Μάλιστα όταν οι αρχαιακές διαθεσιμότητες είναι περιορισμένες, ο τύπος έρχεται να καλύψει το κενό, παρέχοντας ενίοτε και πιο ολοκληρωμένη εικόνα λόγω της ικανότητας να αναπαράγει συζητήσεις, διακυβεύματα και τοπικές προσλήψεις.

Η δομή της μελέτης

Δύο λόγια για τη δομή της μελέτης, η οποία απαρτίζεται από τρία μέρη. Στο Α' μέρος παρακολουθώ τους τρόπους με τους οποίους αναδύεται η συζήτηση περί μνήμης του πολέμου μετά από δεκαετίες σιωπής, ακόμα και απ' την πλευρά των επιζώντων των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Άλλωστε οι διάλογοι για την ιστορία αποτελούν και αυτοί τόπους μνήμης, αν λάβουμε υπόψη την θεωρία του Νορά σε διευρυμένα πλαίσια. Εστιάζω στην ένταση που γνώρισαν οι συζητήσεις για το παρελθόν σε Ελλάδα και Γερμανία, επιστρατεύοντας κυρίως υλικό από τον τύπο, ουσιαστικά δηλαδή αξιοποιώντας εργαλεία της Δημόσιας Ιστορίας.

Κεντρικό άξονα του Β' μέρους αποτελούν οι τόποι μνήμης της Κατοχής και οι διαφορετικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος μέσα απ' τις «βιογραφίες» των μνημείων. Τα υπό διαπραγμάτευση θέματα αφορούν την ιστορία των επιλεγμένων τόπων μνήμης και τη διαχείριση της υλικότητάς τους από τη δεκαετία του 1950 μέχρι σήμερα. Εστιάζω σε συγκεκριμένους τόπους ως ενδεικτικά παραδείγματα διαχείρισης της μνήμης του πολέμου. Η υλικότητα των τόπων αυτών συνδέεται με συγκρουσιακές αφηγήσεις, γι' αυτό και η επισκόπηση της ιστορίας τους αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής μεταπολεμικής μνήμης.

Η ύπαρξη στρατοπέδων συγκέντρωσης στην Ελλάδα της Κατοχής δεν έχει διερευνηθεί ακόμα όσο θα έπρεπε. Ο πρώτος τόπος μνήμης είναι το μεγαλύτερο στρατόπεδο συγκέντρωσης στην κατεχόμενη Ελλάδα, αλλά και το λιγότερο γνωστό από τα αντίστοιχα στρατόπεδα στην Ευρώπη.⁹⁵ Καταγράφω τις προθέσεις για την

⁹⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π., σ. 24.

⁹⁵ Συμπεριλήφθηκε τελικά στη λίστα του "Dachauer Hefte", γερμανικού επιστημονικού περιοδικού, για τα «άγνωστα στρατόπεδα», αλλά μόνο με ένα λογοτεχνικό κείμενο μεταφρασμένο από το βιβλίο

τύχη και την ανάδειξή του μέσα στην ιστορική συγκυρία που ορίζεται από το τέλος του πολέμου μέχρι σήμερα. Η περίπτωση του στρατοπέδου επιτρέπει την αναγωγή σε αντίστοιχα ευρωπαϊκά παραδείγματα, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, σκοπός είναι μια συγκριτική διάσταση να διατρέχει όλο το κείμενο. Απ' αυτή την αναγωγή μπορούν να βγουν συμπεράσματα για τις διαφορετικές, ή και όμοιες σε πολλά σημεία, πολιτικές διαχείρισης των τόπων αυτών.

Από την άλλη, το Σκοπευτήριο Καισαριανής, το οποίο «λειτουργικά» συνδέεται άρρηκτα με το Χαϊδάρι, κυρίως λόγω της εκτέλεσης των 200 κομμουνιστών την Πρωτομαγιά του 1944, αποτελεί σύμβολο του αντιστασιακού αγώνα και είναι ένας από τους πιο γνωστούς τόπους μνήμης της περιόδου. Εντούτοις, η αντιδικία του Δήμου Καισαριανής με την Σκοπευτική Εταιρεία κρατά χρόνια, καθώς ο χώρος δεσμεύεται από την Εταιρεία με αποτέλεσμα τη σταδιακή καταστροφή του. Μολονότι το Σκοπευτήριο κατέχει σημαντική θέση στη συλλογική μνήμη -με τραγούδια, ποιήματα, βιβλία- ως η απόλυτη μετωνυμία του κομμουνιστικού αντιστασιακού κινήματος, η καθυστερημένη αναγνώρισή του ως τόπου ιστορικής μνήμης (μόλις το 1984), καθώς και η χρόνια κρατική αδιαφορία στα πολλαπλά αιτήματα για διαφύλαξη του χώρου από τις φθορές, αποτελούν μέρος μιας δυσάρεστης πραγματικότητας, την οποία ανασυνθέτουμε μέσα από τα πρακτικά των δημοτικών συνεδριάσεων, από τη δεκαετία του '50 μέχρι σήμερα.

Οι τόποι εβραϊκής μνήμης ανέκαθεν ήταν στο στόχαστρο πολλαπλών διακυβευμάτων. Χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να ανεγερθεί μνημείο στη Θεσσαλονίκη, και μάλιστα σε κεντρικό σημείο. Η καθυστέρηση αυτή ήταν αποτέλεσμα σύνθετων διαδικασιών και διαρκών τροποποιήσεων των αρχικών σχεδίων. Το μνημείο και ο μνημονικός τόπος ενεργοποιούν κοινωνικά δίκτυα, και αυτό ως αποτέλεσμα της δράσης μνημονικών κοινοτήτων, που μέσα από την εμπλοκή τους με το μνημείο επαναπροσδιορίζουν τη θέση τους στην κοινωνία. Τα μνημεία Ολοκαυτώματος πέντε πόλεων (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ρόδος, Λάρισα, Ιωάννινα) μέσα από τη μελέτη των αρχείων των εβραϊκών κοινοτήτων των πόλεων αυτών, θα αποτελέσουν θέμα ανάλυσης στο αντίστοιχο κεφάλαιο για τη μνημειοποίηση του Ολοκαυτώματος. Παράλληλα, ενδιαφέρουν και οι «εικονοκλαστικές πρακτικές», οι βανδαλισμοί μνημείων και εβραϊκών νεκροταφείων, με εξέχον παράδειγμα το νεκροταφείο των Ιωαννίνων, που απ' τις αρχές του 2009 έχει δεχτεί τέσσερις

του Θ. Κορνάρου για το Χαϊδάρι. Wolfgang Benz, Barbara Distel (επιμ.), *Dachauer Hefte, Die vergessenen Lager*, τχ. 5 (November 1989).

επιθέσεις με ανυπολόγιστες καταστροφές και αντισημιτικά συνθήματα στους τάφους.⁹⁶ Έτσι, σύμφωνα με τα λόγια των Αντόρνο και Χορκχάϊμερ στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* «ακόμη και η γαλήνη της τελευταίας κατοικίας παραβιάζεται. Οι δηώσεις των νεκροταφείων δεν είναι παρεκτροπές του αντισημιτισμού, αλλά αυτός ο ίδιος. Οι εκδιωγμένοι αφυπνίζουν αναγκαστικά την επιθυμία για εκδιώσεις. Πάνω στο σημάδι που τους άφησε η βία αναφλέγεται ακατάπαυστα η βία».⁹⁷

Στόχος είναι μέσα από τη σκιαγράφηση της «βιογραφίας» αυτών των τόπων μνήμης, να απαντηθεί το ερώτημα γιατί οι τόποι μνήμης της Κατοχής στην Ελλάδα τυγχάνουν ελάχιστης προσοχής και ανάδειξης, γιατί η Κατοχή παραμένει πρακτικά αόρατη για τους ανυποψίαστους επισκέπτες και είναι ορατή μονάχα στους καλά ενημερωμένους. Άραγε κληροδοτούνται οι μνήμες του πολέμου ή μήπως η μεταμνήμη (postmemory) των μεταγενέστερων γενεών βαδίζει προς τη λήθη; Αυτό το ερώτημα μπορεί να απαντηθεί εξετάζοντας τους μνημονικούς τρόπους ως αναπαραστάσεις μιας αμφίσημης σχέσης με το παρελθόν. Η επεξεργασία αυτού του παρελθόντος στην Ελλάδα, υπό το πρόσθετο βάρος του Εμφυλίου, διαφέρει στις επιτελεστικές του μορφές από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.

Στις 13 Δεκεμβρίου 1943 πραγματοποιήθηκε το «Ολοκαύτωμα» των Καλαβρύτων, η εκτέλεση του άρρενος πληθυσμού της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Τα υπό διαπραγμάτευση θέματα αφορούν το μουσείο που σήμερα στεγάζεται στο χώρο του δημοτικού σχολείου, τις διαδικασίες δημιουργίας του, την πρόσληψή του από τους κατοίκους και το ευρύτερο κοινό, τη σημερινή κατάσταση των αρχείων του δήμου, τις δημόσιες συζητήσεις γύρω από το γεγονός, οι οποίες συχνά προσλαμβάνουν έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα, ειδικά στις ετήσιες εκδηλώσεις για την επέτειο της σφαγής, με επίκεντρο και σημείο αφετηρίας τις διεκδικήσεις των κατοίκων για αποζημιώσεις από το γερμανικό κράτος. Το τσέχικο χωριό Λίντιτσε, 20 χιλιόμετρα έξω από την Πράγα, το οποίο στις 10 Ιουνίου του 1942 καταστράφηκε ολοσχερώς από μονάδες της Γκεστάπο και της SD, είχε ανάλογη τύχη με τα Καλάβρυτα, αλλά υπάρχουν αρκετές διαφορές ως προς τη διαχείριση της μνήμης μεταπολεμικά: 173 άντρες εκτελέστηκαν ως «αντίποινα» για την δολοφονία

⁹⁶ Βλ. <http://abravanel.wordpress.com/2009/07/10/yoannina-antisemitic-violence-escalates/> (12/7/09).

⁹⁷ Οι Αντόρνο και Χορκχάϊμερ, από τους πολλούς που αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην Αμερική μετά την άνοδο του Εθνικοσοσιαλισμού, στο βιβλίο αυτό συλλογίστηκαν πάνω στη φρίκη που άφησαν πίσω τους στον «παλιό κόσμο». Αυτή τη φρίκη τη χαρακτήρισαν ως «διάλυση της Αιτίας», «καταστροφή κάθε λογικής». Βλ. Τέοντορ Αντόρνο, Μαξ Χόρκχάϊμερ, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου/ επίμετρο Κοσμάς Ψυχοπαίδης/ επιμέλεια Γεράσιμος Κουζέλης, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 300-301/ Dan Diner, *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocaust*, Vandenhöck/Ruprecht, Göttingen 2007, σ. 33- 34.

του αρχηγού του RSHA (Κρατική Υπηρεσία Ασφαλείας) και διοικητή του προτεκτοράτου της Βοημίας και Μοραβίας Ράινχαρντ Χάιντριχ, 184 γυναίκες μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Ράβενσμπρουκ και 88 παιδιά μεταφέρθηκαν στο γκέτο του Λοτς, από τα οποία ελάχιστα επέστρεψαν αργότερα στο χωριό.⁹⁸ Το πρώτο μνημείο στο Λίντιτσε ανεγέρθηκε ήδη το 1945 ενώ το 1962 χτίστηκε το μουσείο. Στις αρχές του 1948 ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του χωριού, με την εθελοντική προσφορά Τσέχων και ξένων. Πολλά χωριά σε όλο τον κόσμο πήραν το όνομα «Λίντιτσε» και αρκετές γυναίκες που γεννήθηκαν εκείνη την εποχή ονομάστηκαν έτσι, ως απόδοση τιμής στα εκατοντάδες θύματα. Αντίθετα, τα – σύμφωνα με το δικαστήριο της Νυρεμβέργης- «1000 άγνωστα Λίντιτσε» της Ελλάδας και των υπόλοιπων Βαλκανίων,⁹⁹ καθυστέρησαν να εγγραφούν στη δημόσια μνήμη. Μόλις το 1993 διοργανώθηκε το πρώτο διεθνές συνέδριο για το Ολοκαύτωμα των

Καλαβρύτων στην Ελλάδα¹⁰⁰, ενώ το «Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος» εγκαινιάστηκε το 2005, εξήντα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου. Πολλοί λόγοι συνέτειναν σε αυτή τη χρόνια καθυστέρηση. Ατέρμονες τοπικές αντεγκλήσεις, χρόνιες διαφωνίες για τη νομιμοποίηση ή όχι των ιστορικών να επισημάνουν τη διάσταση των *αντιποίνων* ως αίτιο της τραγωδίας. Όλες αυτές οι διαστάσεις θα σκιαγραφηθούν στο αντίστοιχο κεφάλαιο, για το οποίο στηρίχτηκα σε πραγματολογικό υλικό τριών ειδών: Στοιχεία από το αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, δημοσιεύματα της εποχής από τον τοπικό τύπο της μαρτυρικής πόλης και προφορικές μαρτυρίες κατοίκων των Καλαβρύτων που βίωσαν τη σφαγή.

Στην Ελλάδα υπάρχουν τόσο συμμαχικά, όσο και γερμανικά νεκροταφεία. Τα γερμανικά είναι αυτά του Μάλεμε στην Κρήτη και του Διονύσου στην Αττική. Στο νεκροταφείο του Μάλεμε τοποθετήθηκαν τα οστά 4.465 στρατιωτών της περιόδου της Κατοχής και πεσόντων στη μάχη της Κρήτης το 1941. Κάθε χρόνο πραγματοποιούνται τελετές προς τιμήν των Γερμανών πεσόντων, παρουσία

⁹⁸ http://www.lidice-memorial.cz/history_en.aspx (13/6/2010)/ Wolfgang Benz κ.ά. (επιμ.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, Dtv, München 1997, σ. 568-569.

⁹⁹ Hagen Fleischer, «»Endlösung« der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland», στο: Norbert Frei (επιμ.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, σ. 474.

¹⁰⁰ «Αντίσταση και αντίποινα στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο» στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, με διοργανωτές τον Χάγκεν Φλάισερ και τη Λουκία Δρούλια, με την ευκαιρία της επετείου των 50 χρόνων από της 13^η Δεκεμβρίου του 1943. Βλ. και τον τόμο με τα πρακτικά του συνεδρίου: Loukia Droulia, Hagen Fleischer, (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien*

εκπροσώπων της γερμανικής πρεσβείας. Ποικίλες αντιδράσεις παρατηρούνται για το γεγονός πως το νεκροταφείο χτίστηκε στο λόφο απ' όπου ξεκίνησε η μάχη της Κρήτης, ενώ η χαρακτηριστική απουσία αντίστοιχου νεκροταφείου για τους Έλληνες πεσόντες είναι ένα ακόμα σημείο τριβής. Οι διαδικασίες για την ανέγερση του νεκροταφείου στο Μάλεμε ξεκίνησαν επισήμως το 1958. Το Σύμφωνο μεταξύ ΟΔΓ και Ελλάδας περί γερμανικών στρατιωτικών κοιμητηρίων στην Ελλάδα τέθηκε σε ισχύ το 1965 και το νεκροταφείο εγκαινιάστηκε στις 6 Οκτωβρίου 1974. Γιατί μεσολάβησε τόσο μεγάλο διάστημα μέχρι την υλοποίηση του σχεδίου; Θα ανασυνθέσουμε την τραχιά και ιδιότυπη πορεία προς την υλοποίηση του γερμανικού νεκροταφείου στο Μάλεμε, που χρειάστηκε σχεδόν μια εικοσαετία για να ανεγερθεί, με παράλληλες αναφορές στο κεντρικό γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο στο Διόνυσο (Ραπεντόζα) Αττικής. Στη διάρκεια αυτής της εικοσαετίας οι ελληνογερμανικές σχέσεις δοκιμάστηκαν πολλαπλώς. Το κεφάλαιο βασίζεται στα τεκμήρια του εξαιρετικά ενδιαφέροντος αρχείου του «Συλλόγου για τη Μέρμινα Γερμανικών Μνημάτων» (Volksbund für Kriegsgräberfürsorge Archiv) που βρίσκεται στη μικρή πόλη Κάσελ της Γερμανίας, ένα αρχείο άγνωστο στους Έλληνες ερευνητές, αλλά με πλούτο αρχειακών πηγών και για την Ελλάδα.

zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg, Metropol, Berlin 1999. Ετοιμάζεται η ελληνική του μετάφραση από τον Ιάσονα Χανδρινό και σε επιμέλεια του Χάγκεν Φλάισερ, που θα κυκλοφορήσει μέσα στο 2014 απ' τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Η Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων (ΕΔΙΑ) έχει δημιουργήσει πολλά τοπικά Μουσεία Αντίστασης στην Ελλάδα. Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης, γίνεται μια ανασκόπηση των μουσείων αυτών και των αντεγκλήσεων στις αντιστασιακές μνημονικές κοινότητες, δίνοντας έμφαση στην απουσία ενός θεσμικού/κρατικού μουσείου για την περίοδο, που ίσως να ενοποιούσε τις διαφορετικές οπτικές γύρω από τη μουσειοποίηση της δεκαετίας του '40.

Πρόκειται για μια ιστορία «δεύτερου βαθμού» (Νορά), για μια ιστορία εικόνων και αναπαραστάσεων. Η μνήμη οργανώνει αυτές τις αναπαραστάσεις σε μια δομημένη αλληλουχία που παράγει τη στερεή συνειδητοποίηση της ταυτότητας μέσα στο χρόνο, γι' αυτό και η συλλογική μνήμη είναι μια αναπαράσταση του χρόνου και των υποκειμενικότητων που εγγράφονται μέσα στην προσωρινότητα του χρόνου.¹⁰¹

¹⁰¹ Nancy Wood, *Vectors of Memory. Legacies of trauma in postwar Europe*, Berg, Oxford/New York 1999, σ. 3/ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago 1992.

Ο Ετιέν Φρανσουά θεωρεί τον εορτασμό της 8^{ης} Μαΐου κεντρικό στοιχείο της κυρίαρχης μνήμης στην Ευρώπη. Η ημερομηνία λήξης του πολέμου ισοδυναμεί με *terminus post*, ένα μνημονικό τόπο-ορόσημο του τέλους μιας ολόκληρης εποχής ρήξεων, και της εισόδου σε μια νέα εποχή ειρήνης και ευημερίας. Στο πλαίσιο αυτών των εορτασμών, οι φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ενσωματώνονται ομαλά στην μνημονική αφήγηση και χρησιμεύουν ως βάθρα ερμηνείας και αναπαράστασης, ως πεδία κάθαρσης.¹⁰²¹⁰³ Αντίθετα, στο ελληνικό εθνικό αφήγημα, η μνημονική αναδρομή στον πόλεμο είναι κεντρομόλος, αναπτύσσεται γύρω από τη μοναδικότητα του «Όχι» και της 28^{ης} Οκτωβρίου, ως ελάχιστου κοινού πεδίου συνδιαλλαγής με το παρελθόν. Η πολιτική της μνήμης στη μεταπολεμική Ελλάδα διαθέτει ξεκάθαρο σημείο αφετηρίας (1944, τέλος της Κατοχής), μερικές κρίσιμες τομές (π.χ. 1974, 1981, 1989 και έπειτα) αλλά καμία κατάληξη. Για να παραφράσουμε τον Νορά, οι τόποι μνήμης είναι κατ' ουσίαν «τόποι λήθης». Θα σταχυολογήσουμε στην παρούσα μελέτη όλους εκείνους τους τόπους, τους οποίους η δημόσια μνήμη δυσκολεύεται να ανασύρει στην επιφάνεια αυτού του αχανούς πελάγους που λέγεται μνήμη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

¹⁰² Etienne François, “Meistererzählungen und Dammbüche. Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung“, στο: Monika Flacke (επιμ.), *Mythen der Nationen. 1945-Arena der Erinnerungen*, Α' τόμος, Deutsches Historisches Museum, Berlin 2004, σ.

¹⁰³ .

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΝΗΜΗ, ΑΝΑΜΝΗΣΗ, ΜΝΗΜΕΙΑ:

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

*Η μνήμη έχει μετατραπεί σε αξία που αντανακλά το πνεύμα της εποχής μας
Ανρύ*

Ρουσό¹⁰⁴

¹⁰⁴ Henry Rousso, *La hantise du passé : entretien avec Philippe Petit*, Les éditions Textuels, Paris 1998, σ. 14.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.1. Ιστορία της μνήμης: Νορά, Αλμπάκς και οι «σπουδές μνήμης».

«Έτσι εξακολουθούμε να αγωνιζόμαστε, βάρκες ενάντια στο ρεύμα, ξαναγυρίζοντας ασταμάτητα στο παρελθόν»

Φράνσις Σκοτ Φιτζέραλντ, *Ο Μεγάλος Γκάτσμπυ*

«Μιλάμε τόσο πολύ για τη μνήμη γιατί έχει μείνει τόσο λίγο απ' αυτή»

Πιέρ Νορά¹⁰⁵

«Ελπίζω πως το μέλλον της μνήμης δεν είναι τόσο λαμπρό»

Charles Maier¹⁰⁶

Ο μεταμοντερνισμός εστίασε την προβληματική του στην αντίληψη πως δεν είναι δυνατή η ανάκτηση του ιστορικού παρελθόντος, καθώς η επιτάχυνση της ιστορίας κατέληξε σε μια γενικευμένη αμνησία. Στη δεκαετία του 1990 πραγματοποιήθηκε η σημαντικότερη ίσως μεταμόρφωση της ιστορικής συνείδησης στον 20^ο αιώνα.¹⁰⁷ Μια έκρηξη της μνήμης (memory boom) έφερε νέες προκλήσεις στην έρευνα, καθώς αναδείχτηκε σύμφωνα με τη Ρίκα Μπενβενίστε το διακύβευμα της μνήμης του Ολοκαυτώματος και τα όρια των τρόπων να γράφεται η ιστορία του.¹⁰⁸ Η «έκρηξη μνήμης» (memory boom) ανήγαγε τις Σπουδές Ολοκαυτώματος (Holocaust Studies) και το πεδίο των Memory Studies σε κεντρικό θέμα διαπραγμάτευσης. Παρόλα αυτά, η μεταβίβαση μνήμης από γενιά σε γενιά παραμένει ζητούμενο μέχρι σήμερα. Η αναπαραστασιμότητα του παρελθόντος έγινε ειδικά μετά το 2000 δημοφιλής, και οι έννοιες της μνήμης, της λήθης και του τραύματος, αυθύπαρκτες. Καθοριστική στιγμή στην πρόοδο των μνημονικών σπουδών ήταν η έκδοση του *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* του Γιόζεφ Γερουσάλμι, και

¹⁰⁵ Βλ. Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, No 26 (Spring 1989), σ. 7.

¹⁰⁶ Susan Rubin Suleiman, *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, USA 2006, σ. 5. Ο ιστορικός Charles Maier το 1992 σε μια μελέτη του υποστήριξε πως η εμμονή με τη μνήμη του πολέμου και το Ολοκαύτωμα στη Γερμανία και αλλού «δεν είναι σημάδι ιστορικής συνειδητοποίησης, αλλά υπαναχώρησης, είναι εμπόδιο για τη δημοκρατία». Ibid. σ. 5.

¹⁰⁷ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 360.

¹⁰⁸ Saul Friedländer, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μετάφραση Ήλια Ιατρού, επιμέλεια Άννα Μαραγκάκη, επίμετρο Ρίκα Μπενβενίστε, Πόλις, Αθήνα 2013, επίμετρο, σ. 1367.

της εισαγωγής του Νορά στο πολύτομο έργο *Les Lieux de Mémoire* (1984-1992). Και τα δύο κείμενα συνομιλούσαν με το έργο του Αλμπάκς, το οποίο θα δούμε προσεκτικότερα παρακάτω. Ένας άλλος καθόλου αμελητέος παράγοντας για την ανάδυση της μνήμης ήταν η έκρηξη των μετααποικιακών σπουδών την περασμένη δεκαετία. Κεντρική ήταν η θέση του έθνους στη διαμόρφωση της μνήμης και των ταυτοτήτων, για αυτό και οι μετααποικιακές σπουδές χρησιμοποίησαν τα αναλυτικά εργαλεία των μνημονικών σπουδών για τη δόμηση μέρους της θεωρίας τους.¹⁰⁹ Το ενδιαφέρον κορυφώθηκε με την ολοένα και αυξανόμενη πραγματοποίηση τελετών για την έναρξη και λήξη του πολέμου (anniversary boom) και με το μετασχηματισμό της μνήμης του πολέμου σε τηλεοπτικό γεγονός.¹¹⁰ Το τελικό γεγονός που καθόρισε την αύξηση του ενδιαφέροντος ήταν η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και του ανατολικού μπλοκ. Το τέλος μιας εποχής έφερε και τη ρήξη με τις παραδοσιακές ιστορικές θεωρήσεις, και η ανανέωση του ενδιαφέροντος για τη μνήμη σηματοδότησε τη γέννηση ενός νέου επιστημονικού πεδίου, των μνημονικών σπουδών.¹¹¹

Ο ιστορικός Τζέι Γουίντερ ερμηνεύει αυτή την έκρηξη μνήμης των τελευταίων δύο δεκαετιών γενεαλογικά και τη συναρτά με την ανάγκη για μνεία των θυμάτων. Το κύριο επιχείρημά του είναι πως απαρχή για τη θεμελίωση της μελέτης της μνήμης στην ευρωπαϊκή κουλτούρα του εικοστού αιώνα, στάθηκε ο «Μεγάλος Πόλεμος» (Α΄ Παγκόσμιος).¹¹² Η έντονη ενασχόληση με τη μνήμη δεν είναι τόσο πρόσφατο φαινόμενο, αντλεί από τις πρώιμες ανησυχίες της περιόδου 1890-1920, όταν και η «πρώτη γενιά μνήμης» εξήγησε τη μνήμη ως ένα φαινόμενο μετασχηματισμού ταυτοτήτων, ιδιαίτερα εθνικών. Η «δεύτερη γενιά μνήμης» ανέτειλε ανάμεσα στο 1960-1970 και κυρίως αφορούσε τη μνήμη της Σοά και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Προσπαθώντας να εξηγήσει, μαζί με τον Εμμανουέλ Σίβαν, την υπερπροσφορά αφηγήσεων και αναμνήσεων, σημειώνει πως «η ιστορία πουλιά,

¹⁰⁹ Η μνήμη προσεγγίστηκε και από το μεταδομισμό με πλήθος δημοσιεύσεων που επεσήμαναν τη συμβολή της μνήμης στη διαμόρφωση ταυτοτήτων. Michael Rossington, Anne Whitehead, *Theories of Memory. A Reader*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1988, σ. 5- 6.

¹¹⁰ Τη λειτουργία αυτών των τελετών έθεσαν υπό αμφισβήτηση ο Μπένεντικτ Άντερσον στο βιβλίο του *Imagined Communities* (1983)- Φαντασιακές Κοινότητες και ο Έρικ Χομπσμπάουμ στο *Invention of Tradition*. Οι δυο τους υποστηρίζουν πως οι τελετές είναι όργανα διατήρησης της ισχύος των κυρίαρχων κρατικών ιδεολογιών. Ειδικότερα ο Χομπσμπάουμ τονίζει τους κινδύνους της στενής πρόσδεσης της μνήμης στο άρμα της επίσημης ιστορίας ενός κράτους. Βλ. T.G. Ashplant, Graham Dawson και Michael Poper (επιμ.), *Commemorating War. The Politics of Memory*, New Brunswick, Transaction Publishers 2006, σ. 8.

¹¹¹ Βλ. T.G. Ashplant, Graham Dawson και Michael Poper (επιμ.)... ό.π., σ. 3- 5.

¹¹² Δεν εξαιρεί και το σχηματισμό κοινωνικών, πολιτισμικών και προσωπικών ταυτοτήτων μέσω της μνήμης. Βλ. Jay Winter, *Remembering War: The Great War between Historical Memory and History in the 20th Century*, Yale University Press, New Haven 2006, σ. 18- 19.

είναι δημοφιλής και επικερδής εμπορικά γιατί τοποθετεί οικογενειακές μικροϊστορίες σε ευρύτερες, παγκόσμιες αφηγήσεις». ¹¹³ Η διαφορά της πρώτης γενιάς μνήμης από τη δεύτερη αφορά τη διαθεσιμότητα των επιστημονικών εργαλείων και τη δυνατότητά τους να επιστρατευτούν για ανεξερεύνητα πεδία. Η προφορική ιστορία εκρήγνυται τη δεκαετία του 1970, με τη δημιουργία περιοδικών, την διοργάνωση συνεδρίων και την ανάδειξη της Oral History σε πρόσφορο και πολύτιμο εργαλείο έρευνας. Η καταγραφή προφορικών προσωπικών μαρτυριών, συστηματική ή όχι, έγινε αιτία και ταυτόχρονα αποτέλεσμα μιας τεράστιας δίψας για πληροφορίες γύρω από τη μεγαλύτερη πολεμική σύρραξη της ανθρωπότητας. Αυτή η ακόρεστη δίψα έχει μια απλή εξήγηση. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος «αγκάλιασε» όλη την κοινωνία, ήταν ο πρώτος πόλεμος που σημάδεψε περισσότερο τα εκατομμύρια των αμάχων που βρέθηκαν στα μετόπισθεν παρά εκείνους που πολεμούσαν στα μέτωπα. Το δικαίωμα στη μνημονική έκφραση του πόνου, του θρήνου, της καρτερίας, του ηρωισμού σπάει τα στενά ακαδημαϊκά πλαίσια και δεσμά, αντλεί τη δυναμική του από το μέγεθος ενός κοινού *πενθείν* που σπάνια μπορεί να εγκιβωτιστεί σε στρατηγικές. Άλλωστε και οι σιωπές των επιζώντων του Ολοκαυτώματος σπάνε πολύ αργότερα, και αυτό ίσως είναι ένας λόγος για την ενδιάμεση περίοδο σιωπής γύρω από θέματα μνήμης. Παράλληλα, εμφανίζεται η ψυχιατρική και δίνεται έμφαση στο έργο του Φρόιντ.

Μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα η μνήμη σπάνια αποτελούσε κεντρικό ζήτημα στις κοινωνικές επιστήμες. Αφορμή για την έκρηξη της στάθηκε, μεταξύ άλλων, και η περίφημη έριδα των Γερμανών ιστορικών (*Historikerstreit*) που στα τέλη του 1980 δίχασε την ευρύτερη ιστορική κοινότητα με ερωτήματα σχετικά με τις πολλαπλές ερμηνείες του γερμανικού παρελθόντος και τις αιτίες της ανάδυσης και της τεράστιας απήχησης που γνώρισε το NSDAP. ¹¹⁴ Όσον αφορά την υλική διάσταση της μνήμης, η πρωτοφανής ένταση των συζητήσεων για το Μνημείο των βετεράνων του Βιετνάμ στην Ουάσινγκτον γέννησε ένα έντονο ενδιαφέρον για τα μνημεία σε μια εποχή (δεκαετία του '80) όπου το μνημείο δεν είχε απεκδυθεί παλαιότερων ξεπερασμένων νοσηματοδοτήσεων. ¹¹⁵ Σύμφωνα με τον Τζον Μπόντναρ, η δημόσια

¹¹³ Jay Winter, Emmanuel Sivan (επιμ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σ. 3.

¹¹⁴ Jeffrey Andrew Barash, "The Sources of Memory", *Journal of the History of Ideas*, 58:4 (1997), σ. 707. Στο ίδιο άρθρο βρίσκουμε μια σύντομη ιστορία της μνήμης από τον Πλάτωνα, τον Leibniz, τον Locke, τον Nietzsche μέχρι σήμερα.

¹¹⁵ Το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα, το δημόσιο μνημείο θεωρούνταν ο εκπρόσωπος μιας παλαιότερης εποχής, νεκρής και χωρίς καμία συγχρονικότητα. Σχετικά με το Μνημείο του Βιετνάμ έχουν γραφτεί πολλά. Είναι το μνημείο με την υψηλότερη επισκεψιμότητα στην Ουάσινγκτον και η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι βρίσκεται σε μια διαρκή αλληλόδραση με τον επισκέπτη, ο οποίος

μνήμη αναδύεται μέσα απ' τη διασταύρωση των επίσημων και των ανεπίσημων πολιτισμικών εκφράσεων. Επίσημοι αντιπρόσωποι και φορείς του έθνους είδαν στο Μνημείο τη δυναμική της προώθησης της εθνικής ενότητας και του πατριωτικού καθήκοντος. Αυτοί οι «φύλακες» του έθνους ήταν εκπρόσωποι μιας επίσημης μνήμης και επιδιώξή τους ήταν η προσαρμογή των δύο ειδών μνήμης (επίσημης και ανεπίσημης) στη συμβολική πατριωτική γλώσσα και στις επίσημες κρατικές δομές.¹³⁵

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, το λεγόμενο «κύμα μνήμης» (memory wave) άλλαξε πολλά στο πεδίο της πολιτισμικής ιστορίας και αμφισβήτησε πολλές από τις μεθοδολογικές παραδοχές της παραδοσιακής ιστοριογραφίας.¹³⁶ Από τη στιγμή που η μνήμη έγινε κεντρική έννοια στις ανθρωπιστικές σπουδές, πολλά ερωτήματα γεννήθηκαν: Πρόκειται για μια παροδική ακαδημαϊκή δραστηριότητα που εισάγει ένα νέο όνομα για ένα παλιό πεδίο μελέτης ή μήπως, οι σπουδές μνήμης προσφέρουν τη δυνατότητα ενασχόλησης με σημαντικά κοινωνικά προβλήματα ξεπερνώντας τα παραωχημένα όρια του ακαδημαϊσμού; Οι μνημονικές σπουδές ανήκουν σε κάποιον ιστορικό κλάδο ή αποτελούν ένα αυτόνομο επιστημονικό πεδίο που απλώς εμπεριέχει ιστοριογραφικά στοιχεία; Στην ουσία, πρόκειται για ένα διεπιστημονικό πεδίο στο οποίο συμμετέχουν ιστορικοί, ψυχολόγοι, ανθρωπολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες,

πορεία της ανέγερσής του προκάλεσε συζητήσεις για την καταλληλότητά ή μη του αρχιτεκτονικού σχεδίου και της λειτουργικότητάς του. Σχετικά βλ. Birgit Schwelling, "On History, Memory, and Identity: The Vietnam Veterans Memorial as a Lieu de Mémoire", στο: Walter Hoelbling, Klaus Rieser και Susanne Rieser, *US Icons and Iconity*, Lit, Wien 2006, σ. 21- 37. Με το Μνημείο ασχολήθηκε και ο John Bodnar στο *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1992, σ. 3- 9.

¹³⁵ Βλ. John Bodnar...ό.π., σ. 14- 15. Κεντρική θέση στην ανάλυση του Μπόντναρ έχει η ένταση μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης (vernacular) μνήμης και οι τρόποι επίλυσής της διαμέσου των αναμνηστικών τελετών και μνημείων. Όπως λέει χαρακτηριστικά, η πρόθεσή του είναι να αφαιρέσει τη «μάσκα της αθωότητας» που περιβάλλει τις τελετές ανάμνησης και τα μνημεία, και να αποκαλύψει τα ζωτικά ζητήματα που θίγονται στην πραγματικότητα. Ibid σ. 20. Σύμφωνα με την Χίλντε Χάιν, τα τελευταία χρόνια η δημόσια τέχνη έχει γίνει περισσότερο ανεπίσημη και επικοινωνιακή από ποτέ, απευθυνόμενη σε κανονικούς, απομυθοποιημένους ανθρώπους σε καθημερινές χωρικές. Το κοινό δεν έχει παθητική συμπεριφορά αλλά συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία εγκαθίδρυσης του μνημείου στην καθημερινότητα των πολιτών και στο τοπικό δίκτυο μνήμης. Βλ. Hilde Hein, "What is Public Art?: Time, Place and Meaning", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 54:1 (1996), σ. 3.

¹³⁶ Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν συναντάμε πολλές αναφορές στις μνημονικές σπουδές. Εξαίρεσεις είναι το άρθρο του Γιώργου Κόκκινου και της Μαρίας Βλαχού «Παγκοσμιοποίηση της μνήμης και μνήμη του Ολοκαυτώματος: Από τη μνήμη στην ιστορία» στο: Γιώργος Κόκκινος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2007, σ. 123-134. Μια ολοκληρωμένη επισκόπηση των σπουδών μνήμης γίνεται επίσης και στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη et al (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο,

μπορεί να αγγίξει το μνημείο, να πάρει κάποια κομμάτια απ' αυτό, να αφήσει προσωπικά του αντικείμενα ως δωρεά (τα αντικείμενα που συσσωρεύονται κατά χιλιάδες μαζεύονται τακτικά από τους υπεύθυνους και στοιβάζονται σε αποθήκες). Όπως άλλα αμφιλεγόμενα μνημεία, έτσι και αυτό στην

Αθήνα 2008, σ. 10-33. Επιπρόσθετα, η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, με τις τοπικές έρευνές της σε χωριά που έζησαν με δραματικό τρόπο την Κατοχή και τον Εμφύλιο, δίνοντας έμφαση στην μικροϊστορία της περιόδου και στις προφορικές μαρτυρίες, μελέτησε την συγκρότηση της μνήμης και της υποκειμενικότητας, αποσκοπώντας στην ανάδειξη «συμβάντων» που ως τότε είχαν παραμεληθεί από την προηγηθείσα ιστοριογραφία. Βλ. ειδικά το κεφάλαιο περί μνήμης: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 207-230. Επίσης σημαντικό: Ρίκα Μπενβενίστε, Θεόδωρος Παραδέλλης, *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

ακόμη και αρχιτέκτονες αντιπροσωπεύοντας μια νέα προσέγγιση όσον αφορά την ιστορική κουλτούρα και τη δημόσια μνήμη.¹¹⁶ Ο Γιάννης Θανασέκος ωστόσο εντοπίζει νωρίτερα από το '89, μετά την Απελευθέρωση, και σε διαφορετικές χρονικότητες για κάθε χώρα, ένα «μνημονικό κίνημα» το οποίο ξεκίνησε από τους επιζώντες, εφορμώντας από τα ερείπια, τα ίχνη των στρατοπέδων και άλλων δευτερογενών τόπων μνήμης, με σκοπό πολιτικό και διαπαιδαγωγικό.¹¹⁷

Συλλογική και πολιτισμική μνήμη

Ας δούμε προσεκτικότερα το ευρύ φάσμα των μνημονικών όρων που χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν τη πολυδιάστατη φύση της μνήμης. Στην ανάλυσή του για τα μνημεία της Σοιά, ο Πίτερ Καριέρ αναφέρει πως, πλην των μνημονικών κοινοτήτων, παράγοντες αποφασιστικοί για την κατασκευή της πολιτισμικής μνήμης είναι τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της μνημειοποίησης που παράγονται πέρα από το ίδιο το μνημείο από τα οπτικά μέσα και τον πολιτικό λόγο.¹¹⁸ Η πολιτισμική μνήμη είναι ένας από τους πιο γνωστούς και ευρύτερα χρησιμοποιούμενους όρους τα τελευταία χρόνια στο πεδίο των μνημονικών σπουδών. Οι Άσμαν ανέπτυξαν την έννοια της πολιτισμικής μνήμης, σηματοδοτώντας μια στροφή στις μνημονικές σπουδές και μια απόκλιση από τις γνωστές έννοιες της συλλογικής και της κοινωνικής μνήμης. Εδώ η μνήμη δεν έχει το νόημα της καταγραφής (αρχαιακή μνήμη), αλλά της πράξης, της επιτέλεσης. Το καθήκον της μνήμης είναι η επαναδραστηριοποίηση του παρελθόντος και η επίκληση του μνημονικού καθήκοντος μέσω της τελετής, της πράξης με την οποία ανακαλείται

¹¹⁶ Η μνήμη είναι ένα συλλογικό φαινόμενο που πρωταρχικά εκδηλώνεται στις πράξεις και στις συμπεριφορές των ατόμων. Βλ. Claudio Fogu, Wulf Kansteiner, "The Politics of Memory and the Poetics of History", στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner και Claudio Fogu (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006, σ. 285.

¹¹⁷ Βλ. Yannis Thanassekos, "Des Lieux de Répression aux Controverses Mémoires", *Questions de Communication*, τχ. 5 (2008), σ. 222.

¹¹⁸ Peter Carrier, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989. The Origins and Political Function of the Vél' d' Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*, Berghahn Books, New York- Oxford 2005, σ. 182.

η ιστορία στο προσκήνιο.¹¹⁹ Η πολιτισμική μνήμη δομείται και αναδομείται μέσα από δημόσια ενεργήματα μνήμης (public acts of remembrance) που δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς τους μνημονικούς τόπους. Ενώ ο Αλμπάκς περιορίζει τη μεταφορά της συλλογικής μνήμης από γενιά σε γενιά, οι Άσμαν με την πολιτισμική μνήμη διευρύνουν τα πλαίσια με κεντρικό σημείο τον τόπο μνήμης και το διαμεσολαβητικό του ρόλο στη μακρά διάρκεια. Και εδώ λειτουργεί η «δρώσα μνήμη» (working memory) ως το αποτέλεσμα όλων εκείνων των ενεργημάτων μνήμης που λαμβάνουν χώρα σε μια κοινωνία και ξαναζωντανεύουν το παρελθόν.¹²⁰

Αυτή υποδηλώνει πως η μνήμη μπορεί να κατανοηθεί ως ένα πολιτισμικό φαινόμενο, και η «πολιτισμική μνημόνευση» είναι μια διαδικασία που συμβαίνει στο παρόν μέσα από τις διαρκείς αναδιαπραγματεύσεις του παρελθόντος.¹²¹ Έτσι η μνημονική διαδικασία μέσω της πολιτισμικής μνήμης συνδέει το παρόν με το παρελθόν και το μέλλον και εμπλέκει σε αυτή τη διαδικασία τα υποκείμενα και τις μνημονικές κοινότητες.¹²² Ενώ η επικοινωνιακή μνήμη σύμφωνα με τον Γιάν Άσμαν έχει βιωσιμότητα 80-100 χρόνια -αφού κυρίως αφορά την άμεσα μεταδιδόμενη, βιωμένη εμπειρία-, η πολιτισμική μνήμη περιλαμβάνει κείμενα, τελετές, έθιμα, εικόνες, μνημεία, τα οποία αποτελούν διαύλους μετάδοσης των συλλογικών μνημών και της συλλογικής ταυτότητας.¹²³ Η μνήμη, σύμφωνα με την Αλέιντα Άσμαν, δεν είναι ένα κλειστό σύστημα, αλλά διασταυρώνεται, επαναπροσδιορίζεται, δυναμώνει μέσω της αλληλόδρασης με άλλες μνήμες στο κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και με τη δυναμική της λήθης.¹²⁴

Οι μελέτες των Άσμαν αναπλασίωσαν τον όρο «συλλογική μνήμη» θέτοντάς τον σε ένα νέο πολιτισμικό πλαίσιο.¹²⁵ Ο όρος «πολιτισμική μνήμη» προϋποθέτει μια

¹¹⁹ Αντώνης Λιάκος, «Τελετουργίες της μνήμης και αμφισβήτηση της ιστορικότητας», ανακοίνωση στο συμπόσιο του Ιστορικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, 27/11/2010.

¹²⁰ Ann Rigney, "Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory", *Journal of European Studies*, 35(1):011-028, σ. 11-28.

¹²¹ Οι πρώτοι που έκαναν λόγο για «πολιτισμική μνήμη» είναι η Αλέιντα και ο Γιάν Άσμαν, και την σκιαγράφησαν ως τελετουργίες και αντικείμενα στα οποία εκδηλώνονται ορισμένες στρατηγικές με κάποια συγκεκριμένη διάρκεια.

¹²² Για την πολιτισμική κατασκευή της μνήμης βλ. Mieke Bal, Jonathan Crewe και Leo Spitzer (επιμ.), *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, University Press of New England, Hanover 1999, σ. vii- xvii.

¹²³ Claudio Fogu, Wulf Kansteiner, "The Politics of Memory and the Poetics of History", στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner και Claudio Fogu (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006, σ. 300.

¹²⁴ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München 2006, σ. 17.

¹²⁵ Πρόκειται για τις εξής μελέτες: Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, Beck, München 1999/ Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift,*

σύνθετη και ετερογενή διαδικασία διαμεσολάβησης των μνημών: Εκδηλώνεται μέσα από την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων και προϋποθέτει τον αναστοχασμό. Η βασική διαδικασία παραγωγής της πολιτισμικής μνήμης είναι οι μνημονικές πρακτικές (memorial practices) μέσα από τις οποίες παράγονται οι μοιραζόμενες μνήμες. Πρόκειται για μία ζωντανή σχέση με το παρελθόν που επαναδραστηριοποιεί την ιστορία και έρχεται σε αντίθεση με την «αρχαιακή μνήμη»

(Speicherungsgedächtnis/archival memory) που λειτουργεί σαν αποθετήριο μνημών, προορισμένων να μείνουν άθικτες και ανενεργές. Αντίθετα, η πολιτισμική μνήμη ομοιάζει με την “working-memory” (Funktionsgedächtnis, λειτουργική μνήμη) που προϋποθέτει τις επιτελέσεις της μνήμης και την επανενεργοποίησή της μέσα από διάφορες μορφές μνημονικών πρακτικών.¹²⁶ Βασικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία παραγωγής της πολιτισμικής μνήμης παίζει ο τόπος μνήμης, που αποτελεί το συμβολικό πεδίο επιτέλεσης της μνήμης καθώς σωματοποιεί τις μνήμες και τις πρακτικές των μνημονικών κοινοτήτων. Εδώ η «σωματοποίηση της μνήμης» έχει την έννοια ότι η σχέση των φορέων μνήμης και των τόπων μνήμης είναι κυρίως σωματική. Βασικό χαρακτηριστικό της πολιτισμικής μνήμης είναι οι αναπαραστάσεις. Η πολιτισμική μνήμη βρίσκεται ανάμεσα στην «αρχαιακή» και στην «λειτουργική μνήμη», ανάμεσα στη μνήμη και στη λήθη. Αυτή η δυναμική κάνει την πολιτισμική μνήμη συνθετότερη, διαρκώς μετασχηματιζόμενη, ετερογενή.¹²⁷ Όπως εύστοχα αναφέρει η Άσμαν: «Είμαστε όσα θυμόμαστε και ξεχνάμε».¹²⁸

Την περίεργη και μεταβαλλόμενη δυναμική της ατομικής μνήμης περιγράφει εναργέστατα ο συγγραφέας Χόρχε Σεμπρούν στο *Γραφή ή Ζωή: Ο άλλοτε κρατούμενος του Μπούχενβαλντ πήγε σε κινηματογράφο κάπου στο Λοκάρνο*, όπου πριν την ταινία εμφανίστηκαν τα «Επίκαιρα», με σκηνές από την απελευθέρωση των στρατοπέδων. Ο Σεμπρούν βλέποντάς τα αναρωτήθηκε αν αυτές τις σκηνές τις έζησε ο ίδιος και αν υπάρχει διαφορά ανάμεσα σε αυτό που συνέβη, στα «συμβεβηκότα» και στο «βιωμένο».¹²⁹ Στο τέλος, ο Σεμπρούν περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο, λεπτό προς λεπτό, αυτές οι εικόνες έφευγαν από τον «ιδιοκτήτη» τους, γίνονταν ξένες

Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen, Beck, München 1997. Για την πραγματικά «σωματοποιημένη» μνήμη έχει πολύ ενδιαφέρον το νέο βιβλίο του Paul Connerton, *The Spirit of Mourning. History, Memory and the Body*, Cambridge 2011.

¹²⁶ Βλ. Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München 2006, σ. 51-58.

¹²⁷ Βλ. Aleida Assmann... ό.π., σ. 57-58.

¹²⁸ Βλ. Aleida Assmann... ό.π., σ. 61.

¹²⁹ Χόρχε Σεμπρούν, *Γραφή ή Ζωή*, Εξάντας, Αθήνα 1996, σ. 236-238.

σε αυτόν και πήραν μια διάσταση μεγαλύτερη από αυτή της περιορισμένης ατομικής/ ανενεργής του μνήμης. Πώς η βιωμένη μνήμη καταλήγει να αποτελεί ανενεργή μνήμη και με ποιόν τρόπο οι «εσωτερικές εικόνες» μετουσιώνονται σε μέρος μιας ευρύτερης μνημονικής πολιτισμικής κουλτούρας; Αυτά τα ερωτήματα βρίσκουν απάντηση στην εμπειρία που περιγράφει ο Σεμπρούν. Η ανενεργή μνήμη του Σεμπρούν, μέσα από την θέαση αυτών των εικόνων στον κινηματογράφο, απελευθερώθηκε από το αποθετήριο στο οποίο την είχε κλείσει, και βρήκε κάποιας μορφής εξωτερικήυση. Η μνήμη του ήταν κάτι σαν απωθημένη, τραυματική, που μέσα από τη γραφή αποκτούσε μια θεραπευτική λειτουργία. Μην ξεχνάμε πως ο Σεμπρούν χρησιμοποίησε τη γραφή ως μέσο απελευθέρωσης των στοιχειωμένων μνημών του. Η μνήμη λοιπόν καθίσταται στη συνέχεια της ανθρώπινης ζωής επικοινωνήσιμη και μεταβιβάσιμη. Η πολιτισμική μνήμη, σύμφωνα με το σχήμα των Άσμαν, διαμορφώνεται με τον καιρό, και όταν δεν υπάρχει ζωντανή μνήμη. Το περιστατικό που περιγράφει ο Σεμπρούν έγινε σχετικά σύντομα μετά τον πόλεμο και δεν είχε προλάβει να μετατραπεί σε κάποιο είδος δημόσιας ή θεσμικής μνήμης. Εντούτοις, το παράδειγμα είναι ενδεικτικό των μεταμορφώσεων και των διαδρομών της μνήμης στις διάφορες μορφές της και εκφράσεις.

Υπάρχουν όμως πολλές διαστάσεις της μνημονικής ορολογίας. Παρόλο που η φράση «συλλογική μνήμη» είναι καθιερωμένη από την εποχή που ο Αλμπάκς έγραψε το *Les Cadres sociaux de la mémoire*, σε λογοθετικό επίπεδο οι όροι «συλλογική μνημόνευση», «κοινωνική μνήμη», «μνημονική επεξεργασία», «δημόσια μνήμη», «αντι-μνήμη», «επικοινωνιακή μνήμη» χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν το σύνθετο φαινόμενο της μνήμης.¹³⁰

Η αντικατάσταση της έννοιας «συλλογική μνήμη» με αυτή της «συλλογικής μνημόνευσης» (collective remembrance), σύμφωνα με τους Γούντερ και Σίβαν, βοηθά στην αποφυγή ανακριβών γενικεύσεων. Η «συλλογική μνήμη» δεν αποδίδει την ποικιλία των ατομικών συμπεριφορών στο πλαίσιο μιας μνημονικής κοινότητας, δεν ξεχωρίζει τις ατομικές δράσεις αλλά τις εντάσσει στην έννοια ενός γενικευτικού φαντασιακού συλλογικού.¹³¹ Η «επικοινωνιακή μνήμη» είναι παρούσα στις

¹³⁰ Πρόκειται για τους όρους “collective remembrance”, “social memory”, “public memory”, “countermemory”, “memory work”. Το ευρύ ρεπερτόριο των όρων συνεχώς εμπλουτίζεται καθώς γίνεται προσπάθεια να δημιουργηθούν όροι που θα αναδεικνύουν με σαφήνεια την κοινωνική βάση ή την κοινωνική λειτουργία της συλλογικής μνήμης. Βλ. Claudio Fogu, Wulf Kansteiner...ό.π., σ. 285 και Wulf Kansteiner, “Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of collective memory studies”, *History and Theory*, 41:2 (2002), σ. 181.

¹³¹ Jay Winter, Emmanuel Sivan (επιμ.), *War and Remembrance...ό.π.*, σ. 9.

διαδραστικές πράξεις ατόμων και ομάδων.¹³² Ο όρος «κοινωνική μνημόνευση» του Γουίντερ κυρίως τονίζει τη δυναμική αντί για τη στατική διάσταση της μνήμης, τη μνήμη ως ενεργή διαδικασία.¹³³ Σύμφωνα με τη Μπούσχοτεν, η κοινωνική μνήμη είναι σε σημαντικό βαθμό παθητική, γιατί συνίσταται στην ενσωμάτωση μηνυμάτων που προέρχονται απ' έξω.¹³⁴ Οι «κοινοτήτες μνήμης» (communities of remembrance) αφορούν διάφορες κοινωνικές ομάδες που εμπλέκονται στις πρακτικές αναπαράστασης ενός ιστορικού γεγονότος με ποικίλους τρόπους.¹³⁵

Στο πλαίσιο της μεταβίβασης των μνημών από γενιά σε γενιά επινοήθηκε ο όρος «μετα-μνήμη» (postmemory) για να περιγράψει την τραυματική εμπειρία της δεύτερης και τρίτης γενιάς παιδιών των επιζώντων της Σοά.¹³⁶ Αφορά μόνο τη μεταβίβαση τραυματικών αναμνήσεων. Πρόκειται για την εμπειρία αυτών που μεγάλωσαν περιτριγυρισμένοι, ή καλύτερα στοιχειωμένοι, από αφηγήσεις που προηγούνται της γέννησής τους, που οι δικές τους ιστορίες υπολείπονται των τραυματικών ιστοριών των προηγούμενων γενεών, που είναι μη κατανοήσιμες ούτε επαναλήψιμες. Βέβαια, η «μετα-μνήμη» συνήθως δεν μεταβιβάζεται ρητά αλλά κυρίως μέσα από σιωπές, θέματα ταμπού και μακροχρόνιες ηθελημένες ρήξεις με το τραυματικό παρελθόν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «μετα-μνήμης» βρίσκουμε στο πολύ γνωστό graphic novel *Maus*, όπου ο πατέρας του ήρωα του κόμικ Art Σπίγκελμαν, επιζών του Άουσβιτς, μεταδίδει την εμπειρία του στον γιό του, ο οποίος θα την κουβαλάει για το υπόλοιπο της ζωής του.¹³⁷ Η μετα-μνήμη στις μέρες μας εκρήγνυται, και έχει έναν σισύφειο άθλο να κατορθώσει, να εμπεδώσει την μνήμη του πολέμου εν μέσω διαιρεμένων και συγκρουσιακών μνημών.

Επεξεργασία ενός δύσκολου παρελθόντος

¹³² Harald Welzer (επιμ.)... ό.π., σ. 13.

¹³³ Αναλυτικά για τους νέους όρους που προτείνονται για να περιγράψουν τη «συλλογική μνήμη» βλ. Jeffrey Olick, Joyce Robbins, "From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology*, τχ. 24 (1998). σ. 111.

¹³⁴ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Πλέθρον, Αθήνα 1997, σ. 208.

¹³⁵ Βλ. Scott Worthy, "Communities of Remembrance: Making Auckland's War Memorial Museum", *Journal of Contemporary History*, 39:4 (2004), σ. 599- 600.

¹³⁶ Βλ. T.G. Ashplant, Graham Dawson και Michael Poper (επιμ.), *Commemorating War...* ό.π. σ. 46. Με την «μετα-μνήμη» έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα η Μαριάν Χιρς. Βλ. Marianne Hirsch, "The generation of Postmemory", *Poetics Today* 29:1, Spring 2008. Η Χιρς χρησιμοποίησε τον όρο για να ερμηνεύσει τη μνήμη των παιδιών επιζώντων της Σοά και τους τρόπους μετάδοσης των μνημών της Σοά μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον και στις επόμενες γενιές.

¹³⁷ Art Spiegelman, *The complete Maus. A survivor's tale*, Penguin Books, Great Britain 2003.

Μείζον είναι το θέμα της τραυματικής μνήμης και της επεξεργασίας της. Η *Vergangensheitsbewältigung* (επεξεργασία ενός δύσκολου παρελθόντος, ώστε να γίνει βιώσιμο το παρόν) μπορεί να είναι τόσο μια ατομική όσο και μια συλλογική διαδικασία. Στη δεύτερη περίπτωση (στην οποία εντάσσεται και η *Historikerstreit* / έριδα των ιστορικών) είμαστε στο πεδίο των πολιτικών της μνήμης. Οι όροι που θεωρούνται συνεκδοχικά ταυτόσημοι με την έριδα των ιστορικών και τις μνημονικές πρακτικές ύστερα από το 1989 συναντώνται επίσης συχνά στις μνημονικές σπουδές, καθώς και ένα πλήθος όρων στη γαλλική γλώσσα, συχνά με ηθικοπλαστικές συνδηλώσεις, όπως το «καθήκον για μνήμη», τα «ενεργήματα μνήμης» (*devoir de mémoire, acte de mémoire*).¹³⁸ Η τελευταία κατηγορία μνημονικών όρων ονομάζεται αναλυτική και αναφέρεται αποκλειστικά στις πολιτικές χρήσεις της μνήμης. Εδώ εντάσσονται οι «πολιτικές μνήμης» (*politics of memory*) αλλά και οι γερμανικοί όροι “*Vergangenheitspolitik*” (πολιτική «κατάλληλης ή βολικής διαχείρισης» του παρελθόντος) και «πολιτικές εργαλειοποίησης της μνήμης» (“*Politik mit der Erinnerung*”, “*Geschichtspolitik*”).¹³⁹

Πολλοί νεωτεριστικοί, αρχικά «μοναχικοί» ιστοριογραφικοί κλάδοι όπως η ιστορία των νοοτροπιών, η προφορική ιστορία, η μικροϊστορία, παρόλο που προϋπήρχαν, απέκτησαν με την εμφάνιση των μνημονικών σπουδών πιθανώς μια νέα οικογένεια να ενταχθούν, καθώς όλοι έχουν ως κοινό παρονομαστή τη μνήμη. Αυτό εξηγεί κατά πολλούς τις μεθοδολογικές ασυνέπειες των σπουδών μνήμης.¹⁴⁰ Το πεδίο των μνημονικών σπουδών λοιπόν είναι ευρύ με συνέπεια η θεματολογία να ποικίλλει, ο κύριος όμως προσανατολισμός παραμένει σταθερός: το τραύμα, και η Σοά.¹⁴¹

Κάθε αναπαραστασιακός τύπος της Σοά έχει αναλυθεί εκτενώς, ενώ οι συνεχιζόμενες δημοσιεύσεις καταδεικνύουν πως το πεδίο είναι πρόσφορο ακόμα για

¹³⁸ Ευνόητο είναι εδώ να αναφερθούν οι γερμανικοί όροι *bewältigt, entsorgt, aufgearbeitet, entäussert, verbogen, verdrängt, wiedergutmacht, durchgearbeitet*, που όλοι αποδίδουν με διαφορετικούς, αλλά παρόμοιους εννοιολογικούς χρωματισμούς την *Vergangensheitsbewältigung* (διαμάχη με το παρελθόν).

¹³⁹ Peter Carrier, *Holocaust Monuments...* ό.π., σ. 183- 184.

¹⁴⁰ Βλ. Claudio Fogu, Wulf Kansteiner... ό.π., σ. 286.

¹⁴¹ Σχετικά με τον όρο «τραύμα» και τη σύνδεσή του με τη ψυχική διάσταση της εμπειρίας των επιζώντων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης βλ. Αριέλλα Άσερ, «Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της ιστορίας», *Ο Πολίτης*, τχ. 133 (Μάιος 2005), σ. 40- 46. Ο Αντώνης Λιάκος προτείνει τη χρησιμοποίηση της λέξης «τραύματα» γιατί περιγράφει με ακριβέστερο τρόπο τις διαφορετικές βιώσεις της εμπειρίας του τραύματος. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 223- 227. Ο Dominick LaCapra πρότεινε τη διάκριση του τραύματος σε δύο είδη, το «δομικό» (*structural*) και το ιστορικό (*historical*) τραύμα. Το δομικό τραύμα είναι γενικότερο και διαχρονικό, εμφανίζεται σε όλες τις κοινωνίες. Το ιστορικό τραύμα, σε αντίθεση, είναι συγκεκριμένο, εντοπίζεται στην ιστορική συγκυρία και δεν υποβάλλονται όλοι σε αυτό. Τέτοιου είδους τραύματα είναι οι γενοκτονίες, οι εθνικοί εκκαθαρισμοί κ.ά. Βλ. Susan Rubin Suleiman, *Crises of Memory...* ό.π., σ. 132- 133.

αναλύσεις.¹⁴² Παράδειγμα του έντονου ενδιαφέροντος που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια για τη Σοά είναι αυτό που ονομάζεται ως «παράδοξο αποτέλεσμα της μνημειοποίησης της Σοά» (the paradoxical effect of Holocaust memorialization), στο οποίο οδήγησε στη δημόσια και ακαδημαϊκή ιστορία η «έκρηξη του Ολοκαυτώματος» (Holocaust Boom). Αυτό έγκειται στους φόβους πολλών μελών της εβραϊκής κοινότητας στην Αμερική πως μετά τη δεκαετία των πολέμων της μνήμης (τέλη 1980-τέλη 1990) και την έντονη μουσειοποίηση της Σοά (π.χ. διάφορα νεοσύστατα ευρωπαϊκά εβραϊκά μουσεία όπως το αρχιτεκτονικά πρωτοποριακό Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο κ.ά.), από την έκρηξη της μνήμης θα οδηγηθούμε στη διάβρωσή της. Για πολλούς η έκρηξη αυτή δεν βοηθά στην αληθινή αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων, για να χρησιμοποιήσουμε την έννοια της «παραδειγματικής μνήμης» του Τοντόρφ η οποία βοηθά στην αποφυγή της διάπραξης των ίδιων λαθών στο μέλλον. Το παράδειγμα για αυτό είναι η Αμερική, στην οποία υπάρχουν πιο πολλά μουσεία για τη Σοά από οποιαδήποτε άλλη χώρα, τα οποία κατά ειρωνεία της τύχης και των συγκυριών δημιουργήθηκαν σε περιόδους που η Αμερική εμπλεκόταν σε πολέμους που η ίδια είχε προκαλέσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Μουσείο Ολοκαυτώματος στην Ουάσινγκτον, το οποίο έχουν επισκεφθεί 76 ανώτατοι κρατικοί εκπρόσωποι, πολλοί εξ αυτών έχοντας εμπλακεί σε πόλεμο, και μάλιστα με αποφασιστικό ρόλο στη διεξαγωγή του. Μερικοί σχολιάζουν αρνητικά την έμφαση των σπουδών μνήμης στην υποκειμενικότητα και την κοινωνικά κατασκευασμένη φύση της μνήμης, που οδηγούν στην αντίληψη της ιστορίας ως το προϊόν μονάχα της διαμεσολαβημένης εμπειρίας.¹⁴³ Παρόλα αυτά, η σύνδεση του πολέμου με το τραύμα μέσα από πρόσφατες μελέτες ρίχνει νέο φως στη σημασία της θυματοποίησης στις μνημονικές πρακτικές.¹⁴⁴ Σε κάθε περίπτωση, η μνήμη μελετάται πλέον όχι ως μία ουδέτερη δεξαμενή πληροφοριών, καθώς μοιάζει

¹⁴² Βλ. Tiffany Jenkins, "Victims remembered", *Museums Journal*, 105:5 (May 2005), σ. 23. Για περισσότερα στο ζήτημα της «βιομηχανοποίησης της Σοά» στην Αμερική βλ. Anson Rabinbach, "From Explosion to Erosion. Holocaust Memorialization in America since Bitburg", *History & Memory*, 9:1/2 (Fall 1997), σ. 226- 255.

¹⁴³ Richard Ned Lebow, "The Memory of Politics in Postwar Europe"...ό.π., σ. 9.

¹⁴⁴ Η μελέτη του Young *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press, New Haven 1993 και της Marita Sturken, *Tangled Memories. The Vietnam War, the Aids Epidemic, and the Politics of Remembering*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1997 εγγράφονται σε αυτό το πλαίσιο. Την πιο εκτεταμένη έρευνα ως προς το τραύμα και στην ανάμνηση έχει κάνει ο Edward Linenthal. Βλ. Kirk Savage, "History, Memory, and Monuments: An Overview of the Scholarly Literature on Commemoration", <http://www.nps.gov/history/history/ressedu/savage.htm> (28/09/09). Σχετικά με την κεντρική θέση των τραυματικών μνημών στις διαδικασίες συλλογικής μνημόνευσης βλ. επίσης Jay Winter, Emmanuel Sivan (επιμ.), *War and Remembrance...* ό.π., σ. 15-16 και ειδικότερα σ. 177-205.

με «ένα αεικίνητο ποτάμι, το οποίο έχει σαν σταθερά σημεία την κοίτη (το νοητικό υπόστρωμα), την πηγή (την αρχική εμπειρία) και την εκβολή (την αφήγηση)».¹⁴⁵

Η μνήμη μεσολαβεί ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, ενταφιάζει το παρελθόν ή το διατηρεί ζωντανό, συνδέει κοινότητες ή τις διασπά. Στη βιβλιογραφία περί μνήμης συναντάμε τρία διαφορετικά είδη, την ατομική, τη συλλογική και τη θεσμική.¹⁴⁶ Είναι αναγκαία μια σύντομη «επίσκεψη» των όρων με τη διασαφήνιση πως στη μελέτη μας ενδιαφέρει η θεσμική και η συλλογική/πολιτισμική μνήμη, η πρώτη διότι σχηματίζεται στην πολιτική ρητορεία και στον επίσημο λόγο περί μνημονικών τόπων και η δεύτερη λόγω του ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν οι επιτελεστικές πρακτικές των κοινοτήτων μνήμης και η σχέση τους με τον τόπο μνήμης. Η συλλογική (πιο ευκρινώς πολιτισμική) μνήμη είναι ένα χρήσιμο, αλλά ασύλληπτο στις πραγματικές του διαστάσεις, φαινόμενο. Αυτό το στοιχείο δεν απέτρεψε τους ιστορικούς να τη μελετήσουν σε οικογενειακό, επαγγελματικό, έμφυλο, εθνικό, ταξικό και τοπικό επίπεδο. Ο ορισμός της συλλογικής φύσης της μνήμης βασίζεται στις μελέτες του Γάλλου κοινωνιολόγου Μορίς Αλμπάκς, ο οποίος δημιούργησε το θεωρητικό πεδίο για την επεξεργασία της μνήμης. Στα έργα του *The Social Frameworks of Memory* και *The Collective Memory* αναπτύσσεται η θεωρία του περί της αναγκαιότητας της ύπαρξης της μνήμης σε κοινωνικά πλαίσια καθοριζόμενα από κοινωνικές ομάδες και όχι από μεμονωμένα άτομα. Οι ομάδες αυτές είναι μέρη ευρύτερων μνημονικών κοινοτήτων που διατηρούν μια ζωντανή σχέση με το παρελθόν τους, και μονάχα σε αυτά τα αυστηρά καθορισμένα όρια τα άτομα είναι σε θέση να ανακαλέσουν τις μνήμες τους.¹⁴⁷ Η συλλογική μνήμη σύμφωνα με τον Αλμπάκς, βοηθά τα άτομα στην εύρεση ενός νοήματος στις ζωές τους και στη σύναψη δεσμών με τα άλλα μέλη της μνημονικής κοινότητας, με άλλα λόγια εξαρτάται από το κοινωνικό περιβάλλον. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η ανάκτηση μνημών όταν το συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον μας υπενθυμίζει κάποιο γεγονός του παρελθόντος.¹⁴⁹ Η συλλογική μνήμη λειτουργεί ως διαμεσολαβητής στη

¹⁴⁵ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια...* ό.π., σ. 211-212.

¹⁴⁶ Επέλεξα να μεταφράσω έτσι τον όρο institutional memory καθώς αναφέρεται στη δόμηση μιας επίσημου τύπου μνήμης από τις «ελίτ».

¹⁴⁷ Βλ. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago 1992 [σε μετάφραση από τα γαλλικά Lewis A. Coser, *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941]. Η «Συλλογική μνήμη» είναι ένα έργο που δεν ολοκληρώθηκε από τον συγγραφέα του. Ο Μορίς Αλμπάκς συνελήφθη το 1944 από τη Γκεστάπο και εκτοπίστηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μπούχενβαλντ, όπου πέθανε την επόμενη χρονιά. Τα χειρόγραφα στα οποία εργαζόταν έως τη σύλληψη του εκδόθηκαν από τους συγγενείς του, μετά το τέλος του πολέμου. Το έργο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2013: Maurice Halbwachs, *Η Συλλογική Μνήμη*, μετάφραση Τίνα Πλυτά, επιμέλεια Αργυρώ Μαντόγλου, Παπαζήσης, Αθήνα, 2013. ¹⁴⁹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory...* ό.π., σ. 37/38.

διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν και ενδυναμώνει τους δεσμούς με αυτό. Σημαντική διάσταση είναι το γεγονός πως είναι μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια και υπάρχουν τόσες συλλογικές μνήμες όσες κοινωνικές ομάδες, σε αντίθεση με την ιστορία που αποτελεί εξ ορισμού ξεχωριστή κατηγορία. Οι κοινωνικές τάξεις, οι οικογένειες, οι σύλλογοι, έχουν διαφορετικές μνήμες που τις οικοδομούν συχνά μετά από μεγάλα χρονικά διαστήματα.¹⁴⁸

Στο έργο του ο Αλμπάκς ανέλυσε ιδιαίτερα τους τρόπους ανάμνησης του παρελθόντος. Η μνήμη διατηρείται ζωντανή κυρίως μέσα από τις τελετές που ανακαλούν τα γεγονότα στις μνήμες και λειτουργούν ως συνεκτικός κρίκος μιας κοινότητας. Το κυριότερο σημείο της σκέψης του είναι η αντίληψή του πως το παρελθόν είναι μια κοινωνική κατασκευή που διαμορφώνεται εν μέρει ή εξ ολοκλήρου από τις αντιλήψεις και ανάγκες του παρόντος. Οι ιδέες, τα ενδιαφέροντα, οι επιθυμίες του παρόντος, σχηματίζουν τις διάφορες όψεις του παρελθόντος σε κάθε ιστορική περίοδο.¹⁴⁹ Επομένως το παρελθόν δεν διαφυλάσσεται, αλλά αναδομείται στη βάση του παρόντος. Ο Αλμπάκς δεν ενστερνίστηκε την άποψη του Φρόιντ πως το υποσυνείδητο του ατόμου δρα ως αποθήκη περασμένων εμπειριών. Η μνήμη ξεφτίζει όταν δεν έχει πια σημασία στο παρόν ή όταν έχει απωθήσει τη συγκεκριμένη ανάμνηση.¹⁵⁰ Οι ατομικές και κοινωνικές μνήμες δεν είναι ένα αποθετήριο εικόνων αποθηκευμένων σε υπόγειους θαλάμους της ανθρώπινης σκέψης, επιλεκτικά αναδομούν και οικειοποιούνται όψεις του παρελθόντος που ανταποκρίνονται στις ανάγκες του παρόντος.¹⁵¹

Μετά τον Αλμπάκς, οι ιστορικοί κατανόησαν τις συλλογικές μνήμες ως συλλογικά μοιραζόμενες αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Η έμφαση που έδωσε ο Αλμπάκς στις λειτουργικές ιδιότητες της καθημερινής επικοινωνίας για την ανάπτυξη των συλλογικών μνημών και το ενδιαφέρον του για τις αναπαραστατικές πρακτικές της μνήμης σε κοινωνικό επίπεδο (αναμνηστικές τελετές, μνημεία, δημόσιοι διάλογοι) συνδέονται με άλλα ιστοριογραφικά πεδία όπως η προφορική ιστορία ή η ιστορία των νοοτροπιών. Η ανάπτυξη των μνημονικών σπουδών επιβεβαιώνει την άποψη του Αλμπάκς που διατύπωσε το 1925, πως η ατομική μνήμη που είναι

¹⁴⁸ Maurice Halbwachs *ibid.* σ. 22.

¹⁴⁹ Maurice Halbwachs *ibid.* σ. 25.

¹⁵⁰ Jeffrey Olick, "Collective Memory: The Two Cultures", *Sociological Theory*, 17:3 (1999), σ. 335.

¹⁵¹ Nancy Wood, *Vectors of Memory. Legacies of trauma in postwar Europe*, Berg, Oxford/New York 1999, σ. 2. Ο Αντώνης Λιάκος βλέπει την ιστορία σαν το κτίριο το οποίο ενοικούμε, και όχι σαν ένα παράθυρο μέσα απ' το οποίο βλέπουμε το παρελθόν. Και εδώ διακρίνεται έντονα η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν. Βλ. Αντώνης Λιάκος... ό.π., σ. 24. ¹⁷⁴ Maurice Halbwachs... ό.π., σ. 53.

απόλυτα διαχωρισμένη από την κοινωνική-συλλογική μνήμη, είναι μια αφηρημένη θεωρία, που βρίσκει την ουσία της μόνο μέσα στα κοινωνικά πλαίσια μιας κοινότητας μνήμης.¹⁷⁴ Παρόλη την καθολικότητα της παραδοχής των θεωριών του Αλμπάκς σήμερα, πολλοί μίλησαν για μια ελλειμματική προσέγγιση της έννοιας «συλλογική μνήμη», καθώς δεν έδωσε έναν σαφή και αναλυτικό προσδιορισμό των παραμέτρων της. Έχει μεσολαβήσει άλλωστε ένα μεγάλο κενό από τη δεκαετία του 1920 μέχρι την ανακάλυψη του έργου του Γάλλου κοινωνιολόγου σήμερα. Επιπρόσθετα κατηγορήθηκε για ασάφεια σχετικά με την εξήγηση των τρόπων δημιουργίας και σχηματισμού των συλλογικών μνημών.¹⁵² Η κριτική εστιάζεται περισσότερο στην έλλειψη κατανόησης της μεταβίβασης της συλλογικής μνήμης. Ο Πολ Κόνερτον παρατηρεί πως ο Αλμπάκς δεν λαμβάνει υπόψη του πως οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος και η ανακτημένη γνώση γύρω απ' αυτό συγκροτούνται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από τις επιτελέσεις (ritual performances).¹⁵³ Το ερώτημα με ποιόν τρόπο οι συλλογικές μνήμες μεταφέρονται, μέσα από την ίδια κοινωνική ομάδα, από τη μια γενιά στην άλλη, αφήνεται επίσης αναπάντητο σύμφωνα με τον Κόνερτον.¹⁵⁴ Μια άλλη κριτική αφορά τον αρκετά μηχανιστικό τρόπο με τον οποίο βλέπει την επίδραση του παρόντος.

Τα επιχειρήματά του συγκλίνουν προς μια λογοτεχνική περιγραφή των τρόπων με τους οποίους σχηματίζεται η μνήμη στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (οικογένεια, κοινωνική τάξη, θρησκεία, πολιτική παράταξη). Μέχρι σήμερα υπάρχει ένας κάποιος σκεπτικισμός για την ύπαρξη της «συλλογικής μνήμης». Σύμφωνα με τον Ράινχαρτ Κόσελεκ, δεν υπάρχει καμία συλλογική μνήμη και ο όρος «κοινωνική μνήμη» περιγράφει ευστοχότερα τις λειτουργίες της μνήμης, καθώς προϋποθέτει την επικοινωνιακή λειτουργία και την αφηγηματοποίηση του παρελθόντος σε κοινωνικά πλαίσια.¹⁵⁵ Η Σούζαν Ζόνταγκ επιτείνει την κριτική της τονίζοντας πως «κάθε μνήμη είναι ατομική, μη αναπαραγωγίσιμη, πεθαίνει μαζί με το άτομο στο οποίο ανήκει».¹⁵⁶ Η θεωρία του Αλμπάκς προκαλεί αμηχανία σε αυτούς

¹⁵² Susan Crane, "Writing the individual back into collective memory", *The American Historical Review*, 102:5 (1997), σ. 1377. Η Crane προτείνει να βρούμε χώρο και για το άτομο και την ατομική μνήμη.

¹⁵³ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 38.

¹⁵⁴ Paul Connerton... ό.π., σ. 37/38.

¹⁵⁵ Βλ. Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München 2006, σ. 29.

¹⁵⁶ Η Ζόνταγκ αντιπροτείνει τον όρο «αδεολογία» αντί της «συλλογικής μνήμης», που καθορίζεται από την πίστη, τα συναισθήματα και τα πιστεύω των ανθρώπων. Επιπρόσθετα, η «συλλογική μνήμη» τις δεκαετίες του '60 και του '70 ονομαζόταν «Μύθος» ή «Ιδεολογία». Βλ. Susan Sontag, *Regarding the Pain of Others*, Picador/Farrar, Straus and Giroux, New York 2003, σ. 85/86. Για περισσότερα σχετικά

που πιστεύουν πως το προτεινόμενο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο παραμελεί έντονα το ρόλο του ατόμου, κάνοντας λόγο για έναν «αντι-ατομισμό» που ακυρώνει τη συνδρομή της ατομικότητας στο σχηματισμό της συλλογικής μνήμης.¹⁵⁷ Σε μερικά άρθρα συναντάμε ακόμη και την αποδοκιμασία των συγγραφέων απέναντι στον όρο «συλλογική μνήμη».

Ο Αλμπάκς, ως μαθητής του Ντουρκχάιμ, ακολούθησε τις ιδέες του δασκάλου του και ενέγραψε την ατομική μνήμη αυστηρά σε συλλογικά πλαίσια, αποκλείοντας το ρόλο του ατόμου στη διαμόρφωση συλλογικής μνήμης.¹⁵⁸ Ένα άλλο αμφισβητήσιμο σημείο της θεωρίας του είναι η τοποθέτηση της ιστορίας στο περιθώριο και η απόρριψή της ως επιστήμης που στοχεύει στην αναπαράσταση του παρελθόντος με συμβατικά μέσα. Παρόλο που ο Αλμπάκς δεν περιλαμβάνει στο έργο του επιχειρήματα για τη μηδενική συμβολή της ιστορίας στην κατανόηση της μνήμης, είναι φανερό από τα συμφραζόμενά του πως η ουσιώδης ιστορία δεν παράγεται από τους ιστορικούς, αλλά από τα κοινωνικά περιβάλλοντα.¹⁵⁹ Τέλος, σημείο αιχμής της κριτικής είναι η αποσπασματικότητα των «σπουδών μνήμης», που για πολλούς συνεπάγεται μεθοδολογικές ανεπάρκειες και έλλειψη συνοχής μεταξύ των επιμέρους πεδίων μελέτης.¹⁶⁰

Ακολούθησαν πολλές θεωρίες περί κοινωνικής κατασκευής της μνήμης στο πεδίο των ιστορικών συγκυριών. Ο Μίκαελ Κάμεν αποδίδει αυτές τις πολλαπλές (ανα)κατασκευές στις ανάγκες της κοινωνίας για αποτελεσματικό χειρισμό του παρελθόντος ώστε να νοηματοδοτηθεί το παρόν.¹⁶¹ Ο Τζέιμς Βερτς εκκινώντας από τον όρο συλλογική μνήμη, πρότεινε την «ανάγνωσή» της στη βάση των κειμενικών

με την κριτική που ασκήθηκε στο έργο του Αλμπάκς βλ. Noa Gedi, Yigal Elam, "Collective Memory - What is it?", *History & Memory*, 8:1 (1996), σ. 35- 40. Οι συγγραφείς αμφισβητούν τη λειτουργικότητα του όρου και υποστηρίζουν πως υπάρχει κατάχρησή του στα περισσότερα κείμενα. Στο άρθρο τους καταλήγουν πως «η συλλογική μνήμη είναι ένας μύθος». Επίσης Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München 2006, σ. 29-31.

¹⁵⁷ Βλ. Claudio Fogu, Wulf Kansteiner...ό.π., σ. 287.

¹⁵⁸ Wulf Kansteiner, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of collective memory studies", *History and Theory*, 41:2 (2002), σ. 181.

¹⁵⁹ Βλ. Noa Gedi, Yigal Ela... ό.π., σ. 40.

¹⁶⁰ Παραδείγματα θεμάτων που συνθέτουν το πλούσιο μωσαϊκό των μνημονικών σπουδών: μουσεία, μνημονικοί τόποι, τραύμα, Σοά κ.λ.π. Σύμφωνα με τον Αλόν Κονφίνο, η ιστορία της μνήμης διατρέχει τον κίνδυνο να μετατραπεί σε κολάζ θεματικών ενοτήτων που περιγράφουν με προβλέψιμο τρόπο το πώς οι άνθρωποι κατασκευάζουν το παρελθόν. Βλ. Alon Confino, "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", *The American Historical Review*, 102:5 (1997), σ. 1387.

¹⁶¹ Ο Κάμεν συζητά για τις προβληματικές σχέσεις μεταξύ «μύθου» και μνήμης, παράδοσης και ιστορίας στην αμερικανική κουλτούρα. Ειδικότερο βάρος ρίχνει στη διαφορετικότητα των απόψεων που αφορούν τις κοινωνικές χρήσεις του μύθου και της συλλογικής μνήμης σε μια κοινωνία όπως η αμερικάνικη, που έχει εμμονή με την αυθεντικότητα και τους υποστηρικτικούς μύθους του εθνικού «μεγαλείου». Βλ. Michael Kammen, *Mystic Chords of Memory. The transformation of tradition in american culture*, First Vintage Books Edition, New York 1991, σ. 18.

πηγών και ιδιαίτερα των αφηγήσεων: Τα αφηγηματικά κείμενα χρησιμεύουν ως το εργαλείο κειμενικής διαμεσολάβησης της συλλογικής μνήμης.¹⁶²

Οι επίσημες ηγεμονικές εκδοχές του παρελθόντος δομούν μια αφήγηση προκειμένου να παγιώσουν στη δημόσια σφαίρα νέες και αναμφισβήτητες αλήθειες που σχηματίζουν τη θεσμική μνήμη.¹⁶³ Η θεσμική μνήμη εκφράζεται μέσα από το λόγο (νομοθετικά κείμενα, σχολικά εγχειρίδια) και τις επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές που οργανώνονται από τα πάνω» (μετονομασίες δρόμων, επίσημες γιορτές μνήμης κ.λ.π.).¹⁶⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανάμνηση του πολέμου γίνεται μια επιλεκτική διαδικασία η οποία αναδεικνύει μνήμες που ταιριάζουν στην επίσημη και κυρίαρχη αφήγηση, ενώ άλλες παραμένουν στο περιθώριο και δεν αναδεικνύονται.¹⁶⁵ Η επίσημη μνήμη εκφράζεται και μέσω της κατασκευής (ή και μετατροπής ή καταστροφής) μνημείων.¹⁶⁶ Αυτά μας φέρνουν στο νου τους «προπαγανδιστές» στο 1984 του Όργουελ και τις συνεχείς αναθεωρήσεις της επίσημης ιστορίας της «Ωκεανίας», της ουτοπικής πόλης του μυθιστορήματος. Στη θεσμική μνήμη θα σταθούμε εκτεταμένα, καθώς οι «βιογραφίες» των τόπων μνήμης ορίζονται κυρίως μέσα απ' τις παρεμβάσεις και τις ερμηνείες της επίσημης-θεσμοθετημένης μνήμης. Σε αντίστιξη με τη θεσμική μνήμη βρίσκεται η ατομική μνήμη, η μνήμη από τα «κάτω» ή η «αντι-μνήμη», όπως την ονόμασε ο Φουκώ.¹⁶⁷ Αλλά και η λήθη διακρίνεται σε θεσμοποιημένη, από τα «πάνω», και ατομική, και φυσικά είναι αλληλένδετη με τη μνήμη καθώς η έξαρση της μνήμης που παρατηρείται την τελευταία εικοσαετία ουσιαστικά ισοδυναμεί με την αδυναμία λογικής επεξεργασίας της. Υπάρχει και μία ενδιάμεση ζώνη ανάμεσα στην ατομική και την θεσμική μνήμη που παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον: Πρόκειται για ανεπίσημους φορείς μνήμης όπως οι λογοτέχνες, οι ιστορικοί που δεν ενδιαφέρονται για παραταξιακές εκδοχές της ιστοριογραφίας, διάφορες άλλες συλλογικότητες (επιζώντες της Σοά, βετεράνοι της Αντίστασης, εβραϊκές κοινότητες, οργανώσεις θυμάτων μαρτυρικών

¹⁶² Στη μελέτη του ο Βερτς επικεντρώνεται στα κείμενα ως διαμεσολαβητές μνήμης και διαμορφωτές μνημονικών κοινοτήτων. Προτιμά να χρησιμοποιεί αντί της «μνήμης» το ρήμα «θυμάμαι». Βλ. James Wertsch, *Voices of Collective Remembering*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, σ. 17.

¹⁶³ Ο Ρίτσαρντ Νεντ Λέμποου θεωρεί ως μοντέρνα «ενσάρκωση» αυτής της εκδοχής μνήμης το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης. Κάθε νέος φορέας της πολιτικής εξουσίας διαχειρίζεται στην πολιτική ατζέντα τα νοήματα της επανάστασης με διαφορετικό τρόπο, άλλοτε αποκρύπτοντας και άλλοτε υπερπροβάλλοντας αυτά στη δημόσια ιστορία. Βλ. Richard Ned Lebow, "The Memory of Politics in Postwar Europe"...ό.π., σ. 9- 11.

¹⁶⁴ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν... ό.π., σ. 11.

¹⁶⁵ T.G. Ashplant, Graham Dawson και Michael Poper (επιμ.), *Commemorating War. The Politics of Memory*, New Brunswick, Transaction Publishers 2006, σ. 53.

¹⁶⁶ Βλ. T.G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Poper (επιμ.)...ibid. σ. 22.

¹⁶⁷ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν... ό.π., σ. 11.

χωριών κ.ο.κ.) που διεκδικούν τη δική τους διαμόρφωση της μνήμης, τη δική τους εκδοχή του παρελθόντος.¹⁶⁸¹⁶⁹ Αυτές είναι οι κοινότητες μνήμης (communities of remembrance).¹⁷⁰ Η δημόσια μνήμη αναφέρεται στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος με σκοπό την νομιμοποίηση των θεσμικών μνημών.¹⁷¹ Η Νάνσι Γουντ αναφέρεται στη δημόσια μνήμη και πώς αυτή σχηματίζεται από τα πάνω, κυρίως από καθεστώτα, θεσμούς και άτομα με πολιτική δύναμη. Χρησιμοποίησε το παράδειγμα της Δυτικής Γερμανίας μετά το 1950, και μελέτησε τις πολλαπλές χρήσεις της δημόσιας μνήμης, με παραδείγματα την *πολιτική της Aufarbeitung* (συμφιλίωσης με το παρελθόν και κριτικής επεξεργασίας του) το 1960, την περιβόητη επίσκεψη του Ρίγκαν και του καγκελάριου Κολ στο στρατιωτικό νεκροταφείο Μπίτμπουργκ το 1985 και την *Historikerstreit*, για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως είναι απαραίτητη η κριτική επεξεργασία των δημόσιων μνημών από τα άτομα προκειμένου να σχηματιστούν επιμέρους συλλογικές μνήμες μη επιβεβλημένες από τα άνω.¹⁷² Μόνο έτσι η Γερμανία θα μετασχηματίσει την άγονη δημόσια μνήμη του πολέμου, τη στρατηγική της *Vergangenheitspolitik* και την επίσης άνωθεν επιβληθείσα, και συχνά βίαιη *Vergangenheitsbewältigung* σε δημιουργική *Aufarbeitung* του επώδυνου παρελθόντος.

Μνημεία / Αντι-μνημεία / Τόποι μνήμης

Δεν θα μπορούσε να διαπραγματευτεί αυτή η μελέτη την εμπράγματη διάσταση της μνήμης και τους μνημονικούς τόπους χωρίς να ληφθούν υπόψη οι εναλλακτικές θεωρήσεις που τις τελευταίες τουλάχιστον δύο δεκαετίες εμφανίζονται στην ευρωπαϊκή μνημειακή πολιτική. Η καταστροφή και η επανανοηματοδότηση πολλών μνημείων δίνουν νέες διαστάσεις στις μνημονικές σπουδές. Αυτές οι εναλλακτικές θεωρήσεις εκκινούν από τα μνημεία της Σοά, τα «ζωντανά μνημεία» και τα «αντιμνημεία» (counter-monuments), που συνδηλώνουν τις νέες δυνατότητες κατασκευής ενός μνημείου για την απώλεια και την εκτόπιση. Τα «ζωντανά μνημεία», ερχόμενα σε αντίθεση με τις παραδοσιακές μορφές (αγάλματα, προτομές, οβελίσκοι ή αψίδες θριάμβου) προτείνουν μια εναλλακτική θεώρηση του όρου

¹⁶⁸ Περί «ενδιάμεσης ζώνης» βλ. T.G. Ashplant, Graham Dawson και Michael Poper (επιμ.)...ό.π., σ.

¹⁶⁹ .

¹⁷⁰ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν... ό.π., σ. 12-13.

¹⁷¹ Claudio Fogu, Wulf Kansteiner... ό.π., σ. 291.

¹⁷² Nancy Wood, *Vectors of Memory. Legacies of trauma in postwar Europe*, Berg, Oxford/New York 1999, σ. 39-55.

«μνημείο», περισσότερο διαπλέκοντας πολιτισμικές και ατομικές πρακτικές στην κατεύθυνση της εντατικοποίησης του ενδιαφέροντος για έναν νέο αστικό σχεδιασμό που θα περιλαμβάνει μνημεία πολύπλευρα και ζωντανά. Ο Άντρεου Σάνκεν, που εισήγαγε τον όρο «ζωντανό μνημείο», παίρνει ως αφετηρία της ανάλυσής του το μνημείο Onondaga στη Νέα Υόρκη, το οποίο «απλώνεται» στο χώρο και εισβάλλει στο χώρο του διαβάτη, ο οποίος διασχίζοντας το μνημείο συναντά στο δρόμο του πλάκες στις οποίες εγγράφονται τα ονόματα πενήντα χιλιάδων βετεράνων των δύο παγκοσμίων πολέμων και του ισπανοαμερικανικού πολέμου.¹⁷³ Το «ζωντανό μνημείο» λειτουργικά διαφέρει από τα τυπικά μνημεία που γνωρίζουμε λόγω της ιδιαιτερότητας της μορφής και της «βίαιης» εισβολής του στο χώρο του διαβάτη που αναγκάζεται να στρέψει την προσοχή του σε ένα μνημείο που προκαλεί χωρικές και ρητορικές διαπραγματεύσεις στον αστικό χώρο.¹⁹⁶

Τα αντι-μνημεία ανατρέπουν την παραδοσιακή αντίληψη περί μνημείου, αναδεικνύοντας τη διάδραση μεταξύ του κοινωνικού, του πολιτισμικού και του πολιτικού. Το μνημείο έχει ποικίλες συνδηλώσεις που υπερβαίνουν την τυπική μνημειακή λειτουργικότητα στο πλαίσιο του «καθήκοντος για μνήμη» και εισβάλλει στο αστικό τοπίο προκαλώντας αντιφατικές και ενίοτε αμήχανες αντιδράσεις. Νέοι καλλιτέχνες θέλησαν να αποδομήσουν την έννοια της «βαριάς» και στομφώδους μνημειακότητας, έτσι όπως αναπαραγόταν από τα παραδοσιακά μνημεία και εφηύραν την έννοια του αντι-μνημείου που είναι εφήμερο, αναλώσιμο και «επιστρέφει» το φορτίο της μνήμης πίσω στον επισκέπτη.¹⁷⁴ Τα αντι-μνημεία είναι δημόσια τέχνη, με όλες τις συμπαροδηλώσεις της, δηλαδή χαρακτηριστικό τους είναι το εφήμερο

¹⁷³ Σύμφωνα με τον Σάνκεν «το παραδοσιακό μνημείο, που εμφανίστηκε τον 19^ο αιώνα πριν από το τραίνο και το αυτοκίνητο, δεν ταίριαζε στο αστικό τοπίο της μοντέρνα δομημένης πόλης [...]. Θεωρείται αποκομμένο και η αδυναμία συνταιριασμού του με το αστικό τοπίο οφείλεται στην παραδοσιακή του όψη και στην απουσία οποιασδήποτε σύνδεσης με την καθημερινότητα». Μερικά παραδείγματα «ζωντανών μνημείων» είναι δρόμοι, κτίρια, πάρκα, βιβλιοθήκες. Μας θυμίζει αυτό τους τόπους μνήμης έτσι όπως τους όρισε ο Νορά. Βλ. Andrew Shanken, «Planning Memory: Living Memorials in the United States during World War II», *The Art Bulletin*, 84:1 (Mar. 2002), σ. 137- 138.

¹⁹⁶ Αυτή η καινοτόμα διάσταση του μνημείου μπορεί να καταρρίψει τις παλαιότερες απόψεις πως «δεν υπάρχει τίποτα πιο αόρατο στον κόσμο από ένα μνημείο». Αυτή η αδιάφορη αντιμετώπιση των μνημείων παράγεται από τη μακροβιότητά τους στην ιστορία, και μερικές φορές από την στερεοτυπική αναπαράσταση ιστορικών γεγονότων (πχ. άγνωστος στρατιώτης για ανάμνηση μαχών, προτομές ηρώων). Βλ. Peter Carrier, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989. The Origins and Political Function of the Vél' d' Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*, Berghahn Books, New York- Oxford 2005, σ. 15.

¹⁷⁴ Σύμφωνα με τον Γιάνγκ, οι καλλιτέχνες των αντι-μνημείων τρέφουν μια βαθιά έλλειψη εμπιστοσύνης στις μνημειακές αναπαραστάσεις του παρελθόντος λόγω της συστηματικής τους εκμετάλλευσης από τους Ναζί, οι οποίοι χρησιμοποίησαν την τέχνη για προπαγανδιστικούς λόγους, και τους διέπει μια βαθιά επιθυμία να διακρίνουν τη γενιά τους από αυτή των δολοφόνων μέσω της καινούργιας τέχνης. Βλ. την ενδιαφέρουσα συνέντευξη του Τζέιμς Γιάνγκ σχετικά με τα αντι-μνημεία στο http://www1.yadvashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf (4/01/10).

στοιχείο, η αφαίρεση, ο συμβολισμός.¹⁷⁵ Τα περισσότερα αναφέρονται στο γεγονός που σηματοδότησε τη ρήξη με τον πολιτισμό, σύμφωνα με τον Νταν Ντίνερ, δηλαδή στη Σοά. Όταν ρωτήθηκε ο γαλλοεβραίος καλλιτέχνης Κρίστιαν Μπολτάνσκι αν θα δημιουργούσε ένα μνημείο για τη Σοά, απάντησε πως αν έπρεπε να κάνει κάτι τέτοιο θα έπρεπε να το ξαναδημιουργεί καθημερινά.¹⁹⁹ Λόγω της «δύσκολης μνήμης» της Σοά, ένα μνημείο που να μνημονεύει αυτό το ακατανόητο γεγονός μοιάζει μάταιο και αντιπαραγωγικό, και εδώ έρχονται τα αντι-μνημεία να ζωντανέψουν τη μνήμη με έναν τρόπο αντισυμβατικό και ασύμβατο με τις παραδεδομένες καλλιτεχνικές πρακτικές.

Ο Τζέιμς Γιάνγκ εξέτασε ορισμένες ενδιαφέρουσες περιπτώσεις αντιμνημείων όπως αυτό του Münster στη Γερμανία, αφιερωμένο στους «εξαφανισμένους Εβραίους» της πόλης ή το μνημείο στο Αμβούργο.²⁰⁰ Το τελευταίο είναι μία από τις πιο ιδιαίτερες περιπτώσεις μνημείου καθώς έχει σχεδιαστεί με στόχο να εξαφανιστεί με τον καιρό. Ο καλλιτέχνης Γιόχεν Γκερτζ κατασκεύασε ένα μνημείο «ενάντια στο φασισμό, τον πόλεμο και τη βία» που δεν θα επιβάλλει στους ανθρώπους το τι θα θυμηθούν. Το 1986, στο εμπορικό κέντρο του Αμβούργου, το μνημείο ήταν έτοιμο: Μια ψηλή γρανιτένια κολώνα, στη βάση της οποίας τοποθετήθηκε μια επιγραφή που προσκαλούσε τον επισκέπτη να μετατραπεί σε ενεργό φορέα μνήμης γράφοντας κάτι πάνω στο ίδιο το μνημείο. Ύστερα από καιρό και λόγω των επιγραφών, το μνημείο εξαιτίας ενός περίεργου μηχανισμού θα βυθιζόταν κάτω από το έδαφος, κάτι που τελικά έγινε το 1993. Το εξαφανισμένο μνημείο «επιστρέφει» το καθήκον της μνήμης στους επισκέπτες, οι οποίοι καλούνται να ανασυνθέσουν τα θραύσματα της μνήμης διαβάζοντας μονάχα μια επιγραφή που πληροφορεί για το τι προηγήθηκε στο σημείο.²⁰¹

Τα αντι-μνημεία, δεδομένης της ιδιαιτερότητάς τους ως προϊόντα δημιουργίας σύγχρονων καλλιτεχνών, αμφισβητούν τις παραδοσιακές νοοτροπιακές δομές περί

Criticism, 54:1 (1996), σ. 1.

¹⁹⁹ Adrian Forty, Susanne Küchler (επιμ.), *The Art of Forgetting*, Berg, Oxford, New York 2001, σ. 6.

²⁰⁰ Το μνημείο στο Μούνστερ αποτελείται από μεγάλες μαύρες πλάκες σε κεντρικό σημείο της πόλης, που θυμίζουν φέρετρο. Κατά καιρούς βανδαλίστηκε με γκράφιτι και ύστερα από διαμαρτυρίες των σοφέρ κάποιων υψηλά ιστάμενων στη πανεπιστημιακή διοίκηση ατόμων καταστράφηκε το 1988. Όπως λέει ο Γιάνγκ «οι απόντες μπορούσαν πλέον να τιμηθούν από ένα απόν μνημείο». Παρόλα αυτά, η παρουσία του μνημείου στις συνειδήσεις των πολιτών ήταν τόσο έντονη, που οκτώ μήνες μετά

¹⁷⁵ Στη μεταμοντέρνα συνθήκη δεν υπάρχει ιδιωτική τέχνη. Ένα μνημείο δεν γίνεται δημόσιο λόγω της προσβασιμότητάς του από το κοινό, αλλά ένα σύνολο παραγόντων που συνίσταται στην καταγωγή του μνημείου, την ιστορία του, την τοποθεσία και τους κοινωνικούς του σκοπούς το καθορίζει ως δημόσιο. Hilde Hein, "What is Public Art?: Time, Place and Meaning", *The Journal of Aesthetics and Art*

ζητήθηκε από τον καλλιτέχνη να ξαναδημιουργήσει το μνημείο, όπως και έγινε. Βλ. James Young, "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today", *Critical Inquiry*, 18:2 (1992), σ. 267- 268.

²⁰¹ Σύμφωνα με τον καλλιτέχνη το καλύτερο μνημείο ουσιαστικά δεν είναι μνημείο, αλλά η μνήμη ενός απόντος μνημείου. Το μνημείο στο Αμβούργο κατάργησε την τεχνητή απόσταση μεταξύ του καλλιτέχνη και του κοινού που ήταν πάντοτε απόρροια της ιεροποίησης της τέχνης. Βλ. James Young, *At Memory's Edge...* ό.π., σ. 127- 139.

λειτουργικότητας ενός μνημείου, και ανακαλούν τα γεγονότα τονίζοντας το χάσμα μνήμης και την αδυναμία οικειοποίησης με ένα παρελθόν τόσο ξένο και μακρινό. Ένα άλλο είδος αντι-μνημείου είναι, σύμφωνα με τον Γιάνγκ, η «Τοπογραφία του Τρόμου» στην (παλαιά και νέα) καρδιά του Βερολίνου. Βρίσκεται εκεί που τα χρόνια του πολέμου είχε την έδρα του το RSHA (Reichssicherheitshauptamt, Κεντρική Υπηρεσία της Κρατικής Ασφάλειας) – ο γιγαντιαίος εγκέφαλος του δαιδαλώδους μηχανισμού ναζιστικής καταστολής και τρομοκρατίας, συμπεριλαμβανομένου του άνδρου του Άιχμαν (Τμήμα IV B4) για το συντονισμό της γενοκτονίας των Εβραίων. Ήδη τον πρώτο μήνα του πολέμου (27.9.1939), ο Χίμλερ είχε ενώσει όλες τις σχετικές υπηρεσίες της Αστυνομίας (Γκεστάπο και Σώμα δίωξης κοινού εγκλήματος) και του κόμματος (Υπηρεσία Ασφαλείας SD των SS) στο νεοιδρυθέν RSHA. Σε αυτόν τον δυοίωνο χώρο λειτουργεί η «Τοπογραφία του Τρόμου»- αρχικά, από το 1987, ως μόνιμη υπαίθρια έκθεση που σταδιακά αναβαθμίστηκε και μετεξελίχθηκε τον Μάιο του 2010 σε "Dokumentationszentrum" για τη δομή, στελέχωση, δράση, κλπ. του RSHA με μουσείο, βιβλιοθήκη, συνεδριακό κέντρο. Η πρώτη έκθεση του νέου μουσείου εγκαινιάστηκε το Μάιο του 2010 και αφορούσε το γκέτο Litzmannstadt.¹⁷⁶ Ο κατεξοχήν χώρος των θυτών μουσειοποιήθηκε ύστερα από δεκαετίες για να αποδείξει πως πραγματοποιείται τα τελευταία χρόνια μια «αντιστροφή της αρνητικής αύρας ιστορικών τόπων που έχουν ταυτιστεί με τους κακούς της ιστορίας».¹⁷⁷

Τα περισσότερα αντι-μνημεία σήμερα βρίσκονται στη Γερμανία. Η πιο γνωστή περίπτωση countermonument μετά το Αμβούργο, είναι η κρήνη του Aschrott στο Kassel (Aschrottbrunnen). Εκεί, από το 1908 έως το 1939, μπροστά από το δημαρχείο του Kassel, βρισκόταν ένα πυραμιδοειδές γλυπτό ύψους δώδεκα μέτρων. Λόγω της δημιουργίας και της χρηματοδότησής του από Εβραίο αρχιτέκτονα και επιχειρηματία, μπήκε στο στόχαστρο του Χίτλερ. Τη νύχτα της 8^{ης} Απριλίου 1939 το γλυπτό καταστράφηκε και δυόμισι χρόνια αργότερα ξεκίνησε η πρώτη μεταφορά

¹⁷⁶ Για περισσότερα σχετικά με την Τοπογραφία βλ. <http://www.topographie.de/topographie-desterrors/nc/1/> (7/7/10).

¹⁷⁷ Φλάισερ, *Οι πόλεμοι...* ό.π., σ. 395. Παραδείγματα της αντιστροφής αυτής είναι επίσης η μετατροπή της οικίας του Μουσολίνι σε μουσείο, η μουσειοποίηση της βίλας του Κουίςλινγκ κ.ά.

Εβραίων του Kassel στη Ρίγα. Το 1984 εκφράστηκε για πρώτη φορά το αίτημα της επαναδημιουργίας της κρήνης του Aschrott και προκηρύχθηκε καλλιτεχνικός διαγωνισμός. Η πρόταση που κέρδισε ήταν και η πιο πρωτότυπη: Ο καλλιτέχνης Χορστ Χόχαιζελ υπέδειξε στα σχέδια του τη δημιουργία ενός μνημείου «αρνητικής μορφής» (negative form monument).¹⁷⁸ Ο Χόχαιζελ ήταν γνωστός από την απορριφθείσα ρηζικέλευθη πρότασή του για την ανέγερση μνημείου της Σοά στο Βερολίνο, όπου είχε προτείνει την καταστροφή της Πύλης του Βρανδεμβούργου και την τοποθέτηση της σκόνης της στο έδαφος κάτω από γρανιτένιες πλάκες ως ενδείκτη του ολοκληρωτικού αφανισμού του εβραϊσμού. Η πρόταση λογικό ήταν να απορριφθεί. Για τον ίδιο λοιπόν, δεν αρκούσε η απλή αποκατάσταση της κρήνης στην αρχική της μορφή ή η διατήρηση των ερειπίων. Σχεδίασε μια πυραμίδα πανομοιότυπη με την αρχική, που όμως ήταν βυθισμένη σε βάθος δώδεκα μέτρων στο έδαφος, δηλαδή αντιστρόφως ανάλογα με το γλυπτό του 1908 που υψωνόταν στο ίδιο μήκος πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Αν ο διαβάτης δεν γνώριζε τη σημειολογία του κυκλικού άδειου χώρου μπορεί να προσπερνούσε αδιάφορα. Σύμφωνα με τον καλλιτέχνη, οι σκέψεις μας θα οδηγούνταν στα βάθη της ιστορίας και στην αναμέτρηση με συναισθήματα απώλειας σε ένα διαταραγμένο τόπο χαμένων μορφών. Μονάχα ο ήχος του νερού υποδήλωνε την παρουσία ενός ουσιαστικά βυθισμένου μνημείου. Στην κρήνη πραγματοποιούνται ως σήμερα διαδηλώσεις, νεοναζιστικές συγκεντρώσεις, και αποτελεί τόπο συνάντησης των κατοίκων και παιχνιδιού για τα μικρά παιδιά, αποδεικνύοντας πως τα αντι-μνημεία εισβάλλουν στον αστικό χώρο και δομούν νοήματα σε συγκεκριμένους χωροχρονικούς συσχετισμούς.¹⁷⁹

Συνεχίζοντας την καλλιτεχνική του δραστηριότητα στο Kassel, ο Χόχαιζελ δημιούργησε μια κατασκευή στην αποβάθρα 3 του σιδηροδρομικού σταθμού, εκεί όπου οι Εβραίοι της πόλης συγκεντρώνονταν για να μεταφερθούν σε κάποιο στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η κατασκευή (Denk-Stein Sammlung) αποτελείται από

¹⁷⁸ Ο Χόχαιζελ αιτιολόγησε την επιλογή του στο γεγονός πως η Πύλη του Βρανδεμβούργου ύστερα από την ένωση των δύο Γερμανιών έχει μετατραπεί σε σύμβολο μιας αδιάσπαστης εθνικής ταυτότητας και ιστορικής συνέχειας. Το ερώτημά του ήταν αν θα μπορούσαν οι Γερμανοί να θυσιάσουν το αγαπημένο τους εθνικό σύμβολο και να το μετατρέψουν σε μνημείο υπόμνησης των γενοκτονιών των Εβραίων, των Σίντι και των Ρομά. Η πρότασή του προκάλεσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις απ' όλα τα υπόλοιπα προτεινόμενα σχέδια για το διαγωνισμό, και θεωρήθηκε πως σκοπό είχε απλά να προκαλέσει. Βλ. Horst Hoheisel, "Aschrottbrunnen- Denk-Stein-Sammlung- Brandenburger Tor- Buchenwald. Vier Erinnerungsversuche", στο: Nicolas Berg, Jess Jochimsen, Bernd Stiegler (επιμ.), *Shoah. Formen der Erinnerung. Geschichte, Philosophie, Literatur, Kunst*, Wilhelm Fink Verlag, München 1996, σ. 261- 263.

¹⁷⁹ James Young, *At Memory's Edge...* ό.π., σ. 100. Βλ. επίσης Horst Hoheisel...ό.π., σ. 253- 257.

²⁰⁶ Βλ. Horst Hoheisel...ό.π., σ. 258- 260 και James Young...ό.π., σ. 102- 103.

ιστορίες των Εβραίων της πόλης τυλιγμένες σε πέτρες και συγκεντρωμένες σε μεγάλους κάδους, τις οποίες έγραψαν μαθητές του Kassel ύστερα από έρευνα. Σκοπός του καλλιτέχνη ήταν αυτές οι μικρές ιστορίες να αφηγηθούν τα πάθη του πρώην γείτονα, του ανθρώπου που αν δεν πραγματοποιούνταν η γενοκτονία θα συνέχιζε να ζει στο σπίτι που γειτνιάζει «με το δικό μας».²⁰⁶

Το τελευταίο αντι-μνημείο που δημιούργησε ο Χόχαιζελ είναι το μνημείο στο Μπούχενβαλντ. Σε μια πλάκα ενσωματωμένη στο έδαφος με τις πενήντα μία εθνικότητες και πληθυσμιακές ομάδες του στρατοπέδου, ο καλλιτέχνης ενσωμάτωσε ένα εσωτερικό θερμικό σύστημα στη φυσική θερμοκρασία του ανθρώπινου σώματος (36,5 βαθμοί Κελσίου). Με αυτόν τον πρωτότυπο τρόπο ο επισκέπτης μπορεί αγγίζοντας την πλάκα να νιώσει τη θερμότητα, ακόμα και σε κρύες καιρικές συνθήκες. Έτσι, στον τόπο μνήμης με τις συγκεκριμένες συνδηλώσεις, μια κατασκευή που ονομάστηκε “warm memorial” υπενθυμίζει πως στο σημείο εκείνο, όπου συγκεντρώνονταν οι κρατούμενοι και στέκονταν όρθιοι για ολόκληρες ώρες στο κρύο, υπάρχει σήμερα ένας συμβολικός τόπος που εκπέμπει θερμότητα και προσδίδει μια ανθρώπινη διάσταση στο ψυχρό πεδίο.¹⁸⁰

Υπάρχει πληθώρα άλλων παραδειγμάτων αντι-μνημείων στη Γερμανία και την Αυστρία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μνημείο στην Bebelplatz του Βερολίνου, το οποίο κατασκευάστηκε το 2000. Στην πλατεία εκείνη, στις 10 Μαΐου 1933, έλαβε χώρα το περίφημο κάψιμο περίπου 20.000 «ανεπιθύμητων» βιβλίων για τον υπουργό Προπαγάνδας του Ράιχ Γκέμπελς. Στο μέσον της πλατείας ένα διπλό τζάμι καλύπτει μια ανεστραμμένη και ενσωματωμένη στο έδαφος βιβλιοθήκη στην οποία όμως δεν υπάρχουν βιβλία. Η απουσία τους υποδηλώνει τη σκοταδιστική κίνηση του καψίματος των βιβλίων. Η χαραγμένη ρήση του Χάινριχ Χάινε πως όποιος καίει βιβλία θα κάψει και ανθρώπους επιτυγχάνει να δημιουργήσει ένα αισθητικό σύνολο που βρίσκεται σε αρμονικό διάλογο με τον σηματοδοτημένο ιστορικά και μνημονικά χώρο.¹⁸¹ Παρόμοιες συνδηλώσεις και μακρά ιστορία ανέγερσης έχει το αντι-μνημείο στην πλατεία Εβραίων (Judenplatz) στη Βιέννη. Η καλλιτέχνης Ράχελ Γουάιτριντ, ύστερα από διαγωνισμό που προκήρυξε ο διάσημος κυνηγός των Ναζί Σιμόν Βίζενταλ, δημιούργησε μια βιβλιοθήκη με ανεστραμμένα ράφια ώστε να είναι ορατή η εσωτερική πλευρά των βιβλίων.

¹⁸⁰ Για το μνημείο αυτό βλ. Horst Hoheisel...ό.π., σελ. 263- 265 και James Young...ό.π., σ. 104- 105.

¹⁸¹ Για το μνημείο βλ. James Young, *At Memory's Edge*...ό.π., σ. 108- 109.

Όπως πολλά άλλα σημεία της Βιέννης, έτσι και η Judenplatz είναι συνδεδεμένη με διωγμούς των Εβραίων. Το μνημείο ήταν δύσκολο να ενσωματωθεί στον αστικό χώρο της πρωτεύουσας μιας χώρας «θυμάτων», όπως ήταν ο ισχύων μύθος για την Αυστρία¹⁸² μέχρι το 1986 και την αποκάλυψη της ενεργούς εμπλοκής του τότε προέδρου της χώρας Κουρτ Βάλντχαϊμ στις απελάσεις εκατοντάδων χιλιάδων Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Άουσβιτς. Η «συμβουλευτική συμμετοχή» του Βάλντχαϊμ σε τρομοκρατικά μέτρα στα Βαλκάνια αποκαλύφθηκε με άρθρο στο *Βήμα* (13.4.1986) που συνοδευόταν και από φωτογραφία-ντοκουμέντο (ως σήμερα η μοναδική) της παρουσίας του Βάλντχαϊμ στην Αθήνα.¹⁸³ Ο σχηματισμός της «Διεθνούς Επιτροπής Ιστορικών για τη διαλεύκανση του πολεμικού παρελθόντος του Κουρτ Βάλντχαϊμ»- με “special expert advisor” τον Φλάισερ- ήταν καταλυτικός αλλά όχι χωρίς προβλήματα και στρεβλά δημοσιεύματα κυρίως του συντηρητικού αυστριακού τύπου.¹⁸⁴ Το γνωστό και από το έργο του Καμπανέλη στρατόπεδο Μάουτσαουζεν μετατράπηκε σε ένα μνημονικό τόπο που επιβεβαίωνε το «ζωτικό ψεύδος» (Lebenslüge) της Αυστρίας. Έτσι, τονίστηκε το αυστριακό μαρτυρολόγιο στο σενάριο της έκθεσης. Φυσικά οι σχεδιαστές αυτής της “Kulturpolitik” ξέχασαν ηθελημένα πως στο Μάουτσαουζεν μόνο μια μειοψηφία των κρατουμένων ήταν Αυστριακοί, ενώ οι περισσότεροι «γηγενείς» βρίσκονταν στις ανώτερες βαθμίδες διοίκησης του στρατοπέδου παρά στα ελεεινά παραπήγματα.¹⁸⁵

Πίσω στο μνημείο στην Judenplatz, η κατασκευή του οποίου προκάλεσε αντιδράσεις από τους καταστηματαρχές της πλατείας που προτιμούσαν ο χώρος να μείνει ελεύθερος για θέσεις πάρκινγκ και έτσι υπέγραψαν μια δήλωση διαμαρτυρίας με δύο χιλιάδες ονόματα. Η απογοήτευση της Γουάιτριντ για την αδυναμία ενσωμάτωσης της εβραϊκής αφήγησης στην ηγεμονική εθνική αφήγηση της χώρας την οδήγησε στην αρχική απόσυρσή της από το διαγωνισμό και στην ματαίωση της κατασκευής. Σε μια ξαφνική και αναπάντεχη «δήλωση μεταμέλειας», ο δήμαρχος αποφάσισε το 1998 να οριστικοποιήσει τις εργασίες κατασκευής του μνημείου, το

¹⁸² Η «θυματοποίηση» της Αυστρίας εντοπίζεται στη διασυμμαχική διακήρυξη της Μόσχας, την 1.11.1943, όταν αναγγέλθηκε η αποκατάσταση μιας ανεξάρτητης Αυστρίας που αναγνωριζόταν ως «πρώτο θύμα» του ναζιστικού επεκτατισμού. Χάγκεν Φλάισερ, «Το ‘ζωτικό ψεύδος’ της Αυστρίας», *Το Βήμα*, 20.2.2000.

¹⁸³ Hagen Fleischer, “Erinnerungen an die ‘Causa W.’”, στο: Brigitte Lehmann, Doron Rabinovici, Sibylle Summer (επιμ.), *Von der Kunst der Nestbeschmutzung. Dokumente gegen Ressentiment und Rassismus seit 1986*, Löcker, Wien 2009, σ. 32.

¹⁸⁴ Μέχρι και το *Spiegel* αναπαρήγαγε ψευδείς πληροφορίες. Βλ. Hagen Fleischer, “Erinnerungen an die ‘Causa W.’”...ό.π., σ. 33.

¹⁸⁵ Bertrand Perz, “Österreich”, στο: Volkhard Knigge, Norbert Frei, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C. H. Beck, München 2002, σ. 175 κ.ε.

οποίο έκτοτε βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πλατείας.¹⁸⁶ Οι συζητήσεις για το αν τελικώς οι Εβραίοι της Αυστρίας εξοντώθηκαν και με συμμετοχή πολλών Αυστριακών δεν έχουν σταματήσει, και παρόλο που το αυστριακό «ζωτικό ψεύδος» του λαού-θύματος καταρρίφθηκε, μέχρι σήμερα αποσπασματικά έχει γίνει αντικείμενο διαπραγματεύσης η ιστορική εκείνη περίοδος.

Τόποι Μνήμης

Όσον αφορά στους τόπους μνήμης, στην ανάλυση του Πιέρ Νορά κύριος στόχος είναι η ταυτοποίηση των μνημονικών τόπων στους οποίους εγγράφεται η γαλλική ταυτότητα του έθνους (Nation) και της Δημοκρατίας (Republic).²¹⁴ Ο ίδιος σημειώνει πως «αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο η ταυτοποίηση του τόπου, όσο η ανίχνευση των μνημονικών ιχνών που εγγράφει πάνω του ο τόπος μνήμης».²¹⁵ Το έργο του Νορά εντάσσεται στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο των Annales, έχοντας δεχτεί επιρροές και από τις αντιλήψεις του Φουκώ για τη γνώση, τη δύναμη και την αντι-μνήμη.²¹⁶

Ο Νορά διαχώρισε το φαινόμενο της μνήμης σε τρεις φάσεις. Την προμοντέρνα, τη μοντέρνα και τη μεταμοντέρνα. Στην πρώτη φάση συνδέει τους ανθρώπους με το παρελθόν τους μια ασυναίσθητη σχέση που προσδιορίζεται από τα έθιμα και τις τελετουργικές επιβιώσεις του παρελθόντος. Στη μοντέρνα φάση η μνήμη δομείται από τις «ελίτ» που παράγουν μνημεία, αρχεία και τόπους μνήμης στενά συνδεδεμένους με το έθνος-κράτος, επιδιώκοντας τη διασφάλισή του μέσω της κατασκευής παραδόσεων. Στη μεταμοντέρνα φάση, δηλαδή τη σημερινή, η μνήμη είναι απομακρυσμένη, θαμπή και αόρατη, παραμορφωμένη από τα προτάγματα της ιστορίας για αμεσότητα και τεκμηριωμένες καταγραφές. Ο Νορά ονομάζει αυτόν τον νέο τύπο μνήμης αρχειακό και υπαγορευμένο απ' το καθήκον (archive-memory, duty-memory).²¹⁷

¹⁸⁶ James Young...ό.π., σ. 107- 112. Νωρίτερα, παρόμοια κριτική είχε προκαλέσει το 1988 η πρόταση του Alfred Hrdlicka για την τοποθέτηση μνημείου (και όχι αντι-μνημείου) ενάντια στον πόλεμο και στο φασισμό στην επίσης κεντρική Albertinaplatz στη Βιέννη με τη μορφή ενός γονατισμένου και στεφανωμένου με αγκάθινο στεφάνι Εβραίου που καθάριζε το δρόμο. Η πρόταση είχε την ατυχία να συμπέσει με την ιστορική στιγμή της αποκάλυψης του παρελθόντος του Βάλντχαϊμ και το μνημείο μετατράπηκε σε έμβλημα της πολιτικής μάχης για την κατασκευή της δημόσιας μνήμης της χώρας και της επίσημης μεταπολεμικής ιστοριογραφίας της. Τα περίφημα πογκρόμ στη Βιέννη περιλάμβαναν τον πλήρη εξευτελισμό των Εβραίων που υποχρεώνονταν να καθαρίσουν τους δρόμους της πόλης ακόμα και με οδοντόβουρτσες. Τον Οκτώβρη του 1939 ο αριθμός των Εβραίων της Βιέννης δεν ήταν μεγαλύτερος από 100.000, ενώ το 1945 είχαν απομείνει 5.700 Εβραίοι στην πόλη. Η απόφαση του

δημάρχου να ανεγερθεί το μνημείο το 1988 τερμάτισε τη «πολιτιστική μάχη» (Kulturkampf) που διήρκεσε καιρό. Το μνημείο βρέθηκε στο στόχαστρο όχι μόνο αυτών που επιθυμούσαν τη διατήρηση του μύθου για την Αυστρία ως θύμα του πολέμου, αλλά και εβραϊκών οργανώσεων που υποστήριζαν πως το μνημείο τόνιζε μονοδιάστατα τη θυματοποίηση των Εβραίων. Το 90% μάλιστα του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης τάχθηκε ενάντια στο μνημείο, για την κατασκευή του οποίου καμία εβραϊκή οργάνωση της πόλης δεν ζητήθηκε να συναινέσει ή να καταθέσει τη γνώμη της. Βλ. Matti Bunzl, “On the Politics and Semantics of Austrian Memory: Vienna’s Monument against War and Fascism”, *History & Memory*, 7:2 (1996), σ. 7- 40.

²¹⁴ Nancy Wood... ό.π., σ. 3.

²¹⁵ Pierre Nora, ‘Comment écrire l’histoire de la France ?’, *Les Lieux de mémoire*, A’ τόμος (La République), Gallimard Paris, σ. 20.

²¹⁶ Susan Crane... ό.π., σ. 1379.

²¹⁷ Claudio Fogu, Wulf Kansteiner, “The Politics of Memory and the Poetics of History”... ό.π., σ. 301.

Στην ανάλυση του Νορά η μνήμη βρίσκεται σε αντίστιξη με την ιστορία, δεν συναντιούνται ποτέ. Η ιστορία ως αναπαράσταση του παρελθόντος αντιτίθεται στο «δεσμό που μας δένει με το αιώνιο παρόν» (μνήμη). Μνήμη και ιστορία τοποθετούνται σε δύο αντιθετικούς πόλους και μονάχα αμοιβαία εχθρότητα χαρακτηρίζει τη σχέση τους.¹⁸⁷ Η μνήμη ενέχει τεράστια δυναμική και μπορεί να ανακατασκευάσει παραδόσεις, είναι η ίδια η ζωή που παραμένει σε διαρκή εξέλιξη. Από την άλλη η ιστορία είναι η ελλιπής και προβληματική ανακατασκευή ενός παρελθόντος που δεν επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και είναι νεκρό, πεπερασμένο.¹⁸⁸ Σε κάθε περίπτωση, η βασική παραδοχή του Νορά ήταν πως η όποια οντότητα της μνήμης έχει αλλοιωθεί ολοκληρωτικά από τους ιστορικούς και τις κριτικές τους μεθόδους: «Από τη μια μεριά βρίσκουμε μια τυραννική, επιτακτική και με τεράστια δυναμική μνήμη, και απ’ την άλλη τίποτε άλλο παρά ιστορικά ίχνη [...]. Το γεγονός πως μονάχα μια λέξη υπάρχει στο γαλλικό λεξιλόγιο για να εκφράσει τη ζωντανή ιστορία αλλά και το διανοητικό εγχείρημα της αναμόχλευσης του παρελθόντος (Histoire) ενώ για παράδειγμα στα γερμανικά υπάρχουν δύο, Geschichte και Historie, αποδεικνύει την αδυναμία της γλώσσας μας να εκφράσει την ενδεχόμενη δυναμική της ιστορίας». Η καταδίκη της ιστορίας απ’ τον Νορά είναι

¹⁸⁷ Με τη σχέση μνήμης-ιστορίας ασχολήθηκε και ο Νίτσε στο «Τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της ιστορίας για τη ζωή». Στη θεωρία του ορίζει την ιστορία ως έναν ιδιότυπο δυτικό τρόπο ανταπόκρισης στο γεγονός πως οι άνθρωποι δεν μπορούν να σταματήσουν να θυμούνται. Διακρίνει τρεις τρόπους ανάμνησης του παρελθόντος, τον μνημειακό, τον παρελθοντικό και τον κριτικό. Ο μνημειακός τρόπος ανταποκρίνεται στενότερα στην απαρχαιωμένη αντίληψη περί ιστορίας, «historia magistra vitae», η ιστορία ως δάσκαλος για τη ζωή, ως ηθική νοουθεσία. Ο παρελθοντικός τρόπος εκφράζει το «η γνώση για τη γνώση» ενώ ο κριτικός τρόπος γεννήθηκε απ’ την επιθυμία συγκεκριμένων γενεών να απορρίψουν το παρελθόν που κατασκεύασαν οι παλαιότερες γενιές. Βλ. Claudio Fogu, Wulf Kansteiner... ό.π., σ. 302- 304.

¹⁸⁸ Βλ. αναλυτικά το έργο του Νορά για τους γαλλικούς τόπους μνήμης, σε αγγλική μετάφραση: 1984–1992: *Les Lieux de mémoire* (Gallimard), abridged translation, *Realms of Memory*, Columbia University Press, 1996–1998, 1999: *Rethinking France: Les Lieux de mémoire, Volume 1: The State* (University of Chicago Press), 2006: *Rethinking France: Les Lieux de mémoire, Volume 2: Space* (University of Chicago Press), 2009: *Rethinking France: Les Lieux de mémoire, Volume 3: Legacies* (University of Chicago Press), 2010: *Rethinking France: Les Lieux de mémoire, Volume 4: Histories and Memories* (University of Chicago Press).

συνεχής στους «Τόπους Μνήμης» του: «Στόχος της ιστορίας είναι όχι η προβολή, αλλά η πλήρης εξόντωση (χρησιμοποιεί την «βαρύτερη» λέξη annihilation) αυτών που στην πραγματικότητα συνέβησαν. Η ιστορία υποπτεύεται συνεχώς τη μνήμη και η πραγματική αποστολή της είναι να την καταστρέψει (sic)». ¹⁸⁹ Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος: Ο ανιστορικός κόσμος των αστραφτερών και αρυτίδιαστων επιφανειών αντιπαραβάλλεται με την ανανεωμένη παλαιότητα της νοσταλγίας, και είναι σε τούτο το πλαίσιο που η μνήμη και η ιστορία, χωρίς διάκριση αλλά ως κοινός περίπου τρόπος να συλλαμβάνουμε τον κόσμο στη διαφορετικότητά του, αντιπαραβάλλεται και αντιπαρατίθεται στην παγκοσμιοποίηση.¹⁹⁰

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε πως ο Αλμπάκς ίσως είναι ο πρώτος που κάνει λόγο για τόπους μνήμης, όταν αναλύει τη χωρικότητα της μνήμης στο οικείο κεφάλαιο του βιβλίου του *On Collective Memory*. Είναι ενδιαφέρουσες οι παρατηρήσεις που κάνει για τη σημασία του τόπου, στην προκειμένη περίπτωση της Ιερουσαλήμ, στον εντοπισμό και στην ανάκληση αναμνήσεων. Σε μια εξαντλητική μελέτη των Αγίων Τόπων, εντοπίζει τη χωρικότητα της συλλογικής μνήμης στις τελευταίες ημέρες του Χριστού. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, τα γεγονότα των τελευταίων ημερών και η σύνδεσή τους με συγκεκριμένους τόπους (Γεσθημανή, Όρος Ελαιών) διαμόρφωσαν μια στέρεα δομημένη αφήγηση, που θα αποκτήσει ιερά νοήματα, επενδυμένη με τις μαρτυρίες των Αποστόλων και τις μνήμες της θρησκευτικής μνημονικής κοινότητας. Η χωρικότητα των δραστηριοτήτων του Χριστού διαμορφώνει ένα θρησκευτικό μνημονικό τόπο που αποτελείται από τις τοποθεσίες όπου μίλησε, έκανε θαύματα, πέρασε χρόνο με τους μαθητές του.¹⁹¹ Ο Αλμπάκς καταλήγει πως η συλλογική μνήμη περιλαμβάνει πολλές αλήθειες, ιδέες, προθέσεις, δογματικές αλήθειες και αν πρέπει να συνδεθεί με μια μνημονική κοινότητα, τότε θα πρέπει να αναπαρασταθεί στη συγκεκριμένη μορφή ενός γεγονότος, μιας προσωπικότητας ή μιας τοπικότητας. Και σε αυτό το σημείο εντοπίζουμε την πρόθεσή του να μιλήσει πρώτη φορά για τόπους μνήμης, έστω τους συνδεδεμένους με μια θρησκεία. Άλλωστε, αναρωτιέται, τι θα είχε μείνει από όλα αυτά αν οι μαρτυρίες των Αποστόλων είχαν εξαφανιστεί, αν τα σπίτια τα οποία είχε επισκεφθεί ο Χριστός γκρεμίζονταν και ολόκληρη η Ιερουσαλήμ ως τόπος μνήμης

¹⁸⁹ Για περισσότερα βλ. Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, No 26 (Spring 1989), σ. 8-9.

¹⁹⁰ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 365.

¹⁹¹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory...* ό.π., σ. 196-198.

δεν υπήρχε σήμερα; Πώς μια τέτοια μνήμη θα επιζούσε χωρίς τη σύνδεσή της με την υλικότητα;¹⁹²

Σήμερα το χάσμα μεταξύ ιστορίας και μνήμης θεωρείται πως έχει γεφυρωθεί, και λίγοι είναι οι ιστορικοί που επιμένουν σε αυτόν τον παραδοσιακό διαχωρισμό.¹⁹³ Ο ιστορικός Γιόζεφ Γερουσάλμι, το 1982 στο βιβλίο του *Zakhor* («Θυμάμαι» στα εβραϊκά), συμμερίζεται τις απόψεις του Νορά, και ξεχωρίζει την ιστορία απ' τη μνήμη, ξεκαθαρίζοντας πως η μνήμη είναι αδιάλειπτη και αποτελεί τη βάση όλης της γνώσης, ενώ η ιστορία είναι μια «καταστροφική δύναμη» που τοποθετεί ακόμα μια ταφόπλακα στο κοιμητήριο της ιστορικής ταυτότητας.¹⁹⁴ Θα πρέπει βέβαια να λάβουμε υπόψη για ποια ιστορία μιλάει ο καθένας, καθώς ο Νορά αναφέρεται περισσότερο στην εθνική μνήμη, ενώ ο Γερουσάλμι κάνει μια επισκόπηση της ιστοριογραφίας της εβραϊκής ιστορίας, με επικέντρωση στις μνημονικές της διαστάσεις.

Τόποι μνήμης για τον Νορά δεν είναι μόνο τα υλικά κατάλοιπα μιας περιόδου, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, οι φυλακές και οι τόποι μαρτυρίου, αλλά και τα αρχεία, οι βιβλιοθήκες, τα λεξικά, τα μουσεία, ακόμη και οι επέτειοι ανάμνησης κάποιων ιστορικών γεγονότων ή οι δημόσιες συζητήσεις και έριδες για το παρελθόν.¹⁹⁵ Αυτοί οι τόποι δεν επιζητούν μονάχα να αποτελέσουν ενδείκτες συλλογικής μνήμης αλλά και να «συνθέσουν» μια άλλη μορφή ιστορικής αφήγησης.²²⁷ Στη Γαλλία οι συλλογικοί τόμοι του Νορά είχαν μεγάλη απήχηση και ο όρος “*Lieux de mémoire*” εισήχθη στο *Grand Dictionnaire Robert de la langue*

¹⁹² Ibid. σ. 200/202.

¹⁹³ Carolyn Dean, “Review: History and Holocaust Representation”, *History and Theory*, 41:2 (2002), σ. 239. Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο «Η επιβίωση του παρελθόντος μετασχηματίζεται σε οργανωμένη ανάγνωσή του [...]. Το ιστορείν λειτουργεί ως παράγοντας αποξένωσης και επανοικείωσης του παρελθόντος απ' το παρόν». Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Τ' αγάλματα δεν είναι πια συντρίμια. Τ' αγάλματα είναι στο μουσείο», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τχ. 1 (2004), σ. 16.

¹⁹⁴ Yosef Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington Press 1982.

¹⁹⁵ Ο Νορά διακρίνει επίσης τους τύπους των τόπων μνήμης. Υπάρχουν οι «φορητοί» τόποι μνήμης, για παράδειγμα οι εβραϊκοί νόμοι, οι τοπογραφικοί τόποι μνήμης (αρχεία, βιβλιοθήκες, τόποι μαρτυρίου κ.ά.) και οι μνημειακοί τόποι μνήμης (αγάλματα, μνημεία). Pierre Nora, ...ό.π., σ. 19, 22.

²²⁷ Etienne François, Hagen Schulze (επιμ.), *Deutsche Erinnerungsorte. Eine Auswahl*, Bundeszentrale für politische Bildung, C.H.Beck, München 2005, σ. 12. Το πολύ ενδιαφέρον αυτό βιβλίο αποτελεί ουσιαστικά γερμανική εκδοχή του *Lieux de Mémoire* του Νορά. Αναλύονται μερικοί χαρακτηριστικοί γερμανικοί μνημονικοί τόποι, η επιλογή των οποίων μας ξαφνιάζει διότι έτσι ο όρος «τόπος μνήμης» αποκτά ακόμα μεγαλύτερο εύρος. Παραδείγματα: Το Ράιχσταγκ, η Μεταρρύθμιση, η Ειρήνη της Βεσφαλίας (1648), ο Γκαίτε, η Βαϊμάρη, ο Σίλερ, ο Χάινε, ο Μαρξ, η Paulskirche στην Φρανκφούρτη, τα τυπικά γερμανικά κοινόβια Schrebergarten, το τείχος, η φράση «Η γνώση είναι δύναμη», το φολκσβάγκεν, ο ναζιστικός χαιρετισμός “Heil”, το γερμανικό μάρκο, η γονυκλισία του Βίλν Μπράντ στο γκέτο της Βαρσοβίας (1970), η ιστορική φράση «εμείς είμαστε ο λαός» (Wir sind das Volk) (1989) κ.ά. Ακόμη και το Άουσβιτς περιλαμβάνεται στον τόμο ως γερμανικός τόπος μνήμης. Βλ. στο ίδιο σ. 309-331.

française το 1993. Μετά τον Νορά, οι μνημονικές σπουδές γνώρισαν έκρηξη, με έργα όπως αυτά του Λόβενταλ, του Σάμουελ, του Γκίλις.¹⁹⁶

Όποιες κι αν είναι οι προσεγγίσεις τους γύρω απ' το φαινόμενο της μνήμης, όλοι οι θεωρητικοί της μνήμης (“memorialogists”) έχουν ως σταθερά το εξής ερώτημα: Πώς συγκεκριμένες αναμνηστικές- επιτελεστικές πρακτικές διαμορφώνουν και μετασχηματίζουν τις κοινωνικές σχέσεις; Αυτό φέρνει στο προσκήνιο τις σχέσεις των αναμνηστικών τελετών με τις καθημερινές πολιτισμικές πρακτικές μέσω των μνημονικών τόπων. Αυτό είναι και το πιο δύσκολο ερώτημα για να απαντηθεί, και το λιγότερο επεξεργασμένο στις μνημονικές σπουδές.¹⁹⁷ Μία του διάσταση θα δούμε μέσα από τις συγκρουσιακές διαστάσεις των μνημείων που απηχούνται στα ενεργήματα μνήμης (acts of memory) με αποδέκτη τα ίδια τα μνημεία. Μία συναφής διάσταση είναι ο βανδαλισμός ως ενέργημα μνήμης. Θα σταθούμε σε αυτό παρακάτω.

Η πρόσφατη βιβλιογραφία περί μνήμης είναι τεράστια, και δεν εμπίπτει στους στόχους μας να γίνει μια αναλυτική παρουσίαση αυτής. Η εξοικείωση με ορισμένους βασικούς όρους της νεότερης θεωρητικής παραγωγής έγινε για να καταδειχθεί το έντονο ενδιαφέρον για τις μνημονικές σπουδές, οι οποίες συνεχώς διευρύνονται και αλληλεπιδρούν με άλλα επιστημονικά πεδία.¹⁹⁸ Πολλοί ιστορικοί ακόμα υπερασπίζουν τον αυστηρό διαχωρισμό της ιστορίας από τη μνήμη, αλλά πλέον υπάρχουν λόγοι να αμφισβητηθεί αυτή η παγιωμένη αντίληψη μεταξύ ακαδημαϊκών και μη ακαδημαϊκών αναπαραστάσεων του παρελθόντος. Όπως παρατήρησε ο Πίτερ Μπερκ το 1989, «ούτε η μνήμη, ούτε η ιστορία φαίνονται αντικειμενικές πλέον. Και στις δύο περιπτώσεις μαθαίνουμε να λαμβάνουμε υπόψη μας τις κοινωνικά καθορισμένες συνειδητές και ασυνείδητες επιλογές, τις διαφορετικές ερμηνείες και

¹⁹⁶ David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, England 1985/ Raphael Samuel, *Theatres of Memory: Volume 1: Past and Present in Contemporary Culture*, Verso 1996 και *Theatres of Memory: Volume 2: Island Stories: Unravelling Britain*, Verso 1997/ John R. Gillis, *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, USA 1996. Για περισσότερα βλ. Hue- Tam Ho Tai, “Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory”, *American Historical Review*, 106:3, 2001, σ. 906- 907.

¹⁹⁷ Kirk Savage...ό.π., σ. 4.

¹⁹⁸ Για παράδειγμα ο συλλογικός τόμος *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, (επιμ. Jacob J. Climo, Maria G. Cattell), Altamira Press, Oxford 2002, στον οποίο εξετάζεται η κατασκευή της μνήμης σε μικρές κοινότητες της Β. Ιρλανδίας ή σε νεκροταφεία του Λονδίνου, συνδυάζοντας την ανθρωπολογική μελέτη πεδίου με τις θεωρητικές παραδοχές των σπουδών μνήμης. Κοινές αφητηρίες μοιράζεται και ο συλλογικός τόμος *Places of Commemoration: Search for Identity and Landscape Design* (επιμ. Joachim Wolschke-Bulmahn), Dumbarton Oaks, Washington 2001, στον οποίο οι συγγραφείς αναλύουν διαφορετικού χαρακτήρα τόπους μνήμης, όπως κήπους, στρατόπεδα, τοπία, μνημεία, κοιμητήρια, με στόχο να προκύψει από αυτή τη μεμονωμένη «χαρτογράφηση» μνημονικών τόπων η τοποθέτησή τους σε ευρύτερα μνημονικά πλαίσια.

τις διαστρεβλώσεις».¹⁹⁹ Ζητούμενο πάντοτε θα παραμένει το παρελθόν να γίνεται αντιληπτό ως μια αλλότρια εμπειρία που μέσω της ανασηματοδότησής του θα γίνεται οικείο με τη δική μας εμπειρία.²⁰⁰ Σε κάθε περίπτωση, οι σχέσεις της μνήμης με αυτό που ονομάζουμε *ιστορείν*, παραμένουν μία από τις ενδιαφέρουσες προκλήσεις της ιστοριογραφίας. Στο ξεκαθάρισμα όμως των λογαριασμών με το παρελθόν, πρέπει να γίνει διαφοροποίηση ανάμεσα στη μνήμη του μέσου πολίτη, στην επιστημονική έρευνα και, τέλος, την επίσημη «κουλτούρα της μνήμης» διαμορφωμένη από συλλογικότητες και πολιτικές σκοπιμότητες.

Όπως αναφέρει ο Τζον Γκίλις: «Το καίριο νόημα κάθε ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας, δηλαδή ένα αίσθημα ομοιότητας μέσα στον χώρο και στον χρόνο, ορίζεται από τη μνήμη. Και αυτό που θυμάται κανείς είναι καθορισμένο από την ταυτότητα».²⁰¹

¹⁹⁹ Βλ. Wulf Kansteiner, “Finding Meaning in Memory...”...ό.π., σ. 184.

²⁰⁰ Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Τ’ αγάλματα δεν είναι πια συντρίμια...»...ό.π., σ. 14.

²⁰¹ John R. Gillis, “Memory and Identity: The History of a Relationship”, στο: *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton 1994, σ. 3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1.2. Η μνήμη ενός παρελθόντος που δεν παρέργεται: Οι μάχες για την ιστορία.

“Whoever says memory, says Shoah”²⁰²

Pierre Nora

«Η μνήμη δεν κάνει τίποτα παραπάνω από το να πονάει. Όσο στενότερα νιώθω δεμένος με την πατρίδα μου, τόσο περισσότερο υποφέρω εξαιτίας των τρομερών σελίδων της ιστορίας της».

Wolfgang Eichwede, ιστορικός.²⁰³

Από την «αποναζιστικοποίηση» και τις δίκες εγκληματιών πολέμου στην έκρηξη της μνήμης: Φάσεις της επεξεργασίας του παρελθόντος στη Γερμανία

Ο Νόμπερτ Φράι χωρίζει σε τέσσερις φάσεις την λεγόμενη Erinnerungskultur (κουλτούρα της μνήμης ή μνημόνευσης) στη Γερμανία: Η πρώτη φάση είναι η περίοδος της επίπλαστης αποναζιστικοποίησης (Entnazifizierung, 1945-1949), με τις πολλαπλές δίκες εγκληματιών πολέμου και ναζί αξιωματούχων. Η δεύτερη φάση είναι η φάση της Vergangenheitspolitik (πολιτική του παρελθόντος) στη δεκαετία του '50, με σαφή τάση την λεγόμενη *Schlußstrich*, δηλαδή την απαλλαγή από τα δεινά του παρελθόντος. Αίτημα ήταν η απομάκρυνση από το επίπονο παρελθόν και η αθώωση αρκετών «λιγότερο επιβαρυσμένων» (Minderbelastete) ναζί. Η τρίτη φάση (Vergangenheitsbewältigung-υπέρβαση του παρελθόντος) περιλάμβανε τις διαμαρτυρίες της γενιάς του '68 ως απάντηση στη σχετική απώθηση και αποσιώπηση του παρελθόντος εκ μέρους των «πατεράδων-θυτών», ενώ η τέταρτη (Vergangenheitsbewahrung-διατήρηση/φύλαξη του παρελθόντος) συνεχίζεται ως σήμερα με την έκρηξη μνήμης και τις μάχες της ιστορίας.²⁰⁴

Η αντιμετώπιση του ναζιστικού παρελθόντος μετά τον πόλεμο υπήρξε δαιδαλώδης και μετέλθε πολλών σταδίων μέχρι τη σημερινή έκρηξη μνήμης. Φυσικά

²⁰² Jay Winter, “The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in contemporary Historical Studies”, <http://www.ghi-dc.org/publications/ghipubs/bu/027/b27winterframe.html> (18/9/2012).

²⁰³ Hans- Günther Thiele (επιμ.), *Die Wehrmachtsausstellung. Dokumentation einer Kontroverse*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1997, σ. 33.

²⁰⁴ Norbert Frei, *1945 und wir. Das dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen*, Beck, München 2005, σ. 28-35.

αυτό είχε πολλές επιπτώσεις στην ιστορική συνείδηση της κάθε γενιάς. Η επιστροφή στην κανονικότητα δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση αυτονόητη. Το ίδιο και η

διδασκαλία της ζοφερής περιόδου του πολέμου στα γερμανικά σχολεία. Ο πρώτος σταθμός στη γερμανική δημόσια μνήμη για τον πόλεμο ήταν η δίκη της Νυρεμβέργης που ξεκίνησε στις 20 Νοεμβρίου του 1945 και διήρκεσε ως την 1 Οκτωβρίου του 1946. Οι κατηγορούμενοι ήταν τριάντα και η δίκη απασχόλησε έντονα τα μέσα ενημέρωσης διεθνώς. Ο όρος που κυριαρχούσε στη Γερμανία ως το 1949 ήταν ενδεικτικός της διαμορφωθείσας δημόσιας μνήμης: *Kollektivschuldthese*, δηλαδή η θέση για τη συλλογική ευθύνη του γερμανικού λαού για τον πόλεμο. Η θέση αυτή διαμορφώθηκε κυρίως από τον εξωγερμανικό τύπο της εποχής, που στην προσπάθεια να εντοπίσει τις αιτίες του πολέμου απέδωσε ευθύνες στη «γονιδιακή» υπευθυνότητα του γερμανικού λαού που διέπραξε τις φρικαλεότητες του πολέμου.²⁰⁵ Ακόμα και σήμερα υπάρχουν Έλληνες πολιτικοί ή δημοσιογράφοι που εξηγούν με αυτόν τον τρόπο το «γερμανικό φαινόμενο», την Κατοχή και την οικονομική κρίση.²⁰⁶

Η περιβόητη αποναζιστικοποίηση στην πράξη δεν έλαβε χώρα εφόσον μια μεγάλη πλειοψηφία των άλλοτε θυτών και των συνεργατών τους, οι ελίτ του εθνικοσοσιαλισμού στην πολιτική, τη δικαιοσύνη, την επιστήμη, την οικονομία και τον στρατό ανέκτησαν πάλι -μετά από ένα σύντομο διάλειμμα- υψηλές θέσεις στην γερμανική κοινωνία, και αλλού (π.χ. ΗΠΑ).²⁰⁷ Ο νόμος για την «απελευθέρωση/εκκαθάριση από τον εθνικοσοσιαλισμό και τον милитарισμό» της 5^{ης} Μαρτίου 1946, δημιούργησε υψηλές προσδοκίες. Κάθε Γερμανός άνω των 18 ετών υποχρεωνόταν να συμπληρώσει εκτενέστατο ερωτηματολόγιο προκειμένου να ενταχθεί σε μία από τις πέντε συνολικά κατηγορίες πολιτών: 1. Ένοχος (κυρίως για μέλη των SS, της Γκεστάπο, του NSDAP), 2. Επιβαρυνμένος με κατηγορίες (ουσιαστικά οι ένθερμοι φίλοι του εθνικοσοσιαλισμού), 3. Ελάχιστα επιβαρυνμένος, 4. Καιροσκόποι, 5. Απαλλαγμένοι από κατηγορίες. Μόνο στην αμερικάνικη ζώνη (δηλ. στη Βαυαρία, Βρέμη, Έσση, Βιρτεμβέργη) συμπληρώθηκαν πάνω από 13 εκατομμύρια ερωτηματολόγια. Μόλις το ένα τέταρτο του αριθμού αποδείχτηκε

²⁰⁵ Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.), *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, Transcrit, Bielefeld 2007, σ. 43.

²⁰⁶ <http://archive.avgi.gr/ArticleActionshow.action?articleID=527738>, <http://tvxs.gr/news/apopseis/oantigermanismos-kai-oi-mythoi-poy-ton-trofodotoyn-toy-spyroy-bletsa> (11/9/2013).

²⁰⁷ Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NSDiktatur in Politik und Justiz*, Beck, München 2007, σ. 19. ²⁴⁰ Peter Reichel... ό.π., σ. 33/34.

υπεράνω κατηγοριών. Γενικότερα, η όλη διαδικασία σχολιάστηκε δηκτικά με τον όρο “*Persilschein-Praxis*”, που δανείζεται τον όρο του γνωστού απορρυπαντικού ρούχων για να χαρακτηρίσει το κατεπείγον, αλλά επιφανειακό ξέπλυμα του παρελθόντος.²⁴⁰ Η γνωστή ταινία *Die Mörder sind unter uns* (*Οι δολοφόνοι βρίσκονται ανάμεσά μας*, 1946, σκηνοθεσία Wolfgang Staudte), γυρισμένη στα αυθεντικά ερείπια του Βερολίνου, είναι ενδεικτική των δυσκολιών χειρισμού του ένοχου παρελθόντος, κυρίως γιατί διαπραγματευόταν τη γερμανική ενοχή και συνυπευθυνότητα στο πρόσωπο του πρωταγωνιστή, που συμμετείχε στον πόλεμο και επιστρέφει μη δυνάμενος να καταπολεμήσει τα φαντάσματα του ναζισμού.

Αμέσως μετά τον πόλεμο η σχολική διδασκαλία της ιστορίας αναδιαμορφώθηκε υπό την οπτική των Συμμάχων (η περίφημη πολιτική της *reeducation*, της επανεκπαίδευσης δηλαδή των Γερμανών με σκοπό να ξεριζωθούν και τα τελευταία ίχνη του ναζισμού από τις νοοτροπίες).²⁰⁸ Από το 1947 η ιστορία διδασκόταν σε όλες τις ζώνες κατοχής και τη δεκαετία του '50, στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού κλίματος και της επιρροής της Δύσης, η διαπραγμάτευση του πολέμου γινόταν υπό το πρίσμα ενός επιθετικού αντικομμουνισμού και της εξομοίωσης φασισμού-κομμουνισμού. Ο πόλεμος παρουσιαζόταν στα σχολικά βιβλία ως αναπότρεπτο αποτέλεσμα της ιδεολογίας και των χειρισμών μιας δαιμονικής προσωπικότητας (Χίτλερ), χωρίς να συνεξετάζονται οι παράγοντες της συνεργασίας, της δημοτικότητας του Χίτλερ και της συνυπευθυνότητας του γερμανικού λαού. Στην πράξη, η διδασκαλία της ιστορίας τελείωνε με τον Α' Παγκόσμιο ή τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και στην καλύτερη περίπτωση (ως προς το κριτήριο της περιοδολόγησης) εξεταζόταν ο Β' Παγκόσμιος μέσα από τα ερείπια των γερμανικών πόλεων ως αποτέλεσμα των συμμαχικών βομβαρδισμών, δηλαδή υπό το πρίσμα της θυματοποίησης των Γερμανών. Στις 17 Δεκεμβρίου 1953, μόλις ένα εξάμηνο μετά την αποτυχημένη εξέγερση στην Ανατολική Γερμανία (16 Ιουνίου, όταν διαδήλωσαν εναντίνο του καθεστώτος εργάτες και άλλοι πολίτες με αποτέλεσμα την κατάπνιξη της απεργίας ακόμα και από σοβιετικά τανκς), το Υπουργείο Πολιτισμού της Δυτικής Γερμανίας θέσπισε προϋποθέσεις για τη διδασκαλία της ιστορίας, που βασιζόνταν στη διδασκαλία των «δικτατοριών και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», κάτι ασαφές

²⁰⁸ Πρβλ. την εκτενή παρέκβαση για τα συμμαχικά σχέδια «αναμόρφωσης» (και ταυτόχρονα «ψυχολογικού αφοπλισμού») των Γερμανών προς αποφυγή ενός Γ' Παγκοσμίου Πολέμου: Χάγκεν Φλάισερ, «Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού πολέμου; Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική 'Αναμόρφωση'», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 199-224 (εδώ: σ. 205-209, 220-222.)²⁴² Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.). ό.π., σ. 172-173.

και εξομοιωτικό. Δεν χρειάζεται να αναφερθεί πως το Ολοκαύτωμα έπρεπε να περιμένει πολλές δεκαετίες ακόμα για να εισέλθει στα σχολικά curricula.²⁴²

Το 1959 ξέσπασε ένα μεγάλο κύμα αντισημιτισμού στη Δυτική Γερμανία, με επίκεντρο τις συναγωγές αλλά και τα εβραϊκά νεκροταφεία.²⁰⁹ Αυτή η μαζική καταστροφή τάφων βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος πολλών ξένων χωρών και οδήγησε σε μια έντονη «ενδο-γερμανική» συζήτηση περί της ευκολίας ή μη της αποδοχής του ένοχου παρελθόντος στη μεταπολεμική Γερμανία. Μάλιστα, ο τότε υπουργός Εσωτερικών Γκέρχαρντ Σρέντερ εντόπισε τις αιτίες αυτών των βεβηλώσεων στην ιστορική και ηθική αδυναμία των Γερμανών να βρουν την ισορροπία στις σχέσεις τους με το παρελθόν, χωρίς να κατονομάσει τον αντισημιτισμό ως αιτία αυτών των πράξεων, κάτι το οποίο σχολιάστηκε αρνητικά.²¹⁰ Πολλοί ερμήνευσαν αυτούς τους βανδαλισμούς ως αποτέλεσμα της ελλιπούς διδασκαλίας της ιστορίας και γι' αυτό το 1960 θέσπισε το Υπουργείο Πολιτισμού νέους κανόνες για τη «διαπραγμάτευση του πρόσφατου παρελθόντος στη σχολική ιστορία». Θα έπρεπε η σχολική ιστορία, σύμφωνα με το Υπουργείο, να θέσει στο επίκεντρο την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού προκειμένου να διαμορφωθούν σωστές πολιτικές συνειδήσεις στους μαθητές. Επιπλέον, σόκαρε το γεγονός πως σε πρότερες έρευνες το 1949 αποδείχτηκε ότι ένα μεγάλο ποσοστό του γερμανικού λαού (το ένα τέταρτο) είχε ακόμα αντισημιτικές απόψεις, ποσοστό που το 1952 ανέβηκε.²⁴⁵

Η γενιά του '68 και το «Άουσβιτς»

Το κίνημα του 1968 ("Achtundsechzig") είχε ως επίκεντρο τις ενοχές και συνενοχές του παρελθόντος. Οι φοιτητές μέσω του Σοσιαλιστικού Γερμανικού Φοιτητικού Συνδέσμου (Deutsche Studentenbund, SDS) με σύνθημα «οι πατέρες μας

²⁰⁹ Ο Σύλλογος των ραβίνων της Ευρώπης ζήτησε μια δεκαετία αργότερα, το 1969, από τον Βίλυ Μπραντ την αποκατάσταση των, πάνω από 2.000 κατεστραμμένων από τους ναζί αλλά και τους νεοναζί ή τους απλούς αντισημίτες βανδάλους, εβραϊκών νεκροταφείων. Αυτά τα νεκροταφεία επιλέχθηκαν, ανάμεσα σε χιλιάδες άλλα κατεστραμμένα στη διάρκεια του πολέμου, γιατί ήταν τα παλαιότερα στην Ευρώπη, μερικά και χιλίων χρόνων, και θεωρούνται ιερά καθώς περιείχαν τάφους ραββίνων. Βρίσκονταν στην ΕΣΣΔ, στην Πολωνία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία, τη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ολλανδία και τη Νορβηγία. Το αίτημα απορρίφθηκε, καθώς η Δ. Γερμανία προέβαλε ως πιο επιτακτική την καταβολή αποζημιώσεων στα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού. Bundesarchiv Koblenz (Barch Koblenz), B 122/4937, Auswärtiges Amt, Bonn, 24. März 1969 an den Chef des Bundeskanzleramtes Bonn.

²¹⁰ Βλ. Helmut Dubiel, "Über die Unfähigkeit, angemessen mit der Schuld umzugehen. Die Deutschen, ihr moralischer Souveränitätsmangel und ihre Unreife der demokratischen Kultur", *Frankfurter Rundschau*, 12/11/1994, σ. 10. Πάντως ο Σρέντερ είχε το θάρρος να παντρευτεί επί ναζισμού «Εβραία μιγάδα» και να υποστεί, ως εκ τούτου, εμπόδια στην κατοπινή σταδιοδρομία του. ²⁴⁵ Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.). ό.π., σ. 85-86.

είναι θύτες» -στα γερμανικά με ομοιοκαταληξία: Väter sind Täter- απέκοψαν τον ομφάλιο λώρο και στράφηκαν ενάντια στο ναζιστικό παρελθόν της οικογένειάς τους. Ευρύτερο στόχο μέσω διαμαρτυριών σε δρόμους και πανεπιστήμια, αποτελούσε η θεσμική «συνέχεια» επώνυμων και ανώνυμων αξιωματούχων του Χίτλερ στη νέα δημοκρατική Γερμανία. Υπάρχουν εμπειριστατωμένες μελέτες που αποδεικνύουν την καθοριστική εμπλοκή του γερμανικού διπλωματικού σώματος στην επεκτατική και εγκληματική πολιτική του ναζιστικού καθεστώτος –συμπεριλαμβανομένου του Ολοκαυτώματος. Ένα εντυπωσιακά μεγάλο ποσοστό των διπλωματών αυτών συνέχισε μεταπολεμικά τις καριέρες του στο Υπουργείο Εξωτερικών της Βόννης.²¹¹

Το αίτημα των φοιτητών για αποναζιστικοποίηση μεταφέρθηκε μέσα στις πανεπιστημιακές αίθουσες με στόχο καθηγητές με ναζιστικό παρελθόν ή συντηρητικές απόψεις.²¹² Γνωρίζουμε για μια ανοιχτή έκκληση στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου το 1959, που καλούσε σε απόλυση των άλλοτε ναζιστών καθηγητών. Το 1964, στο πανεπιστήμιο του Τούμπιγκεν, οργανώθηκαν από τους φοιτητές διαλέξεις για το πανεπιστήμιο επί ναζισμού. Η γενιά του '68 διεκδίκησε τον τίτλο του θύματος των πατεράδων. Ακουγόταν συχνά στα πανεπιστήμια της Δυτικής Γερμανίας το σύνθημα «είμαστε οι Εβραίοι του σήμερα», κάτι που με τη νίκη του Ισραήλ εναντίον της Αιγύπτου το 1967 μεταστράφηκε σε μια φιλοπαλαιστινιακή θέση και σε φράσεις όπως «η ισραηλινή Τελική Λύση» στη ρητορική του φοιτητικού κινήματος. Αυτή η κληρονομιά της κουλτούρας της θυματοποίησης εξηγεί γιατί ο

²¹¹ Ήδη το Μάρτιο του 1951 η αμερικάνικη εφημερίδα “Inside-Germany-Information” δημοσίευσε μια λίστα πρώην διπλωματών που εξακολούθησαν να εργάζονται στις εξωτερικές υποθέσεις της Βόννης, ενώ το πρακτορείο Ρόιτερ στις 28 Ιουλίου 1951 δημοσίευσε επίσης μια λίστα με τα ποσοστά πρώην ναζι διπλωματών στο νεοσύστατο κράτος. Τα στοιχεία αυτά μας δίνει μια πολύ ενδιαφέρουσα έκδοση του Υπουργείου για Εξωτερικές Υποθέσεις της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας (ΓΛΔ) το 1961. Πρόκειται για μια εργασία με στοιχεία και αυθεντικά έγγραφα που αποδεικνύουν πως πράγματι το ποσοστό της (όχι και τόσο διακριτικής) «θεσμικής συνέχειας» των αξιωματούχων του ναζισμού στο νέο κράτος ήταν εντυπωσιακά υψηλό. Δίνονται συγκεκριμένα παραδείγματα, όπως ο πρέσβης της Δυτ. Γερμανίας στις ΗΠΑ Prof. Dr. Wilhelm Grewe, που είχε δικαιολογήσει και την επίθεση της Γερμανίας στην Πολωνία ως «αμυντική πράξη προκειμένου να απελευθερωθούν τα γερμανικά ανατολικά σύνορα», ή ο πρέσβης της Βόννης στη Σουηδία Dr. Karl Werkmeister, που είχε απαιτήσει στις 12 Δεκεμβρίου του '41 σε συνομιλία με τον Ούγγρο πρωθυπουργό στο όνομα του χιτλερικού καθεστώτος να κηρύξει η Ουγγαρία πόλεμο, ως μέλος της τριμελούς συμφωνίας, στις ΗΠΑ. Βλ. *Von Ribbentrop zu Adenauer. Eine Dokumentation über das Bonner Auswärtige Amt, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der Deutschen Demokratischen Republik*, September 1961, σ. 10, 20/21.

²¹² Ένα παράδειγμα είναι η κατάληψη στο πανεπιστήμιο του Αμβούργου της αίθουσας διδασκαλίας του κοινωνικού ψυχολόγου καθηγητή Πίτερ Χόφστετερ το 1969, που είχε καταφερθεί ενάντια στην “Vergangenheitsbewältigung” και δήλωσε πως το Ολοκαύτωμα ήταν αναπόφευκτη συνέπεια του πολέμου. Ibid. σ. 180.

πόλεμος του Βιετνάμ, η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα και τα παλαιστινιακά απελευθερωτικά κινήματα ενδιέφεραν τόσο τους Γερμανούς φοιτητές.²¹³

Γεγονός-σταθμό για τη διαχείριση του ναζιστικού παρελθόντος αποτέλεσε η οργάνωση μιας έκθεσης από το SDS το 1959/60 στην Καρλσρούη -έδρα του Ανώτατου Γερμανικού Δικαστηρίου- και μετέπειτα στο Βερολίνο, με θέμα την ατιμωρησία των άλλοτε δικαστών του ναζισμού. Ο συντηρητικός τύπος αντέδρασε έντονα ενάντια στην έκθεση.²¹⁴ Η γενιά του '68 ριζοσπαστικοποίησε τις νοοτροπίες σε μια Γερμανία διαιρεμένη, αλλά στρατιωτικά επανεξοπλισμένη και γερά προσδεδεμένη στο άρμα του δυτικού «ελεύθερου κόσμου». Οι μαζικές διαδηλώσεις των νέων αριστερών διανοούμενων είχαν ως κύριο πρόταγμα την κριτική επανεξεργασία του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος:

«Η επιστροφή του πολέμου και του τρόμου, των καταδιώξεων και της γενοκτονίας, σε έναν κόσμο που στο παρελθόν αντιπάλεψε αυτές τις γκρίζες όψεις, ανησυχεί και ενεργοποιεί μια γενιά, που είναι άμοιρη ευθυνών και σύρθηκε παρά τη θέλησή της σε αυτό το νέο άδικο σύστημα. Ο πόλεμος στο Βιετνάμ δεν θα μετατραπεί σε σύμβολο και ταυτοχρόνως σε σύμπτωμα αυτής της άδικης αντίληψης, θα συναντήσουν την αντίστασή μας που έρχεται ως απόρεια αυτής της εναντίωσής μας στην κανονικότητα αυτής της πραγματικότητας».²¹⁵

Το 1967 ο συντηρητικός μεγιστάνας Άξελ Σπρίνγκερ, που έλεγχε το μεγαλύτερο μέρος των εφημερίδων και εντύπων στη Δυτική Γερμανία, εξομοίωσε την ακροαριστερή πολιτική ανυπακοή με τις τακτικές των ναζιστών. Μάλιστα, τα έντυπά του (Welt, Bild κλπ.) συνέκριναν τον μάχιμο φοιτητή Ρούντι Ντούτσκε με τον Χίτλερ. Η διαγενεακή διαμάχη πήρε μεγάλες διαστάσεις, και οι νεαροί φοιτητές αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό, αν όχι εχθρότητα, γονείς, καθηγητές, πολιτικούς. Η συμβολική πράξη της εικοσιεννιάχρονης Μπεάτε Κλάρσφελντ το 1968 χαστουκίζοντας τον καγκελάριο Γκέοργκ Κίσινγκερ και αποκαλώντας τον δημοσίως «γουρούνι», με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε δωδεκάμηνη φυλάκιση, χωρίς να κλειστεί όμως στη φυλακή -λόγω της γαλλικής ιθαγένειάς της- αποτελεί την αιχμή του δόρατος των συμβολικών διαμαρτυριών των "Achtundsechziger". Η

²¹³ Harold Marcuse, *Legacies of Dachau. The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933- 2001*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 300, 312, 530

²¹⁴ Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.)... ό.π., σ. 178.

²¹⁵ Hans- Joachim Lieber, "Ideologisch- Gesellschaftliche Motive studentischer Opposition", στο: Hans Steffen (επιμ.), *Die Gesellschaft in der Bundesrepublik. Analysen*, τόμος Β', Göttingen 1971, σ. 86.

Κλάρσφελντ, προσπαθούσε καιρό να ενημερώσει τη κοινή γνώμη για το ναζιστικό παρελθόν του καγκελάριου (ανώτερος αξιωματούχος της ραδιοφωνικής υπηρεσίας του γερμ. Υπ. Εξ. από το 1940 μέχρι το 1945). Οι προσπάθειές της φαίνεται πως απέδωσαν. Στις εκλογές του 1969 καγκελάριος έγινε ο Βίλλυ Μπραντ, με αντιστασιακό παρελθόν που τόσο νοσταλγούσε και επιθυμούσε η γενιά του '68.²⁵¹

Ένα γεγονός σηματοδότησε τις απαρχές του ασταθούς σκηνικού για την²¹⁶επόμενη τουλάχιστον δεκαετία. Στην διαδήλωση κατά του Σάχι στις 2 Ιουνίου του 1967, με τη βίαιη καταστολή της βερολινέζικης αστυνομίας, σκοτώθηκε από αστυνομικά πυρά στο κεφάλι ο φοιτητής Μπένο Όνεζοργκ. Μέρος του γερμανικού τύπου, κυρίως η κίτρινη *Bild*, ελαχιστοποίησε τη σημασία αυτού του τραγικού γεγονότος εντάσσοντάς το σε έναν γενικευμένο «πόλεμο των φοιτητών», τους οποίους χαρακτήριζε ως «παρτιζάνους που δεν ανήκουν στη νεολαία του δικού μας λαού». Τώρα γνωρίζουμε πως ο αστυνομικός ήταν πράκτορας της Στάζι. Αυτή η αντιμετώπιση συγκέντρωσε τα πυρά των "achtundsechziger" που στοχοποίησαν όλο το μιντιακό συγκρότημα του μεγιστάνα Σπρίνγκερ.²¹⁷ Την επόμενη μέρα η *Die Welt*, ναυαρχίδα του συγκροτήματος Springer, κατασκεύασε μια ιστορία πως ο Όνεζοργκ είχε πρώτα επιτεθεί με μαχαίρι. Η *Bild* αναφέρθηκε σε τακτικές των ναζιστικών SA που ακολουθούσαν οι φοιτητές, και όχι η αστυνομία. Η χρήση ναζιστικού λεξιλογίου έκτοτε στο δημόσιο λόγο δεν έχει τέλος. Πρόκειται για την πιο ταραγμένη δεκαετία στη Γερμανία μετά τον πόλεμο. Η Γκούντρον Ένσλιν σε συνέντευξη φοιτητών φώναζε: «Θα μας σκοτώσουν όλους, αυτή είναι η γενιά των θυτών του Άουσβιτς που έχουμε απέναντί μας, δεν μπορείς να συζητήσεις με τους ανθρώπους που έκαναν το Άουσβιτς».²¹⁸ Σε λίγες μέρες ξεκίνησε ο Πόλεμος των Έξι Ημερών, και παρατηρήθηκε έκρηξη εξομοιώσεων, χρήσεων και καταχρήσεων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου –ένθεν και ένθεν: στον mainstream τύπο αλλά και σε ακροαριστερά έντυπα.

Τη δεκαετία του '70 μονοπώλησε το ενδιαφέρον η ΡΑΦ (Φράζια Κόκκινος Στρατός), που κινητοποιήθηκε, μεταξύ άλλων, και από έναν «γνήσιο θυμό ενάντια στη γερμανική ιστορία».²⁵⁴ Η απαγωγή και ο φόνος του Χανς Μάρτιν Σλίερ, προέδρου του Συνδέσμου Γερμανών Εργοδοτών και -επιπλέον- του Συνδέσμου της γερμανικής Βιομηχανίας, και ανθρώπου με εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν (αξιωματικός των SS), εντάσσεται στο πλαίσιο αυτής της «άρνησης της ιστορίας».

²¹⁶ Harold Marcuse, *Legacies of Dachau. The uses and abuses of a concentration camp, 1933- 2001*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 304.

²¹⁷ Julia Kölsch, *Politik und Gedächtnis*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2000, σ. 95.

²¹⁸ Harold Marcuse... ό.π., σ. 314.

²⁵⁴ Julia Kölsch... ό.π., σ. 107.

Τότε τα γερμανικά μίντια είχαν προβληματιστεί εάν θα έπρεπε να αναφέρουν το ναζιστικό παρελθόν του θύματος ή μήπως θα προσέφεραν άλλοθι στις εγκληματικές πράξεις της ΡΑΦ. Το μέλος της ΡΑΦ, Κνουτ Φόλκερτς, εξέφρασε τα προτάγματα της οργάνωσης ως εξής:

«Ας δούμε πόσα βουνά θυμάτων παρήγαγε ο εθνικοσοσιαλισμός, πριν βιαστούμε να κρίνουμε τους νεκρούς του σήμερα. Η ΡΑΦ μάχεται ενάντια σε ένα κράτος, που μετά την απελευθέρωσή του από τους ναζί δεν αποδεσμεύτηκε από το εθνικοσοσιαλιστικό του παρελθόν. Το αποκορύφωμα αυτής της κατάστασης έρχεται από τα βάθη της γερμανικής ιστορίας: Ο Σλέιερ, εκπρόσωπος αυτής της συνέχειας του ναζιστικού κράτους, μέλος των SS, ήρθε πάλι στις γραφειοκρατικές επάλξεις, όπως πολλοί άλλοι. Καριέρες, που από το ναζιστικό κράτος βρίσκουν συνέχεια στην Δυτική Γερμανία».²¹⁹

Η *Bild* σε πρωτοσέλιδα αναφερόταν στα μέλη της ΡΑΦ ως «τα παιδιά του Χίτλερ» και η εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung* έγραφε στο ίδιο μήκος κύματος: «Στο αρχείο φρίκης της γερμανικής ιστορίας, μετά τις εικόνες από το γκέτο της Βαρσοβίας, το Άουσβιτς, και άλλα μέρη, προστίθενται νέα τεκμήρια γερμανικής βαρβαρότητας: Οι εικόνες από το πτώμα του Σλέιερ».²²⁰ Η *Bild* προσέθετε μια δεκαετία πριν, το 1967: «Δεν χρειαζόμαστε ούτε φαιά ούτε κόκκινα SA».²²¹

Οι φονικές εκτελέσεις της ΡΑΦ διακατέχονταν από σκληρότητα, παρόλα αυτά το κράτος την κρίσιμη δεκαετία του '70 δεν διέθετε ούτε πολιτική ούτε ηθική νομιμοποίηση για να αντιμετωπίσει το φόνο ενός πρώην SS με αντι-βία προς πάσα κατεύθυνση. Ο δημόσιος διάλογος για τη γερμανική ταυτότητα και αυτοσυνειδησία το '70 χαρακτηριζόταν από μια συντηρητική στροφή, στο κέντρο της οποίας επανήλθε ο όρος «κράτος» ως διακύβευμα της πολιτικής του CDU/CSU. Ο καγκελάριος Χέλμουτ Σμιντ χαρακτηριστικά αναφέρθηκε σε αυτή την επαναδόμηση της γερμανικής ταυτότητας: «Μερικοί θα με βρουν παλαιομοδίτη, είμαι όμως πεπεισμένος πως το έθνος μας στο μέλλον θα αναδυθεί ως ένα ισχυρό δομικό στοιχείο της ταυτότητάς μας, αλλά θα πρέπει να δράσουμε προς αυτή την κατεύθυνση κι εμείς».²²² Η τρομοκρατία της δεκαετίας του '70 έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα, αποτέλεσε μοχλό ενεργοποίησης συντηρητικών αντανακλαστικών και

²¹⁹ *Tageszeitung*, 22.4.1998.

²²⁰ *FAZ*, 21.10.1977.

²²¹ *Bild*, 3.6.1967.

²²² Julia Kölsch... ό.π., σ. 111.

²⁵⁹ Julia Kölsch... ό.π., σ. 112.

κανονικοποίησης της ναζιστικής ιστορίας. Ο νεοσυντηρητισμός ήρθε ως αποτέλεσμα της δράσης της ΡΑΦ, κάτι που διαπίστωσε και ο Γιούργκεν Χάμπερμας.²⁵⁹ Νομιμοποιήθηκαν, ως αντίβαρο της τρομοκρατίας, αξίες όπως ασφάλεια, ησυχία και ηρεμία, δυνατό κράτος, και ηρωοποιήθηκαν άνθρωποι όπως ο Σλέιερ, με μετονομασίες αιθουσών και ιδρυμάτων, προκειμένου να επέλθει αυτή η κανονικοποίηση στους κόλπους της διαταραγμένης γερμανικής κοινωνίας. Μάλιστα, η γερμανική Ημέρα Πένθους (Volkstrauertag) που κάθε χρόνο αφιερωνόταν στα «θύματα του πολέμου και της βίας», από το 1977 συμπεριέλαβε και τα θύματα της τρομοκρατίας, δηλαδή στην ετήσια μνεία συμπεριλήφθηκε και η μνήμη των ναζί εγκληματιών που δολοφονήθηκαν από τη ΡΑΦ.²²³

Σε νεότερες μελέτες, στο επίκεντρο τίθενται ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας της γενιάς του '68. Το κίνημα χαρακτηρίζεται αντι-μεταφασιστικό (anti-postfascist) και αποδεικνύεται πως η σεξουαλική απελευθέρωση εκείνης της γενιάς, έτσι όπως εκφραζόταν μέσα από τα πειράματα κοινοβιακού χαρακτήρα και τη ρήξη με την αυταρχική γενιά των πατεράδων, ήταν αποτέλεσμα της αντίδρασης ενάντια στη φασιστική κληρονομιά. Η γενιά εκείνη θεωρούσε πως το μεγάλωμά της στα περιβάλλοντα σεξουαλικού συντηρητισμού ήταν αποτέλεσμα των ναζιστικών πολιτικών και πρακτικών, γι' αυτό και έχτισε τη δική της ακτιβιστική απάντηση μέσω της σεξουαλικής απελευθέρωσης, ως μια απάντηση στο ναζισμό που ήταν δομικά εχθρικός στο σεξ και τον ελεύθερο έρωτα.²²⁴

Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτέλεσαν ένα ιδιότυπο πεδίο ιδεολογικής μάχης για τη γενιά του '68. Οι εξεγερμένοι θέλησαν να κατανοήσουν τη μνήμη του Ντάχαου με τους δικούς τους όρους πολιτικής σύλληψης του κόσμου και να τη μορφοποιήσουν στη δημόσια σφαίρα. Η αντιμετώπιση του παρελθόντος των γονιών τους διαμόρφωσε την ταυτότητά τους και τη δημόσια θέση τους. Το εμβληματικότερο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Δυτικής Γερμανίας, το Ντάχαου, δεν θα μπορούσε να μην διαδραματίσει ρόλο ως το «θέατρο της μνήμης» των νέων επαναστατικών προταγμάτων. Το Νοέμβριο του 1966 τοποθετήθηκαν πανό στην

²²³ Julia Kölsch... ό.π., σ. 115.

²²⁴ Dagmar Herzog, "The sexual revolution and the legacies of the Nazi past", στο: Phillip Gassert, Alan E. Steinweis (ed.), *Coping with the Nazi past. West German debates on Nazism and generational conflict, 1955- 1975*, Berghahn Books, USA 2007, σ. 161.

είσοδο του Ντάχαου που ανέγραφαν «Το Βιετνάμ είναι το Άουσβιτς της Αμερικής» και «Οι Αμερικάνοι είναι απάνθρωποι δολοφόνοι σαν τα SS».²²⁵

Η εξέλιξη της δημόσιας μνήμης μετά το '68

Η διδασκαλία του πολέμου στα σχολεία μέχρι το '70 ήταν ελλιπής και φανέρωνε την αμηχανία των ίδιων των δασκάλων που ανήκαν στην προηγούμενη γενιά. Μόλις δεκαπέντε σελίδες ήταν αφιερωμένες στο «Τρίτο Ράιχ» για τα παιδιά ηλικίας δεκατεσσάρων ετών. Αμέσως μετά τη «μακρά δεκαετία του '60» επιχειρήθηκε η διδασκαλία της ιστορίας με αντιφασιστικές προοπτικές, και στα τέλη του '70 τα σαράντα χρόνια από τα αντισημιτικά πογκρόμ του 1938 αποτέλεσαν ευκαιρία για εντατική απασχόληση των μαθητών με θέματα ως τότε παραμελημένα. Η μεγάλη επιτυχία της τηλεοπτικής σειράς *Holocaust* στην Αμερική (1979) είχε συνέπειες και στην διδακτική της ιστορίας. Τη δεκαετία του '80 το Ολοκαύτωμα αρχίζει να διδάσκεται μαζί με τις κοινωνικές, τοπικές και καθημερινές διαστάσεις της περιόδου, για να σταθεροποιηθεί πλέον τις επόμενες δεκαετίες, έστω και με καθυστέρηση τόσων δεκαετιών.²²⁶

Ανοίγουμε μια παρένθεση εδώ, η οποία είναι σημαντική για την εξέλιξη της δημόσιας μνήμης στη Γερμανία. Αν μπορούσαμε να σχηματοποιήσουμε τη διαπραγμάτευση της μνήμης της Σοά στη διεθνή ιστοριογραφία, αυτή χωρίζεται σε τρεις φάσεις: Η πρώτη χαρακτηρίζεται από την πλήρη απουσία της Σοά από το 1945 μέχρι το 1965, η δεύτερη φάση εκτείνεται από το 1965 μέχρι το 1990 με καθοριστικά σημεία τις δίκες του Άιχμαν και της Φρανκφούρτης -αλλά και την «ιστορική σαπουνόπερα» του “Holocaust”- και η τρίτη φάση από το 1990 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με την έκρηξη μουσειοποίησης της Σοά και τη δημιουργία των πρώτων εδρών για τις σπουδές Ολοκαυτώματος σε ΗΠΑ και Ευρώπη.²²⁷ Η έριδα των ιστορικών είναι μέρος μιας σταδιακής διαδικασίας μετασχηματισμού του Ολοκαυτώματος από περιθωριοποιημένο σε κυρίαρχο ζήτημα, που ξεκινάει τη δεκαετία του 1980.

²²⁵ Harold Marcuse, *Legacies of Dachau. The uses and abuses of a concentration camp, 1933-2001*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 314.

²²⁶ Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.)... ό.π., σ. 174/175.

²²⁷ Chris Lorenz, “Border-crossings: Some Reflections on the Role of German Historians in Recent Public Debates on Nazi History”, στο: Dan Michman (επιμ.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945- 2000. German Strategies and Jewish Responses*, Peter Lang Publishing, New York 2002, σ. 60.

Όπως πολλοί ιστορικοί σημείωσαν, ο κύριος στόχος της Δυτικής Γερμανίας μετά τον πόλεμο ήταν η επιστροφή στην «κανονικότητα» με κάθε κόστος.²²⁸ Η ανάληψη της ευθύνης για το «Εβραϊκό Ζήτημα» δεν συνοδεύτηκε με μια πλήρη αναγνώριση των εγκλημάτων του εθνικοσοσιαλισμού.²⁶⁶ Στην Ανατολική Γερμανία η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη, όπως κατέδειξε ο Τζέφρει Χέρφ.²⁶⁷ Το γεγονός σταθμός για την ουσιαστική επεξεργασία του παρελθόντος υπήρξε αναμφισβήτητα η δίκη του Άιχμαν το 1961. Η πρώτη φορά που οι σιωπές των επιζώντων του Ολοκαυτώματος «σπάνε», καλύφθηκε από 32 εκπομπές στη Γερμανία οι οποίες γνώρισαν πρωτοφανή θεαματικότητα.²⁶⁸ Η δίκη του Άιχμαν εμπάθυνε τις γνώσεις για την ευρύτητα του Ολοκαυτώματος και δυνάμωσε την εθνική αυτοσυνειδησία των Γερμανών όσον αφορά το παρελθόν τους. Ακολούθησε η δίκη της Φρανκφούρτης για το Άουσβιτς (1963-1965), στην οποία κατηγορούμενοι ήταν το προσωπικό του στρατοπέδου. Σε καμία άλλη γερμανική δίκη δεν είχε γίνει τέτοια περιγραφική αναπαράσταση των ναζιστικών εγκλημάτων με τη βοήθεια μαρτυριών επιζώντων, αλλά και ιστορικών που είχαν ξεκινήσει τις έρευνες για τη ναζιστική περίοδο. Το δημόσιο ενδιαφέρον, όπως και στην περίπτωση της δίκης του Άιχμαν, αναζωπυρώθηκε, με αποκορύφωμα τις εκτιμήσεις για την παρακολούθηση της δίκης από συνολικά 20.000 άτομα. Η απεικόνιση της δίκης στην πολιτιστική ζωή της χώρας ήταν επίσης έντονη, με παράδειγμα τη συγγραφή γνωστού θεατρικού έργου (Peter Weiss, *Die Ermittlung*).²⁶⁹

Σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε πριν από περίπου σαράντα χρόνια, ο Αντόρνο έθεσε το ερώτημα «Τι σημαίνει η επεξεργασία του παρελθόντος» (*Aufarbeitung der Vergangenheit*).²⁷⁰ Η γερμανική λέξη *Aufarbeitung* έγινε το σλόγκαν της περίφημης «ερίδας των ιστορικών». Η λέξη εμπεριέχει το νόημα της επίπονης επανεξέτασης ενός παρελθόντος που προκαλεί αμηχανία, συγκρούσεις και

δημοκρατικής Δυτ. Γερμανίας μεταπολεμικά με νόμους και διπλωματικές σχέσεις με το Ισραήλ, βλ. *ibid.* σ. 925- 928.

²⁶⁶ Οι ηγέτες του νέου κράτους έδρασαν με το σκεπτικό πως το κράτος είχε απαλλαγεί από τα «βάρη» του ναζιστικού παρελθόντος μέσω των νέων νόμων, των εκτενέστατων αποζημιώσεων προς το Ισραήλ και της πλήρους υποστήριξης της πολιτικής του. Η ίδια η ρητορική των ηγετών πολλές φορές ήταν προκλητική. Ο Αντενάουερ και οι συνεργάτες του τόνιζαν πως το ναζιστικό παρελθόν

²²⁸ Το 1981 ο καγκελάριος Χέλμουτ Σμίτ ακολούθησε πιστά την εφαρμογή της «κανονικότητας» (*normalization*) στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Στόχος του ήταν η οριστική απεμπλοκή από το παρελθόν, και αυτό είναι φανερό στη δήλωσή του «η εξωτερική πολιτική της Δυτικής Γερμανίας δεν πρέπει πλέον να είναι 'όμηρος' του Άουσβιτς» απαντώντας στις κατηγορίες πως ανεφοδιάσε την εχθρό του Ισραήλ από το 1947 Σαουδική Αραβία με τανκς ή τεθωρακισμένα. Jeffrey Olick, Daniel Levy, "Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics", *American Sociological Review*, 62:6 (1997), σ. 921. Για τις προσπάθειες εγκαθίδρυσης μιας

δεν αφορούσε πλέον το νέο κράτος, και κάθε αντίθετη γνώμη θα σήμαινε παραδοχή της συλλογικής ευθύνης. Στο γενικευμένο αντισημιτικό κύμα του 1958- '59 με αιχμή το κάψιμο συναγωγών στην Κολωνία, ο Αντενάουερ έριξε την ευθύνη σε αφελείς εφήβους και υπεράσπισε την ενότητα του λαού και την ανυπαρξία αντισημιτικών εκδηλώσεων. Βλ. Jeffrey Olick, Daniel Levy... ό.π., σ. 927-928, όπου και υποστηρίζουν πως η δεκαετία του '50 στη Γερμανία ήταν μια εποχή πλήρους άρνησης του ένοχου παρελθόντος.

²⁶⁷ Jeffrey Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Harvard University Press, ΗΠΑ 1997.

²⁶⁸ Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.)... ό.π., σ. 125.

²⁶⁹ Torben Fischer, Matthias N. Lorenz (επιμ.)... ό.π., σ. 130.

²⁷⁰ Theodor W. Adorno, „*Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit*“, στο: Theodor W. Adorno, *Eingriffe. Neun kritische Modelle*, Frankfurt 1963.

διχαστικές τοποθετήσεις. Οι λέξεις «Bewältigung» και «Aufarbeitung» ήταν κυρίαρχες σε μια περίοδο πρωτόγνωρων μαχών γύρω απ' τη μνήμη.²²⁹ «Το αίτημα για εξιλέωση και λήθη όλων των παραπτωμάτων και των λανθασμένων συμπεριφορών συνήθως εκφράζεται από την πλευρά εκείνων που έφταιξαν», σημειώνει με λεπτή ειρωνεία ο Αντόρνο στο ίδιο κείμενο.²³⁰

Στη Δυτική Γερμανία του 1959 τα λόγια του Αντόρνο έβρισκαν το νόημά τους. Παρόλο που η κυβέρνηση Αντενάουερ είχε αναγνωρίσει την ευθύνη της Γερμανίας για τη γενοκτονία των Εβραίων και είχε υπογράψει το 1952 μια συμφωνία να πληρώσει αποζημιώσεις στα θύματα και στο νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ, δεν υπήρχε διάθεση για περαιτέρω επανοικειοποίηση με το παρελθόν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολιτικής αυτής ήταν η ανέγερση ενός μνημείου στο χωριό Friedland της Γερμανίας, 15 χλ. νότια του Göttingen, αφιερωμένου στους παλινοστούντες Γερμανούς αιχμάλωτους πολέμου από τη Σοβιετική Ένωση (Friedland-Gedächtnisstätte). Σε αυτή την περιοχή ενώνονταν η βρετανική, η αμερικανική και η σοβιετική ζώνη Κατοχής. Από αυτόν τον συνοριακό (και σιδηροδρομικό) σταθμό και το παράπλευρο στρατόπεδο υποδοχής, περνούσαν από το 1945 εκατομμύρια γερμανοί πρόσφυγες από τις απολεσθείσες χαμένες επαρχίες της Ανατολής, αλλά και οι περισσότεροι παλινοστούντες. Κατά συνέπεια, το Friedland επελέγη για την τοποθέτηση μνημείου για τους Γερμανούς-θύματα του πολέμου: 9.340.900 νεκρούς ή

²²⁹ Βλ. Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Wallstein, Göttingen 2003, σ. 202. Στο βιβλίο αυτό για τις έριδες των ιστορικών στη Δυτική Γερμανία, μπορεί να βρει κανείς μια αναλυτική παρουσίαση των επιχειρημάτων εκατέρωθεν. Ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο για τη δίκη του Άουσβιτς, καθώς και το κεφάλαιο για τη μεταφορά του Ημερολογίου της Άννα Φρανκ στη μεγάλη οθόνη. Βλ. *ibid.* σ. 311- 330.

²³⁰ Susan Rubin Suleiman, *Crises of Memory*...ό.π., σ. 77- 78. Ο Κλάους Μπάρμπι, ο λεγόμενος και «χασάπης της Λυών», ήταν τοπικός αρχηγός της Γερμανικής Αστυνομίας Ασφάλειας (SIPO- SD) και υπεύθυνος για το βασανισμό και τη μεταφορά χιλιάδων Εβραίων και μελών της γαλλικής αντίστασης. Το 1983, καθώς επιβιβάζοταν στο αεροπλάνο που θα τον πήγαινε πίσω στη Γαλλία από τη Βολιβία για να δικαστεί, στην τελευταία του τηλεοπτική συνέντευξη είπε σε άψογα ισπανικά «έχω ξεχάσει, αν δεν ξεχάσαν αυτοί, δικό τους το πρόβλημα. Σε κάθε περίπτωση εγώ έχω ξεχάσει (sic)». Αυτές οι δηλώσεις μη μεταμέλειας μας φέρνουν πίσω στα λόγια του Αντόρνο που εκφράστηκαν το 1959. Βλ. Susan Rubin Suleiman... ό.π., σ. 103.

αγνοούμενους. Το μνημείο στο Friedland προκάλεσε πολλές αντιδράσεις λόγω του αποκλεισμού άλλων πληθυσμιακών ομάδων όπως των Εβραίων, εξ ου και ο γνωστότερος βανδαλισμός το 1968 με γκράφιτι πάνω στο μνημείο με την αναγραφή των συμβολικών λέξεων «Ντάχαου» και «Λίντιτσε».²³¹

Προβλήματα μνημόνευσης πληθυσμιακών ομάδων-θυμάτων του ναζισμού προκλήθηκαν επίσης ως προς την επιγραφή στο «μνημείο για τα θύματα του φασισμού και της στρατοκρατίας» Neue Wache στο Ανατ. Βερολίνο (1960). Ανεγέρθηκε το 1818, και χρησιμοποιήθηκε ως το 1931 ως πολεμικό μνημείο. Το 1931 αφιερώθηκε στους Γερμανούς θύματα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και το 1960 εγκαινιάστηκε εκ νέου ως «Μνημείο για τα θύματα του φασισμού και του милитарισμού», στο έδαφος της άλλοτε Ανατολικής Γερμανίας. Επί καγκελαρίας Κολ, το μνημείο επανανοηματοδοτήθηκε και σύμφωνα με την επιθυμία του καγκελάριου αφιερώθηκε στα θύματα και των δύο πολέμων (Α' και Β'), της τυραννίας, των φυλετικών διώξεων, της Αντίστασης και της τρομοκρατίας. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν για τους συμψηφισμούς που παράγονται στο Neue Wache δεν άλλαξαν τη γνώμη του Κολ που επιπλέον παρήγγειλε ένα αντίγραφο του αγάλματος Pieta της Κέτε Κόλβιτς, στο οποίο μνημόνευε την απώλεια του γιού της στον Α' Παγκόσμιο. Η μινιατούρα άλλωστε της Pieta, αγαπημένου γλυπτού του Κολ, βρισκόταν πάντα πάνω στο γραφείο του. Το γλυπτό με την χριστιανική εξιλεωτική αντίληψη περί θυσίας προκάλεσε διαμαρτυρίες. Επιπρόσθετα, ως χριστιανικό σύμβολο απέκλειε τη μνημόνευση των Εβραίων αλλά ακόμη και των γυναικών που δεν επέζησαν του πολέμου για να θρηγήσουν τα παιδιά τους, όπως έγινε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1993 το Neue Wache ανακαινίστηκε και αφιερώθηκε «στα θύματα του πολέμου και της τυραννίας». Η αφιέρωση δεν άφηνε χώρο για τη διάκριση των θυμάτων και κάτω απ' τον όρο-ομπρέλα «θύματα» υπάγονταν όλες οι πληθυσμιακές ομάδες που εξολοθρεύτηκαν στον πόλεμο -από τον φρουρό των SS μέχρι τα θύματά του-.²⁷⁴

Έριδα των ιστορικών και άλλες διαμάχες

²⁷⁴ Για περισσότερα σχετικά, βλ. Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, University of Chicago Press, USA 1997, σ. 217-224/ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008 σ. 94/ Peter Carrier, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989...*ό.π., σ.

²³¹ Για την ιστορία της κατασκευής του μνημείου στο Friedland βλ. Birgit Schwelling, “Gedenken im Nachkrieg. Die ‘Friedland-Gedächtnisstätte’ ”, *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, 5 (2008), <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Schwelling2-2008> (4/01/10).

24/ Hans- Georg, Stavginski, *Das Holocaust- Denkmal. Der Streit um das Denkmal für die ermordeten Juden Europas in Berlin* (1988- 1999), Ferdinand Schoeningh, Paderborn 2002, σ. 61- 66 και James Young, *At Memory's Edge...* ό.π., σ. 186-187. Ενδιαφέρουσα είναι η ένσταση του Ρέινχαρτ Κόσελεκ για το μνημείο: Το μνημείο υπονοεί «μισές αλήθειες, χειρότερες κι απ' το ψέμα». Κι αυτό γιατί υπάρχουν δύο κατηγορίες θυμάτων, τα «ενεργά» (οι Γερμανοί) και τα «παθητικά» (όλοι οι υπόλοιποι λαοί). Βλ. Reinhart Koselleck, “Der 8. Mai zwischen Erinnerung und Geschichte”, στο: Rudolf von Thadden, Steffen Kaudelka (επιμ.), *Erinnerung und Geschichte. 60 Jahre nach dem 8. Mai 1945*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, σ. 18. Ακόμη και στη μικρή πόλη Itzehoe του κρατιδίου SchleswigHolstein προέκυψαν προβλήματα με τη μνημόνευση των θυμάτων του εθνικοσοσιαλισμού. Το μνημείο που ανεγέρθηκε το 1946 μεταφέρθηκε στα τέλη του 1950 σε ένα πάρκο λίγο έξω απ' την πόλη. Πολλές ήταν οι διαμαρτυρίες για τη θέση του μνημείου και μόλις το 1993, με πρωτοβουλίες επιζώντων στρατοπέδων συγκέντρωσης, το μνημείο επανήλθε στην πόλη. Βλ. *Frankfurter Rundschau*, 22.6.1994.

Οι έριδες των ιστορικών στη Γερμανία αποτέλεσαν μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης σχετικά με τις πολιτικές χρήσεις της ιστορίας. Τα ερωτήματα που κυριάρχησαν ήταν: Ποιος θα έπρεπε να γράψει την επίσημη ιστορία της Γερμανίας; Θα έπρεπε οι Γερμανοί να έχουν ένα εθνικό ιστορικό μουσείο (Deutsches Historisches Museum) και αυτό θα μπορούσε να προωθήσει την κριτική επαναδιαπραγμάτευση καίριων ιστορικών ζητημάτων; Ποια μορφή ιστορικής ταυτότητας είναι δυνατή και επιθυμητή για τους Γερμανούς μετά το φασισμό;²³² Θέματα ταυτότητας, εθνικής και πολιτικής, εισήλθαν ορμητικά στο προσκήνιο της δημόσιας ζωής στη Γερμανία από τις αρχές ήδη του 1980.

Το 1985 ο αμερικάνος πρόεδρος Ρόναλντ Ρέιγκαν πραγματοποίησε μαζί με τον καγκελάριο Χέλμουτ Κολ μια επίσκεψη στο γερμανικό νεκροταφείο Μπίτμπουργκ στο οποίο βρίσκονταν θαμμένοι στρατιώτες των Waffen-SS, μετά από προτροπή του τελευταίου σε μια συμβολική κίνηση ενδεικτική των καλών διμερών σχέσεων. Ο Ρέιγκαν μάλιστα απέκλεισε το ενδεχόμενο επίσκεψης σε κάποιο στρατόπεδο συγκέντρωσης για να μην ρισκάρει το «ξύπνημα παρελθοντικών παθών». Η επίσκεψη προκάλεσε έντονες αντιδράσεις εντός και εκτός Γερμανίας γιατί υπονοούσε κατάδηλα το συμψηφισμό και την εξομοίωση των θυμάτων της Σοά και των Γερμανών στρατιωτών. Ο Έλι Βίζελ, επιζών του στρατοπέδου Μπούχενβαλντ, σε μια εκδήλωση στον Λευκό Οίκο είπε: «Σας παρακαλώ να κάνετε κάτι άλλο, να βρείτε κάποιον άλλο δρόμο, έναν άλλο τόπο. Αυτός ο τόπος, κύριε Πρόεδρε, δεν σας αφορά». 53 γερουσιαστές και 257 βουλευτές υπέγραψαν επιστολή διαμαρτυρίας, ενώ γράφτηκαν ακόμα και τραγούδια, όπως το *Bonzo Goes to Bitburg* των Ramones και το *Reagan at Bitburg* του Frank Zappa.²³³ Αυτή δεν ήταν η πρώτη φορά που η

²³² Mary Nolan, “The Historikerstreit and Social History”, *New German Critique*, 44 (1988), σ. 53.

²³³ Bonzo ήταν το όνομα του χιμπαντζή που ο Ρέιγκαν προσπαθούσε να εκπαιδεύσει σε δύο ταινίες, τον καιρό που ήταν ακόμα δευτεροκλασάτος ηθοποιός του Χόλιγουντ. http://www.nytimes.com/1985/05/06/international/europe/06_REAG.html (4/09/09). Για περισσότερα σχετικά βλ. Hajo Funke, “Bitburg, Jews, and Germans: A Case- Study of Anti- Jewish Sentiment in Germany during

επίσκεψη σε ένα τόπο μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτελούσε αιχμή της πολιτικής ρητορικής. Πιο πρόσφατα, το 2003, ο Μπους επισκέφτηκε το Άουσβιτς την ημέρα της επετείου της D-Day (απόβαση στη Νορμανδία) και απολογήθηκε για το ότι ο αμερικανικός στρατός δεν βομβάρδισε το Άουσβιτς, ενώ έκανε και άλλες ευκαιριακές αναφορές στον πόλεμο για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως «η ιστορία αποδεικνύει πως τα πάμε καλά ως λαός και κυβέρνηση», αναφερόμενος στις πρόσφατες πολεμικές εμπλοκές των ΗΠΑ.²³⁴

Το 1986 ξέσπασε μια άγρια διαμάχη μεταξύ των ιστορικών (και όχι μόνο) που εξέταζαν εκτεταμένα και για πρώτη φορά τη μοναδικότητα της Σοά και τις ευθύνες του γερμανικού λαού. Διακύβευμα της διαμάχης (Historikerstreit) ήταν το ναζιστικό παρελθόν και αποτέλεσμα η ευρύτερη διάχυση των συζητήσεων στη δημόσια ιστορία. Αφορμή για την αναπάντευχη «έκρηξη μνήμης» αποτέλεσε το άρθρο του Ερνστ Νόλτε “Die Vergangenheit, die nicht vergehen will” (Το παρελθόν που δεν θέλει να παρέλθει) στην έγκριτη συντηρητική εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6.6.1986).²³⁵ Βασικό επιχείρημα του Νόλτε ήταν πως το Ολοκαύτωμα δεν υπήρξε μοναδικό καθώς το περιβόητο «Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ» του σοβιετικού καθεστώτος διεπόταν απ’ τις ίδιες οργανωτικές και διοικητικές δομές με το Άουσβιτς και τα υπόλοιπα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, και προϋπήρχε, δηλαδή τρόπον τινά είχε το copyright.²³⁶ Επιπρόσθετα, υποστήριξε πως η ναζιστική γενοκτονία δεν ήταν παρά αποτέλεσμα προληπτικής άμυνας ενάντια στον «ασιατικό κίνδυνο», όπως ονόμαζε ο Νόλτε, με οριενταλιστικό τρόπο, την Σοβιετική Ένωση.²³⁷ Ο Νόλτε ενέταξε και τη γενοκτονία των Αρμενίων (1915) σε μια παράλληλη σφαίρα με τη Σοά, ενώ θεωρούσε πως τα ιστορικά φαινόμενα επαναλαμβάνονται με τρομακτική ακρίβεια, με μόνη διαφορά την ιδιαιτερότητα των θαλάμων αερίων, που δεν προϋπήρξαν στην αυτοκρατορία των Μπολσεβίκων: «Είναι καιρός να σταματήσουμε να επαναλαμβάνουμε τις συζητήσεις περί ενοχής των Γερμανών,

May, 1985”, *New German Critique*, 38 (1986), σ. 57-72/ Geoff Eley, “Nazism, Politics and the Image of the Past”...ό.π., σ. 175-176/ Jeffrey Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Harvard University Press, ΗΠΑ 1997, σ. 351-354. Το βίντεο κλιπ των Ramones είναι προσπελάσιμο εδώ: <http://www.youtube.com/watch?v=aDD7LpsW6p8> (21/6/2013).

²³⁴ <https://www.wsws.org/en/articles/2003/06/bush-i05.html> (18/10/2013).

²³⁵ Στο http://www.hdg.de/lemo/html/dokumente/NeueHerausforderungen_redeNolte1986/index.html (4/9/09) μπορεί να βρει κανείς το άρθρο του Νόλτε.

²³⁶ Βασικοί «αντίπαλοι» του Νόλτε ήταν ο Jürgen Habermas, ο Hans Mommsen, ο Jürgen Kocka, κ.ά. Βλ. Mary Nolan, “The Historikerstreit and Social History”, *New German Critique*, 44 (1988), σ. 51-52. Βλ. επίσης σχετικά με το άρθρο του Νόλτε Geoff Eley, “Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986- 1987”, *Past & Present*, 121 (1998), σ. 172-175.

²³⁷ Κώστας Λούλος, «Εθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της ιστορίας στη σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα υπέρβασης του παρελθόντος», *Μνήμων*, τχ. 14 (1992), σ.179.

τουλάχιστον γιατί αυτό αποτελεί συνέχεια του τρόπου σκέψης των ναζί, που είχαν πείσει τους εαυτούς τους για την ‘ενοχή’ των Εβραίων».²³⁸

Η εξομοίωση ναζισμού-σταλινισμού, η σχετικοποίηση των ναζιστικών εγκλημάτων και η συντηρητική επανερμηνεία του παρελθόντος είχε ως αναμενόμενο αποτέλεσμα τις αντιδράσεις, κυρίως απ’ την πλευρά των «δομικών» ιστορικών, δηλαδή εκείνων που απέδιδαν το φαινόμενο της ανόδου και επιβίωσης του ναζισμού σε πολύπλευρες αλληλεπιδράσεις διαφορετικών κέντρων εξουσίας, στόχων και αναγκών του καθεστώτος.²³⁹ Γρήγορα η συζήτηση συνοψίστηκε στη μοναδικότητα του «millenium crime», τη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης, και τη συγκρισιμότητά του με τα σταλινικά εγκλήματα.²⁴⁰

Ο ιστορικός Χανς Μόμσεν, ένας από τους πρωταγωνιστές του αντίθετου στρατοπέδου, τόνισε πως «αντί να αποκλείσουν το Τρίτο Ράιχ από το ιστορικό συνεχές, οι συντηρητικοί εκπρόσωποι του επαγγέλματός μας τείνουν προς τον συμψηφισμό και τη σχετικοποίηση».²⁴¹ Αυτή η σχετικοποίηση έφτασε στο σημείο να

²³⁸ Ο Νόλτε προκάλεσε μεγαλύτερες αντιδράσεις στο ίδιο άρθρο με τη δήλωσή του πως το κράτος του Ισραήλ δεν θα είχε καμιά τύχη ίδρυσης χωρίς τη Σοά, που δημιούργησε αισθήματα τύφης και υποχωρητικότητας απέναντι στις βιαιότητες και αυθαιρεσίες του Ισραήλ προς τους Παλαιστίνιους. Βλ. Richard Evans, “The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit”, *The Journal of Modern History*, 59:4 (1987), σ. 766. Μάλιστα υποστηρίζει πως η Γερμανία είχε προκληθεί από τους Εβραίους πολλάκις πριν το ξέσπασμα του πολέμου. Απόδειξη για αυτό είναι οι δηλώσεις του μετέπειτα πρώτου προέδρου του Ισραήλ και προέδρου του Διεθνούς Σιωνιστικού Οργανισμού Chaim Weizmann σε διεθνές συνέδριο Σιωνισμού το 1939, πως οι Εβραίοι σε όλο τον κόσμο θα σταθούν στο πλευρό της Μ. Βρετανίας εναντίον της Γερμανίας. Οι δηλώσεις αυτές, σύμφωνα με τον Νόλτε, μπορούσαν να σταθούν αρκετές για να δικαιολογήσουν τα κίνητρα της

²³⁹ Η δομική θεωρία για το ναζισμό είναι ολιστική συγκριτικά με την ιντενσιοναλιστική (intentionalism)- προθεσιακή (functionalism) θεωρία που αποδίδει την άνοδο του ναζισμού αποκλειστικά στην ιδεολογία και στις προθέσεις του Χίτλερ. Η απλουστευτική δαιμονοποίηση ενός προσώπου όμως φαίνεται αδύναμη να εξηγήσει το σύνθετο χαρακτήρα του φαινομένου. Στη Γερμανία, ο πρώτος που «τόλμησε» να σπάσει το ταμπού της αποκλειστικής επίρριψης ευθυνών στον Χίτλερ ήταν ο πρόεδρος της ομοσπονδιακής βουλής Φίλιπ Γιένινγκερ το Νοέμβριο του 1988 σε μια ομιλία του στο Κοινοβούλιο, όπου υποστήριξε πως η συλλογική ευθύνη βαραίνει το γερμανικό λαό και όχι μόνο ένα πρόσωπο. Στη διάρκεια της ομιλίας το κοινό ξέσπασε σε αντιδράσεις και αργότερα ο Γιένινγκερ, παρόλο που ήταν σημαντική και σεβάσμα προσωπικότητα στη γερμανική πολιτική σκηνή, εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Επίσης, ήταν ο πρώτος πολιτικός της Δυτικής Γερμανίας που συνέδεσε τον πόλεμο στο ανατολικό μέτωπο και την επίθεση των Ναζί στη Σοβιετική Ένωση με το Ολοκαύτωμα, άρα και την άρρηκτη σχέση της Βέρμαχτ με τη Σοά, σπάζοντας έτσι έναν από τους μακροβιότερους μύθους της ψυχροπολεμικής περιόδου, δηλαδή το διαχωρισμό του Ολοκαυτώματος από τη ρατσιστικής φύσης ναζιστική επίθεση στον «εβραϊκό μολοσεβικισμό». Βλ. Jeffrey Olick, Daniel Levy, “Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics”, *American Sociological Review*, 62:6 (1997), σ. 931 και Jeffrey Herf, *Divided Memory...* ό.π., σ. 360-362.

²⁴⁰ Το πιο γνωστό μουσειακό παράδειγμα εξομοίωσης των δύο καθεστώτων είναι το μουσείο House of Terror στη Βουδαπέστη (2002) στο οποίο ο ναζισμός και ο σταλινισμός παρουσιάζονται ως οι δύο αλληλοσυνδεόμενες δικτατορίες- με πολύ μεγαλύτερη έμφαση όμως στο δεύτερο.

²⁴¹ Βλ. Mary Nolan...ό.π., σ. 71.

συγκρίνεται ο ναζισμός με απολυταρχικά καθεστώτα στη Μέση Ανατολή, την Αφρική και την Ασία.²⁴² Αμέσως μετά τη δημοσίευσή του, το άρθρο προκάλεσε

λήψης κάποιων μέτρων ενάντια στους Εβραίους. Richard Evans...ό.π., σ. 767. Το λανθασμένο επιχείρημα του Νόλτε αποδεικνύεται από το γεγονός πως ο Weizmann δεν μιλούσε ως αντιπρόσωπος όλων των Εβραίων της υφελίου, και φυσικά το διεθνές συνέδριο Σιωνισμού δεν ήταν αντιπροσωπευτικό των θέσεων του εβραϊσμού διεθνώς. Τις απόψεις του Νόλτε υπερασπίστηκε και ο εκδότης της *Frankfurter Allgemeine Zeitung* και βιογράφος του Χίτλερ Joachim Fest στο άρθρο του "Die geschuldete Erinnerung: Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen" (Η χρωστούμενη μνήμη: Για τις διαμάχες σχετικά με τη μοναδικότητα των εθνικοσοσιαλιστικών μαζικών εγκλημάτων, 29 Αυγούστου 1986).

πλήθος απαντήσεων, με σημαντικότερη αυτή του φιλόσοφου και κοινωνιολόγου Γιούργκεν Χάμπερμας. Με άρθρο του στην κεντροαριστερή *Die Zeit* με τίτλο «Ένα είδος διακανονισμού των ζημιών» κατηγορήσε συλλήβδην τους «καθεστωτικούς» ιστορικούς που τάσσονται στο πλευρό του Νόλτε ως απολογητές. Ένας από τους πιο γνωστούς «απολογητές» ήταν ο Αντρέας Χίλγκρουμπερ, τακτικός καθηγητής στην Κολωνία, που και αυτός έβλεπε μια σύνδεση ανάμεσα στην «Τελική Λύση» και στις άλλες γενοκτονίες του εικοστού αιώνα.²⁸⁶ Οι πράξεις των στρατιωτών του Κόκκινου Στρατού που «διέπραξαν αναρίθμητα εγκλήματα βιάζοντας και δολοφονώντας, και εξανάγκασαν επίσης χιλιάδες Γερμανούς να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να μεταφερθούν με τη βία στη Σοβιετική Ένωση» παρουσιάστηκαν ως το αντιστάθμισμα των ναζιστικών εγκλημάτων.²⁸⁷ Ο Χίλγκρουμπερ επιπρόσθετα, μίλησε και για την καταστροφική μοίρα των Γερμανών που τους χαρακτήρισε ως το έθνος που υπέστη τις μεγαλύτερες καταστροφές στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ως απάντηση σε αυτούς τους συμψηφισμούς, ο Γιούργκεν Κόκα έγραψε άρθρο στην *Frankfurter Rundschau* με τίτλο «Ο Χίτλερ δεν θα πρέπει να αντικατασταθεί από τον Στάλιν και τον Πολ

Ποτ».²⁸⁸

Η έριδα των ιστορικών προσέλαβε τεράστιες διαστάσεις με πλήθος δημοσιεύσεων, όχι μόνο στη Γερμανία, αλλά και στην Αμερική, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Αγγλία και αλλού.²⁸⁹ Οι απόψεις του Νόλτε και του Χίλγκρουμπερ δεν θα είχαν γνωρίσει τέτοια ευρεία δημοσιότητα αν δεν είχαν συμπέσει κατά το διάστημα εκείνο με τις έντονες συζητήσεις περί διαχείρισης της μνήμης του πολέμου και

²⁴² Τα ερωτήματα του Νόλτε έτσι όπως διατυπώθηκαν στο άρθρο του ήταν: «Προγραμματίσε ο Χίτλερ το σχέδιό του για την κατάκτηση της Ασίας ώστε να μην καταλήξει η Γερμανία να είναι στο τέλος το θύμα της Ασίας και του μπολσεβικισμού; Δεν υπήρξε το 'Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ' πρωτύπερα του φαινομένου Άουσβιτς; Δεν προϋπήρξε ο 'ταξικός πόλεμος' των Μπολσεβίκων ως προϋπόθεση της γενοκτονίας που πραγματοποίησε ο Εθνικοσοσιαλισμός;». Η γερμανική εμμονή με την «Τελική Λύση» πρέπει, σύμφωνα με τον Νόλτε, να ξεπεραστεί, γιατί αποσπά την προσοχή από τα σύγχρονα

προβλήματα όπως οι εκτρώσεις (sic) και η γενοκτονία στο Αφγανιστάν. Βλ. Richard Evans, "The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit"... ό.π., σ. 765. Αυτή δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Νόλτε έκανε απόπειρα σχετικοποίησης της Σοά. Νωρίτερα, στο βιβλίο του *Γερμανία και Ψυχρός Πόλεμος*, είχε γράψει πως τη δεκαετία του 1960 «η Αμερική έθεσε σε εφαρμογή στο Βιετνάμ τη σκληρότερη εκδοχή του Αουσβιτς». Βλ. Richard Evans...ό.π., σ. 767.

²⁸⁶«Οι εθνικές μάχες κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχαν ως συνέχεια τη γενοκτονία των Αρμενίων και τους μαζικούς διωγμούς των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία. Οι ναζιστικές και σταλινικές τακτικές διωγμών και εξόντωσης αποτελούσαν τη συνέχεια αυτών των μεθόδων υπεράσπισης των 'ζωνών επιρροής' που είχαν ξεκινήσει ήδη στις αρχές του αιώνα και κορυφώθηκαν με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο». Richard Evans...ό.π., σ. 772 και Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης*...ό.π., σ. 72- 73.

²⁸⁷ Βλ. Richard Evans...ό.π., σ. 769- 770. Στο ίδιο (σ. 769- 776) βρίσκει κανείς μια αναλυτική περιγραφή των απόψεων του Χίλγκρουμπερ, στις οποίες δεν θα σταθούμε αναλυτικότερα.

²⁸⁸ Η απάντηση του Χίλγκρουμπερ στον Χάμπερμας δημοσιεύτηκε και πάλι στην *Frankfurter Allgemeine Zeitung* το 1986 και είχε τον μακροσκελή τίτλο "Das Zeitalter der Tyrannen: Geschichte und Politik: Die Verwalter der Aufklärung, das Risiko der Wissenschaft und die Geborgenheit der Weltanschauung: Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas" (Η εποχή των τυράννων: Ιστορία και πολιτική: Οι διοικητές της διαφώτισης, το ρίσκο της επιστήμης και η ασφάλεια της κοσμοθεωρίας: Μια απάντηση στον Jürgen Habermas). Βλ. Geoff Eley, "Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986- 1987"...ό.π., σ. 184.

²⁸⁹ Για μια αναλυτική λίστα των κυριότερων δημοσιεύσεων βλ. Geoff Eley, "Nazism, Politics and the Image of the Past"...ό.π., σ. 178.

μουσειοποίησής του στη Δυτ. Γερμανία. Αυτές οι συζητήσεις ήταν μέρος της ονομαζόμενης *Tendenzwende*, δηλαδή μιας γενικότερης στροφής από τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές ιδέες προς τις συντηρητικότερες που εκφραζόταν στην πολιτική του καγκελάριου Χέλμουτ Σμιντ το 1982, και ιδίως του χριστιανοδημοκράτη Χέλμουτ Κολ στο διάστημα 1983- 1998.²⁴³

Η γερμανική έριδα άνοιξε για πρώτη φορά το δρόμο για μια ολοκληρωμένη επεξεργασία του παρελθόντος. Τα ερωτήματα που με σφοδρή επιθετικότητα τέθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '80 διαιωνίζονται μέχρι σήμερα. Η Historikerstreit έληξε επίσημα το 1988, όταν ο χριστιανοδημοκράτης πρόεδρος Ρίτσαρτ φον Βάιτσεκερ υποστήριξε τις θέσεις του Χάμπερμας δηλώνοντας πως «η Γερμανία πρέπει να αναλάβει τις ιστορικές της ευθύνες».²⁴⁴ Έντονη Historikerstreit μαίνεται και στο Ισραήλ εδώ και δύο δεκαετίες, με την εμφάνιση της σχολής των «Νέων Ιστορικών» που, μεταξύ άλλων, συζητούν τις πολύπλοκες σχέσεις σιωνισμού και Σοά και ασκούν έντονη κριτική στις πολιτικές της χώρας τους. Η κριτική των μετα-σιωνιστών στους «Νέους Ιστορικούς» είναι και αυτή έντονη και έρχεται ως απάντηση απ' την πλευρά

²⁴³ Η έκκληση του Βίλι Μπράντ για «περισσότερη δημοκρατία» που κυριάρχησε στη δεκαετία του '70 αντικαταστάθηκε από μια γενικότερη στροφή προς τον πολιτικό συντηρητισμό. Richard Evans...ό.π., σ. 782- 783.

²⁴⁴ Ήδη το 1985 σε ομιλία-τομή στο Κοινοβούλιο για την επέτειο των 40 χρόνων από το τέλος του πολέμου, είχε παρακινήσει τους Γερμανούς «να θρηνήσουν για όλους τους νεκρούς του πολέμου και της τυραννίας» και απαρίθμησε τη λίστα των θυμάτων βάζοντας στην πρώτη θέση τα 6.000.000 των Εβραίων. Βλ. Heffrey Jerf... ό.π., σ. 356.

της θεσμικής μνήμης του Ισραήλ.²⁴⁵

²⁴⁵ Για πιο αναλυτικά βλ. Dan Michman, “Die Forschung über Zionismus und Shoah. Probleme, Kontroversen, Grundbegriffe”, in Barbara Schäfer (επιμ.), *Historikerstreit in Israel. Die “neuen“ Historiker zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit*, Campus, Frankfurt/New York, σ. 94-128.

Μετά το 1989 τι;

Ύστερα από την Historikerstreit ακολούθησαν και άλλες έριδες, μικρότερων διαστάσεων αλλά με διακυβεύματα εξίσου σημαντικά για τη μνήμη του πολέμου. Είχε ήδη ενοποιηθεί η Γερμανία και η εποχή του Ψυχρού Πολέμου είχε λήξει. Λίγο μετά την πτώση του Τείχους, φωνές στο εξωτερικό και ιδίως στο Ισραήλ μέσω του πρωθυπουργού Γιτζάκ Σαμίρ, εκφράζανε την ανησυχία πως η ενοποίηση της Γερμανίας θα δημιουργούσε ένα νέο ισχυρό «Τέταρτο Ράιχ».²⁴⁶

Έρευνες για το στρατοπεδικό σύστημα, τον ρόλο των συνεργατών, το Ολοκαύτωμα και άλλα θέματα ως τότε ταμπού, δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για μια νηφάλια νέα αρχή. Η προσοχή στράφηκε στα μνημεία, στους τόπους μνήμης και στη μουσειοποίηση των παραμελημένων ως τότε στρατοπέδων. Ο αντιφασισμός, ως ιδρυτικός μύθος της Ανατολικής Γερμανίας αντιμετωπίστηκε κριτικά, το Ολοκαύτωμα μετασηματίστηκε σε κοινό ευρωπαϊκό τόπο μνήμης με συμβολικές και διεθνείς διαστάσεις. Η αναστοχαστική διάθεση χαρακτήριζε τις νέες τάσεις στην έρευνα, ενώ προέκυπταν νέα ερευνητικά ζητούμενα όπως η εκδίωξη εκατομμυρίων Γερμανών μετά τον πόλεμο από τις επαρχίες, οι βομβαρδισμοί γερμανικών πόλεων από τους Συμμάχους. Οργιάζαν οι συζητήσεις περί θυματοποίησης των Γερμανών αλλά και για την ιεράρχηση των θυμάτων του Χίτλερ σε κατηγορίες ήσσονος και μείζονος σημασίας αναλόγως με τις ανθρώπινες θυσίες σε αίμα, καθώς και αν το τέλος του πολέμου για κάποιες χώρες αποτέλεσε απελευθέρωση ή όχι -αυτό ίσχυε για τις χώρες του σοβιετικού μπλοκ.²⁴⁷

Η μελέτη των «δύο γερμανικών δικτατοριών», όρος προβληματικός καθώς εξομοιώνει τα δύο καθεστώτα, μπήκε στο επίκεντρο των νέων μελετών. Τα ερωτήματα μετά το '89 ήταν διαφορετικά: Πώς θα άλλαζε η αντιμετώπιση του πρόσφατου παρελθόντος και του Β' Παγκόσμιου; Ποια βαρύτητα αποκτούσε η έρευνα του κομμουνιστικού παρελθόντος στις νέες επιστημονικές αναζητήσεις; Σε ποιο βαθμό η ενασχόληση με τις «δύο δικτατορίες» θα δημιουργούσε εντάσεις; Θα μπορούσε για την επεξεργασία της κομμουνιστικής περιόδου η μελέτη του

²⁴⁶ Bernd Faulenbach, "Eine neue Konstellation? Der Umgang mit zwei Vergangenheiten in Deutschland nach 1989", στο: Katrin Hammerstein, Ulrich Mählert, Julie Trappe και Edgar Wolfrum (επιμ.), *Aufarbeitung der Diktatur- Diktat der Aufarbeitung? Normierungsprozesse beim Umgang mit diktatorischer Vergangenheit*, Wallstein, Göttingen 2009, σ. 37.

²⁴⁷ Bernd Faulenbach, "Eine neue Konstellation?"... ό.π., σ. 38-47.

²⁹⁵ Bernd Faulenbach... ό.π., σ. 37.

εθνικοσοσιαλισμού να αποτελέσει πρότυπο;²⁹⁵ Ο Γερμανός ιστορικός Βόλφγκανγκ Μπεντς έγραφε το 2007 πως ο διαχωρισμός σε τόπους μνήμης της κομμουνιστικής δικτατορίας και του εθνικοσοσιαλισμού απ' την άλλη, μόνο ανταγωνισμό, εντάσεις και διχασμούς θα μπορούσε να επιφέρει. Ένα μέτωπο «επεξεργασίας της μνήμης της Ανατολικής Γερμανίας» ενάντια στο μέτωπο «επεξεργασία του εθνικοσοσιαλισμού» παράγει διχοτομικά σχήματα αμφίβολης ιστορικής πλαισίωσης.²⁴⁸ Αυτή η πόλωση και διχοτόμηση της μνήμης είναι έντονη στο γερμανικό μνημονικό τοπίο, όπου τόποι της κομμουνιστικής περιόδου μνημειοποιούνται και δημιουργούν καινούργια δεδομένα στη μελέτη της μνημονικής κουλτούρας. Απουσιάζει μια συζήτηση για τους τρόπους της σωστής επεξεργασίας των δύο περιόδων της γερμανικής ιστορίας. Το μεγάλο ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα «Τόποι Μνήμης της κομμουνιστικής δικτατορίας» έχει καταγράψει ως τώρα παραπάνω από 3.500 μνημεία, μουσεία και μνημονικούς τόπους σε σοβιετοκρατούμενα εδάφη της Ανατολικής Ευρώπης.²⁴⁹

Η τελευταία δημόσια διαμάχη εστίασε την προβληματική της όχι στο *τι* έγινε αλλά *ποιος* έκανε τις πράξεις που αποτέλεσαν τους κρίκους της αιτιώδους αλυσίδας που καταλήγει στη Σοά. Αφορμή αποτέλεσε η πολύκροτη διατριβή του νέου ιστορικού Ντάνιελ Γκόλντχαγκεν *Hitler's Willing Executioners* (Οι πρόθυμοι δήμειοι του Χίτλερ, 1996), στην οποία κεντρικό ερώτημα είναι *ποιος* διέπραξε το Ολοκαύτωμα εκτός από τα SS και την SD. Ο συγγραφέας ξεκινάει αναλύοντας τη σημειολογία μιας φωτογραφίας: Μια μητέρα γυρίζει την πλάτη σε έναν οπλισμένο στρατιώτη και τρέχει να διαφύγει. Κρατάει γερά ένα μικρό παιδί στην αγκαλιά της. Ο στρατιώτης ποζάρει, ένας άλλος στρατιώτης τον φωτογραφίζει. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για την αξία της φωτογραφίας ως ιστορικό ντοκουμέντο, μολονότι τα προβλήματα της τεκμηρίωσης για έναν ιστορικό είναι συχνά σισύφεια δουλειά. Το πίσω μέρος της φωτογραφίας είναι ακόμα πιο ενδιαφέρον. Αναγράφει «Μνήμες της επιχείρησης κατά των Εβραίων στην Ουκρανία», η φωτογραφία έχει αποσταλεί από τον στρατιώτη στην οικογένειά του στη Γερμανία. Ο ιστορικός καλείται να εξηγήσει ψυχρά και αποστασιοποιημένα ποια νοοτροπία, ποια ψυχολογικά ανακλαστικά έκαναν τον στρατιώτη να στείλει αυτή τη φωτογραφία στη μητέρα του.

²⁴⁸ Michael Beleites, "Isolierte Aufarbeitung? Zur zweigleisigen Erinnerungskultur in Deutschland und ihren Folgen", στο: Katrin Hammerstein, Ulrich Mähler, Julie Trappe και Edgar Wolfrum (επιμ.),... ό.π., σ. 49.

²⁴⁹ Anna Kaminsky, "Sichtbare Erinnerungen. Orte des Gedenkens und Erinnerns an die Opfer der kommunistischen Regime in Osteuropa", στο Katrin Hammerstein, Ulrich Mähler, Julie Trappe, Edgar Wolfrum (επιμ.), ... ό.π., σ. 252.

Η διατριβή του Γκόλντχαγκεν μέσα σε λίγες μέρες από την έκδοση της από τον σημαντικό εκδοτικό οίκο Harvard University Press, προκάλεσε σάλο. Οι *New York Times*, σε ασυνήθιστα σύντομο διάστημα από την έκδοση, αφιέρωσαν πολλές επαινετικές κριτικές. Μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 1996 πάνω από 700 άρθρα γράφτηκαν σε εφημερίδες. Ο Γερμανός ιστορικός Νόρμπερτ Φράι υπερασπίστηκε κάποιες θέσεις του βιβλίου, αλλά διαφώνησε στο βασικό επιχείρημα πως το Ολοκαύτωμα ήταν ένα «εθνικό πρότζεκτ» που υποστηρίχτηκε με θέρμη από σύσσωμο τον γερμανικό λαό.²⁵⁰ Ο Γκόλντχαγκεν μάλιστα, εξέδωσε τα γράμματα που του έστειλαν οι αναγνώστες σε βιβλίο (*Briefe an Goldhagen*, Berlin, 1997). Σύμφωνα με μερικές εφημερίδες, ο ίδιος, ως γιός ενός Εβραίου επιζώντα δεν θα μπορούσε να έχει αντικειμενική γνώμη για τη Σοά. Άλλοι τον κατηγόρησαν για «πλύση εγκεφάλου» (*Tagesspiegel*), και το περιοδικό *Der Spiegel* το σχολίασε ως ένα βιβλίο που δεν προσφέρει τίποτα καινούργιο. Στην ίδια γραμμή και η συντηρητική *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Γνωστοί ιστορικοί του Β' Π.Π. επίσης κατηγόρησαν το βιβλίο ως «κακή δουλειά», «επιστροφή στην αναπαραγωγή των πιο πρωτόγονων στερεοτύπων» κλπ.²⁵¹ Σε όλα σχεδόν τα έντυπα της περιόδου υπήρχαν τίτλοι όπως: «Γερμανία: Έθνος φονιάδων;» «Έθνος αντισημιτών;».

Θέση του Γκόλντχαγκεν είναι πως το σχέδιο της «Τελικής Λύσης» τελικά πραγματοποιήθηκε λόγω του ότι αυτό υλοποιούσε τους κρυφούς πόθους της πλειοψηφίας του γερμανικού λαού, στον οποίο υπάρχει ένας προαιώνιος και έντονα ριζωμένος «εξολοθρευτικός» (eliminationist) αντισημιτισμός.²⁵² Το βιβλίο, οι επιστημονικές αρετές του οποίου για πολλούς είναι αμφισβητήσιμες, χαρακτηρίστηκε εκδοτικό φαινόμενο, ενώ ο Ραούλ Χίλμπεργκ, κορυφαίος ιστορικός της Σοά, πρώτος το κατηγόρησε ως ανιστορικό. Οι διαφορετικές προσλήψεις του βιβλίου από το κοινό διαφαίνονται στην άποψη του επιζώντα της Σοά Ελί Βιζέλ, που υποστήριξε πως το βιβλίο πρέπει να διαβαστεί από κάθε παιδί στη Γερμανία. Στο βιβλίο του οι θύτες δεν ήταν πλέον οι «ναζί», οι «SS», αλλά οι «Γερμανοί» συλλήβδην που διέπραξαν

²⁵⁰ Norbert Frei, "Goldhagen, die Deutschen und die Historiker. Über die Repräsentation des Holocaust im Zeitalter der Visualisierung, στο: Martin Sabrow, Ralph Jessen και Klaus Große Kracht, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Grosse Kontroversen seit 1945*, Beck, München 2003, σ.143 [138151].

²⁵¹ Volker Ullrich, "Eine produktive Provokation. Die Rolle der Medien in den GoldhagenKontroverse", ό.π., σ. 154-155/156.

²⁵² Παρόλο που το βιβλίο αντιμετώπισε έντονη κριτική ήταν από τα πρώτα που έθεσαν το ερώτημα ποιος ήταν ο υπεύθυνος για τη γενοκτονία, αφήνοντας κατά μέρος τις δαιμονοποιήσεις που αντιμετώπιζαν τον Χίτλερ ως μοναδικό υπεύθυνο. Οι «Ομάδες Δράσης» (Einsatzgruppen), υπεύθυνες για την καταστροφή χωριών και τη μεταφορά Εβραίων σε στρατόπεδα, και οι «πορείες θανάτου» δεν είχαν έως τότε ερευνηθεί σχεδόν καθόλου. Βλ. Chris Lorenz...ό.π., σ. 78.

συνειδητά- εθελοντικά και όχι υπό διαταγές τη γενοκτονία των Εβραίων. Αυτή η πρωτόγνωρη «φαινομενολογία του φόνου», η «ανθρώπινη απανθρωπιά» των Γερμανών, που εν πλήρη συναίσθηση και χωρίς καμία ιδεολογική εφόρμηση διέπρατταν απερίγραπτα εγκλήματα, προκάλεσαν συζητήσεις, πολλαπλές εκδόσεις βιβλίων και μαραθώνιους συνεδρίων στη Γερμανία και όχι μόνο, παρόλο που στο Ισραήλ το βιβλίο είχε μικρή απήχηση.²⁵³ «Δεν πρόκειται για αντισηπτικές περιγραφές που συνηθίσαμε ως τώρα στην ιστοριογραφία», γράφει ο Γκόλντχαγκεν στον πρόλογο, «εδώ οι σφαγές προϋπέθεταν το αίμα, τα μυαλά και τα κόκκαλα των θυμάτων να εκτοξεύονται στα πρόσωπα και στα ρούχα των θυτών, γι' αυτό μιλάμε, και αυτή την σκληρότητα θα αντιμετωπίσουμε».³⁰² Ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει τις εκτελέσεις μικρών κοριτσιών στα δάση από το Τάγμα Εφόδου 101, η σαδιστικά οργασμική ευχαρίστηση των Γερμανών στοιχειώνει τον αναγνώστη, με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τον στοιχειώνουν οι περιγραφές από τις λογοτεχνικές *Ευμενίδες* του Τζόναθαν Λίττελ. Πού τελειώνει λοιπόν η ιστορία και πού ξεκινάει η πρόκληση και η λαγνεία της φρίκης, η σαγήνη προς το απερίγραπτα ωμό;

Ο κορυφαίος Ισραηλινός ιστορικός Γιεχούντα Μπάουερ, μολονότι βλέπει θετικά την κεντροθέτηση του βλέμματος του ιστορικού στον αντισημιτισμό ως εργαλείο ερμηνείας, αποδομεί μία προς μία τις βεβαιότητες του Γκόλντχαγκεν. Ο παράγοντας της βαθιά ριζωμένης στη γερμανική κοινωνία, ήδη από τον 19^ο αιώνα, αντισημιτικής ιδεολογίας δεν μπορεί να ερμηνεύσει ένα πολυσύνθετο φαινόμενο. Η απλουστευτική αυτή εξήγηση, μολονότι χρήσιμη, αγνοεί τον κοινωνικό και οικονομικό παράγοντα. Μετά το τέλος του Α' Π.Π. υπογράφεται η Συνθήκη των Βερσαλλιών τον Ιούνιο του 1919: Η ηττημένη Γερμανία θεωρείται υπαίτιος του πολέμου και υποχρεώνεται να καταβάλει το υπέρογκο ποσό των 132 δισεκατομμυρίων δολαρίων επειδή «ήρξατο χειρών αδίκων». Έτσι, τελεί υπό ένα καθεστώς ταπεινωτικού ελέγχου από τους νικητές του πολέμου. Ένα κατεστραμμένο και οικονομικά χρεωκοπημένο κράτος γυρεύει διέξοδο σε ένα πειραματικής μορφής δημοκρατικό πολίτευμα με ξένες πατερίτσες ως προϊόν της ήττας, την περίφημη «δημοκρατία της Βαϊμάρης». Η ουτοπία μετατρέπεται σε δυστοπία και σε μια «ανάπηρη δημοκρατία». Ο ακραίος υπερπληθωρισμός, η κρίση ταυτότητας, η παγκόσμια ύφεση, η οικονομική κρίση που ξεσπάει, σε συνδυασμό με την πολιτική βία και την έκρηξη εμφύλιων συγκρούσεων με καθημερινές αιματηρές μάχες και

²⁵³ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale university press, New Haven/London 2001, σ. 93. ³⁰² *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and The Holocaust*, Alfred A. Knopf, New York 1996.

θύματα στους δρόμους, δίνει φτερά στους ναζιστές που υπόσχονται με μεσσιανικό τρόπο την απαλλαγή από τα επιβεβλημένα δεινά.²⁵⁴ Μέχρι και ο ίδιος ο Γκέμπελς κορόιδευε την ευγένεια του δημοκρατικού συστήματος που άφηνε ανοιχτή την πόρτα στους ίδιους τους εχθρούς της. Αυτή η διάσταση δεν φαίνεται να αφορά τον Γκόλντχαγκεν, ο οποίος μεταγενέστερα παραδέχτηκε πως θα έπρεπε να λάβει υπόψη του περισσότερο τον οικονομικό παράγοντα.

Επιπλέον, ο «εξολοθρευτικός αντισημιτισμός» που αναλύει όλη την πορεία προς το ναζισμό, δεν μπορεί να ερμηνεύσει το γεγονός πως κόμματα με αντισημιτική ιδεολογία είχαν λιγότερο από το 10% των ψήφων στο γερμανικό κοινοβούλιο (παράδειγμα το συντηρητικό κόμμα το 1893), ενώ αγνοεί τη (μεγαλύτερη από αλλού) συμμετοχή και χειραφέτηση των Εβραίων στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Γερμανίας: Ήταν αποδεκτοί στη μεσαία τάξη, το κόμμα SPD αποτελούσε ανάχωμα στον αντισημιτισμό, η δημοκρατία της Βαϊμάρης άνοιξε στην κυριολεξία τις πύλες της στην εβραϊκή συμμετοχή στην πολιτική και στην ακαδημαϊκή ζωή, και μέχρι το 1930 κόμματα με αντι-αντισημιτική ιδεολογία αποτελούσαν την πλειοψηφία στη βουλή. Στις τελευταίες ελεύθερες εκλογές το 1932, πριν από την άνοδο του Χίτλερ, οι σοσιαλιστές, σε συνασπισμό με τους κομμουνιστές, τους δημοκράτες και τους καθολικούς συγκέντρωσαν ένα 50,2%, ενώ το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα με 41,9% ακόμα δεν πέτυχε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Αυτό φανερώνει πως ο αντισημιτισμός φυσικά ήταν υπαρκτό, αλλά όχι πλειοψηφικό φαινόμενο στη γερμανική κοινωνία. Ο Μπάουερ επιμένει στην περαιτέρω διερεύνηση του καίριου ρόλου των ελίτ στη διάχυση του αντισημιτισμού, καθώς μόνο αυτοί είχαν την καθοριστική δύναμη να δημιουργήσουν ένα κοινωνικό consensus ευνοϊκό προς τη ναζιστική πολιτική –αν και πρωτίστως για άλλους λόγους (και όχι τον αντισημιτισμό).²⁵⁵ Ο Σαούλ Φρήντλεντερ, στον αντίποδα του Γκόλντχαγκεν, και σε πλήρη διαφωνία με τις θέσεις του, ανέλυσε την έννοια του «λυτρωτικού αντισημιτισμού», την εμμονική και άκριτη, σχεδόν θρησκευτικών διαστάσεων προσήλωση του ναζιστικού κόμματος στη βούληση του «φύρερ». Ο Χίτλερ επιθυμούσε μια νικηφόρα λυτρωτική πάλη και η αντιεβραϊκή

²⁵⁴ Για την πορεία της Γερμανίας μετά τον Α' Παγκόσμιο, μέχρι και το 1933 βλ. Heinrich A. Winkler, *Βαϊμάρη. Η ανάπηρη δημοκρατία, 1918-1933*, Πόλις, Αθήνα 2011, passim.

²⁵⁵ Ο Μπάουερ κατηγορεί τον Γκόλντχαγκεν για έλλειψη μιας ευρωπαϊκής οπτικής. Η εξαιρετική ανάλυση του Μπάουερ για το Goldhagen-debate στο: Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust...* ό.π., σ. 93-105.

ιδεολογία είχε διαποτίσει κάθε κύτταρο μιας κοινωνίας που ήταν έτοιμη να αναφλεγεί.²⁵⁶

Ταυτόχρονα, η διαμάχη για τον πραγματικό ρόλο της «άσπιλης» Βέρμαχτ προκάλεσε άλλη μια μεγάλη έριδα. Η περιοδεύουσα έκθεση για τα εγκλήματα της Βέρμαχτ που πρωτοπαρουσιάστηκε το 1995 στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας του Αμβούργου στάθηκε η αφορμή για τη συζήτηση σχετικά με το ρόλο της Βέρμαχτ έως τότε στην εξολόθρευση των Εβραίων και των Σλάβων.³⁰⁶ Στην έκθεση μέσα από φωτογραφικό και αρχειακό υλικό τονιζόταν το γεγονός πως δεκαοκτώ εκατομμύρια Γερμανοί υπηρέτησαν στη Βέρμαχτ σε έναν πόλεμο με κύριο στρατηγικό στόχο την εξόντωση ολόκληρων πληθυσμών. Η αποκάλυψη πως δέκα από τις συνολικά οκτακόσιες φωτογραφίες δεν αφορούσαν τη Βέρμαχτ, αλλά θύματα της σοβιετικής μυστικής αστυνομίας ή Φιλανδούς και Ούγγρους συνεργάτες της Βέρμαχτ οδήγησε στο κλείσιμο της έκθεσης και στο στιγματισμό της από επιφανείς συντηρητικούς ιστορικούς ως «ερασιτεχνικής φάρσας».²⁵⁷ Ήταν ζήτημα χρόνου να αμφισβητηθεί μια έκθεση που, παρ' όλες τις εκθεσιακές αστοχίες της, κλόνιζε για πρώτη φορά τη νομιμοποιημένη θέση της Βέρμαχτ στη γερμανική ιστορική κουλτούρα.²⁵⁸ Χαρακτηριστικός τίτλος ήταν αυτός της *Süddeutsche Zeitung*: «Οι πατέρες (μας) ως

²⁵⁶ Το δίτομο έργο του Σαούλ Φρήντλεντερ κυκλοφόρησε και στα ελληνικά από τις εκδόσεις Πόλις (πρωτοεκδόθηκε το 1997 και το 2007), και όπως αναφέρει η Ρίκα Μπενβενίστε στο επίμετρο, αποτελεί ιστοριογραφικό ορόσημο για το εκδοτικό τοπίο της χώρας. Saul Friedländer, *Η Ναζιστική Γερμανία*

²⁵⁷ Έτσι τη χαρακτήρισαν ιστορικοί όπως ο Michael Stürmer, ιστορικός σύμβουλος του Κολ, ο Horst Möller, διευθυντής του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ιστορίας στο Μόναχο, ο Rolf-Dieter Müller κ.ά. Βλ. Chris Lorenz...ό.π., σ. 79. Η μεγαλύτερη πρόκληση για το κοινό ήταν η αποκάλυψη του ρόλου ενός στρατού που έως τότε θεωρούνταν πως δεν είχε συμμετοχή στη γενοκτονία και στην υποδούλωση των «κατώτερων» σλαβικών λαών. Η έκθεση ξανάνοιξε το 2001 με νέα επιστημονική επιτροπή. Η νέα θεματική ενότητα για την Ελλάδα δεν περιλαμβανόταν στην προηγούμενη έκθεση. Η νέα έκθεση είχε επιστημονικά αρτιότερο επίπεδο και έγινε ευρέως αποδεκτή, με τις αναμενόμενες αντιδράσεις νεοναζιστικών ομάδων, οι διαδηλώσεις των οποίων προσέλαβαν μεγαλύτερες διαστάσεις κάλυψης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, πολλές φορές εις βάρος της ίδιας της έκθεσης. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...ό.π.*, σ. 100-108.

²⁵⁸ Σύμφωνα με τον Βόλφραμ Βέτε η Βέρμαχτ ήταν ένα κομμάτι της γερμανικής βιογραφίας και νοοτροπίας. Η εμμονική πίστη στο μύθο της «καθαρής» Βέρμαχτ είχε να κάνει κυρίως με την τόνωση της αυτοπεποίθησης του γερμανικού στρατού, ιδιαίτερα την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Βλ. Detlef Bald, Johannes Klotz και Wolfram Wette, *Mythos Wehrmacht. Nachkriegsdebatten und Traditionspflege*, Aufbau Taschenbuch, Berlin 2001, σ. 79. Στο βιβλίο αυτό αναλύεται η θέση της Βέρμαχτ στις πολιτικές διαχείρισης του παρελθόντος από το τέλος του πολέμου μέχρι σήμερα και η «περιπέτεια» της έκθεσης μέχρι την αίσια κατάληξή της. Η έκθεση απασχόλησε πολύ τα μέσα ενημέρωσης, με πάνω από 10.000 σχετικά άρθρα να έχουν δημοσιευτεί στη Γερμανία. Οι προοδευτικές εφημερίδες *Süddeutsche Zeitung*, *Frankfurter Rundschau*, *Die Zeit* τάχθηκαν υπέρ της έκθεσης σε αντίθεση με τις συντηρητικές *Frankfurter Allgemeine Zeitung* και *Die Welt*. Βλ. Ibid. σ. 149. Ενδιαφέρουσα είναι η αντιμετώπιση της Βέρμαχτ από το 1960 ως το 1990: Τη δεκαετία του '60 τονιζόταν σε λογοθετικό επίπεδο η αντίθεση SS και Βέρμαχτ ως δίπολα ενσάρκωσης του κακού και του καλού (ξεχνώντας πως στις 28 Απριλίου του 1941 SS και Βέρμαχτ είχαν έρθει σε κοινή συμφωνία

και οι Εβραίοι, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 1367-1375.

³⁰⁶ Το 1995 ήταν ούτως ή άλλως συμβολικό έτος: σηματοδοτούσε τα πενήντα χρόνια από το τέλος του πολέμου και τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα. Να αναφέρουμε επίσης πως η χρονιά εκείνη ήταν σημαντική γιατί σημειώθηκε μια «έκρηξη του παρελθόντος» που παρατηρήθηκε με νέες εκθέσεις για το ναζισμό σε μουσεία στο Βερολίνο, το Αμβούργο, την Κολωνία, το Αννόβερο και αλλού, όπως επίσης και με την πρωτοφανή επισκεψιμότητα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Βλ. Jeffrey Herf... ό.π., σ. 369.

θύτες», στο σχετικό άρθρο της οποίας η έκθεση παρομοιαζόταν με μαγνήτη για το κοινό (Publikumsmagnet).²⁵⁹ Ενδιαφέρουσα είναι η θέση του ιστορικού Βόλφγκανγκ Μπεντς πως στη συλλογική συνείδηση των Γερμανών δεν είναι παρόντα και αρκούντως επεξεργασμένα τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στη Σοβιετική Ένωση από τη Βέρμαχτ.²⁶⁰

Όπως και στο «Γκόλντχαγκεν-ντιμπέιτ», η συζήτηση για τη Βερμαχτ κατέδειξε την τάση «αμνησίας» άβολων πτυχών του πολέμου.²⁶¹ Το 2001, η επαναλειτουργία της έκθεσης με νέα επιτροπή και καινούργιο εκθεσιακό υλικό οδήγησε στην κυκλοφορία ενός πλήρους καταλόγου της έκθεσης, στον οποίο αναδεικνύονται οι έξι διαστάσεις του εγκλήματος της Βερμαχτ: γενοκτονία των Εβραίων της Σοβιετικής Ένωσης, μαζικές εκτελέσεις των Ρώσων αιχμαλώτων πολέμου, υποσιτισμός επιλεγμένων πληθυσμιακών ομάδων, εκτοπίσεις και καταναγκαστική εργασία, αντίποινα και εκτελέσεις αιχμαλώτων. Η γεωγραφική διεύρυνση της έκθεσης οφειλόταν εν πολλοίς στη συμμετοχή του Χ. Φλάισερ στο νέο επιστημονικό συμβούλιο. Ήταν αρμόδιος, από θεματική άποψη, για τα αντίποινα και τις εκτελέσεις ομήρων και, από γεωγραφική, για τα Βαλκάνια, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, για την οποία ελάχιστη αναφορά είχε γίνει στην πρώτη έκθεση. Στα δύο μέρη του καταλόγου αναλύονται οι οργανωτικές δομές και οι προϋποθέσεις δημιουργίας του σώματος και κατόπιν αναλύονται λεπτομερώς με περισσότερο αρχαιακό υλικό και λιγότερα φωτογραφικά ντοκουμέντα οι δολοφονικές ενέργειες της Βερμαχτ.²⁶² Ο τόμος περιέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για τις μεταπολεμικές δίκες

για τη γενοκτονία των Εβραίων), σε αντίθεση με την σταδιακή στροφή από το 1995 και έπειτα, με τη μερική τουλάχιστον ταύτιση της Βέρμαχτ με τη γενοκτονία και τη τρομοκρατία. Ibid. σ. 91, 117.

²⁵⁹ *Süddeutsche Zeitung*, 02.02.99.

²⁶⁰ Βλ. Hans- Günther Thiele (επιμ.), *Die Wehrmachtausstellung. Dokumentation einer Kontroverse*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1997, σ. 8-9, 12, 30.

²⁶¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα: Οι δέκα τόμοι του *Das Deutsche Reich und der Zweiten Weltkrieg* (Το Τρίτο Ράιχ και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος) που εξέδωσε το Κέντρο Έρευνας Στρατιωτικής Ιστορίας στη Γερμανία, δεν περιέχει ούτε ένα κεφάλαιο για την εμπλοκή της Βερμαχτ στη Σοά. Chris Lorenz... ό.π., σ. 80.

²⁶² Στον κατάλογο αναφέρεται πως η γενοκτονία των Εβραίων της Σοβιετικής Ένωσης δεν θα ήταν δυνητικά πραγματοποιήσιμη χωρίς τη συνδρομή της Βερμαχτ στο έργο των SS. Η Βερμαχτ ήταν υπεύθυνη για τη σύλληψη και τη γκετοποίηση των Εβραίων, καθώς και για την καταναγκαστική εργασία στα στρατόπεδα κράτησης. Ο αριθμός των Εβραίων της ΕΣΣΔ που έπεσαν θύματα της Βερμαχτ υπολογίζεται μεταξύ ενός και 2,9 εκατομμυρίων. Βλ. Hamburger Institut für Sozialforschung

εγκληματιών πολέμου, όπως για παράδειγμα η δίκη του Μάνσταιν,³¹³ και για τις αντιδράσεις του κόσμου στις γερμανικές και αυστριακές πόλεις στις οποίες «ταξίδεψε» η έκθεση.³¹⁴

Σχετικά με την ελληνική έριδα, μπορούμε να πούμε πως η Ελλάδα παραμένει όμηρος των διαδοχικών μετασηματισμών της συλλογικής μνήμης του Εμφυλίου Πολέμου. Το επίδικο των διαμαχών αφορά ξανά τη διάκριση μνήμης-ιστορίας σε μια κοινωνία θυμάτων και όχι θυτών αυτή τη φορά, την ελληνική. Οι διαμάχες αυτές φανερώνουν τους λόγους για τους οποίους η επεξεργασία του παρελθόντος στην Ελλάδα διαφέρει από τις υπόλοιπες πρώην κατεχόμενες χώρες και η αιτία γι' αυτό είναι, όπως αναφέρθηκε, ο Εμφύλιος. Η δημόσια αυτή συζήτηση ανοίγει με ένα άρθρο των πολιτικών επιστημόνων Νίκου Μαραντζίδη και Στάθη Καλύβα στην εφημερίδα *Τα Νέα* με τίτλο «Νέες τάσεις στη μελέτη του Εμφυλίου» (21/03/04), μολονότι είχαν προηγηθεί ήδη το 2000 κείμενα των προαναφερθέντων σε τόμο του Μαρκ Μαζάουερ. Το κύριο επιχείρημα του «Νέου Κύματος» ήταν πως η συζήτηση στην Ελλάδα δεν αφορούσε την αντιπαράθεση Κατοχή- Αντίσταση αλλά τη σύγκρουση κομμουνισμού- αντικομμουνισμού. Επιπρόσθετα παρέθεσαν ένα *Δεκάλογο* με τις θέσεις τους που συμπυκνώνουν τις αρχές μιας «φρέσκιας» ματιάς για τον Εμφύλιο και όλη την περίοδο. Τα νέα πορίσματα συνοψίζονταν στις αρχές της αποϊδεολογικοποίησης του ερευνητή και του ξεπεράσματος απλών εννοιολογικών σχημάτων ερμηνείας της δεκαετίας του 1940.³¹⁵ Η ουσία της νέας ιστοριογραφικής

και νερό». Ibid. σ. 226. Στο κεφάλαιο για την Ελλάδα και τη Σερβία αναφέρεται πως μεταξύ Απριλίου του '41 και Σεπτεμβρίου του '44 δολοφονήθηκαν από τη Βερμαχτ στην Ελλάδα 20.000 πολίτες. Ibid. σ. 530. Σχετικά με την ελληνική περίπτωση αναλύονται στην έκθεση και στον τόμο οι καταστροφές των χωριών Κομμένο και Καλάβρυτα.

³¹³ Ο Έριχ φον Μάνσταιν ήταν στρατάρχης κατά το Β' Π.Π., δικάστηκε το 1949 και μετά την αποφυλάκιση του το 1953 τοποθετήθηκε ως Σύμβουλος Εθνικής Άμυνας στο πλευρό του καγκελάριου Κόνραντ Αντενάουερ.

³¹⁴ Το 1995 και για τα επόμενα τέσσερα χρόνια η έκθεση μεταφέρθηκε σε τριάντα τρεις πόλεις της Γερμανίας και της Αυστρίας προσελκύοντας περισσότερους από 800.000 επισκέπτες. Οι μεγαλύτερες αντιδράσεις του κόσμου σημειώθηκαν στο Μόναχο το 1997, όπου το συντηρητικό κόμμα των χριστιανοκοινωνιστών CSU (δεξιότερη εκδοχή του CDU) παρακίνησε μεγάλες διαδηλώσεις την 1^η Μαρτίου με περίπου 5.000 διαδηλωτές από όλη την επικράτεια της Βαυαρίας. Το σοσιαλιστικό SPD

(επιμ.), *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*, Ausstellungskatalog, Hamburger Edition, Hamburg 2002, σ. 11-12, 77. Στον κατάλογο βρίσκουμε στοιχεία (φωτογραφίες, αρχαιακό υλικό με έγγραφα διαταγών) για πογκρόμ και μαζικές εκτελέσεις στα ουκρανικά εδάφη (π.χ. πόλεις Lemberg, Tarnopol και Κίεβο με 4.000, 600 και 33.771 θύματα αντίστοιχα), για τις μαζικές πορείες θανάτου των Ρώσων αιχμαλώτων πολέμου, τις λεηλασίες ουκρανικών πόλεων (π.χ. Charkow) και άλλα. Βλ. Ibid. σ. 94-104, 160-165. Η παράθεση ενός εγγράφου διοικητή που περιγράφει τις πορείες των αιχμαλώτων είναι χαρακτηριστική: «Καθώς πηγαίναμε προς το στρατόπεδο κράτησης, παρατηρήσαμε στην γραμμή παράταξης πως δεκατρείς αιχμάλωτοι είχαν πεθάνει καθώς κείτονταν στο έδαφος τα πτώματά τους. Ήδη είχαμε 840 άρρωστους και τα τρόφιμα που μας είχαν σταλεί αρκούσαν μόνο για δύο μέρες και περιλάμβαναν μονάχα ψωμί

έδωσε τη δική του απάντηση στις συντηρητικές αντιδράσεις, με μια αντι-διαδήλωση 10.000 ατόμων από αντιφασιστικές ομάδες, τους πράσινους και με την υποστήριξη της Αντιρατσιστικής Ένωσης Μονάχου. Βλ. Hamburger Institut für Sozialforschung (επιμ.), ... ό.π., σ. 692. Και στη Βρέμη το CDU προσπάθησε να εμποδίσει την πραγματοποίηση της έκθεσης, η οποία συγκέντρωσε το 1997 μέσα σε λίγους μήνες 52.000 επισκέπτες και υποστηρίχτηκε από τον σοσιαλιστή δήμαρχο του SPD Henning Scherf. Ibid. σ. 699.

³¹⁵ Δέκα σημεία: 1. Μετακίνηση της χρονολογικής έναρξης του Εμφυλίου στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944), 2. Αποφόρτιση και αποστασιοποίηση, 3. Αποφυγή ηρωοποίησης και δαιμονοποίησης, 4. Έρευνα θεμάτων ταμπού, όπως η βία και η συνεργασία με τις αρχές κατοχής, 5. Αλλαγή του χαρακτήρα της έρευνας, 6. Τάση προς το μερικό και το τοπικό, 7. Ξεπέραςμα απλουστευτικών εννοιολογικών σχημάτων, 8. Ανάδειξη της πολυμορφίας του Εμφυλίου, 9. Στροφή προς το μαζικό επίπεδο και μελέτη των απλών ανθρώπων μέσα σε ένα πλαίσιο ανασφάλειας, 10. Ένταξη του

σχολής όμως δεν περιοριζόταν σε αυτές τις αρχές, αλλά κυρίως στην πρόταση μετάθεσης της έναρξης του Εμφυλίου Πολέμου από το 1946 στο 1943, όταν έλαβαν μέρος οι πρώτες ενδοελληνικές συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΛΑΣ, τις εθνικόφρονες αντιστασιακές ή δοσιλογικές οργανώσεις και τα Τάγματα Ασφαλείας. Η Ιωάννα Παπαθανασίου υπογραμμίζει πως η απουσία συναίνεσης στην αποδοχή των χρονικών ορίων του Εμφυλίου και η μετατόπισή τους στην Αντίσταση αποτελούν μια ασφαλή ίσως ένδειξη των αδυναμιών της ελληνικής ιστοριογραφίας να αναδείξει τον Εμφύλιο ως αυτόνομο αντικείμενο μελέτης.³¹⁶

Με αυτήν την προτεινόμενη διάκριση που ταυτίζεται με το επίσημο μετεμφυλιακό αφήγημα των «τριών γύρων» με ενιαίο στόχο την κατάληψη της εξουσίας από το ΕΑΜ/ΚΚΕ (Κατοχή, Δεκεμβριανά, «συμμοριτοπόλεμος»), ευρισκόμενο σε πλήρη ισχύ τουλάχιστον μέχρι τη Μεταπολίτευση, το «Νέο Κόμμα» υποτίμησε τη σημασία της ξένης στρατιωτικής κατοχής, αγνόησε πως την περίοδο 1946-1949 το άλλοτε εαμικό μπλοκ μετείχε εν μέρει μόνο στο «δεύτερο αντάρτικο», καθώς οι πληθυσμοί των αστικών κέντρων αλλά και τα μικρότερα σοσιαλιστικά κόμματα διαφοροποίησαν τη θέση τους σε μεγάλο ποσοστό. Από την άλλη, η δυναμική και η σφοδρότητα του αντιστασιακού συνασπισμού της περιόδου 1946/47-‘49 δεν συγκρίνεται με την περίοδο της Κατοχής, ενώ ο ρόλος, τα πρόσημα και το εκτόπισμα του «ξένου παράγοντα» αλλάζουν ριζικά. Σύμφωνα με τους εκπροσώπους του «Νέου Κόματος» ο Β’ Παγκόσμιος μόνον εκ παραδρομής και για μόλις δύο χρόνια (1941- ‘43) πήρε τη μορφή αντιφασιστικού πολέμου, ενώ ο Β’ Παγκόσμιος και ο Ψυχρός Πόλεμος ιδιαίτερα μετά το 1943 συγκλίνουν και συγχωνεύονται. Ο Γιώργος Μαργαρίτης τονίζει πως αυτό δεν είναι ένα καινούργιο σχήμα, αφού συμπίπτει με τη βασική θεώρηση όλων σχεδόν των ρευμάτων που στόχευσαν κατά καιρούς στην «αναθεώρηση» του χαρακτήρα του Πολέμου. Ειδικότερα, αυτό το σχήμα πρωτοϋποστηρίχτηκε τη δεκαετία του 1960 από ιστορικούς της τότε Δυτικής Γερμανίας, ενώ ταυτίζεται ακόμη και με την επιχειρηματολογία του «Τρίτου Ράιχ»

από το 1943 και μετά, όταν είχαν αντιστραφεί οι συνθήκες στο ανατολικό μέτωπο και η ήττα άρχισε να προδιαγράφεται με σαφήνεια.³¹⁷

Εμφυλίου σε ευρύτερα θεωρητικά και συγκριτικά πλαίσια. Εφημ. *Ta Néa*, 21/3/2004. Οι περισσότερες από αυτές τις υποτιθέμενες «νεοτεριστικές» αρχές συνιστούν αυτονόητα επιστημονικά προτάγματα. ³¹⁶ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής- Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936- 1949», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 200. ³¹⁷ Γ. Μαργαρίτης, «Τελικά ο Χίτλερ δεν είχε και τόσο άδικο!», *Ta Néa*, 16-17/7/2005.

Το «Νέο Κύμα» επίσης αντέταξε στη «λευκή» και την «κόκκινη τρομοκρατία», αναπτύσσοντας το επιχειρήμα του για την δεύτερη σε μελέτες και ανακοινώσεις.²⁶³ Οι θέσεις των δύο ερευνητών πως οι πιο πολύνεκρες μάχες στη διάρκεια της Κατοχής δεν έγιναν ανάμεσα σε Έλληνες και ξένους, αλλά αποκλειστικά μεταξύ Ελλήνων θυμίζουν τα λόγια του τέως βασιλιά Παύλου πως ο Εμφύλιος είχε πιο πολλά θύματα απ' την Κατοχή.²⁶⁴ Το άρθρο του Καλύβα για τη λογική της βίας στον Εμφύλιο, επικεντρώνεται στο επιχειρήμα πως στην πλειονότητά τους οι σχετικές μελέτες παρέκαμψαν το ζήτημα της βίας, και υποστηρίζει πως πίσω από πολιτικά κίνητρα για το ξέσπασμα της εμφυλιακής βίας βρίσκονταν προσωπικά κίνητρα, παραδοσιακές έριδες ανάμεσα σε χωριά, έχθρες, οικογενειακές διενέξεις, παλαιότερες κομματικές συγκρούσεις και αντιπαλότητες.²⁶⁵ Αυτή η μέθοδος

²⁶³ Ο Στάθης Καλύβας διεξήγαγε έρευνα σε 57 χωριά της Αργολίδας και σε μια επαρχία του νομού Πέλλας παίρνοντας προφορικές συνεντεύξεις και εξετάζοντας τοπικά αρχεία. Με βάση τη μεθοδολογία που πρότεινε, η κόκκινη βία ήταν εκτεταμένη και, από τα συμπεράσματα που έβγαλε από την επιτόπια έρευνα, σε συντριπτική πλειονότητα μεγαλύτερη από τη «λευκή τρομοκρατία». Ενδεικτικά, καταμετρά τα θύματα κατά τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ΕΑΜ σκότωσε 368 άτομα, ενώ οι Γερμανοί και οι Ταγματασφαλίτες μόνο 308 (αναλογία 54,6 % έναντι 45,4%). Το ερμηνευτικό μοντέλο του Καλύβα προτάσσει τις λεπτομερείς έρευνες νομό- νομό προκειμένου να βγουν συμπεράσματα για την έκταση της εμφυλιακής βίας σε όλη την ελληνική επικράτεια. Ο ίδιος παραδέχεται πως «η μεμονωμένη χρήση καθεμιάς από τις πηγές αυτές εμπεριέχει μεθοδολογικά προβλήματα που είναι γνωστά». Βλ. Στάθης Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σ. 190. Βλ. και τις μεταγενέστερες απαντήσεις του Θανάση Σφήκα: «Μια άλλη συζήτηση που μυρίζει ναφθαλίνη: Ο Μελιγαλάς, το κονσερβοκούτι και η αναθεώρηση της Ιστορίας», *Ουτοπία*, τχ. 69, σ. 167-175/Thanasis D.Sfikas, Anna Mahera, “Does the Iliad need an Agamemnon version? History, Politics and the Greek 1940s”, *Historiein*, τχ. 11 (2011), Νεφέλη, σ. 80-99.

²⁶⁴ Σε άρθρο του ο Νίκος Μαραντζίδης ανακαλεί εμπειρία του από πανεπιστημιακή παράδοση, όπου και ρώτησε τους φοιτητές του ονόματα πρωταγωνιστών της δεκαετίας του '40. Η έκπληξη του ήταν μεγάλη όταν ονόματα όπως του Ζέρβα ή του Ψαρού είχαν εξοβελιστεί και η μόνη μνεία ήταν για τον Βελουχιώτη: «Τι ειρωνεία αλήθεια για την αστική παράταξη της δεκαετίας του '50 η νίκη της να καταλήξει εκεί!». Ο Μαραντζίδης ουσιαστικά κάνει λόγο για ένα φαινόμενο αυτολογοκριμένης μνήμης. Βλ. *Βήμα*, 9 /7/2006.

²⁶⁵ Στο ίδιο άρθρο ο Καλύβας υποστηρίζει πως η εμφυλιακή βία δεν είναι γεγονός που αποδεικνύεται από το μέτρημα των θυμάτων. Το άρθρο του «The Logic of Violence in Civil War» μπορεί να βρεθεί στο <http://www.nd.edu/~cmendez/1/datos/papers/kalyvas.pdf> (16/10/09). Την τοπική έρευνα στην Αργολίδα την πραγματοποίησε διότι «δυστυχώς απουσιάζουν εργασίες που να

επικέντρωσης στον γεωγραφικό χάρτη της κατοχικής βίας αποδίδει χρήσιμες αναλύσεις, όμως υποβιβάζεται η ιδεολογική και πολιτική στράτευση σε ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά που καθόρισαν τη σύγκρουση. Το μοντέλο της βίας είναι ουσιώδες εργαλείο πολιτικής επιστήμης, εντούτοις ισοπεδώνει άλλες διαστάσεις, όπως την πολλαπλότητα των θέσεων των υποκειμένων.³²¹

τοποθετούν το πρόβλημα της βίας στο κέντρο της ανάλυσης και να το προσεγγίζουν με τρόπο συστηματικό». Βλ. Στάθης Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Ηλίας Νικολακόπουλος... ό.π., σ. 188.

Σύμφωνα με τον Χάγκεν Φλάισερ, η ερευνητική εμμονή του Καλύβα και των²⁶⁶ εκπροσώπων του «Νέου Κύματος» με τις ανθρωποκτονίες -και τη συγκριτική καταμέτρησή τους (και μάλιστα με σαθρή τεκμηρίωση)- αποστερεί από την ιστορική έρευνα το *κατανοείν*, αναγάγοντας τα ιστορικά και πολιτικά φαινόμενα στις άμεσες ατομικές τους συνιστώσες.²⁶⁷ Η κατανόηση των ιστορικών δυνάμεων που συγκρούστηκαν με αφετηρία το μικροεπίπεδο, τις ατομικές συμπεριφορές και τους τοπικούς συσχετισμούς δυνάμεων, απομακρύνει από τον ιστορικό πυρήνα και εντάσσει την ερμηνεία του Εμφυλίου σε μια συστημική θεώρηση ουδετεροποίησης και αποδυνάμωσης της πολιτικής διάστασης των γεγονότων.²⁶⁸ Αμφισβητείται ακόμα η αναγωγή των συμπερασμάτων για την «κόκκινη βία» στην Αργολίδα σε γενικευμένη παραδοχή για τον σαρωτικό υπερκερασμό της λευκής (από την ελληνική Δεξιά) και της μαύρης (από τους κατακτητές και συνεργάτες) από την κόκκινη βία σε όλο τον ελλαδικό χώρο.²⁶⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο, ακολούθησε έντονη δημόσια αντιπαράθεση από τις στήλες καθημερινών εφημερίδων και άλλων εντύπων, με συμμετοχή ιστορικών, ανθρωπολόγων, πολιτικών επιστημόνων και άλλων ερευνητών. Η ελληνική “Historikerstreit”, παρόλο που δεν γνώρισε την ευρύτητα και την παραγωγικότητα των συζητήσεων της αντίστοιχης γερμανικής, πήρε εκρηκτικές διαστάσεις μέσα από τις εφημερίδες και τις δημόσιες συζητήσεις. Μια από τις τελευταίες συγκρουσιακές

²⁶⁶ Αντώνης Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 35.

²⁶⁷ Χάγκεν Φλάισερ, «Η ‘κόκκινη’ και η ‘μαύρη’ βία», *Το Βήμα*, 10/1/2010.

²⁶⁸ Βλ. και την πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση τριών ειδικών ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων, του Ηλία Νικολακόπουλου, του Κωνσταντίνου Τσουκαλά και του Νίκου Αλιβιζάτου για τον Εμφύλιο Πόλεμο και την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού»: «Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στο πλαίσιο του «σύντομου 20^{ου} αιώνα», *Ενθέματα Αυγής*, 25/12/2009.

²⁶⁹ Ο Στάθης Καλύβας παραδέχεται πως «μολονότι δε θα έπρεπε τα στοιχεία αυτά (σημ. για τη γεωγραφική κατανομή της βίας στα 57 χωριά των επαρχιών Άργους και Ναυπλίας του νομού Αργολίδας) να γενικευτούν πέρα από την Αργολίδα, δεν υπάρχει κανένας λόγος να δεχτούμε a priori και ελλείψει συστηματικών στοιχείων ότι η Αργολίδα αποτελεί ‘εξαίρεση’... Είναι αδύνατο να υπολογιστεί με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία ο συνολικός αριθμός των θυμάτων της κόκκινης βίας στην περίοδο της Κατοχής, αλλά **πρέπει** να είναι μεγάλος». Στάθης Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη προσέγγιση»... ό.π., σ. 197-198. Σύμφωνα με τον Φλάισερ, η τεκμηρίωση της «κόκκινης βίας» με αριθμούς αναδεικνύει μια ποσοτική προσέγγιση στην κατοχική βία και στηρίζεται σε επισφαλείς βάσεις δεδομένων, όπως λίστες ανθρωποκτονιών που συντάχτηκαν από ερασιτέχνες ιστορικούς της σκληροπυρηνικής Δεξιάς, με προεξάρχοντα τον νομάρχη της ΕΡΕ Αντωνόπουλου, πρώην στελέχους τοπικής αντιστασιακής οργάνωσης. Χάγκεν Φλάισερ, «Η ‘κόκκινη’ και η ‘μαύρη’ βία»...ό.π. Πβλ. Χ. Φλάισερ, Βιβλιογραφικός Οδηγός του τόμου *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 76.

πτυχές αφορά την έκθεση του Βρετανού ταγματάρχη Ουάλλας.²⁷⁰ Η έκθεση ερμηνεύτηκε ως ένα ακόμα αντιπροσωπευτικό δείγμα της επισκίασης της «μαύρης τρομοκρατίας» από την «κόκκινη» που ξεπερνά σε μέγεθος, έκταση και συνέπειες την προηγούμενη. Εντούτοις, η έκθεση είχε καθοριστικό ρόλο για τις αντιστασιακές οργανώσεις, καθώς είχε ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής έναντι του ΕΑΜ και τη δημιουργία εχθρικού κλίματος προς αυτό.³²⁶

Η έκθεση για την πανελλαδική έρευνα κοινής γνώμης με θέμα τον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο που πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 2009 από ερευνητές του Πανεπιστημίου Μακεδονίας και τον Νίκο Μαραντζίδη, ανάμεσα σε άλλα ερωτήματα επικεντρώνεται στους πρωταγωνιστές του Εμφυλίου. Τα στοιχεία ταυτίζουν τα πρόσωπα της Αντίστασης με τα πρόσωπα του Εμφυλίου, δηλαδή πρώτα τίθεται ο Άρης Βελουχιώτης, και ακολουθούν οι Νίκος Ζαχαριάδης, Ναπολέον Ζέρβας, Χαρίλαος Φλωράκης, Γεώργιος Παπανδρέου και Αλέξανδρος Παπάγος. Η έκθεση καταλήγει στο εξής συμπέρασμα ως λογική απόληξη: «Γίνεται φανερό ότι στη συλλογική συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας, ο Εμφύλιος Πόλεμος παρουσιάζει μια συνέχεια από τα χρόνια της κατοχής μέχρι το 1949». Ενδεχομένως όμως αυτό το οποίο συμβαίνει είναι ότι ο Άρης Βελουχιώτης είναι η πιο εμβληματική μορφή της εποχής και για αυτό ο κόσμος αναφέρει πρώτα το όνομά του. Ακόμα αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι γενικά η Αντίσταση είναι πιο γνωστό και πιο «αβανταδόρικο» θέμα όπως και οι ήρωές της, οπότε επέρχεται η σύγχυση με τους πιο άγνωστους του Εμφυλίου. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία ερώτησης σχετικά με την Αντίσταση στο ερωτηματολόγιο. Με τη συγκεκριμένη έρευνα λοιπόν οδηγούνται τα συμπεράσματα στην υποβάθμιση της Αντίστασης έναντι του Εμφυλίου. Η διεύρυνση του Εμφυλίου μέσα στην Αντίσταση και η τελεολογική αντιμετώπιση της Κατοχής είναι άλλωστε από τις βασικές παραδοχές του «Νέου Κύματος». Ο Νίκος Μαραντζίδης επίσης εξέδωσε ένα βιβλίο για τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας όπου επιχειρείται, σύμφωνα με τον ίδιο, «πολύ περισσότερο από την ηρωική διάσταση ή το

εισαγωγικό σημείωμα: Στάθης Ν. Καλύβας, Ωκεανίδα, Αθήνα 2009.

³²⁶ Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για το μοιραίο ρόλο του Ουάλλας στη μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής έναντι του ΕΑΜ. Αποφασιστικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η συνομιλία του Ουάλλας με τον πρεσβευτή της Βρετανίας Λήπερ που οδήγησε στο ναυάγιο των διαπραγματεύσεων με αντιπροσωπεία των ανταρτών (έξι εκπρόσωποι) στο Κάιρο τον Αύγουστο του 1943. Ένα από τα διαδικαστικά θέματα που θα συζητούνταν ήταν η αναγνώριση του αντάρτικου ως τμήμα του ελληνικού στρατού, καθώς με αυτόν τον τρόπο οι Βρετανοί πίστευαν ότι θα ανατρεπόταν κατά πολύ ο

²⁷⁰ Πέτρος Μακρής-Στάικος, *Βρετανική πολιτική και αντιστασιακά κινήματα στην Ελλάδα. Η απόρρητη έκθεση του ταγματάρχη David J. Wallace*, μτφρ.-επιμέλεια-σημειώσεις: Πέτρος Στ. Μακρής-Στάικος,

κίνδυνος εμφυλίου πολέμου. Οι συζητήσεις με τη «βοήθεια» του Ουάλλας ναυάγησαν. Ο Ουάλλας, προσωπικός φίλος του Ήντεν, ασκούσε μεγάλη επιρροή και οι απόψεις του ότι «οι Έλληνες [...] είναι ένας βασικά αδιόρθωτος και άχρηστος λαός» είναι ενδεικτικές των αποτελεσμάτων των παρεμβάσεων του στις διαπραγματεύσεις. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944*, τόμος Α', Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σ. 457-458. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Προς τι η προβολή ενός μοιραίου ανθρώπου;», *Τα Νέα*, 28/11/2009.

ιδεολογικό πείσμα της ηγεσίας του ΚΚΕ και ενός αριθμού στελεχών και μαχητών του ΔΣΕ να αναδειχθεί η βαθύτατη ανθρώπινη τραγωδία νέων κυρίως ανθρώπων, ανδρών και γυναικών αλλά και παιδιών, που κατά βάση στρατολογήθηκαν βίαια και υποχρεώθηκαν να πολεμήσουν κάτω από μια ηγεσία που δεν εμπιστεύονταν, σε ένα πόλεμο που δεν πίστευαν και τον οποίο δεν μπορούσαν να κερδίσουν». ³²⁷ Και αυτό το βιβλίο προκάλεσε μεγάλες συζητήσεις, με βασικότερο το επιχείρημα πως αναπαράγει όλα τα χαρακτηριστικά που προσέδιναν στον ΔΣΕ οι αντίπαλοί του, σύγχρονοι και μεταγενέστεροι. ³²⁸

Αυτό που αποδείχτηκε μέσα απ' την ένταση των συζητήσεων είναι πως η στερεότυπη συνηγορία περί των θυμάτων των δύο πλευρών του Εμφυλίου, που απέρρευε απ' το αφήγημα της εθνικής συμφιλίωσης, δεν συναντούσε την καθολική συναίνεση των μνημονικών κοινοτήτων και δεν αποφόρτιζε τη συλλογική μνήμη. Αν και η ελληνική έριδα των ιστορικών δεν κατέληγε σε συμψηφισμούς, την απασχόλησε εξίσου έντονα ένα δυνατό τραύμα, οι συμβολισμοί του ένοπλου αγώνα και η συλλογική ενθύμηση ενός διχαστικού εσωτερικού πολέμου μετά από ξένη εισβολή και κατοχή. Οι συζητήσεις απέδειξαν πως η δημόσια μνήμη αναδιευθετείται μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές διαχείρισης του παρελθόντος και πως η αφηγηματοποίηση αυτού αποδεικνύεται ένα δύσκολο εγχείρημα που εμπλέκει τις χωροθετήσεις των μνημονικών τόπων, τις συγκρουσιακές τοπικές και επίσημες κοινότητες μνήμης και τους (συχνά μονόπλευρους) διαλόγους που παράγουν, τις

³²⁷ Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010. Ο ίδιος στον πρόλογο της δημοσιευμένης διατριβής της Ελένης Πασχαλούδη, ενώ ξεκινά με τις φάσεις διαχείρισης της μνήμης του 1940 από το ΚΚΕ (η μνήμη κατά τη διάρκεια της ζαχαριαδικής εξουσίας 1946-1956, η μετα-ζαχαριαδική μνήμη και η νέα μνήμη τα χρόνια μετά τη νέα διάσπαση του ΚΚΕ το 1991 μέχρι σήμερα) και την ανάλυσή τους, κάνει μία εκτεταμένη παρέκβαση στους «μύθους της Αριστεράς», περί ηρωοποίησης των πρωταγωνιστών του ΔΣΕ και των χιλιάδων σλαβόφωνων που «αναβαπτίστηκαν αργότερα στην κολυμπήθρα του Δημοκρατικού Στρατού», καθώς και στην εποχή του μονοπωλίου της μελέτης της δεκαετίας του '40 από «ένα και μόνο ιστοριογραφικό ρεύμα». Βλ. Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 14-15. Να αναφέρουμε πως σε άλλο του κείμενο, ο Μαραντζίδης είχε προσδιορίσει τρία ιστοριογραφικά ρεύματα για τη δεκαετία του '40 και όχι μόνο ένα κυρίαρχο, το παραδοσιακό που επικράτησε στο τέλος του Εμφυλίου, δηλ. η ψυχροπολεμική δεξιά ιστοριογραφική προσέγγιση, το αναθεωρητικό που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '70 και συνδέεται με τη ριζοσπαστικοποίηση των ετών του '60 και την αίγλη της Αριστεράς, και το μετα-αναθεωρητικό (στο οποίο εντάσσει κυρίως τις μελέτες του «Νέου Κύματος») που αμφισβητεί τις προηγούμενες «σχολές» και δεν υπερπολιτικοποιεί, αλλά με τα εργαλεία της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνικής

ανθρωπολογίας προσπαθεί να κάνει στροφή στο μαζικό επίπεδο και «στην ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών δυναμικών που διαμορφώνονται σε μικροεπίπεδο». Βλ. Γιώργος Αντωνίου, Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 34, 40-41 κ.ε.

³²⁸ Βλ. ενδεικτικά: Γιάννης Σκαλιδάκης, «Μια ουτοπία που έχασε τα λογικά της: Μια μη ιστορία του ΔΣΕ», *Δρόμος της Αριστεράς*, 27/9/2010/ Δημήτρης Κουσουρής, «Αναπαράγει αντικομμουνιστικά στερεότυπα», *Τα Νέα*, 19/6/2010.

συγκροτήσεις ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, τις αποσιωπήσεις ή στρεβλώσεις, τις μνημειοποιήσεις και τις πολυφωνικές επιμέρους αφηγήσεις που συγκροτούν ένα ηγεμονικό εθνικό ή τοπικό αφήγημα συλλογικής μνήμης και λήθης.

Εν κατακλείδι, η “Aufarbeitung” (επεξεργασία) του μοιραζόμενου κατοχικού παρελθόντος πάσχει και στις δύο εμπλεκόμενες χώρες από μια αμετροέπεια της ιστορικής κουλτούρας. Στη χώρα των θυτών, αφενός, η ελλιπέστατη, συνήθως στρεβλή ενημέρωση συχνά έφτασε ως το σημείο πλήρους άγνοιας ως προς τη ναζιστική κατάληψη της Ελλάδας και τις ως εκ τούτου γερμανικές ευθύνες, γεγονός που εξηγεί εν μέρει την αγανάκτηση πολλών Γερμανών για την ελληνική «αυθάδεια» να ζητήσουν αποζημιώσεις για «υποτιθέμενες» ζημιές για αδιευκρίνιστους λόγους. Αφετέρου, στην Ελλάδα, η οργιάζουσα βλάστηση κυρίως της δημόσιας ιστορίας, η ασταμάτητη μιντιακή αυτοπροβολή των λαϊκιστών και αυτόκλητων διαφωτιστών συχνά πνίγουν τις πιο ήπιες φωνές. Αξίζει να σημειωθεί παρόλα αυτά πως οι «αμετροεπείς» συμπεριφορές των δύο πλευρών, με τα αντίθετα πρόσημα, συχνά αποδεικνύονται συγκοινωνούντα δοχεία. Έτσι, λειτουργούν ντε φάκτο -έστω «παρά φύσιν»- στην ίδια κατεύθυνση. Ξεχωρίζω ενδεικτικά δύο παραδείγματα: Η απολιθωμένη γερμανική άγνοια ως προς την Κατοχή στην Ελλάδα ως ιστορικό γεγονός και η απροθυμία των εδώ κυβερνώντων για πανεπιστημιακή διδασκαλία της περιόδου, καθώς και της ιστοριογραφικής αναβάθμισης της Εθνικής Αντίστασης, συνέτειναν από κοινού στην οξύμωρη απουσία της χώρας μας από τη Διεθνή Επιτροπή Ιστορίας του Β' Π. Π. Άλλο παράδειγμα είναι η πρόθυμη υιοθέτηση των ισχυρισμών του ΝΚ -ότι δηλαδή η κόκκινη βία στην κατεχόμενη Ελλάδα ξεπερνούσε σε έκταση και αγριότητα τη γερμανική- εκ μέρους της ευρύτερης συντηρητικής παράταξης στη Γερμανία. Όταν το θέμα των ελληνικών αξιώσεων για αποζημιώσεις τέθηκε στη Βουλή του Βερολίνου, η συντηρητική *Welt* προέβαλε και αγκάλιασε τις απόψεις του Νέου Κύματος με την αβανταδόρική (για το γερμανικό κοινό) επικεφαλίδα: «Οι ίδιοι οι Έλληνες διέπραξαν τα χειρότερα εγκλήματα εις βάρος Ελλήνων».²⁷¹

²⁷¹ Βλ. F. Kellerhof: „Die schlimmsten Verbrechen begingen Griechen an Griechen“, *Die WELT*, 7.5.2008.

Η ΑΝΕΞΕΡΕΥΝΗΤΗ ΥΛΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

«Θέλω να προσθέσω πως αυτή η περίοδος, αν και όχι μακρινή, είναι σχεδόν άγνωστη σε μένα, καθότι τα σχολικά βιβλία θεωρούσαν άλλες φάσεις της ελληνικής ιστορίας σημαντικότερες, σε σημείο να τις μαθαίνουμε συνέχεια και να αφήνουμε άλλες!».²⁷²

²⁷² Απάντηση πρωτοετούς φοιτήτριας σε ένα από τα 429 ερωτηματολόγια σχετικά με την Κατοχή και τον Εμφύλιο που διανεμήθηκαν από τον Χάγκεν Φλάισερ κατά το ακαδημαϊκό έτος 2004- 2005 στο πλαίσιο σεμιναρίου του με σχετική θεματική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τα αποτελέσματα στα ερωτηματολόγια εκείνα ήταν στην πλειονότητά τους απογοητευτικά, και οι απαντήσεις ενδεικτικές της παντελούς απουσίας γνώσεων για την περίοδο.

Στρατόπεδο Χαϊδαρίου

«Μια πόλη δεν μιλάει για το παρελθόν της, ωστόσο το περιέχει όπως μια παλάμη τις γραμμές της» *Ιταλο Καλβίνο*

«Και την πρώτη νύχτα μπήκε μες στο κελί ένας άνθρωπος που 'χε χάσει το πρόσωπό του... Κι ήρθαν μέρες που φοβήθηκε πως θα χάσει το λογικό του. Και τον έσωσε μια μικρή αράχνη στη γωνία, που την έβλεπε, ακούραστη κ' υπομονετική, να υφαίνει τον ιστό της. Και κάθε μέρα της τον χάλαγαν με τις μπότες τους μπαίνοντας, και εκείνη τον ξανάρχιζε κάθε μέρα. Και της τον χάλαγαν πάλι. Και τον άρχιζε ξανά. Εις τους αιώνες των αιώνων...».²⁷³

«Και πεινάνε και πονάνε, στην Ελλάδα τους δοσμένοι, και πεθαίνουνε και πάνε, σα στρατιώτες δοξασμένοι, ο καθένας και σφαχτάρι. Στο Χαϊδάρη! Στο Χαϊδάρη!».²⁷⁴²⁷⁵

«Δεν ξέρει αυτός (σημ. ο αντάρτης των ημι-ελεύθερων ορεινών περιοχών) τι θα πει σκλαβιά, νυχτερινή έφοδος, Χαϊδάρη, τριτοβάθμια ανάκριση SS...».
Φαίδωνας Μαηδώνης²⁷⁶

Σε έκθεσή της το 1943 προς το Υπουργείο Εξωτερικών με τίτλο «Περί υπαρχόντων στρατοπέδων συγκεντρώσεως», η Διεύθυνση Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου αναφέρει χαρακτηριστικά πως «κατά κανόνα, εις εκάστην μεγάλην ελληνικήν πόλιν υφίσταται σχετικόν στρατόπεδον συγκεντρώσεως».²⁷⁷ Κάποια χρόνια αργότερα, μια συγκλονιστική επιστολή μητέρων εξορίστων αναφέρεται στα στρατόπεδα και στις εξορίες που είχαν δημιουργήσει μια «τοπογραφία τρόμου» και οδύνης σε όλη τη χώρα. Παρατίθεται, μολονότι γράφτηκε σε μια χρονιά εκτός των χρονικών πλαισίων στα οποία αναφέρεται η μελέτη, διότι σε αυτή βρίσκονται ορισμένες διαχρονικές αλήθειες για την κράτηση και την καταστολή:

«Προς τους αντιπροσώπους των κρατών-μελών του ΟΗΕ, τους αρχηγούς των Μεγάλων Δυνάμεων, τις παγκόσμιες δημοκρατικές οργανώσεις, τις ενώσεις για τη

²⁷³ Ποίημα «Και την πρώτη νύχτα...» του Τάσου Λειβαδίτη για τους κρατούμενους της Κατοχής.

²⁷⁴ Ποίημα του Ντίνου Βανσερόφεν, διερμηνέα του Χαϊδαρίου, στο: Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα, *Μαρτυρίες 1941- '44. Η Αθήνα της Κατοχής*, τόμος Β', Κέδρος, Αθήνα 2003, σ.

²⁷⁵ .

²⁷⁶ Αντάρτης του ΕΔΕΣ. Χάγκεν Φλάισερ, Αριστείδης Στεργέλλης (επιμ.), «Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη. 24.6-10.9.1944», *Μνήμων*, 9 (1982), σ. 120.

²⁷⁷ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΙΑΥΕ), Διεύθυνσις Ειδικών Υπηρεσιών Πολέμου, Τμήμα Π Α, Α.Π. 4984/384, προς το Υπουργείον των Εξωτερικών, 15/10/1943.

δημοκρατία στην Ελλάδα της Αγγλίας, της Ελβετίας και Αυστραλίας. Είμαστε μητέρες των πολιτικών φυλακισμένων και εξορίστων της Ελλάδος. Για άλλη μια φορά απευθυνόμαστε σε Σας με την καρδιά σπαραγμένη από αγωνία και πόνο για τη ζωή των προσφιλών μας. Τα παιδιά μας εξακολουθούν να σαπίζουν στις φυλακές και τα στρατόπεδα των εξοριών. Εξακολουθούν να υποφέρουν στα κάστρα και στα ξερονήσια και να οδηγούνται σε αργή μα βέβαιη εξόντωση γιατί αγωνίστηκαν κατά των Γερμανών, των Ιταλών και Βούλγαρων κατακτητών, γιατί αγαπούν την πατρίδα και το λαό μας, γιατί θέλουν την ειρήνη, για να πάψουν να κλαίνε και να μαυροφοράνε άλλες μανάδες, για να γελάσουν τα πικραμένα χείλη των έρημων μικρών παιδιών. Εμείς μαθαίνουμε πως σε όλον τον κόσμο μιλούν για Ειρήνη. Μα πιστεύουμε πως στη χώρα μας δεν μπορεί να υπάρξει Ειρήνη χωρίς Γενική Αμνηστεία. Δεν μπορεί να υπάρξει Ειρήνη όταν δέκα χιλιάδες Έλληνες αργοπεθαίνουν στις φυλακές και τα στρατόπεδα για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, όταν χιλιάδες οικογένειες στερούνται τους προστάτες τους. [...] Εξοχώτατοι, σκεφθήτε την τραγωδία της μάνας και της γυναίκας που χρόνια ολόκληρα περιμένει έξω από τα σιδερόφρακτα κελιά, που τρέχει παντού για να σώσει τον φυλακισμένο και να μη μπορεί να τον βοηθήσει. Ακούστε τη σπαρακτική φωνή αυτών που άδικα υποφέρουν. Ζητήστε να σταματήσουν οι ατέλειωτοι κατατρεγμοί μας. Ζητήστε να σταματήσουν τα μέτρα σε βάρος των αθώων Ελλήνων πολιτών. Ζητήστε να δοθεί γενική αμνηστεία για να έρθει Ειρήνη στη χώρα μας, για να έρθει χαρά στα βασανισμένα σπίτια μας, για να ανθίσει το γέλιο στα πικραμένα χείλη».²⁷⁸

Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου αποτελεί μία λησμονημένη όψη της πόλης του Χαϊδαρίου αλλά και όλης της χώρας, ένα κομμάτι της ιστορίας της στο οποίο εγγράφονται τα ίχνη του παρελθόντος. Όπως σημειώνει η Ντέμπορα Στίβενσον, οι πόλεις συγκροτούνται από πολλές ιστορίες και συνυπάρχοντα ανταγωνιστικά παρόντα.²⁷⁹ Στο κεφάλαιο αυτό θα «αναγνώσουμε» το στρατόπεδο Χαϊδαρίου ως κοινωνικό κείμενο του οποίου η δημιουργία και η ερμηνεία συνδέεται με

²⁷⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, φ. 421, φ. 25/3/46, Αθήνα, τη 27-4-55, επιστολή των Παπέλη Ευθυμία, Μουρατίδου Μαρία, Ποταμιάνου Μαρία, Κλούτη Άννα, Αδαμοπούλου Σώτα, Παππά Ηρώ, Βιντζηλαίου Ελισάβετ.

²⁷⁹ Deborah Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, (μετάφραση Ιουλία Πεντάζου, επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης), Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 95-96.

συγκεκριμένα αφηγήματα. Η «ανάγνωση» των τόπων μνήμης ως έννοια, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, διατυπώθηκε από τον Τζέιμς Γιάνγκ.²⁸⁰

Ο Μαρκ Φερό, καταγράφοντας ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποσιωπήσεων της Ιστορίας, τις οποίες ονόμασε ταμπού, κατέληξε στο συμπέρασμα πως η αποκάλυψη των ταμπού προϋποθέτει αναθεώρηση των τρόπων παραγωγής του ιστορικού λόγου, καθώς αυτός περιέχει μεγάλο αριθμό αποσιωπήσεων.²⁸¹ Σύμφωνα με τον Ζακ Λε Γκοφ η μνήμη αποτελεί την πρώτη ύλη της ιστορίας, παρόλο που, όπως σημειώνει ο Μαρκ Μαζάουερ:

«Για τους επισκέπτες που εισρέουν στην Ελλάδα κάθε καλοκαίρι η Κατοχή είναι πρακτικά αόρατη, την ώρα που βρίσκονται ξαπλωμένοι στις ηλιόλουστες παραλίες ή εξοικειώνονται με τους ερειπωμένους ναούς και τα θέατρα. Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, ο μεταπολεμικός κόσμος κρύβει πολύ καλά την καταγωγή του· για εκείνους όμως που ξέρουν πού να ψάξουν- πίσω από τους φράκτες των εγκαταλειμμένων εβραϊκών επαύλεων, στη Θεσσαλονίκη, στο Χαϊδάρι, όπου οι καινούργιες πολυκατοικίες κόβουν τη θέα προς το χώρο της άλλοτε διαβόητης ‘Βαστίλης της Ελλάδας’-, οι ουλές από τις κατοχικές πληγές της υπάρχουν ακόμη».²⁸²

Το στρατόπεδο είναι μια περίπτωση μνημονικής αποσιώπησης, μια όψη της βιογραφίας της πόλης που επιλέγει ως έμβλημά της το Μπλοκ 15 του στρατοπέδου αλλά παράλληλα ξεχνά την ύπαρξή του δημιουργώντας ένα παράξενο δίπολο μνήμης-λήθης. Θα δούμε την ιστορία του ως ένα σημαντικό κομμάτι του πολύπλοκου «κειμένου» που συνιστά η πόλη του Χαϊδαρίου, στο οποίο εγγράφονται όπως σε παλίμψηστο τα ίχνη του χρόνου και οι πολιτικές διαχείρισης του παρελθόντος. Το στρατόπεδο Παύλου Μελά αποτελεί αντίστοιχη λησμονημένη περίπτωση. Πρόκειται για το δεύτερο -μετά το Χαϊδάρι- μεγαλύτερο στρατόπεδο συγκέντρωσης της περιόδου του οποίου τα ίχνη εξαφανίζονται βαθμηδόν. Στο Παύλου Μελά θα

²⁸⁰ Ο Γιάνγκ όρισε τους τόπους μνήμης ως κοινωνικά κείμενα (social texts) που επιδέχονται περισσότερες της μιας αναγνώσεις στο *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press 1993. Στο βιβλίο αυτό μελετά μνημονικούς τόπους που σχετίζονται με τη Σοά σε Ισραήλ, Γερμανία, Πολωνία, ΗΠΑ.

²⁸¹ Marc Ferro, *Τα ταμπού της Ιστορίας*, (μετάφραση Αγλαΐα Γαλανοπούλου), Αθήνα, Μεταίχμιο 2003, σ. 13.

²⁸² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1994, σ. 407.

αναφερθούμε παρακάτω. Θα ερευνηθεί το στρατόπεδο ως η ενσάρκωση της «βιοπολιτικής», όπως ονόμασε ο Φουκώ την απόπειρα ολοκληρωτικής κυριαρχίας του καθεστώτος στο σώμα του ανθρώπου. Οι μικροφυσικές της εξουσίας αντικατοπτρίζονται εναργέστατα στο σωφρονιστικό σύστημα και στις μεθόδους πειθάρχησης του πληθυσμού.

Σημαντική βοήθεια προσφέρουν οι προφορικές μαρτυρίες. Οι αφηγήσεις για το παρελθόν έχουν αμφισβητηθεί από τους ιστορικούς έντονα ως αναξιόπιστες. Κυρίως τα προβλήματα βρίσκονται στο ότι οι μαρτυρίες δεν είναι στατικές, αλλά εξελισσόμενες διαρκώς, μετασχηματίζονται και έχουν πολλαπλά στρώματα. Ο μάρτυρας θυμάται επιλεκτικά ένα μέρος της συνολικής εμπειρίας. Ψυχολογικές μελέτες προτείνουν τη διάκριση ανάμεσα, αφενός, στην επεισοδιακή μνήμη (αδόκιμη μετάφραση του *episodic memory*, ανάκληση ενός συγκεκριμένου τραυματικού γεγονότος), την αυτοβιογραφική μνήμη και, αφετέρου, την αφήγηση ζωής (*life narrative*, σειρά αυτοβιογραφικών μνημών που χρησιμεύουν στον αυτοκαθορισμό του ατόμου), προκειμένου να διαχωριστούν οι προφορικές μαρτυρίες με βάση τις λεπτές τους αποχρώσεις.²⁸³ Οι προφορικές μαρτυρίες για την ανασύνθεση της βιογραφίας του Χαϊδαρίου αξιοποιήθηκαν και στις τρεις προαναφερθείσες διαστάσεις. Όταν μάλιστα οι αρχειακές πηγές σπανίζουν, η προφορική ιστορία μπορεί να αποτελέσει σταθερό δεκανίκι για τον ιστορικό.

Ιστορικό

Το Χαϊδάρι, στα δυτικά της Αθήνας, με 5.868 κατοίκους το 1940, έγινε την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα το κύριο πεδίο εφαρμογής κατασταλτικών μεθόδων και αντιποίνων.²⁸⁴ Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου κτίστηκε επί δικτατορίας Μεταξά το 1937 και χρησίμευσε ως στρατώνας, χωρίς όμως να

²⁸³ Richard Ned Lebow, “The Memory of Politics in Postwar Europe”, στο: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner και Claudio Fogu, *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006, σ. 11-12.

²⁸⁴ Η ρίζα της λέξης Χαϊδάρι δεν είναι γνωστή, πιθανόν όμως να προέρχεται απ’ την αραβική λέξη *haidar* που σημαίνει λιοντάρι. Τη λέξη τη συναντάμε σε αρκετές τοποθεσίες στην Ελλάδα και στην Τουρκία.

ολοκληρωθούν οι εργασίες κατασκευής.²⁸⁵ Βρίσκεται στους πρόποδες του Ποικίλου όρους, βόρεια της λεωφόρου Αθηνών- Κορίνθου. Λειτουργήσε υπό τις διαταγές των Ιταλών για λίγες μόνο μέρες και στις 10 Σεπτεμβρίου του '43 πέρασε στα χέρια των Γερμανών, και συγκεκριμένα της SD (Sicherheitdienst), της Υπηρεσίας Ασφαλείας των SS.²⁸⁶ Στις αρχές λειτουργούσε ως παράρτημα των φυλακών Αβέρωφ της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.²⁸⁷ Εγκαινιάστηκε ουσιαστικά στις 3 Σεπτεμβρίου του 1943 με τη μεταφορά κρατουμένων από το στρατόπεδο της Λάρισας. Ο Αντώνης Φλούντζης, γιατρός του στρατοπέδου, αναφέρει πως οι κρατούμενοι ήταν 590, 243 κομμουνιστές Ακροναυπλιώτες, 20 Αναφιώτες και 327 αιχμάλωτοι των Ιταλών.²⁸⁸ Ανάμεσα σε αυτούς τους πρώτους κρατούμενους ήταν και ο Φλούντζης. Μια από τις πρώτες μεγάλες αποστολές στο Άουσβιτς πραγματοποιήθηκε στις 2 Απριλίου του 1944, με 800 άτομα, 433 εκ των οποίων επιλέχθηκαν για καταναγκαστική εργασία, μόλις έφτασαν στο Άουσβιτς στις 11 Απριλίου. 40 από αυτούς επέζησαν. Μια άλλη μεγάλη μεταφορά 700-1.000 κρατούμενων έγινε τη δεύτερη βδομάδα του Απριλίου του 1944, και από αυτούς ο «άγγελος του θανάτου», γιατρός του Άουσβιτς Γιόζεφ Μένγκελε, επέλεξε 320 άνδρες και 328 γυναίκες για ψευδοιατρικά πειράματα.²⁸⁹

²⁸⁵ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1994, σ. 254-255.

²⁸⁶ Η Υπηρεσία Ασφαλείας λειτουργήσε στα αστικά κέντρα από την αρχή της Κατοχής. Ωστόσο, η ανάληψη της εξουσίας της από τον Βάλτερ Μπλούμε, ο οποίος συνδέθηκε με την ανάπτυξη ενός ευρύτατου κατασταλτικού δικτύου πανελλαδικής εμβέλειας που συνδεόταν με την εξόντωση κυρίως αντιστασιακών και Εβραίων και με την εφαρμογή των «τυφλών» εκτελέσεων με βάση προκαθορισμένη αναλογία αντιποίνων, σηματοδότησε την αρχή της ανεξέλεγκτης δράσης της SD στην Ελλάδα. Βλ. Νίκος Παπαναστασίου, Χάγκεν Φλάισερ, «Το 'οργανωμένο Χάος', η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945*, τόμος Γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 120-121.

²⁸⁷ Οι φυλακές Αβέρωφ βρίσκονταν στο ύψος της οδού Λασκάρεως, στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκονται οι προσφυγικές πολυκατοικίες και ο Άρειος Πάγος.

²⁸⁸ Αντώνης Φλούντζης, *Χαϊδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Παπαζήσης 1986, σ. 21.

²⁸⁹ Πληροφορίες από το Visual History Archive (VHA). Το Visual History Archive (που δημιουργήθηκε με χορηγία του Ιδρύματος για τη Σοά [Ολοκαύτωμα] του Στίβεν Σπίλμπεργκ) είναι το μεγαλύτερο οπτικοακουστικό ιστορικό αρχείο παγκοσμίως. Η συλλογή του περιλαμβάνει σχεδόν 52.000 μαρτυρίες βίντεο γυρισμένες σε 56 χώρες και σε 32 γλώσσες. Το Shoah Foundation Institute του Πανεπιστημίου Ν. Καλιφόρνιας πήρε συνεντεύξεις από επιζήσαντες των ναζιστικών στρατοπέδων θανάτου (Εβραίους, ομοφυλόφιλους, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Ρομά / Σίντι, πολιτικούς κρατούμενους, κ.ά.), από συμμάχους στρατιωτικούς απελευθερωτές και από άλλους αυτόπτες μάρτυρες. Σχεδόν 300 μαρτυρίες-συνεντεύξεις διενεργήθηκαν στην Ελλάδα και στα ελληνικά, ενώ άλλοι 601 επιζώντες έχουν τόπο γέννησης την Ελλάδα. Τα δικαιώματα του αρχείου για την Ευρώπη έχει το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Χάρη σε σύμβαση συνεργασίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με το Ελ. Πανεπιστήμιο (η οποία ξεκίνησε από ερευνητικό ταξίδι του Χάγκεν Φλάισερ με 17 προ- και

Το Χαϊδάρι ήταν κυρίως κέντρο μεταγωγών των κρατουμένων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και λειτουργούσε με βάση τους κανονισμούς που ίσχυαν σε όλα τα ναζιστικά κολαστήρια. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία του Μποτόν Ανρί, Εβραίου επιζώντα του στρατοπέδου, στην οποία βρίσκουμε και στοιχεία για τη μεταχείριση των κομμουνιστών κρατουμένων:

«Από το Χαϊδάρι οργάνωναν τις αποστολές στην Πολωνία. Συλλάμβαναν σποραδικά στην Αθήνα. Εκεί μας συντηρούσε ο Ερυθρός Σταυρός, οι Εβραίοι δικαιούνται μισή μερίδα, τη μισή από τους Ρωμιούς [...]. Γενικώς όσοι εκτελέστηκαν ήταν όλοι κομμουνιστές, φανατικοί μέχρι θανάτου. Τους Εβραίους προόριζαν για άλλου είδους θανάτους. Ήταν πράγματα τρομερά και ανεπανάληπτα αυτά που συμβαίνανε εκεί. Σκηνές τρομερές, αλλά είχαν οι εκτελεσθέντες τρομερό ηθικό. Ο Ναπολέον (σημ. Σουκατζίδης, διερμηνέας) ήταν γερμανομαθής και πάντα έτρωγε ξύλο για ό,τι συνέβαινε».²⁹⁰

Σε αυτό το σημείο αξίζει μια ιδιαίτερη αναφορά στον Ναπολέοντα Σουκατζίδα, καθώς σε όλες τις μαρτυρίες γι' αυτόν τονίζεται το πνεύμα αυτοθυσίας και αλληλεγγύης που τον διακατείχε. Ήταν μέλος του ΚΚΕ και συνδικαλιστικό στέλεχος. Στο Χαϊδάρι εκτελούσε χρέη διερμηνέα. Προσφέρθηκε να τον εκτελέσουν στη θέση ενός κρατούμενου με διανοητικά προβλήματα και έτσι ήταν ένας από τους 200 εκτελεσμένους κομμουνιστές στο Σκοπευτήριο Καισαριανής.²⁹¹

Αρκετές γνωστές προσωπικότητες φυλακίστηκαν στο Χαϊδάρι όπως η ηθοποιός Ρένα Ντορ, ο καθηγητής Μανόλης Κριαράς και η σύζυγός του, ο συνθέτης Νίκος Σκαλκώτας, ο ηθοποιός Γιώργος Οικονομίδης που έμεινε τρεις μήνες στο Μπλοκ 15, ο πολιτικός Θεμιστοκλής Σοφούλης και ο Στυλιανός Γονατάς. Το στρατόπεδο λειτούργησε ως τις 27 Σεπτεμβρίου του 1944.²⁹² Ο καθηγητής Μανόλης Κριαράς κρατήθηκε στο Μπλοκ 15 για τρεις μέρες και η μαρτυρία του στο περιοδικό *Αντί* σε καταγραφή του Γιώργου Θεοτοκά, σκιαγραφεί λεπτομερώς τη ζωή στο

μεταπτυχιακούς φοιτητές σε τόπους μνήμης της ναζιστικής Γερμανίας τον Απρίλιο του 2010), προσφέρεται από το 2011 πρόσβαση στη μεγαλύτερη βάση δεδομένων με μαρτυρίες επιζώντων της ναζιστικής γενοκτονίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών-Γμήμα Ιστορίας. Στο VHA 73 συνεντεύξεις Ελλήνων Εβραίων αναφέρονται στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου.

²⁹⁰ Visual History Archive, Μποτόν Ανρί, αρ. συνέντευξης 42858.

²⁹¹ Ibidem.

²⁹² Αντώνης Φλούντζης... ό.π., σ. 749.

απομονωτήριο.²⁹³ Σε μια επίσημη έκθεση του Γενικού Πρόξενου Αμερικής Μπέρτον Μπέρι προς τον Υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ με θέμα τις συνθήκες στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου και σε άλλες φυλακές στην Ελλάδα, περιγράφονται αναλυτικά οι συνθήκες κράτησης και διαβίωσης εκεί με τα μελανότερα χρώματα.²⁹⁴

Εβραίοι στο Χαϊδάρι

Στο πιο άγνωστο κεφάλαιο που αφορά το στρατόπεδο, την κράτηση των Εβραίων σε αυτό, έχουν αφιερωθεί ελάχιστες γραμμές στις μαρτυρίες, τις βιογραφίες και τα ιστορικά κείμενα. Στο Μπλοκ 15, την πτέρυγα απομόνωσης, οδηγούνταν οι μελλοθάνατοι και οι Εβραίοι από διαφορετικούς τόπους προέλευσης. Η απομόνωση έπρεπε να είναι εξατομικευμένη και να επιφέρει μια μοναξιά αναμορφωτικού χαρακτήρα. Εδώ ο στόχος ήταν να αυτορρυθμιστεί η ποινή προκειμένου να εξασφαλιστεί η «εξατομίκευση του κολασμού», καθώς -όπως περιγράφει ο Φουκώ-

²⁹³ Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα, *Μαρτυρίες 1941- '44. Η Αθήνα της Κατοχής*, Κέδρος, Αθήνα 2003, σ. 153-154.

²⁹⁴ Η έκθεση βρίσκεται στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, αριθμός φακέλου 820.02 και παρατίθεται αναλυτικά στο: Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σελ.154-157.

«όσο περισσότερο ο κατάδικος είναι ικανός να προβληματίζεται [...] τόσο πιο έντονες θα είναι οι τύψεις του και πιο επώδυνη η μοναξιά του».²⁹⁵ Στο Μπλοκ 15 η τιμωρία ήταν επώδυνη, η μοναξιά όμως δημιουργούσε και ουσιώδη ανθρωποδίκτυα αλληλεγγύης, προκειμένου να εξασφαλιστεί η κατά το δυνατόν καθημερινή συμβίωση.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ερρίκου Σεβίλλια πριν την άφιξή του μαζί με άλλους Εβραίους της Αθήνας στο Χαϊδάρι το Μάρτιο του 1944 δεν υπήρχαν πολλοί Εβραίοι εκεί. Αργότερα έφτασαν τους 3.000.²⁹⁶ Αυτή ήταν η πρώτη αποστολή Εβραίων της Αθήνας, περίπου 700-1000 άτομα. Η δεύτερη αποστολή έγινε στις 9 Ιουνίου του '44, με 1.795 Εβραίους της Κέρκυρας. Η πιο μαρτυρική μεταφορά ήταν αυτή των 1.673 Εβραίων της Ρόδου και της Κω στις 24 Ιουλίου του '44. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κρατούμενου Μανόλη Κριαρά «ήταν [οι Εβραίοι της Ρόδου] σε οικτρή κατάσταση [...]. Παραζάλη και ξύλο, γέροι να πέφτουνε κάτω, άλλοι να κλαίνε... Τους έβαλαν να καθίσουν κάτω από καυστικό ήλιο. Άρχισαν να διψούν. Μετά πολλά βάσανα τους έφεραν νερό σ' ένα βρώμικο καζάνι... Νύχτωσε. Δεν τους έδωσαν φαί- τους έστειλαν σε χωριστούς θαλάμους, αλλά υπό κτηνώδεις συνθήκες».²⁹⁷ Από το Χαϊδάρι πέρασαν όλοι οι Εβραίοι των Επτανήσων και της Ρόδου πριν τη μεταφορά τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Πολωνίας και της Γερμανίας.²⁹⁸

Οι περιγραφές των Εβραίων επιζώντων δίνουν με ενάργεια το στίγμα της κατάστασης που επικρατούσε. Η Φλόρα Μπενβενίστε, που μεταφέρθηκε από το Χαϊδάρι στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μπέργκεν Μπέλσεν, περιγράφει την καθημερινότητα μέσα στο Μπλοκ με τα μελανότερα χρώματα: «Δεν είχαμε κουβέρτες, ούτε φαγητό, κοιμόμασταν στο πάτωμα. Μια σούπα και ένα κομμάτι ψωμί όλη μέρα. Περιμέναμε και περιμέναμε. 15 μέρες ήμασταν εκεί, 150 άνθρωποι».²⁹⁹ Ο Μορίς Βενέτσια περιγράφοντας τις συνθήκες διαβίωσης τονίζει την

²⁹⁵ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, μετάφραση Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον 2011, σ. 268.

²⁹⁶ Βλ. Ερρίκος Σεβίλλιας, *Αθήνα- Αουσβιτς*, Εστία, Αθήνα 1995, σ. 39-40.

²⁹⁷ Βλ. μαρτυρία Μανόλη Κριαρά σε καταγραφή Γιώργου Θεοτοκά, περιοδικό *Αντί*, 5.10.2001, όπως παρατίθεται στο: Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σ. 212-213.

²⁹⁸ Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 340.

²⁹⁹ 47902-0, 12/11/1998.

Visual History Archive, αρ. συνέντευξης
Visual History Archive, αρ. συνέντευξης

πλήρη απουσία φαγητού και νερού: «Ούτε μια πιθανότητα για αυτά δεν υπήρχε».³⁰⁰ Η Δέσποινα Σταματέλου έπλενε τα ρούχα των Γερμανών και θυμάται έντονο χιόνι στο Χαϊδάρι.

Οι εκτελέσεις γίνονταν ακαριαία και χωρίς δεύτερη σκέψη: «Τους περισσότερους τους καθάριζαν μπροστά μας, μπαμ μπαμ».³⁰¹ Η Αντζέλ Ρασέλ, μόλις 6 χρονών τότε, δεν θυμάται από το Χαϊδάρι παρά ελάχιστα: «Έμεινα 10-15 μέρες εκεί. Θυμάμαι μόνο ένα μεγάλο ανακάτωμα σε μια πολύ μεγάλη αίθουσα και τίποτα άλλο».³⁰²

Ο Σαμ Νεχαμά, επιζών του Χαϊδαρίου και του Άουσβιτς, μεταφέρθηκε βίαια από ένα σπίτι στην Αθήνα όπου κρυβόταν στο Χαϊδάρι, αφού πέρασε τις δύσκολες στιγμές της ανάκρισης στη Μέρλιν. Ήταν μόλις 13 χρονών όταν μεταφέρθηκε στο Άουσβιτς. Για την εμπειρία του χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Η χειρότερη περίοδος ήταν στο Χαϊδάρι, εκεί ήταν χειρότερα από το Άουσβιτς. Δούλευα πολύ σκληρά σε καταναγκαστικά έργα, μετακινούσα άσκοπα και ολημερίς βαριές πέτρες από την μία άκρη στην άκρη, υπό την διαρκή απειλή του μαστιγίου».³⁰³

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στον λοχαγό του Χαϊδαρίου, ονόματι Κόβατς, που είχε τρία σκυλιά και αρεσκόταν να βασανίζει τους κρατούμενους: «Ήταν πολύ ευρηματικός στα βασανιστήρια και θεωρούσε πως διοικούσε τη γη, ήθελε αίμα». Καθίσταται σαφές πως οι ζωές των Εβραίων στο Χαϊδάρι ήταν «ανάξιες να βιωθούν». Η έννοια της «ζωής άνευ αξίας», σύμφωνα με τον όρο του Τζιόρτζιο Αγκάμπεν, είχε αναλυθεί από τον νομικό Καρλ Μπίντινγκ σε ένα δοκίμιο το 1920 για την αυτοκτονία και την ευθανασία, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί μετωνυμικά και στον στρατοπεδικό κόσμο, εκεί όπου η ανθρώπινη ζωή βρίσκεται στις εσχατιές της αξιακής κλίμακας των ναζί. Η έννοια επαναχρησιμοποιήθηκε σε άλλο συγκεκριμένο στο ναζιστικό Ράιχ, όταν πλέον η ανθρώπινη ζωή παύει να είναι υπολογίσιμη.³⁰⁴ Το σώμα που βασανίζεται, που κομματιάζεται, στο πλαίσιο της τιμωρητικής πολιτικής των ναζί, αποκτά συμβολική σημασία, γίνεται εργαλείο σε ένα τελετουργικό που πρέπει να έχει δημόσιο παραδειγματικό χαρακτήρα. Αυτή η σημειολογία, που αναλύθηκε από τον Φουκώ στην εμβληματική μελέτη του για τις σύνθετες κοινωνικές λειτουργίες της τιμωρίας στο πλαίσιο του σωφρονιστικού συστήματος,

³⁰⁰ 20405-1, 24/10/1996.

³⁰¹ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 38939-26, 17/2/1998.

³⁰² Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 37994-26, 8/2/1998.

³⁰³ Προσωπική συνέντευξη με τη γράφουσα 9/1/2008, Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 687, 25/1/1995.

³⁰⁴ Βλ. Giorgio Agamben, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μετάφραση Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμέλεια-επίμετρο Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005, σ. 214-224. ³⁰² Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...* ό.π., σ. 32-33.

αφορά όλο το ναζιστικό τιμωρητικό σύστημα, και αξίζει να επανατοποθετηθεί και στην περίπτωση του Χαϊδαρίου στο επίκεντρο της ανάλυσης, καθώς οι τιμωρίες, τα βασανιστήρια και οι άλλες μορφές καταστολής αποκτούν χαρακτήρα τελετουργικό και επιτελεστικό.³⁶² Άλλωστε, η εμπειρία της κράτησης είναι μια κατ' εξοχήν σωματοποιημένη εμπειρία.³⁶⁵

Οι μεταφορές των Εβραίων της Ρόδου και της Κέρκυρας στο Χαϊδάρι υπήρξαν από τις πιο βίαιες. Ο Νεχαμά θυμάται πως οι Εβραίοι της Ρόδου έφτασαν στο στρατόπεδο σε φρικτά χάλια. Η μαρτυρία του Θέμου Κορνάρου, πεζογράφου ενταγμένου στην Αριστερά και έγκλειστου στο στρατόπεδο το 1944, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική και εκπλήσσει με τον αποστεγνωμένο συναισθημάτων τόνο της. Οι Εβραίοι της Ρόδου, κάπου 1.800 σύμφωνα με τον Κορνάρο, ήταν «ανυπόμονοι, νευρικοί, βίαιοι, απαιτητικοί και ασυγκράτητοι [...], ο στενός χώρος δεν είναι για αυτούς. Κι όταν υπάρξει τον αγνοούνε. Κι αν είναι σπίτι, γελοιοποιούνε τοίχους και πόρτες. Το Χριστό δεν μπορούσε παρά να τον σταυρώσουν. Τι δουλειά είχε ο ήρεμος, ο γλυκός, με τις αβρές χειρονομίες και τη γαλήνια φωνή, ανάμεσα σε τούτη τη φλεγόμενη μάζα;». Και ο συγγραφέας συνεχίζει περιγράφοντας την άφιξη των Εβραίων της Ρόδου: «Μετά λίγες μέρες ξαναφορτώσανε τους Εβραίους και τους διώχνουνε για την Πολωνία. Δεν τους λυπόμαστε για τα βάσανα που θα περάσουν στη νέα πορεία τους». Στη συνέχεια περιγράφει τη σωματική έρευνα των Γερμανών στα γυμνά κορμιά των γυναικών με τον ίδιο αποστασιοποιημένο περιγραφικά τρόπο, κάτι που έρχεται σε εμφανή αντίθεση με τον τρόπο περιγραφής των βασανιστηρίων στους υπόλοιπους κρατούμενους.³⁶⁶ Ο Κορνάρος εδώ απηχεί την ιδέα ότι οι Εβραίοι διεκτραγωδούν όσα για τους κομμουνιστές ήταν κοινός τόπος δεκαετίες πριν.

Σε αντίστιξη με τον σκληρό τόνο του Κορνάρου, η Άννα Αλμελέ, Εβραία από τη Ρόδο, μιλάει για την τραγική εκείνη μεταφορά: «Υποφέραμε, ήταν Ιούλιος και είχε τρομερή ζέστη. Χάσαμε πολλούς σε εκείνη τη μεταφορά. Δεν ξαναείδα ποτέ τη μητέρα μου, ούτε τον πατέρα και τον αδελφό μου».³⁶⁷ Η Λούσυ Αμάτο, στην ίδια μεταφορά, αναφέρει πως οι Ροδίτες Εβραίοι έκλαιγαν ζητώντας φαγητό και νερό.³⁶⁸

³⁶⁵ Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατούμενων 1947- 1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 134, στο οποίο αναλύει μέσα από την επιστολική γραφή τις επιπτώσεις που έχει ο εγκλεισμός πάνω στα άτομα.

³⁶⁶ Για την αναλυτική περιγραφή της αποστολής των Εβραίων της Ρόδου στο στρατόπεδο βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Νεοελληνικές εκδόσεις, Αθήνα 1963, σ. 230-238.

³⁶⁷ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 06738-91, 16/11/1995.

³⁶⁸ 14687-21, 8/5/1996.

Visual History Archive, αρ. συνέντευξης

Visual History Archive, αρ. συνέντευξης

Ο Μποτόν Ανρί στη μαρτυρία του τονίζει τον αποτρόπαιο τρόπο μεταφοράς τους: «Ήταν κάπου 3.000 γυναικόπαιδα, κάτω από συνθήκες κόλασης, να χάνει η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα. Κουβαλούσαν απίστευτα πράγματα, κατσαρόλες, τηγάνια...». ³⁰⁹ Η Ματίλντε Καπελούτο, περιγράφει την διαδικασία ελέγχου άμα τη

³⁰⁹ 42858.

αφίξει τους στο Χαϊδάρι: «Μας έγδυσαν, ήμασταν εντελώς γυμνές. Το σοκ ήταν τεράστιο για εμάς καθώς ζούσαμε σε παραδοσιακά περιβάλλοντα».³¹⁰ Η Κλαιρ Κοντρών θυμάται πως ζητούσαν απεγνωσμένα νερό και πως η πείνα τους ήταν τρομερή.³¹¹

Στα φασιστικά καθεστώτα η προπαγάνδα χρησιμοποιεί τη συμπληρωματική «πειθώ» της οργανωμένης «νόμιμης» βίας, δηλαδή τον εκφοβισμό και την τρομοκράτηση του πληθυσμού.³¹² Στο Χαϊδάρι διαπιστώνουμε πως η ισοπεδωτική σωματική και ψυχολογική βία που χαρακτηρίζει τα αυταρχικά καθεστώτα, αποτελεί αυτοσκοπό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της άσκησης της συμπληρωματικής πειθούς βρίσκουμε στη μαρτυρία της Ρεβέκκας Ααρών, η οποία, υπό το βάρος του αβάστακτου φορτίου των ενθυμήσεων της άκριτης βίας που αποτελούσε την καθημερινότητα στο Χαϊδάρι, αναφέρει χαρακτηριστικά:

««Βρε παιδιά ήταν η πρώτη φορά που είδα εκτέλεση και δεν μπορώ να σας πω πόσο κακό μου έκανε. Ήταν 9 παιδιά, τους έδωσαν τσαπιά να σκάψουν τους τάφους τους. Ήμουν 17 χρονών [...] Ήταν μια κατάσταση πνιγηρή, γεμάτη τρόμο, γεμάτη φόβο. Έδωσαν τόσο ξύλο στη μητέρα μου που το αίμα απ' τη μύτη έτρεχε έτσι. Τρομοκρατήθηκα».³¹³

Το ίδιο ζοφερό κλίμα περιγράφει και η Ματίνα Αλαλούφ, που κρατήθηκε στο Χαϊδάρι τον Ιούνιο του '44: «Ήμασταν σε ένα δωμάτιο ο ένας πάνω στον άλλο. Εύλο, επιθεώρηση από πάνω και από κάτω (στα γεννητικά όργανα για να διαπιστωθεί εάν έκρυβαν χρυσές λίρες). Φαγητό δεν υπήρχε».³¹⁴ Ο Σλόμο Βενέτσια, 21 ετών Εβραίος από την ιταλική εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, μεταφέρθηκε στο Χαϊδάρι τον Μάρτιο του 1944, όπως και άλλοι Εβραίοι της Αθήνας. Αναφέρει: «Καθώς δεν υπήρχε χώρος για μας στο κεντρικό κτίριο, μας σώριασαν στα λουτρά, που βρίσκονταν στο προαύλιο της φυλακής. Εκεί δεν υπήρχε τίποτα, ούτε κρεβάτια, ούτε καν μια ψάθα, μόνο τσιμέντο στο έδαφος και οι ντουζιέρες πάνω απ' τα κεφάλια μας. Ήταν πολύ κουραστικό και δυσάρεστο. Από το προαύλιο ακούγονταν διαρκώς πυροβολισμοί- οι εκτελέσεις έπειτα από συνοπτικές διαδικασίες των πολιτικών

³¹⁰ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 18735.

³¹¹ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 44115.

³¹² Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή: ένα διφορούμενο όπλο», στο: Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος, *Η Ελλάδα 1936- '44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Β' έκδοση, Αθήνα 1990, σ. 358.

³¹³ 45239, 13/6/1998.

³¹⁴ 48964.

Visual History Archive, αρ. συνέντευξης

Visual History Archive, αρ. συνέντευξης

κρατούμενων [...] Την επόμενη οι Γερμανοί μας διέταξαν να γδυθούμε για να μας πιάσουν. Έβαλα την λίρα μου στο στόμα και την κατάπια. Την επόμενη πήγα στην τουαλέτα για να βγάλω το χρυσό αυγό όπως το λέγαμε. Έμεινα στο Χαϊδάρι μια βδομάδα».³¹⁵

Ένα μέρος της ψυχολογικής βίας ήταν και η αθλιότητα των συνθηκών υγιεινής, όπως για παράδειγμα η σκόπιμα ανύπαρκτη εκκένωση των βόθρων, που είχε ως αποτέλεσμα οι κρατούμενοι να αποπατούν στους διαδρόμους και στις σκάλες των μπλοκ. Είναι αποκρουστικό το παράδειγμα ενός κρατούμενου που εξαναγκάστηκε από το φρουρό να μαζέψει ακαθαρσίες με τα χέρια και να τις μεταφέρει σε παρακείμενο λάκκο.³¹⁶ Η υπέρμετρη βία παρουσιάζεται σε πολλές μαρτυρίες ως συστατικό στοιχείο του Χαϊδαρίου. Ο Μποτόν Ανρί, εμφανώς συντετριμμένος, περιγράφει: «Η περιττή σκληρότητα των Γερμανών ήταν στην ημερήσια διάταξη. Κακοποιήσεις, μαστιγώματα, να αμολούν σκύλους για πλάκα... [...] Οι ηλικιωμένοι και οι αδύναμοι που καθυστερούσαν να κουβαλούν τα χώματα έτρωγαν βουρδουλιές. Μετά είχαν τραύματα που με τα χώματα και την σκόνη μολύνονταν. Φορούσαν ένα ρούχο που κολλούσε στις πληγές. Μας σκότωναν κάθε μέρα».³¹⁷ Στο διεφθαρμένο και βίαιο αυτό στρατοπεδικό σύμπαν, δεν θα ήταν δυνατό να απουσιάζει η σεξουαλική βία, μολοντί ανείπωτη η εμπειρία αυτή για πολλές γυναίκες. Η Λία Κοέν, σε μια τολμηρή αφήγηση που σπάει ανομολόγητα ταμπού, αναφέρεται στον βιασμό της από έναν Γερμανό στο Χαϊδάρι, την ώρα που καθάριζε το κατάλυμά του, σε ηλικία 14 ετών. Μάλιστα αναφέρεται σε μια πρακτική που γνωρίζουμε από τα άλλα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, την τεχνητή διακοπή της περιόδου για λόγους υγιεινής: «Δεν είχαμε περίοδο, μας έβαζαν κάτι στο φαγητό».³¹⁸ Αυτό φυσικά μπορούσε να συμβεί σε έντονες περιόδους στρες και κακουχιών, όπως παρατηρούνταν και στις αντάρτισσες του Δημοκρατικού Στρατού.

Η αναμνηστική πλάκα που βρίσκεται μπροστά από το Μπλοκ 15 αναγράφει: «Μπλοκ 15, 1943- 44. Τόπος θυσίας και μαρτυριών των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Ορμητήριο και χαράκωμα του αγώνα για τη λευτεριά του λαού μας».

³¹⁵ Μεταφέρθηκε τον Απρίλιο του 1944 σε ηλικία 21 ετών στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου όπου εντάχθηκε στο σώμα των *Sonderkommando*. Οι «Ζόντερκομμάντο» ήταν επιφορτισμένοι με την φρικώδη αρμοδιότητα να μεταφέρουν τα πτώματα από τους θαλάμους αερίων. Σλόμο Βενέτσια, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, μετάφραση Κυριακή Χρα, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ. 48/51.

³¹⁶ ΙΑΥΕ, 1945-4, φάκελος 4.1, διεύθυνση Μελετών, Κωνσταντίνος Βατικιώτης, διευθυντής Υπουργείου Εξωτερικών, αναφορά με τίτλο «Η κράτησής μου εις το εν Χαϊδαρίω γερμανικόν στρατόπεδον συγκεντρώσεως».

³¹⁷ 42858. ³¹⁸ 450.

Αποσιωπάται το γεγονός ότι κρατήθηκαν εκτός από τους αντιστασιακούς αγωνιστές και περίπου 4.468 Εβραίοι. Από αυτά τα στοιχεία κατανοούμε πως το Χαϊδάρι συμβολοποιείται στις συλλογικές συνειδήσεις ως έμβλημα της Αντίστασης, με την πλάκα να ισχυροποιεί αυτή τη θέση με την πληροφορία πως το Μπλοκ 15 αποτέλεσε ορμητήριο του αγώνα για την ελευθερία. Η πληροφορία δεν είναι λανθασμένη αλλά παρέχει μόνο μια όψη της ιστορίας, καθώς παραβλέπει το γεγονός πως το Χαϊδάρι παράλληλα αποτέλεσε πυρήνα της εβραϊκής εκτόπισης.³¹⁸

Το στρατόπεδο ως προπαγανδιστικό μέσο εκφοβισμού

Η ισχύς του Χαϊδαρίου ήταν πρωταρχικά η φήμη του, που λειτουργούσε ως εκφοβιστικό μέσο ψυχολογικής καταβράθρωσης των Αθηναίων. Γι' αυτό οι Γερμανοί φρόντιζαν να κάνουν γνωστή την ύπαρξη του στρατοπέδου μέσα από διακηρύξεις. Οι ναζιστικοί μηχανισμοί εξουσίας έθεταν υπό καθημερινή επιτήρηση τη διαγωγή, την ταυτότητα, τη δραστηριότητα υπόπτων και την πολλαπλότητα των σωμάτων και των δυνάμεων που απάρτιζαν τον αθηναϊκό πληθυσμό.³⁷⁸ Όπως αναφέρεται στην *Ψυχοπαθολογία της πείνας*:

«Οι εκτελέσεις αθώων ομήρων, τα μπλόκα, τα βασανιστήρια της Μέρλιν, το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, οι χωρίς λόγο εκτοπισμοί, έβρισκαν ευρεία δημοσιότητα με το ραδιόφωνο και τον τύπο. Ο καθημερινός κατάλογος ομήρων που εκτελέστηκαν ήταν αναπόσπαστο κομμάτι του συνηθισμένου μας τοπίου κατά την Κατοχή. Πολύ συχνά έβρισκε κανείς στους δρόμους πτώματα παραμορφωμένα από τα βασανιστήρια ολότελα γυμνά, που οι Γερμανοί εγκατέλειπαν κατά τη νύχτα στα σταυροδρόμια, για να τρομοκρατήσουν τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η δημοσιότητα και η θεαματική δράση είχαν σα σκοπό να

³¹⁸ Το 2010 ο οικολογικός πολιτιστικός σύλλογος Χαϊδαρίου (ΟΙΚΟ.ΠΟΛΙ.Σ) συγκέντρωσε υπογραφές στο site petitiononline για τη συντήρηση και μετατροπή του Μπλοκ 15 σε Μουσείο Εθνικής Αντίστασης. Στο ψήφισμα αναφέρονται κάποια βασικά ιστορικά στοιχεία για το στρατόπεδο αλλά και πάλι παραλείπεται το γεγονός ότι περίπου 4.468 Εβραίοι κρατήθηκαν εκεί. Ο συγκεκριμένος σύλλογος εντούτοις είναι η μοναδική συλλογικότητα στο δήμο που ασχολείται ενεργά με τη μνημειοποίηση του στρατοπέδου με εκδηλώσεις και δημόσιες διαμαρτυρίες. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την μεταπολεμική μοίρα του στρατοπέδου βλ. Anna Maria Droumpouki, “Contemporary Greek History in Abandonment: Second World War Memory Sites and the Use of Memory in Public History”, στο: Bertheke Waaldijk, Carla Salvaterra και Izabella Agardi (επιμ.), *Making Sense, Crafting History. Practices of Producing Historical Meaning*, Edizioni Plus, Piza 2010, σ. 75- 91. ³⁷⁸ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...* ό.π., σ. 90- 91.

Visual History Archive, αρ. συνέντευξης
Visual History Archive, αρ. συνέντευξης

εξάγουν τη φαντασία του πλήθους. Τις περισσότερες φορές πιο πολύ ενδιαφέρονταν γι' αυτό, παρά για τη σύλληψη των πραγματικών ενόχων».³¹⁹

³¹⁹ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ.Ν. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους, Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, 2^η έκδοση, Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ. 120.

Ο Θέμος Κορνάρος συνηγορεί πως η χρήση του στρατοπέδου ως προπαγανδιστικού όπλου εκφοβισμού ήταν το κύριο μέλημα των Γερμανών: «Η ίδρυση του Χαϊδαρίου έχει ένα πιο σοβαρό σκοπό... Η διαμονή εκεί έπρεπε να έχει το αβέβαιο, το αόριστο, το διαρκώς επικίνδυνο. Να γίνει ο μπαμπούλας, φόβητρο, συνώνυμο με τον Χάρο και να παραδοθεί έτσι στη φαντασία του ευαίσθητου λαού μας... Ιδρύθηκε περισσότερο για τους έξω και λιγότερο για τους ίδιους τους κρατούμενους».³⁸⁰

Αυτό μας θυμίζει τη «σκηνοθεσία τρόμου» που ασκούσε η μηχανική της εξουσίας στην αφήγηση του Φουκώ: «Ένα κρυμμένο βασανιστήριο είναι ένα βασανιστήριο υπό προνομιακές συνθήκες, και τότε πλανάται η υποψία ότι δεν ήταν αρκετά άτεγκτο».³⁸¹ Ένα βασανιστήριο δεν θα είχε κανένα απολύτως νόημα αν είχε εκτυλιχθεί σε συνθήκες απόλυτης μυστικότητας. Αντιθέτως, η τιμωρητική πρακτική γεννάει τον παραδειγματισμό, μια εντύπωση τρόμου. Η μάζα των κρατούμενων στο Χαϊδάρι, ενταγμένη σε αυτό το κυριαρχικό σύστημα καθυπόταξης, χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο του παραδειγματισμού και της υπόδειξης του «ορθώς πράττειν», που στην συγκεκριμένη περίπτωση συνδεόταν με τις μηδενικές πράξεις αντίστασης. Πρόκειται για μια τέχνη του τιμωρείν, που εδραζόταν σε μια «ολόκληρη τεχνολογία της αναπαράστασης».³⁸² Σύμφωνα με τη Δήμητρα Λαμπροπούλου, ο χώρος της κράτησης είναι ένας χώρος με πολλαπλές σημάνσεις και διπλή λειτουργία, μία προς τα μέσα –τον έλεγχο των εγκλείστων- και μία προς τα έξω –τη μετατροπή των εγκλείστων σε αποκλεισμένους».³⁸³

Η *New York Times*, το 1944, έγραφε πως το στρατόπεδο Χαϊδαρίου ήταν ένα από τα φρικτότερα ναζιστικά λάγκερ.³⁸⁴ Στα διάφορα έγγραφα για το στρατόπεδο- τα μοναδικά που βρίσκουμε ύστερα από την πολτοποίηση των εγγράφων του Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου το 1975- οι αναφορές εστιάζουν στις

Στο βιβλίο αναλύονται οι ψυχοπαθολογικές επιπτώσεις της Κατοχής στους ανθρώπους: η δημιουργία ενός οδυνηρού αγχώδους φόβου μέσα από την προπαγάνδα, τα ηθικά βασανιστήρια και η εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος τρόμου. Αυτά τα στοιχεία είναι φανερά και στις μαρτυρίες των κρατουμένων του Χαϊδαρίου. Όπως αναφέρεται πολύ εύστοχα «η πείρα διδάσκει πως κάθε σωματικός πόνος είναι υποφερτός αν ξέρεις από πριν τι θα συμβεί, τον υποφέρεις, όπως σε μια χειρουργική επέμβαση, πχ. μια εξαγωγή δοντιού. Το άγνωστο μονάχα είναι πραγματικά οδυνηρό».

³⁸⁰ Θέμος Κορνάρος, *Στρατόπεδο του Χαϊδαρίου*, Νεοελληνικές Εκδόσεις-Βιβλιοθήκη του Λαού, Αθήνα 1963, σ. 53.

³⁸¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...* ό.π., σ. 70.

³⁸² Michel Foucault... ό.π., σ. 121.

³⁸³ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947- 1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 122.

³⁸⁴ ΙΑΥΕ, 1945, φάκελος 4.8, A.C. Sedgwick, "Haidari Prison Outside Athens ranks high among Nazi horrors", *New York Times*, November 2, 1944.

πρωταγωνιστικές μορφές του στρατοπέδου, τους κατά καιρούς νέους διοικητές και τους υφιστάμενούς τους. Ο διαβόητος ταγματάρχης της SD Πάουλ Ραντόμσκι περιγράφεται ως ένας «εκ των χειροτέρων ασφαλώς εγκληματιών πολέμου», κάτι στο οποίο συνηγορούν και οι μαρτυρίες. Ο μελλοθάνατος ταγματάρχης Ζαμπέτας αναφέρει σε μια συγκλονιστική μαρτυρία του: «Κατά μήνα Ιανουάριον, ο ταγματάρχης Ραντόμσκι θέλων να τιμωρήσει τους φυλακισμένους, διότι τινές τούτων είχαν μεταβή εις τα παρά την είσοδον του στρατοπέδου αποχωρητήρια, προς σωματικήν των ανάγκην, παρά την καταπέσουσαν χιόνα, διέταξεν άπαντας να βαδίσωμεν έρποντες και με την κοιλίαν επί πεντακοσίων μέτρων, ενώ ούτως ηκολούθει με το πιστόλιον εις χείρας και τα δύο λυκόσκυλά του, τα οποία είχαν καταξεσκίσει τους βραδυπορούντας γέροντας».³²⁰

Όταν τον Μάρτιο του 1944 ο Ραντόμσκι μεταφέρθηκε δυσμενώς σε άλλη πόλη, εγκατέλειψε το Χαϊδάρι γεμίζοντας τις αποσκευές του με ρολόγια, δακτυλίδια, χρυσά αντικείμενα και άλλα τιμαλφή, τα οποία είχε αφαιρέσει από τους κρατούμενους του στρατοπέδου. Αλλά και ο διάδοχός του στη διοίκηση του στρατοπέδου Καρλ Φίσερ «έκρυπτεν, υπό επιφάνειαν κάπως ολιγώτερον βάρβαρον, την ιδίαν εγκληματικότητα και ανάλογον σαδισμόν».³²¹ Και ο Θέμος Κορνάρος περιγράφει την σχιζοφρενική προσωπικότητα του Ραντόμσκι με κάθε λεπτομέρεια στη μαρτυρία του για το Χαϊδάρι: «Ήταν διαβασμένος! Είχε μια τεράστια στρατοπεδαρχική πείρα, έπαιρνε

³²⁰ Δημήτρης Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής*, Μέλισσα, Αθήνα 1961, σ. 221.

³²¹ ΙΑΥΕ, 1945-4, φάκελος 4.1, διεύθυνση Μελετών, Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εξωτερικών, Δ/σις Μελετών&Πληροφοριών, αρ. πρωτ. 167/Δ.Μ. 2, εν Αθήναις τη 11 Ιανουαρίου 1945, «Περί γερμανικού στρατοπέδου συγκεντρώσεως Χαϊδαρίου». Για τους δύο διοικητές και τη λοιπή στελέχωση του στρατοπέδου αναφέρει και ο Κωνσταντίνος Βατικιώτης, διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών: «[...] Διοικητής του στρατοπέδου ήτο [...] ο Ταγματάρχης Ραντόμσκι, περί του οποίου ελέγετο ότι ήτο άλλοτε αχθοφόρος εν Αμβούργω, σαδιστής, μέθυσος, τύπος κτηνανθρώπου. Ούτος περιεφέρετο εις το στρατόπεδον και όλως αναιτίως εκτύπα τους εργαζόμενους εις το πρόσωπον και τους οφθαλμούς πολλάκις δε και επυροβόλει εναντίον των. Η εμφάνισίς του επροκάλει πάντοτε πανικόν. Τούτον διεδέχθη μετά τινάς μήνας ο υπολοχαγός Καρλ Φίσερ, ψυχρός, υστερόβουλος, καταχθόνιος. Υποδιοικηταί ήσαν ο ανθυπασπιστής Φραντς Λοέφλερλ, αυστριακός, και ο ανθυπασπιστής Τεχτ διακριθείς δια την απάνθρωπον συμπεριφορά του. Οι άλλοι δήμιοι ήσαν πάντες απλοί στρατιώται, οι περισσότεροι Ούγγροι. Τινών εξ αυτών ενθυμούμαι τα ονόματα Ρισσαρδ Βαις, Ε. Χιρσμανν, Νικόλαος Σέφφερ, Ιάκομπ Σουνεριτς (ο δήμιος της φυλακής), Σμίτζερ, Α. Μελτζερ, Ιακομπ Μουργκεσσαν, και ο χειρίστος πάντων Εμμεριχ Κοβατς». ΙΑΥΕ, 1945-4, φάκελος 4.1., διεύθυνση Μελετών, αναφορά με τίτλο «Η κράτησίς μου εις το εν Χαϊδαρίω γερμανικόν στρατόπεδον συγκεντρώσεως».

ναρκωτικά, και δεν εκτιμούσε τους άλλους Γερμανούς Ες-Ες. Έκανε του κεφαλιού του συμπληρώνοντας τον κανονισμό. Κανένα δε λογάριζε και καμία διαταγή δεν άφηνε, χωρίς να την τροποποιήσει κατά τον δικό του τρόπο. Τους Γερμανούς τους είχε για κουρντισμένες μηχανές. Κι αυτός δεν παραδεχότανε να είναι μια κουρντισμένη μηχανή». ³²² Τελικά, η απόφαση των ίδιων των ανωτέρων του στο Βερολίνο να τον απομακρύνουν από τη θέση του λόγω των βίαιων αυθαιρεσιών του, δεν οφειλόταν φυσικά στα συνεχή σαδιστικά έκτροπα σε βάρος των κρατούμενων Ελλήνων, αλλά σε αυθαιρεσία έναντι άλλου Γερμανού, τον οποίο τάπα στο μεθύσι κόντευε να σκοτώσει. Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός του Ραντόμσκι στο προσωπικό φάκελό του στην κεντρική διεύθυνση των SS: «Πρωτόγονος σε όλη του τη σκέψη και τα αισθήματα, ακατάλληλος για ηγέτης [...], προφανώς ένας από τους παλαιούς τραμπούκους, οι οποίοι λόγω της γρήγορης ένταξής τους στα S-S έχουν προαχθεί σε ηγετικές θέσεις». ³²³

Ο στρατοπεδικός κόσμος

Σε όλη την έκταση του στρατοπέδου βρίσκονταν περίπου είκοσι κτίρια (μπλοκ), άλλα μεγάλα (στρατώνες) και άλλα μικρά, τα οποία είχαν διαφορετικές το καθένα χρήσεις. Οι αιχμάλωτοι χωρίζονταν σε διάφορες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία ζούσε στο «ελεύθερο στρατόπεδο», ύστερα ερχόταν η «ελαφρά απομόνωση» στα υπόγεια του Μπλοκ 4 και τέλος οι αιχμάλωτοι του Μπλοκ 15, που ζούσαν σε συνθήκες πλήρους απομόνωσης. Οι Γερμανοί είχαν εγκαταστήσει στα μπλοκ εργαστήρια ραπτικής, ξυλουργικής, υποδηματοποιίας και μηχανουργείο, στα οποία εργάζονταν οι κρατούμενοι που γνώριζαν κάποια τέχνη. Επιδιόρθωναν έπιπλα που προέρχονταν από λεηλασίες ελληνικών οικιών και κατασκεύαζαν πολιτικές ενδυμασίες και υποδήματα από τα κλαπέντα από διάφορες αποθήκες υφασμάτων και δερμάτων της Αθήνας. Τα κατασκευαζόμενα είδη προορίζονταν για διάφορες

³²² Θέμος Κορνάρος.. ό.π., σ. 124-125.

³²³ Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 334.

υπηρεσίες των SS ή στέλνονταν στη Γερμανία.³²⁴ Οι κρατούμενοι του Χαϊδαρίου μεταφέρονταν και για διάφορες δουλειές/αγγαρείες εκτός στρατοπέδου, όπως μετά τον συμμαχικό βομβαρδισμό του Πειραιά τον Ιανουάριο του '44.

Ο βασικός προθάλαμος του Χαϊδαρίου ήταν οι Υπηρεσίες Ασφαλείας & Αστυνομίας Γερμανικού Στρατού στη Μέρλιν 6. Στο κτίριο διεξάγονταν ανακρίσεις και, κατ' επέκταση, βασανιστήρια. Στο κτίριο αυτό, το σώμα του «παραβάτη» βρισκόταν στον πυρήνα όλου του τιμωρητικού μηχανισμού, και καθοριζόταν ως «τόπος» και πεδίο τέλεσης της εξουσίας.³²⁵ Στη Μέρλιν λάμβαναν χώρα φρικτά βασανιστήρια, με γνωστότερο όλων την «τροχαλία», ενώ χρησιμοποιούνταν ακόμα και η ηλεκτρική καρέκλα. Η μαρτυρία της κρατούμενης στη Μέρλιν Μάγδας Παντελάρου κάνει λόγο για μια κοπέλα που υπέστη το μαρτύριο της ηλεκτρικής καρέκλας, έπαθε σηψαιμία και πέθανε: «Την πήγανε εκεί για ανάκριση και την βάλανε σε ηλεκτρική καρέκλα και την κάψανε... Ψηνότανε από τον πυρετό και είχε σαπίσει όλο της το σώμα... Βρωμούσε σαν ψόφιο πράγμα, πώς βρωμάει ένα ψόφιο πράγμα. Σαράντα μέρες βασανίστηκε, ύστερα πέθανε. Παναγία μου, μακάρι να μην ξανάρθουν αυτά τα χρόνια...».³²⁶ Στη Μέρλιν η παραμονή συνήθως ήταν βραχεία και για αυτό το λόγο ακόμα πιο επίπονη. Έπειτα οι κρατούμενοι μεταφέρονταν στο Χαϊδάρι ή στις φυλακές Αβέρωφ: «Στη Μέρλιν μας πήγανε το πρωί και καθίσαμε μέχρι το βράδυ εκεί. Όρθιοι από το πρωί χωρίς τίποτα, ούτε νερό να βάλουμε στο στόμα μας. Από τις επτά η ώρα που μας πήρανε, βάλτε από τις εφτάμισι, μέχρι τις εννιάμισι το βράδυ, πόσες ώρες είναι, δεκατέσσερις ώρες; Έτσι για να μας σπάσουν το ηθικό. Με συγχωρείτε, ούτε στην τουαλέτα να πας, ούτε νερό να βάλεις στο στόμα σου».³²⁷ Το κτίριο, ιδιοκτησία της Εθνικής Ασφαλιστικής, τη δεκαετία του '80 κατεδαφίστηκε και πριν μερικά χρόνια μετατράπηκε σε πολυκατάστημα ομορφιάς. Ένα άγαλμα, μια αναμνηστική πλάκα και μια αυθεντική πόρτα κελιού στην είσοδο είναι οι μόνες μαρτυρίες της ιστορικής αξίας του κτιρίου, ό,τι απέμεινε απ' αυτό.

³²⁴ ΙΑΥΕ, 1945-4, φάκελος 4.1, διεύθυνση Μελετών, Κωνσταντίνος Βατικιώτης, διευθυντής Υπουργείου Εξωτερικών, αναφορά με τίτλο «Η κράτησίς μου εις το εν Χαϊδαρίω γερμανικόν στρατόπεδον συγκεντρώσεως».

³²⁵ Σώματα που «διαλύθηκαν, που κονιορτοποιήθηκαν και σκορπίστηκαν στον άνεμο, σώματα που καταστράφηκαν τμηματικά λόγω του απεριόριστου χαρακτήρα της ανώτατης εξουσίας αποτελούσαν όχι απλώς το ιδεατό αλλά και το πραγματικό όριο της εξουσίας». Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία ...* ό.π., σ. 61.

³²⁶ Βλ. Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σ. 106.

³²⁷ Μαρτυρία Μάγδας Παντελάρου, στο ίδιο σ. 110.

Καλύτερη μοίρα είχε το γερμανικό Φρουραρχείο με τις διάφορες υπηρεσίες των στρατευμάτων κατοχής και η Κομμουντατούρ στην οδό Κοραή 4, στο κέντρο της Αθήνας, εκεί όπου χιλιάδες Έλληνες αντιστασιακοί, αλλά και αρκετοί Γερμανοί αντιφρονούντες βασανίστηκαν. Στα υπόγεια βρίσκονταν τα κελιά.³²⁸ Το 2008 ο χώρος άνοιξε, μετά από χρόνια αναίτιου κλεισίματος, και είναι επισκέψιμος, διαθέτοντας ένα μικρό μουσείο με αντικείμενο των κρατουμένων.

Από μαρτυρίες γνωρίζουμε πως, πλην των υπόλοιπων συνεπειών, πολλοί αιχμάλωτοι του Χαϊδαρίου τυφλώνονταν από τις κακές συνθήκες διαβίωσης και την αβιταμίνωση.³²⁹ Η ζωή βιωμένη «εντός της οδύνης» και κατακερματισμένη σε «χίλιους θανάτους» ανταποκρινόταν με αυτόν τον τρόπο στο τελεστικό χαρακτήρα της ναζιστικής βιοθεωρίας που βασιζόταν σε μια σταθεροποιητική πειθαρχία.³³⁰ Αυτή η πειθαρχία δεν επέτρεπε τις πολλαπλότητες εκφράσεων που δυνητικά θα οδηγούσαν σε φαινόμενα «αντι- εξουσίας». Τα σώματα έπρεπε να μετατραπούν σε αδιαίρετες ενότητες, υπάκουες και πειθήνιες, το ενεργό σώμα θα μετασχηματιζόταν σε άβουλη μάζα που θα ήταν υπό τη συνεχή επιτήρηση των βασανιστών, κάτι που ο Φουκό ονομάζει εύστοχα «σχέσεις ιδιοποίησης των σωμάτων» στο πλαίσιο των ασκούμενων «πειθαρχιών».³⁹⁶

Μία από τις πρώτες ομαδικές επιχειρήσεις αντιποίνων στο στρατόπεδο έγινε με αφορμή την εκτέλεση του υφυπουργού Εργασίας και γραμματέα της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας Νικόλαου Καλύβα από την ΟΠΛΑ («αόρατες»

³²⁸ Βλ. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Κοραή 4, μια φυλακή στο κέντρο της πόλης», στο: Σάββας Στρούμπος (επιμ.), *Στη σωφρονιστική αποικία του Κάφκα*, Νεφέλη, Αθήνα 2009, σ. 59- 70 (on line στα γερμανικά στο <http://www.goethe.de/mmo/priv/4167306-STANDARD.pdf>).

³²⁹ Συνέντευξη της Φρόσως Πηλαβάκη (Ζαρίφη) στη Γιολάντα Τερένσιο, στο ραδιοφωνικό της πρόγραμμα «Ο κόσμος του χθες, σήμερα, αύριο», Πρώτο Πρόγραμμα, 4.11.1988 όπως παρατίθεται στο Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σ. 154.

³³⁰ «Η ζωή εντός της οδύνης», «οι χίλιοι θάνατοι» μέσα από τα πολλαπλά βασανιστήρια είναι εκφράσεις, από τις πιο εύλωτες, του Φουκό. Michel Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία...* ό.π. σ. 43.

³⁹⁶ «Διαμορφώνεται μια πολιτική καταναγκασμών που συνιστά μια εργασία επί του σώματος, μια υπολογισμένη χειραγώγηση των στοιχείων του, των χειρονομιών του, των συμπεριφορών του. Το ανθρώπινο σώμα εισάγεται σε μια διάταξη εξουσίας που το ανασκαλεύει, το αποδιρθώνει και το ανασυνθέτει. Αρχίζει να μορφοποιείται μια πολιτική ανατομία που αποτελεί εξίσου μια μηχανική της εξουσίας. Ορίζει με ποιον τρόπο μπορεί κανείς να επιδρά στο σώμα των άλλων, όχι απλώς για να κάνουν αυτό που εκείνος επιθυμεί, αλλά και για να λειτουργήσουν όπως εκείνος θέλει, με τις τεχνικές, την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα που αυτός καθορίζει. Συνεπώς η πειθαρχία κατασκευάζει σώματα υποταγμένα και εξασκημένα, σώματα πειθήνια». Michel Foucault... ό.π. σ. 158, 249. ³⁹⁷ Αν και η εκτέλεση έγινε σε κεντρικό σημείο της Αθήνας, στην οδό Πλουτάρχου στο Κολωνάκι, οι δράστες διέφυγαν ανενόχλητοι και προκλήθηκε μεγάλος σάλος. Βλ. Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942- 1944*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σ. 191.

ομάδες του ΕΑΜ που οργάνωναν επιθέσεις ενάντια στον εχθρό, κατακτητή ή εγγώριο προδότη) στις 24 Σεπτεμβρίου του 1944.³⁹⁷ Η βιωμένη εμπειρία εκείνης της εκτέλεσης μεταφέρεται αδιαμεσολάβητα μέσα από τη μαρτυρία του Αλέξανδρου Ζήση, κρατούμενου του στρατοπέδου: «Στη φυλακή είχε διαδοθεί πως οι κομμουνισταί σκότωσαν τον Υπουργό Καλύβα και πως θα επακολουθούσαν αθρόαι εκτελέσεις. Κι αλήθεια στις 5 το πρωί έφτασε- ίσως γιατί ήταν οι πρώτες ομαδικές από τη φυλακή του Χαϊδαρίου εκτελέσεις- αυτοπρόσωπα ο Διοικητής, μαζί με άλλους αξιωματικούς των SS δεσμοφύλακες και τα απαραίτητα λυκόσκυλά του [...]. Βγάλαν από τους θαλάμους και τα κελιά τους μελλοθάνατους [...]. Διοικητής, αξιωματικοί, δεσμοφύλακες με διαβολικές φωνές και ουρλιαχτά έπεσαν σαν λυσσασμένοι πάνω στους μελλοθάνατους... σκηνή αφάνταστη σε αγριότητα και κτηνωδία, σκηνή ανείπωτη σε τραγικότητα... Τους δυστυχημένους αυτούς, γυμνούς και μισοπεθαμένους, από το ξύλο και τα δαγκώματα των σκυλιών τους φόρτωσαν σ' ένα αυτοκίνητο και σε δέκα λεπτά τους εξετέλεσαν».³³¹

Σύμφωνα με κρατούμενο «το να διαλυθεί το Χαϊδάρι, η μάντρα με τα σφαχτάρια, που έστελνε κάθε τρεις και λίγο στο θυσιαστήριο της Καισαριανής τα αθώα θύματα, δεν χωρούσε καμία αμφιβολία πως ήτο η αρχή του τέλους. Ενός τέλους δηλαδή που μέχρι την τελευταία ημέρα της αποχώρησης των Γερμανών δεν εσταμάτησαν τα κακουργήματα».³⁹⁹ Κατά την αποχώρηση της Βέρμαχτ από την Ελλάδα, ο Διοικητής της Υπηρεσίας Ασφαλείας Δρ. Βάλτερ Μπλούμε προώθησε τη λεγόμενη «Θεωρία του Χάους» (Chaos-These), που είχε ήδη εφαρμοστεί από τα SS στην Πολωνία. Επρόκειτο για την τακτική της καμένης γης και προέβλεπε την καταστροφή των βιομηχανικών υποδομών της χώρας, αλλά και των λιμανιών της. Η νέα αυτή έμπνευση του Μπλούμε αποσκοπούσε στην απόδειξη του ισχυρισμού πως «χωρίς τους Γερμανούς δεν είναι δυνατή καμία τάξη», αλλά και στην πρόκληση εαμο-βρετανικής σύγκρουσης.³³² Η «Θεωρία του Χάους» περιελάμβανε την εκτέλεση των ηγετών του αστικού κόσμου που ήταν έγκλειστοι στο Χαϊδάρι (Γονατάς,

³³¹ ΙΑΥΕ, 1945-4, φάκελος 4.1, διεύθυνση Μελετών, αναφορά Αλέξανδρου Ζήση, Νοέμβρης 1944. ³⁹⁹ Από χρονογράφημα του Νίκου Γ. Μεταξωτού, Φεβρουάριος 1982, στο Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σ. 99.

³³² Βλ. Hagen Fleischer, "Deutsche „Ordnung“ in Griechenland 1941- 1944", στο: Loukia Droulia, Hagen Fleischer (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Metropol, Berlin 1999, σ. 208. ⁴⁰¹ Βλ. Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΣΤ, σ. 53.

Σοφούλης, Καφαντάρης κ.ά.) και τελικά δεν εφαρμόστηκε λόγω των αντιδράσεων του Νόιμπαχερ, Ειδικού Πληρεξουσίου για την ΝΑ Ευρώπη, και κάποιων στρατηγών της Βέρμαχτ, όχι για «ανθρωπιστικούς λόγους» αλλά εξαιτίας του φόβου πως όλες οι πολιτικές παρατάξεις θα συνασπίζονταν με κοινό σημείο το μίσος εναντίον των Γερμανών.⁴⁰¹

Εμφυλιακή χρήση του στρατοπέδου

Το κλείσιμο του στρατοπέδου δεν επέρχεται με τη λήξη της Κατοχής, παρόλο που γνωρίζουμε πως εκκενώθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου του 1944. Από επιστολές κρατουμένων πληροφορούμαστε πως αξιοποιήθηκε από το 1946 ως κολαστήριο των αντιφρονούντων, κυρίως με στόχο την υπογραφή δηλώσεων μετανοίας. Ανάμεσα σε δεκάδες επιστολές ξεχωρίζει αυτή του Σ. Κυριακίδη στις 29/12/1946:

«Συνελήφθην την πρωίαν της 31.8.46 [...] εις το νο 15 κτίριον του Χαϊδαρίου ως εκ των υστέρων και μετά παρέλευσιν 33 ημερών έμαθα. [...] Την αυτήν νύκτα μετά τον εγκλεισμόν μου εις το υπ. αριθμ. 8 κελί μου του Νο 15 εδέχθην την πρώτην επίθεσιν του προσωπικού αποτελούμενου από εκτελεστάς και βασανιστάς των Ες Ες και ταγματасφαλίτας [...]. Ο Μπάρλας ήρχισε να με κτυπά εις την πλάτην με βούρδουλα μήκους 1 μ. αποτελούμενον από τριπλό συρματόσκοινο με κόμπο στην άκρη μέχρις αιματώσεως επιθέτοντας κατόπιν αλάτι [...]. Ανάμεσα στους τρομερούς πόνους και τα βασανιστήρια ήκουσα το λογία να με καλεί να του υπογράψω κάτι χαρτάκια χωρίς να μου ανακοινώνει το περιεχόμενό τους».

Το ίδιο βασανιστήριο επαναλαμβάνεται με αποτέλεσμα την υπογραφή αποκήρυξης των αριστερών φρονημάτων:

«Υστερα από πολύωρο ραβδισμό, φάλαγγα στα πόδια και χέρια και κάτω από φρικτούς πόνους αναγκάστηκα να κάνω ότι μου υπεδείκνυαν μη αντέχοντας άλλο και γνωρίζοντας πως υπέγραψα πιθανώς την καταδίκη μου. Τι ακριβώς υπέγραψα και πόσα υπέγραψα μου είναι τελείως άγνωστο. [...] Όλα όσα έγιναν και γίνονται μέσα

στο Νο 15 ήσαν και είναι εφάμιλλα των κατοχικών». ³³³ Ο Πέτρος Σταματινός, αναφέρει:

«Στις 13/8/46 ώρα 3 μ.μ. ήρθαν στο εργοστάσιο Ρεζσίνα που δούλευα αστυφύλακες του τμήματος Καστέλλας και με συνέλαβαν λέγοντάς μου ότι με ήθελε ο Δ/ντης του Τμήματος για να με ρωτήσει κάτι. [...] Στα κρατητήρια της ΕΣΑ Ελευσίνας έμεινα οχτώ μέρες. Μετά με μετέφεραν και με άλλους μαζί στο Χαϊδάρι με αυτοκίνητο της ΕΣΑ. Όταν φτάσαμε μας κλείσανε στο γερμανικό απομονωτήριο Μπλοκ 15. Την ώρα που μας κατέβασαν από το αμάξι άκουσα τον υπολ/γο Πορφύρη να λέει στον άγνωστό μου πολίτη 'εκεί θα σας τυφεκίσουμε γιατί εκεί θα σας τυφέκιζαν και οι Γερμανοί'. Ήτανε πραγματικά ένας τοίχος πίσω από το Μπλοκ 15 όπου τυφεκίζονταν και οι πατριώτες στην Κατοχή [...] Μας έβαλαν σε ένα μικρό κελί που δεν χωρούσε τρεις ανθρώπους και κει περάσαμε τρεις μαρτυρικές νύχτες. Όλη τη νύχτα άκουγα τις φωνές και τα σκουξίματα των φαντάρων που βασανίζανε πίσω από τα κρατητήρια. Για να πάμε για τη σωματική μας ανάγκη δεν μας ανοίγανε αν δεν χτυπούσαμε με το ρυθμό του 'έρχεται'. Τον έναν από τους δύο πολίτες, ο οποίος όπως έμαθα πιο ύστερα λεγόταν Μανιάς Γ., τον έπαιρναν κάθε βράδυ και τον έφερναν μισολιπόθυμο». ³³⁴

Ο Γιάννης Δρακονάκης επίσης κρατήθηκε στο Μπλοκ 15 σε σκληρή απομόνωση:

«Θέλω και γω να φέρω σε φως με ποιο τρόπο μ' έριξε στη φυλακή το κράτος των Εθνοκοφρόνων. [...] Όταν φτάσαμε στο Χαϊδάρι με απομόνωσαν χωρίς εξήγηση. Σε αυτό το κελί με κράτησαν απομονωμένο για 25 μέρες. Από το κελί μου πέρασε μια μέρα ο υποδιοικητής του κέντρου αντισυνταγματάρχης πεζικού Ζαφειρόπουλος και με ρώτησε γιατί κρατούμαι. Σε απάντησή μου ότι δεν ξέρω, του είπε ο συνοδός του υπ/κός ότι κρατούμαι για πολιτικά και τότε μου είπε ότι 'αφού είσαι Βούλγαρος καλά να πάθεις». ³³⁵

³³³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421 25.3, Φ. 25/3/7, σ. 1, 3. Στη μαρτυρία του ο Κυριακίδης αναφέρει πολλά ονόματα ταγματασφαλιτών του στρατοπέδου. Ο Παναγιώτης Βιδάλης αναφέρει και την παρουσία Χιτών στο μπλοκ: «Οι βασανιστές έλεγαν 'θα σας σκοτώσουμε όλους, Βούλγαροι' και άλλες ομάδες χιτών φαντάρων την ίδια ώρα των βασανισμών τραγουδούσαν χίτικα τραγούδια». Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421 25.3, Φ. 25/3/13, 15.1.1947.

³³⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421 25.3, φ. 25/3/5, επιστολή Πέτρου Σταματινού, 13/8/1946.

³³⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421 25.3, φ. 25/3/16, επιστολή Ιωάννη Δρακονάκη, 17/1/1947.

Σύμφωνα με την επιστολή του Γεωργίου Πανταζή στις 16/1/47 προς τον *Ριζοσπάστη* και την *Ελεύθερη Ελλάδα*, στο Χαϊδάρι μετά την απελευθέρωση πραγματοποιήθηκαν απίστευτα βασανιστήρια προκειμένου οι αριστεροί να υπογράψουν δήλωση μεταμέλειας:

«Σε λίγο άρχισαν να με χτυπούν με βούρδουλα, με βαρούσαν στο στήθος [...] αυτοί μου φώναζαν ‘Θα υπογράψεις ρε Βούλγαρε’, έφεραν μια πετσέτα, μου βούλωσαν το στόμα, μου έβγαλαν τα παπούτσια και μου τραβούσαν τα νύχια με την τανάλια, μου στραμπουλούσαν το δάχτυλο και άρχισαν να μου βάζουν καρφίτσες στα νύχια των ποδιών μου. Με χτυπούσαν με το σφυρί στις κλειδώσεις των ποδιών μου και κατόπιν έβγαλε καρφιά από την τσέπη του (ταβανόπροκες) ο Μιχελής και πήγε να την καρφώσει στο πόδι μου (όπως το Χριστό), μα συμπτωματικά έφυγε το σφυρί απ’ το στυλιάρι και τότε ανέβηκε στο στήθος μου σαν λυσσασμένο σκυλί και χοροπηδούσε επάνω».³³⁶ Την ίδια εικόνα δίνει ο Κωνσταντίνος Αυτσαρδός:

«[...] Τον Οκτώβρη του 1946 με μετέφεραν στις φυλακές Χαϊδαρίου, εκεί όπου οι γερμανοί απομόνωναν και βασάνιζαν τους Έλληνες. [...] Από την ημέρα της συλλήψεώς μου έχουν περάσει 6 ολόκληροι μήνες και παραμένω ακόμα στο Χαϊδάρι, χωρίς να δικαστώ, με ισχυρούς πονοκεφάλους κατά διαστήματα, με ακράτεια ούρων, με τα σημάδια των τραυμάτων πάνω στα πόδια μου, με αγκυλώσεις στα πέντε δάκτυλα του δεξιού μου ποδιού».³³⁷

Ο γνωστός αντιστασιακός Στέλιος Ζαμάνος στην επιστολή του με τον εύστοχο τίτλο «Γιατί καταδικάζουν τα θύματα και όχι τους εγκληματίες», αναφέρεται στην εφιαλτική του εμπειρία στο Μπλοκ 15:

«...Μπροστά σε αυτό το ψεύδος η πατριωτική μου συνείδηση εξηγήθηκε και του δήλωσα ότι μου είναι αδύνατο να υπογράψω αυτό το ατιμωτικό για μένα χαρτί. Αυτός τότε αγρίεψε και αφήνοντας τα προσχήματα, μου φώναξε: ‘Τότε Βούλγαρε ετοιμάσου να πεθάνεις’. Στο Μπλοκ 15, στο εφιαλτικό αυτό κτίριο, που επικρατούσαν συνθήκες άγριας τρομοκρατίας. Με έριξαν στο κελί νούμερο 8, που ήταν πριν λουτρό, με διαστάσεις 3X1.50 και στη μέση κατά πλάτος είχε

³³⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421 25.3, φ. 25/3/16, επιστολή Γεωργίου Πανταζή, 16/1/1947.

³³⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421, φ. 25/3/29, επιστολή Κωνσταντίνου Β. Αυτσαρδού, 13/2/47.

⁴⁰⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 421, επιστολή Στέλιου Ζαμάνου 18/2/47.

ένα τοιγάκι που δεν μου επέτρεπε να κοιμηθώ παρά μόνο κουβαριασμένος [...] Την ώρα που πήγαινα για ανάκριση δέρνανε ένα στρατιώτη στο 15 με συνοδεία ακορντεόν που το έπαιζε ο φρουρός Γεωργιάδης για να μην ακούγονται οι φωνές».⁴⁰⁷

Μεταπολεμικές περιπέτειες της μνήμης

Το σύμβολο της πόλης του Χαϊδαρίου είναι εμπνευσμένο από το στρατόπεδο και απεικονίζει το Μπλοκ 15. Μέσα από το συρματοπλέγμα ξεπροβάλλει μια παπαρούνα, σύμβολο της ελπίδας και της ειρήνης. Το έμβλημα αυτό καθιερώθηκε έπειτα από αρχιτεκτονικό διαγωνισμό που προκηρύχθηκε το 1986, με όρο το σύμβολο της πόλης να είναι εμπνευσμένο από το στρατόπεδο. Η καθιέρωση του Μπλοκ 15 ως συμβόλου της πόλης αποτελεί το ένα άκρο ενός παράδοξου δίπολου. Στο άλλο άκρο βρίσκεται η μακροχρόνια παραμέληση και η χρήση του στρατοπέδου από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (Στρατόπεδο Καραϊσκάκη). Ο δρόμος που οδηγεί στο στρατόπεδο ονομάζεται «οδός Αγωνιστών Στρατοπέδου Χαϊδαρίου», η μόνη ενέργεια συμβολικής σημείωσης του χώρου. Ο δρόμος αυτός θεωρείται ιστορικός καθώς ήταν ο μόνος που οδηγούσε στην Ιερά Οδό και σε άλλους προορισμούς. Οι νεκροφόρες, σύμφωνα με μαρτυρίες, καθημερινά έφευγαν γεμάτες από το στρατόπεδο: «Από το αυτοκίνητο έτρεχε αίμα και ο δρόμος γινότανε κόκκινος γιατί ήταν χωματόδρομος και πότιζε [...]. Είναι ιστορικός δρόμος η οδός Αγωνιστών. Έχει χυθεί πολύ αίμα».³³⁸

Ο αστικός χώρος νοηματοδοτείται μέσα από την εμπλοκή και τη δράση ατόμων και μνημονικών κοινοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο ο χώρος ξεφεύγει από τη στενή καρτεσιανή χαρτογραφική λογική και ενεργοποιεί μνήμες.³³⁹ Ο Κλαούντιο Μίνκα ονόμασε «χαρτογραφική λογική» τη λογική της παντοδυναμίας του χάρτη ως πεδίου παγιωμένων και μη τελούμενων χωρικών συσχετίσεων.³⁴⁰ Η επισκεψιμότητα,

³³⁸ Προφορική μαρτυρία Λίζας Χριστοδουλίδη όπως παρατίθεται στο: Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σ. 158.

³³⁹ Andrew Merrifield, "Place and Space: A Lefebvrian Reconciliation", *Royal Geographical Society*, τχ. 18, (1993), σ. 519.

³⁴⁰ Cl. Minca, "Postmodern Temptations", στο: Cl. Minca (επιμ.), *Postmodern Geography. Theory and Praxis*, Blackwell, London 2001, σ. 214.

και κατά συνέπεια η επιτελεστικότητα της μνήμης στο Μπλοκ 15 είναι σχεδόν μηδενική, αφού εκτός από σχολεία της περιοχής που επισκέπτονται σπάνια το Μπλοκ, δεν παρατηρείται ενδιαφέρον από μεμονωμένους επισκέπτες. Αυτό πιθανότατα πρέπει να αποδοθεί στην ανύπαρκτη ενημέρωση για την ιστορική σημασία του χώρου, αφού απουσιάζουν σχετικές αναφορές στη σχολική ύλη και στα ειδικά κεφάλαια για την Κατοχή.³⁴¹

Η σχέση της συλλογικής μνήμης με τον τόπο δεν εγκαθίσταται και μετά παραμένει αναλλοίωτη, τούτη η σχέση τελείται, επιβεβαιώνεται με δράσεις, είτε τούτες είναι επισκέψεις νοσηματοδοτημένες από πριν με εικόνες, λόγια και οδηγίες, είτε είναι συνθετότερα δρώμενα.⁴¹² Σύμφωνα με τον Ζίγκμουντ Μπάουμαν, στη μεταμοντέρνα συνθήκη οι πόλεις διέπονται από μια «ρευστή νεωτερικότητα», όπου καταργούνται οι μόνιμες εγκαταστάσεις και οι παγιωμένοι κοινωνικοί συσχετισμοί.⁴¹³ Σε αντίθεση με αυτά, στο Χαϊδάρι οι σχέσεις χώρου-χρόνου και μνήμης είναι στάσιμες, το στρατόπεδο έχει στερεοποιηθεί στο χρόνο αδυνατώντας να συσχετιστεί με το παρόν και να εγκιβωτίσει μια ιστορική αφήγηση για το παρελθόν.

Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου έχει μέχρι στιγμής απασχολήσει μόνο αποσπασματικά την έρευνα. Στον επίλογο του βιβλίου του για την ιστορία του στρατοπέδου, ο Αντώνης Φλούντζης παραδέχεται πως σε ορισμένα σημεία ήταν αδύνατον να αποφύγει ανακρίβειες που απορρέουν από την αποσπασματικότητα του υλικού και τις ελάχιστες πηγές. Στο έργο του Αλέξανδρου Ζήση, επίσης επιζώντα του στρατοπέδου, συναντάμε το ίδιο πρόβλημα καθώς αναφέρει: «Ίσως πολλά να ξέχασα

³⁴¹ Σύμφωνα με τον Ιάσονα Χανδρινό «η δεκαετία 1940-1950 είναι μια περίοδος ασύγκριτη με οποιαδήποτε άλλη στη νεότερη ελληνική ιστορία, σε ό,τι αφορά επιστημονικές έρευνες, βιβλιογραφικό όγκο, ακαδημαϊκές διαμάχες και δημόσιες αντιπαραθέσεις. Είναι μια μεγάλη δεξαμενή ιστορικών προβληματισμών και συλλογικής μνήμης η οποία τα τελευταία χρόνια διαχέεται ορμητικά στην ελληνική επικαιρότητα τροφοδοτώντας έντονα τον Τύπο, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τη συνθηματολογία των κομμάτων, τα τηλεοπτικά πάνελ, τα γκράφιτι στους δρόμους της Αθήνας, την προπαγάνδα της Χρυσής Αυγής (και στα σχολεία), συγκρουσιακές συζητήσεις παππούδων, γονέων και γειτόνων κ.ο.κ. Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει στην εγκύκλιο παιδεία των Ελλήνων μαθητών. Λάμπει διά της απουσίας της από τη σχολική ύλη όλων των βαθμίδων με αποτέλεσμα ακόμα και φοιτητές της Φιλοσοφικής να δυσκολεύονται να προσδιορίσουν τι ακριβώς έγινε στην Ελλάδα ανάμεσα στο 1941 και το 1949, μονολογώντας και στον εαυτό τους μα δεν ήταν στην ύλη αυτά!». Βλ. Ιάσωνα Χανδρινός, «Ο φαντασιακός ανασχηματισμός της εθνικής υπερηφάνειας. Η σχολική ιστορία στον καιρό της κρίσης», <http://www.chronosmag.eu/index.php/es-fs-ss-th-pf.html> (28/11/2013). ⁴¹² Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2006, σ. 27. ⁴¹³ Περισσότερα για την πόλη της «ρευστής νεωτερικότητας» στο Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity*, Cambridge, London 2000, σ. 112-115.

και ίσως να μην είμαι σε θέση να αποδώσω πιστά ό, τι εκεί μέσα ένιωσα και υπέφερα».³⁴²

Το καλοκαίρι του 1947 η έκταση του στρατοπέδου επιτάχθηκε για την «κάλυψη στρατιωτικών αναγκών». Τον Μάρτιο του 1952, κηρύχθηκε απαλλοτριωτέα υπέρ του Δημοσίου. Μετέπειτα έγιναν προσπάθειες οικοδόμησης της έκτασης του στρατοπέδου που προσέκρουσαν όμως στην παρέμβαση όλων των Δήμων της Δυτικής Αθήνας (Αγίων Αναργύρων, Αγίας Βαρβάρας, Αιγάλεω, Ιλίου, Καματερού, Περιστερίου, Πετρούπολης, Χαϊδαρίου). Τη δεκαετία του '60 το στρατόπεδο παρέμενε στο περιθώριο των προτεραιοτήτων, με αποκορύφωμα τις προσπάθειες που καταβάλλονταν για τη μετατροπή του σε πανεπιστημιούπολη. Στην επιστολή του δημάρχου Χαϊδαρίου Δημήτρη Γιαχγή, εκλεγμένου βουλευτή της ΕΔΑ το 1958, στις 6/2/1965 προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης, τον υπουργό Εθνικής Παιδείας και τον πρότανη του Πανεπιστημίου Αθηνών δηλώνονται με σαφήνεια οι προθέσεις:

«Επειδή το έτος 1936 (σημ. λανθασμένη ημερομηνία, το στρατόπεδο κατασκευάστηκε το 1937), ότε εγκαταστάθησαν τα ανωτέρω στρατόπεδα δεν υπήρχον γύρωθεν αυτών κατοικημένοι περιοχαί, ενώ σήμερα περιβάλλονται κυριολεκτικώς υπό οικιών των συνοικισμών των Δήμων Χαϊδαρίου και Περιστερίου, δημιουργείται ως εκ τούτου ανάγκη μεταφοράς των στρατοπέδων εις πλέον κατάλληλον και μακράν οικισμένων περιοχών τοποθεσιών. Προτείνομεν την μεταφοράν των Στρατιωτικών εγκαταστάσεων και εις την απελευθερουμένην περιοχήν την εγκατάστασιν της Πανεπιστημιούπολεως».³⁴³

Εντύπωση προκαλεί η απουσία στην επιστολή οποιασδήποτε αναφοράς στην ιστορική αξία του χώρου, και η μέριμνα για την μεταφορά του δεν περιλαμβάνει και την ανάλογη προστασία του μνημείου αλλά την εκ νέου καταστροφή του με την εγκατάσταση της πανεπιστημιούπολης. Ωστόσο, ένα χρόνο πριν, επί κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, στις 16/10/1964, είχαν πραγματοποιηθεί εορταστικές εκδηλώσεις στο στρατόπεδο για την επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου. Το πρόγραμμα περιελάμβανε:

³⁴² Βλ. Αλέξανδρος Ζήσης, *Χαϊδάρι*, 1969, Αθήνα, σ. 30. Ο Αλέξανδρος Ζήσης δεν έζησε καθόλου στο «ελεύθερο στρατόπεδο», παρά μόνο στο κελί 27 της αυστηρής απομόνωσης του Μπλοκ 15 και στο θάλαμο 18 του ίδιου Μπλοκ για 128 μέρες, γι' αυτό και η αφήγησή του περιστρέφεται κυρίως γύρω απ' τη ζωή στο «15». Για τη ζωή στο υπόλοιπο στρατόπεδο έχει μόνο πληροφορίες, τις οποίες χαρακτηρίζει ως απόλυτα εξακριβωμένες. Βλ. Αλέξανδρος Ζήσης... ό.π., σ. 10. Το βιβλίο αυτό πλέον είναι σπάνιο και μπορεί κανείς να το βρει στα ΑΣΚΙ και στην Εθνική Βιβλιοθήκη.

³⁴³ ΑΣΚΙ, αρχείο ΕΔΑ, κουτί 568, φάκελος: Τοπική Αυτοδιοίκηση 1957-1966, Δήμος Χαϊδαρίου.

«κατάθεσιν στεφάνων εκ μέρους του Δήμου Χαϊδαρίου και των φυλακισθέντων ή κρατηθέντων εις το Στρατόπεδον Χαϊδαρίου κατά την κατοχήν υπό των βαρβάρων κατακτητών [...], δεξίωσιν εις μίαν των αιθουσών του Β' Δημοτικού Σχολείου Νέας Φωκαίας προς τιμήν των κατά την κατοχήν φυλακισθέντων ή κρατηθέντων εις το 'Στρατόπεδον-Φυλακαί Χαϊδαρίου'».³⁴⁴

Τα περισσότερα ντοκουμέντα καταστράφηκαν με το τέλος του πολέμου, και όσα διασώθηκαν στα αρχεία της Γερμανίας αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικό τρόπο από τα δύο νεοσύστατα κράτη. Η Ανατολική Γερμανία, σε αντίθεση με τη Δυτική και για ευνόητους λόγους, έδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το στρατόπεδο, κυρίως μέσω της συγγραφικής της παραγωγής. Πολλά απομνημονεύματα ελασιτών μεταφράστηκαν στα γερμανικά και το μεταφρασμένο έργο του Θέμου Κορνάρου για το Χαϊδάρι έκανε καλές πωλήσεις.³⁴⁵

Μέχρι το 1982, χρονιά επίσημης αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης απ' την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, δεν επιτρεπόταν σε κανέναν η είσοδος στο στρατόπεδο. Το 1982 επιτράπηκαν οι εκδηλώσεις μέσα στο στρατόπεδο και στο χώρο του Μπλοκ 15. Στις 27/4/84, με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, το Μπλοκ 15 αναγνωρίστηκε ως μνημείο της Εθνικής Αντίστασης. Αυτή η κίνηση μπορεί να θεωρηθεί μέρος της συνολικής προσπάθειας υπέρβασης των διαιρετικών τομών που είχαν διαρραγεί το 1982 με την ψήφιση του Νομοσχεδίου «Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των Στρατευμάτων Κατοχής». Την ίδια περίοδο αναγνωρίστηκε ως ιστορικός τόπος και το Σκοπευτήριο Καισαριανής. Τα πολιτικά συμφραζόμενα και η γενικότερη αλλαγή του κλίματος μετά το '81 δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστους τους μνημονικούς τόπους. Τη δεκαετία του '80 η έμφαση που δόθηκε στην Αντίσταση, και η αποσιώπηση των

³⁴⁴ Ibidem.

³⁴⁵ Σύμφωνα με την Αιμιλία Ροφούζου, ιδιαίτερου ιστορικού ενδιαφέροντος ήταν η γερμανική έκδοση των κατοχικών αναμνήσεων του στρατιωτικού διοικητή του ΕΛΑΣ, Στέφανου Σαράφη, το μπεστσέλερ του Κορνάρου –όπως προαναφέρθηκε- αλλά και η προσπάθεια αρκετών ανατολικογερμανών συγγραφέων να καλύψουν από λογοτεχνική άποψη τις περιόδους της Κατοχής, του Εμφυλίου και των μετεμφυλιακών χρόνων –εξάιροντας για το γερμανό αναγνώστη τους 'ηρωισμούς και τις θυσίες' της κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα. Συχνά προβαλλόταν και η δράση των αριστερών γερμανών φαντάρων που είχαν αυτομολήσει στον ΕΛΑΣ. Αιμιλία Ροφούζου, «Η περίπτωση της Ανατολικής Γερμανίας: Η μνήμη της Κατοχής-όπλο στην ενδογερμανική αντιπαράθεση», στο: Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμέλεια, εισαγωγή), *Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος. Η δεκαετία του '40 και η μακρά σκιά της- συνέδριο προς τιμήν του Χάγκεν Φλάισερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014 (υπό έκδοση).

διαιρέσεων που προκάλεσε ο Εμφύλιος, έφερε στο προσκήνιο τους τόπους εκείνους στους οποίους εγγραφόταν η Αντίσταση και οι οποίοι παρήγαγαν τα σημανόμενα εκείνα που ανταποκρίνονταν στον παλμό της εποχής: Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου και το Σκοπευτήριο μπορούσαν να αξιοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση, ως κατεξοχήν τόποι μνήμης της Αντίστασης που είχε παλλαϊκό, εθνικό-λαϊκό χαρακτήρα. Σήμερα, η είσοδος στο στρατόπεδο επιτρέπεται μόνο για επίσκεψη στο Μπλοκ 15, που είναι το μοναδικό κτίριο του στρατοπέδου που υπάγεται, ύστερα από σχετικές ενέργειες της Μελίνας Μερκούρη, στο Υπουργείο Πολιτισμού. Η επίσκεψη στους άλλους χώρους απαγορεύεται, για λόγους στρατιωτικού απορρήτου.

Το 1999 επί υπουργίας Α. Τσοχατζόπουλου ψηφίζεται ο ν. 2745/99 που προέβλεπε την πολεοδόμηση μέρους της έκτασης προκειμένου να ανευρεθούν οι αναγκαίοι πόροι για την μεταστέγαση των στρατοπέδων και το Νοέμβριο του 2004 ανακοινώθηκε σε κοινή συνέντευξη των Υπουργών Εθν. Άμυνας Σπ. Σπηλιοτόπουλου και Απασχόλησης Π. Παναγιωτόπουλου πως θα ανεγερθούν στην έκταση του στρατοπέδου εργατικές κατοικίες.

Σύμφωνα με πρακτικά συνεδριάσεως του Δημοτικού Συμβουλίου Χαϊδαρίου, ήδη από το 1995 υπήρξε συζήτηση για την απομάκρυνση του στρατοπέδου και τη μετατροπή του σε χώρο ιστορικής μνήμης. Μάλιστα, ο δήμος Χαϊδαρίου με την 293Α/2005 απόφαση κήρυξε παμψηφεί την έκταση του στρατοπέδου ιστορικό τόπο. Πολλές απ' τις προτάσεις του δημοτικού συμβουλίου περί οικοδόμησης αρχείου, τεχνολογικού κέντρου και μουσείου Εθνικής Αντίστασης φαντάζουν σήμερα υπεραισιόδοξες και ουτοπικές, λαμβάνοντας υπόψη την κατάσταση του στρατοπέδου: «Οι πάγιες θέσεις μας συνοψίζονται ως εξής: Να υλοποιηθεί η κυβερνητική δέσμευση για απομάκρυνση του στρατοπέδου από την περιοχή. Να κατοχυρωθεί θεσμικά με προεδρικό διάταγμα η προστασία του χώρου του στρατοπέδου [...]. Ο χώρος των 3.600 στρεμμάτων του στρατοπέδου θα περιλαμβάνει [...] υπερτοπικό πολιτιστικό κέντρο, μουσείο Εθνικής Αντίστασης με πυρήνα το 'Μπλοκ 15' και μνημείο προς τιμήν των αγωνιστών, Κέντρο Σύγχρονης Τεχνολογίας με εκπαιδευτικούς/ερευνητικούς χώρους-βιβλιοθήκη-αρχειοθήκη [...].»³⁴⁶

³⁴⁶ Απόσπασμα από το πρακτικό της με αριθμ. 15^{ης}/1995 συνεδριάσεως του Δημοτικού Συμβουλίου, αρ. αποφάσεως: 631, 19/10/1995. «Συζήτηση και λήψη απόφασης για τη θεσμική θωράκιση και αξιοποίηση των χώρων των Στρατοπέδων Χαϊδαρίου». Την ίδια χρονιά (2.10.1995) είχε γίνει επερώτηση στη βουλή και από τους βουλευτές του ΚΚΕ Μήτσο Κωστόπουλο και Δήμο Κουμπούρη.

Το 2005 οι στρατιωτικές μονάδες απομακρύνθηκαν. Τον επόμενο χρόνο όμως, προέκυψε ένα νέου τύπου πρόβλημα. Μέρος του στρατοπέδου διεκδίκησε η κρατική εταιρεία Ελληνικά Αμυντικά Συστήματα (ΕΑΣ) που υποστήριζε πως μέρος του στρατοπέδου ανήκε στην τέως ΠΥΡΚΑΛ και αναφερόταν στα περιουσιακά στοιχεία της. Επεσήμανε δε ότι η απαλλοτρίωση που προβλεπόταν από το 1952 δεν έχει πραγματοποιηθεί και ζήτησε να της αποδοθούν τα ακίνητα που της ανήκουν.³⁴⁷ Το ζήτημα ακόμα δεν έχει επιλυθεί δικαστικά. Στις 11/06/2007, σε συνεδρίαση του διευρυμένου Νομαρχιακού Συμβουλίου Αθήνας-Πειραιά, ο υπουργός Άμυνας Ευάγγελος Μεϊμαράκης υποσχέθηκε τη δημιουργία μουσείου Εθνικής Αντίστασης στο Μπλοκ 15. Δεν δόθηκε ωστόσο συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα. Ο Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Δυτικής Αθήνας και οι πολίτες του Χαϊδαρίου διεκδικούν εδώ και χρόνια με κινητοποιήσεις τη μετατροπή του στρατοπέδου σε χώρο μνήμης που θα περιλαμβάνει και μουσείο. Η θέση του δήμου είναι το στρατόπεδο να αποδοθεί στην τοπική αυτοδιοίκηση για αξιοποίηση «ήπιων χρήσεων» και υπερτοπικών χώρων πρασίνου, αθλητισμού και πολιτισμού που θα περιλαμβάνει πάρκο, χώρο ιστορικής μνήμης και μουσείο. Αυτό το σχέδιο όμως προσκρούει σε πολλά εμπόδια. Το κυριότερο είναι το μεγάλο κόστος και ακολούθως η τοπική αυτοδιοίκηση, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και ο στρατός, ο οποίος δεν επιθυμεί την απομάκρυνση του στρατοπέδου.³⁴⁸ Η πρόεδρος των Αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης Χαϊδαρίου Μαρία Καντερέ, η οποία διεκδικεί χρόνια το κλείσιμο του στρατοπέδου και την ανάδειξή του ως τόπου μνήμης, μας ανέφερε πως μέχρι πριν λίγα χρόνια στο Χαϊδάρι υπήρχε ένα μικρό μουσείο με αντικείμενα αγωνιστών και κρατουμένων του

Συγκεκριμένα οι δύο βουλευτές αναφέρουν πως το στρατόπεδο θα μετεγκατασταθεί σε πέντε χρόνια (δηλαδή το 2000, κάτι που ουδέποτε έγινε) και διερωτούνται τι θα γίνει με την αποδέσμευση του χώρου. Βλ. φακ. 1912/144, δημοτική βιβλιοθήκη Δήμου Χαϊδαρίου. Το 1995 ο βουλευτής της Πολιτικής Άνοιξης Ανδρέας Λεντάκης κατέθεσε και εκείνος ερώτηση σχετικά με την απομάκρυνση του στρατοπέδου και την απόδοση του χώρου στην Τοπική Αυτοδιοίκηση. Στην απάντησή του ο υπουργός Άμυνας Γεράσιμος Αρσένης ανέφερε πως «έχει παραχωρηθεί από το Υπουργείο Γεωργίας δημόσια έκταση συνολικής έκτασης 17.000 στρεμμάτων δυτικά της περιοχής της Λίμνης Υλίκης, προκειμένου να μετεγκατασταθούν τα Κέντρα Εκπαίδευσης που σήμερα στρατώνίζονται στο στρατόπεδο 'Καραϊσκάκη' Χαϊδαρίου. [...] Θα προβούμε στην αποδέσμευση του χώρου του παραπάνω στρατοπέδου ώστε να παραχωρηθεί είτε στην Τοπική Αυτοδιοίκηση είτε στο ΥΠΕΧΩΔΕ και Οργανισμό Αθήνας, με τη μέριμνα των οποίων σχεδιάζεται η ανάπτυξη ενός πολεοδομικού κέντρου». Φυσικά ούτε λόγος για τη μετακίνηση στην Υλίκη, πρόταση που μόνο σε αυτό το έγγραφο συναντήσαμε. Βλ. ερώτηση 1261/29-8-95, δημοτική βιβλιοθήκη Δήμου Χαϊδαρίου.

³⁴⁷ <http://www.attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=118&language=el-GR> (13/9/2012).

³⁴⁸ Αυτές οι πληροφορίες μας δόθηκαν από τον υπεύθυνο τύπου του δημαρχείου Χαϊδαρίου το 2007, κ. Μοσχοβούδη.

στρατοπέδου, που όμως ξαφνικά εξαφανίστηκαν όταν ο δήμος τα μετέφερε σε άλλο χώρο. Έκτοτε η τύχη τους αγνοείται.

Το στρατόπεδο επιβίωσε στη συλλογική μνήμη με πολλαπλούς τρόπους. Μέχρι ρεμπέτικο τραγούδι έχει γραφτεί για το Χαϊδάρι:

«Τρέξε μανούλα όσο μπορείς, τρέξε για να με σώσεις, κι απ' το Χαϊδάρι μάνα μου να με απελευθερώσεις. Γιατί είμαι μελλοθάνατος και καταδικασμένος, 18 χρονών παιδί στα σίδερα κλεισμένος. Απ' την οδό του Σέκερη με πάνε στο Χαϊδάρι, κι ώρα την ώρα καρτερώ το Χάρο να με πάρει».³⁴⁹

Η μοναδική ξενάγηση που πραγματοποιήθηκε το 2007 στο Μπλοκ 15 για λύκειο της περιοχής, έγινε από έναν αξιωματικό της Σχολής Διαβιβάσεων του στρατοπέδου. Τα στοιχεία και οι πληροφορίες που αναπτύχθηκαν δεν έδωσαν μια ολοκληρωμένη εικόνα για το στρατόπεδο και το σημαίνοντα ρόλο του στην Κατοχή. Ο αξιωματικός επιλέχτηκε τυχαία, καθότι για τις (σπάνιες) ξεναγήσεις στο Μπλοκ 15 δεν υπάρχει κάποια συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού και κάποιον ειδικό ιστορικό/ μουσειολόγο. Τα παιδιά στη ξενάγηση άκουσαν στρογγυλοποιημένες γενικεύσεις, με κύριο άξονα το αλβανικό «έπος» και χωρίς καμία αναφορά στους Εβραίους του Χαϊδαρίου. Παρατηρώντας τις αντιδράσεις των παιδιών μέσα στους χώρους του Μπλοκ 15, μπορούσε να βγάλει κανείς εύκολα το συμπέρασμα πως εκείνη η επίσκεψη δεν είχε κάποιο γνωσιακό αντίκτυπο σε αυτά.

Τον Ιούλιο του 2011, η γράφουσα σε συνεργασία με τον Χάγκεν Φλάισερ, συνέταξαν μια δημόσια επιστολή διαμαρτυρίας για την κατάσταση του Μπλοκ 15, το οποίο κινδυνεύει πλέον να διαβρωθεί εντελώς από μια θαμνώδη συκιά που ξεφύτρωσε στη στέγη του ιστορικού κτιρίου.³⁵⁰ Στις ερωτήσεις προς τους στρατιωτικούς για το λόγο για τον οποίο αφήνουν το δέντρο να διαβρώσει το κτίριο, η απάντηση ήταν πως δεν είναι αρμοδιότητά τους διότι το Μπλοκ 15 είναι στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Πολιτισμού. Το Υπουργείο Άμυνας απάντησε στην επιστολή θετικά: «Κατόπιν εντολής του υπουργού Εθνικής Άμυνας Πάνου Μπεγλίτη, αποφασίστηκε η μελλοντική αξιοποίησή του σε συνεργασία με τον Δήμο Χαϊδαρίου

³⁴⁹ Παλιό ρεμπέτικο με τίτλο «Το Χαϊδάρι», στίχοι Μάρκος Βαμβακάρης, μουσική Στέλιος Βαμβακάρης, όπως παρατίθεται στο: Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα, *Μαρτυρίες 1941-44. Η Αθήνα της Κατοχής*, Κέδρος, Αθήνα 2003, σ. 161. Προσπελάσιμο στο <http://www.youtube.com/watch?v=IBWZjgIO7P4> (13/9/2012).

³⁵⁰ <http://www.tanea.gr/ellada/article/?aid=4639398>, 2/6/2011 (9/3/2012).

και το υπουργείο Πολιτισμού, προκειμένου να πάρει την ιστορική θέση που αξίζει μετατρεπόμενο σε Μουσείο Εθνικής Αντίστασης. Ήδη η πολιτική ηγεσία του υπουργείου Άμυνας έχει δώσει κατευθύνσεις προκειμένου η αξιοποίηση αυτή να γίνει μέσω ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων (προγραμμάτων του ΕΣΠΑ)». ³⁵¹ Ωστόσο, λόγω και της επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης της χώρας, θα αργήσει πολύ να υλοποιηθεί αυτό το σχέδιο.

³⁵¹ <http://www.tanea.gr/politismos/article/?aid=4666033>, 18/10/2011 (9/3/2012).

Στρατόπεδο Παύλου Μελά

Από τις εγκαταστάσεις του δεύτερου μεγάλου στρατοπέδου, του Παύλου Μελά στη Σταυρούπολη της Θεσσαλονίκης, σήμερα έχουν απομείνει ερείπια. Μία επίσκεψη στο χώρο μπορεί να το επιβεβαιώσει. Το στρατόπεδο δημιουργήθηκε την άνοιξη του 1941. Η πρώτη εκτέλεση πραγματοποιήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου του 1941 και η τελευταία στις 16 Σεπτεμβρίου του 1944. Στις 5 Ιουλίου του '41 μια οργανωμένη γερμανική επιχείρηση οδήγησε στη σύλληψη 278 ατόμων.³⁵² Στις 27 Δεκεμβρίου του '41 μετά από μια πράξη σαμποτάζ στο σιδηροδρομικό δίκτυο και την ανατίναξη του σπιτιού του στενού συνεργάτη των Γερμανών Γεώργιου Πούλου, ο στρατιωτικός διοικητής της Θεσσαλονίκης διέταξε την εκτέλεση δώδεκα κρατουμένων στο Παύλου Μελά, ως αντίποινα για το σαμποτάζ για το οποίο ευθύνονταν, σύμφωνα με τους Γερμανούς, οι κομμουνιστές.³⁵³

Οι φύλακες, οι γιατροί, οι νοσοκόμες και οι μάγειρες του στρατοπέδου ήταν Έλληνες, και η διοίκηση ελληνική αλλά υπό την άμεση γερμανική επιτήρηση, γεγονός μοναδικό για τα ελληνικά, και ενδεχομένως ευρωπαϊκά, δεδομένα. Το Παύλου Μελά απελευθερώθηκε στις 21 Οκτωβρίου του 1944. Ξεχωριστή είναι η περίπτωση της καταγραφής των όσων συνέβαιναν στο στρατόπεδο από τον Λεωνίδα Γιασημακόπουλο, που συνελήφθη από τους Γερμανούς τον Απρίλιο του 1943 ως «οργανωτής του ΕΑΜ» στη Θεσσαλονίκη. Κατά το διάστημα του εγκλεισμού του έγραφε καθημερινά -από τον Απρίλιο του 1943 μέχρι την 21^η Οκτωβρίου 1944- ημερολόγιο, μια σπάνια περίπτωση καθώς στην πλειοψηφία τους τα ημερολόγια των πρώην εγκλειστών των ναζιστικών στρατοπέδων γράφτηκαν μετά το τέλος του πολέμου. Αξίζει να μνημονευτεί η «λογική του παραλόγου» που κυριαρχούσε στο στρατόπεδο, όπως για παράδειγμα η τέλεση αγώνων πάλης και θεατρικών παραστάσεων, αλλά και η «γενναιόδωρη» κίνηση του διαβόητου Μαξ Μέρτεν να

³⁵² Stratos N. Dordanas-Vaios Kalogrias, „Das nationalsozialistische Polizeihaftlager Pavlos Melas in Thessaloniki. Geschichte und Wahrnehmung“, Alexandra Klei-Katrin Stoll-Annika Wienert (επιμ.), *Die Transformation der Lager. Annäherungen an die Orte nationalsozialistischer Verbrechen*, Transcript Verlag, Bielefeld 2011, σ. 289.

³⁵³ Stratos N. Dordanas-Vaios Kalogrias... ό.π. σ. 292.

δωρίσει στο στρατόπεδο ένα χριστουγεννιάτικο δέντρο στις 20.12.1943. Αυτά και άλλα περιστατικά περιγράφονται στο πολύτιμο αυτό ντοκουμέντο.³⁵⁴

Οι οκτώ μαρτυρίες Εβραίων επιζώντων στο Visual History Archive που αναφέρονται στο Παύλου Μελά, είναι διαφωτιστικές των συνθηκών που επικρατούσαν εκεί. Ο Μίκο Άλβο, Εβραίος που κρατήθηκε εκεί για 20-25 μέρες το 1942, αναφέρει πως οι Εβραίοι δεν ήταν πολλοί:

«Μόνο 2-3 Εβραίοι υπήρχαν, οι δε Χριστιανοί πολλοί. Κυρίως πήγαιναν εκεί Εβραίοι που δεν πλήρωναν στην κοινότητα. Μετά έφερναν εμπόρους. Οι συνθήκες δεν ήταν φοβερές πλην των περιπτώσεων όπου μέσα στο βράδυ έμπαιναν, διάλεγαν ομήρους και τους εκτελούσαν λόγω σαμποτάζ. Υπήρχε και ειδική μονάδα με κομμουνιστές». Εντούτοις, παρακάτω στη μαρτυρία του αναφέρει πως οι συνθήκες ήταν απεριγράπτες:³⁵⁵ «Μια βρωμιά απεριγράπτη, ούτε κουβέρτες είχαμε ούτε τίποτα [...] Το πιο δύσκολο ήταν το βράδυ, όταν έρχονταν 2 ή 3 το βράδυ και έπαιρναν ανθρώπους για εκτέλεση λόγω κάποιου σαμποτάζ που έγινε σε χωριό».³⁵⁶

Ο Νταβίντ Φράνσες, ο οποίος από το Βαρδάρη μεταφέρθηκε με τα πόδια στο Παύλου Μελά και κρατήθηκε για τέσσερις μήνες εκεί, αναφέρει πως ήταν κυρίως στρατόπεδο πολιτικών κρατουμένων και αναφέρεται και αυτός στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης εντός του στρατοπέδου:

«Οι συνθήκες ήταν χάλια και η περιοχή είχε φήμη για ελονοσία. Αρρωστήσαμε και η αρρώστια προχωρούσε, για αυτό και μας άφησαν ελεύθερους. Μετά από 25 χρόνια λόγω ελονοσίας είχα την καρδιά μου».³⁵⁷ Μάλιστα, αναφέρει και αυτός πως βρήκε πολλούς Χριστιανούς και κάποιους Εβραίους, 5-6 εξ αυτών από τη Γερμανία. Η Ράσελ Κούνιο πήγαινε καθημερινά φαγητό μαζί με τον πρώτο της ξάδελφο στον πατέρα και τη μητέρα της και έβλεπε πάντοτε «ανθρώπους με σκυμμένα κεφάλια».³⁵⁸ Ο Μουσής Ρουσώ κρατήθηκε δύο μέρες και μετά μεταφέρθηκε στο Άουσβιτς. Στο

³⁵⁴ Γιώργος Καφταντζής, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944 όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιό του ένας όμηρος*, τόμος Α', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 11.

³⁵⁵ Το ίδιο υποστηρίζουν όλοι όσοι επέζησαν. Το Παύλου Μελά ήταν μια «ανεξάντλητη δεξαμενή αίματος», «προθάλαμος θανάτου», «χώρος λειτουργίας ενός τυφλού μηχανισμού μαρτυριών και θανάτου» κ.λ.π. Βλ. Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς, πάρκο μνήμης και θυσίας», *Καθημερινή*, 30/06/2002.

³⁵⁶ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 12990.

³⁵⁷ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 7792.

³⁵⁸ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 44822.

Παύλου Μελά έτρωγε μόνο σούπα. Η Λένα Ρουσώ αφηγείται μια συγκινητική ιστορία για μια έγκυο στο Παύλου Μελά που δεν την ξαναείδαν ποτέ μετά τη μεταφορά της αλλού. Πριν πεθάνει έδωσε το μωρό της στη νοσοκόμα να το κρατήσει.³⁵⁹ Η Μπουένα Μεβορά αναρωτιόταν: «Γιατί μας πάνε στην Πολωνία και δεν μας σκοτώνουν εδώ;».³⁶⁰

Μια διεθνής επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού επισκέφτηκε το στρατόπεδο το 1943 για δεύτερη φορά και στην έκθεσή της ανέφερε πως οι συνθήκες ζωής ήταν ικανοποιητικές, σε σύγκριση με τις γενικότερες δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι τρόφιμοι στρατοπέδων. Ο δρ. Μπούκχαρντ ανέφερε πως το στρατόπεδο είχε 500 κρατούμενους, όλοι ελληνικής προέλευσης, οι περισσότεροι πολιτικοί κρατούμενοι από νησιά. Είχαν επαρκές νερό και ηλεκτρισμό μέχρι τις 20.30. Το πιο δυσάρεστο ήταν πως δεν υπήρχαν σκεπάσματα για το κρύο, σαπούνι για το ντους και πετσέτες. Η διατροφή ήταν κακής ποιότητας και δεν είχε καμία σχέση με τη σίτιση των κρατουμένων στις γερμανικές φυλακές. Η μαλάρια και η δυσεντερία θέριζαν τους κρατούμενους και το νερό είχε βάκιλους. 20% των τροφίμων είχε σκορβούτο και διαπιστώθηκαν 65 περιπτώσεις φυματίωσης. Ένα πρόχειρο αναρρωτήριο στήθηκε στο στρατόπεδο, που μπορούσε να δεχτεί είκοσι αρρώστους. Ο ρουχισμός ήταν ανεπαρκής και μια βρύση χρησίμευε για να πλένονται όλα τα ρούχα. Το εγερτήριο σάλπιζε στις 7 και υπήρχαν δύο διαλείμματα μέσα στη μέρα. Επιβάλλονταν τιμωρίες, κυρίως σωματικές. «Καμία γυμναστική, θρησκευτική λειτουργία κάθε Κυριακή, καθόλου μαθήματα, φιλμς και ραδιόφωνο» αναφέρει μάλλον έκπληκτος ο επιτετραμμένος που όμως παρατηρεί πως στο Παύλου Μελά επικρατούσαν σαφώς καλύτερες συνθήκες από το Γεντί Κουλέ. Επίσης κρατούνταν μερικές γυναίκες εκεί, ανάμεσά τους και η σύζυγος του άγγλου πρόξενου στη Μυτιλήνη.³⁶¹

Μια εντυπωσιακή αναφορά άγγλων αξιωματικών που αιχμαλωτίστηκαν αρχικά στην Κρήτη και μεταφέρθηκαν στο Παύλου Μελά, αλλάζει την εικόνα που έχουμε για το «αμιγώς ελληνικό» ανθρωπογεωγραφικό κομμάτι του στρατοπέδου. Από τον Αύγουστο του 1941 βρίσκονται στο λάγκερ του Lübeck περίπου 570 άγγλοι

³⁵⁹ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 37218.

³⁶⁰ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 44732.

³⁶¹ Politisches Archiv Auswärtiges Amt Berlin (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Βερολίνο, ΡΑΑΑ), R 41644 Band 1, Comité International de la Croix-Rouge, Geneve, 24. Februar 1943 προς Υπουργείο Εξωτερικών Βερολίνο.

αξιωματικοί της ΡΑΦ, τα 4/5 των οποίων αιχμαλωτίστηκαν στην Κρήτη. Η καταθλιπτική τους διάθεση, σύμφωνα με την γερμανική έκθεση, ξεκίνησε από τις κακές συνθήκες του στρατοπέδου Παύλου Μελά στο οποίο κρατήθηκαν πριν τη μεταφορά τους στη Γερμανία. Πρόκειται για τους αξιωματικούς Pennington, Wilson, Ledgerwood, Mackintosh-Flood και άλλους, οι οποίοι ανέφεραν πως η μεταχείριση που είχαν από τους Γερμανούς αλεξιπτωτιστές στην Κρήτη ήταν υποδειγματική, για να ακολουθήσει η εφιαλτική τους παραμονή στη Θεσσαλονίκη, στα ανθυγιεινά μπλοκς του Παύλου Μελά, όπου στοιβάζονταν 50 άτομα σε ένα δωμάτιο. Σύμφωνα με την περιγραφή τους, δεν υπήρχε ούτε φως ούτε στρώμα, τα παράθυρα ήταν σπασμένα, οι τοίχοι γεμάτοι ψείρες και κοριούς, και δεν υπήρχαν τουαλέτες. Ο Wilson είδε έναν λοχία να πυροβολεί στο λαιμό έναν στρατιώτη- αιχμάλωτο, ο Ledgerwood επιβεβαίωσε πως τα βασανιστήρια ήταν στην ημερήσια διάταξη, ενώ τα προσκλητήρια διαρκούσαν ώρες, κάτι που ειδικά σε συνθήκες καύσωνα ήταν βασανιστικό. Τα προσωπικά αντικείμενα κατάσχονταν και ο Pennington έπρεπε να πουλήσει τη στολή του για να πάρει σε αντάλλαγμα ένα γαλλικό παλτό σε κακή κατάσταση ούτως ώστε να προστατευτεί απ' το κρύο. Όταν κάποιος στρατιώτης επιχειρούσε να αποδράσει πυροβολούνταν επί τόπου και το σώμα του αφηνόταν εκτεθειμένο στα συρματοπλέγματα προς παραδειγματισμό. Ένα πτώμα βρισκόταν στην πλατεία προσκλητηρίου για έξι ώρες: «Δεν πιστεύαμε στα μάτια μας». Πυροβολούσαν ακόμα και γάτες και σκύλους, κάτι που έκανε πολύ κακή εντύπωση στους φιλόζωους Άγγλους.³⁶²

Η Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων ήδη από το 2003 έχει εκφράσει την αντίθεσή της στην οικοπεδοποίηση του χώρου, υποστηρίζοντας πως πρέπει να μετατραπεί σε ελεύθερο χώρο πρασίνου.³⁶³ Το στρατόπεδο έχει χαρακτηριστεί ιστορικός τόπος, αλλά έχουν διασωθεί μόνο τα ερείπια ορισμένων κτισμάτων. Το 2004, με επερώτηση, βουλευτής του ΠΑΣΟΚ αντιτάχθηκε στην κατεδάφιση του στρατοπέδου και ζήτησε τη διάσωση των ιστορικών του κτιρίων. Η απάντηση του υπουργού Άμυνας Σπήλιου Σπηλιωτόπουλου ήταν αόριστη: «Το στρατόπεδο πρόκειται να αξιοποιηθεί [...], συντάχθηκε τεχνικοοικονομική μελέτη και οι

³⁶² Bundesarchiv- Militärarchiv, Freiburg (στο εξής BA-MA), RW 4/320, Lübeck, den 30. September 1941, nr. 248/41, Abwehroffizier an den Kommandanten Oflag XC Lübeck- Vorwerk.

³⁶³ Βλ. το blog της δημοτικής παράταξης Ανθρώπινη Σταυρούπολη: http://humancity.blogspot.com/2007/04/blog-post_16.html (8/3/2010).

προβλεπόμενες εκτάσεις θα παραχωρηθούν στους τοπικούς δήμους». Την ίδια χρονιά υπήρξε απόφαση της κυβέρνησης για τη δημιουργία υποσταθμού υψηλής τάσης της ΔΕΗ στο στρατόπεδο, ενώ το 2009 η κυβέρνηση σκόπευε να μετατρέψει το χώρο του στρατοπέδου σε στρατόπεδο υποδοχής μεταναστών. Οι 14 δήμαρχοι της ΒΔ Θεσσαλονίκης διαφώνησαν έντονα. Και οι δύο αποφάσεις δεν υλοποιήθηκαν αλλά δείχνουν την παντελή απουσία σκέψεων για τη μνημειοποίηση του χώρου και την μετατροπή του σε μνημονικό τόπο.³⁶⁴

Σήμερα ο χώρος είναι γνωστό στην περιοχή σημείο συνάντησης μαθητών που βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για την εξάσκηση της τέχνης του γκράφιτι στους τοίχους των ιστορικών κτισμάτων. Άλλωστε καμιά πινακίδα ή κάποιο κεφάλαιο στα σχολικά βιβλία δεν τους ενημερώνει για τη σημασία του χώρου. Το στοιχείο της όψης ενός παρελθόντος της Θεσσαλονίκης που δεν μετασχηματίζεται σε ενεργό μνήμη συνυφαίνεται με την αποσιωπημένη εβραϊκή ιστορία της πόλης, την οποία θα συνδέσουμε παρακάτω με τις ανεπαρκείς και περιπετειώδεις μεταπολεμικές μνημειοποιήσεις της.

³⁶⁴ Η βουλευτής ήταν η Χρύσα Αράπογλου. http://www.e-spilios.gr/1/iframe_scr?category_id=9025 και <http://www.2.rizospastis.gr/story.do?id=5142025&publDate=20/6/2009> (8/3/10).

Σκοπευτήριο Καισαριανής-μια χρόνια διεκδίκηση

Οι χώροι κράτησης και καταστολής εμπεριέχουν βιωμένες εμπειρίες, δεν διέπονται από τη μονήρη χαρτογραφική λογική του παγιωμένου στο χρόνο χώρο.³⁶⁵ Η καθιερωμένη ετήσια γιορτή της Πρωτομαγιάς για τους διακόσιους εκτελεσμένους της Καισαριανής αποτελεί σημαντική τελετή για τη νοσηματοδότηση του χώρου. Οι διακόσιοι ήταν κομμουνιστές, έγκλειστοι του Χαϊδαρίου και εκτελέστηκαν στο Σκοπευτήριο Καισαριανής, ως αντίποινα για το φόνο τεσσάρων Γερμανών στο δρόμο Σπάρτης-Μολάων.³⁶⁶³⁶⁷ Οι διακόσιοι, στο δρόμο για το Σκοπευτήριο, πετούσαν τυλιχτά σημειώματα για τους συγγενείς τους. Σύμφωνα με μαρτυρία της Λίζας Χριστοδουλίδη «πρέπει να ήταν διευθύνσεις, ονόματα και τα πετούσαν στο δρόμο και θυμάμαι που φωνάζανε 'ειδοποιείστε τους δικούς μας, σας παρακαλώ, πάμε για εκτέλεση'.³⁶⁸ Ανάμεσα στους διακόσιους που εκτελέστηκαν στην Καισαριανή ήταν 120 Ακροναυπιώτες, βετεράνοι του στρατοπέδου Ακροναυπλίας που δημιουργήθηκε το 1937 και επί βασιλείας Παύλου (1947- 1964) κατεδαφίστηκε, ενώ στη θέση του χτίστηκε ξενοδοχείο.³⁶⁹

³⁶⁵ Edward W. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London-New York 1989, σ. 16-17.

³⁶⁶ Στις 27 Απριλίου του '44 μικρή γερμανική φάλαγγα έπεσε σε ενέδρα του ΕΛΑΣ κοντά στους Μολάους. Ο διοικητής της 41^{ης} Μεραρχίας υποστράτηγος Κρεχ και τρεις αξιωματικοί έχασαν τη ζωή τους. Η «αναλογία εξιλέωσης» (αντίποινα) ξεπέρασε κάθε προηγούμενο καθώς για αυτούς τους 4 φόνους συνολικά εκτελέστηκαν 335 Έλληνες, 200 στο Σκοπευτήριο, 35 άντρες που εντοπίστηκαν από τους Γερμανούς στην οδό Μολάων, και 100 άλλοι κομμουνιστές με πρωτοβουλία των Ταγμάτων Ασφαλείας. Η πρωτοφανής αναλογία ήταν 1:84 και δεν αποτελούσε κανόνα της τακτικής των αντιποίνων. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», *Μνήμων*, 7 (1979), σ. 193. Μια από τις πολλές άγνωστες παραμέτρους αυτής της μαζικής εκτέλεσης είναι το γεγονός πως οι συμμαχικές υπηρεσίες της Μέσης Ανατολής, προκειμένου να μην προκαλέσουν αρνητικά συναισθήματα στην κοινή γνώμη για την Αντίσταση, απέδωσαν την ευθύνη για τα αιματηρά επακόλουθα σε υποτιθέμενες προβοκάτσες των κατακτητών και έκαναν λόγο για (υποτιθέμενη) αυτομολία του Κρεχ προς το συμμαχικό στρατόπεδο. Βλ. Νίκος Παπαναστασίου, Χάγκεν Φλάισερ, «Το 'οργανωμένο Χάος', η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα»... ό.π., σ. ³⁶⁷.

³⁶⁸ Βλ. Κώστας Χατζηπατέρας, Μαρία Φαφαλιού- Δραγώνα... ό.π., σ. 172.

³⁶⁹ Ο Αντώνης Φλούντζης ήταν κρατούμενος και στην Ακροναυπλία για έξι χρόνια (1937-1943). Στις αρχές το μεταξικό στρατόπεδο ήταν υπό τις διαταγές του στρατηγού Μανιαδάκη που είχε την ιδέα της δημιουργίας του στρατοπέδου, διότι πίστευε πως οι εξόριστοι στα νησιά (Ανάφη, Κίμωλος, Γαύδος) δεν ζούσαν τη σκληρή ζωή και τους περιορισμούς που επιβάλλονται στους «εχθρούς του έθνους». Βλ. Αντώνης Φλούντζης, *Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 78.

Η Καισαριανή υπήρξε κατεξοχήν αριστερή γειτονιά.³⁷⁰ Οι συνθέσεις των δημοτικών της συμβουλίων διαχρονικά αποτελούνταν στην πλειοψηφία τους από την Αριστερά. Το Σκοπευτήριο, εμβληματικός τόπος της αριστερής αντίστασης, δεν διαθέτει παρά ένα μνημείο που δεν είναι ανοικτό σε μόνιμη βάση και βρίσκεται δίπλα στη Σκοπευτική Εταιρεία.³⁷¹ Οι κάτοικοι διαμαρτύρονται χρόνια για την συνεχή φθορά του ιστορικού τόπου από τις εξοστρακισμένες σφαίρες. Η σκοποβολή ήταν πληγή και για τις οικογένειες των θυμάτων. Η Σκοπευτική Εταιρεία (ΣΕ) αμέσως μετά την αποχώρηση των Γερμανών τον Οκτώβρη του '44 εγκαταστάθηκε στο Σκοπευτήριο. Όπως αναφέρει ο Σπύρος Τζόκας, δήμαρχος Καισαριανής, «στο Σκοπευτήριο πυροβολούν μέχρι σήμερα τη μνήμη».

Ο χώρος επιστρέφει στις συλλογικές μνήμες μόνο κάθε Πρωτομαγιά, όταν και πραγματοποιούνται τα μοναδικά ετήσια ενεργήματα μνήμης, οι προαναφερθείσες εκδηλώσεις για τους εκτελεσμένους του Χαϊδαρίου. Το 1987 ήταν η πρώτη φορά που Γερμανός Πρόεδρος (Βάιτσεκερ) επισκέφτηκε το Σκοπευτήριο, και κατέθεσε στεφάνι αναφερόμενος «στο μήνυμα του χώρου» που δεν αφήνει ανέγγιχτο «κανένα άνθρωπο και ιδιαίτερα κανένα Γερμανό». Υποκλίθηκε επίσης στη μνήμη των θυμάτων των Καλαβρύτων, του Διστόμου, της Κλεισούρας, του Κομμένου, των Λυγγιάδων, της Κανδάνου και του Ολοκαυτώματος των Ελληνοεβραίων.³⁷² Ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωσε πως αυτή είναι μια συγκλονιστική στιγμή και μια συγκλονιστική εμπειρία για τους δύο λαούς.³⁷³ Η αρχική πρόταση να επισκεφτεί ο πρόεδρος τα Καλάβρυτα απορρίφθηκε από τους συμβούλους του καθώς το πρόγραμμά ήταν ήδη φορτωμένο με την επίσκεψη στη Σάμο για τα εγκαίνια του Αρχαιολογικού Μουσείου, το οποίο

³⁷⁰ Για την αντιστασιακή εμπειρία στις συνοικίες και για τους τρόπους με τους οποίους πρόσφυγες της Καισαριανής και του Βύρωνα, με τη συνδρομή συναγωνιστών τους από το Παγκράτι, τη Γούβα και τον Υμηττό, μετέτρεψαν τις γειτονιές τους σε προπύργια του ΕΑΜ βλ. την εκτενέστερη μελέτη που έχει γίνει πάνω στο θέμα: Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

³⁷¹ Το 1944 ο 6^{ος} Τομέας του ΕΑΜ ονόμασε το Σκοπευτήριο «Θυσιαστήριο Ελευθερίας».

³⁷² Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, „Der lange Schatten des Krieges und die griechischen Kalenden der deutschen Diplomatie“, στο: Chrysoula Kambas, Marilisa Mitsou (επιμ.), *Hellas verstehen. Deutschgriechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Böhlau, Köln 2010, σ. 205-206. Στα τέλη του 1950 οι πρώτοι διπλωμάτες της Δυτικής Γερμανίας (ΟΔΓ) καταθέτουν για πρώτη φορά στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη και -με εξαίρεση ένα αριστερό φύλλο που σχολίασε αυτή την εκδήλωση ως «απίστευτα σαρκαστική»- ο ελληνικός τύπος αφήνει σχεδόν ασχολίαστο το γεγονός. Η πρώτη επίσκεψη Γερμανού αντιπροσώπου στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε το 1954 με τον καγκελάριο Αντενάουερ και αργότερα το 1956 με τον πρόεδρο Heuss. Βλ. Hagen Fleischer, «Von Kalten Krieg zur 'Neuen Ordnung'. Der Faktor Griechenland in der deutschen Außenpolitik», *Thetis*, 3 (1996), σ. 300.

³⁷³ *Ριζοσπάστης*, 25/6/1987.

⁴⁴⁵ *Ριζοσπάστης*, 23/6/1987.

διευρύνθηκε με δυτικογερμανική δαπάνη. Ο Ριζοσπάστης θεώρησε πως η επίσκεψη αυτή είχε ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα για τις «καλές» υπηρεσίες της Ελλάδας στην ΟΔΓ μετά το τέλος του πολέμου.⁴⁴⁵ Ενδεχομένως αυτό το απόσπασμα να ενέχει και μια δόση ειρωνείας. Πάντως σε μια συνέντευξή του, ο Βάιτσεκερ υπογράμμισε πως η Ελλάδα «έδειξε ιδιαίτερη μεγαλοψυχία μετά τον Β΄ Π.Π» αναφερόμενος στις πολύ λιγότερες δικαστικές διώξεις Γερμανών εγκληματιών πολέμου στη Ελλάδα από οποιαδήποτε άλλη χώρα.³⁷⁴ Αλλά και στην αντιφώνησή του στο λόγο του Προέδρου Δημοκρατίας Σαρτζετάκη στο επίσημο γεύμα υποδοχής, ο Βάιτσεκερ τόνισε πως «μετά τα πολεμικά γεγονότα κανένας πρώην αντίπαλος δεν έθεσε υπό διωγμό τόσους λίγους Γερμανούς όσο η Ελλάς».³⁷⁵ Αξίζει εδώ να σταθούμε στις σαρκαστικές αναφορές περί της επίσκεψης του προέδρου από τις στήλες του *Ελεύθερου Τύπου*. Ο τίτλος άρθρου «Από τη Γερμανία με αγάπη» προιδεάζει για το ύφος του κειμένου. Ακόμα και το αεροπλάνο που έφερε τον Βάιτσεκερ στην Ελλάδα παρομοιάζεται με «σιδερένιο πουλί της Luftwaffe», ενώ ο αρθρογράφος προτιμά να σταθεί στις κομπές ενδυματολογικές επιλογές της κυρίας προέδρου βαρόνης φον Βάιτσεκερ σε αντίθεση με την κυρία Σαρτζετάκη που «δεν ήταν πρότυπο κομψότητας». Επίσης καυτηριάζεται το έντονο κυκλοφοριακό πρόβλημα στην πόλη που προκλήθηκε από την επίσκεψη.³⁷⁶

Η μόνη επίσκεψη επίσημου Γερμανού αντιπροσώπου που είχε προηγηθεί στο Σκοπευτήριο ήταν του προέδρου του μικροσκοπικού Κομμουνιστικού Κόμματος της Δυτικής Γερμανίας Χέμπερτ Μις (Herbert Mies) με πρόσκληση του ΚΚΕ και του Χαρίλαου Φλωράκη το 1979.³⁷⁷ Η επίσκεψη αυτή ελάχιστα προβλήθηκε από τα μέσα ενημέρωσης, με την εξαίρεση του *Ριζοσπάστη* και της *Ελευθεροτυπίας*.³⁷⁸ Σε αντίθεση με την επίσκεψη του Μις, ένα χρόνο μετά ο Πίτερ Λόρεντς του CDU (Χριστιανοδημοκράτες), πρόεδρος της Βουλής του Βερολίνου, επισκέφτηκε την Αθήνα, αλλά δεν πήγε σε κανέναν τόπο μνήμης.⁴⁵¹

³⁷⁴ *Ελευθεροτυπία*, 19/6/1987.

³⁷⁵ *Ελευθεροτυπία*, 24/6/1987.

³⁷⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 24/6/1987.

³⁷⁷ Hagen Fleischer, „Der lange Schatten des Krieges und die griechischen Kalenden der deutschen Diplomatie“... ό.π., σ. 205-206.

³⁷⁸ ΡΑΑΑ, 115869, 29.03.1979, “Besuch des Vorsitzenden der DKP, Herbert Mies, in Athen”.

⁴⁵¹ ΡΑΑΑ, 115869, 13-15.5.1980.

Το 1955 μια καταγγελία του δημάρχου Καισαριανής Δ. Πετμεζά εγκαινιάζει έναν μακρύ φαύλο κύκλο συγκρούσεων του δήμου με την Σκοπευτική Εταιρεία. Ο Πετμεζάς αναφέρει πως στο Σκοπευτήριο πραγματοποιούνταν ασκήσεις βολής και ως εκ τούτου κινδύνευσε να σκοτωθεί στον εξώστη της οικίας της από βολίδα όπλου η δημοτική σύμβουλος Βασιλική Ζαραφείδου. Ο δήμαρχος κατήγγειλε το γεγονός στις αρμόδιες αρχές ζητώντας την απομάκρυνση του Σκοπευτηρίου από την περιοχή.³⁷⁹ Το 1956 η ΣΕ χτίζει αυθαίρετα μαντρότοιχο όπισθεν του Σκοπευτηρίου για τον αποστρακισμό των σφαιρών, πράξη που καταγγέλλεται από τον δήμαρχο ως προσπάθεια «πνιξίματος της περιοχής και καταπάτησης δασικής έκτασης». Καταγγέλθηκε πως ακόμα και περιστέρια τουφεκίζονταν στην ΣΕ ως ιδιότυποι στόχοι.³⁸⁰ Νέο επεισόδιο τραυματισμού σημειώνεται τον Δεκέμβριο του 1956, με έναν δωδεκάχρονο αυτή τη φορά. Η απομάκρυνση της ΣΕ ήταν πλέον απαραίτητη. Σημειώθηκαν ακόμα και θάνατοι από σφαίρες τις επόμενες χρονιές.

Στην Καισαριανή ήδη από τα μετεμφυλιακά χρόνια επικρατούσε μια έντονη αποσιώπηση της μνήμης του Εμφυλίου, γεγονός που αποδεικνύεται και από τη μελέτη των πρακτικών των δημοτικών συνεδριάσεων. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου τέθηκαν οι ιδεολογικές και πολιτικές βάσεις πάνω στις οποίες λειτούργησε η «πειθαρχημένη» δημοκρατία της περιόδου 1950- 1967 και, σε μεγάλο βαθμό, το καθεστώς των συνταγματαρχών που τη διαδέχτηκε.³⁸¹ Το 1959 υπήρξε μια χαρακτηριστική αντέγκληση μεταξύ του προέδρου του δημοτικού συμβουλίου και του νομάρχη Αττικής σχετικά με την τέλεση ή μη μνημόσυνου για τους φονευθέντες του Δεκεμβρίου του 1944. Αναφέρει ο πρόεδρος: «Ο κ. Νομάρχης Αττικής διά των υπ' αριθμόν 81180, 81990/59 εγγράφων του μας συνιστά όπως την προσεχή Κυριακήν, τελέσωμεν μνημόσυνον των κατά τον Δεκέμβριον 1944 φονευθέντων κλπ. κατά τον συμμοριτοπόλεμον [...]. Επειδή όμως ούτε το μίσος ούτε η έχθρα αρμόζουν εις την ψυχοσύνθεσιν του Έλληνος, πολύ γρήγορα όλοι μας νοιώσαμε ότι **η λήθη του**

³⁷⁹ Νίκος Σάμιος, *Δημοτική Ιστορία της Καισαριανής 1951-1964*, Έκδοση Νίκος Σάμιος, Αθήνα 2001, σ. 106-107.

³⁸⁰ Νίκος Σάμιος, *ό.π.*, σ. 145.

³⁸¹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922- 1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 139.

παρελθόντος είναι επιβεβλημένη και την εφαρμόσαμε επί 15 τώρα χρόνια...». ³⁸² Η τελική απόφαση του δημοτικού συμβουλίου «όπως τεθεί τέρμα εις τα αίτια και αφορμάς αι οποίαι διήρεσαν τον ελληνικόν λαόν εις αντιμαχόμενας μερίδας και δια τας οποίας κρίνει εν ευθέτω χρόνω η ιστορία, διερμηνεύον δε το έντονον και διάχυτον λαϊκόν αίσθημα όπως παύση οριστικώς οιαδήποτε αιχμή ήτις θα φέρει επί τάπητος και πάλιν γεγονότα άτινα επιβάλλεται να τεθούν εις λήθην» αποδεικνύει ξανά πως η επιλογή και η θεσμοθέτηση εορτασμών και επετειακών γεγονότων επιλέγονται με γνώμονα τις συνθήκες που επικρατούν στην εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Ενδιαφέρον είναι, λίγα χρόνια αργότερα, το 1965, το αίτημα του προέδρου του δημοτικού συμβουλίου για την απομάκρυνση της ΣΕ από το χώρο, όχι λόγω της αξίας του παρακείμενου χώρου εκτελέσεων ως τόπου μνήμης αλλά επειδή η ΣΕ «είναι παγίδα θανάτου και υψώνεται ως σινικόν τείχος στην επικοινωνία μας μετά του γείτονος δήμου, του Βύρωνος. Η διατήρησις σκοπευτηρίου σε κατοικημένην περιοχίν είναι απαράδεκτος. Έχομεν θρηνήσει θύματα και έχουν εμφανιστεί ψυχονευρωτικές καταστάσεις ανάμεσα στους συνδημότες μας, και αποτελεί σοβαρόν εμπόδιον στην ανάπτυξιν της πόλεως». ³⁸³ Για λόγους καλής γειτονίας λοιπόν και ψυχολογικής ισορροπίας των κατοίκων του δήμου θα πρέπει να «αδειάσει» ο χώρος από το Σκοπευτήριον.

Η δεκαετία του '60 είναι συγκρουσιακή όσον αφορά τις εσωτερικές αντεγκλήσεις και αποφάσεις του δημοτικού συμβουλίου. Το 1969 συζητήθηκε ακόμα και η μετονομασία του δήμου σε δήμο Πανεπιστημιούπολης, διότι:

«Από των ζοφερών ημερών της Γερμανικής Κατοχής και εν συνεχεία του κομμουνιστικού κινήματος το όνομα 'Καισαριανή' προκαλεί κακήν ανάμνησιν και δυσφορίαν εις τους φιλήσυχους και νομοταγείς κατοίκους του... Και είναι μεν γεγονός ότι η ονομασία του Δήμου ημών 'Καισαριανή' δεν τυγχάνει κακόηχος, κατέστη όμως ακατάλληλος λόγω των κακών κατά την Κατοχήν και το Κομμουνιστικόν κίνημα ακατανόμαστων πράξεων αίτινες έλαβον χώρα εν αυτή, η ανάμνησις των οποίων και σήμερα ακόμη προκαλεί τον

³⁸² ΑΣΚΙ, αρχείο ΕΔΑ, Κουτί 574.1. φάκελος γ. «Τοπική αυτοδιοίκηση. Δήμος Καισαριανής 19561967». Πρακτικόν Δημοτικού Συμβουλίου. Συνεδρίασις υπ' αριθμόν 11/18-12-1959. Θέμα: «Περί ψηφίσματος μη τελέσεως μνημοσύνου».

³⁸³ ΑΣΚΙ, αρχείο ΕΔΑ, Κουτί 574.1. φάκελος γ. «Τοπική αυτοδιοίκηση. Δήμος Καισαριανής 19561967», πρακτικά συνεδρίασης δημοτικού συμβουλίου της 20/1/1965.

αποτροπιασμόν και την φρίκην και προτείνει όπως διά τους ανωτέρω λόγους μετονομάσθῃ ο Δήμος Καισαριανῆς εἰς Δήμον 'Πανεπιστημιόπολεως'.³⁸⁴

Η δικτατορία και η ένταξη του Σκοπευτηρίου στη νέα εθνική ρητορική: Το «Εθνικό Σκοπευτήριο».

Στην κεντρική πλατεία Καισαριανῆς πριν το 1967 υπήρχε ένα μνημείο πεσόντων με την επιγραφή «Η Καισαριανή εἰς μνήμην των πεσόντων για την ελευθερία και ανεξαρτησία της πατρίδος». Το μνημείο αυτό κατέστρεψε η χούντα και στη θέση του μπήκε ένας στρατιώτης σε στάση εφ' όπλου λόγχης.⁴⁵⁸ Αυτό το ξεθεμελίωμα μνημείων είναι διαχρονικός ενδείκτης των αλλαγών στην εκάστοτε θεσμική μνήμη. Το 1971 τελέστηκε μνημόσυνο «για τους σφαγιασθέντες στρατιωτικούς και πολίτες κατά το δεκεμβριανό κίνημα του 1944» ενώ έγινε και πρόταση για ανέγερση σχετικού μνημείου.³⁸⁵ Καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας καταβλήθηκαν προσπάθειες να αποκαθαρθεί ο χώρος από τα αριστερά και κομμουνιστικά του σημαινόμενα με διάφορες τελετές και δεξιώσεις. Πραγματοποιήθηκε, για παράδειγμα, στα τέλη του 1971 στο Σκοπευτήριο δεξίωση για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδος της Αστυνομίας Πόλεων που περιελάμβανε την ομιλία «Ο θεσμός της Αστυνομίας και η συμβολή ταύτης εἰς την ανάπτυξιν του ἔθνους».³⁸⁶ Τον ίδιο χρόνο επαναλήφθηκε μια τελετή στο χώρο του *Εθνικού Σκοπευτηρίου* -τονίζουμε το «εθνικού» καθώς η χούντα προσπάθησε να αλλάξει την ονομασία του Σκοπευτηρίου και να το εντάξει σε ένα εθνικό αφήγημα- για «τις εκτελέσεις 700 και πλέον πατριωτῶν κατά την περίοδον της Γερμανοϊταλικῆς Κατοχῆς».³⁸⁷ Το μνημόσυνο για τους «σφαγιασθέντες ὑπὸ των κομμουνιστῶν εἰς τα Δεκεμβριανά» επαναλήφθηκε το 1972. Φαίνεται ὅτι ἐπὶ δικτατορίας αὐτὸ το μνημόσυνο εἶχε καθιερωθεῖ σε ετήσια βάση. Ἡ «Εθνοσωτήριος» οργάνωσε τη μεταφορά μαθητῶν δημοτικῶν σχολείων και του Γυμνασίου Καισαριανῆς καθώς και

³⁸⁴ Αρχεῖα δήμου Καισαριανῆς (στο ἐξῆς ΑΔΚ), ἀπόσπασμα πρακτικῶν συνεδριάσεων υπ. Αριθμὸν 22/13-11-1969. Ἀπόφασις υπ. αριθμὸν 223. ⁴⁵⁸ ΑΔΚ, 17/17-10-74.

³⁸⁵ ΑΔΚ, συνεδρίασις 21/14-12-1971.

³⁸⁶ ΑΔΚ, 19/10-11-1971.

³⁸⁷ ΑΔΚ, 8/14-4-71.

του κοινού με λεωφορεία στο χώρο τέλεσης του μνημοσύνου.³⁸⁸ Εκπλήσσει το γεγονός ότι ακόμα και το 1974, συνεχίζει ο δήμος να δίνει δαπάνες για το μνημόσυνο των *σφαγιασθέντων κατά το Δεκεμβριανό κίνημα 1944*.

Το Φεβρουάριο του 1972, ο δήμαρχος Θεμιστοκλής Καρακάσης είχε υποβάλει προς τον Γ. Παπαδόπουλο την «θερμήν παράκλησιν όπως παραχωρηθεί ο απαιτούμενος χώρος στον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων για την ανέγερση του Νέου Διδακτηρίου του Γυμνασίου της πόλης μας».³⁸⁹ Κάτι που δεκαετίες αργότερα φάνταζε ως πρόσκομμα στην μνημειοποίηση του χώρου, τότε είχε μετατραπεί σε πάγια διεκδίκηση του ίδιου του δήμου. Το 1974 αποκρυσταλλώνονται με σαφήνεια οι διαμορφωμένες νοοτροπίες: Γίνεται πρόταση για την ανέγερση ενός εθνικού Ηρώου στο Σκοπευτήριο. Η ανέγερση μνημείου *εις μνήμην των εκτελεσθέντων Ελλήνων πατριωτών* σύμφωνα με τον δήμαρχο «επιβάλλεται όπως πραγματοποιηθή σήμερον ίνα μην βραδύτερον αποτελέση αντικείμενον εκμεταλλεύσεως υπό των αριστερών».³⁹⁰

Ο διορισμένος πρωθυπουργός από τη χούντα του Ιωαννίδη Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος, το 1974 συμφώνησε πως πρέπει να ανεγερθούν σχολικά κτίρια στο Σκοπευτήριο. Είναι «αδαιτέρως σοβαρός ο κίνδυνος να αχθούν προς λίαν επικινδύνους ιδεολογικές κατευθύνσεις, υφιστάμενα τα παιδιά πλήρη ιδεολογική σύγχυσιν η οποία οδηγεί εις τας γνωστάς πεζοδρομιακάς δράσεις του παρελθόντος. Είναι λογικόν να παραμένει υπό εκκρεμότητα το θέμα των εκτελεσθέντων υπό των αρχών κατοχής Ελλήνων πατριωτών στο Σκοπευτήριο, δια το οποίον συμφώνησαν άπαντες οι εν τη συσκέψει του Υπουργείου Εσωτερικών και να υπάρχει ο κίνδυνος εκμετάλλευσής του από τους κομμουνιστάς, ως εγένετο μέχρι προ τινός, αντί τούτο να περιέλθη αμέσως εις υμάς, εις την *Εθνικόφρονα παράταξιν*. Εάν δεν ήτο ο στρατιωτικός νόμος θα είχαν γίνει σοβαρότατα επεισόδια και επιθέσεις κατά της ΣΕ, η οποία έχει καταστή μισητή εις τους κατοίκους της περιοχής».³⁹¹ Αυτές τις προτάσεις τις ενστερνίζεται ο δήμος, που θεωρεί πως «προ της 21ης Απριλίου η περιοχή του Δήμου Καισαριανής είχε παρεξηγηθεί επί τω λόγω ότι ο Κομμουνισμός

³⁸⁸ ΑΔΚ, 24/5-12-72.

³⁸⁹ ΑΔΚ, 4/28-2-1972.

³⁹⁰ ΑΔΚ, 9/2-5-1974.

³⁹¹ ΑΔΚ, 11/4-6-1974.

εκμεταλλευθείς υπούλως τα αγνά αισθήματα των δημοτών μας, είχε καταρθώσει να εμφανίσει εις τον χώρο τον πλασματικώς αυξημένην δύναμιν».³⁹²

Αμέσως μετά την πτώση της χούντας πραγματοποιήθηκε το 1974 ο εορτασμός του Πολυτεχνείου, που αποφασίστηκε συμβολικά να καταλήξει στο Σκοπευτήριο. Μάλιστα, στην πορεία φώναζε ο κόσμος το σύνθημα «ΕΑΜ-ΕΛΑΣΠολυτεχνείο». Με αυτό το σύνθημα η γενιά του Πολυτεχνείου μιλούσε (και) εξ ονόματος της γενιάς της Κατοχής –τότε θαμμένης κάτω από μια τριαντάχρονη επιβεβλημένη σιωπή– αναλαμβάνοντας με τη γενναιοδωρία και το νεανικό της «θράσος» να διεκδικήσει διαχρονικά την αποκατάσταση όλων όσων είχαν παλέψει για την δημοκρατία σε αυτό τον βασανισμένο τόπο.³⁹³

Τελετές μνήμης, διαιρεμένες μνήμες και διεκδικήσεις τη δεκαετία του '80

Στους πρώτους μήνες του 1982, και μέχρι την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, οι συζητήσεις στο δημοτικό συμβούλιο περιστρέφονταν γύρω από την απότιση τιμής στα θύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 ήταν φυσικό να φέρει μια κινητικότητα και μια αναμόχλευση του ζητήματος της ανάδειξης του Σκοπευτηρίου. Η αρχή έγινε ήδη το 1981 με τις ονοματοθεσίες δρόμων. Μετά τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου, αποφασίστηκε η μετονομασία της κεντρικής λεωφόρου από Βασιλέως Κωνσταντίνου σε Εθνικής Αντιστάσεως «γιατί η ονομασία της δεν εκφράζει τίποτα πια για τους κατοίκους, ενώ αντίθετα με τη μετονομασία της θα τιμήσουμε τη μοναδική στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π. ελληνική Εθνική Αντίσταση, αλλά και διότι έτσι την ονόμασε ο καισαρινιώτικος λαός από την άλλη κιόλας μέρα της απελευθέρωσης της Αθήνας από τα στρατεύματα κατοχής». Επίσης αποφασίστηκε η μετονομασία της οδού «Χρήστου Λαδά» σε «Ηρώων Πολυτεχνείου», και «Σκοπευτηρίου» σε «Ηρώων Σκοπευτηρίου». Επίσης από οδό «Στρατάρχου Παπάγου» έχουμε την οδό «Λεωνίδα Μανωλίδη» (πρώτος αιρετός Δήμαρχος της πόλης μετά την απελευθέρωση και για 14 ολόκληρα χρόνια).

³⁹² ΑΔΚ, 375-2-1974.

³⁹³ Ιάσωνας Χανδρινός, «ΕΑΜ- ΕΛΑΣ- Πολυτεχνείο, ΕΑΜ- ΕΛΑΣ- Μελιγαλάς: ΤΟ ΕΑΜ στην πολιτική μνήμη και συνθηματολογία», *Δρόμος της Αριστεράς*, 19/9/2011.

Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε το καθιερωμένο μνημόσυνο για τους εκτελεσθέντες εν μέσω προπηλακισμών και έντονων συγκρούσεων. Εκπρόσωποι του ΚΚΕ Εσωτερικού αποχώρησαν απ' την εκδήλωση σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την έντονη κομματικοποίηση της ετήσιας τελετής. Σύμφωνα με το δημοτικό συμβούλιο, οι απρεπείς ενέργειες, οι προπηλακισμοί και οι επιδεικτικές αποχωρήσεις έγιναν εσκεμμένα: «Οι κύριοι αυτοί προσέβαλαν με τον πιο απαράδεκτο τρόπο την μνήμη και το νόημα της θυσίας των 200 κομμουνιστών». Η εφημερίδα *Αυγή* υποστήριξε πως ο Δήμος Καισαριανής κατέλωσε και κομματικοποίησε την εκδήλωση «χρησιμοποιώντας την ίδια γλώσσα με τις αντιδραστικές δυνάμεις». Επίσης καταγγέλθηκε από το συμβούλιο η «χουντοφασιστική εφημερίδα» *Ελεύθερος Κόσμος* που χαρακτήρισε στο ίδιο μήκος κύματος με την *Αυγή* την εκδήλωση ως οργανωμένα κομματικά «παραμνημόσυνα». Σύμφωνα με την *Αυγή*, υπήρχαν δογματικοί φραγμοί στην ανάπτυξη της Καισαριανής.³⁹⁴

Το 1982 σχεδιαζόταν στον ιστορικό χώρο η κατασκευή μιας υδατοδεξαμενής, κάτι που τελικώς δεν πραγματοποιήθηκε. Σαν να μην έφταναν αυτά, ο Οργανισμός Σχολικών Κτιρίων ζητά την απαλλοτρίωση 110 στρεμμάτων μέσα στο χώρο του Σκοπευτηρίου για την κατασκευή σχολείου, κάτι που έγινε με γοργούς ρυθμούς. Το δημοτικό συμβούλιο αντέδρασε σε αυτή την απόφαση: «Το συγκρότημα σχολικών κτιρίων αν πραγματοποιηθεί στο Σκοπευτήριο, θα καταστρέψει ολόκληρο το κεντρικό τμήμα του Άλσους και θα υποβαθμίσει τον ιερό χώρο της τιμής και θυσίας για την εθνική ανεξαρτησία. Ο χώρος θα παρασυρθεί στην αφάνεια από τον γιγαντισμό τέτοιων εγκαταστάσεων και πνίγεται στην κυριολεξία μέσα στο μπετόν. Ζητείται να ανασταλούν τέτοιες δραστηριότητες». Δεν υπήρχε αποτέλεσμα, το σχολικό κτίριο χτίστηκε γοργότερα από το μνημείο.³⁹⁵ Το 1982 είχε ήδη δεσμευτεί ο υπουργός εσωτερικών Γ. Γεννηματάς για την οριστική απομάκρυνση της ΣΕ. Μάλιστα η εντολή που δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες, έδινε χρονοδιάγραμμα απομάκρυνσης μέσα σε ένα χρόνο.

Την ίδια χρονιά ο Θανάσης Μπαρτζώκας πραγματοποίησε κατάληψη 22 ημερών στον χώρο, ως μια κίνηση διαμαρτυρίας. Το 1983 πραγματοποιήθηκε εκ νέου κατάληψη του χώρου, που διήρκεσε 17 μέρες. Στις 22 Ιουνίου 1983 έλαβε χώρα

³⁹⁴ ΑΔΚ, πρακτικά Ιουνίου 1981.

³⁹⁵ ΑΔΚ, πρακτικά συνεδρίασης 24/2/1983, αρ. απ. 32.

⁴⁷⁰ ΑΔΚ, συνεδρίαση 25/7/1983.

μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση στο Σκοπευτήριο με έγκριση πιστώσεως του δήμου. Στις 25/2/1983 πάρθηκε η απόφαση για ανέγερση μνημείου Εθνικής Αντίστασης (αρ. απόφασης 45). Θα χρειαστούν όμως ακόμα σχεδόν τρεις δεκαετίες για να τεθεί σε εφαρμογή η απόφαση. Τον Νοέμβριο του 1983 αποφασίστηκε η προκήρυξη ενός διεθνούς αρχιτεκτονικού/ καλλιτεχνικού διαγωνισμού με δικαίωμα συμμετοχής γλυπτών, ιστορικών κ.α. Συζητήθηκε επίσης η επιτακτική δημιουργία ενός Αρχείου Εθνικής Αντίστασης μετά και από την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Η δημοτική αρχή αποφάσισε να προχωρήσει δυναμικά στις αγωνιστικές κινήσεις κατάληψης του χώρου. Το Δημοτικό Συμβούλιο έθεσε επίσημη ερώτηση προς την κυβέρνηση σχετικά με το πότε θα απομακρυνθεί η ΣΕ οριστικά: «Είμαστε έκπληκτοι που η κυβέρνηση αδιαφορεί για 20 μήνες για τον αγώνα και μάλιστα όχι μόνο δεν απομάκρυνε την ΣΕ αλλά προχώρησε σε προγραμματισμό κατασκευών που καταστρέφουν τον ιστορικό μνημειακό χώρο». Αυτό οδήγησε στην δέσμευση της κυβέρνησης να απομακρύνει την ΣΕ.⁴⁷⁰ Στις 22 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση στο Σκοπευτήριο. Όλα αυτά τα γεγονότα αποδεικνύουν πως με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και της καταβολής συντάξεων σε αντιστασιακούς, το όλο θέμα της ανάδειξης του ιστορικού χώρου μετατράπηκε σε προνομιακό πεδίο διεκδικήσεων και αντιπαραθέσεων. Με απόφαση της Μελίνας Μερκούρη ανακλήθηκε η παραχώρηση 800 στρεμμάτων στην ΣΕ, η οποία προσέφυγε στο Συμβούλιο Επικρατείας και στον Άρειο Πάγο, χωρίς όμως αποτελέσματα. Η κυβέρνηση μετά τις μεγάλες κινητοποιήσεις δεσμεύτηκε με χρονοδιάγραμμα να προχωρήσει σε λιγότερο από ένα χρόνο στην οριστική λύση του προβλήματος και την νομοθετική ρύθμιση. Το χρονοδιάγραμμα όμως και οι δεσμεύσεις αθετήθηκαν.

Στο μεταξύ, ύστερα από πρόταση του Δημ. Συμβουλίου όλη η περιοχή του Σκοπευτηρίου κηρύχθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού Μνημειακός Χώρος Διατηρητέος. Ένα χρόνο αργότερα (1984), εν όψει των Ευρωεκλογών, δίνονται από την πλευρά της κυβέρνησης νέες δεσμεύσεις για την οριστική μετεγκατάσταση της ΣΕ που όμως δεν έγιναν πραγματικότητα. Στις 12 Νοεμβρίου 1984 ο δήμος προκήρυξε πανελλήνιο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τη διαμόρφωση του Άλσους του Σκοπευτηρίου. Πολλά αρχιτεκτονικά γραφεία και ομάδες μελετητών έλαβαν μέρος. Ο δήμος πραγματοποίησε μια σειρά από έργα υποδομής, διαμόρφωσης και καθαρισμού των ελεύθερων και δασικών χώρων του Σκοπευτηρίου για αναψυχή,

περίπατο, άθληση. Ψηφίστηκε ο νόμος για την άρση του αναπαλλοτριώτου. Η ΣΕ προχώρησε σε μέτρα δικαστικής αποβολής κατά του δήμου.³⁹⁶ Το 1984, σε συγκέντρωση στο Σκοπευτήριο, ο γενικός γραμματέας Αθλητισμού Κίμων Κουλούρης δήλωνε πως το Σκοπευτήριο ανήκει στον λαό. Αυτό όμως που έγινε στην πραγματικότητα είναι μια απλή τροπολογία του νόμου του 1930 που αίρει το αναπαλλοτριώτο και δίνει την δυνατότητα για να γίνουν κάποια στιγμή οι διαδικασίες έξωσης της ΣΕ.

Εντούτοις, το 1985 έγιναν προκλητικές ενέργειες. Άρχισε η περίφραξη του χώρου, ξεκίνησε το χτίσιμο αυθαιρέτων κτισμάτων. Ο δήμος κινητοποιήθηκε άμεσα. Σύμφωνα με το δημοτικό συμβούλιο, στις 3 Δεκεμβρίου έγινε εισβολή «πιστολέρος, καουμπόηδων με άλλα λόγια, αμερικάνων μέσα στο Σκοπευτήριο. Οι φωτογραφίες των εφημερίδων είναι εύλογες. Οι άνθρωποι αυτοί είναι επίλεκτοι σκοπευτές. Ανήκουν στη φρουρά της βάσης του Ελληνικού και δεν είναι η πρώτη φορά που το κάνουν αυτό. Αποθρασυνόμενοι από την αδράνεια και αναβλητικότητα, η ΣΕ παρεχώρησε το χώρο για την άσκηση αυτών των σκοπευτών. Φαίνεται ότι ήταν γνωστό και υπό την έγκριση της κυβέρνησης να γίνει η άσκηση αυτή. Η Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής δήλωσε ότι της ήτο γνωστό».³⁹⁷ Ο πραγματικός κίνδυνος φυσικά, πέρα από τις υλικές ζημιές στον ιστορικό τόπο, ήταν τα παρακείμενα σχολεία, στα οποία άνετα μπορούσαν να φτάσουν οι εξοστρακισμένες σφαίρες των εκπαιδευόμενων στο Σκοπευτήριο.

Το 1987 ψηφίστηκε νόμος επί υφυπουργίας Οικονομικών Τσοβόλα, με την επισήμανση πως ο χώρος της ΣΕ περιερχόταν στο ελληνικό δημόσιο. Έναν χρόνο αργότερα συνέβη κάτι αξιοπερίεργο, συνελήφθη μετά από καταγγελία του δήμου ο πρόεδρος της ΣΕ και οδηγήθηκε στο αυτόφωρο. Ορίστηκε τακτική δικάσιμος γιατί η ΣΕ έχτιζε αυθαίρετα δύο οπλοκιβώτια, δηλαδή τεράστια δωμάτια, πάχους 1 μέτρου, ενώ παράλληλα εκσυγχρόνιζε και τις άλλες εγκαταστάσεις χωρίς άδεια της Πολεοδομίας. Το ένα από τα δύο οπλοκιβώτια κατεδαφίστηκε.⁴⁷³ Την ίδια επεισοδιακή χρονιά δικάζονται στο Εφετείο ο δήμαρχος Παναγιώτης Μακρής και ο δήμαρχος του Βύρωνα για την υπόθεση της κατάληψης του Σκοπευτηρίου το 1983. Η

³⁹⁶ ΑΔΚ, 14^η συνεδρίαση, 15/6/1985.

³⁹⁷ ΑΔΚ, 19^η συνεδρίαση, 4/12/1985. Στην ίδια συνεδρίαση αναφέρει ο σύμβουλος Κραουνάκης χαρακτηριστικά και με μια δόση υπερβολής: «Αυτοί οι σκοπευτές μέσα στο Σκοπευτήριο ίσως

μήνυση είχε γίνει από τη ΣΕ. Την ίδια χρονιά ανοίγει ο δρόμος για την υλοποίηση των αποτελεσμάτων του Πανελλήνιου Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού, που προέβλεπε τη δημιουργία μνημείου Εθνικής Αντίστασης και την μετατροπή του χώρου σε αισθητικό πάρκο με πολλαπλές κοινωφελείς εγκαταστάσεις. Όμως πρόσκομμα αποτελούσε το ζήτημα της παραχώρησης της χρήσης της ιδιοκτησίας από το Δημόσιο προς τον Δήμο και τα ποικίλλα νομικά εμπόδια.⁴⁷⁴

Το 1989 το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι η ΣΕ έπρεπε να παραμείνει στο χώρο της. Το 1997 πραγματοποιήθηκε καλλιτεχνικός διαγωνισμός για την ανέγερση μνημείου. Εντούτοις το μνημείο ανεγέρθηκε σχεδόν μια δεκαετία αργότερα. Φαίνεται πως τη δεκαετία του '90 οι συνθήκες ήταν πιο ώριμες για την ανάδειξη της δεκαετίας του '40, καθώς το 1996 δημιουργήθηκε και η πλατεία των Διακοσίων Κομμουνιστών.

Το Σκοπευτήριο στη νέα χιλιετία

Μια αναπάντεχη απόφαση του Αρείου Πάγου το 2001, καταργεί όσα σημαντικά είχαν προηγηθεί. Ο νόμος που είχε μεταφέρει την περιουσία της ΣΕ στην

χρησιμοποιηθούν κάποια στιγμή και εναντίον μας όπως στις χώρες του τρίτου κόσμου, και ανάμεσα σε αυτούς μπορεί να είναι και κάποια από τα Ες Ες μέσα, τους επιστράτευσαν οι Γερμανοί και οι Αμερικάνοι και τους έντυσαν και τους έκαναν αμερικάνους πολίτες».

⁴⁷³ Η ΣΕ δήλωσε πως διέθετε 700 όπλα και περίπου 300.000 σφαίρες. Σύμφωνα με μέλος του δημοτικού συμβουλίου ο οπλισμός αυτός θα αρκούσε «για μεραρχία». Ο ίδιος ανέφερε πως ο χωροφύλακας που σκοτώθηκε το 1980 στην Κηφισιά από τρεις ληστές, σκοτώθηκε με όπλο που είχε κλαπεί από την ΣΕ. ΑΔΚ, 12η συνεδρίαση 7/7/1988. ⁴⁷⁴ ΑΔΚ, 2^η συνεδρίαση, 20/1/1988.

δικαιοδοσία του δημοσίου κρίθηκε αντισυνταγματικός, και έτσι η έκταση των 700 στρεμμάτων περιήλθε πάλι στην κυριότητα της ΣΕ. Σαν να μην είχαν συμβεί τα γεγονότα των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Ο δήμαρχος Γιώργος Κατημερτζής το 2001 δηλώνει πως είναι έτοιμοι, ως δημοτικό συμβούλιο, να στήσουν μόνοι τους το μνημείο. Μάλιστα, ο δήμος εξέδωσε μια ανακοίνωση-κάλεσμα: «Το Σκοπευτήριο είναι ένα από τα λαμπρότερα κομμάτια της ιστορίας μας, είναι ο τόπος θυσίας, μνήμης και πατριωτικού παραδειγματισμού για τις νεότερες γενιές. Παγκόσμιο σύμβολο της αντιφασιστικής και εθνικοαπελευθερωτικής πάλης των λαών... Απορία μας προκαλεί η μέχρι σήμερα στάση της κυβέρνησης απέναντι στις εξελίξεις αυτές. Στην πράξη, τα όποια θετικά κυβερνητικά μέτρα και υποσχέσεις, όπως ο

χαρακτηρισμός του χώρου σε ιστορικό-μνημειακό, η διάθεση εκατοντάδων εκατομμυρίων για την αξιοποίηση του χώρου κλπ. κινδυνεύουν να γίνουν χωρίς αντίκρισμα. Η άποψη του δήμου από παλιά είναι ότι εκεί μαζί με το μνημείο, το Μουσείο της Εθνικής Αντίστασης, είναι να γίνει κι ένα Ινστιτούτο Ιστορίας της Εθνικής μας Αντίστασης με ιστορικούς. Σε αυτό θα πηγαίνουν επιζώντες αντιστασιακοί και θα το επισκέπτονται όλα τα σχολεία της Καισαριανής, όλα τα σχολεία της Αθήνας, αλλά και της Ελλάδας».³⁹⁸

Το 2002 προτάθηκε από τον δημοτικό σύμβουλο Θ. Μπαρτζώκα να δημιουργηθεί ένα Κέντρο Ιστορικής Μνήμης και Ολυμπιακής Εκεχειρίας στο Σκοπευτήριο εν όψει των Ολυμπιακών και να γίνει η Καισαριανή ολυμπιακός δήμος με άξονα το Σκοπευτήριο και τις μνήμες της δεκαετίας του '40.⁴⁷⁶ Αργότερα, ο Μπαρτζώκας θα αναφέρει πως η κατασκευή του μνημείου θα έπρεπε να γίνει ήδη από το 1950.⁴⁷⁷ Ο δήμος θα διεκδικήσει 100 εκ. δρχ. από το Υπουργείο Πολιτισμού, ώστε να ξεκινήσουν οι αναγκαίες διαμορφώσεις για το Μνημείο και το Μουσείο και στα τέλη του 2002 το Σκοπευτήριο χαρακτηρίστηκε ιστορικός μνημειακός χώρος επισήμως, μετά και την ουσιαστικά ανεπίσημη απόφαση της Μερκούρη το 1984 (Φύλλο της Κυβέρνησης 961, τχ. 4).

Αξιοσημείωτο, αν και όχι καθοριστικό, είναι το γεγονός πως ένας επιφανής εκπρόσωπος της Δεξιάς επισκέφτηκε το Σκοπευτήριο το 2003 και τόνισε την επιτακτική ανάγκη μνημειοποίησής του. Πρόκειται για τον Κώστα Καραμανλή. Επισκέφτηκε την Καισαριανή στις 19.11.2003.³⁹⁹ Τον Οκτώβριο, ο Γ. Κατημερτζής κατηγορεί τον δήμο πως σχεδιάζει την οργάνωση καλλιστηίων σκύλων στον χώρο: «Από τη μία πάμε να αναβαθμίσουμε την ιστορική μνήμη του Σκοπευτηρίου με την ονομασία δρόμου σε Ν. Σουκατζίδη, από την άλλη πάμε να κάνουμε διασκεδαστικά καλλιστηία σκύλων μέσα στο Σκοπευτήριο. Το βρίσκω μια αντίθεση σοβαρή, δεν θα

³⁹⁸ ΑΔΚ, 25^η συνεδρίαση 25^{ης} Οκτωβρίου 2001. Στην ίδια συνεδρίαση ο Π. Μακρής, επίτιμος δήμαρχος, προτείνει να είναι και η Καισαριανή μέσα στις μαρτυρικές πόλεις στην περίοδο του πολέμου ενάντια στο φασισμό. «Έχω υπόψη μου και τη Μακρόνησο, που γίνονταν ορισμένες προτάσεις από εφημερίδες να πάνε εκεί τα σκουπίδια της Αθήνας. Να σκεπαστεί αυτή η ιστορία, να μπει λήθη. Λήθη σημαίνει θάνατος για ένα λαό». ⁴⁷⁶ ΑΔΚ, 1^η συνεδρίαση, 17/1/2002. ⁴⁷⁷ ΑΔΚ, 2^η συνεδρίαση 31/1/2002.

³⁹⁹ «Πιστεύω πως οι συνθήκες έχουν ωριμάσει για μια λογική και δημιουργική διευθέτηση του ζητήματος. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση γνωρίζει πολύ καλά πώς μπορεί να αλλάξει όψη το Σκοπευτήριο, τι ακριβώς μπορεί και τι πρέπει να γίνει. Πώς και για ποιες κοινωνικές, πολιτιστικές και άλλες χρήσεις να διατεθεί. Το Σκοπευτήριο άλλωστε είναι ο χώρος θυσίας των Ελλήνων από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής, και αυτό δεν λησμονείται από κανέναν».

έπρεπε μέσα σε αυτόν τον ιστορικό χώρο να κάνουμε τέτοιου είδους καλλιστεία». ⁴⁰⁰ Το 2004, ο χώρος απειλείται με νέα κατασκευή. Δημιουργείται ένα εργοτάξιο για κατασκευή έργων φωταερίου. Η δημοτική παράταξη «Καισαριανή-Δημιουργία», που πρόσκειται στο ΚΚΕ, κατήγγειλε στο δημοτικό συμβούλιο πως το εργοτάξιο καταστρέφει τμήμα του Σκοπευτηρίου και του πρασίνου. ⁴⁰¹ Στην ίδια συνεδρίαση ο δημοτικός σύμβουλος Κώστας Μπλάνας κατήγγειλε πως ο χώρος έγινε αφοδευτήριο σκύλων, χώρος για μηχανές μεγάλου κυβισμού και ακατάσχετης ρύπανσης. Το Μάιο του ίδιου έτους ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης επισκέφτηκε τον χώρο μαζί με έναν αντιφασίστα Σουηδό και έναν Γάλλο, και σύμφωνα με τον Μπαρτζώκα, η κατάσταση του χώρου έκανε τους ξένους επισκέπτες να απορήσουν. ⁴⁰²

Σύμφωνα με τον δημοτικό σύμβουλο Σπύρο Τζόκα: «Το Σκοπευτήριο έχει ιστορική αναγνωρισιμότητα, αλλά δεν έχει νομική αναγνωρισιμότητα. Αυτό είναι το παράδοξο και αντιφατικό. Πανελλήνια και πανευρωπαϊκά ο χώρος είναι ένα ιστορικό σύμβολο». ⁴⁰³ Μέχρι το 2005 και τη δημιουργία του μνημείου, ο κόσμος κατέθετε στεφάνια στους εξωτερικούς τοίχους του χώρου. Την ίδια χρονιά, ο δήμαρχος Θανάσης Μπαρτζώκας μαζί με εκπροσώπους του δημοτικού συμβουλίου εισέβαλαν στο χώρο του Σκοπευτηρίου και με ένα αυτοσχέδιο συνεργείο προσπάθησαν να φτιάξουν ένα μνημείο με τα ίδια τους τα χέρια. Το ίδιο είχε επαναληφθεί το 2001.

⁴⁰⁰ ΑΔΚ, 2η συνεδρίαση 2/10/2003.

⁴⁰¹ «Ο συγκεκριμένος ιερός χώρος του Σκοπευτηρίου έχει αυθαίρετα μετατραπεί σε εργοτάξιο προκατασκευής κρασπέδων... Επιπλέον, στην περιοχή του Σκοπευτηρίου για την αντιμετώπιση των έντονων προβλημάτων στάθμευσης δημιουργήθηκαν δύο υπαίθριοι χώροι στάθμευσης που έχουν όμως καταληφθεί από τον ιδιώτη που εκμεταλλεύεται το μουσικό κέντρο 'Χάραμα'. Ένας εργολάβος επί ένα χρόνο έχει καταλάβει τμήμα του Σκοπευτηρίου για τις επιχειρηματικές του ανάγκες, ένας ιδιώτης επιχειρηματίας επί 30 χρόνια τουλάχιστον βρίσκεται στον ιερό χώρο και εκμεταλλεύεται το μουσικό κέντρο Χάραμα».

⁴⁰² Ο Μπαρτζώκας παρομοίασε την έκκληξη των επισκεπτών με την υποτιθέμενη έκκληξη του προέδρου της ΟΔΓ Βάιτσεκερ, που επισκέφτηκε τον χώρο το 1987 και, παρουσία όλων των πολιτικών αρχηγών συμπεριλαμβανομένων των κ. Παπανδρέου και Μητσοτάκη, αναρωτήθηκε για ποιον λόγο το Σκοπευτήριο βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση. ΑΔΚ, 11η συνεδρίαση 6/5/2004.

⁴⁰³ Στην ίδια συνεδρίαση συζητήθηκε το άλλο μείζον θέμα που αφορούσε το Σκοπευτήριο και το ζήτημα της γεινιάσής του με το γνωστό νυχτερινό κέντρο «Χάραμα». Ο δημοτικός σύμβουλος Νίκος Κουρής ανέφερε πως στο χώρο του Σκοπευτηρίου γινόταν ένα πλιάτσικο στο οποίο συμμετείχαν διάφοροι άνθρωποι της νύχτας. Είχαν μάλιστα εγκαταστήσει και προβολείς και χειρίζονταν το χώρο σαν δικό τους. Πρόταση του Κουρή ήταν να απομακρυνθεί η ΣΕ και να μεταφερθεί στα όρια του Δήμου Βύρωνα. Ο ίδιος στο δημοτικό συμβούλιο τόνισε: «Είναι απαράδεκτο μια τέτοια ιδιοκτησία σε έναν ιερό χώρο, σε ένα παγκόσμιο σύμβολο αντίστασης». ΑΔΚ, 2005, 2η συνεδρίαση, 20/1/2005.

Κατόπιν συνελήφθησαν και ξεκίνησε ένας δικαστικός αγώνας.⁴⁰⁴ Ο Μπαρτζώκας στο δικαστήριο επέμεινε πως το Μνημείο έπρεπε να στηθεί για να αποδοθεί ο χώρος στην ιστορία. Χαρακτηριστικά κατέθεσε πως «δεν μπορεί να σκοπεύεται η ιστορία» και θα έπρεπε να βρεθεί ένας χώρος για τη μεταστέγαση της ΣΕ. Σύμφωνα με τον Γ-Α. Μαγκάκη: «Είναι ανεπίτρεπτο 50 χρόνια τώρα να μην έχει στηθεί το Μνημείο. Το Σκοπευτήριο είναι τόπος θυσίας και μνήμης. Ο χώρος είναι ιστορικός, μνημειακός. Το Μνημείο αποτελεί ελάχιστον φόρο τιμής στους εκτελεσμένους αγωνιστές». Ο Μπαρτζώκας μετά την απελευθέρωσή του ξεκίνησε απεργία πείνας προκειμένου να ασκήσει πιέσεις στον πρωθυπουργό για τη δημιουργία ενός μνημείου, πράγμα που έγινε μόλις έναν μήνα αργότερα, ως αποτέλεσμα αυτής της πράξης του δημάρχου.⁴⁰⁵ Στη διάρκεια της περιόδου εκείνης επισκέφτηκε το χώρο αντιπροσωπεία του Ευρωπαϊκού Αριστερού Κόμματος με επικεφαλής τον Πρόεδρο του Κόμματος Δημοκρατικού Σοσιαλισμού της Γερμανίας κ. Μπίσκιν, ο οποίος εξέφρασε τη θερμή συμπαράστασή του στα αιτήματα του Δήμου. Η απόφαση του δικαστηρίου ήταν υπέρ της ανέγερσης του Μνημείου. Επιτέλους, μετά από τόσες δεκαετίες καθυστέρησης και συγκρούσεων, το μνημείο μπορούσε να ανεγερθεί. Ίσως για πρώτη φορά μια μνημειοποίηση πραγματοποιούνταν με απόφαση δικαστηρίου.⁴⁰⁶

Παρακολουθώντας τα πρακτικά των συνεδριάσεων του δήμου, αμέσως μετά τη δίκη παρατηρούμε κάτι ανερμήνευτο. Η ΣΕ, μολονότι συναίνεσε στην κατασκευή του μνημείου στη διάρκεια της δίκης, εμπόδισε εκ νέου την κατασκευή του και μάλιστα κάλεσε την αστυνομία. Ένας δημοτικός σύμβουλος ανέφερε πως «θα έδιναν και τη ζωή τους για αυτόν τον χώρο, ο διοικητής της αστυνομίας συμπεριφερόταν λες και ήταν 1949, στο τέλος του Εμφυλίου». Υπήρξε ακόμα και απειλή της ΣΕ για αιματοχυσία.⁴⁰⁷ Φαίνεται πως η δικαστική λύση ήταν στην πράξη πάλι

⁴⁰⁴ Στη δίκη του δημοτικού συμβουλίου τους κατηγορούμενους υπεράσπισε ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, άνθρωπος με πλούσια αντιστασιακή δράση στη διάρκεια της δικτατορίας. ΑΔΚ, 3η συνεδρίαση, 3/2/2005.

⁴⁰⁵ Σε ανακοίνωση του δήμου Καισαριανής, ο δήμαρχος «ως ύστατο μέσο διαμαρτυρίας προχωρεί σε απεργία πείνας καταγγέλλοντας την απαράδεκτη στάση της ΣΕ που θεωρεί τον ιερό τόπο «σπίτι» της και την αυταρχική στάση των δυνάμεων καταστολής. Σε απεργία πείνας προχώρησε και το δημοτικό συμβούλιο. Πεποίθηση του δημάρχου είναι πως το Μνημείο είναι έργο εθνικής σημασίας».

⁴⁰⁶ ΑΔΚ, 5η συνεδρίαση 17/2/2005.

⁴⁰⁷ ΑΔΚ, 7η συνεδρίαση 24/3/2005.

δυσεφάρμοστη.⁴⁰⁸ Τελικώς, το μνημείο ανεγέρθηκε τον Ιούνιο του 2005. Ένας δημοτικός σύμβουλος θεώρησε αδιανόητο το γεγονός των εγκαινίων ενός συμβολικού για την Αριστερά μνημείου από τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, πρόσωπο που συμβολίζει μια παράταξη. Σύμφωνα με τον σύμβουλο, στα εγκαινία «έγινε παραχάραξη της ιστορίας».⁴⁰⁹ Στην τελετή ο πρωθυπουργός τόνισε ότι έπεσαν οι διαχωριστικές γραμμές. Το φυλλάδιο και η αφίσα του Δήμου έγραφαν «δικαίωση 61 χρόνια μετά». Η επιπρόσθετη απόφαση ανέγερσης Πανελληνίου Μουσείου Εθνικής Αντίστασης σε κτίριο στο Σκοπευτήριο έλαβε χώρα το 2009. Ο δήμαρχος πρότεινε να μετατραπεί το νεοκλασικό κτίριο της Σκοπευτικής σε αίθουσα Τέχνης και Πολιτισμού με το όνομα «ΗΡΩ» απ' την Ηρώ Κωνσταντοπούλου, νεαρή επωνίτισα που εκτελέστηκε σε ηλικία 17 ετών, στις 5 Σεπτεμβρίου 1944 στο Σκοπευτήριο. Μάλιστα, η μητέρα της, έχει αφήσει όλη της την περιουσία στον Δήμο Καισαριανής. Προτάθηκε επίσης το Χάραμα να γίνει Μουσείο Λαϊκής Μουσικής. Για τη διαμόρφωση του πάρκου του Σκοπευτηρίου και τη δημιουργία του Μουσείου Εθν. Αντίστασης που θα στεγαζόταν στο νεοκλασικό κτίριο, πραγματοποιήθηκε Πανελλήνιος Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός το 2010.

Η ανακαίνιση του νεοκλασικού κτιρίου της ΣΕ αποφασίστηκε στις 30-6-2009. Κανένα χρονοδιάγραμμα δεν τηρήθηκε λόγω προβλήματων που προκαλούσε η ΣΕ. Ύστερα από διένεξη του προέδρου της Εταιρείας και του πρώην δημάρχου το Φεβρουάριο του 2010 ανταλλάχθηκαν μηνύσεις, και μάλιστα τον Ιούνιο του 2010 ο Μπαρτζώκας κάθισε ξανά στο εδώλιο με την κατηγορία ότι το μνημείο Εθνικής Αντίστασης ήταν πολεοδομικά αυθαίρετο. Ο Μπαρτζώκας στην απολογία του τόνισε πως «η ιστορία της χώρας και της Εθνικής Αντίστασης δεν είναι αυθαίρετη». Ο Σπύρος Τζόκας την ίδια χρονιά κατήγγειλε πως με νέο έγγραφο της Πολεοδομίας συνεχιζόταν η απαγόρευση των εργασιών στο νεοκλασικό κτίριο μέσα στο χώρο του Σκοπευτηρίου.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ ΑΔΚ, 9/3/2005. Λίγο μετά τις νέες συγκρούσεις, ο υπουργός Εσωτερικών Πρ. Παυλόπουλος υποσχέθηκε να χρηματοδοτήσει το έργο με 250.000. Η υπουργός Παιδείας Μαριέττα Γιαννάκου υποσχέθηκε πως εκτός από το μνημείο προς τιμήν των εκτελεσθέντων θα ανεγερθεί και το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης, καθώς και ένα Ινστιτούτο για τη μελέτη της σύγχρονης ιστορίας της πόλης ΑΔΚ, 8η συνεδρίαση, 28/3/2005.

⁴⁰⁹ ΑΔΚ, 13η συνεδρίαση, 14/7/2005.

⁴¹⁰ «Ο χώρος της ΣΕ χαρακτηρίστηκε κοινόχρηστος με ΦΕΚ στις 6 Νοεμβρίου 2002. Όμως δεν προχώρησε η Πολιτεία στην απαλλοτρίωση του χώρου. Ξεκινήσαμε και γκρεμίσαμε τις πολεμίστρες και προχωρήσαμε σύμφωνα με τον Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Διαγωνισμό στην αναστύλωση και

2010-2013: Το μέλλον;

Στις συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου τα θέματα της επικαιρότητας απασχολούν, και είναι έντονες και συνεχείς οι αναφορές στο κατοχικό παρελθόν της πόλης. Το θέμα του περιοδικού *Focus*, με το γνωστό εξώφυλλο που προσέβαλε την ελληνική κοινή γνώμη, απασχόλησε «επειδή η Καισαριανή είναι μια ιστορική πόλη και έχει ζήσει στο πετσί της όλη αυτή τη συμπεριφορά των Γερμανοτσοβιάδων», σύμφωνα με έναν δημοτικό σύμβουλο.⁴⁹⁰ Στις συνεδριάσεις που ακολούθησαν, επαναλήφθηκε πως η Ελλάδα παραμένει η μόνη χώρα που δεν έχει φτιάξει Μουσείο Εθνικής Αντίστασης, σε σχέση με τις άλλες χώρες, ευρωπαϊκές και μη.⁴⁹¹ Οι συζητήσεις για το μέλλον του Σκοπευτήριου είναι ατέρμονες, και η πιο πρόσφατη εξέλιξη πως το Σκοπευτήριο υπάγεται στο Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας Δημοσίου και βρίσκεται σε λίστα οργανισμών κρατικής ιδιοκτησίας, επομένως μπορεί να εκποιηθεί ανά πάσα στιγμή λόγω της οικονομικής κρίσης, μόνο απαισιοδοξία μπορεί να προκαλέσει.⁴⁹²

Δυσοίωνα είναι και το σύνθημα του δήμου που αναρτήθηκε σε όλη την ευρύτερη περιοχή, συμπεριλαμβανομένης της πόλης προς την Πανεπιστημιούπολη: «Όσοι ονειρεύονται οικόπεδα στο Σκοπευτήριο, τα όνειρά τους θα γίνουν εφιάλτες».

ένα κτίριο ετοιμόρροπο. Ξεκινήσαμε λοιπόν τις εργασίες (το 2008) και καθαρίσαμε το χώρο. Φορτηγά έφυγαν γεμάτα ακαθαρσίες από το χώρο αυτό. Μετά από ένα τετράμηνο, αφού είχαν ξεκινήσει οι εργασίες, έρχεται η Πολεοδομία να στείλει χαρτί και να πει ότι κάνουμε εργασίες χωρίς οικοδομική άδεια. Εκείνη την μέρα ήρθε η αστυνομία αμέσως, έστειλε το χαρτί, αυτόματα και άμεσα κινητοποιήθηκε η Αστυνομία και ήρθε και συνέλαβε τους δύο εργάτες που ήταν μέσα στο Σκοπευτήριο. Τους πήγε στο τμήμα. Έγινε τακτική δικάσιμος και φύγαμε. Το έγγραφο της Πολεοδομίας λέει πως τα υπάρχοντα κτίσματα βρίσκονται μέσα σε χώρο πρασίνου, χωρίς περίγραμμα, και επομένως δεν είναι δυνατή η επίσκεψή του. Έχω βασικές ενδείξεις και είμαι σίγουρος ότι η Πολεοδομία εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Σκοπευτικής. Ενδιάμεσα κατέφυγε στο δικαστήριο η Σκοπευτική για το Πανελλήνιο Μουσείο Εθνικής Αντίστασης. Τώρα έχει κάνει έφεση στο Εφετείο. Έχει χοντρύνει το παιχνίδι. Η ΣΕ έχει βρει διάφορους τρόπους να πιέζει. Καλούμε το πρωί το λαό της Καισαριανής, τους εργαζόμενους του Δήμου και εμείς όλοι να πάμε στο Σκοπευτήριο και ο εργολάβος θα φέρει τις μπετονιέρες. Είναι μια κρίσιμη μέρα, για να μην του κατάσχουν και τα μηχανήματα. Για να ρίξει το μπετό. Να σας πω και κάτι εξαιρετικά σκανδαλώδες. Δίπλα στο σχολείο υπάρχει ένα

κατασκευή Πανελληνίου Μουσείου Εθνικής Αντίστασης. Επικαιροποιήθηκε η μελέτη, και δημοπρατήθηκε το έργο. Όταν μπήκαμε λοιπόν, τον περασμένο Σεπτέμβριο στο Σκοπευτήριο αντικρίσαμε την εικόνα εκείνη η οποία έχει δημοσιευτεί στο site του Δήμου, έχει βιντεοσκοπηθεί και φωτογραφηθεί. Μια άθλια εικόνα, που εγκυμονούσε μολυσματικές αρρώστιες από τα σκουπίδια και

αυθαίρετο οίκημα, ένα κτίριο με ελενίτ. Έχουμε κάνει δύο αιτήματα. Τελικά μετά από πίεση μας απάντησαν ότι έχει επιβληθεί πρόστιμο. Το έχουν για αεροβόλα». ΑΔΚ, 6^η συνεδρίαση, 12/3/2010.⁴⁹⁰ Ο ίδιος πρότεινε έναν ιδιόμορφο τρόπο απάντησης στη γερμανική πρόκληση: Να μπει στη λεωφόρο Εθν. Αντίστασης μια γιγαντοοθόνη που να δείχνει πτυχές του ελληνικού πολιτισμού και από την άλλη σκηνές από την Καισαριανή, τα Καλάβρυτα, το Δίστομο. ΑΔΚ, 5^η συνεδρίαση, 8/3/2010.

⁴⁹¹ ΑΔΚ, 6^η συνεδρίαση, 12/3/2010.

⁴⁹² <http://left.gr/news/ekpouioyn-tin-istoriki-mnimi-sto-taiped-skopeytirio-tis-kaisarianis> (22/6/2013).

Αμφιλεγόμενα μνημεία, μνημεία θυμάτων και θυτών

Σύμφωνα με τους συντάκτες του «Ιού» η επιβίωση των μνημείων εκείνων που συνδέθηκαν με «σκοτεινές» -ή έστω άσχημες- σελίδες του εθνικού παρελθόντος υπήρξε πάντοτε μια δύσκολη υπόθεση στον ελλαδικό χώρο.⁴¹¹ Το Σκοπευτήριο είναι ένα μόνο παράδειγμα των πολύπλοκων διαδρομών που χαράσσουν τα μνημεία μέσα στις διαδοχικές περιόδους της δαιδαλώδους μεταπολεμικής ιστορίας. Θα σταθούμε εδώ σε ένα περίεργο, και άγνωστο μνημείο, στην Κρήτη, που ταυτίστηκε με τις πολιτικές επιβολής των άλλοτε θυτών και σήμερα δεν διασώζεται.

Το γερμανικό πουλί

«Κι όπως έστρεψε ασυναίσθητα προς τα δεξιά το κεφάλι [...] μπόρεσε να διακρίνει το πανύψηλο βάθρο του «Πουλιού» κενό. Ήξερε ότι εδώ και δύο χρόνια περίπου, δεν καλοθυμόταν, κάποιοι άγνωστοι είχαν καταφέρει να το γκρεμίσουν, είχε συμφωνήσει τότε με όσους χαρακτήρισαν βανδαλισμό την πράξη των δραστών, αλλά σήμερα τον ευχαρίστησε που είδε κενό το βάθρο, καλά, σκεφτόταν, τόσα χρόνια, ύβρις για τους μαχητές της Κρήτης δεν ήταν να στέκει εκεί ο ασήκωτος χιτλερικός αετός; Τι λογής μνημείο μπορεί να είναι ένα αλαζονικό Πουλί σ' ένα αλαζονικό βάθρο με μια εξίσου αλαζονική επιγραφή που άφησαν επί τούτου πίσω τους οι Γερμανοί για να θυμίζουν το πέρασμά τους από τον τόπο; Πώς και δε το 'χαμε νωρίτερα σκεφτεί, έπρεπε να έρθουν οι βάνδαλοι να το ρίζουν;».⁴¹²

⁴¹¹ «Το Πουλί είχε τη δική του ιστορία», *Ελευθεροτυπία*, 31/3/2001, <http://www.iospress.gr/mikro2001/mikro20010331.htm> (26/1/2014).

⁴¹² Μάρω Δούκα, *Αθώοι και Φταιχτες*, Πατάκης, Αθήνα 2010 (πρώτη έκδοση Κέδρος 2004).

⁴⁹⁵ ΡΑΑΑ, AV-Neues Amt, 1.654, Athen, 2. Januar 1967.

Το 1941, ύστερα από τη Μάχη της Κρήτης, οι Γερμανοί έστησαν στην τοποθεσία Παρηγοριά, λίγο έξω από τα Χανιά, το γνωστό στους ντόπιους ως «γερμανικό πουλί» με μια σβάστικα πάνω του. Η περιοχή μέχρι σήμερα ονομάζεται Γερμανικό Πουλί. Το μνημείο, ένας εφορμών αετός, συμβόλιζε τη νικηφόρο και πύρρειο νίκη των Γερμανών στην Κρήτη. Το 1945 θέλησαν οι αμερικάνοι να μεταφέρουν το μνημείο σε κάποιο μουσείο στις ΗΠΑ, κάτι που ματαιώθηκε από τους Κρητικούς.⁴⁹⁵ Το 2001 το μνημείο καταστράφηκε στο βωμό της τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής. Το δημοτικό συμβούλιο της Νέας Κυδωνίας Χανίων είχε αποφασίσει την απομάκρυνση του μνημείου και τη μεταφορά του στο γερμανικό νεκροταφείο του Μάλεμε επειδή «προκαλεί το λαϊκό αίσθημα και επαναφέρει άσχημες μνήμες στον λαό της Κρήτης».⁴¹³ Το μνημείο είχε επιβιώσει επειδή υπενθύμιζε στους μεταγενέστερους την ηρωική αντίσταση του κρητικού λαού στη Μάχη της Κρήτης, αλλά τα τελευταία χρόνια βρέθηκε περικυκλωμένο από οικόπεδα και κανείς δεν έδειχνε ενδιαφέρον για τη μεταφορά του σε ασφαλέστερο σημείο. Τελικώς η μνήμη έπεσε βορά της άκριτης οικοπεδοποίησης. Η διαμεσολάβηση της πολιτισμικής μνήμης της Αντίστασης του κρητικού λαού είναι ανύπαρκτη, εφόσον το κανάλι διαμεσολάβησης, ο ίδιος ο τόπος μνήμης, κατεδαφίστηκε. Ήδη από το 1945 γίνονταν εκκλήσεις από το Υπουργείο Εξωτερικών: «Όπως διαφυλαχθούν τα μνημεία [...] όσα εξ αυτών υπενθυμίζουν, αφ' ενός μεν την ηρωϊκήν αντίστασιν των Κρητών, αφ' ετέρου δε τα κακουργήματα των εκπροσώπων της τευτονικής Kultur –όπως λ.χ. η γερμανική επιγραφή εις τον ιερόν χώρον του Κανδάνου-. Θα αποτελέση η τοιαύτη διαιώνισις την ευγενεστέραν αλλά ταυτοχρόνως και την σκληροτέραν κύρωσιν διά το γερμανικόν έθνος». Αυτήν την έκκληση έκανε το Υπουργείο ως απάντηση στις απόψεις του διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης σχετικά με την αναγκαία κατά τη γνώμη του εξάλειψη των ναζιστικών μνημείων στη Μεγαλόνησο.⁴¹⁴ Μισό αιώνα μετά, και ενώ το «γερμανικό πουλί» διασώθηκε με τόσες δυσκολίες, δυστυχώς γκρεμίστηκε προς όφελος της ιστορικής αμνημοσύνης.

⁴¹³ Πληροφορίες από τον *Ιό* της Ελευθεροτυπίας, 31/3/2001. Υπότιτλος του άρθρου: «Πουλί ήταν... πάει, πέταξε» από τα *Χανιώτικα Νέα*, 22/3/2001.

⁴¹⁴ Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, φάκελος 4.1., «Διεύθυνση Μελετών», Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, «Περί γερμανικών μνημείων και νεκροταφείων εν Κρήτη», 10 Οκτωβρίου 1945.

Ενδιαφέρον είναι πως το 1960 ο δήμαρχος Ρεθύμνου είχε ζητήσει άδεια παραχώρησης του «πουλιού» από τις γερμανικές αρχές για μία έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης. Δεν γνωρίζουμε εάν πραγματοποιήθηκε η έκθεση, η Βόννη όμως είχε απαντήσει θετικά με τον όρο να αφαιρεθούν από το «πουλί» τα ναζιστικά σύμβολα.⁴¹⁵ Λίγο αργότερα, το 1963, η γερμανική πρεσβεία διαμαρτυρήθηκε στο δήμο Χανίων για την καταστροφή του μνημείου, καθώς «νεαροί κομμουνιστές αφαίρεσαν το κεφάλι του αετού». Η κατάσταση αυτή δυσαρέστησε τους Γερμανούς παρατηρητές, αλλά και –σύμφωνα με την έγγραφη διαμαρτυρία– ορισμένους Γερμανούς τουρίστες στο νησί. Λύση ήταν να αποκατασταθούν οι ζημιές στο μνημείο, το οποίο θα έπρεπε να περιφραχτεί με έξοδα του δήμου Χανίων ή να αγοράσει η πρεσβεία την έκταση.⁴¹⁶ Απαραίτητο ήταν να σβηστεί η ναζιστική σβάστικα, προτεραιότητα που τονιζόταν πάντοτε στα γερμανικά έγγραφα. Το μνημείο έπρεπε, σύμφωνα με τις γερμανικές επιταγές, να γίνει «κόσμιο»: Η ναζιστική επιγραφή «20.4-28.5.1941, Μάλεμε, Γαλατάς, Καστέλλι, Χανιά. Στους νεκρούς απευθύνουμε ένα ευχαριστώ, γιατί κράτησαν μακριά απ' την πατρίδα την τιμή της σημαίας ψηλά. Προσέφεραν τη ζωή τους για τη μεγάλη μας Γερμανία, για να το μάθουν όσοι έρθουν εδώ» θα έπρεπε να υποστεί κάποιες μετατροπές. Κυρίως θα έφευγε το «μεγάλη Γερμανία» και όλη η τελευταία πρόταση περί προσφοράς της ζωής των στρατιωτών.⁴¹⁷ Η πρεσβεία θα βοηθούσε στα έξοδα των υλικών αποκατάστασης.⁴¹⁸ Ο δήμαρχος Χανίων εκδήλωσε την βούληση να προχωρήσει στις επισκευές, μολοντί ζήτησε κάποιο χρόνο για την απόφαση, δεδομένου ότι η οποιαδήποτε πράξη έχει διπλωματικές και πολιτικές συνιστώσες.⁴¹⁹ Ο διευθυντής του Ινστιτούτου Γκαίτε Χανίων σε πρότασή του προς την πρεσβεία, τόνισε την επιτακτικότητα του χαρακτήρα ενός αντιπολεμικού μνημείου, και όχι ενός μνημονικού τόπου αφιερωμένου στην «μεγάλη Γερμανία», γι' αυτό και θεωρούσε αναγκαία την μετατροπή των μνημύτων του αετού. Μόνο έτσι, σύμφωνα με τον Dr.

⁴¹⁵ Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge Archiv Kassel (Αρχείο Γερμανικού Λαϊκού Συλλόγου Ανέγερσης Τάφων Κάσελ, Γερμανία, στο εζής VDKA), A 100-971, Kassel, 20. Juni 1960, Betrifft Denkmal und Gedenktafeln des Gebirgsjägerfriedhofes in Rethymnon auf Kreta.

⁴¹⁶ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Fallschirmdenkmal zur Erinnerung an die deutsche Landung in Chania, έγγραφο προς το γερμανικό προξενείο Χανίων, Athen, 28. Juni 1963.

⁴¹⁷ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Dr. Aurisch, 26. September 1966.

⁴¹⁸ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Γερμανική Πρεσβεία Αθηνών, έγγραφο προς το γερμανικό προξενείο Χανίων, Athen, 13. Juli 1963.

⁴¹⁹ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, γερμανικό προξενείο Χανίων προς πρεσβεία Αθηνών, 23. Juli 1963.

Gerstenberg, η Γερμανία θα αποκτούσε καινούργιους φίλους στην Ελλάδα και θα εξαλείφονταν οι αρνητικές αναφορές σε αυτή ως «χώρα των πρώην ναζί».⁴²⁰

Σύμφωνα με τον πρόξενο στα Χανιά Μανούσο Μανουσάκη, φοιτητές θέλησαν να δημιουργήσουν ένα αντι-μνημείο ακριβώς απέναντι απ' τον αετό, προς τιμήν των πεσόντων Κρητικών, κάτι που δεν επιτράπηκε. Τελικώς το μνημείο επισκευάστηκε εν μέρει και σβήστηκε η σβάστικα, προκειμένου να εξομαλυνθεί η μνήμη.⁴²¹ Έτσι, το μνημείο απέκτησε μια όψη που δεν είναι σε τίποτα «καλύτερη ή χειρότερη απ' αυτή των ελληνικών μνημείων».⁴²² Το 1969, ο Σύλλογος Αλεξιπτωτιστών (Bund deutscher Fallschirmjäger) που δημιουργήθηκε από βετεράνους του πολέμου, θέλησε να αγοράσει την έκταση στην οποία βρισκόταν το μνημείο, κάτι στο οποίο εναντιώθηκε η Γερμανική Ένωση για τη Μέριμνα Πολεμικών Μνημάτων (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge), που ενδιαφερόταν επίσης να αγοράσει την έκταση. Οι διαπραγματεύσεις με την κάτοχο της έκτασης ξεκίνησαν, με την ίδια να απειλεί πως αν δεν πληρωθεί αδρά θα ξεθεμελιώσει τον αετό.⁴²³ Μάλιστα, το 1971, σε επιστολή της προς την πρεσβεία «προτίθεται να εκμεταλλευτεί τον αγρόν και το μνημείο εμποδίζει εις τούτο, διό προτίθεται να το απομακρύνει» εάν δεν γινόντουσαν οι απαραίτητες ενέργειες.⁴²⁴ Εν τέλει, η κάτοχος δέχτηκε ένα χαμηλότερο του προσδοκώμενου ποσό, και η έκταση περιήλθε στην ιδιοκτησία του Συλλόγου Αλεξιπτωτιστών μετά από οκτώ χρόνια διαπραγματεύσεων.⁴²⁵

Το 1981, στην επέτειο της Μάχης της Κρήτης, το ζήτημα εξακολούθησε να προβληματίζει. Ο Σύλλογος Αλεξιπτωτιστών επισκέφτηκε το μνημείο και διαπίστωσε πως ήταν καλυμμένο με κόκκινη μπογιά. Η λέξη «μεγάλη Γερμανία» ακόμα δεν είχε εξαλειφθεί από την επιγραφή, μολονότι δεν αντιπροσώπευε κανέναν Γερμανό, κυρίως τους νέους που επισκέπτονταν την περιοχή. Το αξιοσημείωτο, σύμφωνα με τον

⁴²⁰ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, γερμανική πρεσβεία, Athen, 28. Juli 1966.

⁴²¹ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Γερμανική Πρεσβεία Αθηνών, έγγραφο προς το Υπουργείο Εξωτερικών Βόννης, Athen, 7. Oktober 1968.

⁴²² PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Situationsbericht für das Deutsche Luftwaffenübungsplatzkommando, Suda-Bucht, 28. Februar 1969.

⁴²³ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Botschaft der BRD an den Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, Athen, 15. Januar 1970.

⁴²⁴ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, 5. September 1971, επιστολή της Σταματίας Πασπάτη προς την εν Αθήναις γερμανικήν πρεσβείαν.

⁴²⁵ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Bund deutscher Fallschirmjäger, 16. November 1971.

πρόεδρο του Συλλόγου, ήταν πως ο αετός εμπεριείχε για τους ντόπιους πολλούς και αντιφατικούς μεταξύ τους συμβολισμούς. Αντιμετωπιζόταν ως τουριστικό αξιοθέατο που μπορούσε να ανεβάσει την επισκεψιμότητα, αλλά και ως συμβολικά ανεπίτρεπτο μέρος όπου εξυμνούσαν και αυτοεπαίρονταν οι άλλοτε εχθροί. Τελικά το μνημείο περισσότερο έβλαπτε παρά ωφελούσε την εικόνα της Γερμανίας στο εξωτερικό. Λύση θα ήταν η απομάκρυνση της πλάκας ή η αντικατάστασή της με μια νέα, που θα εμπεριείχε μηνύματα προώθησης της ελληνογερμανικής φιλίας.⁴²⁶ Η μόνη λύση σύμφωνα με πολλούς Γερμανούς αξιωματούχους, ήταν η επιστροφή του μνημείου σε ελληνική δικαιοδοσία: «Είναι πιο σημαντικό να απαλλαχτούν οι Έλληνες και οι Γερμανοί από συναισθήματα πικρίας για το παρελθόν, προκειμένου να εξασφαλιστεί η μελλοντική ασφάλεια και ειρήνη. Ένα τέτοιο μνημείο δεν τιμά τους νεκρούς, αντιθέτως δημιουργεί περισσότερα προβλήματα, πολιτικής και διπλωματικής φύσης. Θα τιμούμε πλέον τους νεκρούς στο νεκροταφείο του Μάλεμε, και ελπίζω με αυτόν τον τρόπο να κερδίσουμε τους Έλληνες και να επέλθει συμφιλίωση. Οι Κρητικοί ήταν τα θύματα της επίθεσης και επιθυμούμε να αντιμετωπίζουν τους Γερμανούς με σεβασμό και εγκάρδια. Το μνημείο πρέπει να περιέλθει σε ελληνικό ιδιοκτησιακό καθεστώς και πάλι».⁴²⁷

Ενδιαφέρουσα είναι η αντίστοιχη περίπτωση στη Νορβηγία. Το 1944, το νορβηγικό ναζιστικό κόμμα του Κουϊσλινγκ (Nasional Samling, NS) ανέγειρε ένα μνημείο στην πόλη Stiklestad στην κεντρική Νορβηγία. Μερικές μέρες μετά τον Μάιο του 1945, το μνημείο γκρεμίστηκε από την νορβηγική αντίσταση. Από το 2006 γίνονται προσπάθειες να βρεθούν τα ερείπια του μνημείου, προκειμένου να παραχθεί μια αφήγηση για τις προβληματικές πτυχές του παρελθόντος.⁴²⁸ Ο Βόλφγκανγκ Μπέντς τονίζει πως οι μνημονικοί τόποι δεν πρέπει να είναι «τόποι συναισθημάτων», αλλά ηθικής και πολιτικής περισυλλογής. Για αυτό πρέπει να έχουν κεντρική θέση, όχι μόνο στις ετήσιες επετείους μνήμης, αλλά και στην πολιτική κουλτούρα μιας

⁴²⁶ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Rudolf Witzig, 13. Juli 1981, Das Denkmal des II./Sturm Regiment bei Chania.

⁴²⁷ PAAA, AV-Neues Amt, 1.654, Botschafter der Bundesrepublik Deutschland, Athen, 8. Oktober 1981.

⁴²⁸ Tor Einar Fagerland, Trond Risto Nilssen, “The Norwegian Fascist Monument at Stiklestad 194445”, στο: Helle Bjerck, Claudia Lenz, Erik Thorstensen (επιμ.), *Historicing the Uses of the Past*, Transcript, Bielefeld 2011, σ. 77.

χώρας.⁴²⁹ Η καταστροφή αυτού του μνημείου, όπως και του «πουλιού» στην Κρήτη, συνιστούν ιδιαίτερες περιπτώσεις εικονοκλαστικών πρακτικών.

Αυτά τα παραδείγματα καθώς και δεκάδες άλλοι τόποι που συνδέονται με την περίοδο της Κατοχής (Μέρλιν, Χαϊδάρι, Καισαριανή, το σπίτι της Λέλας Καραγιάννη στην πλατεία Αμερικής και το κτίριο της Ειδικής Ασφάλειας στην πλατεία Βικτωρίας) αναδεικνύουν την ελλειμματική διάσταση της πολιτισμικής μνήμης στην Ελλάδα. Σε δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου έχει επισημανθεί η «ασέβεια της αδιαφορίας» που δείχνει το κράτος καθώς τα δύο κτίρια έχουν αφεθεί στη μοίρα τους και θυμίζουν χωματερές. Το σπίτι της Καραγιάννη, αρχηγού της οργάνωσης «Μπουμπουλίνα» που πραγματοποιούσε σαμποτάζ κατά του εχθρού και μεταβίβαζε πληροφορίες στο Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, έχει σήμερα μια αναμνηστική πλάκα στην είσοδο αλλά αποτελεί εστία μόλυνσης για την περιοχή.⁴³⁰ Το κτίριο της Ειδικής Ασφάλειας στην οδό Ελπίδος (ξενοδοχείο Κρυστάλ) ήταν και ο τόπος άγριας δολοφονίας της ηρωίδας της Αντίστασης και στελέχους του ΚΚΕ Ηλέκτρας Αποστόλου. Εδώ δεν υπάρχει καν αναμνηστική πλάκα καθώς το 2007 η πρόταση της «Ανοιχτής Πόλης», που πρόσκειται στον Συνασπισμό, να τοποθετηθεί αναμνηστική επιγραφή στο κτίριο και να μετονομαστεί η οδός Ελπίδος σε οδό Ηλέκτρας Αποστόλου συνάντησε την άρνηση της παράταξης του τότε δημάρχου Νικήτα Κακλαμάνη. Η αιτιολογία ήταν πως η μετονομασία του δρόμου θα προκαλούσε την αναστάτωση των κατοίκων.

⁴²⁹ Wolfgang Benz, *Places of Remembrance, Culture of Remembrance. Exhibition Catalogue for the Dachau Concentration Camp*, Karl M. Lipp Verlag, Munich 2005, σ. 33.

⁴³⁰ Χαρά Τζαναβάρα, «Η ασέβεια της αδιαφορίας», *Ελευθεροτυπία*, 04/10/2007.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΑΤΙΑ

“Diese Scham nimmt uns niemand ab!”: Η διπλή μνήμη του πολέμου στη Γερμανία.^{431 432}

«Το στρατόπεδο Μπούχενβαλντ καθαρίστηκε, οι άρρωστοι και τα πτώματα απομακρύνθηκαν, ώστε να έχουν μείνει ελάχιστες αποδείξεις για τη φρίκη. Αυτό μειώνει την επιμορφωτική αξία της επίσκεψης ανθρώπων που θα θελήσουν να ενημερωθούν από πρώτο χέρι στο στρατόπεδο για τις γερμανικές θηριωδίες που διαπράχθηκαν εδώ».⁴³³

«Είναι γνωστή η χρήση ή μάλλον η κατά-χρηση των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης από την Ανατολική Γερμανία στην πολιτική της δημαγωγία ενάντια στη Δυτική Γερμανία».⁴³⁴

Η ΓΛΔ (Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία), που ιδρύθηκε στις 7 Οκτωβρίου του 1949 ως αποτέλεσμα του διαρκώς επιδεινωμένου ψυχροπολεμικού κλίματος, εκπροσωπείται σήμερα στη συλλογική μνήμη από πολλούς τόπους μνήμης. Οι τρεις αντιπροσωπευτικότεροι είναι η γνωστή φωτογραφία του Evgenij Chaldejς με τον στρατιώτη που υψώνει την κόκκινη σημαία (ή, σωστότερα, ένα τεράστιο κόκκινο πανί) στο μνημονικό σύμβολο του εκλιπόντος πλέον Β' και Γ' Γερμανικού Ράιχ, το Reichstag.⁴³⁵ Ακολουθώς είναι το Treptower Park, πάρκο στο Βερολίνο που

⁴³¹ «Κανείς δεν θα μας απαλλάξει από αυτή την ντροπή», λόγια του προέδρου της Δυτικής Γερμανίας Theodor Heuss σε τελετή μνήμης στο στρατόπεδο Bergen-Belsen το 1952. Ο Heuss πρότεινε την ιδέα της «συλλογικής ντροπής» (Kollektivscham) αντί της «συλλογικής ενοχής» (Kollektivschuld) του γερμανικού λαού για τα κρίματα του παρελθόντος. Βλ. Jeffrey Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Harvard University Press, ΗΠΑ 1997, σ. 312.

⁴³² Το κεφάλαιο αυτό για τους μνημονικούς τόπους των δύο Γερμανιών βασίζεται στην έρευνά μου στα αρχεία της ΓΛΔ στο Ομοσπονδιακό Αρχείο Βερολίνου (Bundesarchiv Berlin) και στα αρχεία της ΟΔΓ στο Koblenz.

⁴³³ Στρατηγός Omar Bradley. Βλ. Volkhard Knigge, “Gedenkstätten und Museen”, στο: Volkhard Knigge, Norbert Frei, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C. H. Beck, München 2002, σ. 399.

⁴³⁴ British National Archives London (στο εξής NA), FCO 33/968, East Germany, External Department, British Military Government Berlin, 21 April, 1970.

⁴³⁵ Αυτός έγινε ευρύτερα γνωστός μετά το θάνατό του το 2008, ενώ στην πατρίδα του η πράξη του αναγνωρίστηκε επισήμως μόλις το 1995, αφού επί 50 χρόνια κυριαρχούσε η πασίγνωστη στημένη φωτογραφία με άλλους πρωταγωνιστές. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης... ό.π.*, σ. 484.⁵¹⁹

δημιουργήθηκε μεταξύ 1946-1949, με αγάλματα σοβιετικών στρατιωτών και εικόνες μαχών. Αυτό αποτελεί μέχρι σήμερα τουριστικό προορισμό για τους νοσταλγούς της *Ostalgie*, της επιθυμίας αναβίωσης του κλίματος της Ανατολικής Γερμανίας.⁵¹⁹ Τέλος, στην πιο σημαντική κατηγορία ανήκουν οι πρωτογενείς τόποι μνήμης, δηλαδή τα στρατόπεδα Μπούχενβαλντ, Ζάξενχαουζεν και Ράβενσμπρουκ που αποτέλεσαν για τη ΓΛΔ εμβλήματα της αριστερής αντίστασης.

Το κράτος της Ανατολικής Γερμανίας ως προς τις μνημειοποιήσεις των λάγκερ έχει επιδείξει μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τη Δυτική Γερμανία, στην οποία τα ναζιστικά κολαστήρια ανακαλύφθηκαν πολύ αργά, στις δεκαετίες του 1970-'80. Τα στρατόπεδα αποτελούσαν τη βάση της εκπαιδευτικής πολιτικής του «πρώτου αντιφασιστικού κράτους σε γερμανικό έδαφος», και οι επισκέψεις σε αυτά ήταν υποχρεωτικές για τις σχολικές τάξεις. Οι μαθητές στην Ανατολική Γερμανία μάθαιναν από μικρές ηλικίες τα ονόματα των αντιφασιστών αγωνιστών, και μια συμπαγής και στέρεα γραμμή χαρασσόταν στο εκπαιδευτικό σύστημα, που έθετε σε προτεραιότητα τη διαπαιδαγώγηση των μαθητών στα αντιφασιστικά και αντιναζιστικά ιδεώδη, με μια συνέπεια που αποτελούσε συνδιαμορφωτικό παράγοντα μιας αποτελεσματικής παιδείας. Παρόλα αυτά, στη ΓΛΔ δινόταν η εντύπωση πως όλα σχεδόν τα θύματα του Ναζισμού και όλοι οι αντιστασιακοί ήταν κομμουνιστές αντιφασίστες. Αυτό όμως δεν ίσχυε πάντοτε, κυρίως για μερικές ομάδες θυμάτων όπως τα θύματα της ευθανασίας.⁵²⁰ Παρακάτω, θα εστιάσουμε στα τρία αναφερθέντα ναζιστικά στρατόπεδα στο έδαφος της ΓΛΔ, για να αναδειχθεί ο έντονος «διπολισμός της μνήμης» στις δύο Γερμανίες, πριν και μετά το ιστορικό '89. Παράλληλα, οι μνημονικοί τόποι της Δυτικής Γερμανίας και οι μνημειοποιήσεις τους από τη δεκαετία του 1950 και μετά, αποτελούν το αντικείμενο ενός ξεχωριστού κεφαλαίου.

Η φωτογραφία του Chaldejs και το πάρκο Treptower αποτελούσαν μέχρι το τέλος της ΓΛΔ τις δύο πιο κεντρικές εικόνες της μνήμης της «Απελευθέρωσης». Βλ. Monika Flacke, Ulrike Schmiegelt,

„Deutsche Demokratische Republik. Aus dem Dunkel zu den Sternen: Ein Staat im Geiste des Antifaschismus“, στο: Monika Flacke (επιμ.), *Mythen der Nationen. 1945-Arena der Erinnerungen*, τόμος 1, Deutsches Historisches Museum, Berlin, 2004, σ. 174-175, 178-179. Στον αντίποδα των ηρωϊκού τύπου σοβιετικών μνημείων βρίσκεται η σχετικά νέα τάση της ανέγερσης συμμαχικών μνημείων με πινελιές σοβιετικού ρεαλισμού. Το 2006 ανεγέρθηκε μνημείο για τους Συμμάχους στην Ρώμη που αναπαριστά μια Ιταλίδα που αγκαλιάζει με ευγνωμοσύνη έναν Σύμμαχο στρατιώτη, κάτι που φORMALIΣΤΙΚά θυμίζει τα σοβιετικά μνημεία των στρατιωτών-απελευθερωτών. <http://www.guardian.co.uk/world/2006/jun/05/italy.secondworldwar/print> (17/2/2012).

⁵²⁰ Wolfgang Wippermann, *Denken statt Denkmalen. Gegen den Denkmalwahn der Deutschen*, Rotbuch, Berlin 2010, σ. 108.

Μπούχενβαλντ

*«Πέρασα δεκαπέντε χρόνια προσπαθώντας να μην είμαι επιζήσας, κατάφερα να μη γίνω μέλος κανενός συνδέσμου παλαιών κρατουμένων, καμίας ένωσης. Τα προσκνήματα, όπως αποκαλούσαν τα ταξίδια που οργανώνονταν για τους κρατούμενους και τις οικογένειές τους, στις τοποθεσίες των παλιών στρατοπέδων, μου προκαλούσαν πάντοτε φρίκη».*⁴³⁶

Το Μπούχενβαλντ χτίστηκε το 1937 κοντά στην πόλη της Βαϊμάρης. Σε αυτό το στρατόπεδο στο λόφο Ettersberg κρατήθηκαν άνδρες, νέοι και παιδιά ως επί το πλείστον πολιτικοί αντίπαλοι του ναζισμού, εγκληματίες, «αντικοινωνικοί» (Asoziale), ομοφυλόφιλοι, μάρτυρες του Ιεχωβά, Εβραίοι, Σίντι και Ρομά. Με το ξέσπασμα του πολέμου εκτοπίστηκαν στο Μπούχενβαλντ άνθρωποι από σχεδόν όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και όταν ο αμερικάνικος στρατός απελευθέρωσε το στρατόπεδο το 1945, το 95% των κρατουμένων εκεί δεν ήταν γερμανικής υπηκοότητας. Περίπου 56.000 άνθρωποι, ανάμεσά τους και περισσότεροι από 8.000 Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου, βρήκαν το θάνατο στο Μπούχενβαλντ και στα 136 θυγατρικά στρατόπεδα.⁴³⁷ Από το τέλος του πολέμου μέχρι το 1950 μετατράπηκε σε σοβιετικό «ειδικό λάγκερ» (Speziallager), στο οποίο κρατήθηκαν εχθρικά στοιχεία, κυρίως πρώην ναζί, αλλά όχι μόνο.

Η «διπλή» μνήμη του Μπούχενβαλντ περιελάμβανε τη μουσειοποίησή του από το κράτος της Ανατολικής Γερμανίας και την παράλληλη αποσιώπηση του

⁴³⁶ Χόρχε Σεμπρούν, *Τι ωραία Κυριακή!*, (μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης), Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 47. Αναλυτικά για τον Σεμπρούν βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Το λογοτεχνικό πορτρέτο του ισπανού γαλλόφωνου συγγραφέα. Ποιος είναι ο Χόρχε Σεμπρούν», *Το Βήμα*, 30/9/2001.

⁴³⁷ Πληροφορίες από τον οδηγό του μουσείου του Μπούχενβαλντ και από ξενάγηση in situ. Τον Απρίλιο του 2010 η γράφουσα είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει τους επετειακούς εορτασμούς των 65 χρόνων από την απελευθέρωση του στρατοπέδου (11 Απριλίου 1945-11 Απριλίου 2010). Στην εκδήλωση παρέστησαν επίσημοι αντιπρόσωποι των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών (με δυσάρεστη εξαίρεση την Ελλάδα), αμερικάνοι βετεράνοι και Εβραίοι ή μη επιζώντες. ⁵²³ Monika Flacke, Ulrike Schmiegel... ό.π., σ. 183.

εβραϊκού μαρτυρίου, όπως ακριβώς συντελείται μέχρι σήμερα στο Χαϊδάρι. Μέχρι το 1989 δεν είχε εξεταστεί στη ΓΛΔ καθόλου το ζήτημα της συνυπευθυνότητας για το Ολοκαύτωμα. Το Ισραήλ θεωρούνταν προπύργιο του δυτικού ιμπεριαλισμού στην κατά τα άλλα «φιλική» Μέση Ανατολή. Η κυρίαρχη αφήγηση ήταν πως η ΓΛΔ ήταν ένα αντιφασιστικό κράτος που δεν ήταν υπόλογο για κανένα έγκλημα απέναντι στην ανθρωπότητα.⁵²³ Μετά το τέλος του πολέμου ο πιο σημαντικός τόπος μνήμης για τη ΓΛΔ ήταν το Στάλινγκραντ ως η ενσάρκωση της αφετηρίας για μια νέα Γερμανία, το σύμβολο της νίκης σε έναν τίμιο πόλεμο ενάντια στο φασισμό. Για τη Δυτική Γερμανία φυσικά το Στάλινγκραντ δεν ενείχε τέτοιες συνδηλώσεις.⁴³⁸ Στη δυτική δημόσια μνήμη, το Τρίτο Ράιχ ερμηνευόταν μόνο ως επινόηση και κατασκευάσμα ενός «σατανικού Φύρερ» που συμπαρέσυρε το γερμανικό λαό. Παράλληλα με μια ξαφνική εκπαιδευτική «μεταρρύθμιση» στα μέσα της δεκαετίας του '60 στη Δυτική Γερμανία, που απαιτούσε πλέον την εκτεταμένη διδασκαλία της ιστορίας του Τρίτου Ράιχ, την ίδια περίοδο και με καθυστέρηση συγκριτικά με τη ΓΛΔ, οι τόποι μνήμης του εθνικοσοσιαλισμού σταδιακά εντάσσονται στη δημόσια ιστορία. Τα παραμελημένα στρατόπεδα αρχίζουν να μετασχηματίζονται σε απαραίτητους θεμέλιους λίθους της πολιτικής, ενώ το 1958 ιδρύεται στο Ludwigsburg η Υπηρεσία για τη διαλεύκανση των εθνικοσοσιαλιστικών εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Η Ostpolitik του καγκελάριου Βίλυ Μπραντ τη δεκαετία του '70 ήταν μια ελπιδοφόρα κατάληξη, κυρίως γιατί ως προτεραιότητα έθετε το γεφύρωμα του χάσματος με τη ΓΛΔ.⁴³⁹

Η αποσιώπηση της εβραϊκής γενοκτονίας ήταν έντονη στην Ανατολική Γερμανία και αυτό αποδεικνύεται από την απουσία πρωτοβουλιών του κράτους για αποζημιώσεις στα θύματα της Σοά, σε αντίθεση με τη Δυτική Γερμανία, από τις πολλαπλές και ηχηρές μνημονικές αποσιωπήσεις, καθώς και την εκπαραθύρωση Εβραίων και «φιλοσημιτών» στελεχών του κόμματος, όπως του Πάουλ Μέρκερ, προπολεμικά ηγετικό μέλος του KPD και μετά της SED.⁴⁴⁰ Σε απόδειξη αυτού, το

⁴³⁸ Edgar Wolfrum, "Die beiden Deutschland", στο: Volkhard Knigge, Norbert Frei... ό.π., σ. 155.

⁴³⁹ Edgar Wolfrum Ibid. σ. 156-159. Βέβαια, στα μέσα της δεκαετίας του '70 επανήλθε η Δυτική Γερμανία στην αρχική «κρίση ταυτότητας» με ένα νέο αίτημα για ξεπέρασμα του ναζιστικού παρελθόντος μέσα από την αποσιώπηση. Ibid. σ. 160.

⁴⁴⁰ Ο Τζέφρι Χερφ εξηγεί τους λόγους για αυτή την αποσιώπηση του εβραϊκού ζητήματος στην Αν. Γερμανία που εστιάζονται κυρίως στην αντιμετώπιση του ναζισμού μέσα από το μαρξιστικό σχήμα της πάλης των τάξεων. Η αντισημιτική ιδεολογία ήταν δευτερεύουσα και ελάχιστος σημασίας. Οι

1949, ο «Κανονισμός για την εξασφάλιση της νομικής θέσης των αναγνωρισθέντων ως καταδικωμένων από το ναζιστικό καθεστώς» που εξέδωσε η ΓΛΔ περιλάμβανε τη διάκριση μεταξύ κομμουνιστών αγωνιστών και Εβραίων θυμάτων και άνισες επανορθώσεις, ενώ δεν γινόταν κανένας λόγος για την επιστροφή κλεμμένων περιουσιών στις εβραϊκές κοινότητες.⁴⁴¹ Στόχος ήταν μονάχα η ανάδειξη των αγώνων της κομμουνιστικής αντίστασης και το Μπούχενβαλντ αποτέλεσε το ιδανικό πεδίο εκδίπλωσης του κομμουνιστικού αφηγήματος.⁴⁴² Η πρώτη φορά που επίσημος αντιπρόσωπος της ΓΛΔ (Horst Sindermann) μίλησε για Εβραίους θύματα του ναζισμού, ήταν το 1985 σε μια εκδήλωση μνήμης.⁴⁴³ Μέχρι τότε στην ΓΛΔ εορταζόταν η 8^η Μαΐου ως «ημέρα νίκης της Σοβιετικής Ένωσης ενάντια στον χιτλεροφασισμό και απελευθέρωσης του γερμανικού λαού από τον ναζισμό». Η ημέρα αυτή εργαλειοποιήθηκε προκειμένου να αναδειχθεί η «αυτοαπελευθέρωση» της ΓΛΔ από τον ναζισμό. Αντιθέτως, η ΟΔΓ γιόρταζε με πιο ουδέτερο τρόπο την 8^η Μαΐου, με χαρακτηριστική τη δήλωση του τότε βουλευτή του CDU (και μετέπειτα προέδρου Ρίτσαρντ φον Βάιτσεκερ) πως η 8^η Μαΐου δεν αποτελεί για εμάς ημέρα εορτασμών.⁴⁴⁴

Σύμφωνα με πηγές ρωσικών αρχείων που αποκαλύφθηκαν το 1990, το σοβιετικό καθεστώς μεταξύ 1945 και 1950 έφτιαξε νέους τάφους για τους Γερμανούς αιχμαλώτους λίγο έξω απ' το Μπούχενβαλντ, και συνολικά στη σοβιετική ζώνη κρατήθηκαν σε στρατόπεδα 122.671 Γερμανοί, 42.889 εκ των οποίων πέθαναν από

κομμουνιστές που πίστευαν ότι ο ναζιστικός αντισημιτισμός είχε μια ιδιαίτερη πολιτική σημασία ήταν λίγοι, και συνήθως τιμωρούνταν με φυλάκιση, όπως στην περίπτωση του Paul Merker. Καταδικάστηκε ως πράκτορας των σιωνιστών επειδή συνηγορούσε υπέρ της αναγνώρισης του Ισραήλ και της πληρωμής αποζημιώσεων. Βλ. σχετικά Jeffrey Herf... ό.π., σ.14-16 και για τον Paul Merker Ibid. σ. 43-68.

⁴⁴¹ Jeffrey Herf... ό.π., σ. 95.

⁴⁴² Μέχρι την πτώση του τείχους οι εκθέσεις στο Μπούχενβαλντ στόχευαν στην προβολή του σοβιετικού καθεστώτος και στις ξεναγήσεις, στην έρευνα και στο εκθεσιακό υλικό τονιζόταν μόνο ο ρόλος της αριστερής αντίστασης, του επαναστατικού εργατικού κινήματος και του μαρξιστικού-λενινιστικού κόμματος. Βλ. *Das Konzentrationslager Buchenwald. Eine Geschichte des Verbrechens. Konzeption für ein Historisches Museum zur Geschichte des Konzentrationslagers Buchenwald*, οδηγός μουσείου, σ. 3. Μολονότι η πολιτική της ΓΛΔ δεν προσανατολιζόταν στη διαχείριση του «εβραϊκού ζητήματος», το 1960 η Γραμματεία Εθνικού Συμβουλίου και η Επιτροπή Αντιφασιστικού Αγώνα καλούσε σε «παλλαϊκό αγώνα ενάντια στο νεοναζισμό και στον αντισημιτισμό» που, σύμφωνα με τη ΛΔΓ, διέπει τη Δυτική Γερμανία. Bundesarchiv Berlin (Ομοσπονδιακό Αρχείο Βερολίνου, στο εξής BA), DY 6/0332, Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer, Sekretariat des Büros des Präsidiums, Berlin, 15.3.1960, Tgb-Nr. 8/60/485/46.

⁴⁴³ Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NSDiktatur in Politik und Justiz*, Beck, München 2007, σ. 207.

⁴⁴⁴ Peter Reichel... ό.π., σ. 207/208.

κακουχίες, πείνα και επιδημίες.⁴⁴⁵ Έως την πτώση του τείχους ομάδες θυμάτων όπως οι Εβραίοι και οι Σίντι-Ρόμα αποσιωπούσαν από την θεσμοθετημένη σοβιετική μνήμη του στρατοπέδου, ενώ και μετά την ενοποίηση η ανακάλυψη των ομαδικών τάφων Γερμανών στο Μπούχενβαλντ αλλά και στο Ζαξενχάουζεν οδήγησε σε μια «μνημονική κρίση» που περιστρεφόταν γύρω από την πλήρη εξομοίωση των δύο «ολοκληρωτικών» καθεστώτων ναζισμού- σταλινισμού.⁴⁴⁶

Παραδείγματα των επιλεκτικών χρήσεων του παρελθόντος βρίσκουμε πάλι στις επίσημες κρατικές εκδηλώσεις. Στις 9-11 Απριλίου 1948, 3.000 άτομα παρακολούθησαν την τελετή μνήμης στο Μπούχενβαλντ, μία από τις πρώτες μεταπολεμικές εκδηλώσεις στην οποία η μνήμη του ναζιστικού παρελθόντος μετασχηματίστηκε σε εργαλείο προπαγάνδας ενάντια στην πολιτική της Δύσης.⁴⁴⁷ 448 Το Μπούχενβαλντ άνοιξε επίσημα «τις πύλες του» στις 14 Σεπτεμβρίου του 1958 με μια μεγάλη τελετή που πλαισιωνόταν από πολιτιστικές εκδηλώσεις στην κοντινή «πόλη των ποιητών» της Βαϊμάρης.⁴⁴⁹ Αναμένονταν 60.000 επισκέπτες που θα έμεναν στα ξενοδοχεία και στις ανώτατες σχολές της πόλης, λόγω της έλλειψης κλινών. Ο

⁴⁴⁵ Sarah Farmer, “Symbols That Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen”, *Representations*, 49 (1995), σ. 97. Τα ίδια νούμερα παραθέτει και ο Jeffrey Herf... ό.π., σ. 73.

⁴⁴⁶ Sarah Farmer... ό.π., σ. 98. Το 1995, στους εορτασμούς για την απελευθέρωση του στρατοπέδου, ο Χόρχε Σεμπρούν, πρώην κρατούμενος του στρατοπέδου και συγγραφέας, μίλησε για «τον μοναδικό λαό της Ευρώπης, τον γερμανικό, που μπόρεσε να αντιμετωπίσει στην ιστορία του 20^{ου} αιώνα δύο απολυταρχικά καθεστώτα». Επίσης τόνισε το γεγονός πως μετά το 1945 το στρατόπεδο εξακολούθησε να χρησιμοποιείται με τους ίδιους ακριβώς τρόπους και σκοπούς. Βλ. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ), 10.4.95.

⁴⁴⁷ Jeffrey Herf... ό.π., σ. 96.

⁴⁴⁸ Στη ΓΛΔ έπαιζαν μεγάλο ρόλο οι επίσημες τελετές μνήμης όπως η Διεθνής Ημέρα Γυναικών στις 8 Μαρτίου και η Διεθνής Ημέρα Απελευθέρωσης του Μπούχενβαλντ. Αυτές εορτάζονταν ετησίως στο στρατόπεδο και αποτελούσαν κεντρικό εργαλείο του επίσημου θεσμοθετημένου λόγου της ΓΛΔ. BA, Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR (SAPMO), DY 6/4897, Nationale Front, Armstadt, 23.3.1956.

⁴⁴⁹ Παρόλα αυτά ήδη από το 1955, στους εορτασμούς για τα 10 χρόνια από την απελευθέρωση του στρατοπέδου, η Κεντρική Πολιτική Επιτροπή της ΛΔΓ έκανε έκκληση να γίνει καμπάνια ενημέρωσης στους νέους για τα τρία στρατόπεδα και τη σημασία τους -με έκδοση ειδικών φυλλαδίων- και για την οργάνωση συλλαλητηρίων με μαζική συμμετοχή. Το κεντρικό σύνθημα των εορτασμών ήταν «Ο όρκος μας: Εμπρός για το θρίαμβο του λαού ενάντια στον Μιλταρισμό και το Φασισμό!». Μάλιστα στα πρακτικά του συνεδρίου του Πολιτικού Γραφείου στις 17 Μαρτίου του '55 βρίσκουμε στα θέματα της ημερήσιας διάταξης και το σχηματισμό μιας Επιτροπής Εργασίας για την «προπαγανδιστική και οργανωτική προετοιμασία» των τριών στρατοπέδων. BA, SAPMO, DY 6/0311, Bürovorschläge 31.1.1955, Lösungen zur 10. Wiederkehr des Internationalen Befreiungstages και Protokoll Nr. 11/55 der Bürositzung am 17. März 1955. Σε άλλη «ντιρεκτίβα» για το 1955 δίνονται οδηγίες στους συντρόφους σχετικά με ενδεχόμενη αρθρογραφία για τα στρατόπεδα. Θα έπρεπε οπωσδήποτε να τονίσουν πως αυτά συμβολοποιούν τον αντιφασιστικό αγώνα ενάντια στη Δυτική Γερμανία και στη Συνθήκη του Παρισιού. BA, SAPMO, DY 6/0311, Berlin, den 23.3.1955, Tgb.-Nr. 12/55/679/8. ⁵³⁶ BA, SAPMO, DY/1026, Protokoll der 3. Sitzung des Rates der Stadt Weimar am 23.1.1958.

Χανς Ότο, διευθυντής της Γραμματείας Εργασίας (Arbeitssekretariat) του Βερολίνου πρότεινε να καθαριστεί και να διακοσμηθεί η πόλη τονίζοντας πως μια επιτυχημένη έκβαση αυτών των εκδηλώσεων θα συνέβαλε στην ενδυνάμωση του κύρους της ΓΛΔ.⁵³⁶ Εκείνες τις μέρες παρατηρείται ένας πρωτόγνωρος οργανισμός εργασιών στη Βαϊμάρη: οργανώθηκαν συζητήσεις για τη ζωή του λαού της ΓΛΔ, προβλήθηκαν ταινίες αντιστασιακού περιεχομένου (κυρίως της καθεστωτικής εταιρείας παραγωγής DEFA), εκδόθηκαν χάρτες και τουριστικοί οδηγοί, άνοιξαν καινούργια εστιατόρια, δόθηκαν άδειες στους μαθητές. Μέχρι χημικές τουαλέτες ζητήθηκαν από τη Λειψία και έγιναν χιλιάδες παραγγελίες για κάδους απορριμμάτων. Αυτές οι εξελίξεις είναι εντυπωσιακές, αν αναλογιστεί κανείς πως δύο χρόνια νωρίτερα το στρατόπεδο ήταν πνιγμένο στα σκουπίδια και το αρχαικό του υλικό φθειρόταν λόγω της απουσίας συντήρησης.⁵³⁷ Την ίδια χρονιά, στις 17 Αυγούστου του 1958, εγκαινιάστηκε στη Βαϊμάρη το άγαλμα του Ερνστ Τέλμαν.⁴⁵⁰

Δεύτερο κριτήριο αυτής της επιλεκτικότητας είναι οι μνημειοποιήσεις. Το 1958⁴⁵¹, το 1959 και το 1961 στη ΓΛΔ ανεγέρθηκαν τα τρία εμβληματικά μνημεία «για τα θύματα του φασισμού» στο Μπούχενβαλντ, το Ράβενσμπρουκ και το Ζάξενχαουζεν αντίστοιχα. Στις τελετές που έλαβαν χώρα στο Μπούχενβαλντ, ο Ότο Γκρότεφολ (πρώτος πρωθυπουργός της ΓΛΔ) και ο Βάλτερ Ούλμπριχτ (Α' γραμματέας του SED και κατόπιν αρχηγός κράτους), εξήραν περισσότερο την ηρωική θυσία των πεσόντων ρώσων στρατιωτών παρά θρηνούσαν για τα υπόλοιπα θύματα του Ναζισμού, και ειδικά για τους Εβραίους.⁴⁵² Το κεντρικό μνημείο του Φριτς Κρέμερ στο Μπούχενβαλντ, με την ονομασία «οι απελευθερωμένοι κρατούμενοι» συμβόλιζε ακριβώς αυτή την ηρωοποίηση: ένα σύμπλεγμα ενός παιδιού και δέκα

⁴⁵⁰ Το άγαλμα ήταν «το πρώτο αυτού του είδους στη ΓΛΔ», βλ. BA, DY 6/VORL. 0791/1, MahnGedenkstätte Buchenwald, Bl. 8, 17.8.1958.

⁴⁵¹ Στη συνεδρίαση του πολιτικού γραφείου του SED στις 28 Απριλίου 1958, τονίστηκε πως οι συνδηλώσεις της ανέγερσης του μνημείου στις 14 Σεπτεμβρίου 1958 θα πρέπει να αφορούν κυρίως το ρόλο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας ως «του πρώτου ειρηνικού και δημοκρατικού γερμανικού κράτους όπου τα ιδεώδη του αντιστασιακού κινήματος βρήκαν την εκπλήρωσή τους». Βλ. Thomas Hofmann, "Buchenwald-Gedenktage in Weimar 1945-1995", *Frankfurter Hefte*, April 1995, σ. 357.

⁴⁵² Στην ομιλία του στο Μπούχενβαλντ ο Ούλμπριχτ έκανε λόγο για χιλιάδες κομμουνιστές, σοσιαλδημοκράτες, σοβιετικούς αιχμάλωτους πολέμου, κατοίκους της Πολωνίας, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας, της Αυστρίας, αλλά δεν έγινε κανένας λόγος για Εβραίους. Σύμφωνα με τον Χερφ, το ξεκάθαρο μήνυμα των μνημείων ήταν πως η Αν. Γερμανία ήταν η διάδοχος του αντιφασιστικού αγώνα και της Αντίστασης, ενώ η Δυτ. Γερμανία η απόγονος φασιστών και ναζιστών. Βλ. Jeffrey Herf... ό.π., σ. 177, 179.

ανδρών με σφιγμένες γροθιές και σημαίες ενσαρκώνουν τους αυτο-απελευθερωθέντες κρατούμενους και εν συνεχεία, την ίδια τη ΓΛΔ.⁴⁵³ Άλλωστε ο Γκρότεφολ στις

⁵³⁷ BA, SAPMO, DY/1026, Protokoll der 3. Sitzung des Rates der Stadt Weimar am 23.1.1958. Στο περιοδικό *Widerstandsbewegung*, σε άρθρο του ο Georg Spielmann, αναφέρει πως η 14^η Σεπτεμβρίου 1958 ήταν μια πολύ σημαντική μέρα για το αντιστασιακό κίνημα, τις οργανώσεις των πρώην κρατουμένων και για όλα τα θύματα του φασισμού. Μάλιστα, καταγγέλλει πως την ίδια στιγμή που όλη η ΓΛΔ προετοιμάζει τους εορτασμούς, στη Δυτική Γερμανία πρώην αξιωματικοί των SS σε άρθρα τους εξυμνούν τις αρετές των στρατοπέδων συγκέντρωσης που αποτελούσαν υψηλά επιτεύγματα της χιτλερικής Γερμανίας και προστάτευαν τη ζωή των κρατουμένων (sic). Βλ. BA ibidem. Σε άλλο άρθρο του ο ίδιος (*Deutsche Architektur*, 9.1.1957) υπερτονίζει τη σημασία της εξέγερσης των κρατουμένων του Μπούχενβαλντ τον Απρίλιο του 1945, που ήταν ένας μύθος της ΓΛΔ για την εξιδανίκευση της αντίστασης. Βλ. στο ίδιο. Σε επιστολή άλλων συντρόφων, του Hans Otto και του Hans Seigewasser, προς το λαό της Ερφούρτης στις 11/6/1958, το παζλ της ηρωικής αντίστασης συμπληρωνόταν με την αναφορά στα 56.000 άτομα που έχασαν τη ζωή τους στο Μπούχενβαλντ για μια «ευτυχισμένη Γερμανία». Μπορεί να τεθεί υπό συζήτηση το εάν και κατά πόσο όλα τα θύματα είχαν τα ίδια κίνητρα, και εάν πίστευαν στο υψηλό πατριωτικό ιδεώδες ή απλώς είχαν αυτή την τύχη λόγω της καταγωγής τους. Αναφέρομαι στους Εβραίους που και πάλι απουσιάζουν από το επίσημο εθνικό αφήγημα της ΛΔΓ. Ibid.

συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου για τη μουσειοποίηση του Μπούχενβαλντ⁴⁵⁴ το 1958,⁴⁵⁵ κατέδειξε τη σημασία του στρατοπέδου για την πολιτική του κράτους του με τα εξής λόγια: «Το Μπούχενβαλντ βρίσκεται στην καρδιά του κράτους μας. Η μνημόνευση ενός τέτοιου μνημείου είναι καθήκον και υποχρέωση όλου του γερμανικού λαού και όχι μόνο της ΓΛΔ».⁴⁵⁶ Σε ομιλία του στην Επιτροπή Αντιστασιακών Αντιφασιστικού Αγώνα, ο Γκρότεφολ επιτίθεται στο αντίζηλο κράτος της Βόννης που «επιζητά έναν νέο πόλεμο». Το Μπούχενβαλντ επομένως θα όφειλε να ενσαρκώσει το ιδεώδες του αντιφασιστικού αγώνα ενάντια στα σχέδια για πυρηνικό πόλεμο.⁴⁵⁷ Ο Χόρχε Σεμπρούν, κρατούμενος του λάγκερ που ανέπτυξε αντιστασιακή δράση στη Γαλλία και μεταπολεμικά αποτέλεσε εμβληματική μορφή της διανόησης, σε ένα σπουδαίο αυτοβιογραφικό του βιβλίο για την ζωή του στο

⁴⁵³ Edgar Wolfrum, "Die beiden Deutschland"... ό.π., σ. 164. Μια περίπου ανάλογη περίπτωση αποτελεί το στρατόπεδο Μάουτσαουζεν στην Αυστρία που συμβολοποιήθηκε ως τόπος του αυστριακού μαρτυρολογίου χωρίς να ληφθεί υπόψη πως μόνο μια μειοψηφία κρατουμένων σε αυτό ήταν αυστριακής υπηκοότητας. Βλ. Bertrand Perz, "Österreich", στο: Volkhard Knigge, Norbert Frei, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C. H. Beck, München ⁴⁵⁴, σ. 175.

⁴⁵⁵ Στις ίδιες συνεδριάσεις συζητήθηκε και το ζήτημα της ανέγερσης μνημείου για τον Ernst Thälman. Θα επανέλθουμε παρακάτω.

⁴⁵⁶ BA, SAPMO, DY/1026, Protokoll der 3. Sitzung des Rates der Stadt Weimar am 23.1.1958. Στη συνεδρίαση αυτή αποφασίστηκε η ανέγερση του μνημείου να συνοδεύεται από το σύνθημα «Τα θύματα του φασιστικού τρόμου προειδοποιούν: Οι λαοί όλης της Ευρώπης πρέπει να υπερασπιστούν το μεγαλύτερο αγαθό της ανθρωπότητας, την Ειρήνη».

⁴⁵⁷ BA, SAPMO, DY/1026, Sitzung des Komitees der antifaschistischen Widerstandskämpfer, Montag, 30. Juni 1958.

Μπούχενβαλντ αλλά και στο μετέπειτα ισπανικό κομμουνιστικό κόμμα γράφει με δεικτικό τρόπο για τις μνημειοποιήσεις της ΓΛΔ:

«Είχε ανεγείρει (το καθεστώς) ένα τύμβο αναμνηστικό μεγάλου πλαστικού πλούτου. Κουνούσα το κεφάλι, είχα δει φωτογραφίες, ήξερα, μια αηδία ήταν. Ένας πύργος, γλυπτά, μάρμαρο, μια αλέα με τοίχους που είχαν ανάγλυφα και πελώριες σκάλες. [...] Όχι, δεν θα πήγαινες στη Βαϊμάρη να επισκεφτείς το μνημείο του Μπούχενβαλντ. Δεκάρα δε δίνεις για το μνημείο. Έχεις δει φωτογραφίες του, δεν έχεις καμία δουλειά με αυτό. Τόσο το χειρότερο για τον Μπέρτολντ Μπρεχτ αν αληθεύει ότι η ιδέα του βρωμομνημείου αυτού είναι δική του. Τον μεγάλο εκείνο κακοτράχαλο πύργο, με το γιγάντιο καμπαναριό στην κορυφή του, το Glockenturm, φρικαλέο φαλλό ορθωμένο στο λόφο του Έτερσπεργκ, ας τον έβαζαν εκεί που ήξεραν. Χώνοντας μαζί, για συμπλήρωμα, και το γλυπτό εκείνο σύνολο του καθηγητή Φριτς Κρέμερ, έμπειρού καλλιτέχνη του λαού αναμφίβολα, που είναι στημένο μπροστά στο Glockenturm».⁴⁵⁸

Ο Γκρότεφολ, στα εγκαίνια του λάγκερ στις 14 Σεπτεμβρίου του '58 νομιμοποίησε με το λόγο του τις πολλαπλές λειτουργίες του μνημείου προς την κατεύθυνση της σοσιαλιστικής αναδόμησης: «Τίμιοι και θαρραλέοι, έπεσαν σε αυτό το χώρο άνθρωποι όπως ο κομμουνιστής Thälmann, ο ιερέας Schneider, οι αμέτρητοι Σοβιετικοί κρατούμενοι, οι βασανισμένοι εργάτες καταναγκαστικών έργων και χιλιάδες άλλοι [...] Ο χιτλεροφασισμός ηττήθηκε το 1945 αλλά μόνο σε ένα κομμάτι της Γερμανίας, στη ΓΛΔ, ξεριζώθηκε από τις ρίζες του [...]. Εμείς μάθαμε από τα λάθη της γερμανικής ιστορίας. Το αντιδραστικό όμως κράτος της Δυτικής Γερμανίας διατηρεί τον ίδιο φασιστικό και επιθετικό χαρακτήρα. Όμως στη Γερμανία υπάρχει ένα ειρηνικό κράτος, αυτό της ΓΛΔ που είναι ένα κράτος εργατών και γεωργών». Στο λόγο του ο Γκρότεφολ ονομάτισε υψηλά στελέχη της ΟΔΓ με «σκοτεινό» παρελθόν που «φορούν νέες στολές, ενώ φορούν παλιά παράσημα για τα φρικτά τους εγκλήματα».⁴⁵⁹ Ήδη από τις πρώτες συνεδριάσεις της Επιτροπής Ανέγερσης Μνημείου στο Μπούχενβαλντ διαφαινόταν η έμφαση στην κυριότερη λειτουργία του

⁴⁵⁸ Χόρχε Σεμπρούν... ό.π., σ. 48, 251-252.

⁴⁵⁹ BA, DY 6/VORL, O791/1, Rede des Ministerpräsidenten Otto Grotewohl, 14.9.1958.

μνημείου: «Η μνήμη από μόνη της δεν επαρκεί, έχουμε καθήκον να ενημερώσουμε τους λαούς και να συνδράμουμε παραδειγματικά στην παγίωση της ειρήνης».⁴⁶⁰

Το μουσείο του στρατοπέδου σκοπό είχε την ενδυνάμωση των σοσιαλιστικών ιδανικών και την επίθεση στη «στρατοκρατική» Δυτική Γερμανία που εκείνη την εποχή συνεχώς αύξανε τους πολεμικούς εξοπλισμούς ενώ, υποτίθεται, προμηθεύταν πυρηνικές βόμβες.⁴⁶¹ Αλλά και τα επίσημα σχεδιαγράμματα για την ανέγερση του μνημείου στο Ράβενσμπρουκ δεν διέφεραν ως προς τις επιδιώξεις. Το μνημείο προσκαλούσε σε «αγωνιστικό συλλαλητήριο ενάντια στη милитарιστική απειλή της φασιστικής Δυτικής Γερμανίας».⁴⁶² Για τους πρώην κρατούμενους του λάγκερ το μνημείο ήταν εντυπωσιακή απόδειξη της ετοιμότητας του λαού της ΓΛΔ για νέους αγώνες.⁴⁶³ Οι σύντροφοι στη Δυτική Γερμανία, στο Neukölln του Βερολίνου, είναι πιο αυστηροί στους χαρακτηρισμούς τους: «Οι Γερμανοί милитарιστές είναι υπεύθυνοι για τους δύο πολέμους, για τις βαρβαρότητες στο Οραντούρ, το Λίντιτσε, το Άουσβιτς και άλλους τόπους μαρτυρίου. Είναι υπεύθυνοι για το θάνατο 11.000.000 θυμάτων των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Παρόλα αυτά καταλαμβάνουν πάλι σημαντικές θέσεις, ειδικά στην Bundeswehr (στο στρατό της ΟΔΓ), και επιθυμούν έναν τρίτο Παγκόσμιο πόλεμο».⁴⁶⁴

Το 1954, στη «διεθνή συνάντηση των λαών» στο Μπούχενβαλντ, έπρεπε να αποδειχτεί στους συμμετέχοντες από όλη την Ευρώπη και από τη Δυτική Γερμανία - που είχαν έρθει προκατειλημμένοι απέναντι στη ΓΛΔ θεωρώντας την μάλιστα «ρώσικη αποικία» και «ανελεύθερο κρατικό μόρφωμα» στο οποίο «οι άνθρωποι δεν έχουν να φάνε (sic)»- πως στην Ανατολική Γερμανία ο λαός απολάμβανε πλήρη ελευθερία και όλα τα μυθεύματα περί καταστολής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και

⁴⁶⁰ BA, DY 6/VORL, 0791/1, Tagung des Komitees für die Einweihung der Mahn- und Gedenkstätte Buchenwald, 13.1.1958.

⁴⁶¹ Πολλοί σύντροφοι μάλιστα εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους για τη μονοδιάστατη πολιτιστική πολιτική του κόμματος. Ο γενικός γραμματέας της σοβιετικής επιτροπής ειρήνης Kotow μετά την επίσκεψή του στο μουσείο ήταν της άποψης πως η παρουσίαση της ιστορίας του εργατικού κινήματος είναι πολύ αναλυτική και πως το Μπούχενβαλντ θα έπρεπε να είχε ένα διεθνή χαρακτήρα. BA, Institut für Marxismus-Leninismus, NY 4007, Hinweise des Genossen Kotow, 4.9.56.

⁴⁶² BA, SAPMO, DY/1026, Plan für die Einweihung der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück am 12. September 1959.

⁴⁶³ BA, DY 6/VORL, 0791/1, 10.9.1958, “Die ersten in- und ausländischen Gäste in Weimar eingetroffen”.

⁴⁶⁴ Landesarchiv Berlin, C Res. 906-02, Nr. 27, 29. Juli 1959.

περί φτώχειας αποτελούσε προπαγάνδα των δυτικών.⁴⁶⁵ Με αυτό το σκεπτικό, το Μπούχενβαλντ διέθετε το ιδανικότερο οπλοστάσιο επιχειρημάτων.

Συνεπώς, η εργαλειοποίηση των μνημονικών τόπων της ΓΛΔ κινούνταν στους εξής άξονες: Προπαγάνδα κατά της μιλιταριστικής πολιτικής του δυτικού αντιπάλου, προβολή μιας εξιδανικευμένης εικόνας του λαοκρατικού και ειρηνικού ανατολικογερμανικού κράτους, εξύψωση της αντιφασιστικής Αντίστασης και αναγωγή της σε ιδρυτικό θεμέλιο λίθο του νέου κράτους. Σε αυτό το σχήμα, το εβραϊκό μαρτύριο αποτελούσε μια παρωνυχίδα. Απ' την άλλη, η τελετή στο δυτικό στρατόπεδο Μπέργκεν Μπέλσεν το 1952 αποτελεί την άλλη όψη του νομίσματος. Εκεί τονίστηκε η μοναδική και μη συγκρίσιμη φύση της γενοκτονίας, και ο λόγος του Χόις αποτέλεσε την πρώτη επίσημη δημόσια θετική διερώτηση πάνω στα εγκλήματα του ναζιστικού καθεστώτος.⁴⁶⁶

Την άλλη όψη του νομίσματος αποτελούν και οι τελετές στο Ζαξενχάουζεν μετά την επανένωση. Ο υπουργός Εξωτερικών Γιόσκα Φίσερ το 2005 στο στρατόπεδο μίλησε για τα θύματα του Ολοκαυτώματος που δεν πρέπει να λησμονηθούν, και για το δικαίωμα του κράτους του Ισραήλ στον αυτοπροσδιορισμό. Με αυτή την ξαφνική αντιστροφή των ρόλων καταδεικνύεται πως η επιλεκτικότητα της μνήμης τελικά είναι ριζωμένη στην ανθρώπινη φύση. Ο Φίσερ αποσιώπησε πως το Ζαξενχάουζεν ήταν κυρίως στρατόπεδο κράτησης κομμουνιστών, σοσιαλδημοκρατών, πασιφιστών. Στις αρχές του πολέμου κρατήθηκαν εκεί 18.000 Σοβιετικοί.⁴⁶⁷ Η υπερβολική έμφαση στο «αριστερό μαρτυρολόγιο» αντικαταστάθηκε από την ουσιαστική απάλειψη της μνήμης της αντίστασης. Πώς θα μπορούσε να αποκατασταθεί η στρατοπεδική μνήμη στις ορθές της διαστάσεις;

Το 1990 ο «Σύλλογος για τα θύματα του σταλινισμού» οργανώνει στο Μπούχενβαλντ μια εκδήλωση για «τα θύματα της δικτατορίας στη Γερμανία που κράτησε 58 χρόνια». Το 1991 επισκέπτεται το στρατόπεδο ο Χέλμουτ Κολ για να

⁴⁶⁵ BA, DY 6/VORL. 5498, Bericht über die Durchführung des Empfanges und der Verabschiedung der Teilnehmer des Internationalen Buchenwaldtreffens an den Interzonenpunkten, Berlin, 20.4.1954.

⁴⁶⁶ Jeffrey Herf... ό.π., σ. 317-321. Εντυπωσιακή είναι η πολιτική μεταστροφή του επόμενου προέδρου Χάινριχ Λούμπκε (1959-1969) που υποστήριξε πως μόνο μια «μικρή μειοψηφία» των Γερμανών ενεπλάκη σε εγκλήματα πολέμου. Ibid. σ. 332. Οι ελιγμοί των σχηματισμών της θεσμοθετημένης μνήμης είναι το θερμόμετρο των πολιτικών σκοπιμοτήτων κάθε περιόδου. Βέβαια, ο ίδιος ο Λούμπκε κατηγορήθηκε το 1969 από τη ΓΛΔ –όχι εντελώς αδικαιολόγητα- ως “KZ-Baumeister” (κατασκευαστής-αρχιτέκτονας στρατοπέδων συγκέντρωσης).

⁴⁶⁷ Βλ. “Gedanken zu einem Gedenk-Wochenende”, *Neues Deutschland*, 19.4.05.

αποτίσει φόρο τιμής στα «θύματα του ναζισμού και του σταλινισμού».⁴⁶⁸ Στις εκδηλώσεις μνήμης του 1992 παρατηρήθηκαν εντάσεις μεταξύ του Συλλόγου κρατουμένων και της Επιτροπής Ιστορικών που είχε συσταθεί για να προτείνει λύσεις για τη μουσειοποίηση του στρατοπέδου. Οι πρώην κρατούμενοι φοβούνταν πως με την πρόταση για την ανάδειξη των δύο φάσεων του στρατοπέδου, θα γινόταν μια ανιστόρητη μείξη, υποβαθμίζοντας τη ναζιστική φάση του λάγκερ. Στη διάρκεια της τελετής διαδήλωσε ο «Σύλλογος των θυμάτων του σταλινισμού» με το σύνθημα «1945-1950: Καί εμείς είμαστε θύματα». Ο δήμαρχος της Βαιμάρης απείλησε πως θα απομακρύνει το δημοτικό συμβούλιο της πόλης τον επόμενο χρόνο, αν δεν συμμετάσχουν όλοι οι Σύλλογοι Θυμάτων την επόμενη χρονιά. Το 1994 παραιτήθηκε ο διευθυντής του επιστημονικού τμήματος του Μπούχενβαλντ και σε συνέντευξή του δήλωσε ότι φοβόταν πως το στρατόπεδο θα μετατρεπόταν σε «μουσείο αντιφασιστικού αγώνα».⁵⁵⁶ Την ίδια χρονιά δημιουργήθηκε το «Ίδρυμα για τα μνημεία Μπούχενβαλντ και Mittelbau-Dora», στο οποίο εκπροσωπήθηκαν οι Σύλλογοι θυμάτων και των δύο φάσεων του στρατοπέδου. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα εξομοιωτικό φάσμα για τα θύματα των σταλινικών διώξεων και τα θύματα του ναζισμού. Το 1995 η τάμπλοϊντ εφημερίδα *Bild*, εν όψει των εορτασμών για τα πενήντα χρόνια από την απελευθέρωση του στρατοπέδου, δημοσιεύει τα ονόματα εργαζόμενων του μουσείου που ανήκαν στη Στάζι, ζητώντας μαζικές απολύσεις. Την ίδια χρονιά ανεγέρθηκε και το μνημείο για τους Σίντι και Ρομά. Όταν ο Χόρχε Σεμπρούν σε επίσημη ομιλία του αμφισβήτησε το μύθο της αυτοαπελευθέρωσης του στρατοπέδου από τους κομμουνιστές κρατούμενους, πριν έρθουν οι Αμερικάνοι, πολλοί πρώην κρατούμενοι εγκατέλειψαν την αίθουσα σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Ουσιαστικά, μετά το '90 δημιουργήθηκαν δύο ιδεολογικά «στρατόπεδα», με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια δημόσια συζήτηση στις εφημερίδες, που ονομάστηκε Buchenwald-Streit (Διάλογος για το Μπούχενβαλντ).

Η νέα έκθεση που δημιουργήθηκε το 1995 στο Μπούχενβαλντ είχε ως στόχο την αποκατάσταση των λεπτών ισορροπιών και την κατάρριψη του μύθου περί «αυτοαπελευθέρωσης» (*Selbstbefreiung*) των κομμουνιστών του στρατοπέδου χωρίς τη βοήθεια του αμερικάνικου στρατού, που είχε αποτελέσει θεμέλιο λίθο της

⁴⁶⁸ Hasko Zimmer, *Der Buchenwald- Konflikt. Zum Streit um Geschichte und Erinnerung im Kontext der deutschen Vereinigung*, Agenda, Münster 1999, σ. 16. ⁵⁵⁶ Hasko Zimmer... ό.π., σ. 21.

πολιτικής προπαγάνδας της ΓΛΔ.⁴⁶⁹ Οι επισκέπτες έπρεπε να μάθουν για την τριπλή ιστορία του στρατοπέδου: ναζιστικό στρατόπεδο από το 1937 ως το 1945, σοβιετικό από το 1945 μέχρι το 1950 και τόπος εφαρμογής της μονοδιάστατης πολιτικής των ετών 1950-1990.⁴⁷⁰

Τα τρία στρατόπεδα στο έδαφος της ΓΛΔ αποτελούν μια ενδιαφέρουσα μείζη αποσιωπήσεων, επιλεκτικής χρήσης του παρελθόντος και πολιτικής εργαλειοποίησης προς χάριν της «σοσιαλιστικής αναδόμησης της ΓΛΔ, της σοσιαλιστικής κοσμοθεώρησης και των επαναστατικών παραδόσεων του λαού».⁴⁷¹ Οι αποσιωπήσεις έγκεινται στην εξύμνηση της αριστερής Αντίστασης που αποτέλεσε τον ιδρυτικό λίθο του «πρώτου γερμανικού σοσιαλιστικού κράτους». Οι τρεις μνημονικοί τόποι συνδέθηκαν με θεμελιώδεις προσωπικότητες της κομμουνιστικής αντίστασης όπως ο Τέλμαν, και αποτέλεσαν μέχρι και την επανένωση βασικό μέσο άσκησης πολιτικής κριτικής προς τη Δυτική Γερμανία, συχνότατα με έντονα καταγγελτικό τόνο. Ορισμένα πρόσωπα που στελέχωναν την ανώτερη διοίκηση της ΟΔΓ όπως ο Χανς Γκλόμπκε,⁴⁷² από τους δημιουργούς της έκτακτης νομοθεσίας που έδωσε στον Χίτλερ τεράστια δύναμη, και νομικός σύμβουλος στο Γραφείο Εβραϊκών Υποθέσεων του Υπουργείου Εσωτερικών του Ράιχ, συγκέντρωσαν τα πυρά των επιθέσεων της ΓΛΔ. Τα στρατόπεδα αποτέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση το ισχυρότερο μέσο άσκησης πολιτικής πίεσης. Οι μνημειοποιήσεις τους επιταχύνθηκαν προκειμένου να αντιπροβληθούν στην πολεμική πολιτική των δυτικών, που «στελεχώνουν αδιακρίτως με δεκάδες πρώην Ναζί τις επίσημες θέσεις του κράτους ως δικαστές και σύμβουλοι του κράτους».⁴⁷³ Σε ένα ενδιαφέρον βρετανικό έγγραφο ξεκαθαρίζεται και η επίσημη βρετανική πολιτική για τις μνημειοποιήσεις των στρατοπέδων: «Υπήρξαν και υπάρχουν τόσοι πρώην Ναζί στην ΓΛΔ όσοι και στην ΟΔΓ. Όσον αφορά στο Ντάχαου, το μόνο διατηρημένο στρατόπεδο στην ΟΔΓ, είναι χρήσιμο να το

⁴⁶⁹ Siegfried Staedler, “Korrekturen an den roten Legenden. Mitten im deutschen Volke: Buchenwald“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10.4.1995.

⁴⁷⁰ *The Moscow Times*, “Buchenwald’s Secret Mass Grave”, 15.9.1994.

⁴⁷¹ Απόσπασμα από την προπαγανδιστική δράση της FDJ (Freie Deutsche Jugend, Οργάνωση νεολαίας των ελεύθερων νέων) της ΓΛΔ για «την αποστολή των θεατρικών παραστάσεων, των μουσειακών εκθέσεων, των μνημείων και των εκδρομών σε σοσιαλιστικά εργοστάσια». Βλ. BA, DY 24/2623 FDJA Protokoll Nr. 174, 18. August 1958.

⁴⁷² Διευθυντής της Καγκελαρίας της Δυτικής Γερμανίας, από τους κοντινότερους συνεργάτες του Adenauer από το 1953 μέχρι το 1963.

⁴⁷³ BA, DY 24/3.749-FDJ, Offene Brief des Zentralrats der Freien Deutschen Jugend an die westdeutsche Jugend, Nr. 79/VI/60.

συντηρούμε για πάντα για όλες τις δυτικές χώρες, καθώς οι κομμουνιστές χρησιμοποιούν με πολύ διαφορετικό τρόπο τα λάγκερ, κάτι που δεν επιθυμούμε να δούμε να συμβαίνει στο Ντάχαου».⁴⁷⁴

Στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για τη χάραξη της πολιτιστικής πολιτικής της ΓΛΔ συζητήθηκαν δεκάδες μνημειοποιήσεις. Το 1947 προτάθηκε η ανάδειξη της φυλακής Plötzensee στο Βερολίνο σε μνημονικό τόπο αφιερωμένο στους κομμουνιστές του KPD.⁴⁷⁵ Η φυλακή στο Plötzensee έγινε μνημείο το 1952 από την κυβέρνηση της Δυτικής Γερμανίας, και συμβόλιζε κάθε μορφή ενδογερμανικής αντίστασης, όχι μόνο την 20η Ιουλίου για την οποία υπήρχε το μνημείο στην Stauffenbergstrasse.⁴⁷⁶ Έχει ενδιαφέρον η πορεία της μνημειοποίησης του Plötzensee. Το 1979 οι εφημερίδες ανέφεραν πως το ενδιαφέρον των νεαρών μαθητών για επίσκεψη στο Plötzensee και στην Stauffenbergstrasse έχει μεγαλώσει, κάτι που οφειλόταν και στην αμερικάνικη σειρά *Holocaust*.⁴⁷⁷ Το 1980 έγινε ανακαίνιση του μνημείου του Στάουφενμπεργκ και διαπλάτυνσή του, στο πλαίσιο μιας γενικότερης τάσης ενίσχυσης του αφηγήματος της ενδογερμανικής αντίστασης και της ενημέρωσης της γερμανικής νεολαίας σχετικά. Το Κέντρο Πληροφόρησης οργάνωσε, με αφορμή την ανακαίνιση του μνημείου, μια σειρά εκδηλώσεων το Νοέμβριο του 1980, με προβολή ταινιών για την γερμανική αντίσταση, σειρά διαλέξεων, ενώ ακόμα και το θέμα-ταμπού των αυτόμολων της Βέρμαχτ προβλήθηκε σε ντοκιμαντέρ.⁴⁷⁸

Η “Nationalkomitee Freies Deutschland” (Επιτροπή Ελεύθερη Γερμανία) το 1989 διεκδίκησε και τη δική της μνημεία στο μνημείο του Στάουφενμπεργκ, κάτι που προκάλεσε τις αντιδράσεις συντηρητικής μερίδας που δεν επιθυμούσε την “Gleichstellung”, την εξομοίωση διαφορετικών μορφών ενδογερμανικής αντίστασης, κυρίως επειδή η Επιτροπή είχε αμιγώς κομμουνιστικό χαρακτήρα.⁴⁷⁹ Ο συντηρητικός

⁴⁷⁴ NA, FCO 33/2194, Commonwealth War Graves Association, 17th August 1973.

⁴⁷⁵ Το Plötzensee, χτισμένο μεταξύ του 1868 και του 1879, αποτέλεσε από το 1933 μέχρι το 1945 τον τόπο εκτέλεσης 2.891 ανθρώπων, οι μισοί απ’ τους οποίους ήταν Γερμανοί που καταδικάστηκαν εξαιτίας της αντιστασιακής τους δράσης. Το 1945 αποφασίστηκε από τους Συμμάχους να μετατραπεί σε φυλακές ανηλίκων και το 1952 ανεγέρθηκε μνημείο για τα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού. Βλ. http://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/01_e.html (21/10/10).

⁴⁷⁶ Bundesarchiv Koblenz (Barch Koblenz), B 106/104123, Bonn, den 11. Januar 1978.

⁴⁷⁷ Barch Koblenz, B 106/104123, *Der Abend*, 20.7.1979.

⁴⁷⁸ Barch Koblenz, B 106/104123, Informationszentrum Berlin, Berlin, 16. September 1980.

⁴⁷⁹ Η «Επιτροπή Ελεύθερη Γερμανία» ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1943 στη Σοβιετική Ένωση, με τη σύμπραξη Γερμανών αιχμαλώτων πολέμου και στελεχών του κομμουνιστικού κόμματος KPD που είχαν αυτοεξοριστεί στην Σοβιετική Ένωση, όπως ο Wilhelm Roeck και ο Walter Ulbricht, και με την

«Σύλλογος των επαναπατρισθέντων, φυλακισμένων και συγγενών αγνοούμενων πολέμου Γερμανίας» θεώρησε το αίτημα της Επιτροπής «σταλινικής έμπνευσης» και άκαιρο και ζήτησε από τη βουλή την απόρριψή του και τη διατήρηση του υπάρχοντος χαρακτήρα του μνημείου Γερμανικής Αντίστασης στην Stauffenbergstrasse. Το μνημείο θα έπρεπε να αποδίδει τιμές στα πολιτικά θύματα του ναζισμού: «Όποιος υπηρετούσε τις βουλές του δικτάτορα Στάλιν ως φυλακισμένος του και χωρίς τη δύναμη της επιλογής, θα έπρεπε να γνωρίζει πως αν επικρατούσε ο Στάλιν, κανένα δημοκρατικό πολίτευμα δεν θα είχε εγκατασταθεί στη Γερμανία».⁴⁸⁰

Παράλληλα, συζητιόταν έντονα το 1947 η ανέγερση μνημείου για τους πεσόντες στο μέτωπο του αντιφασιστικού αγώνα συντρόφους κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου στο Σοσιαλιστικό νεκροταφείο Friedrichsfelde, στο Βερολίνο.⁴⁸¹ Το σκεπτικό αυτής της απόφασης έγκειτο στην ανάγκη διάχυσης της έκκλησης προς όλα τα σωματεία εργαζομένων της ΓΛΔ για τον αγώνα ενάντια στον φασισμό. Με τον τονισμό της θυσίας χιλιάδων συντρόφων μέσω του μνημείου ενδυναμωνόταν η Ostpolitik και αποδεικνυόταν στην πράξη πως το έμψυχο δυναμικό του

έγκριση του Στάλιν. Πολλοί επιφανείς στρατηγοί όπως ο General Walther von Seydlitz και ο Kurbach συμμετείχαν, όπως και μέλη του KPD. Η Επιτροπή είχε βλέψεις μετατροπής σε γερμανική αντιναζιστική κυβέρνηση εξορίας και είχε στόχο την προπαγανδιστική επιρροή στη Βέρμαχτ και στους Γερμανούς αιχμάλωτους πολέμου. Έτσι έριχνε φυλλάδια στο μέτωπο, επηρέαζε το ρωσικό ραδιόφωνο, και μερικά μέλη μεταφέρθηκαν ως πράκτορες στα γερμανικά εδάφη. Ο συγγραφέας και κομμουνιστής Erich Weinert ήταν πρόεδρος της οργάνωσης. Πολλοί αυτόμολοι Γερμανοί στρατιώτες της Βέρμαχτ εισχώρησαν στην Επιτροπή. Βλ. Gerd R. Überschär, *Das Nationalkomitee Freies Deutschland und der Bund Deutscher Offiziere*, Fischer, Frankfurt 1995, σ. 17. Στην Ελλάδα, πολλοί Γερμανοί στρατιώτες αυτομόλυσαν με την πρώτη ευκαιρία –κυρίως- στις γραμμές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, όπου αναλάμβαναν εκστρατείες προπαγάνδας στους άλλοτε συμπολεμιστές τους, με ντουντούκες και έντυπο ή χειρόγραφο υλικό. Γύρω στους 600 αυτομόλησαν (όχι πάντοτε εθελοντικά) στα ελληνικά βουνά, όπου συγκρότησαν την *Αντιφασιστική Επιτροπή Ελεύθερη Γερμανία* (AKFD), με έδρα στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Οι Γερμανοί αντιφασίστες αυτόμολοι αποτελούν ένα θέμα συναρπαστικό αλλά εν πολλοίς άγνωστο στην ελληνική ιστοριογραφία.

⁴⁸⁰ Barch Koblenz, B 106/104123, Verband der Heimkehrer, Kriegsgefangenen und Vermisstenangehörigen Deutschlands e. V., Bad Godesberg, an die Abgeordneten des Deutschen Bundestages, an die Mitglieder des Abgeordnetenhauses Berlin, 1. Juni 1989.

⁴⁸¹ Το νεκροταφείο Friedrichsfelde χτίστηκε το 1881 ως αποκλειστικός τόπος ταφής των μελών του εργατικού κινήματος. Στη διάρκεια της ναζιστικής δικτατορίας το νεκροταφείο αφέθηκε να ρημάξει και οι τάφοι του γκρεμίστηκαν. Το 1951 έγινε «Μνημείο των σοσιαλιστών» και ο πρόεδρος της ΛΔΓ Wilhelm Pieck το αναμόρφωσε σε μνημονικό τόπο της Ανατολικής Γερμανίας. Βλ. <http://www.sozialistenfriedhof.de/sozialistenfriedhof.html> (21/10/10).

νεοσχηματισθέντος κράτους *απαρτιζόταν από ανιδιοτελείς και αλτρουιστές αγωνιστές*.⁴⁸²

Ράβενσμπρουκ

Ο δεύτερος μνημονικός τόπος της ΓΛΔ, το γυναικείο στρατόπεδο Ράβενσμπρουκ, το 1956 είχε ακόμα μεγάλες ποσότητες αρχαιακού υλικού των SS διασκορπισμένο.⁴⁸³ Η κατάσταση αποδιοργάνωσης μέχρι την τελική αποκατάσταση του Ράβενσμπρουκ το 1959, αντικατοπτρίζεται στην επιστολή του Γκρότεφολ προς τον αρχηγό των σοβιετικών στρατευμάτων Gretschko (15.11.1956), στην οποία τονίζεται πως οι επισκέπτες σχηματίζουν κακή γνώμη αντικρίζοντας το παραμελημένο στρατόπεδο. Επιπλέον, στην κεντρική πλατεία βρίσκονται πεταμένα σκουπίδια και οι επιφάνειες «έχουν πνιγεί στα ζιζάνια», με αποτέλεσμα την καταστροφή του μνημείου. Ο Γκρότεφολ, στο τέλος της επιστολής, παρακαλεί για την άμεση εξέταση της κατάστασης καθώς «πληγώνονται τα αισθήματα των συντρόφων μας και των ξένων επισκεπτών που φυλακίστηκαν στο Ράβενσμπρουκ. Η σημερινή κατάσταση τραυματίζει ανεπανόρθωτα την ευλάβεια απέναντι στα θύματα του φασισμού».⁴⁸⁴ Πάντως, ο Gretschko με επιστολή του στις 27/11 απάντησε πως το στρατόπεδο καθαρίστηκε και ήταν πλέον επισκέψιμο.

Το μουσείο ονομάστηκε «Μουσείο Αντιστασιακού Αγώνα». Βάρος δόθηκε στην παρουσίαση του προλεταριάτου και της μεσοαστικής τάξης, δηλαδή το εκθεσιακό υλικό δεν είχε καμιά συνάφεια με το στρατόπεδο και την ιστορία του.⁴⁸⁵

⁴⁸² BA, NY 4090, Archivsignatur 555- κατάλοιπα Otto Grotewohl, 25.11.1947, “Bericht über die Gedächtnisstätte der großen Sozialisten auf dem Friedhof Friedrichsfelde”.

⁴⁸³ Η επιτροπή του Ράβενσμπρουκ παρακαλεί τον πρόεδρο Γκρότεφολ να στείλει μια επιστολή στον αρχηγό των σοβιετικών μονάδων στη Γερμανία Gretschko να επιληφθεί του θέματος και να εξεταστούν αυτά τα έγγραφα που εν όψει της ανέγερσης του μουσείου στο στρατόπεδο αποτελούν σημαντικό μουσειακό υλικό. BA, NY 4090, Archivsignatur 554- κατάλοιπα Otto Grotewohl, επιστολή της 14^{ης} Νοεμβρίου 1956.

⁴⁸⁴ BA, NY 4090, 554, κατάλοιπα Ότο Γκρότεφολ. Επιστολή του Γκρότεφολ στις 15/11/56, Betr. Gedenkstätte im ehemaligen KZ Ravensbrück.

⁴⁸⁵ BA, NY 4049, Institut für Marxismus-Leninismus, Protokoll über die Sitzung des RavensbrückKommission am 17.10.58. Το σενάριο του μουσείου περιελάμβανε τις εξής θεματικές ενότητες: Η ατομική βόμβα στη Δυτική Γερμανία, εικόνες από την καθημερινότητα στη ΓΛΔ (εικόνες εργατριών, οικοδόμων, επιστημόνων, καλλιτεχνών πλαισίωσαν τα κείμενα), παραθέματα από την Κλάρα Τσέκιν, εμβληματικές φιγούρες της αντίστασης (π.χ. Τέλμαν) και η Αντίσταση στις υπό

Εγκαινιάστηκε στις 12 Σεπτεμβρίου του 1959. Η ντιρεκτίβα ήταν μία: «Σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει οι θηριωδίες των SS να σταθούν στο επίκεντρο της έκθεσης, αλλά ο αντιφασιστικός αγώνας των γυναικών του στρατοπέδου και η επιτακτικότητα της διατήρησης της ειρήνης για την αποτροπή μιας επανάληψης της φασιστικής βαρβαρότητας».⁵⁷⁴ Παράλληλα, στηλιτεύτηκε η πολιτιστική πολιτική της Δυτικής Γερμανίας που ξεχνούσε τα δικά της στρατόπεδα όπως το Ντάχαου, στο οποίο μόνο μια αναμνηστική πλάκα υπενθύμιζε τις αθλιότητες της ναζιστικής περιόδου.⁵⁷⁵

Από τα έγγραφα της ΓΛΔ φαίνεται πως το 1957 ήταν χρονιά έντονων ζυμώσεων στις αίθουσες συνεδριάσεων του κόμματος.⁵⁷⁶ Συστάθηκε το πρώτο καλλιτεχνικό και επιστημονικό συμβούλιο για τη μουσειακή οργάνωση των τριών στρατοπέδων ως «εθνικών μνημειακών χώρων» (Kuratorium für den Aufbau Nationaler Gedenkstätten) υπό την προεδρία του Γκρότεφολ, που θα επόπτευε την πρόοδο των εργασιών στα τρία στρατόπεδα. Στις 26 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου αποφασίστηκε η ανέγερση ενός μνημείου στο Ράβενσμπερκ αποκλειστικά με αντρικές φιγούρες. Στην απόφαση αυτή αντέδρασαν οι γυναίκες της επιτροπής των κρατουμένων του Ράβενσμπερκ, με το σκεπτικό πως πρόκειται για το μοναδικό στρατόπεδο στην Ευρώπη στο οποίο κρατήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες 18 διαφορετικών εθνικοτήτων. Έτσι, αντέτειναν στην αρχική πρόταση μια νέα: Οι δευτερεύουσες φιγούρες να καταργηθούν, να παραμείνει η κεντρική και να πλαισιώνεται από δύο γυναικείες φιγούρες με μαντήλι και κομμένα μαλλιά.⁵⁷⁷

Στις 12 Σεπτεμβρίου του '59 εγκαινιάστηκε το μνημείο. Τα εγκαίνια αποτελούσαν για την ΓΛΔ εθνικό και διεθνές γεγονός με πολιτικές συνδηλώσεις. Δέκα χρόνια είχαν περάσει από την ίδρυση του κράτους και η τελετή των εγκαινίων συνδεόταν αποκλειστικά με αυτό το γεγονός και τη μνημόνευσή του.⁵⁷⁸ Η ΓΛΔ

φωτογραφίες του Χίτλερ και του Αντενάουερ. BA, NY 4049, Institut für Marxismus-Leninismus, Protokoll II: Besprechung über das Drehbuch Ravensbrück am 4.12.1958.

κατάληψη χώρες με αναφορά και στην Ελλάδα (ο ΕΛΑΣ ως η σημαντικότερη και μαζικότερη αντιστασιακή οργάνωση στη χώρα). Εμφατικά στην ενότητα για τη Δυτική Γερμανία τονίζονταν πως οι πρωταγωνιστές του χιτλερισμού στελέχωναν πλέον τη κυβέρνηση, όπως για παράδειγμα ο στρατηγός Χανς Σπάλιντελ (πλέον στρατηγός του NATO) ή ο Γκλόμπκε. Εντύπωση προκαλούν τα έγγραφα της ΓΛΔ που αποκαλούν «ναζί» τον Σπάλιντελ, ο οποίος υπηρέτησε στο ανατολικό μέτωπο, αλλά μετέστρεψε τη στάση του συμμετέχοντας στην απόπειρα κατά του Χίτλερ στις 20 Ιουλίου του '44 και συνελήφθη από τη Γκεστάπο. Μάλιστα στο μουσείο οι φωτογραφίες του Σπάλιντελ τοποθετήθηκαν δίπλα στις

⁵⁷⁴ BA, NY 4049, Institut für Marxismus-Leninismus, NL 49/31, Bl. 127-202, Einige Gedanken zur Ausgestaltung des Ravensbrück-Museums. Χαρακτηριστικό του πολεμικού κλίματος που είχε αναπτυχθεί κατά της Δυτικής Γερμανίας (ή αλλιώς του «κράτους του Αντενάουερ» όπως βρίσκουμε συνεχώς στα έγγραφα της ΓΛΔ) είναι ο προτεινόμενος τίτλος ενός άρθρου προς έγκριση: «Η πολιτική του Αντενάουερ στα ίχνη του Χίτλερ». BA, DY 6/VORL. 0791/2, SAPMO.

⁵⁷⁵ BA, DY 6/VORL. 0791/1, Mahn-Gedenkstätte Buchenwald, DDR, Blatt 20, Berlin, 13.9.1958.

⁵⁷⁶ Τον επόμενο χρόνο, το 1958, αποφασίστηκε στην ΓΛΔ η απονομή χρυσού μεταλλίου στον πιο «δραστήριο αντιστασιακό αγωνιστή ενάντια στο χιτλερικό καθεστώς». Οι 15 προϋποθέσεις για τις υποψηφιότητες σχετίζονταν με την κατάθεση τεκμηρίων του υποψηφίου που να αποδεικνύουν την αντιστασιακή του δράση, κάτι αρκετά δύσκολο καθώς δεν μπορούμε να φανταστούμε τους χειροπιαστούς τρόπους απόδειξης αυτής της δράσης. BA, DY/1026, Direktiven zur Verleihung der Medaille “Kämpfer gegen den Faschismus”.

⁵⁷⁷ BA, NY 4090, Archivsignatur 554- κατάλοιπα Otto Grotewohl, 30.11.1957, Prot. 5879.

⁵⁷⁸ Βλ. το σχέδιο για την προετοιμασία των εγκαινίων του Ράβενσμπερκ, BA, DY 6/0329, Berlin, 21.4.1959, Plan für die Vorbereitung und Durchführung der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück.

εμφατικά αυτοπροσδιοριζόταν ως το πρώτο ειρηνικό κράτος «στην ιστορία και στο έδαφος της Γερμανίας», που μαχόταν ενάντια στο милитарισμό και στο φασισμό και διέφερε ριζικά από το «πολεμοχαρές και διοικούμενο από παλαιούς ναζί δυτικογερμανικό κράτος».⁴⁸⁶

Ζαξενχάουζεν

Στις 23 Απριλίου 1961, ακριβώς δεκαέξι χρόνια μετά την απελευθέρωσή τους, εκατοντάδες επιζώντες του Ζαξενχάουζεν επέστρεψαν στο στρατόπεδο, αυτή τη φορά οικειοθελώς. Οι μαυρόασπρες ριγωτές στολές τους, που φορούσαν άλλοτε στον τόπο του μαρτυρίου τους, ήταν πλυμένες και σιδερωμένες. Οι μνήμες που ξυπνούσαν ήταν σαφώς επώδυνες, αυτή τη φορά όμως η επιστροφή στο κολαστήριο γινόταν για σημαντικό λόγο, την ανέγερση του μνημείου στο Ζαξενχάουζεν από το κομμουνιστικό SED. Εντούτοις, ο πρόεδρος της ΓΛΔ Βάλτερ Ούλμπριχτ, στην κεντρική ομιλία ελάχιστα αναφέρθηκε στους ανθρώπους αυτούς. Κυρίως αναλώθηκε στην επίθεση ενάντια στην «στρατοκρατική Δυτική Γερμανία». Τα εγκαινία πραγματοποιούνταν σε μια σημαντική περίοδο κορύφωσης του Ψυχρού Πολέμου. Δύο μέρες πριν την τελετή ο πρόεδρος Κένεντυ παραδέχτηκε δημοσίως την παταγώδη αποτυχία της εισβολής στον Κόλπο των Χοίρων με σκοπό την ανατροπή του Φιντέλ Κάστρο, ενώ στο ενδογερμανικό ψυχρό μέτωπο συνεχιζόταν με αμείωτη ένταση η

⁴⁸⁶ Αυτό τονίζει και η Ίλσε Τιέλε, πρόεδρος του Δημοκρατικού Συλλόγου Γυναικών Γερμανίας σε συνεδρίαση της Επιτροπής Ανέγερσης Μνημείου στο Ράβενσμπερκ στις 19 Ιανουαρίου του '59. BA, NY 4090, Archivsignatur 554- κατάλοιπα Otto Grotewohl.

φυγή πολλών ανατολικογερμανών προς δυσμάς, προς αναζήτηση της γης της επαγγελίας. Μόνο τις τρεις πρώτες βδομάδες του Απριλίου 15.000 πρόσφυγες πέρασαν τα σύνορα της διαιρεμένης τους χώρας.

Η συγκυρία λοιπόν έδωσε την ευκαιρία στο καθεστώς να εργαλειοποιήσει για πολιτικούς λόγους το μνημείο του Ζαξενχάουζεν. Παρόλο που οι Εβραίοι απουσίαζαν από τη συλλογική μνημόνευση του SED, ο Ούλμπριχτ έκανε μια αναφορά στη δίκη του Άιχμαν, που εκείνο το διάστημα είχε ξεκινήσει στην Ιερουσαλήμ. Στη λίστα των καλεσμένων υπήρχαν ακόμα και ονόματα όπως η Μάρλεν Ντίτριχ, ο Τσάρλι Τσάπλιν και ο Ιταλός σκηνοθέτης Λουκίνο Βισκόντι, οι οποίοι όμως λόγω του υψηλού ταξιδιωτικού κόστους τελικά σβήστηκαν από τη λίστα. Αυτό που δεν ξεχνούσε το αντίπαλο κόμμα SPD ήταν πως μετά το 1945 στο λάγκερ αυτό φυλακίζονταν εκτός από ναζί και ιδεολογικοί όμοιοι αντίπαλοι του κομμουνιστικού καθεστώτος, μεταξύ τους και πολλοί σοσιαλδημοκράτες. Για αυτό και τη μέρα των εγκαινίων μοιράστηκαν φυλλάδια του SPD που έγραφαν «Το Ζαξενχάουζεν δεν ήταν μόνο ναζιστικό κολαστήριο αλλά και κομμουνιστικό».⁴⁸⁷ Τέσσερις μήνες αργότερα, το καθεστώς κατασκεύαζε το Τείχος που θα χώριζε το Βερολίνο για 28 χρόνια.

Η Επιτροπή Αντιστασιακών Αντιφασιστικού Αγώνα (ΕΑΑΑ) ήδη το 1954 είχε προτείνει το Ζαξενχάουζεν –άλλοτε, μαζί με το Ντάχαου, κύριο κέντρο εκπαίδευσης για διοικητές και στελέχη του ναζιστικού στρατοπεδικού συστήματος- να αποτελέσει το εθνικό μνημείο της ΓΛΔ στο οποίο θα τιμούνται «τα θύματα που έπεσαν για τη νίκη του Σοσιαλισμού».⁴⁸⁸ Για να πραγματοποιηθεί αυτό, θα έπρεπε να ανακατασκευαστεί και να συντηρείται σε μόνιμη βάση.⁴⁸⁹ Πριν την ανακατασκευή του, οι Σοβιετικοί διατήρησαν το στρατόπεδο ως χώρο κράτησης και σωφρονισμού των Γερμανών και αντιφρονούντων στο νεοεπιβληθέν καθεστώς. Από το 1945 ως το 1950, σύμφωνα με εκθέσεις εκείνης της εποχής, φυλακίστηκαν σε αυτό 50.000, εκ των οποίων οι 26.000 σκοτώθηκαν.⁴⁹⁰ Στο μεταξύ, μετά το μερικό άνοιγμα των σοβιετικών αρχείων, γνωρίζουμε πως τα ποσοστά είναι υψηλότερα: Από

⁴⁸⁷ <http://www.welt.de/kultur/article13190295/Wie-eine-KZ-Gedenkstaette-instrumentalisiert-wurde.html?print=true#reqdrucken> (24/4/2011).

⁴⁸⁸ BA, NY 4090, Archivsignatur 554- κατάλοιπα Otto Grotewohl, επιστολή του αρχιτέκτονα Lingner του Υπουργείου Έργων-Αναδόμησης στις 21.10.1955.

⁴⁸⁹ BA, NY 4090, Archivsignatur 554- κατάλοιπα Otto Grotewohl, Vorlage 1.10.1954.

⁴⁹⁰ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ), 1950, φάκελος 94, υποφάκελος 1. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται πως τον Ιανουάριο του 1950 το λάγκερ είχε 15.000 κρατούμενους, εκ των οποίων το 10% ήταν γυναίκες και 40 παιδιά.

τουλάχιστον 120.000 κρατούμενους πέθαναν περίπου 43.000. Παρόλα αυτά, θέλει πολλή προσοχή η διαχείριση του θέματος. Σχετικά με τα άλλοτε «διφασικά» στρατόπεδα, εμφανίζονται αναθεωρητικές τάσεις που συγχωνεύουν στην κολυμπήθρα του Σιλβάμ τα θύματα του ναζισμού με αυτά του σοβιετικού καθεστώτος, με αποτέλεσμα να σχηματίζεται μια θολή εικόνα για τη μοναδικότητα των ναζιστικών εγκλημάτων. Εν τούτοις, οι αναθεωρητικές τάσεις προβάλλουν εξίσου τα θύματα του ναζισμού και της σοβιετικής περιόδου σε μια «αναθεωρημένη κουλτούρα της μνήμης».⁴⁹¹

Μια έκθεση της Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών -την εποχή της κορύφωσης του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα- για τα σοβιετικά στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ανατολική Γερμανία, κάνει λόγο για «ύπαρξη απάνθρωπων μεθόδων λειτουργίας ολίγων διαφερουσών των γνωστών μεθόδων των συνωνύμων στρατοπέδων της χιτλερικής εποχής».⁴⁹² Ο Χρήστος Συμεωνάκης, κρατούμενος στο σοβιετικό Ζαξενχάουζεν από το 1946 μέχρι το 1950, λόγω υποψιών για κατασκοπεία υπέρ των Βρετανών (που ο ίδιος αρνείται), σε επιστολή του το 1950 περιγράφει εκτενώς τις συνθήκες κράτησής του που συνοψίζονται στα συνεχή βασανιστήρια, στην καταστολή, στο ανεπαρκές συσσίτιο, στην ανύπαρκτη νοσοκομειακή περίθαλψη που κατά τον ίδιο δεν διαφέρουν από τις προγενέστερες ναζιστικές τακτικές.⁴⁹³

⁴⁹¹ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της Μνήμης...* ό.π., σ. 81-82.

⁴⁹² ΙΑΥΕ, 1950, φάκελος 85, υποφάκελος 4, Βερολίνο, 29 Μαρτίου 1950, Greek Military Mission Berlin «Περί σοβιετικών στρατοπέδων συγκεντρώσεως εις Ανατολικήν Γερμανίαν». Η έκθεση αναφέρει 96.000 «αποθανόντες εκ κακουχιών» στα τρία «περιβόητα στρατόπεδα» Sachsenhausen, Buchenwald, Bautzen που διαλύθηκαν τον Ιανουάριο του 1950, αριθμός υπερδιογκωμένος. Η διάλυση, σύμφωνα με την έκθεση, έγινε ύστερα από τις αποκαλύψεις και τη «γενική κατακραυγή από άκρον εις άκρον της Γερμανίας» για τις μεθόδους λειτουργίας των στρατοπέδων. Την έκθεση υπογράφει ο Χρήστος Διαμαντόπουλος, αρχηγός της Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής.

⁴⁹³ ΙΑΥΕ, 1950, φάκελος 85, υποφάκελος 4, 3 Μαΐου 1950, σημείωμα Συμεωνάκη Χρήστου. Η οδύσσεια του κρατούμενου ξεκίνησε στις 2.10.1942 στη Βέροια όπου συνελήφθη από Γερμανούς και μετέβη στην Αυστρία και από εκεί στο Βερολίνο όπου φυλακίστηκε και εργάστηκε σε εργοστάσιο. Το 1945, υπό την πίεση των πολεμικών γεγονότων, πήγε στο χωριό Raténan έξω από το Βερολίνο το οποίο καταλήφθηκε από τους Ρώσους στις 30.4.1945. Όλοι οι ξένοι μεταφέρθηκαν στο Βερολίνο με την υπόσχεση του επαναπατρισμού. Όμως ως το 1946 ο Συμεωνάκης δεν είχε επιστρέψει στην Ελλάδα. Αντίθετα μεταφέρθηκε στο Ζαξενχάουζεν όπου αντίκρισε «ένα άπειρο πλήθος σκιών ανθρώπων, πραγματικοί σκελετοί, στοιβαγμένοι ο ένας κοντά εις τον άλλον, με τα ρούχα κουρελιασμένα που άφηναν να φαίνονται οι σάρκες των». Σκηνές βγαλμένες από την Κόλαση του Δάντη περιγράφονται με πρωταγωνιστή το λοχαγό Colowatschenko που αρεσκόταν να εκθέτει γυμνούς τους κρατούμενους στο χιόνι σε συνθήκες -15 βαθμούς και τακτικά να επιλέγει γυναίκες από τα παραπήγματα για την ικανοποίηση των σεξουαλικών ορέξεων των στρατιωτών του. Ο Συμεωνάκης

Μεταγενέστερα τώρα: Η ΕΑΑΑ, με επιστολή της στον Γκρότεφολ στις 18.6.56 τόνιζε την κακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το στρατόπεδο, που χρειαζόταν μεγάλα έξοδα για να επισκευαστεί. Η εικόνα της εγκατάλειψης ολοκληρώθηκε με την ελλιπέστατη φύλαξη του χώρου και την πραγματοποίηση ποδοσφαιρικών αγώνων στην κεντρική πλατεία. Το 1958, χρονιά μεγάλων αλλαγών στη χάραξη της πολιτιστικής πολιτικής της ΓΛΔ, η Επιτροπή πρότεινε τη δημιουργία «Μουσείου Αντιφασιστικής Αντίστασης και Αγώνα Απελευθέρωσης των Ευρωπαϊκών Λαών» στο Ζαξενχάουζεν με κύρια θεματική ενότητα την παρουσίαση του αντιστασιακού κινήματος ενάντια στο χιτλεροφασισμό.⁴⁹⁴

Πάντως το 1962, στην τελευταία συνεδρίαση του Εποπτικού Συμβουλίου για την Ανέγερση Εθνικών Μνημείων, η ανακεφαλαίωση ήταν ενθαρρυντική: Το 1955 συγκεντρώθηκαν για τις μνημειοποιήσεις 6,4 εκατομμύρια ανατολικά μάρκα, το 1958 23 εκατομμύρια και μέχρι τις 31.12.1961 είχαν συγκεντρωθεί 32.152.649 μάρκα.⁴⁹⁵ Αυτά εν μέρει αποτελούσαν εισφορές του λαού που αγόρασε τα «γραμματόσημα αλληλεγγύης» για τη μουσειοποίηση των τριών στρατοπέδων.⁴⁹⁶ Πολλοί άλλοι σύντροφοι προσέφεραν την εθελοντική τους εργασία στις εργασίες συντήρησης των στρατοπέδων αλλά και το μεροκάματό τους πολλές φορές.⁴⁹⁷ Με ειδική έκκληση του κράτους επιδιώχτηκε από την αρχή των τριών μνημειοποιήσεων η συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού. Το σύνθημα για τη λαϊκή συνδρομή ήταν «Δόξα και τιμή στους ήρωες της αντίστασης και στα θύματα του φασιστικού τρόμου».⁴⁹⁸

παραθέτει και αριθμούς κρατουμένων αλλά και το στοιχείο της ύπαρξης 63 ομαδικών τάφων έξω από το στρατόπεδο, σε καθένα από τους οποίους θάβονταν 400 νεκροί.

⁴⁹⁴ BA, NY 4090, Archivsignatur 554- κατάλοιπα Otto Grotewohl, επιστολή Επιτροπής στον Grotewohl, 18.6.56.

⁴⁹⁵ Από αυτά 14.000.000 δόθηκαν στο Μπούχενβαλντ, 3.251.000 στο Ράβενσμπρουκ, 7.183.000 στο Ζάξενχάουζεν και 224.000 για μικρότερα στρατόπεδα. Αυτές οι επενδύσεις είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των επισκεπτών: Το Μπούχενβαλντ από το 1956 μέχρι το 1961 είχε 12.350.000 επισκέπτες, το Ράβενσμπρουκ από το 1959 μέχρι το 1961 είχε 183.119 επισκέπτες και το Ζαξενχάουζεν από τον Απρίλιο μέχρι το Δεκέμβριο του 1961 136.000 επισκέπτες. BA, SAPMO, DY 34/19392, Aktennotiz Berlin, den 9.5.1962.

⁴⁹⁶ Τα «γραμματόσημα αλληλεγγύης» (Solidaritätsmarken) κόστιζαν 5,50, ενώ είχαν αξία μόνο μισού μάρκου. Πολλά αγοράστηκαν και από φιλοτελιστές (συλλέκτες) της ΟΔΓ. Κυκλοφόρησαν το 1957. BA, SAPMO, DY 34/19392, Betr. Solidaritätsmarken.

⁴⁹⁷ BA, DY 34/19392, Kuratorium für den Aufbau Nationaler Gedenkstätten, 1.11.56. Για την ανέγερση του Μπούχενβαλντ βοήθησαν 400 εθελοντές από τη γύρω περιοχή. Βλ. BA, DY 6/VORL. 0791/1, Mahn-Gedenkstätte Buchenwald, Weimar, 6.9.1958.

⁴⁹⁸ BA, Institut für Marxismus-Leninismus, NY 4049, NL 49/31, Bl. 1-29.

Το σενάριο για το μουσείο του Ζαξενχάουζεν και πάλι υπερτόνιζε την ειρηνική πολιτική της ΓΛΔ, κάτι που προκάλεσε ακόμη και την αντίδραση μελών του κόμματος. Σε συνεδρίαση της Γραμματείας Εθνικού Συμβουλίου των μετωπικών κομμάτων και οργανώσεων της ΓΛΔ το Φεβρουάριο του 1961, ο σύντροφος Spielmann υπογράμμισε την έλλειψη διαλόγου με τους επισκέπτες από τη Δυτική Γερμανία και ο σύντροφος Brasch τόνισε την αναγκαιότητα της επίσκεψης δυτικογερμανών στο μουσείο.⁴⁹⁹ Φαίνεται πως οι λιγοστές αντίθετες φωνές δεν λήφθηκαν υπόψη. Στα εγκαίνια του Ζαξενχάουζεν στις 23 Απριλίου του 1961, η Γραμματεία Εθνικού Συμβουλίου με επιστολή της ανέφερε: «Εδώ στη ΓΛΔ, σε αντίθεση με τη Δυτική Γερμανία, έχουμε ως κληροδότημα τον ηρωισμό των αγωνιστών μας».⁵⁰³ Ο ίδιος ο Ούλμπριχτ είχε δηλώσει ήδη τρία χρόνια νωρίτερα περήφανος: «Η σοσιαλιστική ανασυγκρότηση ενοχλεί μονάχα εκείνους που στο δικό μας κράτος καθαιρέθηκαν προ πολλού από την εξουσία, δηλαδή τους γαλαζοαίματους μεγαλοκτηματίες, τα πρωτοπαλίκαρα των μονοπωλίων και τους ναζί στρατηγούς, που όλοι τους βρήκαν περιποίηση στην Ομοσπονδιακή Γερμανία όπως σε ένα εθνικό πάρκο».⁵⁰⁰

Η ενοποιημένη πλέον Ομοσπονδιακή Γερμανία μπορεί να ξεφορτώθηκε τις μονοδιάστατες αφηγήσεις της ΓΛΔ, αλλά ο «άνεμος της αλλαγής» μετά το 1989 συμπαρέσυρε και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Το 1997, σύμφωνα με το διευθυντή του ιδρύματος των τόπων μνήμης του κρατιδίου Βρανδεμβούργου, τα στρατόπεδα Ζαξενχάουζεν και Ράβενσμπρουκ κινδύνευαν να καταρρεύσουν εξαιτίας της ανεπαρκούς συντήρησης.⁵⁰¹ Ήδη το 1993 προωθούνταν σχέδια για τη δημιουργία στο χώρο του Ζαξενχάουζεν μιας καινούργιας πόλης, με σχολεία, δημόσια πάρκα, γραφεία, στούντιο αδυνατίσματος και εμπορικά κέντρα. Μάλιστα προκηρύχτηκε από την τοπική κυβέρνηση αρχιτεκτονικός διαγωνισμός. Ο αρχιτέκτονας του Εβραϊκού Μουσείου Βερολίνου Ντανιέλ Λίμπεςκιντ, πρότεινε τη διατήρηση του ιστορικού χώρου θεωρώντας σκανδαλώδη την απόφαση για «αξιοποίηση» του στρατοπέδου. Ανέφερε σχετικά: «Έχω την πολύ δυσάρεστη εντύπωση πως οι Γερμανοί δεν

⁴⁹⁹ BA, DY 6/0337, Sekretariat des Büros des Präsidiums des Nationalrats, Berlin, den 1.2.1961.

⁵⁰³ BA, DY 6/0337, Büro des Präsidiums des Nationalrats, 23.4.1961.

⁵⁰⁰ BA, DY 6/VORL. 0791/1, Mahn-Gedenkstätte Buchenwald, 15.9.1958, Bl. 14.

⁵⁰¹ Για την ανακαίνιση των στρατοπέδων χρειάζονταν 90 εκατομμύρια μάρκα, ενώ υπήρχαν διαθέσιμα μόνο 30.000.000. Βλ. Ute Frings, "Authentische Orte verfallen. Gedenkstätten in Sachsenhausen und Ravensbrück fehlt Geld", *Frankfurter Rundschau*, 30.1.1997.

επιθυμούν πλέον να έρχονται αντιμέτωποι με την ιστορία τους. Μετά την ενοποίηση το παρελθόν τους ενοχλεί. Έτσι γκρεμίζουν και χτίζουν μ' ένα τρόπο ολότελα κυνικό. Απαλλάσσονται από την ιστορία, σα να ήταν ένα πολύ ενοχλητικό παράσιτο».⁵⁰²

Τελικώς, αυτά τα σχέδια δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ.

Το 2001, η έκθεση για τα «εγκλήματα του φασισμού και της σοβιετικής κατοχής» στο μουσείο του Ζαξενχάουζεν προκάλεσε αντιδράσεις εξαιτίας των εξομοιώσεων των δύο καθεστώτων. Μετά το 1989 το στρατόπεδο αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την επεξεργασία των «δύο γερμανικών δικτατοριών» και επίσης πεδίο διαξιφισμών μεταξύ των δύο μνημονικών κοινοτήτων με τις προσωπικές εμπειρίες εγκλεισμού στο στρατόπεδο, των θυμάτων του ναζισμού και του σταλινισμού. Το 1991 σχηματίστηκε μια Επιτροπή Ιστορικών με σκοπό να διερευνήσει τρόπους σωστής ανάδειξης των δύο φάσεων.⁵⁰³ Το 1994, ο διευθυντής του Ιδρύματος Simon Wiesental στο Παρίσι Σιμόν Σάμουελς, χαρακτήρισε όλη τη συζήτηση για το διπλό παρελθόν του στρατοπέδου ως ένδειξη μιας τάσης στην ενοποιημένη Γερμανία για σχετικοποίηση του Ολοκαυτώματος.⁵⁹⁸

Αντίσταση και ηρωοποιήσεις πριν και μετά την ενοποίηση: «Τα μνημεία στη χωματερή της ιστορίας»⁵⁰⁴

Σε ένα σημείο συμφώνησαν τα δύο γερμανικά κράτη, στην εκατέρωθεν αποσιώπηση σημαντικών πτυχών της γερμανικής αντίστασης, που δεν ταίριαζε με την εκάστοτε ιστορικοπολιτική κουλτούρα. Έτσι, σε αντίθεση με την μόλις αναφερθείσα κατάσταση στη ΓΛΔ, στην ΟΔΓ ελάχιστη σημασία και επίσημη προβολή δινόταν στη μνήμη της ισχυρής κομμουνιστικής αντίστασης στην περίοδο 1933-'45, ενώ η 20^η Ιουλίου του 1944 (απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ από την ομάδα του Στάουφενμπεργκ), μαζί με την Σόφι Σολ και το «Λευκό Ρόδο» (Weiße Rose) διεκδικούν τη μερίδα του λέοντος στις μνημονικές αναπαραστάσεις (τύπος, μνημεία,

⁵⁰² Καθημερινή, 11.5.1993.

⁵⁰³ Petra Hausteil, *Geschichte im Dissens. Die Auseinandersetzungen um die Gedenkstätte Sachsenhausen nach dem Ende der DDR*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2006, σ. 102. ⁵⁹⁸ Petra Hausteil... ό.π., σ. 133.

⁵⁰⁴ Christoph Henseler, "Thälmanns Gethsemane. Die Gedenkstätte Ziegenhals und ihr Ende", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 6:58 (2010), σ. 551 (λόγια του Wehler).

κινηματογράφος κ.ά.).⁵⁰⁵ Στα τέλη του '80 και αρχές του '90, εργαλειοποιείται η γερμανική αντίσταση προκειμένου να αυτοπροσδιοριστεί η Γερμανία με βάση την 20η Ιουλίου του '44. Η αστική αντίσταση των ελίτ προτυποποιείται και ο Κολ αναφέρεται σε αυτή ως «το θεμέλιο της δικής μας εσωτερικής αυτο-απελευθέρωσης».⁵⁰⁶ Οι χριστιανικές- πατριωτικές αξίες αναδύονται εκ νέου, με αιχμή του δόρατος την πεντηκοστή επέτειο στο Bendlerblock (μνημείο γερμανικής αντίστασης) στο Βερολίνο, όπου ο γιός του Στάουφενμπεργκ διαμαρτυρήθηκε ενάντια στην «αναγκαστική αδελφοποίηση» της Αντίστασης, που θα διαρραγεί εάν μνημονεύεται και η κομμουνιστική αντίσταση. Αυτή η κρατική σκηνοθεσία της μνήμης χρησίμευσε ως κρατικό σύμβολο εκδημοκρατισμού της γερμανικής κοινωνίας, με αποκλεισμούς όμως και σκόπιμες παραλείψεις.

Ξεχωρίζουν όμως περιπτώσεις μιας περιέργης σύμπλευσης και των δύο πλευρών της διαιρεμένης Γερμανίας, με πιο κραυγαλέο παράδειγμα την ελλιπή έως ανύπαρκτη μνημόνευση της 9^{ης} Νοεμβρίου 1939 από τα δύο κράτη, που όμως είναι πρακτική και στην ενοποιημένη πλέον Γερμανία.

Στις 8/ 9 Νοεμβρίου του '39⁵⁰⁷ πραγματοποιήθηκε η πρώτη απόπειρα δολοφονίας κατά του Χίτλερ από τον Γκέοργκ Έλσερ, ξυλουργό και μεμονωμένο μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος που όμως δεν ταυτιζόταν με τις ιδέες του κόμματος απόλυτα, στην περίφημη μυυραρία του Μονάχου όπου κάθε χρόνο πραγματοποιούνταν ομιλία του Χίτλερ εις μνήμην του αποτυχημένου πραξικοπήματος του 1923. Η απόπειρα αποτυγχάνει λόγω ενός αναπάντεχου παιχνιδιού της μοίρας: Ο Χίτλερ αναγκάστηκε να τελειώσει την ομιλία του 13 λεπτά

⁵⁰⁵ Ο Λούμπκε το 1964 εξήρε την 20^η Ιουλίου ως «σύμβολο του αυτοσεβασμού του λαού μας και την αρχή της αποκατάστασής του στην οικογένεια των εθνών». Το ίδιο έκανε και ο Κολ σε ομιλία του το 1976. Βλ. Jeffrey Herf... ό.π., σ. 347, 350. Μην ξεχνάμε και την ταινία με τον Τομ Κρουζ (*Επιχείρηση Βαλκυρία*, 2008) αλλά και πολλές παλαιότερες ταινίες (*Die Stunde der Offiziere, War and Remembrance* κ.ά.).

⁵⁰⁶ Phillip Gassert, Alan E. Steinweis (επιμ.), *Coping with the Nazi Past. West German Debates on Nazism and Generational Conflict, 1955- 1975*, Berghahn Books, USA 2007, σ. 215.

⁵⁰⁷ Καμία μέρα δεν συμβολίζει τόσο έντονα τη θυελλώδη πολυπλοκότητα της γερμανικής και της ευρωπαϊκής, κατ' επέκταση, ιστορίας του 20^{ου} αιώνα όσο η 9^η Νοεμβρίου. Η 9^η Νοεμβρίου 1918 σηματοδότησε την απαρχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, αλλά και τη θνησιγενή επανάσταση του Λίμπκνεχτ, το πραξικόπημα της «Μυυραρίας» από τον Χίτλερ το 1923, τη «Νύχτα των Κρυστάλλων» το 1938 και την αποτυχημένη απόπειρα του Έλσερ το 1939 στο Μόναχο, το 1989 και την πτώση του Τείχους. Θα έπρεπε να καθιερωθεί ως «επιμνημόσυνη» εθνική εορτή της νέας δημοκρατικής Γερμανίας, αλλά δυστυχώς τελικά καθιερώθηκε ως νέα εθνική εορτή η 3^η Οκτωβρίου, ημέρα της τελικής υπογραφής του συμφώνου επανένωσης. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Αντί προλόγου. Μνήμες-και αμνήμονες», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1949...* ό.π., σ. 17.

πριν το προκαθορισμένο τέλος, λόγω εσπευσμένης αναχώρησής του προς Βερολίνο. Η βόμβα εξερράγη, οκτώ άνθρωποι σκοτώνονται, αλλά ο σκοπός δεν είχε υλοποιηθεί. Ο Έλσερ συλλαμβάνεται, στέλνεται στο Ζαξενχάουζεν και στο Ντάχαου όπου και εκτελείται λίγες μέρες πριν την κατάρρευση του καθεστώτος. Η μνήμη του μοναχικού και ανένταχτου αυτού αντιστασιακού, που αντιμετωπίστηκε με δυσπιστία από τους Ναζί (τον υποπτεύονταν για όργανο της Intelligence Service), αλλά και από τους συντρόφους του, δεν τιμήθηκε από τα δύο γερμανικά κράτη. Κατηγορήθηκε ακόμα και ως όργανο της Γκεστάπο, με υποτιθέμενο σκοπό να καταδειχθεί η δύναμη του καθεστώτος που συλλαμβάνει αμέσως όλους όσους δρουν εναντίον του. Το 2003, στα 100 χρόνια από τα γενέθλιά του, ο Έλσερ γίνεται γραμματόσημο και το 2008 αποφασίστηκε η πραγματοποίηση διαγωνισμού για την ανέγερση μνημείου για τον Έλσερ στο Βερολίνο. Τελικώς, ο «μοναχικός ήρωας» θα τιμηθεί με ένα γλυπτόσκαρifiημα ύψους 17 μέτρων στην καρδιά του Βερολίνου, την Wilhelmstraße.⁵⁰⁸ Αυτό είναι το δεύτερο μνημείο στην πόλη, το πρώτο δημιουργήθηκε το 2008 και βρίσκεται στο Ίδρυμα Ernst-Freiburger. Πολλά δημοσιεύματα μίλησαν για ένα μικρό “Elser-boom”, καθώς μέχρι το 2008 ο ήρωας αυτός ήταν ουσιαστικά άγνωστος σε πολλούς.⁶⁰⁴

Υπάρχει ακόμα μια αναμνηστική πλάκα και ένα σχολείο με το όνομά του στην περιοχή όπου μεγάλωσε, το Königsbronn, ένα γλυπτό στην πλατεία Georg Elser στο Μόναχο (1998)⁵⁰⁹ και ένα γλυπτό στην πόλη Konstanz που δημιουργήθηκε το 2009, στην επέτειο των 70 χρόνων από τη δολοφονική απόπειρα.⁵¹⁰ Παρόλα αυτά, εκπρόσωπος της πρωτοβουλίας για τον Έλσερ έκανε λόγο για μια «χρονοβόρα μνήμη» που στην πόλη όπου έγινε η απόπειρα, το Μόναχο, καθυστερεί ακόμα περισσότερο από τις άλλες πόλεις να αποκατασταθεί μνημειακά. Και αυτό διότι το γλυπτό του Έλσερ είναι μια εγκατάσταση από νέον που ανάβει μονάχα κάθε βράδυ στις 21.20 και για ένα μόλις λεπτό. Πολλοί διαμαρτυρήθηκαν πως το γλυπτό είναι αδικαιολόγητα ακριβό και χωρίς λειτουργικότητα, αφού δεν πρόκειται κάποιος

⁵⁰⁸ <http://www.taz.de/1/berlin/artikel/1/gesicht-des-widerstands/> (20/10/10). Το γλυπτό είναι ξεχωριστό καθώς αποτυπώνει το προφίλ του Έλσερ στην οδό που βρισκόταν η διοικητική μηχανή των Ναζί. ⁶⁰⁴ <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/muenchen/politik/2.220/hitler-attentaeter-georg-elsler-eineminute-gedenken-1.1020720> (20/11/10). Ο γνωστός ιστορικός Ian Kershaw σε συνέντευξή του διερωτάται «ποιος ξέρει σήμερα τον Elser; Μόνο μερικοί ειδικοί της γερμανικής ιστορίας». *Die Zeit Geschichte*, 4/09, σ. 32.

⁵⁰⁹ <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,586094,00.html> (6/6/10).

⁵¹⁰ <http://de.news.yahoo.com> (8/11/2009).

απληροφόρητος να αντιληφθεί στο ένα λεπτό της λειτουργίας του τα συμφραζόμενα που απλά υπονοούνται. Σε παλαιότερη πρόταση του αυστριακού γλύπτη Alfred Hrdlicka για τη δημιουργία ενός κεντρικού μνημείου για τον Έλσερ στο Μόναχο, το δημαρχιακό συμβούλιο απάντησε αρνητικά καθώς «η πόλη έχει αρκετά αγάλματα να μπλέκονται ‘στα πόδια της’». ⁵¹¹ Στα τελευταία σχέδια της πόλης συμπεριλήφθηκε η δημιουργία ενός ιστορικού μονοπατιού για τον άγνωστο σχεδόν ήρωά της.

Ο Έλσερ δεν ταίριαζε με καμία στερεοτυπική αντιστασιακή εικόνα: ψήφιζε το κομμουνιστικό κόμμα, αλλά δεν ακολουθούσε τη γραμμή, ήταν ένα είδος «Χριστού» για το αντιστασιακό κίνημα χωρίς να είναι θρησκευόμενος, δεν εναρμονιζόταν ούτε με το συντηρητικό-εθνικό ούτε με το αστικό-φιλελεύθερο σχήμα του αγώνα ενάντια στη δικτατορία. Για αυτούς τους λόγους η ΓΛΔ των αγροτών και των εργατών δεν προσέδωσε κανένα φόρο τιμής στον «μοναχικό» Έλσερ, που δεν ταίριαζε με το κομματικό πρότυπο των μαζικών αγώνων. ⁵¹² Αλλά και στο δυτικό μέρος της Γερμανίας δεν γινόταν αποδεκτό πως ένας μοναχικός δράστης επιχειρήσει μια τόσο σημαντική πράξη και έφτασε μάλιστα τόσο κοντά στην επιτυχία. Έπρεπε να έρθει το τέλος της χιλιετίας για να αρχίσουν οι πρώτες συζητήσεις για τη σημαντικότητα της απόπειρας εκείνης. Ως τότε ακόμα και ιστορικοί αμφέβαλαν για την ηθική ακεραιότητα του Έλσερ. ⁵¹³

Επανερχόμενοι στην 9^η Νοεμβρίου, ένα εν πολλοίς γνωστό γεγονός είναι το αποτυχημένο πραξικόπημα του Χίτλερ και του Λούντεντορφ στο Μόναχο το 1923 που οδήγησε στη φυλάκιση του Χίτλερ και στη συγγραφή του “Mein Kampf” στους μήνες του εγκλεισμού του. Εντούτοις, ο καθοριστικός παράγων της αποτυχίας, η αντίσταση τεσσάρων αστυνομικών (Friedrich Fink, Nikolaus Hollweg, Max Schoberth και Rudolf Schraut) που εμπόδισαν την πορεία του Χίτλερ και η δολοφονία τους από τους πραξικοπηματίες παραμένει στο ημίφως άλλων «λαμπρότερων» σελίδων της ενδογερμανικής αντίστασης. Το 2010, ο σοσιαλδημοκράτης δήμαρχος του Μονάχου και ο Υπουργός Εσωτερικών εγκαινίασαν περιχαρείς την αναμνηστική

⁵¹¹ <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/muenchen/politik/2.220/hitler-attentaeter-georg-elsereine-minute-gedenken-1.1020720> (20/11/10).

⁵¹² *Die Zeit Geschichte*, 4/09, σ. 50.

⁵¹³ <http://www.georg-elsere-arbeitskreis.de/texts/fr19991118.htm> (22/9/2011).

πλάκα προς τιμήν των «τεσσάρων» στη δυτική πλευρά του παλατιού της πόλης.⁵¹⁴ Άλλη μια μνημειοποίηση που άργησε, από καθήκον και μάλιστα με την παρουσία συγγενών των θυμάτων, που υποθέτουμε μετά από τόσα χρόνια συνδέονται με μια μακρινή συγγένεια με τους «τέσσερεις». Δεν φαντάζει απίθανο μάλιστα να ξεπλάγησαν με το τηλεφώνημα του δημάρχου για την πρόσκληση στα εγκαίνια ενός μνημείου για τους μακρινούς προγόνους τους.

Κάναμε αυτή την παρέκβαση διότι η έντονα προβληματική ταύτιση των δύο πρώην κρατών ως προς τη μνημόνευση σημαινόντων προσώπων αποτελεί ένδειξη της πάσχουσας “Vergangenheitsaufarbeitung” έως το 1989. Πώς να γίνει μνημονικός τόπος η Σοά όταν η Ανατολική Γερμανία αντιμετώπιζε με δυσπιστία ακόμα και σημαντικά πρόσωπα της Αντίστασης αποσιωπώντας τη δράση τους; Εντούτοις, η διαδρομή των μνημειοποιήσεων του Έλσερ μέχρι σήμερα καταδεικνύει και πάλι την προβληματική ανάδειξη του παρελθόντος που και στη Δύση «σκοντάφτει» σε ενδοιασμούς, αποσιωπήσεις, μονοδιάστατες προσεγγίσεις.

Παράλληλα, η ηρωοποίηση του Ερνστ Τέλμαν στην ΓΛΔ λάμβανε τεράστιες διαστάσεις. Το άγνωστο⁵¹⁵ μνημείο στην κωμόπολη Ziegenhals του Βρανδεμβούργου, αφιερωμένο στον Τέλμαν, συνθέτετε ένα πλέγμα ιδιαιτεροτήτων στο μνημονικό τοπίο της ΓΛΔ. Στο μέρος αυτό το Φεβρουάριο του 1933, ο Τέλμαν μίλησε μπροστά σε σαράντα στελέχη του KPD για τις προοπτικές του κόμματος μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, η τελευταία δημόσια εμφάνιση πριν συλληφθεί από τους Ναζί. Αλλά οι ιδιαιτερότητες του μνημείου συνίστανται αλλού. Πρόκειται για το πρώτο μνημείο του Τέλμαν και για τον πρώτο ενδεικτική υλικότητας της μνήμης του αντιφασιστικού αγώνα στη ΓΛΔ, πριν ακόμα από τη μουσειοποίηση των στρατοπέδων. Επίσης το μνημείο είχε πολλαπλή λειτουργικότητα, ως τουριστικός προορισμός, μέρος συνάντησης εκδρομέων, χώρος πολιτικών εκδηλώσεων του κόμματος.⁵¹⁶ Το μνημείο ανακαινίστηκε στις 7 Φεβρουαρίου του 1953 με λαμπρές εορταστικές εκδηλώσεις και με εναρκτήριο λόγο του Βάλτερ Ούλμπριχτ. Όπως

⁵¹⁴ <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/muenchen/politik/gedenktafel-enthuehlt-vier-polizistengegen-hitler-1.1021578> (20/11/10).

⁵¹⁵ Άγνωστο διότι κυρίως γνωρίζουμε τα αγάλματα του Thälmann στη Βαϊμάρη και σε άλλες πόλεις της Γερμανίας, καθώς και το πάρκο Ernst-Thälmann στο Prenzlauer Berg του Βερολίνου.

⁵¹⁶ Christoph Henseler, “Thälmanns Gethsemane. Die Gedenkstätte Ziegenhals und ihr Ende”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 6:58 (2010), σ. 527.

επισημαίνει ο Κριστόφ Χένζελερ, τα πρώτα χρόνια μετά το 1945 ο αντιφασισμός στη ΓΛΔ δεν συνδεόταν μόνο με την αριστερή αντίσταση. Αυτό άλλαξε τη δεκαετία του '50, και το παράδειγμα της αντικατάστασης του Συλλόγου των Διωχθέντων από τους Ναζί (Verband der Verfolgten des Naziregimes) από την Επιτροπή Αντιφασιστικού Αγώνα της ΓΛΔ (KAW) που υπαγόταν απευθείας στο κόμμα, είναι χαρακτηριστικό αυτής της αλλαγής θεώρησης. Ο Τέλμαν προσωποποιούσε αυτόν τον νέο αριστερό αντιφασισμό.⁵¹⁷ Αυτή η ημι-θρησκευτική προσωπολατρία τον μετέτρεψε σε είδωλο της ΓΛΔ. Πολλές ταινίες από τα στούντιο της Ανατολικής Γερμανίας DEFA επέτειναν αυτή την αγιοποίηση.⁵¹⁸⁵¹⁹ Η τάση αυτή αντιστράφηκε μετά το 1989 όταν και ξεκίνησαν οι μεγάλης κλίμακας αποκαθλώσεις των μνημείων της κομμουνιστικής Αντίστασης.⁶¹⁵ Ο Τέλμαν αναπόφευκτα βρέθηκε στο στόχαστρο του «ανέμου της αλλαγής». Μετά την επανένωση το μνημείο στο Βρανδεμβούργο ξεθεμελιώθηκε από την τοπική κυβέρνηση (2010) για άγνωστους λόγους.

Το μνημείο αποτέλεσε τον πρώτο τόπο μνήμης της ΓΛΔ που μέσω αυτού το κόμμα αυτοεπιβεβαιωνόταν εξασφαλίζοντας τη νομιμοποίηση του κράτους και την πρωτοκαθεδρία στον αντιφασιστικό αγώνα. Παράλληλα νομιμοποιούσε και τον Ούλμπριχτ στην προσωπική του κυριαρχία στο κόμμα. Δημιουργήθηκε με εθελοντική εργασία των κατοίκων και της αστυνομίας (19.283 ώρες εργασίας συνολικά).⁵²⁰

Μετά τη χρονιά-ορόσημο (1989) επικρατούσε η εντύπωση πως το παρελθόν του κομμουνιστικού καθεστώτος επισκίαζε αυτό του ναζισμού. Η Στάζι θεωρούνταν πιο επονεϊδίστη από την Γκεστάπο. Η εκκαθάριση των κομμουνιστών από το δικαστικό και το διπλωματικό σώμα (αποκομμουνιστικοποίηση) έλαβε ασύγκριτα μεγαλύτερες διαστάσεις από την εκκαθάριση των ίδιων σωμάτων μετά το τέλος του πολέμου από τους πρώην ναζί (αποναζιστικοποίηση), οι οποίοι φυσικά δεν τιμωρήθηκαν, πλην μερικών εξαιρέσεων. Αναφερθήκαμε παραπάνω στην ενδεικτική

⁵¹⁷ Christoph Henseler... ό.π., σ. 530. Υπάρχει εκτεταμένη γερμανική βιβλιογραφία σχετικά με τον «αντιφασιστικό μύθο της ΛΔΓ». Τον όρο εισήγαγε κυρίως ο Michael Zimmermann στο Thomas Flierl u.a., *Mythos Antifaschismus. Ein Traditionskabinett wird kommentiert*, Berlin 1992.

⁵¹⁸ Π.χ. “Ernst Thälmann-Sohn seiner Klasse” (Τέλμαν- Γιός της τάξης του, σκηνοθεσία Kurt Maetzig, ⁵¹⁹ /3), “Ernst Thälmann-Führer seiner Klasse” (Τέλμαν- Αρχηγός της τάξης του, σκηνοθεσία Kurt Maetzig, 1953/3), “Ernst Thälmann” (σκηνοθεσία Georg Schiemann, 1984). Μέχρι παιδικά βιβλία για τον “Teddy” (χαϊδευτικό του Thälmann) κυκλοφόρησαν. Christoph Henseler... ό.π., σ. 531. ⁶¹⁵ Τη ξεθεμελίωση μνημείων ακολούθησε η μετονομασία των δρόμων και ολόκληρων πόλεων, όπως η Καρλ-Μαρξ-Σταντ. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π., σ. 80.

⁵²⁰ Christoph Henseler... ό.π., σ. 533. Το περιεργό ήταν πως η επίσκεψη στην αίθουσα αυτή έπρεπε να γίνει με τη συνοδεία ξεναγού και δεν επιτρεπόταν η μεμονωμένη περιήγηση στο χώρο.

περίπτωση του Χανς Γκλόμπκε, που αφομοιώθηκε πλήρως από το δυτικογερμανικό κράτος παίζοντας ενεργό ρόλο στην πολιτική κόνιστρα. Το κομμουνιστικόαντιφασιστικό παρελθόν εξοβελίστηκε μετά το '89 όταν ξεθεμελιώθηκαν μνημεία, τόποι μνήμης και ιστορικές εκθέσεις. Το αίτημα των Γερμανών για εξιλέωση από τα άχθη του ναζιστικού παρελθόντος ξεπεράστηκε με την έντονη επιθυμία για απαλλαγή από τη πρόσφατη «δεύτερη γερμανική δικτατορία», όπως ονομάστηκε η περίοδος 1949-1989. Η τάση αυτή εξομοίωσης των δύο ιδεολογιών και καθεστώτων, που είχε ήδη βρει ακραία έκφραση στην έριδα των ιστορικών (1986), συνεχίζεται μέχρι σήμερα, οδηγώντας σε παρερμηνείες και ανιστορικές προσεγγίσεις. Η κατάρρευση της ΓΛΔ και της θεσμοθετημένης καθεστωτικής μνήμης, επέφερε και την απώλεια της μαγείας και της σημασίας του Ziegenhals και το συμπαρέσυρε στην εγκατάλειψη. Σε αντίθεση με το Ράβενσμπρουκ και το Ζαξενχάουζεν, το Ziegenhals ως καθάροαιμο κομματικό μνημείο δεν περιλήφθηκε στη λίστα διατηρητέων μνημείων του Βρανδεμβούργου. Το 2002 αγοράστηκε σε πλειστηριασμό από έναν επενδυτή και παρ' όλους τους αγώνες των Φίλων του Μνημείου για τον Ερνστ Τέλμαν, το 2010 κατεδαφίστηκε. Δεν συμπεριλήφθηκε ούτε στο βιβλίο για τους τόπους μνήμης της ΓΛΔ που κυκλοφόρησε το 2009.⁵²¹

Μνημεία για τους «προδότες» / λιποτάκτες του πολέμου

Τη δεκαετία του '80 ξεκίνησε στην ΟΔΓ μια μεγάλη εκστρατεία κατά της Bundeswehr, του γερμανικού στρατού. Το πασιφιστικό αυτό κίνημα στρεφόταν ενάντια στη στρατιωτική θητεία και στο NATO. Με την πεποίθηση πως θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ιστορικά παραδείγματα προς μίμηση από τον πόλεμο, το κίνημα αξιοποίησε την ιδέα προώθησης μνημείων για όσους είχαν εγκαταλείψει τη Βέρμαχτ, αυτομολώντας στους αντιπάλους. Τα μνημεία αυτά θα έπρεπε να προωθήσουν την κριτική σκέψη και να αποτελέσουν παραδειγματικές αφορμές αναστοχασμού για τον πόλεμο. Επιπρόσθετα, μέσω των μνημείων θα δινόταν μια θετικότερη εικόνα για την άρνηση στράτευσης στην Bundeswehr, ο ήρωας θα ήταν αυτός που αρνείται τις υπηρεσίες του σε ένα μιλιταριστικό κράτος και όχι αυτός που έπεσε γι' αυτό σε έναν άδικο πόλεμο. Μεμονωμένες ομάδες αρνητών

⁵²¹ Martin Sabrow (Hrsg.), *Erinnerungsorte der DDR*, München 2009.

θητείας, όπως το γκρουπ της Βρέμης “Reservisten verweigern sich” («Οι έφεδροι αρνούνται τη συμμετοχή τους»), που αποτελούνταν από 80 άτομα, ανέλαβαν την πρωτοβουλία ανέγερσης μνημείου για τους αυτόμολους του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην ευαγγελική εκκλησία της Βρέμης το 1986. Ένας ομιλητής της ομάδας είπε εμφατικά: «Είμαστε οι λιποτάκτες του αύριο». Ο Υπουργός Άμυνας του CDU Manfred Wörner ζήτησε την απομάκρυνση του μνημείου και σε επιστολή του στο δήμαρχο Βρέμης αναφέρθηκε στην ανάγκη κατάρριψης του νέου αφηγήματος που καλλιεργούνταν, πως οι λιποτάκτες ήταν αντιστασιακοί και η άρνηση θητείας στη Bundeswehr ήταν ηρωική πράξη. Ο δήμαρχος αρνήθηκε την απομάκρυνση του μνημείου. Το κίνημα της Βρέμης στάθηκε η αφορμή για τη δημιουργία και άλλων πρωτοβουλιών σε γερμανικές πόλεις. Ηλικιωμένοι αυτόμολοι του πολέμου άρθρωσαν για πρώτη φορά δημόσιο λόγο, ευχαριστώντας τη Βρέμη για την πρωτοβουλία της. Η δημόσια αντιπαράθεση που ξέσπασε σε όλη τη Γερμανία, και μέσα από μεγάλες εφημερίδες, ήταν σφοδρή.⁵²²⁵²³

Το 1988, η Βόννη αρνήθηκε την πρόταση μιας πασιφιστικής πρωτοβουλίας για την ίδρυση αντίστοιχου μνημείου, μολονότι εκείνο ήταν σχεδόν έτοιμο. Στην πλειοψηφία του, το δημοτικό συμβούλιο το έβλεπε ως νομιμοποιητικό της σύγχρονης λιποταξίας.⁵²⁴ Μετά από εκτεταμένες συζητήσεις, ο Τούρκος καλλιτέχνης Mechmed Aksoy δημιούργησε ένα «περιφερόμενο» μνημείο για τους λιποτάκτες, που θα ταξίδευσε σε διάφορα μέρη της Βόννης, αλλά και σε άλλες πόλεις. Ήταν μια μέση λύση. Τότε έγραφε η *Die Welt* πως δεν μπορούσε σε αυτό το μνημείο να δει την απότιση τιμής στα θύματα ενός βάρβαρου πολέμου, αλλά μόνο την παρότρυνση σε νέους ανθρώπους να μην καταταγούν σε έναν «δημοκρατικό στρατό» (την Bundeswehr).⁵²⁵ Η *Frankfurter Allgemeine Zeitung* τοποθετήθηκε επίσης ενάντια στη δημιουργία μνημείων για τους λιποτάκτες, επειδή εξομοιώνουν την τωρινή κατάσταση της δημοκρατικής στρατολόγησης με αυτή του πολέμου για πολιτικές σκοπιμότητες: “Όποιος χρησιμοποιεί τον Χίτλερ ως διαρκές φόβητρο για να νομιμοποιήσει τις δικές του ηθικές απόψεις, εργαλειοποιεί την ιστορία ως όπλο για

⁵²² Franz W. Seidler, *Fahnenflucht. Der Soldat zwischen Eid und Gewissen*, Herbig, München 1993, σ. 523 - 495.

⁵²⁴ Franz W. Seidler... ό.π., σ. 484, 485.

⁵²⁵ Ibid. σ. 487- 48/ Joachim Neander, “Deserteure als Waffe“, *Die Welt*, 22.9.1989.

τις σύγχρονες καταστάσεις”.⁵²⁶ Φαίνεται πως η γερμανοπροσική παράδοση της στρατιωτικής τιμής δεν μπορούσε ακόμα να διαρραγεί, και η κατασκευή ενός τέτοιου μνημείου θα διασάλεβε αυτές τις παγιωμένες αντιλήψεις.

Στο Υπουργείο Άμυνας εκδόθηκε ένα φυλλάδιο εννιά σελίδων με επιχειρήματα κατά της «λατρείας των λιποτακτών» (Deserteurskult), με κυριότερη θέση αυτή που υποστήριζε πως με αυτά τα μνημεία δημιουργείται σκεπτικισμός στο NATO και στους άλλους ευρωπαίους εταίρους για την αξιοπιστία του γερμανικού στρατού. Στις περισσότερες πόλεις τότε απέτυχαν οι προσπάθειες από αριστερές συλλογικότητες για την ανέγερση σχετικών μνημείων. Η πρώτη πόλη μετά την επανένωση που αφιέρωσε μνημείο στους λιποτάκτες ήταν το Göttingen, το 1990, με την επιγραφή «Όχι από φόβο για το θάνατο, αλλά από τη θέληση για ζωή», που είναι μια φράση ενός Γερμανού λιποτάκτη, του Alfred Andersch.⁵²⁷ Μόλις το 2002 αποκαταστάθηκαν οι αυτόμολοι/λιποτάκτες του πολέμου στο Κοινοβούλιο ως αγωνιστές, με την συνδρομή των Πρασίνων, του SPD και του PDS. Οι λιποτάκτες στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου τιμωρούνταν με εκτέλεση και ήταν χιλιάδες οι στρατιώτες εκείνοι της Βέρμαχτ που είτε αυτομόλησαν είτε αρνήθηκαν την στρατιωτική θητεία. Περίπου 30.000 εκτελέστηκαν για λιποταξία στη διάρκεια του πολέμου.

Το 1995 η Βουλή του Βερολίνου συνεδρίασε με θέμα την ανέγερση ενός μνημείου για τους λιποτάκτες της Βέρμαχτ. Η Γερουσία και μέρος του PDS (δημοκρατικό σοσιαλιστικό κόμμα, διάδοχος του ανατολικογερμανικού SED από το 1989 έως το 2007) θεώρησε πως αυτό το μνημείο ήταν πολύ σημαντικό καθώς οι 30.000 εκτελεσθέντες στα δώδεκα χρόνια του «Τρίτου Ράιχ» δεν αποκαταστάθηκαν ποτέ.⁵²⁸ Σε μια πρόχειρη προσπάθεια χαρτογράφησης των μνημείων για τους αυτόμολους στο Βερολίνο, εντοπίστηκε ένα στην περιοχή Bernau, αφιερωμένο στον Friedrich Schötschel που κρεμάστηκε για λιποταξία. Συνολικά στη Γερμανία βρίσκονται τριάντα μνημεία τέτοιου τύπου, με το νεότερο να δημιουργείται το 2009 στην Κολωνία.

⁵²⁶ Ibid. σ. 489/ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6.3.1987.

⁵²⁷ Wolfram Wette, «Verweigerung und Desertion im Wandel der öffentlichen Meinung (1980- 1995)», στο: Norbert Haase, Gerhard Paul (επιμ.), *Die anderen Soldaten. Wehrkraftzersetzung, Gehorsamsverweigerung und Fahnenflucht im zweiten Weltkrieg*, Fischer, Frankfurt a. M 1995, σ. 197.

⁵²⁸ Landesarchiv Berlin, D Res. 001, Nr 4631, 16.März 1995.

Η πιο πρόσφατη μάχη μνημείων έλαβε χώρα στην Αυστρία, που ως τώρα δεν έχει τιμήσει τους αυτόμολους της Βέρμαχτ. Το Σωματείο Θυμάτων του Εθνικοσοσιαλισμού ζήτησε το 2008 να ανεγερθεί ένα μνημείο για αυτή την άγνωστη ομάδα θυμάτων του ναζισμού, όμως δεν δόθηκε ποτέ απάντηση στο αίτημα. Μόνο το συντηρητικό κόμμα FPÖ και σύλλογοι βετεράνων του πολέμου αντιτίθενται ακόμα στο μνημείο. Σύμφωνα με το σύλλογο βετεράνων «κάθε αντιμετώπιση της λιποταξίας ως πράξη ηρωισμού είναι ανεύθυνη και λανθασμένη». ⁵²⁹ Πάντως, ακόμα αναζητείται ο κατάλληλος χώρος στο κέντρο της Βιέννης για να χτιστεί το μνημείο.

Η Αυστρία είναι ένα ιδιότυπο «θέατρο μνήμης», όχι μόνο για τα μνημεία των λιποτακτών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της προτομής του αντισημίτη δημάρχου της Βιέννης, Καρλ Λούγκερ, σε κεντρικό σημείο της Ακαδημίας Τεχνών, τον οποίο ο «φύρερ» στο *Ο Αγών μου* είχε χαρακτηρίσει ως τον «μεγαλύτερο γερμανόφωνο δήμαρχο». Το 2009, μια πρωτοβουλία πολιτών πραγματοποίησε μια μικρή μεταμοντέρνα μετατροπή στην προτομή, καλύπτοντάς την με μια ξύλινη προθήκη η οποία ανέγραφε πληροφορίες για το εικονιζόμενο πρόσωπο. Το 2011 η προτομή αποκαταστάθηκε. Πιο προκλητικό είναι το παράδειγμα του πολεμικού μνημείου στο πανεπιστήμιο Γεωλογίας, με επιγραφή αφιερωμένη στους στρατιώτες της Βέρμαχτ: «Όσο ζουν οι Γερμανοί θα σας ευχαριστούν που ήσασταν γιοί του λαού μας». Μάλιστα, η επιγραφή αναπαράγει λόγια του ίδιου του Χίτλερ από το «Ο Αγών μου». Μόλις το 1984 απομακρύνθηκε το μνημείο και η επιγραφή αντικαταστάθηκε από μια άλλη, με πασιφιστικά μηνύματα: «Για τα θύματα ενός παράλογου πολέμου». ⁵³⁰

Η αυστριακή ηγεμονική μνημονική κουλτούρα παραμένει δέσμια ενός καθολικού και συντηρητικού, ενίοτε και γηγενούς αυστροφασιστικού δημόσιου λόγου, που αποκρυσταλλώνεται στα πάμπολλα πολεμικά μνημεία που βρίσκονται στα περισσότερα αυστριακά χωριά, συνήθως δίπλα στην κεντρική εκκλησία και στο δημαρχείο. Αυτή η τοπογραφία του πολεμικού ηρωισμού των άγνωστων στρατιωτών της Βέρμαχτ αξίζει ερμηνείας και προσοχής. Οι επιγραφές στα μνημεία αυτά είναι ενδεικτικές: «Ας ευχαριστήσουμε τους νεκρούς μας που πολέμησαν και πέθαναν για

⁵²⁹ <http://www.taz.de/!102726/> (13/10/2012).

⁵³⁰ Lisa Bolyos, Katharina Morawek (επιμ.), *Diktatorpuppe zerstört, Schaden gering. Kunst und Geschichtspolitik im Postnazismus*, Mandelbaum, Wien 2012, σ. 40- 47/ *Der Standard*, 19.4.2012.

την πατρίδα», «Τίποτα δεν απομένει παρά η γνώση του εκπληρωμένου καθήκοντος» ή «Σκοτώθηκαν για όλους εμάς». Ειδικά μετά τη δεκαετία του '50 παρατηρείται σαφής αυξητική τάση στην ανέγερση τέτοιων μνημείων.⁵³¹ Ένα τελευταίο παράδειγμα είναι το μνημείο για τους αντιστασιακούς πεσόντες της 25^{ης} Απριλίου 1945 στο Kärnten (Καρίνθια) της Αυστρίας. Το μνημείο με τις οπλισμένες μορφές ανεγέρθηκε το 1947, αλλά για άγνωστες αιτίες ανατινάχτηκε το 1953. Έκτοτε ακολούθησαν πολλές συζητήσεις για την ανοικοδόμησή του αλλά για να μην προκληθεί ο πληθυσμός, σύμφωνα με επίσημη δικαιολόγηση, εγκαταλείφθηκαν τα όποια σχέδια.⁶²⁷

⁵³¹ Lisa Bolyos, Katharina Morawek (επιμ.)... ό.π. σ. 106- 112.

⁶²⁷ Ibid., σ. 230- 233.

Πολιτικές του παρελθόντος (Vergangenheitspolitik) του δυτικού κόσμου

Ντάχαου

Σύμφωνα με τον Βόλφγκανγκ Βίπερμαν, μπορεί στη ΓΛΔ να παρατηρούνταν αποσιωπήσεις και μονοδιάστατη διαχείριση του παρελθόντος, αλλά στην αντίπαλη ΟΔΓ δεν υπήρχε καθόλου μνήμη, κατ' επέκταση ανύπαρκτη πολιτιστική πολιτική για τα ναζιστικά στρατόπεδα.⁵³² Η μεταπολεμική ιστορία κάθε στρατοπέδου συγκέντρωσης αντανακλά όχι μόνο την πολιτική και πολιτισμική ιστορία της εκάστοτε χώρας, αλλά και τις μετατοπιζόμενες αξίες και την ιστορική κουλτούρα κάθε περιόδου. Η μεταπολεμική ιστορία του Ντάχαου, του εμβληματικότερου στρατοπέδου της Δυτικής Γερμανίας, χωρίζεται σε πέντε φάσεις: Η πρώτη, και συντομότερη, κράτησε τρία χρόνια, από τον Ιούλιο του 1945 μέχρι το καλοκαίρι του 1948, όταν ο αμερικάνικος στρατός χρησιμοποίησε το στρατόπεδο για να φυλακίσει αξιωματικούς των SS. Επίσης διεξήγαγε δίκες του προσωπικού του στρατοπέδου.

Να αναφερθεί εδώ πως από το 1945, οι Σύμμαχοι εφάρμοσαν μια ιδιότυπη πολιτική παραδειγματισμού μέσα από υποχρεωτικές επισκέψεις των Γερμανών κατοίκων της πόλης ή κοντινών πόλεων στο στρατόπεδο. Η εντολή «κάτω τα χέρια», όταν οι Γερμανοί σκέπαζαν με φρίκη τα μάτια τους μπροστά στους σωρούς των πτωμάτων που επίτηδες αφέθηκαν εκτεθειμένοι προκειμένου να τονιστεί το μέγεθος της θηριωδίας που διαδραματίστηκε σε εκείνο τον χώρο, ακουγόταν επιτακτικά σε κάθε νέα ομάδα επισκεπτών. Σαν επιπρόσθετη τιμωρία, οι πολίτες υποχρεώνονταν να θάψουν τα πτώματα και να καθαρίσουν το στρατόπεδο. Μια από τις πρώτες φιλμαρισμένες επισκέψεις αυτού του είδους στο Ντάχαου συνοδευόταν από μια διαταγή του στρατηγού Πάττον στο δήμαρχο της πόλης:

«Τουλάχιστον 1.000 κάτοικοι της πόλης, οι μισοί εκ των οποίων γυναίκες, θα επισκεφθούν το στρατόπεδο προκειμένου να πειστούν για τις συνθήκες που επικρατούν στο στρατόπεδο προτού αυτό αλλάξει μορφολογικά. Αυτοί που θα επισκεφθούν το στρατόπεδο είναι άντρες και γυναίκες μεταξύ 18 και 45,

⁵³² Wolfgang Wippermann, *Denken statt Denkmalen. Gegen den Denkmalwahn der Deutschen*, Rotbuch, Berlin 2010, σ. 120.

κυρίως αυτοί που ανήκαν στο NSDAP. Τα 2/3 αυτών ανήκουν στα μεγαλοαστικά στρώματα. Πρέπει να είναι αρκετά δυνατοί για να υπομείνουν την επίσκεψη, που θα κρατήσει έξι ώρες, σε μια απόσταση 25 χιλιομέτρων. Φαγητό θα καταναλωθεί πριν την επίσκεψη. Τίποτα δεν θα συμβεί στους συμμετέχοντες. Η επίσκεψη θα συνοδευτεί από φορτηγά του γερμανικού Ερυθρού Σταυρού και γιατροί θα είναι εκεί να βοηθήσουν, αν προκύψει ανάγκη».⁵³³

Αυτή η διαταγή καταδεικνύει πως αυτές οι επισκέψεις είχαν δύο σκοπούς: Την καταγραφή των θηριωδιών μέσα από τα μάτια αξιόπιστων Γερμανών αυτοπτών μαρτύρων, και τη διδασχή ενός μαθήματος, ειδικά στα μέλη του ναζιστικού κόμματος, σαν ένα πρώτο βήμα προς την πολυπόθητη «επανεκπαίδευση και αναμόρφωση των Γερμανών» (re-education). Σύντομα, αυτές οι δημόσιες επισκέψεις με εκπαιδευτικό και σωφρονιστικό χαρακτήρα, συνδυασμένες με την υποχρεωτική εργασία στα στρατόπεδα, έγιναν μέρος μιας άγραφης και άτυπης διαδικασίας επανεκπαίδευσης σε πολλές γερμανικές πόλεις, όπου υπήρχαν στρατόπεδα ή φυλακές. Σύμφωνα με την ρεπόρτερ της *New York Herald Tribune* Marguerite Higgins, που κάλυψε πολλές τέτοιες επισκέψεις, «οι Γερμανοί συμμετέχοντες στην επίσκεψη στο Μπούχενβαλντ έδειξαν σοκαρισμένοι, παρόλα αυτά ενέμειναν στη θέση τους πως δεν γνώριζαν αυτά που διαδραματίζονταν εκεί στη διάρκεια του πολέμου, και επομένως αισθάνονταν αθώοι και απαλλαγμένοι από κατηγορίες συνενοχής».⁵³⁴

Η δεύτερη φάση του στρατοπέδου ξεκίνησε όταν οι Αμερικάνοι επέστρεψαν τη διοίκηση του στρατοπέδου στη βαυαρική κυβέρνηση το 1948. Αρχικά υπήρχαν σκέψεις το Ντάχαου να γίνει «ίδρυμα αναμόρφωσης» στο πλαίσιο της αποναζιστικοποίησης, αλλά αυτό το σχέδιο δεν προχώρησε. Η κυβέρνηση, αντιμέτωπη με το πρόβλημα των Γερμανών προσφύγων που διώχθηκαν από το ανατολικό μπλοκ, τον Απρίλιο του 1948 μετέτρεψε το στρατόπεδο σε οικιστικό συγκρότημα για 2.000 Γερμανούς που είχαν εκδιωχθεί απ' τις πατρίδες τους στη διάρκεια του πολέμου (Heimatsvertriebenen). Σε μια επιστολή διαμαρτυρίας μέλους της Διεθνούς Επιτροπής Αιχμαλώτων του Ντάχαου προς τον καγκελάριο

⁵³³ Harold Marcuse, *Legacies of Dachau. The uses and abuses of a concentration camp, 1933- 2001*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 57.

⁵³⁴ Harold Marcuse... ό.π., σ. 56-57.

Αντενάουερ, τονίζοταν πως ήταν απαράδεκτο το παλαιότερο στρατόπεδο στην ιστορία να χρησιμοποιείται ως τόπος κατοικίας, τη στιγμή που κάθε βδομάδα επισκέπτονταν το στρατόπεδο περίπου χίλια άτομα: «Αυτό το στρατόπεδο είναι ιερό όπως οι κατακόμβες της Ρώμης κύριε καγκελάριε, και δεν νοείται να είναι σήμερα τόπος κατοικίας».⁵³⁵ Το 1962, καθώς η επισκεψιμότητα ήταν μεγάλη, με τους επισκέπτες να αυξάνονται από 100.000 σε 300.000 ετησίως, η κυβέρνηση, μετά από πιέσεις συλλόγων πρώην κρατουμένων, αποφάσισε να μετατρέψει το Ντάχαου σε μνημειακό τόπο.

Το 1964 άρχισε η τρίτη φάση, που είχε ως αποτέλεσμα τη μορφολογική αλλαγή του χώρου, καθώς τοίχοι γκρεμίστηκαν και οι πύργοι ελέγχου κατεδαφίστηκαν. Μόνο το κρεματόριο παρέμεινε προσβάσιμο. Μέχρι το 1965, όλα τα καταλύματα των κρατουμένων είχαν γκρεμιστεί και ανεγέρθηκαν στη θέση τους μνημεία. Παρέμειναν μόνο η πύλη, μερικοί πύργοι ελέγχου, δύο ανακαινισμένα μπλοκς, και το κρεματόριο. Το 1967 ανεγέρθηκε το προτεσταντικό και το εβραϊκό μνημείο- κτίριο, σχεδιασμένα από κρατούμενους.

Οι δεκαετίες 1968-1998 απαρτίζουν την τέταρτη φάση του στρατοπέδου. Η επισκεψιμότητα τριπλασιάστηκε με την πλειοψηφία των επισκεπτών να είναι κάτω των 25. Την περίοδο εκείνη, το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών εξέφραζε τις ανησυχίες του για την μονομερή μουσειοποίηση του στρατοπέδου από τη Διεθνή Επιτροπή, η οποία απαρτιζόταν στο σύνολό της από «κομμουνιστικές τάσεις», τη στιγμή που οι εκπρόσωποι από τη Δυτική Γερμανία δεν ήταν πολλοί. Γι' αυτό προτάθηκε η σύναψη ενός Συμφώνου με τη Γαλλία, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία, τη Μεγάλη Βρετανία, που θα μετέτρεπε το Ντάχαου σε «διεθνές μνημείο». Όλη αυτή η διπλωματική κινητικότητα είχε ένα στόχο: Τον ιδεολογικό αποχρωματισμό του στρατοπέδου. Βέβαια, εκφραζόταν ο φόβος πως χώρες του ανατολικού μπλοκ θα ζητούσαν την είσοδό τους σε αυτό το Σύμφωνο, πράγμα που θα δυσχέραινε την λύση του προβλήματος.⁵³⁶ Σύμφωνα με την απάντηση του βαυαρικού Υπουργείου Οικονομικών οι προβληματισμοί για την «κόκκινη» μονοπώληση του μουσείου ήταν βάσιμοι, γι' αυτό και θα έπρεπε με κάποιον τρόπο να διασφαλιστεί η

⁵³⁵ Bundesarchiv Koblenz (Barch Koblenz), B/115/6623, Leonard Roth, herrn Bundeskanzler Dr. Konrad Adenauer, 11. Juli 1957.

⁵³⁶ Politisches Archiv Auswärtiges Amts (PAAA), B86/1852, Auswärtiges Amt an das Bayerische Staatsministerium der Finanzen, Bonn, 22. Februar 1977.

επιρροή των «μη κομμουνιστικών τάσεων» στο διηλεκές, και αυτό θα επιτυγχανόταν μόνο μέσα από αναγκαίες αλλαγές στη μουσειακή δομή του Ντάχαου.⁵³⁷

Παράλληλα με τις προσπάθειες επανεκπαίδευσης των Γερμανών και την είσοδο της Δυτικής Γερμανίας στο πειραματικό εργαστήριο του Ψυχρού Πολέμου, η κοινωνική θέση των πρώην κρατουμένων βρισκόταν σε πλήρη αντίστιξη με την γενικότερη κατάσταση στρεβλής αποναζιστικοποίησης της χώρας. Τα στατιστικά στοιχεία μιλάνε από μόνα τους: Το 1950 το 84% των 924 Βαυαρών δικαστών, το 77% των 1.918 υπαλλήλων του Υπουργείου Γεωργίας και το 60% των 5.000 υπαλλήλων του Υπουργείου Οικονομικών, ήταν πρώην ναζί. Σε αντίθεση με αυτή την επανεισδοχή των θυτών στον κρατικό δυτικογερμανικό μηχανισμό, οι κρατούμενοι των στρατοπέδων συγκέντρωσης παρέμεναν στην πλειοψηφία τους άνεργοι, ανέστιοι, και χωρίς κρατική οικονομική βοήθεια, σε ένα ποσοστό 60% που υπολογίζει για τη Βαυαρία ο Μαρκούζε. Στην πραγματικότητα, οι κρατούμενοι αποτελούσαν όχληση για τη γερμανική κυβέρνηση, που είχε στρέψει το ενδιαφέρον της σε άλλα, πιο φλέγοντα για αυτή ζητήματα. Η αντικομμουνιστική προπαγάνδα είχε ως αποτέλεσμα οι επιζώντες τη δεκαετία του '50 να χαθούν σε αυτό το τεράστιο πέλαγος ανωνυμίας και αδιαφορίας ως προς τα αιτήματά τους. Το 1953 μάλιστα, δεν πραγματοποιήθηκε καν ετήσια τελετή μνήμης στο Ντάχαου, υπό τη συνηθισμένη θεσμική αιγίδα, αλλά απεναντίας σύλλογοι επιζώντων ανέλαβαν αυτή την πρωτοβουλία.⁵³⁸

Τη δεκαετία του '70, η Δυτική Γερμανία χρηματοδοτούσε ταξίδια στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, που τα ονόμαζε «ταξίδια προσκυνήματος» (Pilgerfahrten), και φυσικά το Ντάχαου ήταν στην πρώτη θέση.⁵³⁹ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως η πρεσβεία της Δυτικής Γερμανίας το 1980 διαμαρτύρεται για την κακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το στρατόπεδο, κυρίως για τα γκράφιτις στους τοίχους, αλλά και την έλλειψη σεβασμού από πλευράς των τουριστών που φωτογραφίζονταν στους χώρους «υποβαθμίζοντάς το σε ένα πάρκο διασκέδασης».

⁵³⁷ PAAA, B86/1852, Bayerische Staatsministerium der Finanzen an das Auswärtige Amt, München, 10. Juni 1977.

⁵³⁸ Στο βιβλίο του ο Μαρκούζε δεν «ξετυλίγει» απλώς τη μεταπολεμική βιογραφία του Ντάχαου, αλλά τονίζει τη διάσταση της ενσωμάτωσης των ναζί στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία, τη στιγμή που οι επιζώντες των στρατοπέδων βρέθηκαν εκ νέου περιθωριοποιημένοι, στοχοποιημένοι για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και βυθισμένοι στη σιωπή. Τοποθετεί το Ντάχαου μέσα στο ευρύτερο συγκείμενο της πολύπλοκης μεταπολεμικής ιστορίας της Γερμανίας. Ibid. σ. 151- 157.

⁵³⁹ PAAA, B86/1852, Der Bundesminister der Finanzen an die Sozialdemokratische Partei Deutschlands, Bonn, 13. April 1970.

Επιπρόσθετα, η πώληση βιβλίων και αφισών στο μουσείο αποϊεροποιούσε το χώρο.⁵⁴⁰ Οι Σίντι και Ρομά επέλεξαν να διαμαρτυρηθούν για την έλλειψη στοιχείων στο μουσείο για τη δική τους εκτόπιση, πραγματοποιώντας απεργία πείνας το 1981, η οποία δυσανασχέτησε το βαυαρικό υπουργείο Οικονομικών που έκανε λόγο για απόπειρες μετατροπής του στρατοπέδου σε «πεδίο διαμαρτυριών», τη στιγμή που υπήρχε «αμηχανία για τη χρησιμοποίηση αστυνομικών μέσων».⁵⁴¹

Το 1996 είχε αλλάξει ραγδαία η δομή και εικόνα του στρατοπέδου. Κτίστηκε ένα κέντρο επισκεπτών και ένα κέντρο νεότητας, δημιουργήθηκαν καινούργιες γραμμές λεωφορείων για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών, και ανεγέρθηκε ένα σύγχρονο μουσείο με μεγάλους εκθεσιακούς χώρους. Το αξιοσημείωτο είναι πως για δεκαετίες οι τοπικοί παράγοντες της πόλης προσπάθησαν με πολλαπλούς τρόπους να δυσχεράνουν την πρόσβαση των επισκεπτών στο στρατόπεδο, σε μια προσπάθεια να εξωραίσουν το σκοτεινό παρελθόν της πόλης τους. Για παράδειγμα το 1955, ο αντιπρόσωπος της πόλης στο βαυαρικό κοινοβούλιο πρότεινε το γκρέμισμα του κρεματορίου για να αποθαρρύνει τους επισκέπτες να έρχονται στο Ντάχαου. Όταν αυτή η προσπάθεια απέτυχε, έβαλε να ξηλώσουν όλες τις πινακίδες και τα οδόσημα για το στρατόπεδο. Επισκέπτες τη δεκαετία του '50 και '60 δήλωσαν πως σε ερώτησή τους σε κατοίκους για το πού βρίσκεται το Ντάχαου έλαβαν παραπλανητικές απαντήσεις.⁵⁴²

Μέχρι το 1990 υπήρχε μόνο μια γραμμή λεωφορείου για τα τρία χιλιόμετρα από το σταθμό τρένων μέχρι το στρατόπεδο, τρεις φορές τη μέρα. Σε κάθε ευκαιρία, σε επετειακούς λόγους και προγραμματικές δηλώσεις, οι τοπικοί παράγοντες τόνιζαν αυτό που ο Μαρκούζε ονομάζει «τριπλό ιδρυτικό μύθο της Δυτικής Γερμανίας», ο μύθος VIR (λατ.: «ο άντρας») που σηματοδοτεί τα αρχικά victimization, ignorance, resistance (θυματοποίηση, άγνοια, αντίσταση), στα οποία βάσισε η Γερμανία τους δικούς της μύθους.⁵⁴³

⁵⁴⁰ PAAA, B86/1852, Embassy of the Federal Republic of Germany, Oct, 14, 1980, to the attention of the Ambassadors.

⁵⁴¹ PAAA, B86/1852, Bayerische Staatsministerium der Finanzen an das Auswärtige Amt, München, 29. Januar 1981.

⁵⁴² Harold Marcuse... ό.π. σ. 2-3, 5.

⁵⁴³ Ibid. σ. 74.

Η νέα έκθεση στο Ντάχαου άνοιξε στις 2 Μαΐου του 2003, στους χώρους του κεντρικού κτιρίου του στρατοπέδου. Αυτή η έκθεση είναι προϊόν συνεργασίας με τους επιζώντες του στρατοπέδου, πήρε επτά χρόνια για να ολοκληρωθεί και αντικατέστησε την προηγούμενη έκθεση που χρονολογούνταν από το 1965.⁵⁴⁴

Μπέργκεν Μπέλσεν και πολιτικές ρητορικές in situ

Στο στρατόπεδο Μπέργκεν Μπέλσεν οι Βρετανοί αμέσως μετά την απελευθέρωση έκαψαν όλα τα μπλοκ για τον φόβο του τύφου και ουσιαστικά ξεθεμελίωσαν το στρατόπεδο. Το 1952 ανεγέρθηκε ένα μικρό μνημείο και το 1990 δημιουργήθηκε ένα μεγάλο Κέντρο Ερευνών στα εδάφη του λάγκερ. Πέρα από τη σημαντικότητά του ως ένα από τα κυριότερα στρατόπεδα, στο Μπέλσεν αποτυπώθηκαν οι αλλαγές στο συμβολικό ρεπερτόριο του πολιτικού λόγου και διαφάνηκαν κατά καιρούς οι διαφορετικές τάσεις στη διαχείριση του παρελθόντος, με λίγα λόγια οι εκάστοτε πολιτικές της μνήμης. Ο επίσημος λόγος του πρόεδρου της ΟΔΓ Λούμπκε στις 25 Απριλίου 1965 αναπαρήγαγε όλες τις επίσημες αφηγήσεις της εποχής και όλες εκείνες τις κυρίαρχες θεωρήσεις περί «απόλυτου χιτλερικού κακού» και θυματοποίησης του γερμανικού λαού που έπεσε θύμα μιας σατανικής προσωπικότητας. Η τόσο αντιπροσευτική ομιλία περιείχε αναφορές στα δεινά των ίδιων των Γερμανών, όπως στους βομβαρδισμούς γερμανικών πόλεων ή στα γράμματα που έλαβε ο ίδιος ο πρόεδρος από μητέρες στρατιωτών που έχασαν τα παιδιά τους στο ανατολικό μέτωπο. Έκανε λόγο για εκατομμύρια νεκρούς, χωρίς να αναφερθεί στους Εβραίους. Οι στρατιώτες της Βέρμαχτ μάλιστα «έκαναν το καθήκον τους, γι' αυτό η σκέψη όλων είναι στους πεσόντες, αγνοημένους και στα θύματα των βομβαρδισμών». Στο τέλος αναφέρθηκε στο προαιώνιο παράδειγμα γερμανικής αντίστασης, στην επιχείρηση «Βαλκυρία» του Στάουφενμπεργκ. Κατέληξε: «Ήμασταν τα θύματα ενός καθεστώτος βίας. Αυτό που συνέβη εδώ δεν έγινε με τη

⁵⁴⁴ Βλ. Barbara Distel, «The Dachau Concentration Camp after Liberation», στο: *The Dachau Concentration Camp, 1933 to 1945*, Catalogue for the Exhibition, Comité International de Dachau, 2005, σ. 25- 29.

θέληση ή εν γνώσει του γερμανικού λαού, αλλά με τις διαταγές του Χίτλερ και των πλασμάτων του». ⁵⁴⁵

Λογικό ήταν να ξεσπάσουν αντιδράσεις σε αυτή την ομιλία. Η δανέζικη εφημερίδα *Information* αντέδρασε αναφέροντας πως ο Λούμπκε θα έπρεπε να είναι ο τελευταίος που θα μιλήσει για άγνοια του γερμανικού λαού. Ο τίτλος του άρθρου ήταν «Ο πρόεδρος χωρίς τακτ» (“taktlos Präsident”, 27. 4.1965). Ο πρώτος άντρας της ΟΔΓ σε ένα αιματοβαμμένο έδαφος όπως αυτό του Μπέλσεν, ανάμεσα σε τόσους ανθρώπινους τάφους, σύμφωνα με την κριτική της εφημερίδας, επιχείρησε να εξισορροπήσει τα εγκλήματα των δύο πλευρών αναφερόμενος στη Δρέσδη. ⁵⁴⁶

Ο Λούμπκε, στην ίδια γραμμή υπεράσπισης των δημοκρατικών φρονημάτων του γερμανικού λαού (αποκλειστικά εκείνου που ζούσε φυσικά στην ΟΔΓ), υποδέχτηκε τη Διεθνή Αντιπροσωπεία πρώην αιχμαλώτων στρατοπέδων συγκέντρωσης κάνοντας λόγο για δικές του ενέργειες συμπαράστασης το 1940 σε αιχμαλώτους στρατοπέδων που πραγματοποιούσαν καταναγκαστική εργασία κοντά στο σπίτι του, καθώς τους έδωσε κρυφά τσιγάρα: «Πολλοί από εσάς θα νομίζετε πως ο γερμανικός λαός είναι ένας λαός δημίων ή βασανιστών. Όμως το 98,5% των νέων μας υποστηρίζουν τη δημοκρατία και την κοινή Ευρώπη των λαών, και θα καταλάβετε πως δεν είμαστε οι ίδιοι όπως παλιά, θα χτίσουμε ένα νέο μέλλον». ⁵⁴⁷

Πολλά χρόνια πριν, το 1952, ο τότε πρόεδρος της ΟΔΓ Τέοντορ Χόις, στην επίσημη ομιλία του για τα εγκαίνια του μνημείου στο Μπέλσεν, τόνισε πως οι Γερμανοί γνώριζαν τι συνέβαινε στον πόλεμο, σε μια δήλωση που έκανε αίσθηση. Παραγνωρίζεται μέχρι σήμερα αυτή η ιστορική ομιλία στην επισκόπηση της μεταπολεμικής γερμανικής ιστορίας, που όμως για πρώτη φορά θίγει απαράβιαστα μέχρι τότε σύνορα και κλειστές πόρτες στον σχηματισμό της γερμανικής αυτοεικόνας. Στην ιστορική του ομιλία αναφέρθηκε επίσης στους Εβραίους και σε εγκλήματα που διαπράχθηκαν από τους ίδιους τους Γερμανούς:

⁵⁴⁵ Barch Koblenz, B 122/ 4937, Bulletin des Presse und Informationsamtes der Bundesregierung, Bonn, 29. April 1965, nr. 75.

⁵⁴⁶ Barch Koblenz, B 122/ 4937, Botschaft der BRD, Kopenhagen, 28. April 1965, an das Auswärtige Amt.

⁵⁴⁷ Barch Koblenz, B 122/6989, Bandabnahme Rede Bundespräsident am 31. März 1965 von der Internationale Delegation ehemaliger KZ- Häftlinge.

«Πρέπει να αντιμετωπίσουμε γενναία το παρελθόν μας και να μην ξεχάσουμε τα χρόνια της ντροπής. Να αναγνωρίσουμε πως τα εγκλήματα τα διαπράξαμε εμείς οι ίδιοι. Όποιος προσπαθεί αυτά τα εγκλήματα να τα αποσιωπήσει ή να μειώσει τη σημαντικότητά τους, είναι ένοχος. Καταλαβαίνω πως μερικοί θα διερωτηθούν αν αυτό το μνημείο είναι σημαντικό ή αν το καλύτερο θα ήταν αυτό το κομμάτι της γης να θαφτεί και να χαθεί από προσώπου γης. Αλλά ας είμαστε ειλικρινείς. Οι λαοί που γνωρίζουν πως εδώ βρίσκονται θαμμένοι δικοί τους άνθρωποι, και κυρίως οι Εβραίοι, δεν θα ξεχάσουν ποτέ, τι εγκλήματα διαπράχθηκαν εδώ. Και οι Γερμανοί δεν πρέπει ποτέ να ξεχάσουν τι φρικτά εγκλήματα διέπραξαν οι συμπατριώτες τους. Κανείς και τίποτα δεν μπορεί να ξεπλύνει αυτή την ντροπή από πάνω μας. Ήταν αυτοί οι άνθρωποι Εβραίοι, Πολωνοί, Ρώσοι, Γάλλοι, Βέλγοι, Νορβηγοί ή Έλληνες; Όχι. Ήταν άνθρωποι, όπως εσείς και εγώ, που είχαν γονείς, παιδιά, γυναίκες και άντρες».⁵⁴⁸

Σύμφωνα με την εφημερίδα των Σοσιαλδημοκρατών, το να υποστηρίζει επί χρόνια η Γερμανία πως δεν γνώριζε τι συνέβαινε στα στρατόπεδα εξόργιζε τους λαούς, και με τον λόγο του ο Χόις κατέστησε σαφές πως η άγνοια δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως άφεση αμαρτιών για την παθητικότητα του γερμανικού λαού απέναντι στα όσα φρικτά συνέβαιναν. Συμπλήρωσε το επιχείρημά της αντιδιαστέλλοντας τα δύο «δικτατορικά καθεστώτα» (ναζισμός- κομμουνισμός). Οι παλιοί ή τωρινοί ναζιστές θριαμβολογούν βλέποντας πως στην Ανατολική Γερμανία υπάρχουν όπως πριν στρατόπεδα συγκέντρωσης, μόνο που τώρα αντικαταστάθηκε η σβάστικα με το σφυροδρέπανο.⁵⁴⁹

Το 1956 επισκέφτηκε ο Τσόρτσιλ το στρατόπεδο, που δεν βρισκόταν σε καλή κατάσταση και εβραϊκοί σύλλογοι ζητούσαν την αποκατάστασή του.⁵⁵⁰ Ο δήμαρχος της Darmstadt διαμαρτυρήθηκε στον πρόεδρο της ΟΔΓ Χόις για την κακή κατάσταση στην οποία βρισκόταν το στρατόπεδο, το οποίο αποτελούσε και πεδίο άσκησης του αμερικανικού στρατού, και ζήτησε από τον πρόεδρο να επιληφθεί προσωπικά του

⁵⁴⁸ Barch Koblenz, B 122/ ANH. 1, *The Jewish Chronicle*, December 5, 1952, *Kölnische Rundschau*, 1. Dez. 1952, *Dagens Nyheter*, 1. Dez. 1952, "Deutschlands Scham über die Belsen-Untaten kann niemals abgewaschen werden".

⁵⁴⁹ Barch Koblenz, B/122/2082, *Social Demokraten*, 2.12.52.

⁵⁵⁰ Barch Koblenz, B 106/108942, *Allgemeine*, Dusseldorf, 8. Juni 1956.

θέματος, καθώς ήταν καθήκον του γερμανικού λαού να προστατέψει τη μνήμη.⁵⁵¹ Μετά τις διαμαρτυρίες, στάλθηκαν στρατιώτες της Bundeswehr να καθαρίσουν το στρατόπεδο.

Το 1959, η κυβέρνηση της Βόννης ξεκαθάριζε πως ο κυριότερος λόγος για την ανέγερση μνημείου στο Μπέλσεν είναι ηθικός, και έχει να κάνει με τις υποχρεώσεις απέναντι στους εβραϊκούς συλλόγους. Επίσης οι Γάλλοι ήταν οι εκπρόσωποι των δικαιωμάτων όλων των χαμένων στο στρατόπεδο λαών. Παρόλα αυτά, οι σχετικές με τη μνημειοποίηση επιθυμίες της εβραϊκής και της γαλλικής πλευράς δεν έρχονταν σε συμφωνία, αντιθέτως υπήρξαν διαμετρικά αντίθετες. Οι Εβραίοι ήθελαν το μνημείο να είναι «εβραϊκού χαρακτήρα», για παράδειγμα να μην υπάρχει σε αυτό κάποια βλάστηση, ενώ οι Γάλλοι επιθυμούσαν την εκταφή όλων των Γάλλων και τη μεταφορά των οστών τους στη Γαλλία. Με την υπογραφή του Γαλλογερμανικού Συμφώνου (Deportationsabkommen) το 1954, υποχρεωνόταν η Γερμανία να βρει τους Γάλλους νεκρούς στα εδάφη του Μπέλσεν. Ο εντοπισμός των οστών στο στρατόπεδο προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις απ' την εβραϊκή πλευρά που δεν επιθυμούσε την εκταφή των οστών και την κοινή ταφή των νεκρών, κάτι που θα ερχόταν σε αντίθεση και με τα εβραϊκά ήθη και έθιμα. Έτσι, η Γερμανία απαγόρευσε την εκταφή οστών, απόφαση που προκάλεσε τις αντιδράσεις της Γαλλίας.⁵⁵² Η εξακρίβωση των οστών θα γινόταν με επιστημονικές μεθόδους, κάτι που δεν επιθυμούσε η εβραϊκή πλευρά, και προτιμούσε τη δημιουργία αμιγώς εβραϊκού νεκροταφείου στο στρατόπεδο.⁵⁵³

Το 1960, μετά από το μεγάλο κύμα βανδαλισμών σε συναγωγές και εβραϊκά μνημεία στη Γερμανία, στον κεντρικό του λόγο στο Μπέλσεν, ο καγκελάριος Αντενάουερ έσπευσε να διαβεβαιώσει τους Εβραίους της χώρας πως ζούσαν με ασφάλεια και πως η φυλή, το χρώμα, και τα δικαιώματα όλων των λαών στη Γερμανία διαφυλλάσσονταν.⁵⁵⁴ Το 1963, μολονότι είχε εν πολλοίς βελτιωθεί η εικόνα του στρατοπέδου, δεν υπήρχε, σύμφωνα με τον Υπουργό Εσωτερικών της Κάτω

⁵⁵¹ Barch Koblenz, B 106/108942, Der Oberbürgermeister der Stadt Darmstadt, Darmstadt, 1. September 1956, Herrn Professor Dr. Theodor Heuss.

⁵⁵² Barch Koblenz, B/122/2082, Auswärtiges Amt, an das Bundespräsidialamt Bonn, Bonn, 20. April 1959.

⁵⁵³ Barch Koblenz, B 157/ 1668, Bonn, 17. April 1959.

⁵⁵⁴ Barch Koblenz, B 106/108942, Bulletin des Presse und Informationsamtes der Bundesregierung, Bonn, 4. Februar 1960.

Σαξωνίας, καμία πληροφορία για τους νεαρούς επισκέπτες του στρατοπέδου σε μορφή γραφήματος ή λεζάντας σε φωτογραφίες και ενημερωτικού υλικού, σχετικά με το στρατόπεδο.⁵⁵⁵

Το 1970, ο πρόεδρος της ΟΔΓ Γκουστάβ Χάινεμαν ακολούθησε με τη δική του πολιτική ρητορική το παράδειγμα του Χόις, και αναφέρθηκε σχηματικά στα 50.000 θύματα Εβραίους, χριστιανούς, Πολωνούς, Ρώσους, Γάλλους και Γερμανούς, που πέθαναν στο στρατόπεδο μεταξύ 1943-1945, αλλά κατέληξε αυτοκριτικά αναφερόμενος στις ευθύνες της Γερμανίας.⁵⁵⁶ Η τελευταία δήλωσή του περί συλλογικής ευθύνης προκάλεσε αντιδράσεις σε μια συντηρητική μερίδα του γερμανικού λαού που αντέδρασε με επιστολές διαμαρτυρίας προς τον πρόεδρο. Η ομιλία του αντιμετωπίστηκε θετικά από τον τύπο της εποχής. Η μετέπειτα αναδίπλωση στις επίσημες πολιτικές της μνήμης της ΟΔΓ έχει να κάνει με την αναζωπύρωση του Ψυχρού Πολέμου και τα παιχνίδια στη διπλωματική σκακιέρα ενάντια στη μεγάλη εχθρό ΕΣΣΔ. Τη δεκαετία του '50 έχουμε την τάση της Kollektivschuld (συλλογική ευθύνη), και στην επόμενη δεκαετία παρατηρείται η συντηρητική στροφή της οριστικής απαλλαγής απ' το παρελθόν, στοιχεία που εμφανίζονται σε όλες τις επίσημες ομιλίες των προέδρων στο Μπέλσεν.

Μάουτχαουζεν

Το 1959 υπήρχε προβληματισμός στη Δυτική Γερμανία για την απουσία ενός αντιπροσωπευτικού μνημείου για τα θύματα στο Μάουτχαουζεν. Σύμφωνα με στατιστικές, στο στρατόπεδο έχασαν τη ζωή τους 200.000 άνθρωποι. Μάλιστα, στις επίσημες αναφορές των θανάτων βρίσκουμε και 3.700 Έλληνες. Μνημεία ήταν ήδη αφιερωμένα στα θύματα απ' τη Σοβιετική Ένωση, την Πολωνία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Γαλλία, την Ιταλία και την Τσεχοσλοβακία, εκπρόσωποι των οποίων στην ετήσια τελετή της 8^{ης} Μαΐου «δεν έχαναν ευκαιρία να εκμεταλλευτούν προπαγανδιστικά τη ημέρα για να επιτεθούν στο δυτικό κόσμο, και κυρίως στη Δυτική Γερμανία». Ως απάντηση στην απόπειρα κομμουνιστικής μονοπώλησης της μνήμης του

⁵⁵⁵ Barch Koblenz, B 106/108942, Der Niedersächsische Minister des Innern, Hannover, 27. September 1963, an den Herrn Bundesminister des Innern.

⁵⁵⁶ Barch Koblenz, B 122/6989, *The Bulletin*, April 14, 1970.

στρατοπέδου και της επιχείρησης «πολιτικής αγκιτάτσιας» από το SED, η αυστριακή κυβέρνηση με εκπροσώπους της, και με μη- κομμουνιστικούς συλλόγους, εναπέθεταν ετησίως στεφάνι στο μνημείο για τα θύματα «όλων των εθνών» στην πλατεία του προσκλητηρίου. Επιπρόσθετα, αξιοποιήθηκε το δορυφορικό στρατόπεδο του Μάουτχάουζεν Έμπενζε ως τόπος που συμβόλιζε την μη κομμουνιστική μνήμη, και ανεγέρθηκε μνημείο για τα θύματα απ' τη Γερμανία. Το κομμουνιστικό κόμμα SED, προφανώς ως ένδειξη διαμαρτυρίας, εναπόθεσε το 1959 ένα στεφάνι δίπλα στο στεφάνι της Δυτικής Γερμανίας, στο φιόγκο του οποίου αναγραφόταν: «Σε αυτούς που πολέμησαν με ασύγκριτο τρόπο το φασισμό και τον ιμπεριαλισμό. Αντιπροσωπεία της Κεντρικής Επιτροπής του Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας».⁵⁵⁷

Το 1967 η Ανατολική Γερμανία απέκτησε το δικό της μνημείο στο στρατόπεδο. Διπλωμάτες πρότειναν την αναθεώρηση της επίσημης στάσης και την ανέγερση μνημείου, σε συνεργασία με τις αυστριακές αρχές.⁵⁵⁸ Σε διαμαρτυρίες πολιτών για την απουσία μνημείου της Δυτικής Γερμανίας, το Υπουργείο Οικονομικών είχε το 1969 μια σαφή απάντηση: Οι υποχρεώσεις της Γερμανίας απέναντι στα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού είχαν εκπληρωθεί με την απονομή μεγάλων αποζημιώσεων, γεγονός σημαντικότερο απ' την ανέγερση ενός απλού μνημείου.⁶⁵⁵ Χρόνια μετά, το 1977, ακόμα ανταλλάσσονται ενδοϋπηρεσιακά έγγραφα για την αναγκαιότητα μνημειακής εκπροσώπησης της Δυτικής Γερμανίας στο Mauthausen, προκειμένου να προσπελαστεί η μοναδικότητα του μνημείου της Ανατολικής Γερμανίας. Το σχέδιο προσέκρουσε στις αντιρρήσεις του Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (Γερμανικός Σύλλογος Ανέγερσης Νεκροταφείων), που αντέτεινε πως ένα δεύτερο μνημείο δίπλα σε αυτό της Ανατολικής Γερμανίας θα έκανε κακή εντύπωση και δεν θα μπορούσε να συναγωνιστεί τη μεγαλοπρέπεια του ανατολικού μνημείου. Προτάθηκε εναλλακτικά η ανοικοδόμηση ενός Κέντρου Νεότητας στο στρατόπεδο, για τη φιλοξενία νέων από διάφορα μέρη της ΟΔΓ.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ PAAA, B86/1852, Konsulat der Bundesrepublik Deutschland an das Auswärtige Amt Bonn, Linz, 26. November 1959.

⁵⁵⁸ PAAA, B86/1852, Deutsches Konsulat Linz, an das Auswärtige Amt, Linz, 30. Juni 1971. ⁶⁵⁵ PAAA, B86/1852, der Bundesminister der Finanzen an das Auswärtige Amt, Bonn, 1. Dezember 1969.

⁵⁵⁹ PAAA, B86/1853, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland Wien an das Auswärtige Amt Bonn, Wien, 12. Juli 1977.

Το 1980 επανήλθε η συζήτηση και το Υπουργείο Οικονομικών σε πρώτη φάση δέχτηκε να χρηματοδοτήσει την ανέγερση ενός μνημείου με το ποσό των 300.000 μάρκων, με μοναδικό ενδοιασμό τη δημιουργία ενός προηγούμενου που θα άνοιγε το δρόμο για ανάλογες διεκδικήσεις.⁵⁶⁰ Παρόλα αυτά, το σχέδιο στην πορεία εγκαταλείφθηκε, διότι θεωρήθηκε πως τα χρήματα που δόθηκαν για τις αποζημιώσεις των θυμάτων υπερέβαιναν κατά πολύ τον κρατικό προϋπολογισμό. Συγκριτικά με τα χρήματα που έχει δώσει η Ανατολική Γερμανία για αποζημιώσεις, η ΟΔΓ θεωρούσε πως ήταν νικήτρια στις δέουσες εισφορές προς τα θύματα. Ήταν επομένως και θέμα γοήτρου και ανταγωνισμού, που δεν επέτρεπε την επισκίαση από ένα «ασήμαντο» μνημείο, αμφίβολων αποτελεσμάτων.⁵⁶¹ Επιπρόσθετα, τα περισσότερα από τα δεκαέξι εθνικά μνημεία στο Μάουτχαουζεν δεν ήταν αποτέλεσμα κρατικής χρηματοδότησης, αλλά ιδιωτικών πρωτοβουλιών, και έτσι θεωρήθηκε πως πρέπει να γίνει και με την περίπτωση του μνημείου της Δυτικής Γερμανίας. Στην περίπτωση που αυτό το σχέδιο υλοποιούνταν, θα αποτελούσε αιτία διαμαρτυριών από την Ανατολική Γερμανία, αλλά παραδόξως, και από εβραϊκούς συλλόγους, που ποτέ δεν ζήτησαν να ανεγερθεί ένα τέτοιο μνημείο και θα προτιμούσαν τα χρήματα αυτά να δίνονταν για άλλους σκοπούς, χρησιμότερους.⁵⁶²

Δεν ήταν μόνο η απουσία ενός μνημείου της ΟΔΓ, αλλά και η προφανώς ελλιπής μνεία των αντιφασιστών που έπεσαν θύματα του ναζισμού, κάτι που δημιουργούσε ενοχλήσεις σε αντιφασιστικούς συλλόγους.⁵⁶³ Το 1980 πάντως, αποκτά και η Ελλάδα το δικό της μνημείο στο στρατόπεδο. Η αντιπροσωπεία της Ανατολικής Γερμανίας στην ετήσια τελετή μνήμης το 1981, με πανώ ενάντια στον νεοναζισμό, συγκέντρωσε τα πυρά και τα σχόλια της ΟΔΓ, καθώς «ήταν τόσο φανερό η οργανωτική προπαρασκευή που υπερέβη εαυτόν και η επιθετική προπαγάνδα δυσανασχέτησε ακόμα και τους παρόντες πρώην κρατούμενους».⁵⁶⁴ Την επόμενη

⁵⁶⁰ PAAA, B86/1853, Bundeskanzleramt an den Leiter des Büros Staatssekretäre Alexander Graf, Bonn, 10. Oktober 1980.

⁵⁶¹ PAAA, B86/1853, Bonn, 20. Februar 1981, Herrn Staatssekretär, betr.: Deutsches Mahnmal für das ehemalige KZ Mauthausen.

⁵⁶² PAAA, B86/1853, Bonn, 3. Juli 1980, Herrn Staatssekretär mit dem Vorschlag der Weiterleitung an Herrn Staatsminister Dr. von Dohnanyi/ Büro Staatssekretäre, Bonn, 30.12.1980.

⁵⁶³ PAAA, B86/1853, Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, Bund der Antifaschisten an Herrn Bundeskanzler Helmut Schmidt, Offenbach, 9. Juni 1979.

⁵⁶⁴ PAAA, B86/1853, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland an das Auswärtige Amt, Wien, 20.5.1981.

χροινιά στο επίκεντρο της τελετής μνήμης τέθηκε ο «ανταγωνισμός των θυμάτων», καθώς ο εκπρόσωπος της Αυστρίας αναφέρθηκε στην ομιλία του στους «σιωπηλούς ήρωες» από την Αυστρία που βοήθησαν τους εκτοπισμένους, παραλείποντας να αναφερθεί στους Γερμανούς που ήταν, συγκριτικά με τους Αυστριακούς, περισσότεροι στο στρατόπεδο. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση απ' τη γερμανική πλευρά.⁵⁶⁵ Μολονότι οι συζητήσεις για το μνημείο ήταν ατελέσφορες, το 1983 εντελώς ξαφνικά ανεγέρθηκε επιτέλους το εθνικό μνημείο της ΟΔΓ στο Μάουτχαουζεν. Είχαν προηγηθεί οι διαμαρτυρίες του Συλλόγου Εκδιωχθέντων Ναζισμού προς τον πρόεδρο της ΟΔΓ για την απουσία ενός μνημείου, κάτι που ερχόταν σε αντίστιξη με τις πρακτικές των άλλων κρατών που εκπροσωπούνταν μνημειακά στο στρατόπεδο.⁵⁶⁶ Ο Σύλλογος έθιξε σε διαδοχικές επιστολές και την απουσία αποζημιώσεων στους αντιστασιακούς που δεν είχαν λάβει καμία τιμητική διάκριση από το κράτος, και καμία αναγνώριση για τον αντιφασιστικό τους αγώνα.⁵⁶⁷ Ακόμα και σχολικές τάξεις, μετά την επίσκεψή τους στο Μάουτχαουζεν, έστειλαν επιστολές διαμαρτυρίας στον πρόεδρο, για την ηχηρή απουσία εκπροσώπησης της ΟΔΓ στο στρατόπεδο.⁵⁶⁸

Μεγάλη Βρετανία: Η διαχείριση της μνήμης των στρατοπέδων

*“We'll meet again
Don't know where
Don't know when
But I know we'll meet again some sunny day”⁵⁶⁹*

Και στο άλλοτε αντίπαλο στρατόπεδο, αυτό της Μεγάλης Βρετανίας, προβληματίζει το ζήτημα της διαχείρισης της μνήμης των στρατοπέδων. Η μονοφασική αυτή μνήμη ενόχλησε τους Βρετανούς, που το 1970 διαμαρτυρήθηκαν

⁵⁶⁵ PAAA, B86/1854, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland an das Auswärtige Amt, Wien, 12. Mai 1982,

⁵⁶⁶ PAAA, B86/1854, Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, Bund der Antifaschisten Baden-Württemberg e.V., an den Bundespräsident Carl Carstens, 18.10.1982.

⁵⁶⁷ PAAA, B86/1854, Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, Bund der Antifaschisten Baden-Württemberg e.V., an das Auswärtige Amt Bonn, Sinzheim, 16.12.1982.

⁵⁶⁸ PAAA, B86/1854, Staatliche Realschule Oberasbach, Klasse 10b, an den Herrn Bundespräsidenten Prof. –Dr. Karl Carstens Bonn, Oberasbach, 29.11.1982.

⁵⁶⁹ Στίχοι ενός διάσημου πολεμικού τραγουδιού, “We will meet again”, στίχοι και μουσική Ross Parker και Hugh Charles.

στη Δυτ. Γερμανία για την ανυπαρξία ενός μνημείου για τους Βρετανούς πεσόντες του στρατοπέδου Νταχάου.⁵⁷⁰ Μάλιστα, προτάθηκε να δημιουργηθεί ένα μνημείο για τους Βρετανούς της S.O.E. (Special Operation Executive, βρετανική κατασκοπευτική υπηρεσία στις κατεχόμενες από τους Γερμανούς χώρες) που σκοτώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συνολικά, αλλά η πρόταση σκάλωσε σε διπλωματικά και γραφειοκρατικά κωλύματα.⁵⁷¹ Η βρετανική πρεσβεία στη Βόννη, σε εμπιστευτική επιστολή της προς τον Λονδίνο το 1970, τονίζει πως μεταπολεμικά η Βρετανία αποφάσισε να μην συμμετάσχει σε διεθνείς διαγωνισμούς για την ανέγερση μνημείων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Και αυτό κυρίως γιατί οι πεσόντες Βρετανοί τιμούνται σε τελετές στα βρετανικά-συμμαχικά νεκροταφεία. Αυτή η επιλογή ικανοποιούσε και την πλειονότητα των Βρετανών που επιθυμούσαν τη λήθη. Παρόλα αυτά ο επιστολογράφος αναφέρει πως στις τελετές μνήμης οι Γερμανοί δεν βλέπουν πουθενά αναφορές σε Βρετανούς, κάτι που πρέπει να προβληματίσει, κατά πόσον δηλαδή αυτή η ηθελημένη αποσιώπηση βοηθά την υστεροφημία της Βρετανίας και του ρόλου της στον πόλεμο. Προς στήριξη των επιχειρημάτων του ο συντάκτης αναφέρει την έκκληξη κάποιου Γερμανού κρατούμενου του Μπούχενβαλντ, που το επισκέφτηκε στην 25^η επέτειο της απελευθέρωσης και σοκαρίστηκε από την απουσία βρετανικής εκπροσώπησης. Ο επιστολογράφος απάντησε στον επιζώντα πως η απουσία βρετανικής εκπροσώπησης ασφαλώς ήταν ένα λυπηρό γεγονός, όμως διατηρούσε επιφυλάξεις για το αν οι Βρετανοί γνωρίζουν για αυτές τις τελετές μνήμης ούτως ή άλλως. Κλείνει την επιστολή του με μια προτροπή να σταλούν εκπρόσωποι της χώρας στα στρατόπεδα για να διαπιστώσουν την κατάσταση και να προτείνουν λύσεις, πριν φύγουν απ' την υπηρεσία και οι τελευταίοι ενήμεροι.⁵⁷²

Αυτή η ελλιπής εκπροσώπηση της βρετανικής μνήμης στα στρατόπεδα, παρακίνησε τον αδελφό μιας γυναίκας που εκτελέστηκε στο Ντάχαου να ζητήσει από τον Βρετανό πρέσβη στη Βόννη να παρευρεθεί στην ετήσια τελετή και να προσφέρει εκ μέρους της κυβέρνησής του μια αναμνηστική πλάκα για την αδελφή του στο μουσείο του Ντάχαου. Μια τέτοια χειρονομία θα ενδυνάμωνε και την βρετανική

⁵⁷⁰ National Archives London (NA), FCO 33/968, William Wilson, 19th February 1970.

⁵⁷¹ NA, FCO 33/1064, Foreign and Commonwealth Office, London, 23 December 1970.

⁵⁷² NA, FCO 33/1064, British Embassy Bonn, 19 November 1970.

εκπροσώπηση στο στρατόπεδο.⁵⁷³ Σε άλλο έγγραφο αιτιολογείται η εκκωφαντική βρετανική απουσία, «το τελευταίο πράγμα που ήθελαν ήταν να ανταγωνιστούν τους Γερμανούς στην τωρινή φάση των δύσκολων διαπραγματεύσεων για την είσοδο της Βρετανίας στην ευρωπαϊκή κοινότητα».⁵⁷⁴

Στις μεμονωμένες πιέσεις παραγόντων για ένταση των προσπαθειών για την μουσειοποίηση του αρχαιότερου ναζιστικού στρατοπέδου, που βρισκόταν σε πολύ άσχημη κατάσταση, οι Βρετανοί αξιωματούχοι αντέτειναν το επιχείρημα πως «στην τωρινή φάση θα ήταν αντιπαραγωγική κάθε πίεση από συμμαχική πλευρά για έμπρακτη αναγνώριση της γερμανικής ενοχής», ειδικά εφόσον λίγοι μόνο Βρετανοί θανατώθηκαν στο Ντάχαου.⁵⁷⁵ Αλλά ακόμη και η τοποθέτηση μιας αναμνηστικής πλάκας στο ναζιστικό κολαστήριο για τα εκάστοτε βρετανικά θύματα ήταν ασύμφορο σύμφωνα με το Foreign Office, εφόσον τα στρατόπεδα ήταν πολλά, και οι συγγενείς των θυμάτων θα πίεζαν για την κάλυψη ταξιδιωτικών εξόδων για τις ετήσιες τελετές μνήμης.⁵⁷⁶ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της βρετανικής πρεσβείας στη Βόννη, σε ενδεχόμενη πίεση προς την ΟΔΓ για μουσειοποίηση του Ντάχαου, οι Γερμανοί θα αντιδρούσαν ψυχρά, κάτι που αξιωματούχος της ΟΔΓ υπαινισσόταν σε συνάδελφό του. Μάλιστα τον συμβούλεψε ρητά να μην προέβαινε η κυβέρνησή του σε ένα τέτοιο διάβημα.⁵⁷⁷ Είναι πλέον φανερό πως οι ψυχροπολεμικές ισορροπίες επέβαλαν την αποκατάσταση των σχέσεων με τον πρώην εχθρό και την αξιοποίησή του ως ανάχωμα ενάντια στην επίκαιρη απειλή που η ΕΣΣΔ αποτελούσε.

Το 1973, το Foreign Office σκεφτόταν σοβαρά το ενδεχόμενο να συμπεριλάβει στην αγγλογερμανική συμφωνία του 1956 (για τα συμμαχικά νεκροταφεία και μνημεία) και το Ντάχαου ως μνημονικό τόπο, κάτι δύσκολο εφόσον το Ντάχαου λειτουργούσε ως στρατόπεδο από το 1933 και δεν γινόταν να

⁵⁷³ NA, FCO 33/1064, επιστολή του Hidayat Inayat Khan προς την βρετανική πρεσβεία στη Γερμανία, 30 June 1970.

⁵⁷⁴ NA, FCO 33/1064, Mr. Drinkall, 30 October 1970.

⁵⁷⁵ Μάλιστα σε επιστολή της η βρετανική πρεσβεία στη Βόννη αναφέρει πως συνολικά μόνο 30 Βρετανοί της SOE σκοτώθηκαν σε γερμανικά στρατόπεδα. NA, FCO 33/1444, British Embassy Bonn προς Foreign and Commonwealth Office, 15 March 1971.

⁵⁷⁶ NA, FCO 33/1444, Foreign and Commonwealth Office London προς βρετανική πρεσβεία Βόννης, Concentration Camp Memorials, 1 March 1971.

⁵⁷⁷ NA, FCO 33/2194, βρετανική πρεσβεία Βόννης προς Western European Department, θέμα Dachau Concentration Camp, 30 August 1973.

συμπεριληφθεί στην συμφωνία.⁵⁷⁸ Δύο χρόνια πριν, είχε υπογραφεί μια ανάλογη γερμανογαλλική συμφωνία, σύμφωνα με την οποία η ΟΔΓ αναλάμβανε να διατηρήσει στην υπάρχουσα κατάσταση τους τόπους μνήμης και τα κοιμητήρια των θυμάτων των στρατοπέδων, να αναγείρει αναμνηστικές πλάκες και να διατηρήσει τα συμμαχικά και γερμανικά μνημεία για τη μνήμη των θυμάτων. Μάλιστα στη συμφωνία περιλαμβανόταν και η προστασία του Ντάχαου, συμπεριλαμβανομένης και της ανέγερσης μνημείου για τα θύματα εκ Γαλλίας, με έξοδα της ΟΔΓ. Το 1971, σε ειδική συμφωνία του κρατιδίου της Βαυαρίας και της Διεθνούς Επιτροπής του Ντάχαου, συγκεκριμενοποιήθηκαν οι περιοχές εκείνες στο στρατόπεδο που έχρηζαν άμεσης συντήρησης, όπως το διοικητικό μπλοκ, κάποια άλλα μπλοκ, όπως το μπλοκ 32, η εκκλησία, μνημεία που είχαν ανεγερθεί στη βόρεια πλευρά του λάγκερ, το κρεματόριο και η περίμετρος του Ντάχαου.⁵⁷⁹

Το 1968, η κυβέρνηση του Μονάχου, αρνήθηκε να συνδράμει στην διεθνή έκκληση για την συγκέντρωση χρημάτων για τη συντήρηση του Ντάχαου.⁵⁸⁰ Στις επίμονες εκκλήσεις ενός ανώτερου Ολλανδού αξιωματούχου για την σύμπραξη της Βρετανίας με τις άλλες χώρες για την άσκηση πίεσης προς την ΟΔΓ για άμεση συντήρηση και ανάδειξη του στρατοπέδου, το Foreign Office απαντούσε πως δεν είχε επίσημο *locus standi* για να αναμειχθεί στο ζήτημα.⁵⁸¹ Η στάση του Λονδίνου αποδεικνύει πως συχνά οι πολιτικές σκοπιμότητες απαιτούν την παραίτηση από άλλα σημαντικά ζητήματα ή τη σιωπηλή συνενοχή. Ενδεχόμενη βρετανική άσκηση πίεσης «θα προκαλούσε την προσβολή της ΟΔΓ», γεγονός που προφανώς θα διατάρασσε τις εύθραυστες ισορροπίες της ψυχροπολεμικής περιόδου. Δύο δεκαετίες μετά τον πόλεμο οι άλλοτε εχθροί συνασπίζονταν. Πάντως το 1973 το Ντάχαου, με πρωτοβουλία της Διεθνούς Επιτροπής Ντάχαου στην οποία εκπροσωπούσαν είκοσι

⁵⁷⁸ NA, FCO 33/2194, Foreign and Commonwealth Office London προς Airey Neave House of Commons, 14 September 1973.

⁵⁷⁹ NA, FCO 33/2194, βρετανική πρεσβεία Βόννης προς Western European Department, θέμα Dachau Concentration Camp, 30 August 1973.

⁵⁸⁰ NA, FCO 33/1064, βρετανική πρεσβεία στη Βόννη προς Foreign and Commonwealth Office London και προς Chancellor of the Duchy of Lancaster, 19 August 1970.

⁵⁸¹ NA, FCO 33/1444, Foreign and Commonwealth Office London προς H.J. de Koster, Γραμματέα Εξωτερικών Υποθέσεων, 1 June 1971. Ο de Koster ήταν και μέλος της ολλανδικής αντίστασης στη διάρκεια του πολέμου. Ενέτεινε τις προσπάθειές του προς την κατεύθυνση της μουσειοποίησης του Ντάχαου προτείνοντας να ενταχθεί στην υπάρχουσα γαλλογερμανική σύμβαση για την διατήρηση των μνημείων και το Ντάχαου.

κράτη, είχε μουσειοποιηθεί, ενώ εντός του στρατοπέδου ανεγέρθηκαν μία προτεσταντική και μία καθολική εκκλησία.

Περιπτώσεις «ξεχασμένων» στρατοπέδων και η αντιστροφή της αρνητικής αύρας πολλών «επάρτων» τόπων μνήμης

Η Σάρον Μακντόναλντ ονόμασε «δύσκολη κληρονομιά» τη μουσειοποίηση αμφισβητούμενων ιστοριών και των θεματικών «δύσκολης ιστορίας», όπως είναι η ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.⁵⁸² Είναι δύσκολη η ανάδειξη αυτών των πτυχών γιατί διαγράφουν τις θετικές αυτό-εικόνες που οι λαοί έχουν σχηματίσει για το παρελθόν τους και αυτό συνεπάγεται την ανάδυση κατακερματισμένων ή φθισικών μνημών. Η μετατροπή της αφηρημένης μνήμης σε κυριολεκτική, δηλαδή η ανάδειξη μιας συγκεκριμένης μνήμης που παράγεται μέσω των μνημείων και των μουσείων, είναι μια τραχιά διαδικασία που προϋποθέτει την αμφισβήτηση, αν όχι το τέλος των ηρωικών εθνικών αφηγημάτων.

Η μουσειοποίηση των κολαστηρίων αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση «δύσκολης κληρονομιάς». Οι περιπτώσεις των στρατοπέδων συγκέντρωσης Ferramonti, Rab (ιταλικό στρατόπεδο, αλλά και νησί της Κροατίας) και Gonars στη γειτονική Ιταλία, με το πρώτο να καταστρέφεται ολοσχερώς το 1945 και τα υπόλοιπα δύο να αποκτούν το 1955 και 1973 αντίστοιχα μνημεία στα εδάφη τους, μας επιτρέπουν αναγωγές και συγκρίσεις λόγω της έστω και καθυστερημένης προσπάθειας επαναδιαπραγμάτευσης του παρελθόντος, ιδιαίτερα εάν λάβουμε υπόψη πως η Ιταλία ακολούθησε παρόμοιες πολιτικές διαχείρισης της μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.⁵⁸³

⁵⁸² Sharon Macdonald, «Ερμηνεύοντας τη δύσκολη κληρονομιά», Τετράδια Μουσειολογίας, τεύχος 7/2010, σ. 14-16. Υπάρχουν ακόμα οι όροι «παράφωνα κληρονομιά», «κληρονομιά της φρίκης», «αρνητική κληρονομιά».

⁵⁸³ Υπήρχαν δύο τύποι στρατοπέδων συγκέντρωσης στην Ιταλία, αυτά με σκοπούς καταστολής των αντιδράσεων (“scopi repressivi”) και τα στρατόπεδα για σκοπούς προστασίας (“a scopo protettivo”). Το Ferramonti στην Καλαβρία ήταν το μεγαλύτερο ιταλικό στρατόπεδο και έχουν διασωθεί πολλά αρχεία. Απελευθερώθηκε το 1943. Το στρατόπεδο Kampor στο νησί κροατικό Rab και το Gonars χτίστηκαν το 1942. Στο Rab βρίσκονται πάνω από 1.200 τάφοι και ήταν το χειρότερο στρατόπεδο για Σλάβους, αλλά και για Εβραίους, με πολλούς να πεθαίνουν κυριολεκτικά από πείνα. Σύμφωνα με γιουγκοσλάβους διπλωμάτες «Το Rab ήταν πραγματική κόλαση, που διοικούσαν όχι από αληθινούς ανθρώπους, αλλά από βαμπίρ». Βλ. James Walston, “History and Memory of the Italian Concentration

Στην Ολλανδία, λίγα χιλιόμετρα έξω από τη Χάγη, το σημαντικό μεν, σχεδόν άγνωστο δε στρατόπεδο Amersfoort που λειτουργούσε υπό τη διοίκηση της SD, είχε την ίδια χρήση με το Χαϊδάρι και μετά την απελευθέρωση μετατράπηκε σε αστυνομική ακαδημία με αποτέλεσμα την καταστροφή των εγκαταστάσεών του.

Παρόλα αυτά, το 2003 δημιουργήθηκε μουσείο και ο χώρος απελευθερώθηκε για να μετατραπεί σε τόπο μνήμης.⁵⁸⁴ Ακόμα και το Westerbork, εμβληματικό ολλανδικό στρατόπεδο, άργησε να μνημειοποιηθεί, γιατί κύριος μνημονικός τόπος του πολέμου ήταν το Άμστερνταμ και το σπίτι της Άννας Φρανκ.⁵⁸⁵ Μάλιστα, μεταπολεμικά το Westerbork χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κράτησης των δοσιλόγων, τη δεκαετία του '50 και μέχρι το '70 μετονομάστηκε σε Kamp Schattenberg και στέγαζε πρόσφυγεςδοσίλογους από τα νησιά Maluku της άλλοτε ολλανδικής Ινδονησίας, τη δεκαετία του '70 καταστράφηκε ολοσχερώς, και έπειτα ανακατασκευάστηκε. Μόλις το 1983 λειτούργησε στο Westerbork μουσείο και έγινε η ανακατασκευή μέρους των κτισμάτων.⁵⁸⁶ Το στρατόπεδο Vught απέκτησε μνημείο το 1990 και το 2002 έγινε επανακατασκευή του με σκοπό την ανάμνηση της δίωξης των Εβραίων και των άλλων πληθυσμιακών ομάδων, που με το αρχικό μνημείο δεν ήταν εμφανής.⁵⁸⁷

Στο στρατόπεδο εξόντωσης Σόμπιμπορ της Πολωνίας περίπου 250.000 Εβραίοι βρήκαν το θάνατο, αλλά το μουσείο έκλεισε το 2011 λόγω έλλειψης χρηματοδότησης από το κράτος που απευθύνθηκε στη Γερμανία για κονδύλια. Το Σόμπιμπορ απασχόλησε εκτενώς τα μέσα ενημέρωσης λόγω της δίκης του διαβόητου

Camps”, *The Historical Journal*, vol. 40, no. 1, Mar. 1997, σ. 178. Το Gonars το 1943 καταστράφηκε ολοσχερώς και τα υλικά του χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή γειτονικού παιδικού σταθμού .

⁵⁸⁴ Στην Ολλανδία υπήρχαν χιλιάδες στρατόπεδα, τουλάχιστον 17 διαφορετικών κατηγοριών. Το Amersfoort, όπως και το Westerbork στο οποίο κρατήθηκε η Άννα Φρανκ, είναι σήμερα τα δύο πιο γνωστά ολλανδικά στρατόπεδα. Στο Amersfoort κρατήθηκαν κυρίως μέλη της ολλανδικής αντίστασης και Εβραίοι. Λειτούργησε από το 1940 έως το 1945 με καταγεγραμμένους 37.000 κρατούμενους. Βλ. *Kamp Amersfoort*, κατάλογος μουσείου. Το λάγκερ αυτό ήταν γνωστό για τις άθλιες συνθήκες υγιεινής, την ελλιπή φαρμακευτική περίθαλψη, ενώ την πρώτη περίοδο λειτουργίας του έως το 1943 ήταν στην κυριολεξία ένα λάγκερ πείνας, καθώς οι κρατούμενοι υποσιτίζονταν.

⁵⁸⁵ Για την Άννα Φρανκ και τη μετατροπή της σε «αγιογραφία της ολλανδικής αθωότητας» βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι...* ό.π. σ. 242-244. Παρότι η άτυχη αυτή κοπέλα δεν είχε καν την ολλανδική υπηκοότητα, το μαρτύριό της μετατράπηκε σε μέσο «θωπείας της εθνικής υπερηφάνειας», συγκαλύπτοντας έτσι πως ντόπιοι καταδότες- απ’ τους πολλούς, καθώς οι Ολλανδοί ένοπλοι εθελοντές των ΕςΕς ήταν ίσοι σε αριθμό με τα αναγνωρισμένα μέλη της ολλανδικής αντίστασης- την έστειλαν στο Άουσβιτς για 7,5 φιορίνια το κεφάλι.

⁵⁸⁶ Τη δεκαετία του '50 και του '60 στην Ολλανδία επικρατούσε η απόλυτη αποσιώπηση των μνημονικών ιχνών, και κατ’ επέκταση καμία προσπάθεια μνημειοποίησης των τριών βασικών στρατοπέδων (Amersfoort, Westerbork, Vught). Βλ. Roel Hijink, *Memorial, place and memory. The monumentalisation of the German camps in the Netherlands*, αδημοσίευτη διατριβή.

⁵⁸⁷ Roel Hijink... ό.π.

φρουρού του κολαστηρίου John Demjanjuk. Σύμφωνα με τον διευθυντή του μουσείου είναι αδιανόητο η μνημονική κουλτούρα (Erinnerungskultur) να βρίσκεται «σε αναγκαστικό διάλειμμα» και αυτό είναι επίσης ευθύνη της Γερμανίας που δεν χρηματοδοτεί τα δικά της πρώην στρατόπεδα-μουσεία.⁵⁸⁸

Στην Αυστρία το ζήτημα της καταναγκαστικής εργασίας δεν έχει μελετηθεί εκτενώς από την αυστριακή ιστοριογραφία, με αποτέλεσμα οι τόποι μνήμης που σχετίζονται με την εβραϊκή εκτόπιση να μην έχουν μνημειοποιηθεί. Ενδεικτικά είναι τα παραδείγματα των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας Doppl και Sandhof που παρόλη τη σημασία τους δεν έχουν διασωθεί.⁵⁸⁹ Ακόμη και στη Γερμανία υπάρχουν περιπτώσεις ελλιπών ή ανύπαρκτων μουσειοποιήσεων. Η περίπτωση του στρατοπέδου Hinzert, στα σύνορα με το Λουξεμβούργο, που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1939, είναι αρκετά ενδιαφέρουσα. Το 1940 μετατράπηκε σε «ειδικό στρατόπεδο» των SS (SS-Sonderlager). Από το 1942 μέχρι το 1945 ήταν κυρίως στρατόπεδο της Γκεστάπο όπου περισσότεροι από 1.600 πολίτες του Λουξεμβούργου και των γύρω περιοχών φυλακίστηκαν. Θεωρούνταν επίσημο θυγατρικό στρατόπεδο του Buchenwald από τον Ιανουάριο του 1945 και μέχρι την απελευθέρωση το Μάιο.⁵⁹⁰

Στο Hinzert υπήρχαν ειδικοί χώροι κράτησης για τους κρατούμενους του σχεδίου Nacht und Nebel (Νύχτα και Ομίχλη), δηλαδή των πολιτικών αντιπάλων που συλλαμβάνονταν και έκτοτε χάνονταν σκόπιμα τα ίχνη τους. Το σχέδιο αυτό ήταν ένα ισχυρό εργαλείο τρόμου που εφαρμόστηκε από τον στρατάρχη Βίλχεμ Κάιτελ, επικεφαλής του Oberkommando der Wehrmacht (OKW), μετά από εντολή του ίδιου του Χίτλερ. Στο χώρο υπήρχε μόνο ένα μικρό νεκροταφείο για να θυμίζει πως ο χώρος ήταν στρατόπεδο συγκέντρωσης, καθώς και (από το 1986) ένα σεμνό μνημείο με δίγλωσση επιγραφή, στα λατινικά και γερμανικά, αφιερωμένο «στην ανθρωπιά, ειρήνη και δικαιοσύνη». Πριν από δέκα χρόνια αποφασίστηκε η μνημειοποίηση του

⁵⁸⁸ <http://www.tagesspiegel.de/politik/das-vergessene-lager/4289360.html> (18/6/2011).

⁵⁸⁹ Τον Αύγουστο του 1938 ιδρύθηκε η «Κεντρική Υπηρεσία για την εβραϊκή εκτόπιση» στη Βιέννη και διοικήθηκε αρχικά από τον Adolf Eichmann και αργότερα από τον Alois Brunner. Ακολούθησε η δημιουργία των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας. Το Doppl λειτούργησε το 1940. Η εργασία τους καλοκαιρινούς μήνες ξεκινούσε στις 6.45. Το Σεπτέμβρη του 1940 το στρατόπεδο είχε γύρω στους 80 άνδρες, και το Μάη του 1941 70. Το Sandhof είχε στις αρχές της λειτουργίας του, τον Απρίλιο του 1940, 49 άνδρες, και το Μάιο του 1942 27. Βλ. Gabriele Anderl, “Zwangsarbeit, jüdische ‘Auswanderung’ und Deportation in Österreich. Geschichte der SS-Lager Doppl und Sandhof sowie der Wiener Leergutsammelstelle“, *Neue Zürcher Zeitung*, 31/8/1999, σ. 39-40.

⁵⁹⁰ Barbara Distel, “Hinzert”, στο: Wolfgang Benz, Hermann Graml, Hermann Weiss (Επιμ.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1998, σ. 511.

Hinzert και πραγματοποιήθηκε διαγωνισμός. Το 2005 δημιουργήθηκε κέντρο πληροφόρησης με έκθεση, αίθουσα σεμιναρίων και ένα μνημείο. Οι επισκέπτες στο απόκεντρο αυτό μέρος φτάνουν τους 400-500 το χρόνο.

Μπορεί η καθυστερημένη μνημειοποίηση του Hinzert να αποδίδεται ενδεχομένως στον «ελάσσονα» ρόλο του ως στρατόπεδο-δορυφόρος, αλλά το Neuengamme κοντά στο Αμβούργο, το μεγαλύτερο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη ΒΔ Γερμανία, έχει τη δική του διαδικασία μνημειοποίησης. Με το τέλος του πολέμου οι βρετανικές δυνάμεις κατοχής εγκατέστησαν ένα στρατόπεδο κράτησης στους χώρους του παλιού στρατοπέδου. Από το 1948, οι αρχές του Αμβούργου δημιούργησαν στο Neuengamme δύο φυλακές. Στις 4 Δεκεμβρίου 1964 το Neuengamme απέκτησε μνημείο αλλά, σύμφωνα με τον Σύλλογο Πρώην Κρατουμένων του στρατοπέδου, αυτό το τόσο σημαντικό γεγονός δεν καλύφθηκε απ' τον τύπο όσο θα έπρεπε.⁵⁹¹

Το 1980 ένας σύλλογος Σίντι οργάνωσε απεργία πείνας δύο βδομάδων στο στρατόπεδο διεκδικώντας αποζημιώσεις για τους συγγενείς των θυμάτων. Το 1981 προστέθηκε ένα κτίριο για εκθέσεις, που επεκτάθηκε ύστερα από το οριστικό κλείσιμο της πρώτης φυλακής το 2003. Στα μέσα του 1980 τοποθετήθηκαν οι πρώτες αναμνηστικές πλάκες στο χώρο, παρόλο που ο τομέας του κυρίως στρατοπέδου δεν ήταν ανοιχτός στο κοινό.⁵⁹² Το 1989 ο Σύλλογος Σίντι και Ρομά κατέλαβε το στρατόπεδο ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τον αποκλεισμό τους από τις μουσειακές του εκθέσεις. Το 1993 επανέλαβε αυτή τη συμβολική πράξη.⁵⁹³ Το 2006 έκλεισε και η δεύτερη φυλακή. Μέχρι τότε λοιπόν το Neuengamme δεν είχε καμιά θέση στη δημόσια μνήμη.⁵⁹⁴ Ο Βόλφγκανγκ Μπεντς αναφέρει πως ως μέλος της επιτροπής για την απομάκρυνση των φυλακών στα τέλη της δεκαετίας του '80 αντιμετώπισε πολλές

⁵⁹¹ Bundesarchiv Koblenz (Barch Koblenz), B 106/104123, Arbeitsausschuss der Organisationen ehemals Verfolgter in Hamburg, Hamburg, den 11.1.1965, herrn Bundesminister des Inneren Hermann Höcherl.

⁵⁹² Πληροφορίες από τον οδηγό του στρατοπέδου και τις λεζάντες της έκθεσης στο λάγκερ.

⁵⁹³ Oliver von Wrochem, Lars Jockheck (Επιμ.), *Das KZ Neuengamme und seine Außenlager. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerung, Bildung*, Metropol, Berlin 2010, σ. 164-165.

⁵⁹⁴ Το Neuengamme δημιουργήθηκε το 1938. Επίσημες καταγραφές του στρατοπέδου αναφέρουν περισσότερους από 80.000 άντρες και 13.000 γυναίκες που κρατήθηκαν εκεί από την αρχή ως το τέλος του πολέμου. Κυρίως ήταν στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας. Τουλάχιστον 42.900 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στο Neuengamme, στα στρατόπεδα-δορυφόρους του και στις πορείες θανάτου στο τέλος του πολέμου. Σήμερα το μουσείο διαθέτει δύο αρχεία και μία βιβλιοθήκη. Πληροφορίες από <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/index.php?id=985> (30/5/10).

δυσκολίες και ουσιαστικά περίμενε για πέντε χρόνια την απόφαση των αρχών του Αμβούργου για την τύχη του στρατοπέδου.⁵⁹⁵ Μέχρι σήμερα το στρατόπεδο, παρόλο που βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα έξω από το Αμβούργο, δεν προσελκύει αρκετούς επισκέπτες. Ωστόσο, το 2004 επισκέφτηκε τον χώρο κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία απ' την Ελλάδα, μιας και το Μάιο του 1944 είχαν μεταφερθεί στο Neuengamme σχεδόν 1.600 Έλληνες αντιστασιακοί ή συλληφθέντες από μπλόκα, για καταναγκαστικά έργα. Εκατοντάδες θα αφήσουν την τελευταία τους πνοή από τις κακουχίες και -κυρίως- από συμμαχικούς βομβαρδισμούς κατά την εκκένωση στις 3/5/1945.⁶⁹³

Ευνόητο, ή έστω πιο «ευκολοχώνευτο» μετά από το παράδειγμα του Neuengamme, είναι το θλιβερό γεγονός της εγκατάλειψης «δευτερευόντων» στρατοπέδων. Μόλις το Νοέμβριο του 2010 αποφασίστηκε από την επιτροπή του Ράβενσμπρουκ να συντηρηθεί το παρακείμενο στρατόπεδο κράτησης νεαρών «επικίνδυνων» (σεξουαλικά, κοινωνικά και πολιτικά) κοριτσιών Uckermark, λόγω της επερχόμενης κατάρρευσης από την παραμέληση. Η διευθύντρια του Ράβενσμπρουκ θεωρεί αυτή την επιχείρηση πολυέξοδη και χρονοβόρα, ειδικά όσον αφορά την ανακαίνιση ενός ολόκληρου κτιρίου «γκαράζ» στο Uckermark για τα τεθωρακισμένα του σοβιετικού στρατού, όπου ήδη έχει προχωρήσει η διάβρωση του σκυροδέματος.⁵⁹⁶

Πρόσφατα μουσειοποιήθηκε το εργοστάσιο Torf& Söhne στην Ερφούρτη της Γερμανίας, υπεύθυνο για την τεχνική οργάνωση του τρόμου, την κατασκευή των κρεματορίων στο Άουσβιτς, και τα εγκαίνια της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν την Ημέρα Μνήμης των Εβραίων θυμάτων του Ολοκαυτώματος στις 27 Ιανουαρίου 2011.⁵⁹⁷ Το σωφρονιστικό στρατόπεδο εργασίας Nordmark έξω από το Κίελο της Γερμανίας είχε μετά το 1945 την ίδια τύχη με άλλα στρατόπεδα που φιλοξένησαν

⁵⁹⁵ Συνάντηση στο Κέντρο για την Έρευνα του Αντισημιτισμού στο Βερολίνο τον Απρίλιο του 2010.

⁶⁹³ Παντελής Παντελούρης, *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, 13/12/1998.

⁵⁹⁶ <http://www.maerkischeallgemeine.de/cms/beitrag/11934553/61129/Mit-dem-JugendschutzlagerUckermark-wird-ein-weiterer-Ort.html?print=J> (20/11/10).

⁵⁹⁷ Οι υπεύθυνοι του εργοστασίου φυσικά ήταν ενήμεροι για τον προορισμό των φούρνων που κατασκεύαζαν. Μάλιστα ο μηχανικός Fritz Sander είχε το “copyright” της ιδέας για τη συνεχή καύση σωμάτων στο κρεματοριο με «μαζική παραγωγή». Μετά τον πόλεμο το εργοστάσιο μετατράπηκε σε ζυθοποιία και αποθήκη και μέχρι το 1994 η ιστορία του ήταν άγνωστη ακόμα και στους κατοίκους της Ερφούρτης. Τότε ο δισέγγονος του ιδρυτή της φίρμας Torf μίλησε δημόσια για την παλαιά χρήση του κτιρίου και υποσχέθηκε αποζημιώσεις στους συγγενείς των θυμάτων και τη δημιουργία ενός

ξεριζωμένους του πολέμου (displaced persons). Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 βρέθηκε ένας μαζικός τάφος με 41 σκελετούς και άρχισε να γίνεται το λάγκερ κομμάτι της δημόσιας ιστορίας. Παρόλα αυτά, λίγα χρόνια αργότερα τα τελευταία παραπήγματα που είχαν απομείνει μετατράπηκαν σε σούπερ μάρκετ, γήπεδο τένις και ποδοσφαίρου. Στις 17 Ιουνίου του 1971, την εθνική εορτή για τη γερμανική ενότητα, όπως είχε καθιερωθεί να ονομάζεται μέχρι την επανένωση των δύο Γερμανιών η επέτειος της λαϊκής εξέγερσης ενάντια στο σοβιετικό καθεστώς το 1953, τοποθετήθηκε μια πλάκα σε μη ορατό σημείο, χωρίς επιγραφή, που με τον καιρό καλύφθηκε από τους θάμνους. Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας ξεκίνησαν συζητήσεις από τους Πρασίνους και το θέμα εγγράφηκε στην τοπική πολιτιστική πολιτική. Το Μάιο του 1985 τοποθετήθηκε μια δεύτερη αναμνηστήρια πλάκα και το 2003 μια τρίτη με λεπτομέρειες για την ιστορία του λάγκερ.⁵⁹⁸

Εκτός των στρατοπέδων, των φυλακών και χώρων κράτησης (όπως τα γκέτο), ίσως μία νέα κατηγορία εντάσσεται στην «ατζέντα» των μνημειοποιήσεων, οι χώροι στους οποίους σχεδιάστηκε η γενοκτονία. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της κατηγορίας είναι η Βίλα στη λίμνη Βάνζεε, σε ειδυλλιακό προάστιο του Βερολίνου, στην οποία πραγματοποιήθηκε η περιβόητη Διάσκεψη στις 20 Ιανουαρίου 1942. Στο στρογγυλό τραπέζι της Βίλας Βάνζεε κάθισαν 15 αξιωματούχοι του καθεστώτος, κυρίως των διαφόρων υπηρεσιών, αλλά και των υπουργείων Εξωτερικών και Εσωτερικών, με πιο γνωστούς τους Άιχμαν και Χάιντριχ. Αντίθετα με τη συχνά διατυπωθείσα άποψη, δεν αποφασίστηκε τότε η γενοκτονία των Εβραίων, που είχε ήδη ξεκινήσει με τα Gaswagen (φορτηγά αερίων) το καλοκαίρι του 1940, αλλά και με τα Einsatzgruppen, μονάδες δηλαδή της SD (υπηρεσία ασφαλείας των SS) που από το 1939 διέπρατταν στην Πολωνία μαζικές σφαγές κυρίως των Εβραίων. Ο Άιχμαν συνέταξε το Πρωτόκολλο που περιγράφει με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες το σχέδιο για την «Τελική Λύση», την εξόντωση δηλαδή των Εβραίων της Ευρώπης. Την αυθεντικότητα των εγγράφων της

πολιτιστικού κέντρου για τους νέους στο πρώην εργοστάσιο. Το 2002 τα σχέδια διακόπηκαν λόγω της κατάληψης του κτιρίου από νεαρούς που επιθυμούσαν να δημιουργήσουν σε αυτό ένα αυτόνομο πολιτιστικό κέντρο. Το 2011 το νέο μουσείο ήταν έτοιμο. Βλ.

<http://www.taz.de/1/politik/deutschland/artikel/1/die-ofenbauer-von-auschwitz-1/> και το site του εργοστασίου <http://www.topfundsoehne.de/cms-www/index.php?id=94&l=1> (28/1/11).

⁵⁹⁸ Detlef Korte, „Vorstufe zum KZ: Das „Arbeitserziehungslager Nordmark“ in Kiel (1944/45)“, στο: Wolfgang Benz, Barbara Distel (Επιμ.), *Dachauer Hefte, Die vergessenen Lager*, Heft 5, November 1989, s. 14.

Διάσκεψης, αλλά και τη σημασία τους στην επίλυση του «εβραϊκού ζητήματος» έχουν αμφισβητήσει οι ρεβιζιονιστές ιστορικοί. Η Βίλα από το 1992 είναι μουσείο με αρχείο και πλούσιες συλλογές. Στο ισόγειο η μόνιμη έκθεση «Η Διάσκεψη Βάνζεε και η γενοκτονία των ευρωπαϊών Εβραίων» ενημερώνει τους επισκέπτες για την άρτια γραφειοκρατική οργάνωση της Σοά. Στον πρώτο όροφο βρίσκεται η Βιβλιοθήκη Josef Wulf με πλούσιο υλικό για τη Σοά και τον αντισημιτισμό. Το στοιχείο που εντυπωσιάζει είναι η παραδοξότητα της θέσης της βίλας. Το τοπίο είναι εκπληκτικό και η λίμνη δίπλα ακριβώς στο μέγαρο επιτείνει στη δημιουργία μιας εύλογης αμηχανίας.⁵⁹⁹

Ένας άλλος τόπος στον οποίο σχεδιάστηκε η γενοκτονία μεταξύ των υψηλών αξιωματούχων του Ράιχ ήταν το αλπικό εξοχικό του Χίτλερ, το Berghof στο Obersalzberg, κεντρικό σημείο στην τοπογραφία της μεταμνήμης του Ολοκαυτώματος, που σταδιακά εξελίχθηκε σε «μικρή καγκελαρία». Γνωστή είναι η επίσκεψη του βρετανού πρωθυπουργού Neville Chamberlain το 1938 για να συζητήσει με τον Χίτλερ την κρίση της Σουδητίας. Το 1945 βομβαρδίστηκε ολοσχερώς από τους Συμμάχους και πολλά αντικείμενα κατασχέθηκαν. Το 1952, επτά χρόνια μετά την αυτοκτονία του Χίτλερ, επειδή ο τόπος έγινε σημείο νεοναζιστικών εκδηλώσεων, όσα κτίρια είχαν απομείνει καταστράφηκαν, με την εξαίρεση της «φωλιάς του αετού». Το 1996 και το 2005 ανεγέρθηκαν δύο ακριβά ξενοδοχεία στον τόπο, καθώς και ένα Κέντρο Ενημέρωσης.⁶⁰⁰ Διαμαρτυρίες από την εβραϊκή πλευρά προφανώς υπήρξαν, ο Michel Friedman του Κεντρικού Συμβουλίου Εβραίων Γερμανίας δήλωσε πως το Berghof δεν μπορεί να είναι τόπος διακοπών.⁶⁰¹ Ο Dr. Shimon Samuels του Simon Wiesenthal Center έγραψε επιστολή στο Ιντερκοντινένταλ διαμαρτυρόμενος πως το ξενοδοχείο στέκεται πάνω σε έναν τόπο δαιμονικό, και πως διδάσκει τους επισκέπτες πως «η γραφική ομορφιά μπορεί να καμουφλαριστεί και να σβήσει τις ναζιστικές θηριωδίες». Εντούτοις, ο διευθυντής της Τοπογραφίας του Τρόμου, ραββίνος Α.

⁵⁹⁹ Μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία από το Visual History Archive αναφέρεται στην ανακατασκευή της Βίλας Βάνζεε σε μουσείο. Ο επιζών Gerhard Baum έτυχε να βρίσκεται στις εργασίες και να ακούσει έναν Γερμανό εργάτη να διαμαρτύρεται που φτιαχνόταν άλλο ένα μουσείο για την περίοδο του Εθνικοσοσιαλισμού. Του απάντησε θυμωμένος πως «αυτή είναι η ιστορία σας» και θα έπρεπε να μην διαμαρτύρεται. Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 19806.

⁶⁰⁰ Brett Ashley Kaplan, *Landscapes of Holocaust Postmemory*, Routledge, New York, 2011, σ. 30- 33.

⁶⁰¹ Brett Ashley Kaplan... ό.π. σ. 64.

Ναχαμά, υιός ενός επιζήσαντος Ελληνοεβραίου από τη Θεσσαλονίκη, εκφράστηκε υπέρ της παραμονής του ξενοδοχείου στον τόπο, γιατί απομακρύνει τους νεοναζιστές.

Η λουτρόπολη των ναζί Proga στη Γερμανία, με 4,5 χιλιόμετρα ακτή, είναι ένα άλλο παράδειγμα της μουσειοποίησης των τόπων με μια «σκοτεινή αύρα». Χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια της ΓΛΔ ως στρατιωτική εγκατάσταση, για να αξιοποιηθεί τουριστικά από το 2004, όταν ακόμα και ο γιός του αγωνιστή και βάρδου στον Ισπανικό Εμφύλιο Ernst Busch αγόρασε δύο σπίτια. Σήμερα δεν υπάρχει κάποιο μνημείο που να θυμίζει στους αγοραστές των σπιτιών τη χρήση τους στη διάρκεια του εθνικοσοσιαλισμού.⁶⁰²

Οι μουσειοποιήσεις ειδικά στη Γερμανία φαίνεται να μην έχουν τέλος. Στην περιοχή Schöneberg του Βερολίνου ζούσαν περίπου 16.000 Εβραίοι πριν το ξέσπασμα του πολέμου. Οι καλλιτέχνες Renata Stih και Frieder Schnock εισήγαγαν αντι-μνημεία για την εβραϊκή απώλεια στους δρόμους, τις πλατείες και τους πεζόδρομους γύρω από την Bayerische Platz (Βαυαρική Πλατεία) του Schöneberg, εγγράφοντάς την στο συμβολικό μνημονικό αστικό τοπίο. Τοποθέτησαν δεκαοκτώ πινακίδες σε διάσπαρτα σημεία της πλατείας με αποσπάσματα από τους αντισημιτικούς νόμους του 1930 και 1940, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τις διαμαρτυρίες των κατοίκων, που θεωρούσαν πως αυτό ήταν έργο νεοναζιστικών ομάδων.⁶⁰³ Οι πινακίδες αυτές, σε συνδυασμό με τα μαγαζιά, τα καφέ, την κίνηση στους δρόμους, τις βόλτες των περαστικών, συνέθεταν ένα πυκνό δίκτυο κοινωνικών μικρογεγονότων που συνέθεταν την αστική γεωγραφία του Schöneberg και αναδείκνυαν τις ξεχασμένες ιστορίες των άλλοτε κατοίκων του. Οι ίδιοι καλλιτέχνες αργότερα θα προτείνουν ένα όχι και τόσο εμπνευσμένο σχέδιο για το διαγωνισμό του Μνημείου της Σοά στο Βερολίνο, με τίτλο “Bus Stop-The Non-Monument”. Ένα λεωφορείο μπροστά από την Πύλη του Βρανδεμβούργου, με την επιγραφή Ravensbrück, θα περίμενε τους επισκέπτες για μια «ψηφιακή επίσκεψη τόπων

⁶⁰² <http://de.finance.yahoo.com/nachrichten/kapitalvermehrung-mit--braunem--beton---wohnungen-inprora-verkauft-103701668.html> (12/6/2013).

⁶⁰³ Πινακίδες που έγραφαν για παράδειγμα «Παιδιά Αρίων και μη Αρίων απαγορεύεται να παίζουν μεταξύ τους» ή «Δημόσια λουτρά και πισίνες απαγορεύεται να χρησιμοποιηθούν από Εβραίους» διείσδυσαν με παράξενο τρόπο στην καθημερινότητα των Βερολινέζων, οι οποίοι τις αντιμετώπισαν αρχικά με αμηχανία. Βλ. James Young... ό.π., σ. 113-116.

μνήμης» μέσω τηλεοράσεων και εποπτικού υλικού.⁶⁰⁴ Σε αντίθεση με αυτό το απορριφθέν μνημείο, από το 2006 υπάρχει ένα κινητό μνημείο που ονομάζεται το «γκρίζο λεωφορείο» και που μετακινείται από πόλη σε πόλη. Πρόκειται για ομοίωμα του λεωφορείου εκείνου που μετέφερε τους ψυχικά ασθενείς προς θανάτωση επί ναζισμού, το γνωστό σχέδιο T4 για ευθανασία και αποτελεί σύμφωνα με τους δημιουργούς (Horst Hoheisel και Andreas Knitz) «όχημα μνήμης». Υπάρχει ειδική ιστοσελίδα που ενημερώνει για τους επόμενους σταθμούς του λεωφορείου, ενώ ένα μόνιμο μνημείο-λεωφορείο βρίσκεται στην πόλη Ravensburg/Schwaben.⁷⁰³

Μια άλλη ιδιαίτερη καλλιτεχνική δημιουργία ονομάζεται “Stolpersteine” (πέτρες πάνω στις οποίες σκοντάφτεις): Πρόκειται για μικρούς, μπρούντζινους κυβικούς λίθους (10 επί 10 εκατοστά), ενσωματωμένους στο έδαφος, σε διάφορα σημεία σε όλη τη Γερμανία, που σηματοδοτούν το μέρος στο οποίο κάποτε έζησαν Εβραίοι, Ρομά ή ομοφυλόφιλοι, και που μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ο καλλιτέχνης Gunter Demnig κατέληξε σε αυτή την ιδιαίτερη δημιουργία επειδή θεωρούσε πως «ένας άνθρωπος ξεχνιέται μόλις ξεχαστεί το όνομά του», ενώ έτσι ήθελε να επιστρέψει στα «νούμερα» της ναζιστικής γενοκτονίας θανάτου τα ονόματά τους. Έτσι, οι “Stolpersteine”, με τα ονόματα των θυμάτων και τις ημερομηνίες μεταφοράς και θανάτου τους, διατηρούν ζωντανή τη μνήμη, σε συγκεκριμένο μνημονικό πλαίσιο, και όχι σε ένα αόριστο και γενικόλογό πλαίσιο. Μάλιστα, δημιουργήθηκε το 2012 ειδική εφαρμογή στο διαδίκτυο και στα i-phones, που εντοπίζουν ένα “Stolperstein” σε οποιαδήποτε περιοχή ο χρήστης επιθυμεί. Σήμερα υπάρχουν ήδη 35.000 “Stolpersteine” σε περισσότερα από 750 μέρη της Ευρώπης, και ο αριθμός συνεχώς αυξάνεται παρά τις επανειλημμένες διαμαρτυρίες συντηρητικών γειτόνων ή/ και δημάρχων.⁶⁰⁵ Συγγενείς και περαστικοί αφήνουν σε αυτές τις μικρές πλάκες λουλούδια, ενώ γίνονται και στόχοι βανδαλισμών για τις πολιτικές του Ισραήλ απέναντι στην Παλαιστίνη.⁶⁰⁶ Τελευταία πλάκα τοποθετήθηκε τον Ιούνιο του 2013 στο Βερολίνο στρογγυλοποιώντας τον αριθμό στις 5.000. Μάλιστα τον ίδιο μήνα στην περιοχή Friedenau στην ίδια πόλη βανδαλίστηκαν

⁶⁰⁴ Το σχέδιο αυτό απορρίφθηκε. Βλ. James Young... ό.π., σ. 116- 118.

⁷⁰³ <http://www.dasdenkmaldergrauenbusse.de/> (11/2/2013).

⁶⁰⁵ http://www.welt.de/regionales/hamburg/article_106160677/Mit-Online-Stolpersteinen-gegen-das-Vergessen.html (14/4/2012). Βλ. και Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π. σ. 410-411, 495.

⁶⁰⁶ <http://www.taz.de/Erinnern-mit-Steinen/!102613/> (2/10/2012).

πενήντα πέντε πλάκες.⁶⁰⁷ Στο Μόναχο δεν επιθυμεί ούτε ο δήμαρχος, αλλά ούτε και η εβραϊκή κοινότητα την τοποθέτηση των “Stolpersteine”, φοβούμενοι ενδεχόμενους βανδαλισμούς. Υπάρχουν ήδη στην πόλη 19 πλάκες, αλλά 200 είναι στις αποθήκες και δεν τοποθετούνται στους δρόμους ακριβώς λόγω των προαναφερθεισών αντιρρήσεων.⁶⁰⁸

Αν λάβουμε υπόψη μας τη φράση του Λαντ πως το Βερολίνο είναι μια στοιχειωμένη πόλη, θα αντιληφθούμε γιατί οι μνήμες του πολέμου παγιώνονται σε αυτή την πόλη τόσο έντονα και αμφίσημα στο μνημονικό τοπίο. Τα κτίρια, τα ερείπια, οι οδοί, συνδέονται με το οδυνηρό βάρος του ναζιστικού παρελθόντος, κάτι που θυμίζουν ακόμα και οι οργανωμένες “Third Reich Tours” για τους λάτρεις του «ζοφερού τουρισμού» (dark tourism). Με τη μεταφορά της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης από τη Βόννη στο Βερολίνο –η Βόννη από το 1949 μέχρι το 1990 ήταν η πρωτεύουσα της Δυτικής Γερμανίας και το 1990 την αντικατέστησε το Βερολίνο ως πρωτεύουσα της ενωμένης πλέον Γερμανίας- χρησιμοποιήθηκαν τρία κτίρια από την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού. Η γερμανική βουλή, σε μια πολιτική αποταμίευσης και οικονομίας, αποφάσισε να αξιοποιήσει για τη στέγαση των υπουργείων της παλαιά κτίρια. Έτσι, το Υπουργείο Αεράμυνας του Γκέρινγκ στέγασε το Υπουργείο Οικονομικών, το Υπουργείο Προπαγάνδας του Γκαίμπελς στέγασε το Υπουργείο Εργασίας και το κτίριο της ναζιστικής Reichsbank το Υπουργείο Εξωτερικών.⁶⁰⁹ Το 1990, όταν ανακαλύφθηκε τυχαία ένα υπόγειο μπούνκερ των SS έγιναν νέες συζητήσεις για τη συντήρηση ή την καταστροφή του προκειμένου να μην αποτελέσει πόλο έλξης των νεοναζί. Τελικά αποφασίστηκε η καταστροφή του.⁶¹⁰ Πόλο έλξης για τους νεοναζί αποτελούσε επίσης μέχρι και την οριστική κατεδάφισή του ο τάφος του «μέντορα» των εθνικιστών, του άλλοτε «αντικαταστάτη του φύρερ» Rudolf Heß στο

⁶⁰⁷ <http://www.berliner-zeitung.de/berlin/5000--stolperstein-in-berlin-dutzende-stolpersteine-verschandelt,10809148,23137348.html> (8/6/2013).

⁶⁰⁸ *Der Stern*, 27. Januar 2013.

⁶⁰⁹ Petra Frank, Stefan Hördler (επιμ.), *Der Nationalsozialismus im Spiegel des öffentlichen Gedächtnisses. Formen der Aufarbeitung und des Gedenkens*, Metropolis, Berlin, 2005, σ. 88- 89. Βλ. επίσης <http://www.welt.de/kultur/article8171695/Die-Nazi-Bauten-sind-besser-als-ihr-Ruf.htm>.

(5/7/10). Σύμφωνα με τον αρθρογράφο Rainer Haubrich είναι αναχρονιστικές οι φωνές διαμαρτυρίας για τη χρήση των ναζιστικών οικοδομημάτων καθώς η Γερμανία έχει τα τελευταία χρόνια διαφοροποιηθεί σταθερά και έντιμα από το ναζιστικό της παρελθόν.

⁶¹⁰ Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, University of Chicago Press, 1997, σ. 133.

Wunsiedel της Βαυαρίας. Για να σταματήσει να επωάζεται το αυγό του φιδιού στην πόλη, οι δημοτικές αρχές αποφάσισαν να γκρεμίσουν τον τάφο του ναζί που πήγε το 1944 να διαπραγματευτεί ειρήνη με τους Βρετανούς με δική του πρωτοβουλία. Μάλιστα, ο Heß αποτελεί και στην Ελλάδα είδωλο των ακροδεξιών, όπως φαίνεται και στα περιοδικά της «Χρυσής Αυγής».

Στο Αμβούργο μέχρι σήμερα δύο καταφύγια πολέμου είναι επισκέψιμα και συντηρούνται σε τακτική βάση, αλλά και στη Νυρεμβέργη, το εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν μέχρι σήμερα κοστίζει ακριβιά: Η συντήρηση του τεράστιου πεδίου των κομματικών συνεδρίων και των μαζικών παρελάσεων στη Νυρεμβέργη (Reichsparteigelände) και ενός από τα τεράστια βήματα των εγκαταστάσεων του Ράιχ (Zeppelintribüne)⁶¹¹ στοιχίζουν στην πόλη 75 εκατομμύρια ευρώ και οι εργασίες θα κρατήσουν δώδεκα χρόνια.⁶¹² Το 2001 έγινε ένα Κέντρο Τεκμηρίωσης στους χώρους διεξαγωγής των συνεδρίων του ναζιστικού κόμματος στη Νυρεμβέργη, και η έκθεση στο Κέντρο ονομάζεται *Γοητεία και Τρόμος*. Το μήνυμα της έκθεσης είναι εμπυχωτικό και «λυτρωτικό» αλλά σύμφωνα με κριτικές ταξιδεύει τον επισκέπτη σε μια «ακατανόητη εποχή» χωρίς παροντικές αναφορές, και έτσι συντελείται ένας ανησυχητικός διαχωρισμός παρελθόντος-παρόντος, κάτι που δεν εντάσσεται στην έννοια της παραδειγματικής μνήμης για την οποία έχει μιλήσει ο Τοντόροφ.⁶¹³

Η διαχείριση αυτού του «δύσκολου παρελθόντος» ανήκει στο κομμάτι εκείνο της πολιτιστικής κληρονομιάς που τα τελευταία χρόνια ανασύρεται έντονα στην επιφάνεια. Αυτό αφορά και την κληρονομιά του Ψυχρού Πολέμου και της «δεύτερης γερμανικής δικτατορίας». Δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα είναι το μουσείο “Runde Ecke” (στρογγυλή γωνία), πρώην αρχηγείο της Στάζι στη Λειψία και το Σπίτι του Τρόμου στη Βουδαπέστη.⁶¹⁴ Ειδικά το δεύτερο έχει δεχτεί έντονη κριτική διότι απεικονίζει αρνητικά το κομμουνιστικό καθεστώς, το οποίο όχι μόνο εξομοιώνει με

⁶¹¹ Αυτό το βήμα χτίστηκε σε σχέδια του Albert Speer, προσωπικού αρχιτέκτονα του Χίτλερ, που θέλησε να μιμηθεί το Βωμό της Περγάμου. Από το 1947 μέχρι το 1995 το αμερικάνικο σχολείο της Νυρεμβέργης χρησιμοποιούσε το χώρο για ποδοσφαιρικούς αγώνες. Βλ. <http://www.germanarchitecture.info/GERMANY/TEN/TEN-NS-02.htm> (11/7/10).

⁶¹² <http://www.themenportal.de/nachrichten/zeppelintribue-auf-nuernberger-reichsparteitagsgelaende-muss-saniert-werden-80508> (10/7/10).

⁶¹³ Sharon Macdonald, «Η ιστορία ως κοινωνικό ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη ‘δύσκολη’ κληρονομιά», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τεύχος 7, 2010, σ. 20.

⁶¹⁴ Οι ιστότοποι των δύο μουσείων βρίσκονται στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις: <http://www.runde-eckeleipzig.de/startseite.html> (8/6/11) και http://www.terrorhaza.hu/en/index_2.html (8/6/11).

την περίοδο φασιστικής διοίκησης της χώρας, αλλά το παρουσιάζει ως πολλάκις χειρότερο. Το Σπίτι του Τρόμου αποτελεί ένα πολιτικό πυροτέχνημα που έλαβε χρηματοδότηση από την εθνικιστική κυβέρνηση με ευνόητους σκοπούς.⁶¹⁵

Ακόμα και σε μικρότερες πόλεις, όπως την Neustadt/Weinstrasse, τα άχθη του ναζιστικού παρελθόντος για χρόνια αφέθηκαν κατά μέρος. Η γερμανική εμπορική φίρμα Hornbach ενοικίασε μέρος του κτιρίου (Turenne-Kaserne) που στέγαζε από τον Μάρτιο του 1933 ένα από τα πρώτα «ανεπίσημα» κρατητήρια πολιτικών αντιπάλων, Εβραίων, μελών του KPD, και το μετέτρεψε σε εμπορικό πολυκατάστημα. Το 2009 δημιουργήθηκε στην πόλη «σύλλογος για την ανέγερση μνημείου στα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού» με σκοπό την απελευθέρωση του ιστορικού κτιρίου από την Hornbach και τη μνημειοποίησή του με τη δημιουργία μόνιμης έκθεσης και ξεναγήσεων στο χώρο.⁶¹⁶ Η διελκυστίνδα ακόμα εκκρεμεί.

Η παρουσία του «Τρίτου Ράιχ» στον αστικό χώρο του σύγχρονου Βερολίνου ειδικότερα, είναι ανεξίτηλη και αυτό διαφαίνεται στις τωρινές προσπάθειες μνημειοποίησης του «ναζιστικού» αεροδρομίου Tempelhof,⁶¹⁷ στις επιτροπές που συγκροτήθηκαν κατά της υποψηφιότητας για τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2000 στο Βερολίνο -οι οποίες υποστήριζαν πως οι δεύτεροι Ολυμπιακοί θα αποτελούσαν μια επιλήψιμη αναβίωση των επικίνδυνων παραδόσεων του 1936- στις ονοματοθεσίες των δρόμων, στο γκρέμισμα του σιδηροδρομικού σταθμού Grunewald, που ήταν σταθμός για χιλιάδες Εβραίους πριν την αποστολή τους στα στρατόπεδα του θανάτου. Το επικείμενο γκρέμισμα του σταθμού Grunewald προκάλεσε αντιδράσεις και τελικά αποτράπηκε. Τα αντι-μνημεία και οι συνεχώς αυξανόμενες μνημειοποιήσεις που δεν έχουν διδακτικό τόνο, αλλά επικεντρώνουν τον προθεσιακό τους χαρακτήρα στην αλληλόδραση με την καθημερινότητα των πολιτών και στη συνεχή παραγωγή νοημάτων, ενδεχομένως να «αποσυμπιέζουν» το ήδη φορτισμένο μνημονικά αστικό τοπίο του Βερολίνου.⁶¹⁸ Από το 1996 ο

⁶¹⁵ Sharon Macdonald... ό.π. σ. 19.

⁶¹⁶ Το συνολικό κόστος του εγχειρήματος είναι 200.000 ευρώ. Βλ. <http://www.themenportal.de/nachrichten/foerderverein-will-gedenkstaette-fuer-ns-opfer-in-neustadtterrichten-22721> (11/7/10).

⁶¹⁷ Σήμερα γίνονται συζητήσεις για τη μετατροπή του Tempelhof σε πάρκο ή τη δημιουργία μουσείου στα εδάφη του. Βλ. Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin...* ό.π. σ. 142, 145, 152.

⁶¹⁸ Το 2010 ξεκίνησαν από τους Χριστιανοδημοκράτες της Γερμανίας συζητήσεις στη Βουλή για την κατασκευή ενός μνημείου για τις σεξουαλικά κακοποιημένες γυναίκες του Βερολίνου από τους

χριστιανοδημοκράτης δήμαρχος Ντίπγκεν είχε «προειδοποιηθεί» να μη γίνει η πόλη του «πρωτεύουσα της μεταμέλειας»- και προφανώς σήμερα αισθάνεται δικαιωμένος.⁷¹⁸

Ο «συνωστισμός» μνημείων στο Βερολίνο κατά πολλούς ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τα σημάδια κορεσμού της κοινής γνώμης. Το «ρόπαλο του Άουσβιτς», δηλαδή η χρήση της μνήμης της γενοκτονίας ως ηθικό ρόπαλο που χτυπά ες αεί τους Γερμανούς για την ηθική συνυπευθυνότητά των προγόνων τους, και ο «ηθικός ναρκισσισμός» που απορρέει από τα ενοχικά συναισθήματα, έχουν κουράσει ιδιαίτερα τους νέους, που δεν επιθυμούν να τους βαρύνουν τα αμαρτήματα των προγόνων τους.⁷¹⁹ Ακόμη και απέναντι από το γνωστό πολυκατάστημα KaDeWe του Βερολίνου, «σκοντάφτει» κανείς σε μια πλάκα με τη μακρά λίστα των στρατοπέδων θανάτου, που «δεν επιτρέπεται» να ξεχάσουμε. Στο μετρό, στους σταθμούς τρένων, σε δημόσια έργα τέχνης, παντού υπάρχει η υπενθύμιση να μην ξεχάσουμε. Πληθαίνουν οι φωνές εκείνων που υποστηρίζουν πως η Γερμανία από Deutschland έχει μετατραπεί σε Denkmalland (χώρα των μνημείων) και κάνουν λόγο για Denkmalmanie, εμμονή με τις μνημειοποιήσεις. Μάλιστα ακόμη και γνωστοί αριστεροί ιστορικοί προτρέπουν: Denken statt denkmalen, αναλογισμός αντί της συνεχούς δημιουργίας μνημείων.⁷²⁰

Το δικαίωμα στην ανέγερση μνημείων διεκδίκησαν και αμφιλεγόμενες ομάδες θυμάτων. Η κλιμάκωση των πρωτοβουλιών της Ομοσπονδίας Γερμανών Εκδιωχθέντων (BdV-Bund der Vertriebenen) για την ίδρυση ενός χώρου μνήμης στο Βερολίνο για τους Γερμανούς που εκδιώχθηκαν από τις «χαμένες» ανατολικές επαρχίες (13-14.000.000) με προεξάρχουσα των προσπαθειών την πρόεδρο της BdV χριστιανοδημοκράτισσα Έρικα Στάινμπαχ δίχασε με το σκεπτικό ότι ήταν πολύ

Σοβιετικούς στρατιώτες το 1945. Το κύριο επιχείρημα του CDU ήταν πως βιάστηκαν πάνω από 100.000 γυναίκες εκείνη τη χρονιά από τους στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής, αριθμός που είναι πιθανός, αλλά δεν μπορεί να επαληθευτεί καθώς πολλές από αυτές το έκρυψαν λόγω ντροπής είτε αυτοκτόνησαν αμέσως μετά είτε έχασαν τη ζωή τους με την ίδια την πράξη της μαζικής κακοποίησης. Πολλές συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν για την ακριβή χρήση του όρου για τον προσδιορισμό αυτών των γυναικών και για την αδυναμία μετουσίωσης αυτής της φρίκης σε καλλιτεχνικό έργο (κυρίως από τους Πρασίνους). Και πάλι επαληθεύεται πως το μνημονικό τοπίο του Βερολίνου παρόλο που είναι φορτισμένο έχει περιθώρια καινούργιων νοηματοδοτήσεων. <http://www.tagesspiegel.de/berlin/soll-esein-denkmal-fuer-missbrauchte-frauen-geben/1869338.html> (5/7/10).

⁷¹⁸ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π. σ. 97.

⁷¹⁹ Τον όρο «ρόπαλο του Άουσβιτς» εισήγαγε ο γνωστός συγγραφέας Μάρτιν Βάλσερ. Βλ. Φλάισερ, *Πόλεμοι της Μνήμης* ό.π. σ. 347.

⁷²⁰ Wolfgang Wippermann, *Denken statt Denkmalen. Gegen den Denkmalmahn der Deutschen*, Rotbuch, Berlin 2010, σ. 8-9 (αδόκιμη μετάφραση «ενάντια στη μνημειο-μανία των Γερμανών»). Στο ίδιο αναφέρεται ενδεικτικά πως το 1800, χρονιά κατά την οποία ξεκίνησε η «έκρηξη μνημείων», υπήρχαν στη Γερμανία 18 μνημεία, ενώ το 1883 υπήρχαν ήδη 800. Ibid. σ. 35.

γερμανοκεντρική και ρεβανσιστική η προσέγγιση.⁶¹⁹ Η BdV είναι υπεύθυνη για την ανέγερση εκατοντάδων μνημείων στη Γερμανία για τους Γερμανούς πρόσφυγες πολέμου.⁶²⁰ Μόνο στη Στουτγάρδη υπάρχουν 6 μνημεία αφιερωμένα στους ξεριζωμένους από την πατρίδα τους Γερμανούς. Ειδικά το μνημείο στη συνοικία Bad Cannstatt για τα θύματα της μαζικής φυγής 1944-1946 το οποίο ανεγέρθηκε το 1986, συνδέεται με τη μεγάλη διαδήλωση στις 6 Αυγούστου 1950 στην περιοχή, μια μέρα μετά την υπογραφή της Χάρτας για τους Εκδιωχθέντες Γερμανούς. Τη Χάρτα υπέγραψαν σύλλογοι εκδιωχθέντων και σε αυτή προσδιορίζονταν τα δικαιώματα των Γερμανών προσφύγων. Το 2011 η Χάρτα αποτέλεσε και πάλι αντικείμενο συζητήσεων στη Γερμανία με αφορμή την επιθυμία της «κιτρινόμαυρης» κυβέρνησης (CDU/CSU και FDP) να θεσπίσει ως «Ημέρα Μνήμης των Γερμανών Εκδιωχθέντων» την 5^η Αυγούστου. 68 ιστορικοί από πολλές χώρες υπέγραψαν μια δήλωση διαμαρτυρίας τονίζοντας πως η Χάρτα είναι ένα ιστορικό ντοκουμέντο με πολλά λάθη και ανακρίβειες. Κυρίως δεν αποτελεί συμφιλιωτικό κείμενο για τα εκατομμύρια θύματα της Σοά και για άλλες ομάδες θυμάτων, για τις οποίες δεν γίνεται καθόλου λόγος. Η αντιπολίτευση αντιτίθεται στις προθέσεις του κιτρινόμαυρου συνασπισμού, και το θέμα θα τεθεί υπό συζήτηση στη Βουλή.⁶²¹

Οι καλλιτεχνικές εγκαταστάσεις (installations) ανήκουν στην κατηγορία των αντι-μνημείων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον καλλιτέχνη Σιμόν Άτι και τις ενδιαφέρουσες εγκαταστάσεις του σε πόλεις της Γερμανίας. Με τη βοήθεια βιντεοπροβολέα και ύστερα από αναζήτηση φωτογραφικού υλικού σε αρχεία του Βερολίνου, πρόβαλε για μερικές μέρες πάνω στις προσόψεις πρώην συναγωγών του Βερολίνου και κτιρίων όπου παλαιότερα διέμεναν εβραϊκές οικογένειες, εικόνες από την καθημερινότητα των Εβραίων. Την ίδια σύλληψη είχε και στον σιδηροδρομικό σταθμό της Δρέσδης, όπου πρόβαλε με την ίδια μέθοδο φωτογραφίες μελών της εβραϊκής κοινότητας της Δρέσδης πάνω στα τρένα. Έτσι, με την προβολή προσώπων ανοίκειων για τους σύγχρονους πολίτες προσπάθησε να επιτύχει την εξοικείωση με

⁶¹⁹ Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π. σ. 373-375.

⁶²⁰ Βλ. τον συγκεντρωτικό κατάλογο μνημείων της BdV: <http://www.bund-der-vertriebenen.de/pdfmahnmal/ba-wue-teil-2.pdf> (15/2/2011).

⁶²¹ <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,745482,00.html> (15/2/2011).

άτομα που ύστερα από τον αφανισμό τους πολτοποιήθηκαν σε μια ανώνυμη μάζα θυμάτων χωρίς εξατομικευμένα χαρακτηριστικά. Το πιο ενδιαφέρον σχέδιο του Άτι ήταν στην Κρακοβία, όπου και θέλησε να ανασηματοδοτήσει την εβραϊκή συνοικία Kazimierz αποσυνδέοντάς την από το νοηματικό πλαίσιο που δημιούργησε για αυτήν η ταινία *Η λίστα του Σίντλερ*, η οποία γυρίστηκε κατά μεγάλο μέρος εκεί. Ο Άτι, αντίθετος στην πραγματοποίηση της τουριστικής τουρ “Retracing ‘Schindler’s List” (Ανιχνεύοντας τη Λίστα του Σίντλερ) που κατά τη γνώμη του «ρίχνει τους αυθεντικούς ιστορικούς τόπους, τα γεγονότα και τους ανθρώπους σε ανοικτό ανταγωνισμό με τα σελιλόιντ αντίγραφα τους καθορίζοντας την ιστορική μας κατανόηση», θέλησε με την αντι-μνημειακή εγκατάστασή του “The Walk of Fame” να τονίσει με μια υποβόσκουσα ειρωνεία τους κινδύνους της αντικατάστασης των τόπων μνήμης από τα κινηματογραφικά και τουριστικά αντίγραφα τους.⁶²²

Όσο προκλητικά και δύσκολα, ενίοτε και υπερβολικά, στη σύλληψη και κατανόησή τους κι αν είναι τα αντι-μνημεία, καμία άλλη μνημειακή μορφή δεν φαίνεται να αμφισβητεί το εδραιωμένο καθεστώς μνημειακών αναπαραστάσεων του εθνικού παρελθόντος πιο εύστοχα από αυτά, ουσιαστικά διαρρηγνύοντας το εθνικό αφήγημα της ιστορικής συνέχειας και προτείνοντας μια διαφορετική και εναλλακτική ανάγνωση.⁶²³ Σύμφωνα με τον Σταύρο Σταυρίδη, οι συλλογικές μνήμες έχουν τελεστικό χαρακτήρα και εκδηλώνονται κοινωνικά, δηλαδή η τέλεσή τους επιφέρει δράσεις και αντιδράσεις, προκαλεί συμπεριφορές με κοινωνικό πρόσημο.⁶²⁴ Το διακύβευμα για τους προαναφερθέντες καλλιτέχνες είναι να σπάσουν τη μονολιθικότητα των παραδοσιακών μνημείων και να μετατρέψουν το μνημείο σε

⁶²² Η εγκατάσταση στην κεντρική πλατεία της συνοικίας περιλάμβανε αστέρια πανομοιότυπα με αυτά της Λεωφόρου των Αστέρων στο Χόλυγουντ, που όμως πάνω τους έφεραν τα ονόματα των Εβραίων που σώθηκαν από τον Σίντλερ, με μια παραλλαγή στο αρχικό τους όνομα για να μην προσβληθεί η μνήμη των νεκρών. Η αντιμνημειακή του εγκατάσταση αντικατόπτριζε το φόβο του Άτι πως η υπερδιαμεσολαβημένη εμπειρία του Ολοκαυτώματος τείνει να οδηγήσει στην αντικατάσταση της εμπειρίας από τις φιλικές αναπαραστάσεις της. Για το συγκεκριμένο σχέδιο βλ. James Young...ό.π., σ. 85-89 αλλά και σ. 62-85 για τις υπόλοιπες δουλειές του.

⁶²³ Όποιος έχει επισκεφθεί το Völkerschlachtdenkmal στη Λειψία, το Μνημείο για τη Μάχη των Εθνών, την ως τότε «μεγαλύτερη μάχη της παγκόσμιας ιστορίας» εις ανάμνηση της ήττας του Ναπολέοντα από τους συνασπισμένους Πρώσους, Αυστριακούς, Ρώσους και Σουηδούς το 1813, θα αντιληφθεί πώς είναι ένα αρχαϊκό ογκώδες εθνικό μνημείο-οικοδόμημα που ενσαρκώνει την απόλυτη μνημειακή αναπαράσταση του ένδοξου εθνικού παρελθόντος. Τα αντι-μνημεία έρχονται σε πλήρη αντίθεση με αυτές τις μνημειακές αναπαραστάσεις.

⁶²⁴ Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 13. ⁷²⁷ Cl. Minca, “Postmodern Temptations”, στο: Cl. Minca (επιμ.), *Postmodern Geography. Theory and Praxis*, Blackwell, London 2001, σ. 214.

τόπο εκδήλωσης κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, ξεφεύγοντας από αυτό που ο Μίνκα ονόμασε «χαρτογραφική λογική» περιγράφοντας την παντοδυναμία του χάρτη ως πεδίου παγιωμένων και μη τελούμενων χωρικών συσχετίσεων.⁷²⁷ Σύμφωνα με τον Μπάουμαν, στη μεταμοντέρνα συνθήκη οι πόλεις διέπονται από μια ρευστή νεωτερικότητα, όπου καταργούνται οι μόνιμες εγκαταστάσεις, οι συνέχειες και οι παγιωμένοι κοινωνικοί συσχετισμοί.⁶²⁵ Τα αντι-μνημεία προσφέρουν τη δυνατότητα διαφυγής από την αυστηρή χαρτογραφική λογική που θέλει τις πόλεις επίπεδες και αποδεικνύουν πως ο αστικός χώρος μπορεί να νοηματοδοτηθεί από τις κοινωνικές σχέσεις και τις διαφορετικές εννοιολογήσεις του παρελθόντος.

⁶²⁵ Περισσότερα για την πόλη της «ρευστής νεωτερικότητας» στο Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity*, Cambridge, London 2000, σ. 112-115.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Μνημειοποίηση και εγγραφή της Σοά στην πόλη.

“Speaking of memory is speaking of amnesia”
*Peter Burke*⁶²⁶

«Αυτό που δεν θέλαμε, ήταν να κατασκευάσουμε ένα μνημείο που να υπαγορεύει στον διαβάτη τι υποχρεούται να θυμάται»⁶²⁷

Jochen Gerz

Τα τελευταία χρόνια η έννοια του χώρου έχει αναδειχθεί σε θεμελιώδη αναλυτική κατηγορία για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων.⁶²⁸ Η πόλη γίνεται αντιληπτή ως πεδίο αντανάκλασης δυναμικών των κοινωνικών δομών, ως χώρος διαρκώς μετασηματιζόμενος από τις ανθρώπινες δράσεις, που σηματοδοτούν και εννοιολογούν τον αστικό χώρο και τα πολιτισμικά νοήματα που αυτός παράγει. Τα δημόσια μνημεία προσημειώνοντας τον αστικό χώρο, αποτελούν τη συμβολική γλώσσα μέσω της οποίας οι κοινότητες μνήμης μεταφέρουν και διαχειρίζονται το παρελθόν τους. Δεν αποτελούν μονολιθικές κατασκευές αλλά σύνθετους και πολύσημους τόπους μνήμης. Οι ιστοριογραφικές εμμονές του 19^{ου} αιώνα με πρωτεργάτη τον Γερμανό ιστορικό Ράνκε, εν μέσω των ανταγωνιζόμενων εθνικισμών της εθνοκρατικής ολοκλήρωσης στην Ευρώπη σχετικά με τη γραμμικότητα της ιστορικής αφήγησης, έθεταν αυστηρά κριτήρια στα καινοτόμα σχήματα. Η μεγάλη εμμονή του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον Φουκώ, ήταν η ιστορία, ενώ η σύγχρονη

⁶²⁶ Dan Michman (ed.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945- 2000. German Strategies and Jewish Responses*, Peter Lang Publishing, New York 2002, σ. 55.

⁶²⁷ Βλ. James Young, *At Memory's Edge: After Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, Yale University Press, New Haven 2000, σ. 120. Φράση του καλλιτέχνη του «αντιμνημείου» στο Αμβούργο.

⁶²⁸ Προλογικό σημείωμα του Γιάννη Γιαννιτσιώτη στο: Deborah Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, μετάφραση Ιουλία Πεντάζου, επιμέλεια και προλογικό σημείωμα Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 11.

εποχή είναι η εποχή του χώρου και της βιωμένης εμπειρίας, των ανθρωπογεωγραφιών και του επανασχηματισμού των γεωγραφικών τοπίων.⁶²⁹

Ένα μνημείο είναι απαραίτητα προϊόν και αντανάκλαση της εποχής του. Καθοριστικοί για την παραγωγή και πρόσληψη των μνημείων είναι τρεις παράγοντες: Το ιστορικό γεγονός που αναπαριστάται, η στιγμή της σύλληψης και της κατασκευής του μνημείου και η μετέπειτα της κατασκευής πρόσληψη, όταν και το μνημείο υπόκειται σε ερμηνείες και διαλόγους, σε ανακατασκευές ή ενίοτε και σε βανδαλισμούς.⁶³⁰ Τα μνημεία επομένως δρουν καταλυτικά στην κατανόηση των ιστορικών και πολιτικών συγκείμενων στα οποία εγγράφεται η μνήμη και λειτουργούν ως διαμεσολαβητικός παράγοντας ανάμεσα στο ιστορικό γεγονός και τον επισκέπτη. Ερμηνεύουν και ερμηνεύονται, όντας τα μόνα μέσα συμβολικής σημείωσης του αστικού ή μη τοπίου, και γι' αυτό το λόγο δεν ενέχουν ένα αλλά πολλαπλά μηνύματα και επίπεδα.

Ένα από τα πιο ζωντανά παραδείγματα για αυτή την ποιητική διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής μνήμης με τη διαμεσολάβηση ενός μνημείου, είναι η γλυπτική σύνθεση του Νάταν Ράποπορτ στο γκέτο της Βαρσοβίας. Κάθε επισκέπτης, πολιτικός, τουρίστας, ο ίδιος ο πάπας, μέλη της Solidarnosc (κόμμα του Λεχ Βαλέσα), Εβραίοι, προσθέτουν και την δική τους νοηματική και συμβολική πατίνα. Το μνημείο ανεγέρθηκε το 1948, και ήταν το πρώτο μνημείο μετά τον πόλεμο που αφιερώθηκε στην εβραϊκή εξέγερση στο γκέτο τον Απρίλιο του '43. Οι προλεταριακές, αρχαϊκές/ηρωικές φιγούρες του Ράποπορτ σύντομα συγκέντρωσαν τα πυρά της κριτικής, καθότι δεν συνταίριαζαν με τις εξαϋλωμένες μορφές των Εβραίων κρατούμενων στα στρατόπεδα, αλλά με την αισθητική του σοβιετικού καθεστώτος. Ο ίδιος ο Ράποπορτ ανήκε στο κόμμα και εκπροσωπούσε με τις γλυπτικές του συνθέσεις τον σοβιετικό ρεαλισμό. Απ' την άλλη, οι γραφειοκράτες του Στάλιν απέρριψαν το μνημείο ως «πολύ εβραϊκό». Με τα χρόνια το μνημείο αντιπροσώπευε το πολωνικό

⁶²⁹ Η συνεισφορά του Φουκώ στην κριτική μεταμοντέρνα γεωγραφία είναι σχεδόν άγνωστη για πολλούς. Τις πιο εύστοχες και καινοτόμες του παρατηρήσεις πάνω στη σχέση του χρόνου και του χώρου τις έχει κάνει σε αδημοσίευτες διαλέξεις του και σε δύο συνεντεύξεις. Η έννοια της ετεροτοπίας αναπτύχθηκε σε μια διάλεξη του το 1967 με τίτλο "Des Espaces Autres". Βλ. Edward W. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London-New York 1989, σ. 16.

⁶³⁰ Βλ. Peter Carrier, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989...*ό.π. σ. 32.

μαρτύριο εις βάρος του εβραϊκού. Μετατράπηκε σε τόπο συνάθροισης Πολωνών βετεράνων του πολέμου και σύμβολο αντίστασης του πολωνικού λαού.

Ενδιαφέρον είναι πως οι επιζώντες της άλλης εξέγερσης της Βαρσοβίας, της πιο άγνωστης, του Αυγούστου-Οκτωβρίου 1944, απέρριπταν το μνημείο γιατί ανακαλούσε την εβραϊκή και όχι την πολωνική αντίσταση, για την οποία δεν υπήρχε κανένα μνημείο. Η εξέγερση εκείνη πραγματοποιήθηκε από μέλη της αντικομμουνιστικής *Armia Krajowa* (Στρατός Πατρίδας), διήρκεσε 63 ολόκληρες μέρες και αποτελούσε ταμπό στην μεταπολεμική Πολωνία καθώς χαρακτηρίστηκε ως «αντιδραστική», καθότι οι αντάρτες στόχευαν να απελευθερώσουν την πόλη πριν εισβάλλουν τα σοβιετικά στρατεύματα. Η εξέγερση της Βαρσοβίας τον Αύγουστο του 1944 είναι πιο άγνωστη γιατί στιγματίστηκε από το σοβιετικό καθεστώς ως αντιδραστική, εφόσον πραγματοποιήθηκε για να αποφευχθεί ο έλεγχος της πόλης από τον Κόκκινο Στρατό. Πρόκειται ίσως για μία από τις φονικότερες μάχες του Β' Π.Π. με περισσότερους από 200.000 νεκρούς, πιθανώς η πρώτη μάχη του Ψυχρού Πολέμου.⁶³¹ Ο Στάλιν τροφοδότησε το μνημείο με συμπαραδηλώσεις που εξοβέλιζαν τη μνήμη της παθητικής στάσης του Κόκκινου Στρατού στη δεύτερη εξέγερση των Πολωνών.⁶³² Η γνωστή Πολωνή συγγραφέας Μαρία Νταμπρόσκα αναφέρει το 1948: «Δεν έχω τίποτα ενάντια στους Εβραίους, αλλά η Βαρσοβία δεν έχει μέχρι τώρα κανένα μνημείο για την εξέγερση ούτε για τα παιδιά που έπεσαν ηρωικά σε αυτήν».⁶³³ Το 1953, η μνήμη της εβραϊκής εξέγερσης είχε αφομοιωθεί στο σταλινικό αφήγημα της ηρωικής εξέγερσης των Πολωνών μαρτύρων.⁶³⁴ Να σημειωθεί πως η Αλληλεγγύη (*Solidarnosc*) χρόνια διεκδικεί την ανέγερση ενός μνημείου για τη δεύτερη εξέγερση. Ο Βαλέσα μάλιστα το 1988 στην ετήσια επέτειο στο γκέτο, αναφέρθηκε στην εβραϊκή εξέγερση ως «την πιο πολωνική από όλες τις εξεγέρσεις», τονίζοντας με αυτό τον τρόπο πως η δική του μνημονική κοινότητα επένδυε τον συγκεκριμένο τόπο μνήμης με τα δικά της συμβολικά νοήματα.

⁶³¹ Βλ. Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π. σ. 143.

⁶³² James Young, "The biography of a Memorial Icon: Nathan Rapoport's Warsaw Ghetto Monument", *Representations*, No. 26, Spring 1989, σ. 69-106.

⁶³³ Beate Kosmala, "Der Aufstand im Warschauer Getto 1943 und der Warschauer Aufstand 1944 in der Geschichtspolitik der Volksrepublik Polen", στο: Micha Brumlik, Karol Sauerland (επιμ.), *Umdeuten, verschweigen, erinnern. Die späte Aufarbeitung des Holocaust in Osteuropa*, Campus, Frankfurt/New York 2010, σ. 185.

⁶³⁴ Beate Kosmala... ό.π. σ. 187.

Ανάλογες νοσηματοδοτήσεις συναντάμε και σε ένα άλλο μνημείο για ένα εμβληματικό γεγονός, τη διήμερη σφαγή του Μπάμπι Γιάρ (στο Κίεβο) το Σεπτέμβριο του 1941, όπου 33.771 Εβραίοι εκτελέστηκαν από τα SS, με την αλαστική συνεργασία της ουκρανικής αστυνομίας. Ήταν μία από τις μαζικότερες εκτελέσεις Εβραίων και συντελέστηκε με αρχαϊκό και μη βιομηχανοποιημένο τρόπο.⁶³⁵ Το Μπάμπι Γιάρ είναι σήμερα πάρκο μνήμης, ωστόσο μετά τη σφαγή ακολούθησε η σιωπή. Για είκοσι χρόνια δεν υπήρχε καμία ένδειξη στην περιοχή, κανένα μνημείο, καμία ενημερωτική πινακίδα. 35 χρόνια μετά τον Σεπτέμβριο του '41 τοποθετήθηκε ένα μνημείο σε λάθος σημείο και με στρεβλά σημαινόμενα, κάποιοι εύρωστοι ήρωες στο γνωστό μοτίβο των σοβιετικών μνημείων που συναντάμε και στα ανατολικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, ένας ναύτης, ένας παρτιζάνος και μια ουκρανή γυναίκα. Χρειάστηκε ένα ποίημα του Yewgeni Yewtuschenko το 1961 που μιλούσε για το Μπάμπι Γιάρ και μεταφράστηκε σε 70 γλώσσες (στα γερμανικά από τον αυτόχειρα ποιητή του Άουσβιτς Πάουλ Τσέλαν) για να καταστήσει γνωστό το γεγονός. Μετά από αυτό ο Παζολίνι προσέφερε στον Yewtuschenko το ρόλο του Ιησού στην ταινία του *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο* και ο συνθέτης Ντιμίτρι Σοστακόβιτς μελοποίησε το ποίημα στην 13^η Συμφωνία του. Όμως οι περιπέτειες της μνήμης συνεχίζονται. Ως το 1991 και την επίσημη αναγνώριση του Μπάμπι Γιάρ από την ουκρανική κυβέρνηση ως «σύμβολο εβραϊκού μαρτυρίου», παρέμενε αορίστως εγγεγραμμένο στη συλλογική μνήμη ως σύμβολο μαρτυρίου του σοβιετικού λαού.⁶³⁶ Όμως δεν υπήρξε η μετα-σοβιετική του αποκατάσταση ο καθοριστικός παράγοντας για τη μνημειοποίηση του γεγονότος. Μετά το 1989, κάθε ομάδα θυμάτων, άσχετη με τη σφαγή του Μπάμπι Γιάρ, απέκτησε ένα μνημείο, στο σύνολό τους δέκα στην περιοχή, κανένα όμως που να αναδεικνύει τη συλλογική εβραϊκή μνήμη του γεγονότος.⁶³⁷

Το πρώτο ερώτημα που απασχολεί όσους ασχολούνται με τον Β' Παγκόσμιο, είναι το εάν η μνήμη της Σοά θα έπρεπε να θεωρηθεί μέρος της μνήμης του πολέμου. Η, για να το θέσουμε αντίστροφα, είναι η μνήμη του πολέμου μέρος της μνήμης της

⁶³⁵ <http://www.welt.de/kultur/history/article13626902/Exekution-von-mindestens-50-000-Judenvorgesehen.html> (2/10/2011).

⁶³⁶ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π., σ. 185, 189.

⁶³⁷ http://www.faz.net/artikel/C_30351/zum-jahrestag-des-massakers-spaziergang-in-babij-jar-30723517.html (2/10/2011).

Σοά;⁶³⁸ Υπάρχει μια συζήτηση που διαφωνεί με την άποψη ότι η Σοά είναι ένα «ανείπωτο» γεγονός (indicable), γιατί μεταθέτει την προσέγγιση σε ένα συναισθηματικό και ηθικολογικό επίπεδο (η συζήτηση περί του απόλυτου κακού). Δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε έναν συλλογικό τόμο για τον πόλεμο χωρίς ειδικά κεφάλαια για τη Σοά. Σύμφωνα με τον ιστορικό Νταν Ντίνερ, τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται μια αλλαγή: η έρευνα και οι συζητήσεις γύρω από τη Σοά, παίρνουν νέα τροπή. Ενώ σε παλαιότερες δεκαετίες η τάση στην ιστοριογραφία ήταν η αποκλειστική εστίαση στον πόλεμο και ο εξοβελισμός του Ολοκαυτώματος, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για αυτό επέστρεψε, σε σημείο να παραμελείται η κατανόηση των ευρύτερων συμφραζομένων αυτού.⁷⁴² Οι παλιές ερωτήσεις επανεμφανίζονται και αφορούν την ιστορική σημασία της Σοά και τις διαρκείς επιδράσεις της. Ένα μνημείο για τη Σοά στην καρδιά του Βερολίνου, κοντά στην Πύλη του Βρανδεμβούργου και στα πρώην διοικητήρια των SS, παρουσιαζόταν πάντοτε ως αναγκαίο για την συμβολική εγγραφή του χώρου. Η μνημειοποίηση της Σοά στην πρωτεύουσα της Γερμανίας ουσιαστικά υλοποιήθηκε το Μάιο του 2005 εξήντα ακριβώς χρόνια μετά την οριστική κατάρρευση του ναζιστικού Ράιχ, από τον αρχιτέκτονα Πίτερ Άιζενμαν. Ωστόσο, δημιουργήθηκε συγκρουσιακό κλίμα όλα τα προηγούμενα χρόνια πριν καν αποκρυσταλλωθεί το σχέδιο, αντιστρέφοντας έτσι τη συνηθισμένη διαδικασία εγγραφής του μνημείου στο δημόσιο χώρο, αφού προηγήθηκε η πρόσληψή του και ακολούθησε η κατασκευή του. Η έντονη δημόσια συμμετοχή στις συζητήσεις πριν και μετά απ' την κατασκευή του μνημείου συνιστά ένα ιδιαίτερο γεγονός που αναγάγει το μνημείο σε διαμεσολαβητικό παράγοντα ιστορικής κατανόησης, σε «διαλογικό» τόπο μνήμης. Οι ίδιες συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν -έστω σε μικρογραφία- και για το μνημείο της Σοά στη Θεσσαλονίκη, τις οποίες θα δούμε προσεκτικότερα παρακάτω.

Όπως σημειώνει η Οντέτ Βαρών-Βασάρ, ένα στοιχείο που δεν τονίζεται αρκετά είναι η σχεδόν απόλυτη επιτυχία της «Τελικής Λύσης» στην Ελλάδα.

⁶³⁸ Στην Ελλάδα η συγκεκριμένη θεματική καθυστέρησε για δεκαετίες να ενσωματωθεί στα πρώτα μεγάλα συνέδρια για τη δεκαετία του '40. Στο πρώτο μεγάλο συνέδριο το 1984 δεν συμπεριλήφθηκε εξαιτίας της ρητής αντίθεσης του τότε προέδρου του ΚΙΣ Λέβινγκερ (πληροφορία Χ. Φλάισερ). ⁷⁴² Dan Diner, *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocaust*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007, σ. 9. Ο ίδιος ονόμασε το «Άουσβιτς» (αντιπροσωπευτικός όρος της Σοά) ρήξη του πολιτισμού (Zivilisationsbruch). Για τον όρο αυτό και τις συζητήσεις που προκάλεσε Ibid. σελ. 104- 108. Επίσης βλ. Dan Diner, *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism and the Holocaust*, Berkeley 2000 και *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz*, Frankfurt a.M. 1988.

Πράγματι, ο στόχος των ναζιστικών σχεδίων για εκκαθάριση από το εβραϊκό στοιχείο επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα μεταπολεμικά πολλές πόλεις με εβραϊκές κοινότητες να είναι σχεδόν “Judenrein” (δίχως Εβραίους), συγκριτικά πάντα με τον προπολεμικό τους πληθυσμό.⁶³⁹ Μνημεία που να μνημονεύουν το γεγονός της απώλειας του εβραϊσμού υπάρχουν διάσπαρτα στην ελληνική επικράτεια. Σύμφωνα με κατάλογο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος (ΚΙΣ), οι πόλεις και τα νησιά που γνώρισαν τα μεγαλύτερα ποσοστά μείωσης του εβραϊκού πληθυσμού τους, πλην της Θεσσαλονίκης με το συντριπτικό ποσοστό του 96%, όπως η Νέα Ορεστιάδα και το Σουφλί, η Αλεξανδρούπολη, η Ξάνθη, οι Σέρρες, η Βέροια, η Φλώρινα, η Πρέβεζα, η Πάτρα, το Αγρίνιο, είναι και αυτές που δεν έχουν κάποιο μνημείο για τη Σοά ως ενδεικτική της άλλοτε ισχυρής εβραϊκής παρουσίας στην περιοχή.⁶⁴⁰

Επιλέξαμε να μελετήσουμε την πορεία και τις «περιπέτειες» πέντε μνημείων για τη Σοά στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα, τη Ρόδο, τα Ιωάννινα και τη Λάρισα. Η επιλογή των συγκεκριμένων μνημείων έγινε με γνώμονα τον πολυπληθή εβραϊκό πληθυσμό που ζούσε στις πόλεις αυτές προπολεμικά, και με βάση τις μεταπολεμικές περιπέτειες των μνημείων μέχρι σήμερα, τις βιογραφίες τους. Ιδιαίτερη σημασία έχει το μνημείο της Λάρισας λόγω του ότι αποτελεί το πρώτο μνημείο για τη Σοά που έχει ανεγερθεί στην Ελλάδα, ήδη το 1987. Επιπρόσθετα, η εβραϊκή κοινότητα Λάρισας αποτελεί την πιο μεγάλη κοινότητα της Θεσσαλίας και την τρίτη μεγαλύτερη στην Ελλάδα. Το μνημείο της Ρόδου είναι και το πιο πολύπαθο, έχοντας υποστεί από την αρχή της ανέγερσής του διαδοχικούς βανδαλισμούς ενώ στα Ιωάννινα το μνημείο της Σοά που βρίσκεται μέσα στο νεκροταφείο βεβηλώνεται με επαναλαμβανόμενους ρυθμούς τα τελευταία χρόνια. Άλλωστε, το ίδιο το νεκροταφείο υπέστη τρεις φορές μέσα στο 2009 βανδαλισμούς.⁷⁴⁵ Οι φωτιές στην ιστορική συναγωγή των Χανίων στις 5 και 17 Ιανουαρίου του 2010 αποτέλεσαν την κορωνίδα των αντισημιτικών εκδηλώσεων και

⁶³⁹ Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για την Γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα 2012, σ. 130. Να αναφερθεί πως ένας συνολικός αριθμός απωλειών στην Ελλάδα υπολογίζεται στους 58.885 Εβραίους, νούμερο που μπορεί να επιδεχτεί διορθώσεις. Προπολεμικά ζούσαν πάνω από 70.000 Εβραίοι στην Ελλάδα. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944*, τόμος β΄, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 302, 348.

⁶⁴⁰ Μνημείο δεν υπάρχει και στη Ζάκυνθο, η οποία όμως σκόπιμα δεν αναφέρθηκε λόγω του ότι το νησί αποτέλεσε μια εξαίρεση κατά τη διάρκεια της Κατοχής καθώς ο μητροπολίτης Χρυσόστομος και ο δήμαρχος Λουκάς Καρρέρ, σε σύμπραξη με τον ντόπιο πληθυσμό και τη σιωπηρή συγκατάθεση του

παρόλο που οι τρεις από τους τέσσερις δράστες δεν ήταν Έλληνες, το γεγονός προβληματίζει σχετικά με την αποδοχή ή μη της πολιτισμικής ετερότητας, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Η καταστροφή μνημείων, που ο Άντριαν Φόρτι ορίζει ως μια εικονοκλαστική πρακτική (Iconoclasm), ενώ έχει ως αδιαμφισβήτητο στόχο την λήθη, δεν επιτυγχάνει πάντα αυτό το αποτέλεσμα.

γερμανοαυστριακού φρούραρχου του νησιού, κατόρθωσαν να προστατέψουν ολόκληρο τον εβραϊκό πληθυσμό του νησιού. Στο προαύλιο της άλλοτε συναγωγής έχουν τοποθετηθεί οι προτομές τους. Επίσης η Καρδίτσα δεν διαθέτει μνημείο για τη Σοά. Βλ. *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, 2006, σ. 22-23, 272.

⁷⁴⁵ Σύμφωνα με ανακοίνωση του ΚΙΣ «αυτή τη φορά (2.6.2009) οι βάνδαλοι, ανενόχλητοι, υπερέβησαν και τον εαυτό τους: βεβήλωσαν έξι τάφους, κατέστρεψαν το Μνημείο του Ολοκαυτώματος και πολτοποίησαν δύο χελώνες, το αίμα των οποίων χρησιμοποίησαν για τη βεβήλωση του Μνημείου των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Έδειξαν έτσι όλο το αποτρόπαιο του προσώπου τους, τη βαρβαρότητα της ψυχής τους, την αθλιότητά τους. Σαν καλοί εκτελεστές του βιβλίου του ναζιστή Κ. Πλεύρη, που προτρέπει σε βιαιοπραγίες κατά των Εβραίων, απέδειξαν περίτρανα το πόσο το συγκεκριμένο βιβλίο είναι 'επιστημονικό σύγγραμμα', όπως το θεώρησε Ελληνικό Ανώτατο Δικαστήριο». Βλ.

<http://www.kis.gr/index.php/2008-10-31-15-02-57/2008-10-31-15-20-55/2009-04-30-10-23-21/376--2009.html> (9/3/10). Η απαγόρευση της κυκλοφορίας βιβλίων με αντισημιτικό περιεχόμενο είναι ένα ζήτημα που εγείρει μεγάλη συζήτηση. Ανάλογες συζητήσεις έχουν γίνει με αφορμή την κυκλοφορία του "Mein Kampf" που είναι απαγορευμένο σε Γερμανία και Αγγλία. Στην Πολωνία το 1992 κυκλοφόρησαν 20.000 αντίτυπα του βιβλίου, με αποτέλεσμα διαδηλώσεις και συζητήσεις για την ιστορικότητά ή όχι του βιβλίου και επομένως τη νομιμοποίηση της πώλησής του στα βιβλιοπωλεία. Πολλοί τότε υποστήριζαν πως το βιβλίο θα έπρεπε να κυκλοφορήσει και στο Ισραήλ. Βλ. *Die Zeit*, 21.2.1992, σ. 21. Η έκρηξη αναγνωσιμότητας του "Mein Kampf" έρχεται σε αντίθεση με την παγερή αποδοχή του όταν πρωτοκυκλοφόρησε. Τότε το είχαν θεωρήσει κακογραμμένο και δυσνόητα γραμμένο αποκύημα της φαντασίας ενός αποτυχημένου πολιτικού ενώ και η αγγλική μετάφραση άργησε (1939). Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Γεωστρατηγικά σχέδια της ναζιστικής Γερμανίας για τη μεταπολεμική Κρήτη», *Τα Ιστορικά*, τόμος 9^{ος}, τεύχος 16, Ιούνιος 1992, σ. 136.

Εύστοχο είναι το παράδειγμα της αποκαθίλωσης πενήντα αγαλμάτων του Λένιν στην Μόσχα μετά το 1989. Οι βάσεις των αγαλμάτων στέκουν μέχρι σήμερα ενδείκτες ενός παρελθόντος που εξοβελίστηκε με ταχείς ρυθμούς από τη θεσμική μνήμη. Τελικώς οι βάσεις ενθυμίζουν μέχρι σήμερα το σοβιετικό καθεστώς και επικαιροποιούν το παρελθόν, το καθιστούν πληροφορήσιμο και επομένως ορατό. Ο Φόρτι καταλήγει: Η καταστροφή και η οικοδόμηση αποτελούν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος με θέμα την αθανασία.⁶⁴¹ Οι βανδαλισμοί αποτελούν σε αυτό το κεφάλαιο αντικείμενο εξέτασης, ακριβώς λόγω της παραπάνω θέσης.

⁶⁴¹ Adrian Forty, Susanne Küchler (eds.), *The Art of Forgetting*, Berg, Oxford, New York 2001, σ. 1011.

Οι «διαλογικοί» τόποι μνήμης έχουν μετωνυμική λειτουργία ως φορείς αναπαραστάσεων συγκεκριμένων ιστορικών και πολιτικών αφηγήσεων με ρητορικές και συμβολικές συνδηλώσεις. Ο Τζέιμς Γιάνγκ προτείνει να μελετηθούν οι «βιογραφίες» των μνημονικών τόπων, στρέφοντας έτσι την προσοχή μας στις κουλτούρες της μνήμης που εξακολουθούν να αναπαράγονται διατηρώντας ηγεμονικές εθνικές αφηγήσεις αλλά και ανεπίσημες συλλογικές μνήμες.⁶⁴² Η ερμηνεία των μνημείων ως «βιογραφικά κείμενα», και μέσα από τρεις παράγοντες- τον ιστορικό, που ορίζεται από το αναπαριστώμενο μέσω του μνημείου γεγονός, τον πολιτικό, ο οποίος αφορά τις σκοπιμότητες της κατασκευής, και τον κοινωνικό, δηλαδή η ανάλυση της θέσης τους στη δημόσια ιστορία και στην παραγωγή διαλόγου- θα αποτελέσει μεθοδολογικά τη βάση στην οποία θα κινηθούμε παρακάτω για τη σκιαγράφηση της πορείας των μνημείων. Έχοντας ως αφετηρία τις κυρίαρχες παραδοχές των πολιτισμικών σπουδών και της «πολιτισμικής στροφής» του τέλους της δεκαετίας του 1970, θα αντιμετωπίσουμε τα μνημεία ως κείμενα που παράγουν ποικίλες εννοιολογήσεις και σχέσεις εξουσίας. Αρκετά εργαλεία προσφέρει η σημειολογική θεωρία του Ρολάντ Μπαρτ, που πρώτος όρισε τα μνημεία ως «αστικά κείμενα». Θα επιχειρήσουμε να δούμε τους τρόπους με τους οποίους δύο μεγάλα αστικά κέντρα και μερικές μικρότερες πόλεις μνημονεύουν το γεγονός της Σοά, της «ρήξης του πολιτισμού» σύμφωνα με τον Ντίνερ και τον Χάμπερμας. Παράλληλα, αυτή η επισκόπηση της βιογραφίας των μνημείων θα αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους παράγονται (ή όχι) οι συλλογικές μνήμες και η επιτελεστική τους διάσταση. Το βάρος δίνεται στην ελληνική περίπτωση για να υποστηρίξουμε πως το μνημείο ως μέσο έκφρασης συλλογικών μνημονεύσεων ενεργοποιεί συγκρουσιακές αφηγήσεις,⁷⁴⁸ παράγει νέα επίσημα αφηγήματα και εγγράφεται, με δυσκολία στις περιπτώσεις που επιλέξαμε, στο μνημονικό τοπίο της πόλης.

⁶⁴² Peter Carrier, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures...* ό.π. σ. 5.

⁷⁴⁸ Τα μνημεία που αφορούν όψεις της εβραϊκής ιστορίας δεν θα σταματήσουν ποτέ να έχουν συγκρουσιακές πτυχές. Βλ. το άγαλμα ενός από τους πρώτους Έλληνες πεσόντες αξιωματικούς στον ελληνοϊταλικό πόλεμο ελληνοεβραίου Μορδοχαίου Φριζή, που τοποθετήθηκε στη Χαλκίδα το 2010 και τις αντιδράσεις, κυρίως ακροδεξιών ομάδων, σε ενδεχόμενη δημιουργία προτομής του και στην Αθήνα (βλ. άρθρο του Στόχου με τίτλο «Στήνουν άγαλμα του Φριζή στην Αθήνα και εμείς παρακαλάμε για το άγαλμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου», 9/4/2009). Ήδη στη διάρκεια του πολέμου ο δοσιλογικός τύπος ισχυρίζεται πως οι παρασημοφορημένοι Εβραίοι είχαν αποκτήσει τις διακρίσεις τους με απάτη. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, τόμος Β'... ό.π. σ. 299.

2.2.1. *Θεσσαλονίκη: Από την πόλη της Φεντερασιόν στην «πόλη των φαντασμάτων».*⁶⁴³

*«Ακόμη και η γαλήνη της τελευταίας κατοικίας παραβιάζεται. Οι δηώσεις των νεκροταφείων δεν είναι παρεκτροπές του αντισημιτισμού, αλλά αυτός ο ίδιος. Οι εκδιωγμένοι αφυπνίζουν αναγκαστικά την επιθυμία για εκδιώξεις. Πάνω στο σημάδι που τους άφησε η βία αναφλέγεται ακατάπανστα η βία».*⁶⁴⁴

Οι σεφαραδίτες Εβραίοι εγκαθίστανται στην πόλη ύστερα από το γνωστό διωγμό του 1492 από την Ισπανία και ήδη το 1529 στην πόλη καταμετρήθηκαν 2.645 νοικοκυριά στις συνοικίες κάτω από την Εγνατία, από το Βαρδάρη μέχρι τη σημερινή Διαγώνιο. Το 1537 η πόλη τιμάται με τον τίτλο της «μητέρας του Ισραήλ» από τον Εβραίο ποιητή από τη Φεράρα Σαμουέλ Ουσκούε. Ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης συνεχώς αυξάνεται, φτάνοντας το 1613 να αποτελεί παραπάνω από το 68% του πληθυσμού.⁶⁴⁵ Ως το 1923 και την ανταλλαγή των πληθυσμών, η Θεσσαλονίκη διέθετε την πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα.⁷⁵² Το 1941 ο αριθμός των Εβραίων

⁶⁴³ Για το μνημείο της Σοά στη Θεσσαλονίκη έχει ασχοληθεί εκτενώς σε ανακοίνωσή του ο Πάρις Παπαμίχος-Χρονάκης, τον οποίο και ευχαριστώ για την παραχώρηση του κειμένου του. Βλ. Paris Paramichos-Chronakis, "Of Holocaust Monuments and parking lots. Legitimizing Jewish presence in contemporary Thessaloniki", Paper presented at the International colloquium *Patrimoines, identités culturelles et mémoires collectives en Grèce et en Turquie*. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 21 March 2008.

⁶⁴⁴ Τέοντορ Αντόρνο, Μαξ Χόρκχαϊμερ, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου/ επίμετρο Κοσμάς Ψυχοπαίδης/ επιμέλεια Γεράσιμος Κουζέλης, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 300-301.

⁶⁴⁵ Τον 16^ο αιώνα η Θεσσαλονίκη αποτελούσε μαζί με μερικές άλλες βαλκανικές πόλεις ένα από τα σημαντικότερα κέντρα εγκατάστασης εβραϊκού πληθυσμού διεθνώς. Τα οθωμανικά αρχαιακά έγγραφα αναφέρουν δεκαέξι εβραϊκές συνοικίες στην πόλη. Esther Benbassa, Aron Rodrigue, *Die Geschichte der sephardischen Juden. Von Toledo bis Saloniki*, Dr. Dieter Winkler, Bochum 2005, σ. 64. ⁷⁵² Για την παρουσία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο βλ. ενδεικτικά Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, Πόλις, Αθήνα 2004. Η ιστορία της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης στον πόλεμο μέσα από προφορικές μαρτυρίες δίνεται στο εξαιρετικό έργο των επιζώντων της Σοά Ερίκα Κούνιο-Αμαρίλιο, Αλμπέρτο Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

στην Ελλάδα ανέρχεται κατά προσέγγιση στους 71-72.000, ενώ στη Θεσσαλονίκη-μετά το κύμα μεταναστεύσεων προς Δ. Ευρώπη και αλλού- έχει πέσει μάλλον κάτω από τους 50.000, παρά τις συχνά υψηλότερες εκτιμήσεις στη βιβλιογραφία.⁶⁴⁶

Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου συνέβησαν δύο γεγονότα εξαιρετικής σημασίας: Στις 11 Ιουλίου του 1942 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Απογευματινή* μια ανακοίνωση για την υποχρεωτική συγκέντρωση όλου του άρρενος εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης από 18 μέχρι 45 ετών στην πλατεία Ελευθερίας. Εκεί συγκεντρώθηκαν 9.000 άτομα που υποχρεώθηκαν σε γυμνάσια, εξευτελισμούς και ορθοστασία υπό το βλέμμα του ντόπιου πληθυσμού.⁶⁴⁷ Μην ξεχνάμε πως η ελληνοποίηση των Εβραίων της πόλης υπήρξε πάντοτε δύσκολη, ειδικά σε μια πόλη όπου κυριαρχούσε ο αντισημιτικός προπαγανδιστικός τύπος (*Μακεδονία*) και εθνικιστικές οργανώσεις όπως η ΕΕΕ (Εθνική Ένωση Ελλάδος), που ιδρύθηκε το 1927 από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας. Η ΕΕΕ αντιμετώπιζε τους Εβραίους της πόλης ως εχθρικό ξένο σώμα, και κατηγορήθηκε από την αριστερή εφημερίδα *Αβάντι* (της Φεντερασιόν του Αβραάμ Μπεναρόγια) για ακραίο αντισημιτισμό σε άρθρο της, όπου υποστηριζόταν χαρακτηριστικά πως τα αρχικά της οργάνωσης αντιστοιχούν στο

⁶⁴⁶ Hagen Fleischer, "Greek Jewry and Nazi Germany. The Holocaust and its antecedents", στο: *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, πρακτικά συμποσίου Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Θεσσαλονίκη, 23- 24 Νοεμβρίου, 1995, σ. 195.

⁶⁴⁷ Δυστάμενες παραμένουν οι απόψεις σχετικά με τη στάση του ελληνικού πληθυσμού της πόλης απέναντι στις διώξεις των Εβραίων. Ο τότε νομικός σύμβουλος της εβραϊκής κοινότητας Γιομτώβ Γιακοέλ αναφέρει πως στη διάρκεια της συγκέντρωσης του άρρενος ανδρικού πληθυσμού στην πλατεία Ελευθερίας δεν εκδηλώθηκε καμία αντίδραση του ντόπιου πληθυσμού και των αρχών απέναντι στα απάνθρωπα βασανιστήρια που εξελίσσονταν. Αλλά και γενικότερα, η στάση των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης απέναντι στα αντισημιτικά μέτρα ήταν παθητική και διαφοροποιημένη από τη στάση του αθηναϊκού πληθυσμού. Βλ. π.χ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 304. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να μειώνεται η προσφορά όλων εκείνων των Θεσσαλονικιών που βοήθησαν τους Εβραίους συμπολίτες τους με κίνδυνο της ζωής τους, υιοθετώντας για παράδειγμα εβραϊόπαιδα ή προσφέροντας κρησφύγετο. Αυτό αποδεικνύεται και από τα αρνητικά δημοσιεύματα για τις σχετικές κινήσεις στον ελληνόφωνο φασιστικό τύπο όπως τη *Νέα Ευρώπη*. Οι ισχυρισμοί της Χάνα Άρεντ στην περίφημη *Κοινοτοπία του Κακού* πως η αδιαφορία των Ελλήνων για τη μοίρα των Εβραίων διαρκούσε και μετά την απελευθέρωση της χώρας τους είναι γενικευτικοί. Πρβλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 325-326. Γενικότερα, για το ζήτημα του αντισημιτισμού στην Ελλάδα βλ.: Hagen Fleischer, "Griechenland. Das bestrittene Phänomen.", στο: Hermann Graml, Angelika Königseder και Juliane Wetzel (επιμ.), *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas*, Metropol, Berlin 2001, σ. 207-226.

«Έλληνες Εξοντώσατε Εβραίους».⁶⁴⁸ Ο εμπρησμός της συνοικίας Κάμπελ το 1931 υποδαυλίστηκε επίσης από την ΕΕΕ.

Αυτό το πρώτο οργανωμένο χτύπημα κατά των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε ύστερα από πρωτοβουλία του γενικού διευθυντή Νομαρχιών Μακεδονίας Αθανάσιου Χρυσοχόου, που διαμαρτυρήθηκε στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση ότι οι Εβραίοι δεν εκτελούσαν εργασίες ή δεν υποχρεούνταν σε καταβολή εισφορών σε είδος.⁷⁵⁶ Κατόπιν, στις αρχές του 1943, με διαταγές του Άιχμαν συνεργάτες του στη Θεσσαλονίκη, οι Ντίτερ Βισλιτσένι και Αλόις Μπρούνερ, θέτουν σε εφαρμογή το σχέδιο των μαζικών εκτοπίσεων του εβραϊκού πληθυσμού σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Το ίδιο διάστημα οι νόμοι της Νυρεμβέργης τίθενται σε ισχύ και στην Ελλάδα, ενώ οι Γερμανοί εκβιάζουν από τον ραβίνο Κόρετς λίστα με όλα τα ονόματα των μελών της εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Στις 6 Φεβρουαρίου 1943 ο επικεφαλής του Τμήματος Στρατιωτικής Διαχείρισης Θεσσαλονίκης Μαξ Μέρτεν δίνει διαταγή να φέρουν διακριτικό σήμα (κίτρινο άστρο στο πέτο) όλοι οι Εβραίοι και στις 12 Φεβρουαρίου ο Βισλιτσένι δημοσιεύει λεπτομερείς διαταγές για το ποιοι θεωρούνται Εβραίοι. Στη συνέχεια παρατηρείται μια σταδιακή κλιμάκωση των μέτρων με συνεχείς διαταγές των Γερμανών προς την Κοινότητα. Παράλληλα δημιουργείται η «Υπηρεσία Διαχείρισεως Ισραηλιτικής Περιουσίας» στις 8 Μαρτίου, και οριοθετείται η συνοικία Χιρς για τη μετατροπή της σε διαμετακομιστικό κέντρο, τράνζιτ-γκέτο.⁶⁴⁹

Το πρώτο τρένο για το Άουσβιτς φεύγει στις 15 Μαρτίου με περίπου 2.800 άτομα, και μεταξύ Μαρτίου και Αυγούστου του 1943 πραγματοποιήθηκαν συνολικά 19 αποστολές.⁶⁵⁰ Πριν το 1940 ζούσαν 56.000 Εβραίοι στην πόλη. Μετά τον πόλεμο στην πόλη απέμειναν 1.950 άτομα, μείωση της τάξης του 96%. Λίγες χώρες στην Ευρώπη έχασαν ένα τόσο μεγάλο ποσοστό του εβραϊκού τους πληθυσμού όπως η

⁶⁴⁸ Βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1983, passim και K. E. Fleming, *Greece. A Jewish History*, Princeton University Press, New Jersey 2008, σ. 94-95. ⁷⁵⁶ Χάγκεν Φλάισερ *ibid.* σ. 304.

⁶⁴⁹ Χάγκεν Φλάισερ *Ibid.* σ. 308-313.

⁶⁵⁰ Βλ. Esther Benbassa, Aron Rodrigue, *ό.π.* σ. 236-237. Για μια συνοπτική περιγραφή ορισμένων γεγονότων της ναζιστικής κατοχής στη Θεσσαλονίκη βλ. Ρένα Μόλχο, «Προβλήματα ένταξης της Γενοκτονίας στη συλλογική εθνική μνήμη: Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», στο: Άλκης Ρήγος, Βασιλική Γεωργιάδου (επιμ.), Άουσβιτς. *Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 23-41.

Ελλάδα, η οποία έχασε το 90% των Εβραίων που κατοικούσαν στα εδάφη της.⁶⁵¹ Η μεταπολεμική πραγματικότητα σχηματίζεται από κατακερματισμένες κοινότητες, εξαφανισμένες συλλογικότητες και από μια έντονη απώλεια του εβραϊκού στοιχείου. Λίγοι είναι οι Εβραίοι που επέστρεψαν στην Ελλάδα, οι περισσότεροι μετοίκησαν στην Παλαιστίνη, την Αφρική ή τις Ηνωμένες Πολιτείες.⁶⁵²

Σε υπηρεσιακό έγγραφο του Γερμανού πρόξενου Θεσσαλονίκης Erlwein το 1962 προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Βόννης, στο οποίο αναφέρονται λεπτομέρειες για την τελετή εγκαινίων του μνημείου Ολοκαυτώματος στο εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης, περιγράφονται αποκαλυπτικά οι ελληνοεβραϊκές σχέσεις από τους Γερμανούς διπλωμάτες. Σύμφωνα με τον συντάκτη της επιστολής «ευτυχώς αποφεύχθηκαν αρνητικές δηλώσεις για τη Γερμανία από τα θύματα του Ολοκαυτώματος στην τελετή». Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης περιγράφεται ως ουσιαστικά αφανές κομμάτι της θεσσαλονικιώτικης κοινωνίας, ενώ ο χριστιανικός εμπορικός κόσμος, που επωφελήθηκε από τις εβραϊκές περιουσίες, δεν είναι καθόλου δεμένος με την ολιγομελή πλέον εβραϊκή κοινότητα και βρίσκεται σε ανταγωνισμό μαζί της. Αίσθηση προκαλεί η κατακλείδα της επιστολής: Οι Έλληνες ευχαρίστως θα δέχονταν τη μετανάστευση όλων των Εβραίων της πόλης στο Ισραήλ. Θα ήταν ευχής έργο, κλείνει ο πρόξενος, αν ενημερωτικά γερμανικά φιλμ αναφερόμενα στο «εβραϊκό ζήτημα», δεν προβάλλονταν πιά στην Ελλάδα, αφού κάτι τέτοιο, λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική αδιαφορία των Ελλήνων, προφανώς δεν θα αναβάθμιζε την εικόνα της Γερμανίας.⁶⁵³

Η παρουσία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης καθίσταται ορατή μέσω δύο μνημονικών τόπων της συμπρωτεύουσας, του μνημείου της Σοά και του Εβραϊκού Μουσείου που ανεγείρονται το 1997, με την ευκαιρία των εορτασμών της πόλης ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης. Τα πρώτα βήματα για τη μνημειοποίηση της Σοά στη Θεσσαλονίκη έγιναν με μεμονωμένες προσπάθειες της Ισραηλιτικής Κοινότητας (ΙΚΘ) τη δεκαετία του '60, όταν και ανεγέρθηκε ένα μικρό μνημείο στο κοιμητήριο της κοινότητας στη Σταυρούπολη. Το μνημείο αυτό σε

⁶⁵¹ Βλ. Μαρκ Μαζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 285.

⁶⁵² K. E. Fleming, *Greece. A Jewish History*, Princeton University Press, New Jersey 2008, σ. 167.

⁶⁵³ Politisches Archiv Auswärtigen Amts (PAAA), Βερολίνο, B 26/154, Salonika, 12. Mai 1962, Konsulat der Bundesrepublik Deutschland.

συνδυασμό με τη συναγωγή ήταν οι δύο κύριοι τόποι ανεπίσημης έκφρασης της συλλογικής μνήμης της κοινότητας, η οποία από το 1954 πίεζε τις δημοτικές αρχές για τη δημιουργία ενός μνημείου σε κεντρικό σημείο της πόλης, καθώς η θέση του υπάρχοντος μνημείου στο εργατικό προάστιο της Σταυρούπολης το καθιστούσε αόρατο και ανενεργό ενδείκτη μνήμης.⁶⁵⁴

Το 1987 μια μικρή πλατεία στην Τούμπα ονομάστηκε πλατεία Εβραίων Μαρτύρων. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Εξουσία* αυτό ήταν «μια ενέργεια καθόλου τολμηρή, που σαν στόχο είχε να απαλύνει τις ενοχές του ελληνικού αθηναϊκού κράτους, το οποίο δεν είχε προβεί σε κάποια χειρονομία μνήμης για τα θύματα των Γερμανών. [...] Στην πλατεία της Τούμπας οι πινακίδες βεβηλώνονταν καθημερινά από αγκυλωτούς σταυρούς και άλλα αντισημιτικά συνθήματα».⁶⁵⁵ Η απόφαση του δήμου συνάντησε την αντίδραση της εβραϊκής κοινότητας, που διεκδικούσε ένα κεντρικότερο σημείο για την ανέγερση και την ομαλή ένταξη του μνημείου στον αστικό χώρο.⁶⁵⁶ Είναι χρήσιμο να αναφέρουμε εδώ πως στις πολιτισμικές σπουδές, πεδίο αρκετά κατακερματισμένο και χωρίς συμπαγή όρια, η πόλη ως πολυεπίπεδος χώρος αναγνώσεων βρέθηκε συχνά στο κέντρο μελετών σημαντικών εκπροσώπων της «πολιτισμικής στροφής» όπως του Ρολάν Μπαρτ, του Βάλτερ Μπένγιαμιν και του Μισέλ ντε Σερτώ.⁶⁵⁷ Ο Σερτώ τόνισε ότι η ονοματοθεσία καθορίζει σε σημαντικό

⁶⁵⁴ Για μια περιεκτική και ολοκληρωμένη περιήγηση στους εβραϊκούς τόπους μνήμης της συμπρωτεύουσας βλ. Ρένα Μόλχο, Βίμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη, *Jewish Sites in Thessaloniki: Brief History and Guide*, Lycabettus Press, Αθήνα 2009 (*Ιστορία και αξιοθέατα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη*, εκδόσεις Λυκαβηττός, 2010).

⁶⁵⁵ Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (ΑΙΚΘ), φάκελος 01282, *Εξουσία*, 22/11/97.

⁶⁵⁶ Όπως σημειώνει ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης για το μνημείο του Βελουχιώτη στη Λαμία, για το οποίο αναπτύχθηκαν οι ίδιοι διάλογοι περί της παγίωσης της θέσης του στον αστικό ιστό, η τοποθέτηση του μνημονικού τόπου σε ένα πολλαπλά σηματοδοτημένο χώρο, όπως είναι αυτός της κεντρικής πλατείας της Λαμίας, καθιστά αυτόματα το μνημείο πληροφορήσιμο από τη χωρική του διάσταση. Η ένταξή του στην καθημερινότητα των πολιτών υποδεικνύει τη δημόσια πρόσληψή του καθώς η σύνδεση και η σχέση μας με έναν χώρο σηματοδοτείται από τη συνάντησή μας με την σαφή του υλικότητα. Βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από ένα μνημονικό τόπο», στο: Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Κώστας Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σ. 267-279. Σε αυτό το επιχείρημα μπορούμε να φανταστούμε ότι βασίστηκε η Κοινότητα προκειμένου να επιτύχει ένα κεντρικότερο σημείο ανέγερσης του μνημείου.

⁶⁵⁷ Ο όρος “cultural turn” εμφανίζεται πρώτη φορά τη δεκαετία του 1970 και αφορά την κριτική επανεξέταση της επιστημονικής ορθολογικότητας. Το περίφημο άρθρο του Λόρενς Στόουν “The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History” στο περιοδικό *Past and Present* ουσιαστικά θεμελιώνει τις βασικές αρχές της Νέας Πολιτισμικής Ιστορίας: επιστροφή στην αφήγηση, βάρος στις βιοματικές όψεις της καθημερινής ζωής, έμφαση στο φύλο και τις διαπροσωπικές σχέσεις, απόρριψη της ουτοπικής «συνεκτικής επιστημονικής αφήγησης», τέλος των μεγάλων αφηγήσεων. Βασικοί

βαθμό την αστική γεωγραφία: Οι δρόμοι, οι πλατείες, ολόκληρες αστικές περιοχές αποκτούν μέσω της ονομασίας τους μια συμβολική διάσταση. Μέσω του ονόματος, η πλατεία ή ο δρόμος νοηματοδοτούνται, τα ονόματα δημιουργούν πολλές φορές εντάσεις και προστριβές, ενώνουν ή χωρίζουν.⁶⁵⁸

Σε αυτό το πλαίσιο, η ονομασία της πλατείας στην Τούμπα είναι ένα ενέργημα μνήμης (act of memory) που μετασχηματίζει την ανωνυμία του χώρου κάνοντάς τον να αποκτήσει νόημα και συμβολισμούς. Η κοινότητα συνέχιζε να υποστηρίζει πως ο κατεξοχήν τόπος μαρτυρίου της πόλης, η πλατεία Ελευθερίας, θα έπρεπε να ήταν ο χώρος που θα φιλοξενούσε ένα νέο μνημείο. Στο αίτημα αυτό οι δημοτικές αρχές αντέταξαν το επιχείρημα πως η πλατεία είναι ακατάλληλη λόγω της χρήσης μέρους της ως πάρκινγκ.

εκπρόσωποι ήταν ο Ρολάν Μπάρτ, ο Χέυντεν Χουάιτ, ο Ζακ Ντεριντά, ο Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ. Βλ. Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 129-133.

⁶⁵⁸ Deborah Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, μετάφραση Ιουλία Πεντάζου, επιμέλεια-προλογικό σημείωμα Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Κριτική, Αθήνα, 2007, σ. 116. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ιένας στη Γερμανία: Από το 2009 ξεκίνησαν οι δημόσιες αντεγκλήσεις για την ονοματοθεσία της πλατείας Petersenplatz κοντά στον κεντρικό σταθμό τρένων. Ο Πίτερ Πίτερσεν, παιδαγωγός και δημιουργός του “kleine Jena-plan”, δηλαδή των σχολικών ομάδων εργασίας που μέχρι σήμερα θεωρούνται πρωτοποριακή εκπαιδευτική μέθοδος, είχε δημοσιεύσει αντισημικά και ρατσιστικά κείμενα το 1941 και νωρίτερα. Μετά από αυτές τις αποκαλύψεις με το βιβλίο του παιδαγωγού Benjamin Ortmeier πολλά σχολεία άλλαξαν την ονομασία τους (Peter-Petersen Schulen) και η Petersenplatz στην Ιένα μετονομάστηκε. Βλ.

<http://www.themenportal.de/nachrichten/namensgeber-fuer-petersenplatz-sorgt-fuer-streit-in-jena13574> (11/7/10).

Μια ξαφνική αλλαγή στη διαδικασία μνημειοποίησης επήλθε το 1996. Με επιστολές της ΙΚΘ προς το Υπουργείο Πολιτισμού στις 11 Ιουλίου 1996 φαίνεται πως ασκούνται πιέσεις για την ανέγερση ενός μνημείου.⁶⁵⁹ Στις 23/8/96 προκηρύσσεται πανελλήνιος καλλιτεχνικός διαγωνισμός από το ΥπΠο, το Δήμο Θεσ/νίκης και την ΙΚΘ.⁶⁶⁰ Ο Ανδρέας Σεφικά, πρόεδρος της ΙΚΘ εκείνη την περίοδο, αντιτάχθηκε στην υπόδειξη του δήμου Θεσσαλονίκης να επιλεγεί ως χώρος ανέγερσης το πάρκο στη συμβολή των οδών Παπαναστασίου-Ν. Εγνατία (σήμερα Κ. Καραμανλή). Ο ίδιος αναφέρει:

«Ο ‘φυσικός χώρος’ για την τοποθέτηση του μνημείου εξακολουθούσε να είναι για εμάς η πλατεία Ελευθερίας. Ο τόπος μαρτυρίου των Ελλήνων Εβραίων, που σηματοδότησε και την αρχή του τέλους για το 96% των μελών της κοινότητάς μας που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Αίτημα για την ανέγερση του μνημείου στην πλατεία Ελευθερίας υποβαλλόταν από την Κοινότητά μας από το 1954 στους εκάστοτε δημάρχους και απορριπτόταν από όλους. Η πλατεία Ελευθερίας, ένα ιστορικό σημείο της πόλης, όχι μόνο για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, ήταν πια χώρος παρκινγκ που απέφερε έσοδα. Έκριναν ότι έτσι έπρεπε να μείνει. Πικράθηκα, αλλά όσο κι αν μου ζήτησαν να σχολιάσω για ποιο λόγο ο τότε δήμαρχος απέρριψε το νέο μας αίτημα και εφόσον είχε ληφθεί η απόφαση για την ανέγερση του μνημείου, δεν το έκανα. Δεν ήθελα να ανοίξουν και πάλι ‘πληγές’».⁶⁶¹

Τα δημοσιεύματα του τύπου της εποχής σχολίασαν την απόφαση να τοποθετηθεί το μνημείο σε έναν χώρο που δεν συνδέεται συναισθηματικά και ιστορικά με τον εκτοπισμό: «Στην πλατεία Ελευθερίας θα έπρεπε κανονικά να στηθεί το μνημείο για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, εκεί όπου οι ναζί συγκέντρωναν τα θύματά τους για να τα μεταφέρουν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεων. Αλλά, βλέπετε, η ιστορική αυτή πλατεία δεν προσφέρεται πλέον για κάτι τέτοιο. Έχει γίνει... παρκινγκ».⁷⁷⁰ Ήδη από το 1995 ο Σεφικά με επιστολή του προς τον δήμαρχο Θεσσαλονίκης Κ. Κοσμόπουλο πίεζε για τη λήψη άμεσων αποφάσεων σχετικά με την

⁶⁵⁹ ΑΙΚΘ, φάκελος 01284, αριθμός πρωτ. 933.

⁶⁶⁰ ΑΙΚΘ, φάκελος 01283.

⁶⁶¹ Ανδρέας Λ. Σεφικά, *Αναμνήσεις μιας ζωής και ενός κόσμου*, καταγραφή-επιμέλεια Σοφία Πακαλίδου, Ιανός, Αθήνα 2010, σ. 135. ⁷⁷⁰ *Καθημερινή*, 25/11/97.

ανέγερση μνημείου και πρότεινε μερικά σημεία ανέγερσης ύστερα από την απόρριψη του αιτήματος της ΙΚΘ για τους χώρους των οδών Αριστοτέλους, Δημ. Γούναρη στη συμβολή τους με την οδό Τσιμισκή.⁶⁶²

Το 1996, το δημοτικό συμβούλιο αποφασίζει την ανέγερση ενός νέου μνημείου, σε περιοχή εκτός του νεκροταφείου. Το μνημείο είναι μια επτάφωτη λυχνία που στηρίζεται σε σύμπλεγμα ανθρώπινων σκελετών, στη διασταύρωση των οδών Αλεξάνδρου Παπαναστασίου και Νέας Εγνατίας, όπου βρισκόταν η παλιά εργατική συνοικία «151» δίπλα από το παλιό νοσοκομείο «Ιπποκράτειο», δωρεά του βαρόνου Χιρς.⁶⁶³ Η εβραϊκή κοινότητα συναίνεσε στην απόφαση, η οποία βέβαια απέκλινε και πάλι από την αρχική της πρόταση για την τοποθέτηση του μνημείου στην πλατεία Ελευθερίας. Ο τύπος της εποχής, αναπαράγοντας τα λόγια του Σεφιχά, αναφέρει πως «χρειάστηκε η παρέμβαση του εβραϊκού και του ελληνικού λόμπι στις ΗΠΑ ώστε να πειστεί η Ελλάδα να αναγείρει ένα μνημείο στη Θεσ/νίκη για να θυμίζει τη θυσία των μελών της εβραϊκής κοινότητας. Όμως και όταν το αίτημα έγινε δεκτό κάποιιοι στην πόλη, δεν επέτρεψαν την εγκατάστασή του στην πλατεία Ελευθερίας».⁶⁶⁴

Σύμφωνα με δηλώσεις του τότε υπουργού Εξωτερικών Θ. Πάγκαλου, «ένα μνημείο για τους Εβραίους Μάρτυρες της Θεσσαλονίκης έπρεπε να υπάρχει από καιρό. Αν δεν το φτιάχναμε, αν δεν παίρναμε με τον πρωθυπουργό πριν από δύο χρόνια την πρωτοβουλία, θα το είχαμε βάρος στη συνείδησή μας».⁶⁶⁵ Η τελική απόφαση για την ανέγερση του μνημείου απασχόλησε εκτενώς τον τύπο της εποχής, που αφιέρωσε στη μεταπολεμική «περιπέτεια» του μνημείου εκτενή αφιερώματα και

⁶⁶² ΑΙΚΘ, φάκελος 01283, α.π. 974.

⁶⁶³ ΑΙΚΘ, φάκελος 01282.

⁶⁶⁴ *Καθημερινή*, 23/11/97. Η θητεία του Σεφιχά ως προέδρου της ΙΚΘ συνέπεσε με τα σημαντικότερα γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία της κοινότητας. Ο ίδιος παραδέχεται στο βιβλίο του πως υπήρχαν πολλές πικρές στιγμές στην προεδρία του, όπως οι βεβηλώσεις του μνημείου, αλλά και του Εβραϊκού Νεκροταφείου στη Σταυρούπολη. Σημειώνει: «Το 1992 η Κοινότητά μας είχε προτείνει να φυτευτούν σε λόφο των Βασιλικών 50.000 δενδρύλλια στη μνήμη των 50.000 συμπολιτών μας που εξοντώθηκαν από τους Ναζί. Ακούσαμε πολλά, μέχρι ότι ο λόφος με τα δέντρα που θα φυτεύαμε θα χρησιμοποιούνταν ως 'ορμητήριο' Ισραηλινών κομάντος! Το 2002, άγνωστοι και πάλι, βεβήλωσαν με ναζιστικά συνθήματα και εμβλήματα το μνημείο του Ολοκαυτώματος και τη συναγωγή των Μοναστηριωτών. Και παραμένω μόνο σε γεγονότα που αφορούν στη δική μας Κοινότητα, γιατί δυστυχώς ανάλογα κρούσματα είχαμε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ελάχιστες, εξάλλου, ήταν οι φωνές που συντάχθηκαν με τη δική μας στο αίτημα να συμπεριληφθεί στα σχολικά βιβλία και η προσφορά των Εβραίων εναντίον του ναζισμού, αλλά και το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν καταφύγιο για τους Εβραίους της διασποράς». Βλ. Ανδρέας Λ. Σεφιχά... ό.π. σ. 144.

⁶⁶⁵ *Τα Νέα*, 22/11/97.

πηγυαίους τίτλους όπως «Καθυστερημένα αποκαλυπτήρια» (*Αυγή*, 14/11/97), «Ένεση μνήμης για τη ναζιστική θηριωδία» (*Αυριανή*, 22/11/97), ενώ το θέμα δεν άφησε αδιάφορο και τον διεθνή τύπο.⁶⁶⁶ Ακροδεξιές εφημερίδες, όπως ήταν αναμενόμενο, αντιτάχθηκαν στην ανέγερση, με πρωτοστάτη τον *Στόχο*, με τον μακροσκελή τίτλο «Δισεκατομμύρια από την Πολιτιστική Πρωτεύουσα για τους Ιουδαίους. Και άλλο ένα εβραϊκό μνημείο υψώνεται στη Θεσσαλονίκη μας».⁷⁷⁶ Ιδιαίτερα ο τελευταίος ισχυρισμός φαντάζει ανεδαφικός αν αναλογιστεί κανείς πως αυτό ουσιαστικά ήταν το πρώτο μνημείο που αποκτούσε η κοινότητα στην πόλη.

Ο Ε. Βενιζέλος (υπουργός Πολιτισμού), στη συνέντευξη τύπου που έδωσε πριν την τελετή των εγκαινίων, προανήγγειλε επίσης τα εγκαίνια της μεγάλης μόνιμης αρχαιολογικής έκθεσης στο χώρο των βασιλικών τάφων της Βεργίνας. Ουσιαστικά εγκιβώτισε τη Σοά στη μεγάλη ελληνική αφήγηση της σύζευξης αρχαίου πολιτισμού και σύγχρονων συνεχειών του, εντάσσοντας σε ένα ενιαίο αφήγημα το αρχαιολογικό παρελθόν και τη σύγχρονη ιστορία.⁷⁷⁷ Στις 23 Νοεμβρίου 1997 το μνημείο, σε σχέδιο των ισραηλινών αδελφών Glid, αποκαλύφθηκε με την παρουσία του προέδρου της Δημοκρατίας Κωστή Στεφανόπουλου. Η τελετή πραγματοποιήθηκε στη συμβολή των οδών Αλεξάνδρου Παπαναστασίου και Νέας Εγνατίας, με κυβερνητικά στελέχη από τη Γερμανία, το Ισραήλ, την Αμερική.⁷⁷⁸ Στην τελετή ενδιαφέρον παρουσίασε ο λόγος του Θ. Πάγκαλου που ενείχε ψήγματα εξομοίωσης της Σοά με σύγχρονες γενοκτονίες. Ο επικεφαλής της ελληνικής διπλωματίας κατήγγειλε την Τουρκία για τη στάση που ακολουθεί απέναντι στον κουρδικό λαό, ενώ άφησε αιχμές και για τους εταίρους μας: «Δεν πρέπει να δείχνουμε ανοχή σε καμία γενοκτονία».⁷⁷⁹

Οι συντηρητικές εφημερίδες, όπως η *Αθηναϊκή*, ο *Ελεύθερος Τύπος*, η *Βραδυνή* και η *Απογευματινή*, επέλεξαν να σταθούν περισσότερο στην «υποβάθμιση» του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης Κ. Καραμανλή αντί στο ίδιο το γεγονός, καταγγέλλοντας πως οι αρμόδιοι ξέχασαν να αναγγείλουν στην τελετή ότι ήταν παρών, ενώ και η Νέα Δημοκρατία εξέδωσε ανακοίνωση σχετικά με το συμβάν.⁷⁸⁰ Στην τελετή παρευρέθηκαν και Εβραίοι επιζώντες της Σοά που

συμφιλιώνεται με την εβραϊκή κοινότητα). Πληροφορίες από ΑΙΚΘ, φάκελος 01282.

⁶⁶⁶ Εφημερίδες όπως: *The Jerusalem Post* (“Greek Jews finally get memorial”), *Allgemeine Jüdische Wochenzeitung*, *Le Monde* (La Grece se reconcilie avec sa communaute juive - η Ελλάδα

⁷⁷⁶ Μάλιστα στην επιχειρηματολογία του ο Στόχος αντέταξε το ένδοξο ελληνικό παρελθόν που κατά τη γνώμη του παραμελείται: «Την ώρα που πέφτει η Ακρόπολη, γιατί δεν υπάρχουν λεφτά να τη συντηρήσουν, οι αρμόδιοι έδωσαν 300.000.000 δρχ για δύο μουσεία που έφτιαξαν οι Εβραίοι στην Ελλάδα. [...] Μόνο για τα Ελληνικά δεν υπάρχει δραχμή, ίσως επειδή οι κουλτουριάρηδες θέλουν τη Θεσσαλονίκη διεθνή πόλη και κάποιιοι την επιθυμούν Εβραιοβαλκανική». ΑΙΚΘ, φάκελος 01282, Στόχος, 19/11/97.

⁷⁷⁷ *Αυγή*, 14/11/97.

⁷⁷⁸ ΑΙΚΘ, φάκελος 01282. Ο *Αγγελιοφόρος* ανέφερε σχετικά: «Με καθυστέρηση 50 και πλέον χρόνων, η ελληνική πολιτεία αποφάσισε να αποτίσει φόρο τιμής στους 50.000 Έλληνες Εβραίους της Θεσσαλονίκης που εξοντώθηκαν από τους Ναζί στα στρατόπεδα του θανάτου, Άουσβιτς και Μπίρκεναου». *Αγγελιοφόρος*, 23/11/1997. ⁷⁷⁹ ΑΙΚΘ, φάκελος 01282.

⁷⁸⁰ «Η κυβέρνηση-αναφέρεται στη σχετική ανακοίνωση- επεχείρησε να υποβαθμίσει την παρουσία του Κ. Καραμανλή προβάλλοντας τους πολλαπλούς εκπροσώπους της, που νόμιζαν ότι μια τέτοια παρακολούθησαν συγκινησιακά φορτισμένοι την τελετή για το πολυπόθητο μνημείο. Για αυτούς εγγραφόταν έστω και καθυστερημένα, ένα μέρος της ιστορίας του εκτοπισμού στην άλλοτε «Ιερουσαλήμ» τους.⁷⁸¹

Η ανέγερση έλαβε διαστάσεις ιστορικού γεγονότος. Σε δημοσίευμα της επόμενης μέρας, η *Αυγή* σε μεγάλο αφιέρωμά της ανέφερε πως «την επόμενη της απελευθέρωσης της χώρας μας, οι επιζήσαντες Εβραίοι συμπατριώτες μας ζήτησαν από την ελληνική πολιτεία την ανέγερση του μνημείου για τους νεκρούς τους. Χρειάστηκαν 52 χρόνια συνεχών ενοχλήσεων και πιέσεων στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση, για να φτάσουμε στα σημερινά αποκαλυπτήρια του μνημείου, το οποίο και πάλι δεν έγινε στην πλατεία Ελευθερίας».⁷⁸² Δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων τόνισαν τη σπουδαιότητα του γεγονότος που προσέδωσε επιπλέον η επιστολή του προέδρου των ΗΠΑ Μπιλ Κλίντον.⁷⁸³

Όπως σημειώνει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, στους λόγους που εκφωνήθηκαν στην τελετή του μνημείου ο ερευνητής μπορεί να βρει υλικό κατάλληλο για να εξετάσει το ζήτημα της διαχείρισης της μνήμης της γενοκτονίας από διάφορους φορείς. Ταυτόχρονα θα διαπιστώσει τη φανερή δυσκολία που παρουσιάζει ένα ιστορικό γεγονός που δεν ευνοεί την εθνικιστική ηρωϊκή ρητορική, με αποτέλεσμα την αμηχανία και τις εύλωττες «σιωπές».⁷⁸⁴ Τα επετειακά κείμενα και οι ομιλίες στα αποκαλυπτήρια μνημείων μπορούν να βοηθήσουν τον μελετητή στο να σημειώσει και να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο οι αναπαραστάσεις του παρελθόντος διαφοροποιούνται για να αποτελέσουν εργαλείο στην πολιτική επικοινωνία.⁷⁸⁵ Θα είχε ενδιαφέρον μια αναλυτικότερη μελέτη των επετειακών κειμένων και της ρητορικής που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκε στις ανεγέρσεις

εκδήλωση προσφερόταν για να υπογραμμισθεί η κυβερνητική... μονοκρατορία». *Απογευματινή*, 24/11/97.

⁷⁸¹ Χαρακτηριστικό δημοσίευμα της *Αθηναϊκής* αναφέρει: «Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου για την εβραϊκή κοινότητα έχουν τελειώσει. Τελείωσαν και οι λόγοι, έκλεισαν οι κάμερες, ειδήσεις τέλος. Στο χώρο έμειναν οι επιβιώσαντες Εβραίοι της Θεσ/νίκης να κοιτούν με δακρυσμένα μάτια το μνημείο και στη θέα του βρήκαν τάφο να κλάψουν τους ανθρώπους που άφησαν πίσω, στους ομαδικούς τάφους και στα κρεματόρια. Η Άννα Σεντγκάριο-Σαατσόγλου έχει ακουμπήσει το κεφάλι στο μνημείο και οι ώμοι της αναταράζονται από τους λυγμούς. Πώς να διακόψεις αυτή την προσωπική στιγμή της οδύνης; Τι να πεις; 'Γεια σας, είμαι δημοσιογράφος, πείτε μου πώς αισθάνεστε; [...] Όχι άλλο Ολοκαύτωμα κόρη μου, για κανένα λαό, μου είπε». *Αθηναϊκή*, 24/11/97. ⁷⁸² ΑΙΚΘ, φάκελος 01282, *Αυγή*, 23/11/97.

⁷⁸³ «Διαστάσεις γεγονότος διεθνούς σημασίας πήραν τα αποκαλυπτήρια στη Θεσ/νίκη. Ο ίδιος ο Μπιλ Κλίντον έστειλε χαιρετισμό». ΑΙΚΘ, φάκελος 01282, *Έθνος*, 24/11/97.

⁷⁸⁴ Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμέλεια- επίμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ίδρυμα Ετς Αχάιμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 421.

⁷⁸⁵ Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 277.

εβραϊκών μνημείων και στις τελετές για την ετήσια Ημέρα Μνήμης Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα.

Το μνημείο παρέμεινε στην περιοχή της παλιάς εργατικής συνοικίας «151» μέχρι το 2006, όταν και ξεκίνησαν πάλι συζητήσεις για τη μεταφορά του σε άλλο σημείο, λόγω της σχεδιαζόμενης κατασκευής πάρκινγκ στο Ιπποκράτειο. Η πρόταση του προέδρου της ΙΚΘ για την καταλληλότητα της πλατείας Ελευθερίας επαναδιατυπώθηκε, και η άμεση (και αναπάντεχη) αποδοχή του δημάρχου δρομολόγησε την τελική τοποθέτηση του μνημείου στην μαρτυρική πλατεία. Στις 16 Φεβρουαρίου 2006 ο πρόεδρος του Ισραήλ Μοσέ Κατσάβ και ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Κάρολος Παπούλιας επισκέφθηκαν το μνημείο. Την τελετή άνοιξε ο ραβίνος Φριζής, απόγονος του αξιωματικού Μαρδοχαίου Φριζή, που σκοτώθηκε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41. Ήδη νωρίτερα, το 2003, ανεγέρθηκε το μνημείο πεσόντων Ελληνοεβραίων πολεμιστών Αλβανικού Μετώπου- μνημείο Συνταγματάρχη Μαρδοχαίου Φριζή, έργο της αρχιτέκτονος Μαρίας Ζουρνά στο χώρο του εβραϊκού νεκροταφείου.⁶⁶⁷

Η αναζήτηση μιας μορφής νομιμοποίησης των μνημονικών κοινοτήτων διαμέσου των συμβολικών δομών των αστικών χώρων έχει αναδειχθεί σε μείζον ζήτημα των προσεγγίσεων στη σύγχρονη «μεταμοντέρνα γεωγραφία». Σύμφωνα με τον Νόρμπερτ Ελιάς, η ιστορική πορεία των δημόσιων συμβόλων (μνημεία, μνημονικοί τόποι, μουσεία) αποδεικνύει πως οι άνθρωποι δημιουργούν κοινωνίες που

⁶⁶⁷ *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, 2006, σ. 52-54.

βασίζονται σε σύμβολα για να συγκροτήσουν τη συλλογική επικοινωνία, ταυτότητα και προσανατολισμό.⁶⁶⁸ Η συμβολοποίηση των μνημείων τονίστηκε και στη σημειολογική θεωρία του Ρολάν Μπαρτ, που πέρα της εννοιολόγησης της πόλης ως «κειμένου» στον μετανεωτερικό κόσμο, όρισε τα μνημεία ως «αστικά κείμενα», ως ένα πεδίο συνδυασμού σημείων και συμβόλων. Τα μνημεία μπορούν να προσλάβουν πλήθος αναγνώσεων και θεσμοθετημένων λόγων, ενέχουν σύμβολα και νοήματα που μετασχηματίζονται ανάλογα με τον προσωπικό τρόπο θέασης και αντιμετώπισής τους από τον διαβάτη ή τον κάτοικο της πόλης.⁶⁶⁹ Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η μακροχρόνια πρόθεση της κοινότητας να καταστήσει το μνημείο «ευανάγνωστο» μέσω της κεντρικής του θέσης και των παραγόμενων ιστορικών συμβολισμών που αυτή ενέχει, έχει ως αποτέλεσμα την όψιμη και καθυστερημένη εισαγωγή της Σοά στο ηγεμονικό εθνικό αφήγημα.⁶⁷⁰ Παράλληλα, το μνημείο ολοκληρώνει τους χρόνιους πόθους της κοινότητας για την ενσωμάτωση της εβραϊκής ιστορίας στο ιστορικό συνεχές και αφήγημα.⁶⁷¹

Στο πλαίσιο της επανερμηνείας των «αστικών κειμένων» μπορούμε να εντάξουμε τους βανδαλισμούς του μνημείου από ακροδεξιές ομάδες. Απ' την άλλη, η τοποθέτηση φωτογραφιών στο μνημείο από το ΠΑΜΕ το 2006, σε διαμαρτυρία για τον πόλεμο στο Λίβανο, χωρίς να γίνουν υλικές καταστροφές, μπορεί να μην θεωρηθεί βανδαλισμός αλλά σίγουρα συνιστά εικονοκλαστική πρακτική, με πολύ

⁶⁶⁸ Norbert Elias, *The Symbol Theory*, Sage, London 1989, σ. 57.

⁶⁶⁹ Deborah Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, μετάφραση Ιουλία Πεντάζου, επιμέλεια-προλογικό σημείωμα Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 102-105.

⁶⁷⁰ Παρόμοια υπήρξε η περίπτωση του μνημείου Vél' d' Hiv στο Παρίσι για τις μαζικές μεταφορές Εβραίων το 1942. Η συμβολική προσημείωση του σταδίου στο οποίο 13.152 Εβραίοι συγκεντρώθηκαν στις 16 και 17 Ιουλίου 1942 πριν τη μεταφορά τους σε στρατόπεδα με μια επιγραφή που υπενθυμίζει στον επισκέπτη «τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν ενάντια στην ανθρωπότητα με τη συνενοχή του καθεστώτος του Βισύ», κατέρριπτε το γκαλικό (και ευρύτερο) αφήγημα περί μαζικής γαλλικής αντιστασιακής δράσης. Οι δημόσιες συζητήσεις για την προγραμματισμένη ανέγερση του μνημείου κορυφώθηκαν όταν έγινε γνωστό πως στην τελετή θα μιλήσει ο πρόεδρος Σιράκ, ο οποίος και παραδέχτηκε πρώτη φορά δημόσια τη «συλλογική ευθύνη του γαλλικού λαού». Βλ. Peter Carrier, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures...* ό.π. σ. 60- 67.

⁶⁷¹ Σχήμα που δανειζόμαστε από την Deborah Stevenson... ό.π. σ. 177-178. Ο Πάρις Παπαμίχος-Χρονάκης κάνει λόγο για μια απόπειρα νομιμοποίησης της ΙΚΘ μέσω της παρουσίας του μνημείου, ουσιαστικά δηλαδή για μια κάποιου είδους ενσωμάτωση στο ηγεμονικό εθνικό αφήγημα. Βλ. Paris Papamichos-Chronakis, "Of Holocaust Monuments and parking lots. Legitimizing Jewish presence in contemporary Thessaloniki", Paper presented at the International colloquium *Patrimoines, identités culturelles et mémoires collectives en Grèce et en Turquie*. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 21 March 2008.

ηπιότερο φυσικά τρόπο εν συγκρίσει με τον βανδαλισμό.⁶⁷² Σύμφωνα με την απάντηση της Γραμματείας Θεσσαλονίκης του ΠΑΜΕ: «Η ανάρτηση φωτογραφιών των σφαγιασμένων από τους Ισραηλινούς παιδιών του Λιβάνου και της Παλαιστίνης στο μνημείο είναι η πραγματική απότιση φόρου τιμής στα θύματα του φασισμού και του παλιότερου και του σημερινού. Η πράξη αυτή των αντιιμπεριαλιστών της Θεσσαλονίκης τιμά το μνημείο. Αυτοί που το εξευτελίζουν είναι όσοι σιωπούν ή και υποστηρίζουν τη θηριωδία του Ισραήλ και των ιμπεριαλιστών ενάντια στους λαούς της Μέσης Ανατολής. Ο ίδιος ο λαός του Ισραήλ πρέπει να καταδικάσει τη βαρβαρότητα, να μη συμμετάσχει στο έγκλημα, να δυναμώσει τις φιλειρηνικές φωνές μέσα και έξω από το Ισραήλ. Και θυμίζουμε: Ο ελληνικός λαός είναι σήμερα - στην ολότητά του - αντίθετος με την ιμπεριαλιστική - ισραηλινή βαρβαρότητα».⁶⁷³

Με όλα αυτά καθίσταται σαφές πως η πολιτισμική διαφορά, σε αυτή την περίπτωση ο Εβραίος «άλλος», γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων και των δράσεων ατόμων και συλλογικοτήτων μέσω της μνημονικής δραστηριότητας και των ενεργημάτων μνήμης, ειδικά όταν τα πολιτικά προτάγματα είναι υψηλής σημαντικότητας. Μέσα από τα μνημεία της Σοά σε όλη την ελληνική επικράτεια, η Ελλάδα έρχεται αντιμέτωπη με τη δική της ιστορικά καταπιεσμένη ετερότητα.⁶⁷³ Τα μνημεία της Σοά, άγνωστα και παραμελημένα για τους πολλούς, βρίσκονται σε πολλές ελληνικές πόλεις για να υπενθυμίζουν τις δυσκολίες αποδοχής της πολιτισμικής ετερότητας. Τον Ιούλιο του 2000 και τον Απρίλιο του 2003 νεοναζί έβαψαν το μνημείο με σπρέι. Οι επιθέσεις καταδικάστηκαν από επίσημους κρατικούς φορείς και έδωσαν την πρώτη ώθηση για την καθιέρωση της «Εθνικής ημέρας μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Ηρώων και Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος» το 2004, με σημαντική καθυστέρηση συγκριτικά με άλλες χώρες. Άλλωστε, ακόμη και στη Γερμανία η καθιέρωση της 27^{ης} Ιανουαρίου (απελευθέρωση του Άουσβιτς από τα σοβιετικά στρατεύματα) το 1996 ως επίσημη

⁶⁷² Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας καταδίκασε γραπτά την πράξη. Η επιστολή χαρακτηρίστηκε από το *Ριζοσπάστη* «αταμιά πρόκληση» σε δημοσίευμα με τίτλο «Απάντηση στην πρόκληση της Ισραηλιτικής Κοινότητας». Η απάντηση του ΠΑΜΕ (Πανελλήνιο Αγωνιστικό Μέτωπο) ήταν πως η τοποθέτηση φωτογραφιών στο μνημείο δε συνιστά βανδαλισμό, αλλά πράξη απότισης τιμής στα θύματα του φασισμού του παρελθόντος και του παρόντος. Βλ. <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=3489133&publDate=4/8/2006> (11/3/2010).

⁶⁷³ <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=3489133&publDate=4/8/2006> (17/9/2012). Η συγκεκριμένη διαμαρτυρία ήταν πολιτική και στρεφόταν κατά της πολιτικής του Ισραήλ. Αυτό όμως που

εθνική μέρα μνήμης για τα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού στην Ευρώπη, θεωρήθηκε από πολλούς ως αρκετά όψιμη. Σύμφωνα με τον Έλι Βίζελ, γνωστό επιζώντα της Σοά, η καθιέρωση της 27^{ης} Ιανουαρίου για τη μνήμη του Ντάχαου, του Άουσβιτς, του Μαιντάνεκ, του Σόμπιμππορ, καταπνίγηκε για πολλές δεκαετίες.⁷⁹⁴ Στο Ισραήλ η

προβληματίζει και ανησυχεί είναι πως επιλέχθηκε το Μνημείο της Σοά για αυτή τη διαμαρτυρία. Ο αντισιωνισμός της Αριστεράς, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μπορεί να αποτελέσει θέμα ξεχωριστής διατριβής, που πρόσφατα μάλιστα ξεκίνησε Γερμανός συνάδελφος στο Freie Universität του Βερολίνου. Είναι δεδομένο πως οι αντισιωνιστικές θέσεις της Αριστεράς, δικαιολογημένες στη βάση τους, καθώς η милитарιστική πολιτική του Ισραήλ φτάνει πολύ συχνά σε ακραίες μορφές άσκησης βίας, αγγίζουν επίπεδα εξομοίωσης της πολιτικής του Ισραήλ με ναζιστικές πολιτικές. Αν δούμε για παράδειγμα τα σκίτσα του Στάθη, παλαιότερα στην *Ελευθεροτυπία* και πλέον σε ευρύ φάσμα του τύπου, θα αντιληφθούμε πως μέρος της Αριστεράς με εξομοιώσεις και ιστορικούς παραλληλισμούς πολλές φορές περνάει στην απέναντι όχθη και διαπλέκει τον αντισιωνισμό με “light” εκδοχές ενός αριστερού αντισημιτισμού, κάτι που πραγματοποιείται και στο ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Αρκεί να θυμηθεί κανείς τις θέσεις πολλών φοιτητών στη διάρκεια του Μάη του '68 στα γερμανικά αμφιθέατρα. Βλ. Anna Maria Droumpouki, „Trivialization of World War Two and Shoah in Greece: Uses, misuses and analogies in light of the current debt crisis”, *Journal of Contemporary European Studies*, 21:2, σ. 190- 201.

⁷⁹³ Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Ευθύμιου Παπαταξιάρχη σχετικά με τη μαζική εισροή μεταναστών στην Ελλάδα «μια χώρα ιστορικά εθισμένη στην παραγωγή της ομοιότητας βρίσκεται ξαφνικά με ένα εσωτερικό πλεόνασμα ετερότητας». Ο ίδιος υποστηρίζει πως από τη μελέτη της εθνογραφικής γραμματείας προκύπτει πως στην ελληνική μεταπολεμική και μεταπολιτευτική κοινωνία βασική προϋπόθεση της κοινωνικής συνάφειας και κοινωνικότητας είναι η ομοιότητα του εαυτού με τον «άλλο». Όπως έχει εύστοχα επισημάνει ο ανθρωπολόγος Michael Herzfeld, ο ελληνικός 19^{ος} αιώνας κατατρέχεται από «τα άχθη της ετερότητας». Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 38, 70.

⁷⁹⁴ Βλ. Rita Suessmuth, “Der Gedenktag 27. Januar- eine Zwischenbilanz“, στο: Hans Erler (επιμ.), *Erinnern und Verstehen. Der Völkermord an den Juden im politischen Gedächtnis der Deutschen*, Campus, Frankfurt 2003, σ. 310. Στη Γερμανία έως το 1996 δεν υπήρχε επίσημη μέρα ανάμνησης των αντίστοιχη ημέρα μνήμης λέγεται *Yom Hashoah* και γιορτάζεται κάθε Απρίλιο. Για δύο λεπτά σε ολόκληρο το Ισραήλ ακινητοποιούνται όλα τα αυτοκίνητα, οι επιβάτες κατεβαίνουν από τα μέσα μεταφοράς, σειρήνες χτυπούν και οι πεζοί σταματούν να περπατούν. Στα εργοστάσια, στα σχολεία και στους δημόσιους χώρους σταματά κάθε εργασία και οι άνθρωποι θρηνούν για τα έξι εκατομμύρια θύματα της Σοά.⁷⁹⁵

Φυσικά η Ελλάδα δεν είναι η μόνη χώρα που αντιμετωπίζει κρούσματα βεβηλώσεων των εβραϊκών της μνημείων. Για παράδειγμα, το μνημείο στο Ponar της Λιθουανίας, στον τόπο όπου 70.000 Εβραίοι δολοφονήθηκαν, βεβηλώθηκε το 2011 με σβάστικες και την αναγραφή της πρότασης «Ο Χίτλερ είχε δίκιο».⁷⁹⁶ Οι βαλτικές χώρες έχουν το δικό τους τρόπο διαχείρισης της μνήμης του πολέμου. Ειδικά στη Λιθουανία, η ιστορία ξαναγράφεται με κενά, αποσιωπήσεις και διαστρεβλώσεις. Οι λαοί της Βαλτικής προσπάθησαν να εδραιώσουν μεταπολεμικά μια κοινή ταυτότητα

που βασιζόταν κυρίως στην ηρωική αυτοπροβολή και στην κάθαρση από τα άβολα στοιχεία του παρελθόντος. Σύμφωνα με το ψευδεπίγραφο αφήγημα, δεν υπήρξαν διώξεις των Εβραίων, παρά μόνο ένας ανένδοτος αγώνας αποτίναξης του σοβιετικού ζυγού. Ωστόσο, ο ρόλος των βαλτικών χωρών στην ιστορία του Ολοκαυτώματος είναι μοναδικός, καθώς οι Εβραίοι σφαγιάστηκαν επί τόπου με άγριο τρόπο και με αगाστή συνεργασία των συμπατριωτών/γειτόνων.⁷⁹⁷

Το εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης αποτελεί επίσης ένα σκοτεινό κομμάτι της ιστορίας της πόλης. Το νεκροταφείο κάλυπτε μια έκταση 350.000 τετραγωνικών μέτρων και ήταν ένα από τα μεγαλύτερα του κόσμου. Η ισοπέδωση σχεδόν πεντακοσίων χιλιάδων τάφων από τους Γερμανούς ύστερα από 450 χρόνια ύπαρξης, και η μετέπειτα χρήση των μνημείων, των στηλών και των επιγραφών για την κατασκευή οικοδομικών έργων της πόλης, είναι μάρτυρες της εξαφάνισης του

θυμάτων της Σοά. Το 1996, ο πρόεδρος της Γερμανίας Ρομάν Χέρτσοκ, πρώτος υποστήριξε πως πρέπει να καθιερωθεί μια ημέρα εθνικής μνήμης για τη Σοά. Ο ίδιος, σε επίσημη ομιλία του στο στρατόπεδο Μπέργκεν Μπέλσεν υποστήριξε πως «φέρουμε ευθύνη για αυτό το σκοτεινό κεφάλαιο της ιστορίας και για την ανάμνησή του στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα». Η νέα πολιτική που εξέφρασε ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με τις αρχές τις «επιστροφής στην κανονικότητα» που υποστήριξε τη δεκαετία του '80 ο καγκελάριος Χέλμουτ Σμιτ. Βλ. Rita Suessmuth... ό.π. σ. 311. Για την 8^η Μαΐου ως Ημέρα της Απελευθέρωσης βλ. Edgar Wolfrum, "Der 8. Mai 1945-ein Schlüsseldatum im historischen Bewusstsein der Westdeutschen", στο: Rudolf von Thadden, Steffen

Kaudelka (επιμ.), *Erinnerung und Geschichte. 60 Jahre nach dem 8. Mai 1945*, Wallstein, Göttingen 2006, σ. 28, αλλά και passim για την 8^η Μαΐου στην ιστορική κουλτούρα της Γερμανίας μέχρι σήμερα.

⁷⁹⁵ Για μια σύγκριση της Yom Hashoah και της 27^{ης} Ιανουαρίου βλ. Richard Chaim Schneider, "Vergangenheitsbewältigungsrituale und die Rückkehr der toten Juden", στο: Hans Erler (επιμ.)...ό.π.

σ. 139- 144. Αναλυτικά για την Yom Hashoah βλ. James Young, "Jom Hashoah: Die Gestaltung eines Gedenktages", στο: Nicolas Berg, Jess Jochimsen, Bernd Stiegler (επιμ.), *Shoah. Formen der Erinnerung. Geschichte, Philosophie, Literatur, Kunst*, Wilhelm Fink, München 1996, σ. 53- 76.

⁷⁹⁶ Newsletter του Simon Wiesenthal Center, Ιούλιος 2011.

⁷⁹⁷ Βλ. αναλυτικότερα Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π. σ. 194, 198-199.

μνημονικού ίχνους σε μια νεωτερική μητρόπολη όπως η Θεσσαλονίκη του 21^{ου} αιώνα.⁶⁷⁴ Το 1945, με την επιστροφή τους, οι λιγοστοί Εβραίοι επιστώντες βρήκαν τις επιτύμβιες πλάκες των προγόνων τους σε εισόδους σπιτιών, σε σκάλες και

⁶⁷⁴ Βλ. Eberhard Rondholz, "500.000 Leichen im Keller" (500.000 πτώματα στο υπόγειο), στο *Neue Rheinische Zeitung*, 27.2.2008 και *Frankfurter Rundschau*, 12.8.2010. Ο συγγραφέας σχολιάζει και το γεγονός πως η εβραϊκή ιστορία της πόλης δεν διδάσκεται στο Αριστοτέλειο, όπου δεν υπάρχει μία έδρα για την σεφαραδίτικη ιστορία και κουλτούρα. Οι νέες εξελίξεις, ωστόσο, είναι ελπιδοφόρες, καθώς βρίσκεται στην τελική ευθεία η δημιουργία έδρας Εβραϊκών Σπουδών στο Αριστοτέλειο. Ωστόσο, διχάζει το γεγονός πως τη χρηματοδότηση τα πρώτα χρόνια θα αναλάβει η Ισραηλιτική Κοινότητα της πόλης. <http://newpost.gr/post/294701/idryetai-epwnymh-edra-ebra-kwn-spydwn-stoapth> (17/12/2013).

πεζοδρόμια. Ο επιζών Αρμάνδος Ααρών αναφερόμενος στην καταστροφή του νεκροταφείου επισημαίνει το γεγονός πως οι Γερμανοί «ηδονίζονταν να καταστρέφουν τα μνήματα».⁶⁷⁵ Ο δήμος χρησιμοποίησε ταφόπλακες ακόμα και για την επισκευή της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, ενώ με οικοδομικό υλικό από το νεκροταφείο χτίστηκε πισίνα για τη ψυχαγωγία των γερμανών αξιωματούχων.⁶⁷⁶ Η καταστροφή του νεκροταφείου διέρρηξε τους συντηρητικούς δεσμούς παράδοσης της εβραϊκής κοινότητας και αποτέλεσε τον πρόλογο των μετέπειτα εκτοπίσεων.⁸⁰¹ Σήμερα, στη θέση του νεκροταφείου βρίσκεται το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Ο Ίταλο Καλβίνο όμως είχε δίκιο: Σε μια πόλη είναι χαραγμένο το παρελθόν όπως στην παλάμη οι γραμμές της. Αν ψάξει κανείς προσεκτικά, θα βρει ίχνη του παρελθόντος στην είσοδο του πανεπιστημίου, κοντά στον Ιππόδρομο. Εκεί βρίσκεται ένα κομμάτι μιας επιτύμβιας πλάκας από το παλιό νεκροταφείο με ευκρινή τα εβραϊκά γράμματα στην επιφάνειά της.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει δημοσίευμα εφημερίδας του 1986 με τον τίτλο «Γερμανός δίνει 60 εκατ. για εβραϊκό μνημείο». Εκεί αναφέρεται πως ένας καθηγητής Βυζαντινολογίας στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, ο Πάουλ Σπεκ, πρότεινε την ανέγερση μνημείου στο χώρο της πανεπιστημιούπολης, προσφέροντας 1.000.000 μάρκα. Στην επιστολή του προς τον τότε πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου και την υπουργό Πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη δικαιολόγησε αυτή την κίνηση ως «γερμανικό χρέος» και ζήτησε στο βάθρο του μνημείου να γραφεί η επιγραφή «Ο χώρος αυτός υπήρξε νεκροταφείο της εβραϊκής κοινότητας. Μην ξεχνάτε αυτούς που δεν βρήκαν τάφο πουθενά».⁶⁷⁷ Δεν γνωρίζουμε την τύχη αυτής της πρωτότυπης προσφοράς, κρίνοντας όμως από την απουσία οποιουδήποτε μνημείου στην πανεπιστημιούπολη, μάλλον το αίτημα του Γερμανού καθηγητή δεν

⁶⁷⁵ Visual History Archive, αρ. συνέντευξης 45243.

⁶⁷⁶ Σύμφωνα με τη Ρένα Μόλχο ακόμα και σήμερα ταφόπλακες βρίσκονται σε παιδικές χαρές, μπαρ και εστιατόρια στην Κασσάνδρα Χαλκιδικής. Ρένα Μόλχο, «Προβλήματα ένταξης της Γενοκτονίας στη συλλογική εθνική μνήμη: Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», στο: Άλκης Ρήγος, Βασιλική Γεωργιάδου (επιμ.), Άουσβιτς. *Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 33. Η Έρικα Αμαρίλιο, επιζώσα του Άουσβιτς, μας ανέφερε πως πιο πάνω από το σπίτι της στο Πανόραμα υπάρχουν πλάκες του παλαιού νεκροταφείου που χρονολογούνται από το 1850 (συνέντευξη με τη γράφουσα, 1^η Μαρτίου 2010).⁸⁰¹ Στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης εκτίθενται φωτογραφίες του νεκροταφείου από τον Άγγλο Hugh Fawcett, ο οποίος βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη μεταξύ του 1915-1917 και ορισμένες επιτύμβιες πλάκες του νεκροταφείου.

⁶⁷⁷ Σύμφωνα με την εφημερίδα η χειρονομία του Γερμανού καθηγητή ξεπληρώνει το χρέος του γερμανικού λαού, αλλά και της ελληνικής πολιτείας. Βλ. *Τα Νέα*, 24/4/1986.

προχώρησε. Το νεκροταφείο και άλλοι μνημονικοί τόποι σχετιζόμενοι με την εβραϊκή ιστορία, όπως η συνοικία βαρόνου Χιρς, ως δίκτυα νοημάτων του παρελθόντος εξαφανίζονται στη σκιά ενός παρόντος ανεπηρέαστου από τα θραύσματα της συλλογικής μνήμης. Σύμφωνα με τον Σταύρο Σταυρίδη υπό το πρίσμα της μπενγιαμινικής οπτικής κάθε χωρική εμπειρία υποστηρίζει ένα πεδίο αποκαλυπτικών συσχετίσεων παρελθόντος- παρόντος.⁶⁷⁸⁶⁷⁹ Αυτό στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης δεν ενεργοποιείται, καθώς οι ενδείκτες που προκαλούν τις συσχετίσεις με το παρελθόν έχουν εξαφανιστεί.

Η διέλευση του υπό κατασκευή μετρό πάνω από τους τάφους και τις πλάκες δεν προβλημάτισε ιδιαίτερα τους υπεύθυνους του έργου, και η μόνη προσπάθεια χωρικής συσχέτισης θα είναι η ονομασία του σταθμού ως «Παλιό Εβραϊκό Κοιμητήριο».⁶⁸⁰ Η εταιρεία «Αττικό Μετρό» σε μία ένδειξη καλής θέλησης πρότεινε τη δημιουργία μικρής έκθεσης στο σταθμό του μετρό με φωτογραφίες και αντίγραφα επιτύμβιων πλακών. Οι διακόσιοι πενήντα αρχαιολόγοι που επιβλέπουν τα έργα του μετρό, έδωσαν την υπόσχεσή τους στην ΙΚΘ πως θα προσέξουν ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των έργων, λόγω του ενδεχόμενου να αποκαλυφτούν νέοι τάφοι.⁶⁸¹ Το 2012, συζητήθηκε η φιλοτέχνηση ενός μνημείου «που να μνημονεύει την ιστορία 500 χρόνων που βρίσκεται θαμμένη κάτω από τα πόδια των επισκεπτών», από τη Σχολή Καλών Τεχνών του ισραηλινού πανεπιστημίου του Τελ Αβίβ στους χώρους του ΑΠΘ. Μένει να δούμε αν θα υλοποιηθεί αυτή η πρωτοβουλία.

Σήμερα λίγοι θυμούνται ή γνωρίζουν γιατί η κεντρική αγορά της πόλης λέγεται Μοδιάνο ή γιατί το μεγάλο επιβλητικό κτίσμα στα ανατολικά της πόλης ονομάζεται Βίλλα Αλλατίνι. Στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης, εκεί όπου το 1943 πραγματοποιήθηκαν αλληπάλληλες αποστολές Εβραίων στο Άουσβιτς και σήμερα αποτελεί εμπορικό και όχι επιβατικό σταθμό, τοποθετήθηκε το 2004 μια αναμνηστική πλάκα. Εκείνη όμως ουσιαστικά είναι ανενεργός ενδείκτης μνήμης, εφόσον τοποθετήθηκε σε έναν εμπορικό σταθμό. Δίπλα στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό η συνοικία Βαρόνου Χιρς, το μεγαλύτερο γκέτο της πόλης, δεν διαθέτει

⁶⁷⁸ Βλ. Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 34-
⁶⁷⁹ .

⁶⁸⁰ Για το εβραϊκό νεκροταφείο βλ. επίσης Hagen Fleischer, “Greek Jewry and Nazi Germany...Ibid. σ. 195.

⁶⁸¹ Βλ. Eberhard Rondholz... ό.π.

κάποιο μνημείο ή μια αναμνηστική πλάκα. Το γκέτο του βαρόνου Χιρς δημιουργήθηκε στις 6 Φεβρουαρίου του 1943 μετά από διαταγή που δόθηκε για τη γκετοποίηση των Εβραίων της πόλης σε περιοχές όπως η Αγία Παρασκευή, ο Βαρδάρης, η Συγγρού, που ήδη κατοικούνταν από Εβραίους. Ο Άλφρεντ Αμποάν, ένας από τους Εβραίους που διέφυγαν στα βουνά με το ΕΑΜ, κρατήθηκε στο γκέτο του βαρόνου Χιρς για οκτώ μέρες και αναφέρει πως ογδόντα άνθρωποι κοιμούνταν σε ένα δωμάτιο στο πάτωμα. Η Σύλβια Αμάρ έμεινε στο Χιρς δύο βδομάδες το Μάρτιο του 1943 και το ονομάζει διαμεταβιβαστικό στρατόπεδο. Η Έρικα Αμαρίλιο περιγράφει το Χιρς ως περιφραγμένο γκέτο στο οποίο «δεν υπήρχε ούτε μια τρύπα για να μας στεγιάσουν. Έπεφτε νερό από τη σκεπή. Συνθήκες άγριες για εμάς. Δύο-τρεις μέρες έμεινα εκεί το Φλεβάρη του 1943».⁶⁸²

Το 2008, το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης αρνήθηκε την ένταξή της στο «Δίκτυο των μαρτυρικών πόλεων της Ελλάδας» με το ανεδαφικό επιχείρημα πως το έγκλημα διαπράχθηκε εκτός Θεσσαλονίκης και πως οι Εβραίοι κατοίκησαν στην πόλη μόνο πεντακόσια χρόνια. Ειδικότερα το δεύτερο επιχείρημα είναι προβληματικό, καθώς οι Σεφαραδίτες Εβραίοι, προερχόμενοι από την Ισπανία, είχαν πεντακόσια χρόνια ύπαρξης στην πόλη. Συγκεκριμένα, το δικαιολογητικό της απόφασης συνίστατο στις εξής προφάσεις: Η εξόντωση του 91% των Εβραίων συμπολιτών μας στα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου -το υψηλότερο ποσοστό στην Ευρώπη- δεν στοιχειοθετεί την ανάδειξη της πόλης σε “μαρτυρική”, εφόσον το μαζικό αυτό έγκλημα διαπράχθηκε εκτός Θεσσαλονίκης και οι Εβραίοι “εγκαταστάθηκαν” στη Θεσσαλονίκη από την Ισπανία το 1492. Λίγα χρόνια αργότερα, το 2012, και επί δημαρχίας Μπουτάρη, εντάσσεται επιτέλους η πόλη στο «Δίκτυο μαρτυρικών πόλεων»: «Η απόφαση αυτή αναγνωρίζει και αναδεικνύει τις τραγικές στιγμές της ιστορίας της κατά την περίοδο της ναζιστικής κατοχής και τη θηριωδία που επέδειξαν οι κατακτητές απέναντι στους Έλληνες Χριστιανούς κι Εβραίους συμπολίτες μας» αναφέρει χαρακτηριστικά ο Δήμος Θεσσαλονίκης.⁶⁸³ Όπως αναφέρει ο Αντώνης Λιάκος, η «άλλη» Θεσσαλονίκη συχνά μάτωσε, και τα τελευταία χρόνια, υπό την άνοδο και επήρεια μιας πολιτισμικής δεξιάς που σε συνδυασμό με εκκλησιαστικούς φορείς ανέπτυξε νέους εθνικισμούς στη ρητορική της

⁶⁸² Συνέντευξη στη γράφουσα, 25 Ιουνίου 2009.

⁶⁸³ Εφημερίδα της Κυβέρνησης, φύλλο 203, 24 Οκτωβρίου 2012 - με το υπ.αριθμ. 118 Προεδρικό Διάταγμα.

μετά και την αναζωπύρωση του μακεδονικού ζητήματος, το παρελθόν της πόλης ουσιαστικά βυθίζεται υπό το βάρος αυτής της νέας ρητορείας.⁸⁰⁸

Το νέο νεκροταφείο της πόλης αποτελεί και αυτό στόχο αντισημιτικών εκδηλώσεων, όπως στην περίπτωση των Ιωαννίνων. Στις 14 Απριλίου 2010 βάνδαλοι εκσφενδόνισαν μολότοφ και ανέγραψαν ναζιστικά συνθήματα και σύμβολα στους τοίχους και τους διαδρόμους του. Το ΚΙΣ την ίδια μέρα εξέδωσε δελτίο τύπου στο οποίο αναφέρεται:

«Η αθώωση από την Ελληνική Δικαιοσύνη του -κατά δήλωσή του- ναζιστή Κ. Πλεύρη για τα όσα συκοφαντικά, αλλά προπάντων σαφώς απειλητικά εξέφρασε κατά των Εβραίων της Ελλάδος, άρχισε να έχει τις συνέπειες που είχαν προβλεφτεί. Έτσι, χθες, ρατσιστές αντισημίτες μετέτρεψαν τις απειλές σε αναίσχυντη βεβήλωση του εβραϊκού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης πετώντας μολότοφ και καταστρέφοντας τάφους. Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος είχε προειδοποιήσει για το πού θα οδηγούσε η αθώωση του υβριστή Πλεύρη, αλλά δεν εισακούστηκε. Όπως έχει αποδείξει η πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστορία σε εποχές κρίσιμες μία από τις εύκολες διεξόδους στις οποίες οι αντισημίτες οδηγούν τους λαούς είναι ο αντισημιτισμός. Και πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κανείς δεν έδινε την πρέπουσα σημασία στις κατηγορίες και στις ενέργειες των ναζιστών κατά των Εβραίων μέχρις ότου η καταστροφή έφτασε στην πόρτα του κάθε Ευρωπαίου. Πριν να είναι και πάλι πολύ αργά όλοι –Κυβέρνηση και άτομα- οφείλουν να απομονώσουν και να καταδικάσουν έμπρακτα τους νοσταλγούς του Χίτλερ».⁸⁰⁹

Ο επιζών του Άουσβιτς Ζαν Αμερύ σε ένα σχόλιό του για την αναβίωση του αντισημιτισμού στη Δυτική Γερμανία, έγραφε το 1966 πως κάτω από το λάβαρο του αντισημιτισμού σήκωνε και πάλι κεφάλι ο παλιός αντισημιτισμός- βαθιά ριζωμένος σε μια συλλογική ψυχολογία που εκπορευόταν από απωθημένα θρησκευτικά

⁸⁰⁸ Βλ. τον κατάλογο της έκθεσης Weak Monuments, Biennale Θεσσαλονίκης, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2009, επιμ. Φίλιππου Ωραιόπουλου- Α. Αντονά- Α. Δάλλα.

⁸⁰⁹ <http://www.kis.gr/index.php/component/content/article/49-2009-05-11-09-28-23/506-2010-05-17-08-01-45.html> (19/5/10). Η ΙΚΘ στο δελτίο τύπου αναφέρει: «Εκφράσεις όπως ‘Φωτιά στους Εβραίους’, ‘Juden Raus’, ‘Sieg Heil’, η χρήση ναζιστικών συμβόλων, όπως ο αγκυλωτός σταυρός, που γράφτηκαν στην περίφραξη του Νεκροταφείου, και ακόμα περισσότερο η προσβολή των νεκρών δεν έχουν καμία θέση στη σύγχρονη, δημοκρατική κοινωνία μας». Η κυβέρνηση καταδίκασε τους

βανδαλισμούς με ανακοίνωση του Κυβερνητικού Εκπροσώπου κ. Γιώργου Πεταλωτή, ενώ και στον διεθνή τύπο έγιναν πολλές αναφορές. Πραγματοποιήθηκαν τρεις συλλήψεις νεαρών που θεωρούνταν ύποπτοι και σχηματίστηκε εις βάρος τους δικογραφία. Βλ. <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=162340> (19/5/10).

συναίσθηματα και μνησικακίες. Μάλιστα παραθέτει την εμπειρία του από ένα συλλαλητήριο υπέρ των Παλαιστινίων, όπου τα πλήθη των αντιφασιστών δεν καταδίκασαν μόνο τον «σιωνισμό» αλλά και το εβραϊκό έθνος φωνάζοντας «Θάνατος στο εβραϊκό έθνος».⁶⁸⁴ Εδώ αξίζει ένας μικρός σχολιασμός. Τα θύματα των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των κρεματορίων ήταν πρώτα άνθρωποι και μετά Εβραίοι. Εδώ ακριβώς ορίζεται μια αστοχία του σύγχρονου κράτους του Ισραήλ που αναζητά δικαίωση και θεμελίωση της «νομιμοφροσύνης» του πάνω σε ένα ιστορικό γεγονός, το Ολοκαύτωμα. Αυτό, καθώς και οι πολιτικές του κράτους αυτού, πυροδοτούν τον αντισημιτισμό που ουσιαστικά εμπεριέχεται στον σημιτισμό και τροφοδοτεί την εξωτερική πολιτική του Ισραήλ στη Μέση Ανατολή.

Νεότερες εξελίξεις μέσα στο 2013 ανακινούν το ζήτημα του μνημείου στην πλατεία Ελευθερίας. Ο δήμος Θεσσαλονίκης, επί δημαρχίας Γιάννη Μπουτάρη, προκήρυξε διαγωνισμό ανάπλασης της πλατείας. Επιλέχτηκε η καλύτερη αρχιτεκτονική μελέτη που προτείνει τη μετατροπή της πλατείας σε πράσινο πάρκο με φυλλοβόλα και αειθαλή δένδρα, γκαζόν και αγριολούλουδα. Ένα ηλιακό ρολόι θα επιτρέπει στις ακτίνες του ηλίου να στοχεύουν αποκλειστικά και με απόλυτη ακρίβεια σε σημεία-μνημεία των ιστορικών γεγονότων (κίνημα Νεότουρκων, πυρκαγιά 1917, μνημείο ολοκαυτώματος) στο δάπεδο της πλατείας. Σύμφωνα με δημοσιεύματα, οι ιδιαιτερότητες της πρότασης έγκεινται στις «τέσσερις αστικές πράξεις που συγκροτούν το νοηματικό περιεχόμενο της πρότασης: τείχος μνήμης, υδάτινη σχισμή, αστικός κήπος, ανασκαφή. Ο μνημειακός χαρακτήρας θα ενσωματωθεί στην πλατεία με ένα Τείχος- Αρχείο που φέρει εγχάρακτα τα ονόματα των Εβραίων μαρτύρων».⁶⁸⁵

Παρόλα αυτά, στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου στις 16 Νοεμβρίου 2013, διαφάνηκαν τα πρώτα ρήγματα στην εκ πρώτης όψεως

⁶⁸⁴ Jean Amégy, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, μετάφραση Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα, 2009, σ. 15 (πρώτη έκδοση 1966).

⁶⁸⁵ Γιώτα Μυρτσιώτη, «Το όραμα για την πλατεία Ελευθερίας, *Καθημερινή*, 10/08/2013, http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathremote_1_10/08/2013_513602. Βλ. και την ίδια την πρόταση [http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi\(NeosOEY\)/DnsiAstSxedArxMeleton/Diagonismoi/2013/Apotelesmata_diagonismou_anaplastis_Plateias_Elefthereias/A_Vraveio/801TK55189_Texniki_ekt_hesi.pdf](http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi(NeosOEY)/DnsiAstSxedArxMeleton/Diagonismoi/2013/Apotelesmata_diagonismou_anaplastis_Plateias_Elefthereias/A_Vraveio/801TK55189_Texniki_ekt_hesi.pdf) (28/11/2013).

ενθαρρυντική πρωτοβουλία. Αποφασίστηκε η πλατεία να περιέχει τη συνολική ιστορία της πόλης και να μην επικεντρώνεται μόνο στο Ολοκαύτωμα. Ο ένας εκ των αρχιτεκτόνων που κέρδισε το βραβείο με την πρόταση ανάπλασης ανέφερε πως ζητούμενο ήταν να αναδειχθεί η ιστορία της πόλης «όχι με τρόπο αναγκαστικό αλλά υπαινικτικό ώστε να την αντιλαμβάνεται μόνο όποιος και όταν θέλει». Πολλοί μίλησαν για αφανισμό της ιστορικής μνήμης εκ νέου.⁶⁸⁶ Στην βραβευθείσα αρχιτεκτονική πρόταση δεν γίνεται καμία συστηματική αναφορά στο Ολοκαύτωμα, αντιθέτως αυτό εντάσσεται σε μια σειρά γεγονότων που κατέστησαν την Πλατεία Ελευθερίας έναν πολύσημο τόπο, όπως η Επανάσταση των Νεότουρκων και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Στην πρόταση αναφέρεται επακριβώς: «Ο χώρος της Πλατείας Ελευθερίας έχει φιλοξενήσει πλήθος σημαντικότερων ιστορικών γεγονότων». Έτσι, προτείνεται κάτι αντίστοιχο με το αφήγημα που μαθαίνουμε και στα σχολικά βιβλία ιστορίας, εκεί όπου το Ολοκαύτωμα χάνεται στο πέλαγος της αφήγησης και εντάσσεται σε «μια σειρά γεγονότων». Σύμφωνα με τους αρχιτέκτονες, τόσο το παλιό όριο της πόλης με τη θάλασσα, το τείχος και η αρχική της γεωμετρία, όσο και τα ιστορικά γεγονότα που χαρακτήρισαν την ιστορία της πόλης (πυρκαγιά, πρώτη συγκέντρωση Νεότουρκων, το ολοκαύτωμα των Εβραίων της πόλης) ζητούν επιτακτικά μια ευκαιρία επανεμφάνισης τους στο προσκήνιο αυτής της νέας πλατείας. Στην πρόταση υπάρχουν αναλυτικές οδηγίες που καταλαμβάνουν πέντε σελίδες, για τη μετατροπή της πλατείας σε χώρο πρασίνου. Η συζήτηση είναι σε εξέλιξη, αλλά φαίνεται πως έχουν προκληθεί ήδη αντίπαλα στρατόπεδα, και για άλλη μια φορά η μνήμη καθίσταται συγκρουσιακή, τη στιγμή που θα έπρεπε να υπάρχει σύγκλιση απόψεων.

2.2.2. Μνημείο Ολοκαυτώματος Βερολίνου: *Zuviel Erinnerung?*⁶⁸⁷

«Το παγωμένο γέλιο του ακούω και φοβάμαι
Το γέλιο του πολέμου ακούω ξανά από παντού
Αχ πόσο εύκολα ξεχνάνε, το έγκλημα φυσάει ξανά από παντού
Berlin, ach du Berlin»⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ <http://sofistories.wordpress.com/2013/11/18/%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CF%80%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%BF%CE%B1%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1/>, <http://thess.gr/blog/4563>, <http://www.avgi.gr/article/1371622/%C2%ABistoriki-mnimi%C2%BB-i-krisi-amnias-> (27/11/2013).

⁶⁸⁷ «Ξεχειλίζει η μνήμη;»-εξώφυλλο του περιοδικού *Der Spiegel* για το μνημείο της Σοά στο Βερολίνο.

«Το Βερολίνο είναι μια στοιχειωμένη πόλη»
Brian Ladd⁶⁸⁹

«Το Βερολίνο έχει εξελιχθεί αισθητά σε έναν γερμανικό όπως και σε έναν παγκόσμιο τόπο μνήμης του παρελθόντος».⁶⁹⁰

Τα δύο μνημεία της Θεσσαλονίκης και του Βερολίνου έχουν λίγα κοινά χαρακτηριστικά και πολλές θεμελιώδεις διαφορές. Οι «βιογραφίες» των μνημείων της Σοά σε Θεσσαλονίκη και Βερολίνο είναι αρκετά παρόμοιες, καθώς η εγγραφή και των δύο στη δημόσια ιστορία σημειώνεται πριν καν την κατασκευή τους και την ενσωμάτωσή τους στο αστικό μνημονικό τοπίο. Το μνημείο στο Βερολίνο, ολοκληρωμένο το 2005, αλλά παγιωμένο στο μνημονικό τοπίο ήδη από τη δεκαετία του '80, είναι εμβληματικό, συμβολοποιεί το γεγονός μνημειακά και το ενσωματώνει χωρικά στην πόλη απ' όπου η «Τελική Λύση» σχεδιάστηκε και ξεκίνησε. Σημαντική είναι επίσης η αντανάκλαση των αστικών και πολιτισμικών εξελίξεων στους δύο μνημονικούς τόπους: Το Βερολίνο ξεκινά ύστερα απ' την πτώση του τείχους να ενσωματώνει μνημειακά και με συμφιλιοτικούς όρους προς το παρελθόν την ιστορία του ναζιστικού «Τρίτου Ράιχ», ενώ η Θεσσαλονίκη χρειάστηκε να ανακηρυχθεί πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης, για να υποδεχτεί ένα μνημείο αφιερωμένο στην άλλοτε πολυπληθέστερη κοινότητα.

Την κυριότερη διαφορά τους την εντοπίζουμε στο γεγονός πως το μνημείο του Βερολίνου απασχόλησε και τροφοδότησε με χρόνιες διαμάχες τη δημόσια ιστορία και γράφτηκαν χιλιάδες σελίδες στον τύπο και σε μελέτες, σε αντίθεση με το μνημείο της Θεσσαλονίκης που απασχόλησε τα ΜΜΕ μόνο κατά περιοδικά διαστήματα, με σημείο αιχμής το διάστημα της ανέγερσης και της τελετής των εγκαινίων. Στην Ελλάδα, η κατασκευή ενός μνημείου για τη Σοά στην άλλοτε «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» παρέμεινε για αρκετά χρόνια θέμα ενδοκοινοτικών διαβουλεύσεων και αποτέλεσμα μεμονωμένων πρωτοβουλιών και πιέσεων της κοινότητας, όπως διαπιστώσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Παράλληλα, υπάρχουν μεγάλες μορφολογικές διαφορές. Το μνημείο της Θεσσαλονίκης απεικονίζει ένα ακαθόριστο και αφαιρετικό σύμπλεγμα από ανθρώπινες μορφές που δείχνουν να είναι τυλιγμένες

⁶⁸⁸ “Bleibtreu Cafe”, τραγούδι των αδελφών Κατσιμίχα.

⁶⁸⁹ Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, University of Chicago Press, USA 1997, σ. 1.

⁶⁹⁰ Dan Diner, “Gedächtnis und Restitution”, στο: Volkhard Knigge, Norbert Frei, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C. H. Beck, München 2002, σ. 325.

στις φλόγες. Οι αντιρρήσεις επικεντρώθηκαν στο ότι τονίζεται μέσα από την αναπαράσταση ο λανθασμένος όρος «Ολοκαύτωμα», δηλαδή η εθελούσια θρησκευτική θυσία δια της πυράς, έννοια απορριπτέα από πολλούς Εβραίους. Απ' την άλλη, στο μνημείο του Βερολίνου τονίζεται η απώλεια και όχι τόσο η θυσία. Οι 2.711 τεράστιες άγραφες πλάκες δημιουργούν ένα χαοτικό τοπίο χωρίς αρχή και τέλος, ενώ εμπλέκονται άμεσα στην καθημερινότητα των πολιτών, οι οποίοι δεν μπορούν να αγνοήσουν την τεράστια μνημειακή έκταση που ξαφνικά εισέβαλλε στο αστικό τοπίο και στην καθημερινότητά τους.

Η ανέγερση του μνημείου στο Βερολίνο έγινε αφορμή για τις πιο σφοδρές αντιπαραθέσεις των τελευταίων χρόνων στην αρένα της γερμανικής ιστορικής κουλτούρας. Μετά την Historikerstreit, μια νέα συζήτηση ανανέωσε τις διαμάχες γύρω από τις μνημονικές αναπαραστάσεις του Πολέμου φανερώνοντας πως οι «πόλεμοι της μνήμης» δεν έχουν τέλος. Πολλοί υποστήριζαν πως αυτό το μνημείο αντιπροσωπεύει λιγότερο τη Σοά και τη μνεία των θυμάτων και περισσότερο τις δυσκολίες που παρουσιάστηκαν σε όλη τη διάρκεια προ της ανέγερσης.⁶⁹¹ Οι εκατοντάδες δημοσιεύσεις και τα βιβλία επαληθεύουν τις διαφορετικές εννοιολογήσεις του μνημείου και την κεντρική θέση που κατέχει στη δημόσια ιστορία.⁶⁹²

Σε μια έκταση σχεδόν είκοσι χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων απλώνεται το μνημείο της Σοά στην καρδιά της γερμανικής πρωτεύουσας. 2.711 γρανιτένιες πλάκες

⁶⁹¹ Πέρα από τους διαδοχικούς διαγωνισμούς για την επιλογή του καταλληλότερου σχεδίου, μεγάλο διάλογο προκάλεσε η συντήρηση του μνημείου από την εταιρεία Degussa, η οποία ανακαλύφθηκε πως στη διάρκεια του πολέμου παρήγαγε το δηλητηριώδες αέριο Zyklon B που διοχετευόταν στους θαλάμους αερίων. Οι απόψεις για τη συνέχιση ή όχι της συνεργασίας με τη συγκεκριμένη εταιρεία ήταν διστάμενες και η τελική απόφαση για τη συνέχιση της συντήρησης απ' την Degussa πάρθηκε με γνώμονα το γεγονός πως η συνεργασία αυτή ήταν ακόμα ένας ενδείκτης των πολλαπλών προσλήψεων του μνημείου και των νοημάτων που παράγει. Βλ. Peter Carrier... ό.π. σ. 100, 113/ X. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι...* ό.π. σ. 349 κ.ε.

⁶⁹² Το μνημείο είναι το κεντρικό θέμα πολλών διπλωματικών και διατριβών, όπως για παράδειγμα η δημοσιευμένη διατριβή του Hans- Georg Stavginski, *Das Holocaust-Denkmal. Der Streit um das Denkmal für die ermordeten Juden Europas in Berlin (1988-1999)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2002. Σε αυτήν αναλύεται διεξοδικά η ιστορία του μνημείου, οι διαγωνισμοί, η θέση του στο αστικό τοπίο του Βερολίνου σήμερα. Το 1997 μάλιστα, οργανώθηκε ένα συνέδριο στο Βερολίνο, με τη συμμετοχή εκατό επιστημόνων, όπου συζητήθηκαν θέματα σχετικά με τους λόγους για τους οποίους χρειάζεται το Βερολίνο ένα μνημείο για τη Σοά, την τοποθεσία ανέγερσης και το μέλλον του μνημείου στη δημόσια ιστορία. Ibid. σελ. 161. Στον τόμο (1.297 σελίδες) των Ute Heimrod, Günter Selusche, Horst Seferens, *Der Denkmalstreit - das Denkmal? Die Debatte um das Denkmal für die ermordeten Juden Europas. Eine Dokumentation*, Philo Verlagsgesellschaft mbH, Berlin 1999 μπορεί κανείς να βρει όλα τα δημοσιεύματα του τύπου για το μνημείο του Βερολίνου και φωτογραφίες από όλα τα προτεινόμενα κατά καιρούς αρχιτεκτονικά σχέδια.

υπενθυμίζουν στον επισκέπτη την απώλεια 6.000.000 ανώνυμων θυμάτων, ενώ η ύπαρξη ενός κέντρου πληροφόρησης και ερευνών στο υπόγειο του ίδιου χώρου θέτει το ζήτημα του συνδυασμού της δημόσιας τέχνης με την ιστορική αφήγηση που αυτή αναπαριστά. Η συμβολική θέση του μνημείου στην παλαιότερη no-man's land ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό Βερολίνο, δίπλα στο άλλοτε αρχηγείο των SS, την πύλη του Βρανδεμβούργου, και την εμπορική Potsdamer Platz, αναδεικνύει τη σημασία της χωρικότητας της μνήμης, κάτι που καταδείχθηκε επίσης έντονα με τις διαδοχικές «μετακομίσεις» του μνημείου της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τη Susan Mains, οι πόλεις υπάρχουν όχι μόνο ως φυσικοί αλλά και ως συμβολικοί και φαντασιακοί τόποι που αναπαρίστανται μέσα από προφορικές ιστορίες, νουβέλες, ταινίες και τη δημόσια τέχνη. Οι δημόσιοι χώροι και οι μνημονικοί τόποι αποτελούν τις αποκρυσταλλώσεις πολιτικών και πολιτισμικών πρακτικών και η διαδικασία της επανανάγνωσης αυτών των «κειμενικών» τόπων μνήμης προσφέρει τη δυνατότητα της βαθύτερης κατανόησής τους.⁶⁹³ Με βάση αυτά, μπορούμε να πούμε πως η τοποθέτηση των δυο μνημείων (Θεσσαλονίκης-Βερολίνου) στο κεντρικότερο σημείο του αστικού ιστού εμπεριέχει τα νοήματα μιας συμβολικής γεωγραφίας και εισάγει τον μνημονικό τόπο στην κανονικότητα της καθημερινής ζωής των πολιτών.

Ο πρώτος διαγωνισμός για την ανέγερση του μνημείου προκηρύχθηκε στο Βερολίνο το 1988, πριν από την επανένωση. Ακολούθησε ο δεύτερος το 1994, με την υποβολή 528 σχεδίων. Σύμφωνα με τον Τζέιμς Γιάνγκ, ο οποίος ήταν μέλος της επιτροπής επιλογής των κατάλληλων σχεδίων, αυτά χαρακτηρίζονταν από ποικιλία ύφους και τεχνοτροπίας, αγγίζοντας πολλές φορές τα όρια του γκροτέσκ. Το 1995, η επιτροπή απένειμε το πρώτο βραβείο του διαγωνισμού σε δύο καλλιτέχνες, την Christine Jackob-Marks και τον Simon Ungers. Μια τεραστίων διαστάσεων «ταφόπλακα» θα χαρασσόταν με τα εξακριβωμένα ονόματα 4,5 εκατομμυρίων Εβραίων που χάθηκαν στη Σοά. Δεκαοκτώ μικρές πέτρες από το βουνό Μασάντα του Ισραήλ⁶⁹⁴ θα σηματοδοτούσαν σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση το ιερό μέρος του

⁶⁹³ Η Mains αναφέρει το χαρακτηριστικό “Cities move”. Susan Mains, “Monumentally Caribbean: Borders, Bodies, and Redemptive City Spaces”, *Small Axe*, number 16, volume 8, number 2, September 2004, σ. 179- 180.

⁶⁹⁴ Στο βουνό με το ομώνυμο φρούριο, κοντά στη Νεκρή Θάλασσα, το 66 μ.Χ. οι Εβραίοι επαναστάτησαν ενάντια στη ρωμαϊκή κυριαρχία. Αποτέλεσε το τελευταίο οχυρό στη διάρκεια της εβραϊκής εξέγερσης και μέσα σε αυτό κλείστηκαν χίλιοι Εβραίοι με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Όταν οι Ρωμαίοι κατέλαβαν το οχυρό οι πολιορκημένοι είχαν αυτοκτονήσει, προτιμώντας τον ελεύθερο θάνατο από τη σκλαβιά. Έτσι η Masada πολιτογραφήθηκε ως ιστορικό γεγονός και τόπος

συμβολικού ενταφιασμού των νεκρών. Ο αριθμός «18» ήταν και αυτός συμβολικός, καθώς είναι το εβραϊκό νούμερο που αντιπροσωπεύει τη ζωή. Τον αρχικό ενθουσιασμό σύντομα διαδέχτηκαν επιφυλάξεις και αναστολές. Θα έπρεπε να ανεγερθεί ένα γερμανικό μνημείο για τη Σοά με ενσωματωμένη την εβραϊκή αυτοθυσία της Μασάντα ως μέρος του συμβολισμού και της αφήγησής του; Ακόμα και ο πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας της Γερμανίας Ιγκνάτζ Μπούμπις απέρριψε την πρόταση και εξέφρασε στον καγκελάριο Κολ τις έντονες επιφυλάξεις του. Το σχέδιο τελικά απορρίφθηκε λόγω της απουσίας μιας διάστασης επικαιροποίησης.⁸²¹

Στα διαδοχικά συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν στο Βερολίνο για το μνημείο της Σοά μεταξύ Ιανουαρίου και Απριλίου του 1997 ακούστηκαν πολλές και εκ διαμέτρου αντίθετες μεταξύ τους απόψεις. Ο ιστορικός Γιούργκεν Κόκα, που είχε πρωτοστατήσει και στην «Εριδα των Ιστορικών» το 1989, υποστήριξε πως στο μνημονικό τοπίο της πόλης ήταν ανάγκη να ενσωματωθεί και ένα μνημείο αφιερωμένο στη μνήμη των υπόλοιπων θυμάτων του ναζισμού, πλην των Εβραίων. Ο συντηρητικός συνάδελφός του Μίκαελ Στούρμερ, αμφισβήτησε τη λειτουργικότητα του επιλεγμένου για το μνημείο χώρου. Ο Τζέιμς Γιάνγκ, σε μια προσπάθεια άμβλυνσης του οξυμμένου κλίματος, τόνισε τη σημαντικότητα της όλης διαδικασίας, χαριτολογώντας πως «καλύτερα είναι χίλια χρόνια διαγωνισμών και συζητήσεων για το Ολοκαύτωμα παρά μια ‘Τελική Λύση’ στο γερμανικό μνημονικό ζήτημα».⁶⁹⁵

Το 1997 προκηρύχθηκε εκ νέου διαγωνισμός από καινούργια επιτροπή. Ο Γιάνγκ, προκειμένου να αποφευχθούν οι δυστοκίες και τα παραστρατήματα των προηγούμενων διαγωνισμών, πρότεινε τη σύνταξη ενός λεπτομερούς «διανοητικού χάρτη» που θα περιλάμβανε τα ζητούμενα και τους στόχους της επιτροπής για το μνημείο. Το κυριότερο σημείο που θα έπρεπε οι καλλιτέχνες να λάβουν υπόψη τους ήταν πως το μνημείο δεν θα εναπόθετε μια ταφόπλακα στον ενταφιασμό του ενοχικού παρελθόντος, δεν θα εξευμένιζε, αλλά θα αποτελούσε μια ανοικτή πληγή στο

μνήμης για τους σημερινούς Ισραηλίτες που τιμούν την ηρωική στάση των χιλίων έγκλειστων Εβραίων. Βλ. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Archaeology/Masada1.html> (9/1/10).⁸²¹ James Young, *At Memory's Edge...* ό.π. σ. 189-190.

⁶⁹⁵ Ο Γιάνγκ υπεράσπιζε εξ' αρχής πως ο εθνικός διάλογος για το παρελθόν ήταν πιο σημαντικός από την ανέγερση ενός τετελεσμένου μνημείου. Μάλιστα εξέφραζε την άποψή του πως η επιτακτική θέληση του Κολ να ανεγερθεί ένα μνημείο για τη Σοά υποδήλωνε την τάση για τον μόνιμο ενταφιασμό του παρελθόντος. «Ένα τελειωμένο μνημείο θα ‘τελείωνε’ την ίδια τη μνήμη εν τέλει». Βλ. James Young, *At Memory's Edge...* Ibid. σ. 194.

μνημονικό τοπίο του Βερολίνου.⁶⁹⁶ Μια τελική λίστα με τις οκτώ καλύτερες υποψηφιότητες βρισκόταν στα χέρια της επιτροπής στα τέλη του 1997. Οι καλλιτέχνες κλήθηκαν να παρουσιάσουν το σχέδιο και τις σκέψεις τους σε μισάωρη συνέντευξη μπροστά στην επιτροπή. Σχέδια όπως αυτό του Ντάνι Κάραβαν, που πρότεινε έναν κίτρινο κήπο από λουλούδια στο σχήμα του άστρου του Δαβίδ ή του αρχιτέκτονα του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου Ντάνιελ Λίμπεςκιντ, με την τοποθέτηση μεγάλων μισοσπασμένων μετωπικών τοίχων, αρχικά εντυπωσίασαν αλλά κατόπιν απορρίφθηκαν διότι αναπαρήγαγαν την θυματοποίηση και την απώλεια ενός λαού μέσα από τη γενοκτονία.⁶⁹⁷ Οι δύο φιναλίστ ήταν η Γκεζίν Βάινμιλερ και ο Πίτερ Άιζενμαν, μαζί με τον γνωστό καλλιτέχνη Ρίτσαρντ Σέρα. Η πρόταση της Βάινμιλερ για την ακανόνιστη τοποθέτηση δεκαοκτώ μεγάλων πλακών στο χώρο άρεσε, διότι ο αριθμός «18» ήταν, όπως προαναφέρθηκε, συμβολικός για την ιουδαϊκή παράδοση. Οι πλάκες θύμιζαν το τείχος των δακρύων στην Ιερουσαλήμ και η διευθέτησή τους στο χώρο προκαλούσε στον επισκέπτη την λανθάνουσα οπτική εντύπωση του σπασμένου άστρου του Δαβίδ. Όμως τελικά το σχέδιο των ΆιζενμανΣέρα, με τις 40.000 πλάκες ύψους 16 μέτρων, συνάντησε την ενθουσιώδη έγκριση της επιτροπής. Ο καγκελάριος Κολ ενέκρινε το σχέδιο, αλλά ζήτησε κάποιες αλλαγές που προκάλεσαν την αποχώρηση του Σέρα από το πρότζεκτ. Οι αλλαγές αφορούσαν στη μείωση του ύψους και του αριθμού των πλακών από 40.000 σε 20.000 για να αποφευχθεί η χαοτική όψη του μνημείου. Το λαβυρινθώδες τοπίο με τις πλάκες σήμερα προκαλεί τον επισκέπτη να εμπλακεί με το μνημείο και να βρει το δρόμο του μέσα από τα άπειρα προτεινόμενα μνημονικά μονοπάτια.

⁶⁹⁶ James Young...Ibid. σελ. 197. Το ζήτημα της «υπερβολικής μνήμης» στην πόλη έχει αναλυθεί σε εκατοντάδες άρθρα στον γερμανικό τύπο. «Ολόκληρη η πόλη μοιάζει με μια πέτρα στην οποία σκοντάφτει [...] Η μουσειοποίηση έχει οδηγήσει σε μια απώλεια του συναισθήματος [...] Η υπερβολική εστίαση στην εποχή εκείνη του ναζισμού έχει ως αποτέλεσμα έναν υποφωτισμό της μεταπολεμικής περιόδου και έτσι το παρελθόν ξεθωριάζει. Η φρίκη μένει, η ντροπή επίσης». “Vergangenheit, die vergeht”, *Tagesspiegel*, 7.5.2010. Το 2010 μάλιστα, ο Γερμανός ιστορικός Κρίστιαν Μάγιερ έγραψε ένα βιβλίο «ενάντια στη μνήμη» όπου υποστήριζε πως η 11^η άγραφή εντολή «Ου ξεχάσεις» δεν έχει κάνει τον κόσμο φιλικότερο, αλλά ως τώρα έχει διαιωνίσει τη φρίκη, και αυτό το αντλεί μέσα από αρκετά παραδείγματα της γερμανικής ιστορίας. Αναρωτιέται ο Μάγιερ αν η ανάμνηση του Άουσβιτς θα αποτρέψει την επανάληψή του, παραθέτοντας παραδείγματα ιδίως και από την αρχαία ιστορία ως προς το αντίθετο. Βλ. <http://www.spiegel.de/kultur/literatur/0,1518,druck704318,00.html> (5/7/10).

⁶⁹⁷ Ειδικά η πρόταση του Λίμπεςκιντ θεωρήθηκε εύστοχη, διότι το σχέδιο μιλούσε για ένα ανεπανόρθωτο γεγονός, για ένα «σπασμένο» τοπίο στο αστικό κέντρο. Παρόλα αυτά απορρίφθηκε λόγω του ότι παρόμοιοι τοίχοι βρισκόνταν στην αίθουσα Void που σχεδίασε για το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου. Βλ. James Young...ό.π. σ. 202.

Η ατυχής σύμπτωση της διεξαγωγής εθνικών εκλογών το 1998 προκάλεσε νέα καθυστέρηση της υλοποίησης του σχεδίου. Ο συντηρητικός δήμαρχος του Βερολίνου Έμπερχαρντ Ντίπγκεν δήλωσε πως το μνημείο θα μετέτρεπε την πόλη σε «πρωτεύουσα της μεταμέλειας» και γι' αυτό ήταν αναγκαία η αναστολή της υλοποίησης. Αναστάτωση προκάλεσε η συνακόλουθη δήλωση του Μίκαελ Νάουμαν, στενού συνεργάτη του υποψήφιου καγκελάρου Γκέρχαρντ Σρέντερ, πως σε περίπτωση εκλογής των σοσιαλδημοκρατών δεν θα πραγματοποιούνταν η ανέγερση του μνημείου κυρίως λόγω της ομοιότητας του σχεδίου του Άιζενμαν με τις ογκώδεις αρχιτεκτονικές συνθέσεις του αρχιτέκτονα του Χίτλερ, Άλμπερ Σπέερ.⁶⁹⁸ Με όλα αυτά, το μνημείο είχε αναχθεί σε μείζον πολιτικό διακύβευμα των εκλογών. Μετά τη νίκη του Σρέντερ και τη συνεργασία του με τους Πράσινους του Γιόσκα Φίσερ, ξεκίνησε αναπάντεχα η ανέγερση του μνημείου, ύστερα από επίμονο αίτημα των Πρασίνων.

Τον Μάιο του 2005 εγκαινιάστηκε τελικά το μνημείο. Η διαφορά με το μνημείο της Θεσσαλονίκης ήταν πως το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Γερμανίας είχε επιρροή στις κατά καιρούς αποφάσεις του καγκελάρου Κολ για την επιλογή του κατάλληλου σχεδίου.⁶⁹⁹ Ο μετασηματισμός του μνημείου από μνημονικό τόπο που αφορά αποκλειστικά την εβραϊκή κοινότητα σε τόπο μνήμης με εθνική σημασία ήταν καθοριστικός στην περίπτωση του Βερολίνου. Το «άπλωμα» του μνημείου στον αστικό ιστό και σε μία έκταση χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων υποστασιοποιεί τη μνήμη μέσα από διάφορες μορφές επιτελεστικότητας, δηλαδή κυρίως από τα ενεργήματα μνήμης που παράγονται από τους διαβάτες ή τους τουρίστες καθημερινά.⁷⁰⁰ Τα ενεργήματα μνήμης στο μνημείο του Βερολίνου περιλαμβάνουν περιηγήσεις στο χώρο, διάσχιση της έκτασης σε καθημερινή βάση, εκδηλώσεις, παραμονή στο χώρο με την παρέα για ένα διάλειμμα από τις δραστηριότητες. Η μνημονική δραστηριότητα μοιάζει με μια επιτέλεση (performance), όπου οι πράξεις και οι κινήσεις εκδηλώνονται μέσα από εκφραστικές

⁶⁹⁸ Ένα περίεργο ομολογουμένως επιχείρημα. Τα λόγια του Naumann επακριβώς ήταν πως το μνημείο υπονοούσε μια "Speer-like monumentality". Αυτή η δήλωση προκάλεσε σκεπτικισμό για τη νέα πολιτική στροφή των σοσιαλδημοκρατών που μετακινούνταν μακριά από την συμφιλιωτική πολιτική που εγκαινίασε με τη γονυκλισία του στο γκέτο της Βαρσοβίας ο Willy Brandt το 1970. James Young...ό.π. σ. 216-217.

⁶⁹⁹ Peter Carrier... ό.π. σ. 106.

⁷⁰⁰ Σταύρος Σταυρίδης... ό.π. σ. 16- 17..

και αυθόρμητες δράσεις, κάτι που εντασσόταν εξ αρχής στις προθέσεις του δημιουργού. Με αυτό τον τρόπο επικαιροποιείται το παρελθόν εισβάλλοντας στην καθημερινότητα της μητρόπολης, η οποία ως πεδίο χωρικών σχέσεων επιβεβαιώνει το ρόλο της στη νεωτερικότητα: συνεχής συσχέτιση παρελθόντος και παρόντος μέσα από προσωρινές κατασκευές και μη εδραιωμένες σχέσεις.⁷⁰¹

Στο μνημείο υπάρχει ένα Κέντρο Πληροφόρησης, η δημιουργία του οποίου προκάλεσε συζητήσεις σχεδόν της ίδιας έντασης με αυτές για το μνημείο. Επιθυμία ήταν να δημιουργηθεί ένα κεντρικό σημείο ενημέρωσης που να εμπλουτίζει το ήδη πυκνό χωρικό δίκτυο μνήμης του Βερολίνου με ιστορικά στοιχεία. Στη διάρκεια ενός διεθνούς συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε το 2001 στο χώρο του μνημείου, η ομάδα εργασίας του Κέντρου Πληροφόρησης, που αποτελούνταν από ιστορικούς, αποφάσισε το Κέντρο να έχει το χαρακτήρα ενός «Τόπου γαλήνης» (Raum der Stille), που σε συνεργασία με το μουσείο Γιάντ Βασέμ του Ισραήλ να παρουσιάζει το πρόσωπο, τις ταυτότητες και τις ιστορίες των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Βασική πρόθεση της σχεδιαζόμενης έκθεσης ήταν η προσωποποίηση των ψυχρών και ανώνυμων αριθμών των θυμάτων. Σύμφωνα με τις προθέσεις του συμβουλίου, το Κέντρο δεν θα ήταν ένας χώρος προβολής του πένθους και ιεροποίησης του μαρτυρίου.⁷⁰²

Σε συνέντευξή του το 2010, ο αρχιτέκτονας του μνημείου ερωτηθείς για την επιτυχία ή μη του έργου του, απάντησε πως οι στόχοι του υλοποιήθηκαν. Η επιδίωξή του για την ύπαρξη μιας καθημερινά παρούσας δημόσιας μνήμης του Ολοκαυτώματος μέσω του μνημείου, που να επιτρέπει την επίσκεψη των πολιτών χωρίς τη δημιουργία ενοχικών αισθημάτων, είναι πλέον πραγματικότητα. Άλλωστε, όπως ο ίδιος ο Άιζενμαν αναφέρει, αυτό το μνημείο δεν σχεδιάστηκε ποτέ ως μνημείο

⁷⁰¹ Για τη μητρόπολη και το ρόλο της ως «πόλη της ρευστής νεωτερικότητας» βλ. Σταύρος Σταυρίδης...ό.π. σ. 30- 33. Ενδιαφέρονσα είναι η ανάλυση του Σταυρίδη για το βουλευτήριο ως πολυκύμαντο σύστημα χωρικών συσχετίσεων, ό.π. σ. 25- 26.

⁷⁰² Οι εμπνευστές της έκθεσης τόνισαν πως στις περισσότερες εκθέσεις συναντά κανείς μια μονοδιάστατη προβολή της εβραϊκής ιστορίας, που συνήθως συνοψίζεται στο γεγονός που αποτέλεσε και το σημείο ανακοπής της γόνιμης χιλιετούς διαδρομής της, το Ολοκαύτωμα. Γι' αυτό το λόγο στους εκθεσιακούς χώρους του Κέντρου παρουσιάζονται οι απαρχές της γενοκτονίας ήδη από το 1933, ενώ στους πέντε χώρους ξεδιπλώνονται οι ιστορίες των οικογενειών των θυμάτων και οι ατομικές πορείες πριν το Ολοκαύτωμα, ενώ ο επισκέπτης μπορεί να αναζητήσει στην πλούσια βάση δεδομένων στοιχεία για συγγενικά του θύματα. Για περισσότερα σχετικά με το Κέντρο βλ. Sibylle Quack, "Das Denkmal für die ermordeten Juden Europas und der Ort der Information im Kontext den Gedenk- und Erinnerungskultur", στο: Hans Erler (επιμ.), *Erinnern und Verstehen. Der Völkermord an den Juden im Politischer Gedächtnis den Deutschen*, Campus, Frankfurt am Main 2003, σ. 294- 304.

για τα θύματα, αλλά για τον ίδιο τον γερμανικό λαό.⁷⁰³ Εντούτοις, η χρόνια διαδικασία μνημειοποίησης της Σοά στην κατεξοχήν πόλη της «μεταμέλειας» μετουσιώνει τη γενικότερη (και πανευρωπαϊκή) δυσκολία στη διαχείριση αυτής της «δύσκολης μνήμης».⁷⁰⁴

Ξεχασμένες κατηγορίες-ιεράρχηση θυμάτων στην Ελλάδα και διεθνώς

Η θεωρία του Φουκώ για την κειμενικότητα των μνημείων μπορεί να ερμηνεύσει τη νοηματική ποικιλότητα του βερολινέζικου μνημείου. Διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες που διεκδικούν για τον εαυτό τους μια θέση στο μαρτυρολόγιο των θυμάτων, σπεύδουν να καταδικάσουν τη μονολιθικότητα των νοημάτων του μνημείου, που παράγει, κατά τη γνώμη τους, μονάχα μια όψη της Σοά. Ο όρος Σοά αφορά μόνο τους Εβραίους, παρόλα αυτά οι Ρομά, οι Σίντι και οι ομοφυλόφιλοι διεκδικούν μια θέση στη μνημόνευση, μέσα από οργανωμένες δραστηριοποιήσεις, οι οποίες τελικά κατέληξαν στην ανέγερση μνημείου για το «γκέι Ολοκαύτωμα» σε σημείο κοντινό στο μνημείο της Σοά. Επίσης, ανεγέρθηκε το 2008 μνημείο και για τους Σίντι και Ρομά στην περιοχή Tiergarten.⁷⁰⁵ Με αυτές τις διεκδικήσεις τα μνημεία

⁷⁰³ Αρκετά σημεία της συνέντευξης είναι πολύ ενδιαφέροντα, όπως η απάντησή του στην ερώτηση του δημοσιογράφου, αν ενοχλείται που ο κόσμος πολλές φορές χρησιμοποιεί το μνημείο ως χώρο για πικνικ, που τα παιδιά παίζουν και που βρέθηκαν ακόμα και προφυλακτικά. Ο Άιζενμαν απάντησε πως αυτό γίνεται και στα νεκροταφεία, στις εκκλησίες και σε άλλους δημόσιους χώρους, και τα παιδιά πρέπει να παίζουν γιατί αυτό είναι η χαρά τους. Τα πάνω από 2.000 ραγίσματα που έχουν παρατηρηθεί στις πλάκες είναι αναπόσπαστο μέρος του μνημείου και δεν τον ενοχλούν. «Έχουμε ρυτίδες και στο πρόσωπό μας, τι πειράζουν τα ραγίσματα στο μνημείο;». Βλ. <http://www.welt.de/kultur/kunst-undarchitektur/article7488159/Was-ist-so-schlimm-an-den-Rissen-in-den-Stelen.html> (8/5/2010).

⁷⁰⁴ Ευθύβολο και σαφές είναι και το κείμενο του *Ιού* αναφορικά με τη δύσκολη διαδικασία μνημειοποίησης της Σοά στο Βερολίνο. Βλ. <http://www.iospress.gr/mikro2005/mikro20050507.htm> (20/12/2013).

⁷⁰⁵ Το «γκέι μνημείο» εγκαινιάστηκε το 2008 από τον ομοφυλόφιλο δήμαρχο του Βερολίνου Κλάους Βόμπεραϊτ και τον Γερμανό υπουργό Πολιτισμού Μπερντ Νόιμαν. Ήδη από το 2003 είχε παρθεί η απόφαση για την ανέγερσή του από την κεντροαριστερή κυβέρνηση. Το μνημείο έχει ύψος τέσσερα μέτρα, κόστισε 600.000 ευρώ, και ο επισκέπτης μπορεί να δει από ένα μικρό παραθυράκι μια σκηνή δύο αντρών να φιλιούνται. Το φεμινιστικό περιοδικό *Emma* διαμαρτυρήθηκε εκφράζοντας την άποψη πως οι διωγμοί των λεσβιών στη διάρκεια του πολέμου δεν ήταν αμελητέοι, και έτσι αποφασίστηκε το 2007 η σκηνή των αντρών να προβάλλεται εναλλάξ με αντίστοιχη σκηνή φιλιού μεταξύ γυναικών. Για περισσότερα βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π. σ. 321- 322. Ως τώρα το μνημείο έχει γίνει δύο φορές στόχος ομοφοβικών που το βανδάλισαν σπάζοντας το παραθυράκι. Βλ. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/7422826.stm> (23/10/09). Για τις συζητήσεις σχετικά με το μνημείο για τους Σίντι και Ρομά βλ. Hans-Georg, Stavginski, *Das Holocaust-Denkmal...* ό.π. σ. 36- 42. Οι συζητήσεις επικεντρώθηκαν κυρίως στο ζήτημα της «ιεράρχησης των θυμάτων». Οι φόβοι για την ενσωμάτωση και άλλων «ομάδων θυμάτων» στην ανάμνηση της Σοά, πήγαζαν από την περίπτωση του Μπίτμπουργκ, όπου με την επίσημη επίσκεψη του Ρέιγκαν οι στρατιώτες των SS εντάχθηκαν στο

αποκτούν διαφορετικές αναγνώσεις ως απόρροια της φουκοϊκής κειμενικότητας, ερμηνεύονται με ποικίλους τρόπους και εμπεριέχουν πολλαπλές σημασίες για τις διαφορετικές μνημονικές κοινότητες. Ο ιστορικός Βόλφγκανγκ Μπεντς υπολογίζει τον αριθμό των θυμάτων Σίντι-Ρομά στους 200.000. Ο ιστορικός Βόλφγκανγκ Βίπερμαν είχε δηλώσει πως «οι Εβραίοι δεν είναι ‘πρωτοκλασάτα’ θύματα και οι τσιγγάνοι ‘δευτεροκλασάτα’». ⁷⁰⁶ Εμβληματικό στρατόπεδο κράτησης των Σίντι και Ρομά ήταν το Lety στην Τσεχία, το οποίο μνημειοποιήθηκε μόλις το 2009. Μάλιστα, μέχρι τότε ήταν χοιροστάσιο. ⁷⁰⁷

Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, «θεσμοποιώντας τη μνήμη των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, η παγκόσμια τάξη που εγκαθιδρύθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, υπεράσπισε έναν συγκεκριμένο τρόπο ανάμνησης του παρελθόντος, και αυτόν τον τρόπο τον θεώρησε ως ένα αγαθό που χρειάζεται προστασία. Η επέκταση και ο προσδιορισμός του τι συνιστά γενοκτονία, με τη σειρά του, δημιούργησε μια τάση να ονομαστεί γενοκτονία κάθε αδικία που είχε υποστεί κάθε λαός στο παρελθόν, γιατί η αναγνώριση ενίσχυε τον αυτοσεβασμό και την ταυτότητά του». Συνεχίζει διερωτώμενος εάν υπάρχει κάποιο ποσοτικό κριτήριο που τίθεται σε απόλυτους αριθμούς για την αναγνώριση της θυματοποίησης ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων. ⁷⁰⁸ Οι διαπιστώσεις αυτές είναι σημαντικές σε μια εποχή έντονης αναζωπύρωσης των συζητήσεων γύρω από το τι συνιστά γενοκτονία και πότε πρέπει να απολογείται ένα κράτος για όσα διέπραξε στο παρελθόν.

εθνικό μαρτυρολόγιο των θυμάτων του ναζισμού. Για το ζήτημα του συμψηφισμού των γενοκτονιών ή μη βλ. ό.π. σ. 53, 76- 80. Οι αντιδράσεις για την υπερβολική πλέον παρουσία της μνήμης στο Βερολίνο ήταν έντονες από πολλά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του περιοδικού *Der Spiegel* «Πόσα ακόμα μνημεία για το Βερολίνο;». Μάλιστα, ο συντάκτης του άρθρου αναρωτιέται τι θα γίνει και με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες που ήταν και αυτές θύματα του ναζισμού. Βλ. <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,531865,00.html> (1/4/10).

⁷⁰⁶ Το 1998, μια νέα ερμηνεία του παρελθόντος προκαλεί καινούργιες συζητήσεις: Ο γνωστός συγγραφέας Μάρτιν Βάλτσερ, στη βράβειυσή του με το Βραβείο Ειρήνης στη γερμανική έκθεση βιβλίου, εκφράστηκε ενάντια στις ανεγέρσεις μνημείων για το Ολοκαύτωμα, αποκηρύσσοντας τον αιώνιο συμβολισμό του Άουσβιτς ως «ηθικού ροπάλου [Moralkeule] στα χέρια στρατιωτών σχηματισμού γνώμης». Η κριτική του Βάλτσερ είχε λιγότερο να κάνει με το μνημείο αυτό καθ’ αυτό, και περισσότερο με τη συνεχή παρουσία της Σοά στη γερμανική συλλογική μνήμη. Peter Carrier... ό.π. σ. 140- 141.

⁷⁰⁷ http://www.lety-memorial.cz/default_en.aspx (23/3/2012).

⁷⁰⁸ Αντώνης Λιάκος, «Βγάλτε τους νεκρούς από τη ζυγαριά: Αντιρατσιστικό νομοσχέδιο, γενοκτονίες και εργαλειοποίηση της μνήμης», <http://www.chronosmag.eu/index.php/ls-gl-p-g.html> (20/12/2013).

Το καυτό ζήτημα της ιεράρχησης των θυμάτων βρίσκεται συνεχώς στην επικαιρότητα. Πολλοί αρνούνται την κατηγοριοποίηση των Ρομά ως θυμάτων του ναζισμού, με το σκεπτικό πως η εξόντωσή τους δεν προκύπτει πως έγινε στα πλαίσια οργανωμένου και στοχευμένου σχεδίου. Παρόλα αυτά, υπάρχει απόφαση του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Γερμανίας το 1963 που δέχτηκε ότι οι φυλετικοί διωγμοί των Σίντι-Ρομά είχαν αρχίσει από το 1928. Αλλά και το 1935 με τους Νόμους της Νυρεμβέργης οι Ρομά χαρακτηρίζονταν «επικίνδυνη ξένη φυλή» (Fremdrasse).⁷⁰⁹ Στην Ελλάδα ωστόσο, το ζήτημα των Σίντι-Ρομά στη διάρκεια της Κατοχής και η συμμετοχή τους στην Αντίσταση είναι ελάχιστα διερευνημένο.⁷¹⁰ Δύο μνημεία υπάρχουν για τους Ρομά, το ένα στον Ταύρο στην οδό Χαμοστέρνας, αφιερωμένο στους έντεκα Τσιγγάνους που εκτέλεσαν οι Γερμανοί τον Αύγουστο του 1944 για την αντιστασιακή τους δράση και η προτομή του καπετάν Βασίλη Μήτρου του ΕΛΑΣ Εύβοιας (καπετάν Γύφτου) στην Κύμη, τόπο καταγωγής του, που ανεγέρθηκε το 2005.⁷¹¹

2.2.3. Ρόδος

“En los hornos crematorios

Massacro grande de judios

Que murieron en martirios

En tu nombre, O ! Santo Dios !”⁷¹²

⁷⁰⁹ Βλ. Τάκης Καμπύλης, «Η κλοπή μνήμης», *Τα Νέα*, 14/5/2005, στο <http://www.tanea.gr/default.asp?pid=2&ct=1&artid=4389845> (15/2/2011).

⁷¹⁰ Έρευνες για το θέμα δεν έχουν γίνει, με εξαίρεση μια πανεπιστημιακή εργασία του Δημήτριου Τσακίρη με θέμα «Η συμπεριφορά των κατοχικών δυνάμεων απέναντι στους Έλληνες Τσιγγάνους και πώς επέζησε αυτή η μειονότητα» (Ιωάννινα 2004). Υπάρχει και η μοναδική μαρτυρία του Τσιγγάνου Ιωάννη Βρυσάκη, *Προσωπική μαρτυρία στον Ιαν Χάνκοκ*, μετάφραση Β. Μαρσέλος.

⁷¹¹ <http://indy.gr/library/ellines-tsigganoi-stin-ethniki-antistasi-kai-sta-chronia-tis-katochis> (15/2/2011).

⁷¹² «Στα κρεματόρια μεγάλη σφαγή των Εβραίων που πέθαναν μαρτυρικά στο όνομά σου ω άγιε Θεέ!». Βλ. Hizkia M. Franco, *The Jewish Martyrs of Rhodes and Kos*, Joseph Franco, Zimbabwe 2009, σ. 78. Ποίημα του πρώην προέδρου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ρόδου Hizkia M. Franco για το Άουσβιτς σε γλώσσα λαντίνο. Η γλώσσα λαντίνο είναι μια γλώσσα όμοια με τα σημερινά ισπανικά και χρησιμοποιείται από την εποχή της μεγάλης μετανάστευσης προσφύγων κατά την ισπανική Ιερά Εξέταση. Σύμφωνα με τον επιφανή γλωσσολόγο Haim V. Sephiha, αποκαλείται λανθασμένα η καθομιλουμένη γλώσσα των Σεφραδιτών ως λαντίνο, καθώς αποτελεί τεχνητό θρησκευτικό ιδίωμα που είχε δημιουργηθεί στον ύστερο Μεσαίωνα για τη μετάφραση των ιερών εβραϊκών κειμένων και όχι ζωντανή, εξελιγμένη γλώσσα καθημερινής χρήσης. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η*

Λίγο πριν από τον πόλεμο, το Σεπτέμβριο του 1938, οι εβραϊκές κοινότητες της Ρόδου και της Κω αριθμούσαν γύρω στις 4.000 ψυχές.⁷¹³ Το Σεπτέμβριο του 1943 η Ρόδος περιήλθε στη διοικητική αρμοδιότητα των Γερμανών. Ως αποτέλεσμα των φυλετικών νόμων του Τρίτου Ράιχ, περίπου 2.250 άνθρωποι μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη, την Αμερική, τη Νότια Ροδεσία, το βελγικό Κονγκό, την Αργεντινή και αλλού. Έτσι, την ημέρα της εκτόπισης, οι ναζί βρήκαν μόνο 1.767 Εβραίους, 1.673 στη Ρόδο και 94 στην Κω.⁸⁴¹ Στις 18 Ιουλίου 1944, οι Εβραίοι της Ρόδου και της Κω συνελήφθησαν και λίγες μέρες αργότερα, στις 23 Ιουλίου, μεταφέρθηκαν στο Άουσβιτς, με ενδιάμεσο σταθμό το στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Το τρομερό ταξίδι με τρία μικρά πλοία ξεκίνησε, και στις 31 Ιουλίου τα πλοία κατέπλευσαν στον Πειραιά με προορισμό το στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Πέντε άνθρωποι πέθαναν στη διάρκεια του ταξιδιού λόγω των ασφυκτικών συνθηκών διαβίωσης. Στη συνάντηση ενός Γερμανού αξιωματικού και του προέδρου της κοινότητας για την κοινοποίηση της εντολής της συγκέντρωσης όλων των Εβραίων της Ρόδου με τις ταυτότητες και τις άδειες εργασίας, ο πρόεδρος αντέδρασε με τα εξής λόγια: «Κακός οιώνος. Κάτι τρομερό πρόκειται να συμβεί σε εμάς. Έχω ένα κακό προαίσθημα. Ας μας προστατεύσει ο θεός!».⁷¹⁴ Σε εκείνες τις δύσκολες στιγμές της εκτόπισης, ο Τούρκος πρόξενος στη Ρόδο Σελαχατίν Ουλκουμέν παρενέβη και κατάφερε να σώσει 52 Εβραίους της Ρόδου και της Κω που είχαν τουρκική υπηκοότητα. Μέχρι σήμερα τον θυμούνται στο νησί ως τον «Τούρκο Σίντλερ».⁷¹⁵

Η μεταφορά των Δωδεκανησίων Εβραίων ήταν η τελευταία εκτόπιση από ελληνικό έδαφος. Ο Κόκκινος Στρατός σημείωνε ήδη επιτυχίες στο νοτιοανατολικό

Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944, τόμος β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 298 υποσημ. 2α.

⁷¹³ Να αναφερθεί πως, όπως σε πολλές πόλεις της Ελλάδας, έτσι και στη Ρόδο, η εβραϊκή κοινότητα έχει μια μακρόχρονη ιστορία παρουσίας ήδη από την αρχαιότητα, όπως φαίνεται από μαρτυρία στο Βιβλίο των Μακκαβαίων αναφορικά με τις σχέσεις της κοινότητας του νησιού με την κεντρική διοίκηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά το 2^ο αι. π.Χ. Από το 1309 που η Ρόδος περιήλθε στην εξουσία του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών, εντοπίζεται στην Παλιά Πόλη ιδιαίτερη εβραϊκή συνοικία, η Τζουδερία ή Οβριακή, στη ΝΔ γωνία του τείχους. Στους αιώνες που ακολούθησαν την οθωμανική κυριαρχία στο νησί (1522), η Ρόδος έγινε γνωστή ως «Μικρή Ιερουσαλήμ». Σήμερα το Εβραϊκό Μουσείο Ρόδου οργανώνει “Walking Tours” για τους τουρίστες στην εβραϊκή γειτονιά, που περιλαμβάνει περιήγηση στο μουσείο, τη Συναγωγή, το μνημείο της Σοά, το παλιό κοιμητήριο κ.ά. Βλ. Κατάλογος έκθεσης «Η εβραϊκή κοινότητα της Ρόδου», Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2009.

⁸⁴¹ Hizkia M. Franco... ό.π. σ.61.

⁷¹⁴ Hizkia M. Franco...ό.π. σ. 62.

⁷¹⁵ Ό.π. σ. 63 και στις λεζάντες του Εβραϊκού Μουσείου Ρόδου και Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα...* ό.π. σ. 340.

μέτωπο και η Στρατιά Ε ετοιμαζόταν για την οριστική αποχώρηση από την Ελλάδα. Η μεταφορά λοιπόν αυτή κρινόταν μη συμφέρουσα δεδομένου ότι συνιστούσε απλά και μόνο μια τεράστια σπατάλη των λιγοστών μεταφορικών μέσων στη γραμμή υποχώρησης. Στη Ρόδο επέστρεψαν με το τέλος του πολέμου μόνο 163 άτομα. Με την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στο ελληνικό κράτος το 1948, και ύστερα από πρωτοβουλία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, είκοσι εβραϊκές οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Ρόδο, με αποτέλεσμα να επανασυσταθεί η κοινότητα.⁷¹⁶

Ο εντοπισμός της υλικότητας της εβραϊκής μνήμης συντελείται στον παλιό εβραϊκό συνοικισμό της Ρόδου. Η Συναγωγή Kahal Shalom στη συνοικία Judaica της Παλιάς Πόλης είναι η πιο παλιά Συναγωγή στην Ελλάδα και χτίστηκε το 1577. Η Συναγωγή, το μνημείο της Σοά, το εβραϊκό νεκροταφείο και το Εβραϊκό Μουσείο, το οποίο δημιουργήθηκε με έξοδα της Κοινότητας, αποτελούν τους μοναδικούς τόπους μνήμης της Ρόδου που ενσαρκώνουν την υλική διάσταση της εβραϊκής μνήμης και ιστορίας του νησιού. Το αίτημα για την «τιμή της μνήμης των δύο χιλιάδων περίπου Ροδίων Ισραηλιτών που χάθηκαν από την πόλη στο βωμό της γερμανικής θηριωδίας» διατυπώθηκε από την Κοινότητα στο δήμαρχο Ρόδου σε συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου Ρόδου στις 28/7/1999, και βρήκε ομόφωνη αποδοχή, με τον δήμαρχο Γιώργο Γιαννόπουλο να εκφράζει τη συναίνεσή του στην τοποθέτηση μνημείου στην πλατεία, καθώς η Judaica είναι «μια συνοικία που ήταν κατοικημένη από ανθρώπους τους οποίους βίαια ξερίζωσαν από εκεί και τους πήραν για να τους αφανίσουν. Είναι ένα κομμάτι της ιστορίας μας, τους ανήκει αυτή η μνήμη».⁸⁴⁵ Η οριστική έγκριση για την κατασκευή ενός μνημείου για την εκτόπιση και την απώλεια δόθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού στις 26/04/2002 με τον όρο να «μειωθεί το ύψος του μνημείου στα 2,5 μέτρα, με ανάλογο περιορισμό του πάχους του».⁷¹⁷ Είχαν προηγηθεί δύο αιτήσεις της κοινότητας στις 31/5/2000 και στις 19/7/2000 που εγκρίθηκαν από την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στις 8/8/2000.⁷¹⁸

Στο αρχικό αρχιτεκτονικό σχέδιο που καταβλήθηκε, προβλεπόταν το μνημείο να περιβάλλεται από συρματοπλεγμα που κόπηκε το βράδυ της τελετής από

⁷¹⁶ Βλ. Κατάλογος έκθεσης «Η εβραϊκή κοινότητα της Ρόδου», Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2009. ⁸⁴⁵ Βλ. Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Ρόδου (στο εξής ΑΙΚΡ), φάκελος «Μνημείο», απόσπασμα πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Ρόδου, αρ. πρακτικού 11/28-7-1999, αρ. απόφασης 501/1999.

⁷¹⁷ ΑΙΚΡ, φάκελος «Μνημείο», υπουργική απόφαση Β1/Φ2910237/358.

⁷¹⁸ ΑΙΚΡ, φάκελος «Μνημείο», αρ. πρωτ. 169 και 213.

αγνώστους. Στο πάνω μέρος του μνημείου βρίσκεται το αστέρι του Δαβίδ, και σε κάθε μία από τις πλευρές αναγράφονται αναθηματικά κείμενα στα ελληνικά, γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά, λαντίνο και εβραϊκά. Το κείμενο αναφέρει: «Μη ξεχάσεις ποτέ. Στην αιώνια μνήμη των 1.604 Εβραίων μαρτύρων της Ρόδου και της Κω που εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου».⁷¹⁹ Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου πραγματοποιήθηκαν την Κυριακή 23 Ιουνίου του 2002, ενώ προηγήθηκε πενθήμερο εβραϊκών εκδηλώσεων μνήμης με καλλιτεχνικό πρόγραμμα στο Παλάτι των Ιπποτών. Παράλληλα η Ισραηλιτική Κοινότητα Ρόδου και το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος εγκαινίασαν έκθεση με τίτλο «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Ρόδου».⁷²⁰ Οι τοπικές εφημερίδες κάλυψαν εκτενώς το γεγονός των εγκαινίων.⁷²¹ Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παρουσία Εβραίων Ροδιτών που επέζησαν από το Άουσβιτς, κάτι που «λειτούργησε αυξητικά στην ήδη συγκινησιακά φορτισμένη ατμόσφαιρα».⁷²² Και πάλι, όπως και στη Θεσσαλονίκη, τονίστηκε από τον πρόεδρο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Μωσή Κωνσταντίνη ο παραδειγματικός χαρακτήρας της μνημειοποίησης της Σοά. Ο Κωνσταντίνης κατέληξε επισημαίνοντας «το εύρος της κατασχόνης στην οποία είναι δυνατόν να βυθιστεί ο άνθρωπος όταν παύει να λειτουργεί ως πλάσμα του θεού [...]. Ποτέ πια».⁷²³ Ο δήμαρχος Ροδίων στην ίδια τελετή τόνισε ότι η ανέγερση του μνημείου ήταν χρέος του δήμου προς όλους εκείνους τους Εβραίους που «έζησαν στην πόλη μας και βίαια ξεριζώθηκαν και θανατώθηκαν με τον πιο φρικτό τρόπο από τους Γερμανούς».⁷²⁴ Η άμεση ανταπόκριση των δημοτικών αρχών στο αίτημα της Κοινότητας ήταν πολύ θετική και σπάνια.

Σύμφωνα με τον Έντουαρντ Σόγια, η χωρικότητα είναι προϊόν μιας διαρκούς διαδικασίας που παραμένει πάντα ανοιχτή σε περαιτέρω μετασχηματισμούς, δεν είναι ποτέ δεδομένη και μόνιμα παγιωμένη. Αυτή η μετασχηματιστική δυναμική της συνδέεται με κοινωνικές εντάσεις και είναι ριζωμένη στα κοινωνικά ενεργήματα. Ο

⁷¹⁹ Μεταφέρθηκαν 1.673 Εβραίοι της Ρόδου και της Κω στο Χαϊδάρι και από εκεί στο Άουσβιτς. Βλ. *Στέμμα και Σβάστικα...* ό.π. σ. 340.

⁷²⁰ ΑΙΚΡ, φάκελος «Εκδηλώσεις μνημείου Ολοκαυτώματος Ρόδου, Ιούνιος 2002», εφημ. *Η Ροδιακή*, 20/6/2002, σ. 9.

⁷²¹ Βλ. εφημ. *Δωδεκάνησος*, 24/6/2002 με τίτλο σχετικού άρθρου «Συγκίνηση και δάκρυα στην εκδήλωση για τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Ολοκαυτώματος των Εβραίων».

⁷²² Εφημ. *Η Ροδιακή*, 24/6/02.

⁷²³ Εφημ. *Δωδεκάνησος*, 24/6/2002.

⁷²⁴ Εφημ. *Δωδεκάνησος*, 24/6/2002.

χώρος ιδωμένος ως «ποσότητα» με φυσικές διαστάσεις, και συνδεδεμένος μόνο με τη φόρμα και τα φυσικά αντικείμενα, αποτελεί θεωρητική παραδοχή του τέλους του περασμένου αιώνα. Τότε είχαν αγνοηθεί η βαθιά κοινωνική προέλευση της χωρικότητας και ο εγκιβωτισμός σε αυτήν της πολιτικής, της δύναμης και της ιδεολογίας. Η χωρικότητα εξεταζόμενη υπό το νέο πρίσμα της μεταμοντέρνας γεωγραφίας αποκτά επικαιροποίηση, η κοινωνική ύπαρξη παγιώνεται στη γεωγραφία και στην ιστορία καθώς η ίδια η σύνθεση της κοινωνίας είναι χωρική και χρονική.⁷²⁵

Τα παραπάνω αποδεικνύονται στην περίπτωση του μνημείου της Ρόδου. Κάθε μνημείο αποτελεί τον στόχο κοινωνικών ενεργημάτων, είτε αυτά προσδίδουν νόημα, νομιμοποιούν μνημονικές κοινότητες και ιστορικά γεγονότα, είτε αποτελούν εικονοκλαστικές πρακτικές, όπως οι βανδαλισμοί. Οι περιπέτειες του μνημείου ξεκίνησαν από τις πρώτες μέρες των εγκαινίων. Η Κοινότητα, σε μηνυτήρια αναφορά της 4^{ης} Ιουλίου του 2002 καταγγέλλει πως «άγνωστοι προκάλεσαν εκτεταμένες ζημιές στο μνημείο και στο φράκτη που το περιβάλλει [...]. Το μνημείο είναι ιστορικής και συναισθηματικής αξίας για όλα τα μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ρόδου, οι οποίοι είναι επιφανείς Έλληνες πολίτες».⁷²⁶ Σε συνέχεια των διαμαρτυριών της Κοινότητας, αυτή τη φορά σε επιστολή της Διαχειριστικής Επιτροπής της Κοινότητας προς την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ρόδου, αναφέρεται πως:

«Με λύπη μας σας ενημερώνουμε ότι παρ' ότι δεν έχουν περάσει παρά ελάχιστες ημέρες από τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος στην Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων, άγνωστοι προέβησαν σε βανδαλισμούς. Αφαίρεσαν γράμματα και το συρματοπλέγμα το οποίο και έκοψαν. Όπως δε ήταν αναμενόμενο, πολλοί διερχόμενοι κάθονται γύρω από το Μνημείο για να αναπαυτούν και να πάρουν το μεσημεριανό τους φαγητό. Σκοπός της κοινότητάς μας ήταν να τιμήσουμε αυτούς τους Ρόδιους, Έλληνες πολίτες.

Τέτοιου είδους ενέργειες σίγουρα δεν τιμούν τον ροδιακό λαό».⁷²⁷

Οι τοπικές εφημερίδες έσπευσαν να καταδικάσουν το γεγονός τονίζοντας πως οι συμπολίτες «εξέφρασαν τη δυσφορία τους για την πρωτοφανή αυτή ενέργεια, που

⁷²⁵ Edward W. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London-New York 1989, σ. 122-124, 127.

⁷²⁶ ΑΙΚΡ, φάκελος «Μνημείο», μήνυση της ΙΚΡ προς τον κ. Εισαγγελέα Πρωτοδικών Ρόδου, 4/7/2002.

⁷²⁷ ΑΙΚΡ, φάκελος «Μνημείο», αρ. πρωτ. 109.

είναι ξένη προς την ιστορία και τον πολιτισμό της Ρόδου». ⁷²⁸ Η ίδια μάλιστα εφημερίδα ανέφερε πως ο αρχηγός του ακροδεξιού ΛΑΟΣ Γ. Καρατζαφέρης έστειλε επιστολή στο δήμαρχο του νησιού, με την οποία εκφράζει την αντίθεσή του στην ανέγερση του μνημείου. Ένα χρόνο αργότερα σημειώνεται εκ νέου βανδαλισμός. ⁷²⁹

Ο τελευταίος βανδαλισμός δεν συγκρίνεται με τους προηγούμενους από την άποψη του μεγέθους της αποιεροποίησης των θυμάτων, παρόλο που δεν είχε ως αποτέλεσμα την υλική καταστροφή του μνημείου. Μια ομάδα μαθητών του Βενετόκλειου Λυκείου της Ρόδου, που, σύμφωνα με τους ίδιους, «δε γουστάρουνε καθόλου τους Εβραίους που θέλουνε να κάνουνε το νησί μια δεύτερη ‘γη της Χαναάν’», ούρησαν στο μνημείο τον Αύγουστο του 2008. ⁷³⁰ Η Κοινότητα απάντησε με δεύτερη μήνυση και επιστολή διαμαρτυρίας προς τον τότε Υπουργό Εσωτερικών Προκόπη Παυλόπουλο, στην οποία πληροφορούσε τον Υπουργό πως «οι δράστες που αυτοαποκαλούνται ‘anti-Semitic nucleus of Venetokleio Rhodes’ είναι κατά τα λεγόμενά τους μια ναζιστική ομάδα μαθητών του Βενετόκλειου Λυκείου Ρόδου. Βρισκόμαστε στην αιχμή της τουριστικής περιόδου και η Συναγωγή μας δέχεται καθημερινά ένα μεγάλο αριθμό ξένων τουριστών εβραϊκού και μη θρησκευματος. Δεν γνωρίζουμε σε ποια άλλη ακρότητα μπορεί να προβεί η συγκεκριμένη ομάδα». Η επιστολή έκλεινε με έκκληση για την άμεση λήψη μέτρων για την περιφρούρηση της Συναγωγής. ⁸⁶⁰ Έντονα διαμαρτυρήθηκε και το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο που σε σχετική ανακοίνωση υπογράμμισε τη θυσία των Ελλήνων Εβραίων των Δωδεκανήσων, όπως και αυτή των «χριστιανών συμπολιτών τους που είχαν την τραγική τύχη να συλληφθούν και να εξοντωθούν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης». Η επιστολή κατέληγε με την έκφραση του αποτροπιασμού του

⁷²⁸ Εφημ. *Πρόδος*, 4/7/2002, σελ. 4, με τίτλο άρθρου «Πρωτοφανής βανδαλισμός. Έσπασαν το μνημείο των Εβραίων στη Ρόδο. Άγνωστοι παραμένουν οι δράστες».

⁷²⁹ Εφημ. *Πρόδος*, 20/3/2003, σελ. 4: «Βάνδαλοι φασίστες καταστρέφουν τη στήλη των Ροδίων Εβραίων που έχουν σκοτώσει οι Ναζί [...]. Κάποιοι βάνδαλοι, φασιστικής νοοτροπίας, καταστρέφουν κατά καιρούς τη στήλη. Κάτοικοι της Παλιάς Πόλης διαμαρτύρονται και μέσω της εφημερίδας μας για αυτή την ιεροσυλία και περιμένουν να δουν πότε θα εντοπιστούν και θα τιμωρηθούν αυτοί οι βάνδαλοι». Η κα Κάρμεν Κοέν, υπεύθυνη των αρχείων της Κοινότητας, μας ανέφερε χαρακτηριστικά πως «είχαμε βαρεθεί να επισκευάζουμε το μνημείο».

⁷³⁰ <http://abravanel.wordpress.com/2008/08/22/neo-nazi-group-urinates-on-the-shoah-memorial-inrhodes-a-video/> (28/10/09). Το βίντεο του βανδαλισμού αναρτήθηκε και στην ιστοσελίδα You Tube. ⁸⁶⁰ ΑΙΚΡ, επιστολή της 22/8/08 της προέδρου της Κοινότητας Ρόδου προς Προκόπη Παυλόπουλο, αρ. πρωτ. 146.

ελληνικού εβραϊσμού για την καταστροφή μνημείων αφιερωμένων σε Έλληνες πολίτες και ζητούσε την προστασία των εβραϊκών μνημείων.⁷³¹

Ο βανδαλισμός αυτός μετατράπηκε σε μείζον ζήτημα στην τοπική κοινωνία της Ρόδου και «κινδύνευσε να εκθέσει το νησί διεθνώς».⁷³² Ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας Δημήτρης Πλατής μετέβη τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου στο νησί, προκειμένου να μιλήσει με τα παιδιά για την ανοχή της συμβίωσης με άλλες θρησκευτικές μειονότητες που δρουν μέσα στην Ελλάδα.⁷³³ Μάλιστα, ύστερα από την επίσκεψή του στο σχολείο δήλωσε πως δεν υπάρχει κανένας μαθητής που να εμπλέκεται σ' αυτή την «περίεργη ιστορία» και απέδωσε το γεγονός σε «εξωσχολικούς οι οποίοι υφάρπαξαν την ονομασία και έκαναν τις ασχήμιες που έκαναν».⁷³⁴ Επίσης συνεχάρη την πρωτοβουλία του δεκαπενταμελούς μαθητικού συμβουλίου να καταθέσει στεφάνι στο μνημείο σε ένδειξη διαμαρτυρίας για το περιστατικό.⁷³⁵ Το έντονο ενδιαφέρον της μικρής κοινότητας της Ρόδου για την ενεργοποίηση της μνήμης και την απαλοιφή των δυσάρεστων και συχνά επαναλαμβανόμενων βανδαλισμών αποκρυσταλλώνεται στις συχνές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στην εβραϊκή γειτονιά. Το 2007, το Εβραϊκό Μουσείο Ρόδου διοργάνωσε σειρά εκδηλώσεων μνήμης, και το ίδιο διάστημα το Υπουργείο Παιδείας έστειλε εγκύκλιο στα σχολεία της χώρας με την οποία ενημέρωνε για τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας.⁷³⁶ Οι αντιδράσεις από

⁷³¹ Εφημ. *Πρόοδος*, 10/7/2002. Μέχρι σήμερα, και ενώ συνεχίζονται οι βανδαλισμοί μνημείων και νεκροταφείων, οι εκδηλώσεις αντισημιτικής βίας αντιμετωπίζονται με σιωπή και αδιαφορία από τον πολιτικό κόσμο, την κοινωνία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

⁷³² Εφημ. *Η Ροδιακή*, 18/10/08, σ. 13. Ο τοπικός τύπος, την επαύριο του γεγονότος, χαρακτήρισε την υπόθεση ως «ηλιθιότητες και ανοησίες στην καλύτερη περίπτωση, που καμία απολύτως σχέση δεν έχουν ούτε με την κουλτούρα ούτε με τη νοοτροπία των Ροδιτών και βέβαια αποδοκιμάζονται με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο από όλους». Βλ. Εφημ. *Η Ροδιακή*, 22/08/2008.

⁷³³ Εφημ. *Ροδιακή*, 18/10/08, σ. 13.

⁷³⁴ Η επιχειρηματολογία του Πλατή στηριζόταν κυρίως στο γεγονός πως την εποχή που έγινε το περιστατικό ήταν κλειστό το σχολείο. Εφημ. *Η Ροδιακή*, 18/10/08, σ. 48.

⁷³⁵ Η κατάθεση έγινε τον Οκτώβριο του 2008 παρουσία του υφ. Εξωτερικών Γιάννη Βαληνάκη, του δημάρχου Ροδίων, του διευθυντή του Λυκείου κ.ά. Σε δηλώσεις του ο Βαληνάκης υπογράμμισε την απερίφραστη καταδίκη όλων για κάθε πράξη βεβήλωσης ιστορικών μνημείων. Εφημ. *Τοπικά*, Οκτώβριος 2008, σ. 6-7.

⁷³⁶ Τα προγράμματα συγκεκριμένα είχαν στόχο «τη γνωριμία των μαθητών Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου με τις βασικές γιορτές, τη Συναγωγή, τα ήθη και έθιμα της εβραϊκής θρησκείας, καθώς και με τις παραδόσεις αλλά και τα σημαντικά ορόσημα της ιστορίας των Εβραίων, όπως είναι το Ολοκαύτωμα». Κυρίως αντέδρασαν τα σωματεία αρχαιοθρήσκων ΕΛΛΗΝ, Α.Ι.Σ. Βλ. *Η Ροδιακή*, 18/2/2007.

συντηρητικούς κύκλους που προσέφυγαν ακόμα και στον εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Αθηνών προκειμένου να υποστηρίξουν πως αυτή η εγκύκλιος «επιχειρεί τη μύηση των μαθητών στην εβραϊκή θρησκεία» αποδεικνύει πως όσες αξιολογες πρωτοβουλίες και αν πραγματοποιηθούν, πάντα θα υπάρχουν οι δυσάρεστες συνέπειες που παράγονται από τα άχθη της πολιτισμικής ετερότητας, για τα οποία έχει κάνει λόγο ο ανθρωπολόγος Άκης Παπαταξιάρχης.⁷³⁷

Ο χαρακτηρισμός που αποδώσαμε στο μνημείο ως το «πιο πολύπαθο» στην Ελλάδα, επαληθεύεται με δυσάρεστο τρόπο διαρκώς. Το Μάιο του 2010 το μνημείο δέχτηκε άλλη μια επίθεση. Οι δράστες με κάποιο βαρύ αντικείμενο κατέστρεψαν το άστρο του Δαβίδ και έσπασαν τη μια πλευρά του γρανιτένιου μνημείου. Οι δράστες για μια ακόμα φορά παρέμειναν ασύλληπτοι. Χαρακτηριστικό είναι πως από την Αστυνομική Διεύθυνση Δωδεκανήσου δεν αναφέρεται στο Δελτίο Συμβάντων το περιστατικό.⁷³⁸

⁷³⁷ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

⁷³⁸ <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=163255> (19/5/10). Σύμφωνα με την εφημερίδα *Το Βήμα* «το περιστατικό στη Ρόδο σημειώνεται λίγες ημέρες μετά την επίθεση στο Εβραϊκό Νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (14.5.2010). Για τη συγκεκριμένη υπόθεση συνελήφθησαν τρία νεαρά άτομα ηλικίας 17, 18 και 21 ετών, τα οποία, σύμφωνα με αστυνομικές πηγές, είχαν ακροδεξιές επιρροές, ενώ κατά την κατάθεσή τους στους αξιωματικούς της ΕΛ.ΑΣ. δεν προσδιόρισαν τα κίνητρα της ενέργειάς τους». Βλ. <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=1&artid=332267&dt=18/05/2010#ixzz0oNFvrMzR> (19/5/10). Οι βανδαλισμοί δεν φαίνεται να έχουν τέλος. Τον Ιούνιο του 2010, όταν μέλη της αποστολής αλληλεγγύης «Ένα καράβι για τη Γάζα» που θέλησαν να σπάσουν το θαλάσσιο αποκλεισμό της Γάζας και να μεταφέρουν ανθρωπιστική βοήθεια στους Παλαιστίνιους βρήκαν αναίτια και βίαια το θάνατο από τον ισραηλινό στρατό, σειρά βεβηλώσεων μνημείων ακολούθησε τη διεθνή κατακραυγή για το τραγικό συμβάν. Το μνημείο στην Κομοτηνή ζωγραφίστηκε με αγκυλωτό σταυρό από φοιτητή της Νομικής στις 5.6.2010, που δικαιολόγησε την πράξη του ως «μια κίνηση διαμαρτυρίας σε όσα παρακολουθούμε με κομμένη την ανάσα». Βλ. <http://www.xronos.gr/detail.php?ID=56359> (11/6/10).

2.2.4. Το μνημείο της Λάρισας

Το πρώτο μνημείο που δημιουργήθηκε για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα έγινε στη Λάρισα. Ανεγέρθηκε στις 5 Απριλίου του 1987 και αναπαριστά μια σκυμμένη γυναίκα να κλαίει. Εντός του μνημείου, που είναι έργο του Γιώργου Χουλιάρα, έχει τοποθετηθεί χαλκογραφημένος κύλινδρος με τα ονόματα των τιμώμενων 235 χαμένων Εβραίων. Από το 1975 τελείται στην πόλη καθιερωμένο ετήσιο μνημόσυνο για την Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος του εβραϊκού λαού και για την επέτειο της ίδρυσης του Ισραήλ.⁷³⁹ Στην ανακοίνωση της Κοινότητας προς τον τύπο το 1975 υπογραμμιζόταν «η διπλή κοινωνικοπολιτική σημασία των μνημοσύνων των θυμάτων του ναζισμού που θα πραγματοποιηθούν στις 13.4.75 σε όλα τα εβραϊκά ελληνικά νεκροταφεία, εξ' αιτίας των αυξανόμενων κρουσμάτων φασιστικής εμπνεύσεως της 'Νέας Τάξεως'».⁸⁷⁰

Η Κοινότητα της Λάρισας ήταν η δεύτερη πολυπληθέστερη μετά τη Θεσσαλονίκη. Η εβραϊκή παροικία δημιουργήθηκε εκεί κατά τη ρωμαϊκή εποχή και έχει από τότε ζωντανή παρουσία 1.900 χρόνων. Την μακροβιότατη αυτή παρουσία αποδεικνύουν επιτύμβιες επιγραφές των παλαιοχριστιανικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η Κοινότητα όπως ήταν φυσικό, προσauξήθηκε σε πληθυσμό με την εισροή των ομοθρήσκων από την Ισπανία το 1492.⁷⁴⁰ Οι διαδοχικές εγκαταστάσεις Εβραίων προσφύγων από διάφορα μέρη της Ευρώπης μετέτρεψαν τη Λάρισα σε μεγάλο εβραϊκό κέντρο με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και εύλογα απέκτησε τους τίτλους *Madre de Israel*, *Ir Vaem beyisrael* (μητρόπολη του Ισραήλ).⁸⁷² Η εβραϊκή συνοικία σήμερα λέγεται «Έξι Δρόμοι». Στις 24 Μαρτίου 1944 οι Γερμανοί μπλοκάρισαν την εβραϊκή συνοικία και μετέφεραν στα καμιόνια όσα μέλη της Κοινότητας βρήκαν στο μπλόκο. Παράλληλα, λεηλάτησαν τη Μεγάλη Συναγωγή και την Κοινοτική

⁷³⁹ Στα αρχεία της Κοινότητας υπάρχει φάκελος («Στοιχεία απολεσθέντων μελών κατά την Κατοχήν») με λίστες των θυμάτων μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας των ετών 1944-45, όπως επίσης και κατάσταση θυμάτων μελών της Κοινότητας κατά την Αντίσταση, π.χ. Σαμουήλ Εσκιναζής του Μωϋσή- αξιωματικός του ΕΛΑΣ, σκοτώθηκε στα Δεκεμβριανά, Λέων Σακκής του Ισαάκ- σκοτώθηκε στο χωριό Ελευθέριο Αγιάς τον Ιούνιο 1944 σε μάχη με τους Γερμανούς κ.ά. ⁸⁷⁰ Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας (ΑΙΚΛ), αριθμός εγγράφου 1392/2/9.4.75.

⁷⁴⁰ Βλ. Εσδράς Μωυσής, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας. Πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, Έκδοση Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, Λάρισα 2000, σ. 22. ⁸⁷² Βλ. Εσδράς Μωυσής... ό.π. σ. 87.

Βιβλιοθήκη, με σπάνια βιβλία και χειρόγραφα. Οι Γερμανοί εγκατέλειψαν τη Λάρισα στις 23 Οκτωβρίου 1944. Το 36% της Κοινότητας χάθηκε, 235 ψυχές από ένα προπολεμικό πληθυσμό 1.020 ατόμων. Το 1999 τα μέλη της κοινότητας ήταν 318 άτομα.⁷⁴¹

Το μνημείο πραγματοποιήθηκε με τις χρηματικές δωρεές εβραϊκών οικογενειών του εξωτερικού και με έξοδα της Κοινότητας.⁷⁴² Ο Ζακ Ματαχιάς από τη Νέα Υόρκη γράφει: «Αν και ουδέποτε διετέλεσα μέλος της κοινότητάς σας, όταν έλαβα την εγκύκλιόν σας, αισθάνθηκα ικανοποίησιν δια τον, έστω όψιμον, αγώνα στον οποίο απεδόθητε διά την ανέγερσιν ενός μνημείου».⁷⁴³ Εάν στα μάτια του φαντάζει η ανέγερση του μνημείου το 1987 όψιμη, τότε μάλλον θα είχε ενδιαφέρον να μαθαίναμε την άποψή του για τις σημερινές όψιμες μνημειοποιήσεις της Σοά στην Ελλάδα.

Το αίτημα της Κοινότητας για τη δημιουργία μνημείου πρωτοδιατυπώθηκε το 1985. Ήδη πριν, στις 15 Φεβρουαρίου 1980, με επιστολή της προς το δημοτικό συμβούλιο, πρότεινε τη μετονομασία της νέας πλατείας στη συμβολή των δρόμων Κύπρου-Κενταύρων και Ανθιμου Γαζή στο κέντρο της Λάρισας σε πλατεία Εβραίων Μαρτύρων Κατοχής. Μετά από δύο χρόνια, στις 8 Φεβρουαρίου 1982, το δημοτικό συμβούλιο ενέκρινε το αίτημα.⁷⁴⁴ Η μετονομασία έτυχε θερμής υποδοχής από τον τύπο. Η *Ελευθερία Λαρίσης* αναφέρει πως «η μετονομασία της πλατείας είναι μια

⁷⁴¹ Βλ. Εσδράς Μωυσή... ό.π. σ. 181-182, 185.

⁷⁴² Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η επιδίωξη συμμετοχικότητας από όλες τις κοινότητες του εξωτερικού, και ιδιαίτερα της Αμερικής, για τη χρηματική ενίσχυση της κατασκευής. Σε επιστολή της Κοινότητας προς τους Λαρισαίους Εβραίους του εξωτερικού αναφέρεται: «Πάνω από 40 χρόνια από τα εφιαλτικά γεγονότα του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος και την τραγική τύχη των προσφιλών μας προσώπων, που ακολούθησαν την τύχη των 6 εκατομμυρίων ομόθρησκων της Ευρώπης, δεν καταφέραμε μέχρι σήμερα να κάνομε κάτι ουσιαστικό για τη διαιώνιση της ιερής μνήμης τους και είναι αυτό κάτι που ασφαλώς δεν μας τιμά. Το ότι τους μνημονεύουμε μια φορά το χρόνο στο καθιερωμένο ετήσιο μνημόσυνο δεν είναι αρκετό. Τους οφείλουμε κάτι περισσότερο, κάτι διαρκέστερο, κάτι αιωνιότερο». Βλ. ΑΙΚΛ, Φάκελος μνημείου Εβραίων μαρτύρων Κατοχής.

⁷⁴³ ΑΙΚΛ, επιστολή αριθμ. Πρωτ. 248, 27/11/85.

⁷⁴⁴ ΑΙΚΛ, φάκελος «Αποκόμματα εφημερίδων αποκαλυπτηρίων μνημείου», επιστολή διεύθυνσης Τεχνικής Υπηρεσίας, τμήμα εκτελέσεως έργων, 18/10/85, αρ. πρωτ. 5/82. Σύμφωνα με τον επίτιμο πρόεδρο της Κοινότητας κ. Εσδρά Μωυσή σχετικά με τη μετονομασία «σκοπιμότητες διάφορες ίσως, καθυστερούσαν το ζήτημα, αν η καθυστέρηση δεν οφειλόταν σε φόρτο θεμάτων του Δημοτικού Συμβουλίου... Πέρασαν πάντως δύο ολόκληρα χρόνια από την υποβολή του αιτήματος της Κοινότητας για να εγκριθεί τελικά τούτο από το Δημοτικό Συμβούλιο». Βλ. Εσδράς Μωυσή... ό.π. σ. 198-199.

σωστή ενέργεια [...] για να μη λησμονηθούν ποτέ οι λαριστινοί εκείνοι Εβραίοι που χάθηκαν μαζί με τόσους άλλους κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π [...].⁷⁴⁵

Στην τελετή των εγκαινίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομιλία του προέδρου της κοινότητας Μιχαήλ Λεβή που τόνισε ιδιαίτερα την ταυτότητα του Λαρισαίου Εβραίου, η οποία ήταν συνυφασμένη με την Αντίσταση, καθώς στη Λάρισα τα περισσότερα μέλη της κοινότητας, 950 περίπου τον αριθμό, είχαν σκορπίσει στο αντάρτικο, στα βουνά και στα μακρινά χωριά με τη βοήθεια του ΕΑΜ. Να σημειωθεί πως συναντήσαμε για πρώτη φορά την κατάθεση στεφάνου καί από την Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης. Άλλωστε, στον τύπο και στις περισσότερες ομιλίες των εγκαινίων δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη συμμετοχή των Εβραίων της Λάρισας στην Αντίσταση.⁸⁷⁸ Από την *Ελευθερία* πληροφορούμαστε για το ενδιαφέρον κείμενο που εστάλη στην Κοινότητα από τον Ίσραελ Σίνγκερ, γενικό γραμματέα του Παγκόσμιου Εβραϊκού Συνεδρίου:

«Ειδικά αυτήν την εποχή, όταν οι αποκαλούμενοι ρεβιζιονιστές ιστορικοί δημιουργούν αμφιβολία για τη φρίκη του ολοκαυτώματος που εξαφάνισε το 1/3 των Εβραίων, είναι σημαντικό να ανακαλείται στη μνήμη μας το μαρτύριο των αδελφών μας κάτω από τη ναζιστική καταπίεση».⁸⁷⁹

Πράγματι, ο αναθεωρητισμός / ρεβιζιονισμός είχε ήδη εξαπλωθεί σε χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Στη Γαλλία είχαν ήδη δημοσιευτεί τα γράμματα του αναθεωρητή Ρομπέρτ Φοριζόν στη *Le Monde*, στα οποία επιχειρούσε να σπείρει αμφιβολίες ως προς την ύπαρξη και δυνατότητα λειτουργίας των θαλάμων αερίων. Μόλις πριν είχε ξεσπάσει η Historikerstreit στη Γερμανία. Ο συμβολισμός του μνημείου, μέσα σε τόσο καίρια συμφραζόμενα, ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια της θεσσαλικής πόλης.

Οι βεβηλώσεις του μνημείου δεν υπήρξαν πολλές, και δεν συγκρίνονται με την περίπτωση του μνημείου της Ρόδου. Αυτό ίσως οφείλεται και στο γεγονός πως οι λαρισαίοι Εβραίοι νοιάστηκαν για την τύχη της πόλης και των κατοίκων της

⁷⁴⁵ ΑΙΚΛ, *Ελευθερία Λαρίσης*, 29/2/80. Η *Ελευθερία* ήταν και η τοπική εφημερίδα με τα περισσότερα θετικά δημοσιεύματα σχετικά με την ανέγερση του μνημείου το 1987. Βλ. ενδεικτικό τίτλο άρθρου «Χρέος ιερό εκπληρώνει σήμερα η Λάρισα». Στο άρθρο αυτό η *Ελευθερία* θεωρεί σημαντική την ανέγερση στον συγκεκριμένο χώρο, διότι μεγάλο μέρος της πλατείας αποτελούσε ιδιοκτησία της ισραηλιτικής κοινότητας, όπου και το άλλοτε ιστορικό ιεροσπουδαστήριο. Επίσης εκεί έμεναν άπορες εβραϊκές οικογένειες μέχρι περίπου το 1965 (στο σχολείο), γιατί η πλατεία είναι στο κέντρο της εβραϊκής συνοικίας και πλησιέστερα προς τη συναγωγή και τα ιδρύματα της κοινότητας. ΑΙΚΛ, *Ελευθερία*, 5/4/87. Βλ. και *Λαρισαϊκή Ηχώ*, 6/4/87: «Με ρίγη συγκίνησης έγιναν χθες τα

συμμετέχοντας στην Αντίσταση. Η πρώτη βεβήλωση σημειώθηκε το 1982- και πάλι με τον πόλεμο του Λιβάνου- και πέραν του μνημείου στοχοποιήθηκαν εβραϊκά ιδρύματα, σπίτια και καταστήματα με προσβλητικά συνθήματα στους τοίχους. Κατά την περίοδο της λιβανικής κρίσης (1982-1985) οργανώθηκαν από διάφορους φορείς

αποκαλυπτήρια του ηρώου των Εβραίων μαρτύρων».

⁸⁷⁸ Ενδεικτική είναι η ομιλία του δημάρχου Αριστ. Λαμπρούλη: «Αντιστάθηκαν. Εντάχθηκαν στις εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, ΕΑ και αγωνίστηκαν με όλες τους τις δυνάμεις για την απελευθέρωση της πατρίδας μας... Στην πόλη μας αποφεύχθηκε ο ολοκληρωτικός αφανισμός χάρη στους ίδιους, που εναντιώθηκαν και αγωνίστηκαν και χάρη στο λαοκρατικό λαό και το λαό της περιοχής, που με την καθοδήγηση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, τους έκρυψε και τους βοήθησε ποικιλότροπα για τη διάσωση και επιβίωσή τους». ΑΙΚΛ, *Ημερήσιος Κήρυκας*, 7/4/87. ⁸⁷⁹ ΑΙΚΛ, *Ελευθερία*, 1/5/87.

διαμαρτυρίες, και η αναγραφή στους τοίχους της πόλης και στον εξωτερικό τοίχο της Συναγωγής αγκυλωτών σταυρών και αντισημιτικών συνθημάτων ήταν συχνή.⁷⁴⁶ Ο τελευταίος βανδαλισμός σημειώθηκε το 2005 με μεγάλη σφοδρότητα, και εκδηλώθηκε κυρίως με υβριστικά συνθήματα πάνω στην κλαίουσα μορφή του μνημείου.

⁷⁴⁶ Βλ. Εσδράς Μωυσής... ό.π. σ. 244.

2.2.5. Αθήνα - μια καθυστερημένη μνημειοποίηση.⁷⁴⁷

«Το έργο συνδέεται άμεσα με τη λιτότητα διαχείρισης του πένθους στην εβραϊκή θρησκεία, καθώς και με τις σύγχρονες αντιλήψεις για την απεικόνιση και μνημόνευση του Ολοκαυτώματος, με τρόπο συμβολικό, μινιμαλιστικό, ανεικονικό και οικουμενικό».⁷⁴⁸

Η Κάθριν Φλέμινγκ στο *Greece- A Jewish History*, υποστηρίζει πως ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια είναι πιο έντονος από ποτέ, παρόλο που, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι πράξεις βίας είναι λιγότερες. Ως ενδεικτικά παραδείγματα αυτής της έκρηξης αναφέρει τις επανειλημμένες φθορές στο μνημείο της Σοά στο Γ' Νεκροταφείο Νικαίας και τη βεβήλωση περίπου εκατό τάφων το 2000, με συνθήματα όπως «Ο Χίτλερ είχε δίκιο».⁷⁴⁹ Το μνημείο του Γ' Νεκροταφείου ήταν μέχρι το 2010 το μοναδικό στην πρωτεύουσα, αφού η επιτακτική ανάγκη για την ανέγερση νέου και κεντρικότερου μνημείου δεν αποτελούσε προτεραιότητα του δήμου Αθηναίων.

Το 2004, ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδας (ΚΙΣΕ) Μωϋσής Κωνσταντίνης, σε επιστολή του προς τον πρόεδρο της Ισραηλτικής Κοινότητας Αθηνών Ισαάκ Μορδοχάι, τον ενημερώνει πως σε συνάντησή του με τη δήμαρχο Ντόρα Μπακογιάννη ετέθη για πρώτη φορά το ζήτημα της ανέγερσης μνημείου για τη Σοά στην Αθήνα, τονίζοντας πως «η έλλειψη ενός παρόμοιου μνημείου αποτελεί ουσιώδη παράλειψη για την πρωτεύουσα της Ελλάδος».⁷⁵⁰ Στις 9 Δεκεμβρίου 2005 το ζήτημα φαινόταν ακόμα να μην απασχολεί το δήμο, που σύμφωνα με τον Μωϋσή Κωνσταντίνη «για διάφορους λόγους δεν επιθυμεί την τοποθέτηση του μνημείου». Την κρίση του αυτή την όφειλε στις επανειλημμένες προσπάθειες να επικοινωνήσει με το δήμο και τη διεύθυνση Οδοποιίας, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα.⁷⁵¹

⁷⁴⁷ Πολλές ευχαριστίες οφείλω στον πρόεδρο της επιτροπής του Μνημείου κ. Σάκη Λεών για τις πληροφορίες και το αρχειακό υλικό που μου παρέδωσε με προθυμία για τις ανάγκες της μελέτης.

⁷⁴⁸ Πρόεδρος Ισραηλτικής Κοινότητας Αθηνών κ. Βενιαμίν Αλμπάλας, *Το Βήμα*, 11/5/2010.

⁷⁴⁹ K. E. Fleming, *Greece. A Jewish History*, Princeton University Press, New Jersey 2008, σ. 206.

⁷⁵⁰ Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή του ΚΙΣ με αρ. πρωτ. 867, 21/10/2004.

⁷⁵¹ Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή του ΚΙΣ με αρ. πρωτ. 981, 9/12/2005. Σε προηγούμενες επιστολές προς τη Διεύθυνση Οδοποιίας του Δήμου Αθηναίων αναφερόταν πως το μνημείο «έχει υπέρμετρα

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών επανήλθε στο θέμα το 2007 και το 2008, με τέσσερις επιστολές προς τον Δήμο Αθηναίων. Με τις επιστολές αυτές φαίνεται πως χρειάστηκε η άσκηση μιας ευγενικά επίμονης πίεσης προκειμένου να μην υποπέσει το αίτημα σε χρόνια αναμονή.⁷⁵² Η απάντηση του Δήμου Αθηνών και του Γραφείου Μνημείων αρχικά ήταν θετική, εκφράζοντας όμως παράλληλα επιφυλάξεις για τον επιλεγόμενο χώρο (Ερμού και Μελιδόνη) «λόγω της γειτνιάσής του με τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού».⁷⁵³ Ο κύριος και αυτονόητος, κατά τον Δήμο, περιορισμός έχει να κάνει με τη διακριτική παρουσία του μνημείου «ώστε να μην ανταγωνίζεται τις αρχαιότητες». Η επιχειρηματολογία του Δήμου Αθηναίων συνοψιζόταν στο επιχείρημα πως ο χώρος έχει αποκτήσει συγκεκριμένο χαρακτήρα ιστορικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στον οποίο «δεν εντάσσεται αρμονικά το μνημείο Ολοκαυτώματος των Εβραίων, ως ανάμνηση και φόρος τιμής σε γεγονότα άλλης ιστορικής περιόδου».⁷⁵⁴

καθυστερήσει» και πως η όλη γραφειοκρατική διαδικασία είναι «ατυχώς χρονίζουσα». Βλ. Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολές του ΚΙΣ προς τον Τρύφωνα Κασουμπή, διευθυντή Διεύθυνσης Οδοποιίας Δήμου Αθηναίων, αρ. πρωτ. 510, 10/6/2005, και 545, 4/7/2005.

⁷⁵² Βλ. Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολές με αρ. πρωτ. 292/22-5-2007, 480/1-8-2007, 112/14-2-2008, 526/31.7.2008. Στις επιστολές τονίζεται πως το μνημείο θα αποτελέσει δωρεά προς το Δήμο από την Κοινότητα.

⁷⁵³ Με τέχνασμα της SD παρουσιάστηκαν στη Συναγωγή της Μελιδόνη στις 24 Μαρτίου του 1944 περίπου 800 Εβραίοι της Αθήνας με την ελπίδα να παραλάβουν άζυμα και ζάχαρη για την προετοιμασία του παραδοσιακού πασχαλινού γεύματος. Εκεί συνελήφθησαν και μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, και μετέπειτα στον τελικό προορισμό των στρατοπέδων θανάτου. Ήδη τον προηγούμενο χρόνο ο ραβίνος της Αθήνας Ηλίας Μπαρτζιλιά είχε απαχθεί εκουσίως από την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ και μεταφέρθηκε στο βουνό, έναντι καταβολής επιταγής με την οποία παρέδωσε στο ΕΑΜ τις καταθέσεις της κοινότητας. Τον Οκτώβριο του 1943 ο Γιούργκεν Στροόπ, νεοδιορισμένος ανώτατος αρχηγός των SS και της αστυνομίας, ήδη «διακριθείς» σε προηγούμενη αιματοχυσία στο γκέτο της Βαρσοβίας, διέταξε τους Εβραίους της Αθήνας να εγγραφούν στα μητρώα της κοινότητας εντός πέντε ημερών. Ελάχιστοι, μόλις 200, υπάκουσαν στην εντολή, με πολλούς να σώζονται είτε καταφεύγοντας στο βουνό, είτε αποκτώντας πλαστές ταυτότητες από τον αρχηγό της αστυνομίας Άγγελο Έμπερτ. Ο Έμπερτ έδωσε 1.200 πλαστές ταυτότητες, ενώ και η ορθόδοξη εκκλησία είχε θετικό ρόλο, με χιλιάδες Εβραίους να παίρνουν σε όλη τη χώρα πιστοποιητικά γέννησης και βάπτισης, με πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Κατά συνέπεια, μέχρι το Μάρτιο του 1944 είχαν καταγραφεί στα μητρώα της Αθήνας μόνο 1.500 Εβραίοι. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941- 1944*, τόμος β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 323/ 334/ 327. Σύμφωνα με τον πίνακα του ΚΙΣΕ για τις απώλειες του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας, ο πληθυσμός στην Αθήνα προ του διωγμού ήταν 3.000 άνθρωποι, και μετά τον πόλεμο αυξήθηκε σε 4.390, γιατί μεταπολεμικά ήταν λογικό η πρωτεύουσα να συγκεντρώσει το μεγαλύτερο ποσοστό των επιζώντων Εβραίων απ' όλη τη χώρα. Για αυτό και είναι η μοναδική κοινότητα στην Ελλάδα που αύξησε τον πληθυσμό της, μολονότι χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα περίπου 1.000 Εβραίοι. Βλ. *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, 2006, σ. 199.

⁷⁵⁴ Αρχείο Σάκη Λεών, Δήμος Αθηναίων, θέμα: Τοποθέτηση Μνημείου Ολοκαυτώματος Ελλήνων Εβραίων στην Αθήνα, αρ. πρωτ. 064540.

Η 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 2008, παρόλο που δεν είχε αρμοδιότητα επί του θέματος, διαπίστωσε με αυτοψία πως το υλικό κατασκευής και η συνολική μορφολογία του μνημείου στη συγκεκριμένη θέση είναι δυνατόν να προκαλέσει σύγχυση με αρχαία κατάλοιπα σε μη ειδικούς επισκέπτες, καθώς και ότι η δυναμική του άξονα Ακρόπολη-Κεραμεικός είναι τέτοια ώστε το μνημείο να κινδυνεύει να υποβαθμιστεί.⁷⁵⁵ Το πρώτο επιχείρημα εντυπωσιάζει. Αναρωτιέται κανείς πώς γίνεται ο επισκέπτης να θεωρήσει το σηματοδοτημένο μνημείο αρχαίο κατάλοιπο. Εδώ μπορούμε να διαπιστώσουμε μια τάση αποκλεισμού της ιστορίας του Ολοκαυτώματος – και δη των Εβραίων – από την «εθνική» ιστορία. Το αρχαιοελληνικό αφήγημα παραμένει κυρίαρχο σε κάθε πρόθεση για ενδεχόμενη μνημειοποίηση στο κέντρο της Αθήνας. Το μνημείο θα αποτελούσε σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό, ρήγμα στην αναπαριστώμενη ιστορική αφήγηση, παραφωνία στο μνημονικό τοπίο. Ένα μνημείο στην προκειμένη περίπτωση θα υλοποιούνταν άμεσα στο χώρο του Κεραμεικού μόνο αν συνδεόταν με τα προσκείμενα αρχαιολογικά ευρήματα.⁷⁵⁶ Να αναφερθεί εδώ πως η Κοινότητα σε επιστολή της προς τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς το Μάρτιο του 2008, τονίζει πως ένας σημαντικός λόγος για την τοποθέτηση του μνημείου στο συγκεκριμένο χώρο είναι πως σε αυτόν σημειώνεται μεγάλη διέλευση τουριστών και συμπολιτών, ώστε να γίνεται συνεχής υπόμνηση του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων της Αθήνας.⁸⁹¹

Το 2009, τα δημοσιεύματα για την ανέγερση του εβραϊκού μνημείου της Αθήνας δεν φαίνονταν ενθαρρυντικά. Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) και η Γ' ΕΠΚΑ (Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) πρότειναν στην Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών ως καταλληλότερο σημείο ανέγερσης του

⁷⁵⁵ Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή της 1^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προς το ΥΠΠΟ, τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, τη Γ' ΕΠΚΑ και την Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, αρ. πρωτ. 8478, 11/11/2008.

⁷⁵⁶ Παρόλα αυτά, η συγκέντρωση μνημείων από διαφορετικές χρονικές περιόδους στα ιστορικά κέντρα, δεν είναι κάτι ασυνήθιστο στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Το Βερολίνο είναι και πάλι ένα εναργέστατο παράδειγμα: Στο ιστορικό κέντρο της πόλης μνημεία του Α' Παγκόσμιου «συνομιλούν» με αυτά του Β' Παγκόσμιου, της ένωσης, της ίδρυσης του Ράιχ, με μνημεία του δανο-πρωσικού πολέμου (Siegessäule-1864) κ.ά. Αυτή η μνημειακή πολυμορφία έχει προσδώσει το στοιχείο του ακαθόριστου στην πόλη που χαρακτηρίζεται από πολλούς επικριτές και ως «κουρελού με μπαλώματα». Βλ. “Gedenkstätten in Berlin. Lücken der Erinnerung”, *Tagesspiegel*, 23/05/2010. ⁸⁹¹ Στην ίδια επιστολή σημειώνεται πως η Αθήνα είναι η μόνη πρωτεύουσα της Ευρώπης που δεν έχει μνημείο του Ολοκαυτώματος. Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή προς τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αρ. πρωτ. 163.

μνημείου το πάρκο που έχει δημιουργηθεί στην πρώην Κορεάτικη Αγορά στην Ερμού. Έτσι, ουσιαστικά απορριπτόταν η επιθυμία της Κοινότητας να τοποθετηθεί το μνημείο στον ιστορικά σημαίνοντα χώρο της συμβολής της οδού Ερμού με τη Μελιδόνη.⁷⁵⁷ Η κατάσταση αντιστράφηκε ύστερα από επίσκεψη του συμβούλου του ΚΑΣ στην πρώην Κορεάτικη Αγορά, όπου διαπιστώθηκε ότι ο χώρος έχει γίνει σκουπιδότοπος και καταφύγιο αστέγων.⁷⁵⁸ Έτσι, το ΚΑΣ ενέκρινε τη χωροθέτηση στη μικρή πλατεία της Ερμού και Μελιδόνη, με τον όρο να μειωθεί το μνημείο σε έκταση.⁷⁵⁹

Η τελική πράξη στις διαπραγματεύσεις έλαβε χώρα στις 7/7/2009, όταν και εγκρίνεται από τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού η ανέγερση, με περιοριστικούς όρους τη μείωση των διαστάσεων του μνημείου στο 50% και τη μεταφορά του σε άλλη θέση σε περίπτωση διενέργειας μελλοντικής ανασκαφικής έρευνας στο χώρο.⁷⁶⁰ Στις 25 Σεπτεμβρίου 2009 δόθηκε η τελική έγκριση της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών.⁷⁶¹ Έτσι, η Αθήνα απέκτησε μόλις το 2010 το δικό της μνημείο για τη Σοά. Το έργο, δημιουργία της γλύπτριας Ντιάννας Μαγκανιά, επιλέχτηκε μετά από διαγωνισμό στον οποίο συμμετείχαν 19 καλλιτέχνες και αρκετά αξιόλογα έργαπροτάσεις.⁷⁶² Τα κριτήρια με τα οποία επιλέχθηκε το έργο συνδέονταν κυρίως με την άμεση παραπομπή στο σύμβολο του Ολοκαυτώματος, με τον πολυσήμαντο θρησκευτικό και μεταφυσικό συμβολισμό και με την συμβολική, μινιμαλιστική, ανεικονική και οικουμενική μνημόνευση του Ολοκαυτώματος μέσα από τη

⁷⁵⁷ Η αιτιολόγηση της διευθύντριας της Εφορείας Ε. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη ήταν πως ο χώρος που υποδείχτηκε έχει ενταχθεί στην Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας και πως δεν πρέπει να γίνουν άλλες παρεμβάσεις που δεν σχετίζονται με την υπόσταση των αρχαίων μνημείων. Βλ. Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή της Γ' ΕΠΚΑ προς το ΥΠΠΟ, την 1^η Ε.Β.Α και την Ισραηλιτική Κοινότητα, αρ. πρωτ. Φ3/1/7335, 27/11/2008.

⁷⁵⁸ *Ελευθεροτυπία*, 30/4/2009.

⁷⁵⁹ *Ελευθεροτυπία*, 30/4/2009.

⁷⁶⁰ Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή Υπουργού Πολιτισμού Αντώνη Σαμαρά, 7/7/2009, αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ03/114560/5269 π.έ.

⁷⁶¹ Αρχείο Σάκη Λεών, αρ. πρωτ. Φ3/1/6494.

⁷⁶² Σύμφωνα με τον κ. Λεών η επιλογή του κατάλληλου έργου ήταν αρκετά δύσκολη διαδικασία για την επιτροπή. Για αυτό είχε οριστεί ήδη από την πρόσκληση για τον σχεδιασμό του μνημείου όλες οι προτάσεις που θα υποβληθούν να λάβουν μέρος σε ειδική ομαδική έκθεση που θα γίνει στο Εβραϊκό Μουσείο στην Αθήνα. Αρχείο Σάκη Λεών, Πρόσκληση για τον σχεδιασμό Μνημείου των Εβραίων Θυμάτων του Ολοκαυτώματος στην Αθήνα, Ισραηλιτική Κοινότητα Αθήνας.

συγκεκριμένη γλυπτική σύνθεση.⁷⁶³ Η αναπαράσταση του διαμελισμένου άστρου του Δαβίδ και τα διάσπαρτα αποκομμένα τρίγωνα της σύνθεσης με αναγραμμένα πάνω τους τα ονόματα των πόλεων από τις οποίες εκτοπίστηκαν οι Εβραίοι στα στρατόπεδα, προσδίδουν στο μνημείο μια ιδιαιτερότητα που δεν συναντάμε στα υπόλοιπα εβραϊκά μνημεία της Ελλάδας, που συνήθως συνίστανται σε μια στήλη με μια ενημερωτική πινακίδα. Σε λίγες περιπτώσεις (Θεσσαλονίκη, Διδυμότειχο, Λάρισα, Χαλκίδα) το γλυπτό αποτελείται από ανθρώπινες μορφές, συνήθως σχεδόν άμορφες και άυλες.⁷⁶⁴ Η ιδιαιτερότητα έγκειται επίσης στο διπλό συμβολισμό του σπασμένου άστρου, που συνδηλώνει την απώλεια του εβραϊκού στοιχείου, αλλά και την ελπίδα που προκαλεί ο κεντρικός πυρήνας του έργου, ο οποίος παραμένει ακέραιος. Το μνημείο βρίσκεται σε διάλογο με το παρακείμενο νεκροταφείο του Κεραμεικού, σημαντική διάσταση της επιλεγμένης τοπογραφίας, καθώς η απώλεια τονίζεται εμφατικά μέσα από τη σύνδεση δύο χώρων τοποθετημένων σε διαφορετικές χρονικότητες αλλά με κοινό στοιχείο την μνημόνευση της απώλειας.

Η τελετή των εγκαινίων του μνημείου πραγματοποιήθηκε στις 10 Μαΐου 2010. Αξίζει να παρατεθεί το περιεχόμενο της αναθηματικής πινακίδας που βρίσκεται μπροστά στο μνημείο, το οποίο έγραψε ειδικά για την περίπτωση ο γνωστός επιζών της Σοά Ελί Βιζέλ:

«Διαβάτη στάσου, κλείσε τα μάτια και θυμήσου. Θυμήσου, τότε, κάπου εδώ, συμπολίτες σου φιλήσυχους και ανέμελους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, συνέλαβαν, ταπείνωσαν και καταδίκασαν σε θάνατο αποτρόπαιο, σε στρατόπεδα εξόντωσης, που θα 'ναι για πάντα η ντροπή του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Επειδή ήσαν Εβραίοι, έξι εκατομμύρια ψυχές στερήθηκαν το δικαίωμα στην ελευθερία, την ευτυχία, την ελπίδα, στο χαμόγελο και την προσευχή, στην ίδια τη ζωή. Θυμήσου τη ζωή, την αγωνία και το θάνατό τους. Χωρίς θρήνους και χωρίς κραυγές για τον πόνο και τη φρίκη. Μην αφήσεις ο θυμός και η απελπισία να βαρύνουν το μέλλον σου. Ας είναι η θύμησή σου

⁷⁶³ Αρχείο Σάκη Λεών, Τελικό Πρακτικό της Επιτροπής Μνημείου, 27 Μαΐου 2008.

⁷⁶⁴ Σύμφωνα με επιστολή της Κοινότητας, το μνημείο αποτελεί ταυτόχρονα και μνήμα «για τις χιλιάδες των συνανθρώπων μας που δολοφονήθηκαν με μόνο κριτήριο το θρήσκευμά τους». Αρχείο Σάκη Λεών, επιστολή της Κοινότητας με αρ. πρωτ. 657, Αθήνα 2 Οκτωβρίου 2008.

δικαίωση και τιμή, εμπόδιο στον χθεσινό εχθρό να σκοτώσει τα θύματά του με δεύτερο θάνατο- τη λήθη».⁷⁶⁵

Ο πρόεδρος της Κοινότητας στην ομιλία του έκανε αναφορά στους βανδαλισμούς του νεκροταφείου των Ιωαννίνων και στον διπλό εμπρησμό της Συναγωγής των Χανίων, ενώ ο πρόεδρος του ΚΙΣΕ τόνισε τη μοναδικότητα της Σοά και την «αθέμιτη αμέλεια» για τη χρόνια απουσία ενός μνημείου στην πρωτεύουσα. Η μοναδικότητα της Σοά είναι ένα στοιχείο που –από την πλευρά της πολιτείας- δεν τονίζεται, τουλάχιστον όσο έχει υποπέσει στην αντίληψή μας όσο θα έπρεπε στις τελετές των εβραϊκών μνημείων στην Ελλάδα, όπου συνήθως γίνονται συμψηφισμοί ή σχετικοποιήσεις του Ολοκαυτώματος με σύγχρονες γενοκτονίες (βλέπε π.χ. ομιλία Πάγκαλου στην τελετή του μνημείου της Θεσσαλονίκης). Ο τύπος υποδέχτηκε το γεγονός της ανέγερσης με θετικά σχόλια, τονίζοντας ιδιαίτερα την χρόνια «αθέμιτη αμέλεια» για την οποία έκανε λόγο ο κ. Σαλιτιέλ.⁷⁶⁶ Στο *Βήμα* γίνεται εμφιατικά λόγος για «την τελευταία πρωτεύουσα της Ευρώπης χωρίς μνημείο».⁷⁶⁷ Αλλά και ο ξένος τύπος θεώρησε το γεγονός σημαίνον και αφιέρωσε άρθρα για το μνημείο για το οποίο χρειάστηκαν «70 χρόνια αλλά αύριο, με τη δύση του ηλίου, θα αποκαλυφθεί στην Αθήνα».⁷⁶⁸

Η εγγραφή ενός γεγονότος στη δημόσια ιστορία συνεπάγεται και την διαφορετική πρόσληψή του σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Παράδειγμα για αυτό είναι ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Ποντίκι* στις 7/5/2008, με τον τίτλο «Είναι ανιστόρητο και ύποπτο να στηθεί στην Αθήνα ένα μνημείο για το εβραϊκό Ολοκαύτωμα». Διαβάζοντας το άρθρο, μετά την αρχική έκπληξη που προκαλεί ο τίτλος, διαπιστώνει κανείς πως δεν πρόκειται για αντισημιτικό προπαγανδιστικό κείμενο, αλλά για τη διατύπωση ενός αιτήματος για την τοποθέτηση μαρμάρινης

⁷⁶⁵ Η επιγραφή υπάρχει επίσης στα γαλλικά και στα αγγλικά.

⁷⁶⁶ Βλ. και *Ελευθεροτυπία*, 7/5/2010 με τίτλο άρθρου «Η Αθήνα ήταν η τελευταία πρωτεύουσα της Ευρώπης που δεν είχε μνημείο».

⁷⁶⁷ Στο ίδιο άρθρο τονίζεται η απλότητα και λιτότητα του έργου που υπήρξαν, όπως αναφέρεται, από τα βασικά κριτήρια για την επιλογή. Σε αυτή τη νέα θεώρηση των εβραϊκών μνημείων ως φορέων μηνυμάτων και συνδηλώσεων, σε αντίθεση με τη παραδεδομένη (και παραδοσιακή) μορφή του αναπαραστατικού μνημείου συνέβαλε, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, το Μνημείο στο Βερολίνο. Νίκος Μπακουνάκης, «Η Αθήνα απέκτησε Μνημείο Ολοκαυτώματος», *Το Βήμα*, 11/5/2010.

⁷⁶⁸ *Guardian*, 9/5/2010. Στο ίδιο άρθρο τονίζονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η Κοινότητα μέχρι να φτάσει στην επιθυμητή ανέγερση, αλλά και το κύμα των αντισημιτικών ενεργειών ενάντια στις κοινότητες στην Ελλάδα, αναφέροντας την περίπτωση των Χανίων και της αθώωσης του Κώστα Πλεύρη, που η αρθρογράφος τον χαρακτηρίζει ως επιφανή νεοναζιστή.

πλάκας σε τρία σημεία της Θεσσαλονίκης, που ως «μητέρα του Ισραήλ» είχε, σε αντίθεση με την Αθήνα, τις μεγαλύτερες απώλειες και είναι δέον να αποκτήσει ενδείκτες μνήμης: Στο σιδηροδρομικό σταθμό, στην πλατεία Ελευθερίας και στο Αριστοτέλειο. Προφανώς ο συντάκτης του κειμένου αγνοεί την ύπαρξη του μνημείου στην πλατεία Ελευθερίας.⁷⁶⁹

Μια παλαιότερη άγνωστη μνημειοποίηση ανατρέπει το επιχείρημα της απουσίας κάποιας μνείας στη Σοά στον αθηναϊκό αστικό χώρο μέχρι την ανέγερση του μνημείου το 2010. Οι κυρίες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, με επικεφαλής την Υβέτ Λεών, δημιούργησαν το 1981 έναν παιδότοπο αφιερωμένο στα 13.000 εβραϊόπουλα της Ελλάδας που χάθηκαν στην Κατοχή. Ο παιδότοπος βρίσκεται στην οδό Πάφου, στον Άγιο Νικόλαο Αχαρνών, και στα εγκαίνια παρέστησαν επίσημοι εκπρόσωποι κρατών, μεταξύ των οποίων και ο πρέσβης της Δυτικής Γερμανίας Χέλμουτ Ζίγκριστ.⁷⁷⁰ Στην είσοδο του χώρου τοποθετήθηκε αναμνηστική πλάκα που αναγράφει: «Τα σκότωσαν οι ναζί στα κρεματόρια. Ήταν 13.000 Ελληνόπουλα Εβραϊόπαιδα. Για την τρυφερή και τραγική θύμησή τους οι Ελληνοεβραίες μητέρες συνέβαλαν στην κατασκευή των παιχνιδιών του παιδότοπου». Στην ομιλία του στα εγκαίνια, ο τότε υπουργός Βιομηχανίας και Ενέργειας Στέφανος Μάνος τόνισε πως η ένταξη του παιδότοπου στα σχέδια ανάπλασης της πόλης θα βοηθούσε στην απόκτηση ενός ανθρώπινου προσώπου, και παράλληλα θα συνδεόταν αυτή η λειτουργία με το καθήκον για μνήμη «του πιο βάρβαρου Ολοκαυτώματος που γνώρισε η ιστορία».⁷⁷¹ Η Ρόζα Ασέρ-Πάρδο, που ανήκε στην επιτροπή του παιδότοπου, στην ομιλία της ανέφερε το δράμα των μητέρων που έψαχναν τα παιδιά τους στο Άουσβιτς και οι συγκρατούμενοι τους έδειξαν τις καμινάδες των φούρνων λέγοντας «έχουν κιάλας βγει από εκεί». Η Υβέτ Λεών είχε την ιδέα μαζί με τις κυρίες της κοινότητας να δημιουργήσουν έναν παιδότοπο με την ευκαιρία του έτους του Παιδιού και στο εγχείρημα αυτό είχαν την πλήρη υποστήριξη του δήμου, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων. Στη διάρκεια των έργων κατασκευής κάποιοι αντέδρασαν φωνάζοντας «μας φέρατε τους Εβραίους στη λάκκα

⁷⁶⁹ Αρχείο Σάκη Λεών, *Το Ποντίκι*, 7/5/2008.

⁷⁷⁰ Αρχείο Υβέτ Λεών, *Μεσημβρινή*, 1 Ιουλίου 1981. Ο τύπος της εποχής θεώρησε πολύ σημαντική τη δημιουργία και το συμβολισμό του παιδότοπου και γράφτηκαν πολλά άρθρα σχετικά. «Πολλοί από τους νεότερους μπορεί να μην ξέρουν πως 13.000 παιδάκια χάθηκαν στα στρατόπεδα. Θα το θυμίζει από δω και μπρος ο παιδότοπος της οδού Πάφου». Αρχείο Υβέτ Λεών, *Απογευματινή*, 17.7.1981.

⁷⁷¹ Αρχείο Υβέτ Λεών, ομιλία Στέφανου Μάνου.

και να τους πάρετε από δω» και άλλα αντισημικά συνθήματα.⁷⁷²

⁷⁷² Αρχείο Υβέτ Λεών, *Νέα Γενιά*- έκδοση εβραϊκής νεολαίας Αθηνών.

2.2.6. Μνημείο Ιωαννίνων.

«Κανείς δεν σκέφτηκε πως μας πήγαιναν για να μας κάμουν... Κανείς, κανείς, δεν το 'πε αυτό»! Νίνα Μάτσα⁷⁷³

Στα Ιωάννινα υπήρχε μια από τις παλαιότερες εβραϊκές ελληνόφωνες κοινότητες στην Ευρώπη, που αφανίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά, εξαιτίας της συμμόρφωσης της διοίκησης της κοινότητας στις γερμανικές εντολές και της συνεργασίας ντόπιων με τους Γερμανούς.⁷⁷⁴ Χαρακτηριστικές ήταν οι καταγγελίες της εφημερίδας του ΕΑΜ *Αγωνιστής Ιωαννίνων* την επαύριο των διώξεων της πόλης: «Κάθε Χριστιανός γείτονας μαγαζιού ή σπιτιού Ισραηλιτών να κάνει ό,τι μπορεί για να περιφρουρήσει την περιουσία και το νοικοκυριό του. Κάτω οι διωγμοί των Εβραίων. Θάνατος στους Γερμανοβουλγάρους επιδρομείς και στους ντόπιους πράκτορές τους».⁷⁷⁵

Το 1944, ζούσαν περίπου 2.000 Εβραίοι στην πόλη. Ήταν ομαλά ενταγμένοι στην ελληνική κοινότητα και μιλούσαν άψογα ελληνικά καθότι Ρωμανιώτες. Σε αντίθεση με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, στα Ιωάννινα η κοινότητα είχε αρκετά καλές σχέσεις με τους ντόπιους και διατηρούσε την πρωτοκαθεδρία στο εμπόριο, χωρίς προστριβές και εντάσεις.⁷⁷⁶ Ο πνευματικός ηγέτης της Κοινότητας Σαμπεθάι Καμπίλης απ' την αρχή υπάκουσε στις γερμανικές διαταγές και απαίτησε απεριόριστη πειθαρχία από τα μέλη της Κοινότητας.⁹¹² Έτσι, σε συνεργασία με τις ελληνικές αρχές, ζήτησε στα τέλη του Οκτωβρίου του '43 από όλους τους Εβραίους της πόλης να καταγραφούν στο αστυνομικό τμήμα. Με γερμανική ανακοίνωση γνωστοποιήθηκε πως θα υπάρξει καλύτερη μεταχείριση των Γιαννιωτών Εβραίων λόγω της πλήρους ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία. Αυτό ήταν τακτική ελιγμού

⁷⁷³ K. E. Fleming, *Greece. A Jewish History*, Princeton University Press, New Jersey 2008, σ. 141.

⁷⁷⁴ K. E. Fleming... ό.π. σ. 138.

⁷⁷⁵ ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), ψηφιοποιημένη συλλογή Τύπου, εφημερίδα *Αγωνιστής*, αριθμ. φύλλου 154, 28/3/1944. Δημοσίευμα με τίτλο «Το νέο έγκλημα των γερμανοφασιστών. Ξερίζωσαν τον εβραϊκό πληθυσμό».

⁷⁷⁶ Παραταύτα επιδρούσε αρνητικά το γεγονός πως οι Εβραίοι των Ιωαννίνων ανέκαθεν ζούσαν σε χωριστή συνοικία, τα Οβραίικα, στοιχείο που εμπόδιζε την αφομοίωση και εν μέρει εξηγεί την αδιαφορία και την απόσταση πολλών χριστιανών συμπολιτών. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα...* ό.π., τόμος β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 335. ⁹¹² Χάγκεν Φλάισερ Ibid. σ. 335.

προκειμένου να αποφευχθούν οι ανάλογες εντάσεις και αποδράσεις που παρατηρήθηκαν στην Αθήνα.

Στις 25 Μαρτίου του 1944 1.860 Εβραίοι συγκεντρώθηκαν με τη βία και οδηγήθηκαν στη Λάρισα, και από εκεί στο Άουσβιτς. Οι Γιαννιώτες που επέζησαν του ταξιδιού κατέληξαν στο Μπλοκ 27 του Μπίρκεναου, μαζί με Εβραίους της Κέρκυρας, της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας.⁷⁷⁷ Ο *Αγωνιστής* αμέσως κατήγγειλε τον μαζικό διωγμό των Γιαννιωτών Εβραίων: «Τα χιτλεροφασιστικά καθάρματα, τη νύχτα της 24^{ης} προς την 25^η Μαρτίου άρπαξαν σαν γκάγκστερς τις εβραϊκές οικογένειες της πόλης μας, και τους μετέφεραν αφού λήστεψαν τα υπάρχοντά τους, σε άγνωστη κατεύθυνση. Ο πρωτοφανής αυτός διωγμός των Εβραίων, ξεσήκωσε ένα μεγάλο κύμα αγανάκτησης ανάμεσα στον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης μας. Το ΕΑΜ Ιωαννίνων διαμαρτυρόμενο για το νέο αυτό έγκλημα των Γερμανών δημίων κυκλοφόρησε μια προκήρυξη, στην οποία καταγγέλλει το έγκλημα των Γερμανών και καλείται ο χριστιανικός πληθυσμός να εκδηλώσει την αλληλεγγύη του στο κατατρεγμένο εβραϊκό στοιχείο».⁷⁷⁸ Ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης μετά το διωγμό ανερχόταν σε 163 άτομα.

Παρόλες τις προσπάθειες του δημάρχου Δημήτρη Βλαχίδη και άλλων χριστιανών να σώσουν τα κειμήλια της συναγωγής, αμέσως μετά τη μεταφορά των Εβραίων όλες οι εβραϊκές περιουσίες δημεύτηκαν. Οι λιγοστοί Γιαννιώτες Εβραίοι που επέστρεψαν πάλεψαν για να ξαναποκτήσουν τις περιουσίες τους.⁷⁷⁹ Προκειμένου να δικαιολογήσουν αυτές τις πράξεις, οι δημευτές εβραϊκών περιουσιών αντέτειναν το επιχείρημα πως οι Εβραίοι είχαν όλο τον έλεγχο του εμπορίου της πόλης, ύψωναν τις τιμές και πως δημιούργησαν την μαύρη αγορά και τον υποβιβασμό του

⁷⁷⁷ K. E. Fleming... ό.π. σ. 140-141 και Χάγκεν Φλάισερ... ό.π. σ. 335.

⁷⁷⁸ ΕΛΙΑ, ψηφιοποιημένη συλλογή Τύπου, εφημερίδα *Αγωνιστής*, αριθμ. φύλλου 154, 28/3/1944. Δημοσίευμα με τίτλο «Το νέο έγκλημα των γερμανοφασιστών. Ξερίζωσαν τον εβραϊκό πληθυσμό». Στην έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας «Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση», ο επισκέπτης μπορεί να δει ίσως την πρώτη ανοιχτή έκκληση από αντιστασιακή οργάνωση για τη σωτηρία των Ελλήνων Εβραίων, μια προκήρυξη του ΕΑΜ Αθήνας (Απρίλιος 1943): «Τον πόνο της κατατρεγμένης φυλής τον νοιώθουμε σαν πόνο δικό μας. Κάθε Έλληνας πρέπει να διαμαρτυρηθεί για τα μαρτύρια των Εβραίων γιατί είναι ένα μέρος από τα δεινά που σωρεύει ο κατακτητής σ' όλο το λαό που κατοικεί στη γη της Ελλάδας. Είναι ένα μέρος της φασιστικής κτηνωδίας που χτυπά τον ένα ή τον άλλο κι όλους μαζί». Το ζήτημα της σιωπής του αντιστασιακού τύπου όσον αφορά τη γενοκτονία των Εβραίων έχει ερευνηθεί εκτενώς και σε βάθος η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ: «Ο παράνομος τύπος της Κατοχής και η εκτόπιση των Εβραίων», στο: Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, δεύτερη επαυξημένη έκδοση, Αθήνα 2013, σ. 19- 30.

⁷⁷⁹ K. E. Fleming... ό.π. σ. 142.

νομίσματος. Ο *Αγωνιστής* κατήγγειλε επανειλημμένα αυτές τις κενές ουσίας επιχειρηματολογίες.⁷⁸⁰ Και μετά την Απελευθέρωση, ο *Αγωνιστής* προέτρεπε στη σύλληψη των Ελλήνων δωσίλογων που «ζαλισμένα προσπαθούν να ξεφύγουν την τιμωρία κρύβοντας τις άθλιες μορφές τους στα στενοσόκακα των πόλεων εκείνων που έγιναν τα φρούρια και το καύχημα της Ελλάδας».⁹¹⁷ Οι Εβραίοι που επέστρεψαν στα Ιωάννινα βρήκαν τα σπίτια τους κατοικημένα από ντόπιους. Κατάφεραν να στριμωχτούν κάτω από ανυπόφορες συνθήκες σε δέκα σπίτια που τους δόθηκαν, ενώ στις αρχές του 1946 μόνο δέκα μαγαζιά της πόλης ήταν εβραϊκής ιδιοκτησίας.⁹¹⁸

Το σκοτεινό αυτό κεφάλαιο της καταλήστευσης των εβραϊκών περιουσιών, της συνεργασίας της Ειδικής Ασφάλειας Ιωαννίνων με τη Γερμανική Αστυνομία Τάξεως και τον γενικό διοικητή Ηπείρου Μιχαήλ Τσιμπρή, που υπήρξε επίσημος συνεργάτης των Γερμανών, μέχρι σήμερα παραμένει ένα ζήτημα ανοιχτό για την ιστορική έρευνα. Αυτές οι πληγές έγινε προσπάθεια να επουλωθούν αρκετά όνιμα με την ανέγερση ενός μνημείου «στη μνήμη των 1.850 Εβραίων συμπολιτών που συνελήφθησαν στις 25 Μαρτίου 1944 και εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης» (επιγραφή). Ο δήμος το τοποθέτησε στις 5 Μαΐου 1991 επί των οδών Σούτσου και Καραμανλή στο κέντρο της πόλης, στην οποία μένουν μόνο πενήντα Ρωμανιώτες Εβραίοι. Στις τοπικές εφημερίδες η κοινότητα, που με δικά της έξοδα ανέγειρε το μνημείο⁹¹⁹, ευχαρίστησε τον δήμο για την ανέγερση.⁹²⁰ Η παλιά Συναγωγή Καλ Καντός Γιασάν διασώθηκε, και είναι μαζί με το μνημείο και το εβραϊκό νεκροταφείο οι μοναδικοί ενδείκτες ενεργοποίησης μνήμης σήμερα στα Ιωάννινα.

τίτλο «Το νέο έγκλημα των γερμανοφασιστών. Ξερίζωσαν τον εβραϊκό πληθυσμό». Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται χαρακτηριστικά πως «πίσω από όλες αυτές τις αισχρές και ατιμωτικές για τη νοημοσύνη των Γιαννιωτών δικαιολογίες κρύβεται η σατανική πρόθεση των κανιβάλων Γερμανών και των ντόπιων σοβινιστικών μεγαλομαυραγορικών κύκλων να δικαιολογήσουν το έγκλημά τους, παρουσιάζοντας τους Ισραηλίτες σαν υπαίτιους της πείνας και της δυστυχίας των Γιαννιωτών».

⁹¹⁷ Οι δοσίλογοι αυτοί «γυρνούν στα Γιάννινα λεύτεροι και αρκετοί κάθονται ακόμα στις πολυθρόνες εκείνες που μέχρι χθες υπέγραφαν την καταδίκη του ηρωικού γιαννιώτικου λαού... Οι Νόμοι που βγάζει η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας εδώ στα Γιάννενα δεν εφαρμόστηκαν. Οι διάφοροι δοσίλογοι Τσιμπρήδες, Φατούροι, Χρυσικόπουλοι και Σια εξακολουθούν να περιφέρονται ελεύθεροι και να αναμειγνύονται στα κοινά». ΕΛΙΑ, ψηφιοποιημένη συλλογή Τύπου, εφημερίδα *Αγωνιστής*, αριθμ. φύλλου 247, 24/11/44, άρθρο με τίτλο «Να συλληφθούν οι προδότες».

⁹¹⁸ Κ. Ε. Fleming... ό.π. σ. 177.

⁷⁸⁰ «Οι ολοφάνεροι εχθροί είναι οι γερμανοβούλγαροι κατακτητές, οι ντόπιοι πράκτορές τους εθνοπροδότες Ράλλης, Τσιμπρής (Γενικός Διοικητής Ηπείρου), οι συνεργοί των Γερμανών κατά τα πογκρόμ των Εβραίων, λίγοι μαυραγορίτες σωβινιστές, η Ασφάλεια και η Χωροφυλακή». ΕΛΙΑ, ψηφιοποιημένη συλλογή Τύπου, εφημερίδα *Αγωνιστής*, αριθμ. φύλλου 154, 28/3/1944, δημοσίευμα με

⁹¹⁹ Για αυτήν και για άλλες πληροφορίες ευχαριστώ τον Περικλή Ρήτα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων. Να αναφέρω πως σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινότητες που επισκέφτηκα, η Κοινότητα των Ιωαννίνων έχει τα λιγότερα ζώντα μέλη σήμερα (52) και ελάχιστα μέσα διαβίωσης. Κυρίως η Κοινότητα έχει να αντιμετωπίσει φαινόμενα αυξημένων εκδηλώσεων αντισημιτισμού και ελάχιστης στήριξης και παροχής φύλαξης από το δήμο. Ελπιδοφόρο στοιχείο είναι πάντως πως ο δραστήριος καθηγητής Ιατρικής Μωυσής Ελισάφ, πρόεδρος της μικρής κοινότητας και μέλος του ΚΙΣΕ, εδώ και μερικά χρόνια εκτελεί χρέη προέδρου του Πολιτιστικού Κέντρου του Δήμου και διοργανώνει ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις που αφορούν και την Κοινότητα της πόλης.

⁹²⁰ Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων (ΑΙΚΙ), *Πρωινά Νέα*, 7 Μαΐου 1991. Ο *Ηπειρώτικος Αγών*, σε ενδιαφέρον αφιέρωμά του στο μνημείο, περιγράφει με αρκετά λογοτεχνίζον ύφος την ατμόσφαιρα την ημέρα των εγκαινίων: «Ένα τυραννικό αίσθημα αγχώδες ξεκινούσε από το παλμόθρεφτο στήθος, με συγκινησιακή τάση ανόδου [...] Βαρύ το κάστρο, η λίμνη μας στη θλίψη βουτηγμένη, σκυθρωπό το Μιτσικέλι». ΑΙΚΙ, *Ηπειρώτικος Αγών*, 7 Μαΐου 1991, σ. 7.

Το μνημείο έχει ως τώρα την ίδια τύχη με τα υπόλοιπα μνημεία της Σοά: Μόνο μέσα στο 2003 βανδαλίστηκε τρεις φορές. Αυτό που εκπλήσσει όμως στην περίπτωση των Ιωαννίνων είναι η εκπληκτική συχνότητα βίαιων βεβηλώσεων στο νεκροταφείο της πόλης. Μέσα στο 2009 βεβηλώθηκε πέντε φορές, με την χειρότερη περίπτωση στις 3 Ιουνίου. Μνήματα καταστράφηκαν, συλήθηκαν τάφοι, το μνημείο της Σοά καταστράφηκε, ξεθάφτηκαν ακόμα και πτώματα, μεταξύ των οποίων και της μητέρας του προέδρου της κοινότητας και καθηγητή Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων, Μωυσή Ελισάφ.⁷⁸¹ Σύμφωνα με μια έγκυρη ιστοσελίδα, το εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων έχει γίνει μόνιμος στόχος τα τελευταία χρόνια μέσα στην γενική αδιαφορία της τοπικής κοινωνίας. Μέσα στους τάφους έχουν τοποθετηθεί ακόμα και λείψανα σκοτωμένων ζώων και ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων έχει ειδοποιήσει πολλές φορές την αστυνομία, χωρίς όμως να ληφθεί κανένα μέτρο.⁷⁸² Μια ενθαρρυντική κίνηση αλληλεγγύης σημειώθηκε το Δεκέμβριο

⁷⁸¹ Βλ. το ενδιαφέρον μπλογκ του δημοσιογράφου Ζαν Κοέν και τις πληροφορίες αναφορικά με το θέμα: http://cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=907:2010-01-24-1337-18&catid=35:jewdaism&Itemid=59 με τίτλο άρθρου «Πάει στο επόμενο στάδιο ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα;» (8/7/10). Ο Περικλής Ρήτας μας ανέφερε πως ο δήμος είχε σχέδια για τη διέλευση δρόμου μέσα από το νεκροταφείο, που τελευταία στιγμή ακυρώθηκαν. Η κοινότητα δώρισε στο δήμο μέρος του νεκροταφείου για τη δημιουργία πάρκου και χώρου πρασίνου για την πόλη.

⁷⁸² Βλ. http://abravanel.wordpress.com/2009/09/27/antisemitic_violence_jan09/ (8/7/10). Στην ίδια ιστοσελίδα που είναι πάντοτε ενημερωμένη και τεκμηριωμένη γύρω από θέματα του εβραϊσμού της Ελλάδας, αναφέρεται πως το 2009 υπήρξε μία από τις χειρότερες χρονιές όσον αφορά τα ξεσπάσματα αντισημιτισμού. Ήδη στις 29/12 του 2008, η γνωστή αντισημιτική εφημερίδα *Αδριανή* είχε πρωτοσέλιδο με τον πομπώδη τίτλο «Άρχισαν τις δοκιμές για τον Γ' Παγκόσμιο Πόλεμο» αναφερόμενη στους «αμερικανοεβραίους» που βύθισαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, τον κόσμο σε οικονομική κρίση. Οι καταγγελίες μητροπολιτών για «σιωνιστικά τέρατα με γαμνά νύχια» ή οι εντυπωσιακές δηλώσεις στη ραδιοφωνική εκπομπή του «καταγγελτικού» Τζίμη Πανούση πως «δεν υπάρχει καλός Εβραίος, αλλά είναι όλοι γουρούνια και δολοφόνοι και οι μέρες τους είναι μετρημένες» (για την ακριβή διατύπωση του Πανούση βλ. <http://abravanel.wordpress.com/2009/06/23/panousis/>) λειτουργούσαν αυξητικά στο ήδη υπάρχον κλίμα αντισημιτισμού στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά, να διευκρινιστεί πως οι βανδαλισμοί στην πλειοψηφία τους, αν όχι εξ ολοκλήρου, προέρχονται από

του 2009 από την Πρωτοβουλία Πολιτών της πόλης που σχημάτισαν ανθρώπινη αλυσίδα μπροστά από το νεκροταφείο «για να εκφράσουν τη συμπαράσταση και τη συμμετοχή τους στην προσπάθεια να προστατευτεί η ιστορική μνήμη της πόλης από τις επιθέσεις φυλετικού μίσους από νεοναζί που υφίσταται σωρηδόν την τελευταία πενταετία το νεκροταφείο».⁷⁸³ Το 2012 το νεκροταφείο επιτέλους χαρακτηρίστηκε «ιστορικός τόπος» διότι «πέρα από το θρησκευτικό του χαρακτήρα, συνδέεται με την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της πόλης των Ιωαννίνων και αποτελεί μαρτυρία της αρμονικής και ειρηνικής συνύπαρξης ορθοδόξων και αλλοθρήσκων Ελλήνων».⁷⁸⁴

φασιστοειδή ακροδεξιά στοιχεία. Πέρα απ' τον υφέρποντα αντισημιτισμό της ελληνικής κοινωνίας, στην πράξη της βεβήλωσης προχωρούν μόνο φασιστοειδή.

⁷⁸³ http://www.giannena-e.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Koinoniki_Aspida_Ebraiko_Nekrotafeio.aspx (13/6/2011).

⁷⁸⁴ http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathremote_1_09/04/2012_437120 (10/4/2012).

Η διαιρεμένη μνήμη των Καλαβρύτων

«... Τον τελευταίο καιρό τα αντίποινα για κάθε ενέργεια εναντίον της γερμανικής Κατοχής εξαντλούν κάθε αυστηρότητα, το ρήμαγμα των επαρχιών κορυφώνεται και οι αντάρτες στήσανε εμφύλιο πόλεμο αναμεταξύ τους σα να εξαρτάται από μας ο κοινωνικός ή πολιτικός προσανατολισμός της Ευρώπης, σα να πρόκειται να λυθούν τα διεθνή προβλήματα από το ποια οργάνωση θα προλάβει να πάρει την εξουσία στην Αθήνα». Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*.⁷⁸⁵

«Το όνομα Καλάβρυτα έχει την ίδια βαρύτητα στην ελληνική δημόσια μνήμη όπως το όνομα Οραντούρ στη γαλλική».⁷⁸⁶

Στη μελέτη της ιστορικής κουλτούρας μιας περιόδου σημαντικό ρόλο παίζει η μελέτη της μνήμης, η οποία επαναδραστηριοποιεί το παρελθόν. Τα αιματηρά ίχνη των κατακτητών είναι μέχρι σήμερα ορατά στα χωριά που γνώρισαν τα γερμανικά αντίποινα.⁷⁸⁷ Σε αυτή την «τοπογραφία του τρόμου», τα Καλάβρυτα βρίσκονται στο επίκεντρο, καθώς έχουν κυρίως συμβολική σημασία στο συλλογικό φαντασιακό της κοινότητας: Εκεί κοντά, το 1821, σύμφωνα με τον μύθο ξεκίνησε στο Μοναστήρι της Αγίας Λαύρας η επανάσταση, ενώ έναν αιώνα μετά η ελευθερία χανόταν από έναν νέο κατακτητή.⁷⁸⁸ Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλυθεί η επίσημη και ανεπίσημη

⁷⁸⁵ Σε επιμέλεια Δημήτρη Τζιόβα, Εστία, Αθήνα, 2005, σ. 450 κ.ε.

⁷⁸⁶ Πολιτικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Βερολίνου (PAAA), B11/795, επιστολή του διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών Dr. Kordt προς το δήμαρχο Βρέμης και εμβληματική μορφή της επανοικοδόμησης της κατεστραμμένης πόλης Wilhelm Kaisen, 14/10/1953.

⁷⁸⁷ Το «Δίκτυο Μαρτυρικών Πόλεων και Χωριών της Ελλάδος περιόδου 1940-1950» που ιδρύθηκε το 2000, μελετά αυτούς τους μαρτυρικούς τόπους και τιμά τη μνήμη των θυμάτων με ετήσιες εκδηλώσεις. Το όνομα της ιστοσελίδας του www.greekholocausts.gr και η χρήση του όρου Ολοκαύτωμα, στον πληθυντικό μάλιστα, θεωρείται θεμιτή αλλά προβληματίζει. Ο όρος έχει βιβλικά συμφραζόμενα και αποδίδει την ολοκληρωτική αυτοθυσία καθώς και τη θυσία των ζώων προς τον θεό, κυρίως όμως σχετίζεται με το Ολοκαύτωμα των Εβραίων. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης...* ό.π. σ. 335. Το Δίκτυο έχει 50 μέλη και το 2011 είχε προβλήματα με τον «Καλλικράτη» που προέβλεπε τη συνένωση ορισμένων μαρτυρικών πόλεων.

⁷⁸⁸ Είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι η Επανάσταση άρχισε πριν τις 25 Μαρτίου και ότι ο Παλαιών Πατρών Γερμανός δε σήκωσε τη σημαία της Επανάστασης στη μονή της Αγίας Λαύρας στις 25 Μαρτίου, γιατί την ημέρα αυτή δε βρισκόταν στην Αγία Λαύρα, αλλά στα Νεζερά (Αίγιο) της Αχαΐας, όπως ο ίδιος γράφει στα απομνημονεύματά του. Για τη συμβολική αξία των Καλαβρύτων βλ. Loukia Droulia, "Kalavryta 1943-Kalavryta 1993. Zum Sinn von Gedenkveranstaltungen", στο: Loukia Droulia, Hagen Fleischer (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Metropol, Berlin 1999, σ. 10. Το μύθο της ύψωσης της

συλλογική μνήμη που αναπτύχθηκε στα Καλάβρυτα μεταπολεμικά. Κυρίως θα ανασυνθέσουμε τους τοπικούς «πολέμους της μνήμης» που κάθε χρόνο με την ευκαιρία των εορτασμών για το ολοκαύτωμα της πόλης περιστρέφονται γύρω από τα αίτια και τις αφορμές της τραγικής σφαγής, το ρόλο των ανταρτών, το ξαναγράψιμο της ιστορίας και τις μνημειοποιήσεις του γεγονότος. Θα εστιάσουμε στην περιπετειώδη δημιουργία του μουσείου, στην ανέγερση του μνημείου στο λόφο του Καππή, στα «αόρατα» μνημεία που ποτέ δεν δημιουργήθηκαν (ο μύθος του καλού αυστριακού), στους μεγάλους μύθους της μεταπολεμικής συγγραφικής παραγωγής, και στο συγκρουσιακό κλίμα που κυριολεκτικά κάνει την πόλη να μυρίζει μπαρούτι κάθε χρόνο στις 13 Δεκεμβρίου. Οι ιδιότυποι αυτοί μνημονικοί τόποι δεν έχουν προσεγγιστεί ως τώρα από μελέτες. Τα Καλάβρυτα αποτελούν την καλύτερη απόδειξη πως η μνήμη λειτουργεί υπό το καθεστώς συγκρούσεων ή και διαμορφώνεται από προϋπάρχουσες συγκρούσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση μεταξύ μνήμης και επίσημης πολιτικής που σκιαγραφεί τη σύνθετη διαδρομή και τις μεταπολεμικές αναβιώσεις της 13^{ης} Δεκεμβρίου. Σε αντίθεση με την έκρηξη των σπουδών του Ολοκαυτώματος από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 παγκοσμίως (και όχι στην Ελλάδα στην οποία το θέμα παρέμενε ακόμα στα σπάργανα), η βιβλιογραφία για τις καταστροφές χωριών από τους ναζί, και ειδικά στα Βαλκάνια – όπου η δίκη της Νυρεμβέργης (Case 7) μέτρησε «1.000 Λίντιτσε»- παραμένει μετρημένη στα δάκτυλα κάποιων χεριών. Στον ευρωπαϊκό χάρτη των ναζιστικών θηριωδιών υπάρχουν γκρίζες κηλίδες στην περιοχή των Βαλκανίων, και ειδικά στην Ελλάδα, που καταδεικνύουν το κενό γύρω απ' την εξέταση των ελληνικών μαρτυρικών χωριών.⁷⁸⁹ Αυτό συμβαίνει και στην πλευρά των άλλοτε θυτών, που θα εξεταστεί επίσης, καθώς με καθυστέρηση δημοσιεύονται μελέτες για τα αντίποινα στην κατεχόμενη Ευρώπη. Το 2000 επισκέφτηκε για δεύτερη φορά Γερμανός

σημαίας της επανάστασης λογικό ήταν να επαναφέρει στον επίσημο λόγο της η Χούντα. Ο «αντιβασιλέας» Γ. Ζωϊτάκης το 1970 στο μνημόσυνο της 13^{ης} Δεκεμβρίου κάνοντας αναφορά στα ιερά εδάφη της περιοχής μίλησε και για τον ιεράρχη που ύψωσε τη σημαία και ευλόγησε τα όπλα της Ελληνικής Επανάστασης. Βλ. εφημερίδα *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Κυριακή 20 Δεκεμβρίου 1970, αρ. φύλλου 258-έτος 13^ο, σ. 1.

⁷⁸⁹ Loukia Droulia, Hagen Fleischer (επιμ.), ό.π. σ. 7.

πρόεδρος τα Καλάβρυτα, γεγονός που καταδεικνύει την καθυστερημένη ενασχόληση με τον μαρτυρικό τόπο καί σε επίπεδο πολιτικής εξουσίας.⁷⁹⁰

Δεν θα ήταν δυνατόν να ξετυλίξουμε το νήμα της αφήγησης χωρίς την αναγκαία αναφορά στο ιστορικό γεγονός. Γνωρίζουμε πως οι Γερμανοί κατέστρεψαν τα Καλάβρυτα στις 13 Δεκεμβρίου του 1943 και σκότωσαν όλο σχεδόν τον ανδρικό πληθυσμό. Το τι είχε προηγηθεί όμως τροφοδοτεί μέχρι σήμερα τη δημόσια ιστορία με ενδιαφέρον υλικό. Ο όρος κλειδί είναι τα «αντίποινα». Σύμφωνα με τον Έμπερχαρντ Ρόντχολτς, τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής στην Ελλάδα είναι ένα από τα πιο άγνωστα κεφάλαια του Β' Παγκοσμίου, ενώ το Λίντιτσε και το Οραντούρ έχουν γίνει διεθνώς πασίγνωστα σύμβολα βάρβαρης μεταχείρισης του άμαχου πληθυσμού.⁷⁹¹ Αυτό το αναφέρει σε μια εποχή που δειλά ξεκίνησαν να αχνοφαίνονται στην Ελλάδα οι πρώτες μελέτες για το δύσκολο αυτό θέμα.⁷⁹² Σήμερα, παρόλο που η ιστοριογραφία για τη δεκαετία του 1940 δεν στερεύει ποτέ από νέες θεματικές και προσεγγίσεις, το ζήτημα των μαρτυρικών χωριών δεν έχει προσεγγιστεί σε εύρος. Χρειάζονται ακόμα πολλά να γίνουν για να καταγραφούν σε μια ολοκληρωμένη μελέτη συγκεντρωτικά τα αποτελέσματα των αντιποίνων στους ελληνικούς «μαρτυρικούς τόπους». Στην περίπτωση του εμβληματικότερου, λόγω των απωλειών, και γνωστότερου μνημονικού τόπου (Καλάβρυτα), η βιβλιογραφία περιορίστηκε σε αυτοβιογραφικές αναφορές και σε μονογραφίες επιζώντων του

⁷⁹⁰ Ο Κόνραντ Αντενάουερ επισκέφτηκε το 1954 το νεκροταφείο Κοκκινιάς, στο οποίο τίμησε μόνο τους Γερμανούς νεκρούς, το 1956 έρχεται ο πρόεδρος Χόις, ενώ η επόμενη επίσκεψη πραγματοποιείται μόλις το 1986 με τον πρόεδρο Ρίτσαρντ φον Βάιτσεκερ στο Σκοπευτήριο Καισαριανής.

⁷⁹¹ Eberhard Rondholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής», στο: Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση. Πρακτικά του α' διεθνούς ιστορικού συνεδρίου*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 242. Στο ίδιο με έκπληξη διαπιστώνει πως ούτε μια από τις μεγάλες γερμανικές εγκυκλοπαίδειες δεν αναφέρει τα ονόματα των μαρτυρικών χωριών. Αλλά και ο Χ. Φλάισερ επισημαίνει πως μέχρι την αποκάλυψη της κατοχικής τρομοκρατίας στα Βαλκάνια από τα διεθνή ΜΜΕ στο πλαίσιο των αποκαλύψεων για το αμαρτωλό παρελθόν του προέδρου της Αυστρίας Κ. Βάλντχαϊμ, το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων ήταν διεθνώς άγνωστο σε αντίθεση με δυτικές κοινότητες που πλήρωσαν σχετικά μικρότερο φόρο αίματος, όπως το Λίντιτσε της Τσεχίας και το Οραντούρ της Γαλλίας. Για την παράλειψη αυτή εν μέρει ευθύνονταν οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις που έδειχναν μια κάποια κατανόηση για γερμανικές ενέργειες που έγιναν με το πρόσχημα του 'αντικομμουνιστικού αγώνα'. Βλ. *Το Βήμα*, «Αντίσταση και αντίποινα στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», 12/12/1993.

⁷⁹² Η πρώτη μελέτη έγινε το 1979: Χάγκεν Φλάισερ, «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», *Μνήμων*, Αθήνα 1979, σ. 182-195.

γεγονότος ή ανθρώπων που εκείνη την εποχή βρίσκονταν σε μικρή ηλικία αλλά βίωσαν τον απόηχο της σφαγής.⁷⁹³

Μεγάλη ώθηση στην ψύχραιμη και αντικειμενική αποτίμηση των αντιποίνων προσέδωσε το διεθνές συμπόσιο με αφορμή τα 50-χρονα από το ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων με τίτλο «Αντίσταση και αντίποινα στον Β' Παγκόσμιο» που συνδιοργάνωσαν το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και ο δήμος Καλαβρύτων το 1993.⁷⁹⁴ Εκεί για πρώτη φορά συζητήθηκε το θέμα ταμπού των αντιποίνων, όπως επίσης και το ιστορικό γεγονός της καταστροφής των Καλαβρύτων και της σφαγής των κατοίκων. Γιατί όμως τα αντίποινα αποτελούν μέχρι σήμερα κόκκινο πανί και σε ποιο βαθμό αυτό επηρεάζει τη μνημονική κουλτούρα της περιοχής; Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

«Καθόλου συναισθηματισμούς! Είναι προτιμότερο να εκτελεστούν πενήντα ύποπτοι από το να χαθεί ένας Γερμανός στρατιώτης»:⁷⁹⁵ Η ιστορικοποίηση της 13^{ης} Δεκεμβρίου.

«Ως αντίποινα για το φόνο 75 Γερμανών αιχμαλώτων του λόχου Σόμπερ διατάχθηκε η εκτέλεση όλου του άρρενος πληθυσμού και το κάψιμο των χωριών στο πλαίσιο της Επιχείρησης Καλάβρυτα».⁷⁹⁶

Η πρώτη φορά που εφαρμόστηκαν τα αντίποινα ως ασύμμετρη απάντηση ήταν μετά τη Μάχη της Κρήτης που ξεκίνησε στις 20 Μαΐου 1941 και διήρκεσε δώδεκα ημέρες. Ο υψηλός αριθμός των απωλειών εξόργισε τον πτέραρχο Στουντέντ

⁷⁹³ Α. Κακογιάννης, *Η θηριωδία των ναζί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998/ Κ. Καλαντζής, *Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, Αθήνα 1995/ D. Kaldiris, *The Drama of Kalavryta*, Athens 1989/ Θ. Φεφές, *Καλάβρυτα, μια τραγική χήρα μάνα θυμάται*, Αθήνα 1997. Τα δύο πρώτα περιέχουν ανακρίβειες που μέχρι σήμερα υποστηρίζουν ανερευθρίαστα οι συγγραφείς. Θα επανέλθουμε.

⁷⁹⁴ Οργανωτές του συνεδρίου ήταν η Λουκία Δρούλια και ο Χάγκεν Φλάισερ. Καρπός του συνεδρίου ο τόμος: Loukia Droulia, Hagen Fleischer (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Metropol, Berlin 1999 ο οποίος θα κυκλοφορήσει στα ελληνικά μέσα στο 2014, σε μετάφραση Ιάσωνα Χανδρινού και επιμέλεια του Χάγκεν Φλάισερ.

⁷⁹⁵ Διαταγή του Γενικού Διοικητή Στρατού ΝΑ Ευρώπης Alexander Loehr για την αναλογία 1 προς 100, που σήμαινε πως για το θάνατο ενός Γερμανού θα εκτελούνταν 100 όμηροι. Η αναλογία αυτή εφαρμόστηκε μάλλον μόνο μια φορά, συνήθως ίσχυε το 1 προς 10. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και τη Ελλάδα*, μετ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, Εστία, Αθήνα 2010, σ. 47.

⁷⁹⁶ ΡΑΑΑ, AV Neues Amt Kalavryta, 23.174, έκθεση της 117^{ης} Μεραρχίας Κυνηγών για την Επιχείρηση Καλάβρυτα, 19.1.1944.

που απαιτήσε σκληρότητα αντίποινα για τον κρητικό πληθυσμό. Έως το φθινόπωρο του '41 κήκαν δεκάδες χωριά και εκτελέστηκαν περίπου 2.000 Κρήτες. Ο δρόμος για την αυθαιρεσία είχε ανοίξει.⁷⁹⁷ Από την αρχική αναλογία 1:10 (για κάθε νεκρό θα εκτελούνταν 10 Έλληνες), τα αντίποινα τον Οκτώβριο του 1941 είχαν φτάσει την αναλογία του 1:50, μολονότι αυτή η αναλογία δεν εφαρμόστηκε πάγια αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις.⁷⁹⁸ Αλλά και στη Μακεδονία η δράση των αντιστασιακών ομάδων «Οδ. Ανδρούτσος» και «Αθ. Διάκος» πατάχθηκε με «όσο το δυνατόν σκληρότερα μέτρα», με αποτέλεσμα πολλά χωριά να σχηματίζουν Κοινοτικές Φρουρές για την παράδοση των ανταρτών στις αρχές κατοχής προκειμένου να αποφευχθούν τα αντίποινα.⁷⁹⁹ Ο φόρος αίματος ήταν υψηλός, με αποτέλεσμα πολλοί να κατηγορήσουν το ΕΑΜ για συνειδητή πρόκληση αντιποίνων προκειμένου να εκτελεστεί ο «αφρός της κοινωνίας». Το επιχείρημα είναι άδικο, καθώς με τα αντίποινα συνήθως αποδεκατίζονταν συγγενικοί με το ΕΑΜ αγροτικοί πληθυσμοί και αριστεροί που είχαν ήδη φυλακιστεί πριν την Κατοχή.⁷⁹⁹

Στην Πελοπόννησο, η δραστηριότητα των ανταρτών είχε ενταθεί το καλοκαίρι του '43, με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται σύμφωνα με τις διαταγές «αυστηρότητα αντίποινα με κάθε σκληρότητα».⁸⁰⁰ Τα Καλάβρυτα θεωρούνταν επίκεντρο «συμμορίτικης δράσης» παρόλο που δεν υπήρχαν αποδείξεις για αυτό. Οι επιθέσεις των ανταρτών εντατικοποιήθηκαν το καλοκαίρι του '43 και πραγματοποιούνταν κυρίως στην περιοχή νοτίως της Πάτρας και του Αιγίου.⁸⁰¹ Η αρχή του κακού έγινε στις 8 Οκτωβρίου του '43 όταν ο διοικητής του 1^{ου} Τάγματος στο Αίγιο Χανς Εμπερσμπέρκερ έλαβε τη διαταγή από τον διαβόητο διοικητή Πελοποννήσου Λε Σουίρ να στείλει έναν λόχο για την ανίχνευση της περιοχής Καλαβρύτων και Μαζέικων. Σύμφωνα με τις γερμανικές αναφορές: «Στα Καλάβρυτα υπάρχει μια κομμουνιστική δράση που έχει τη βάση της κυρίως στις περιοχές της Μεσσηνίας και στην Καλαμάτα. Παρόλα αυτά πρόκειται λιγότερο για οργανωμένες συμμορίες παρά για ασήμαντους σαμποτέρ».⁸⁰² Αναφορικά με την χαρτογράφηση των

⁷⁹⁷ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ... ό.π. σ. 41, 44.

⁷⁹⁸ Χάγκεν Φλάισερ, «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», *Μνήμων*, 7^{ος} τόμος, Αθήνα 1979, σ. 189, 195. ⁷⁹⁹ Χάγκεν Φλάισερ... ό.π. σ. 183, 187.

⁷⁹⁹ Χάγκεν Φλάισερ... ό.π. σ. 189.

⁸⁰⁰ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ... ό.π. σ. 127.

⁸⁰¹ Για λεπτομερή καταγραφή των μικροσυμπλοκών βλέπε Μάγερ... ό.π. σ. 178-179.

⁸⁰² Militärarchiv Freiburg (BA-MA), RH 26/117/14, Gen. kdo.Abt. Ia, 18.7.1943.

«συμμοριών» στην Πελοπόννησο, βρίσκει κανείς στις γερμανικές αναφορές ενδιαφέροντα στοιχεία. Στην περιοχή της Αιγιάλης και των Καλάβρυτων, σύμφωνα με την αναφορά, βρίσκονταν τρεις ομάδες ανταρτών:

Η πρώτη, με αρχηγό τον Βλάσση Ανδρικόπουλο, με 200-300 άντρες, σε μια ευρύτερη περιοχή έξω απ' τα Καλάβρυτα. Η δεύτερη, με τον καπετάνιο Μίχο και 400-500 άντρες στα Καλάβρυτα και στο Λεωνίδιο. Η τρίτη με τον καπετάνιο Πελοπίδα και 500 άντρες στα Καλάβρυτα- Μαζέικα.⁸⁰³

Ο λοχαγός Χανς Σόμπερ τέθηκε επικεφαλής ενός λόχου 97 ανδρών, και στις 16 και 17 Οκτωβρίου έπρεπε να ανιχνεύσει την περιοχή γύρω από τα Καλάβρυτα με σκοπό τον έλεγχο του οδικού συστήματος. Ο «ελαφρύς» εξοπλισμός που πήρε ο λόχος Σόμπερ μαζί του ήταν μοιραίος, καθώς δεν υπήρχε στη διάθεση του λόχου ασύρματος για να ειδοποιηθεί το κεντρικό στρατηγείο σε περίπτωση επείγουσας ανάγκης. Όταν οι στρατιώτες έφτασαν στις παρυφές του χωριού Κερπινή, λίγα χιλιόμετρα έξω από τα Καλάβρυτα, ο ΕΛΑΣ που είχε πληροφορηθεί για την ανιχνευτική επιχείρηση, εξαπέλυσε πυρά και μετά από σκληρή μάχη ο λόχος Σόμπερ παραδόθηκε στους αντάρτες. Η μάχη αυτή θα μείνει στην εαμική ιστοριογραφία, ως η μάχη Ρογών-Κερπινής (16/17 Οκτωβρίου). Η μάχη είχε ως αποτέλεσμα την αιχμαλωσία 81 αντρών, σύμφωνα με τη γερμανική αναφορά, που ανήκαν στο 1^ο τάγμα του συντάγματος καταδρομών 749. Αυτοί δεν ήταν όλοι «καθαρόαιμοι» Γερμανοί, αρκετοί προέρχονταν από την Αλσατία, το Νότιο Τιρόλο, τη Σουδητία και την πρώην Πολωνία. Στις 22/10 διατάχθηκαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον του ΕΛΑΣ στις περιοχές της Καλαμάτας, της Μεγαλόπολης, της Σπάρτης, της Τρίπολης και της Πάτρας. Στην Καλαμάτα συνελήφθησαν 1.100 Έλληνες, στη Σπάρτη 270, στην Πάτρα 1.500. Τα αντίποινα συνεχίστηκαν όλο το Νοέμβριο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την εκτέλεση 18 κομμουνιστών στην Τρίπολη. Στις 22 και 23/10 πιάστηκαν 3.000 άτομα από τις περιοχές Πάτρας, Κορίνθου, Τρίπολης, Σπάρτης, Καλαμάτας και Μεγαλόπολης, που στάλθηκαν για καταναγκαστική εργασία στο Ράιχ. Σύμφωνα με τις αναφορές της 117. Μεραρχίας, η Πελοπόννησος ήταν «κομμουνιστοκρατούμενη», με έδρες του ΕΛΑΣ το Δομέστικο (19 χιλιόμετρα

⁸⁰³ BA-MA, RH/26/117/17, Nachtrag zum Feindnachrichtenblatt für den Peloponnes, 26.8.43.

έξω απ' την Πάτρα), τα βουνά της Μεσσηνίας και τον Ταύγετο.⁸⁰⁴ Στις 24/11 εκτελέστηκαν είκοσι κομμουνιστές.⁸⁰⁵

Οι Γερμανοί όμηροι έμειναν στα Μαζέικα συνολικά επτά βδομάδες. Τρεις τραυματίες νοσηλεύτηκαν αρχικά στο νοσοκομείο των Καλαβρύτων και εκτελέστηκαν από τον ΕΛΑΣ σε μια απροσδόκητη απόφαση που αποτελούσε το εφαλτήριο για την ασύμμετρη απάντηση που θα ακολουθούσε. Προηγήθηκαν διαπραγματεύσεις για την ανταλλαγή των αιχμαλώτων μεταξύ του διοικητή του ΕΛΑΣ στη ΒΑ Πελοπόννησο, Δημήτρη Μίχου και των Γερμανών, οι οποίες ήταν ατελέσφορες, καθώς οι αντάρτες θέλησαν να επιβάλλουν όρους «νικητή προς ηττημένο», αξιώνοντας ακόμα και την απελευθέρωση Ελλήνων που κρατούνταν στη Γερμανία, πιθανώς και του Νίκου Ζαχαριάδη που βρισκόταν στο Ντάχαου. Τα επακόλουθα γεγονότα ήταν καταγιστικά: Ο Λε Σουίρ, που αποδεδειγμένα έτρεφε αισθήματα μίσους για τους Έλληνες, διέταξε στις 25/11/1943 την «Επιχείρηση Καλάβρυτα» για τη διεξαγωγή «αναγνωριστικών και εκκαθαριστικών επιχειρήσεων κατά των συμμοριών, την εξόντωσή τους και για την αναζήτηση των ομήρων». Στις 29 Νοεμβρίου βομβαρδίστηκε το χωριό Σκεπαστό, έδρα της διοίκησης του ΕΛΑΣ.

Σύμφωνα με τον Μάγερ, μια γραπτή διαταγή από το αρχηγείο της 3^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ όριζε την εκτέλεση των 78 ομήρων σε απάντηση της «Επιχείρησης Καλάβρυτα». Η εκτέλεση πραγματοποιήθηκε στις 7 Δεκεμβρίου στη θέση Μαγέρου, έξω απ' τον οικισμό Μάζι. Οι όμηροι τουφεκίστηκαν και τα πτώματά τους ρίχτηκαν σε μια χαράδρα. Γλύτωσαν δύο μόνο, ένας Αλσατός και ένας Αυστριακός. Στις 8/12 ο λόχος Γναβ ξεκινά για την απελευθέρωση των 78 Γερμανών στρατιωτών, όμως πληροφορείται την εκτέλεσή τους και διατάσσεται αμέσως «να εκτελέσει τον άρρενα πληθυσμό και να κάψει την περιοχή». Η αντίδραση του Λε Σουίρ υπήρξε άμεση: «Ως άμεσο αντίποινο διατάσσεται η εκτέλεση του ανδρικού πληθυσμού και η πυρπόληση των γύρω χωριών». Ήδη στις 8 Δεκεμβρίου η μάχιμη ομάδα του Εμπερσμπέργκερ είχε ξεκινήσει την υλοποίηση της διαταγής στους Ρωγούς, την Κερπινή, τη Ζαχλωρού και το Μέγα Σπήλαιο με τρόπο αδυσώπητο (58 άντρες εκτελέστηκαν στους Ρωγούς, 37 στην Κερπινή, 31 στη Ζαχλωρού και ολοκληρωτική καταστροφή της μονής του

⁸⁰⁴ BA-MA, RH/26/11716, Tätigkeitsbericht der 117. Jäger- Division von 1. Oktober bis 31. Oktober 1943, 117. Jäger- Division an das Generalkommando LXVIII. A. K. 30.10.1943.

⁸⁰⁵ BA-MA, RH/26/11716, Tätigkeitsbericht der 117. Jäger- Division von 1. Oktober bis 31. Oktober 1943 20.10.

Μεγάλου Σπηλαίου). Τα αντίποινα συνεχίστηκαν σε μικρότερη κλίμακα στην ευρύτερη περιοχή, καθώς στην Τρίπολη εκτελέστηκαν τριάντα κομμουνιστές ως απάντηση στο φόνο ενός Γερμανού στρατιώτη.⁸⁰⁶

Χαράματα της 9^{ης} Δεκεμβρίου μπήκαν οι πρώτες μονάδες στα Καλάβρυτα. Τη Δευτέρα 13 Δεκεμβρίου ξεκίνησε η μοιραία διαλογή, υπερήλικες, γυναίκες και παιδιά στριμώχτηκαν στις αίθουσες διδασκαλίας του σχολείου της πόλης, ενώ όλοι οι άντρες ηλικίας 15 μέχρι 65 οδηγήθηκαν σε ένα κοντινό ύψωμα, στο λόφο του Καππή. Οι Γερμανοί άρχισαν να βάζουν φωτιά στην πόλη με αποτέλεσμα να πιάσει φωτιά και το σχολείο.⁸⁰⁷ Το απελπισμένο πλήθος έσπρωχνε με μανία την πόρτα και κατάφερε να βγει από το φλεγόμενο κτίριο, τη στιγμή που λίγο πιο πάνω, στο λόφο του Καππή, ένα άλλο δράμα παιζόταν. Όλοι οι άντρες εκτελέστηκαν αφού εξαναγκάστηκαν επί δύο ώρες να παρακολουθήσουν την πυρπόληση της πόλης τους. Μετά, τρεις φωτοβολίδες από την πόλη έδωσαν το σύνθημα και τα πολυβόλα άνοιξαν πυρ. Σύμφωνα με τις γερμανικές πηγές, στο λόφο του Καππή εκτελέστηκαν 511 άντρες. Από τότε το ρολόι του καμπαναριού των Καλαβρύτων σταμάτησε στις 14.33.⁸⁰⁸ Η μαρτυρία ενός από τους δεκατρείς επιζώντες, του Αργύρη Φερλελή, είναι συγκλονιστική.⁸⁰⁹

«Κάποιοι ρίχνουνε τέσσερις φωτοβολίδες στην πλατεία, τρεις, δε θυμάμαι καλά. Θυμάμαι όμως όταν ρίχτηκε η κόκκινη, δόθηκε το σύνθημα από έναν Γερμανό να σηκωθούμε όλοι όρθιοι. Βλέπω στη γωνία έναν να γονατάει. Λέω *θα βάλει ή στα ψέματα το κάνει*. Δεν πρόλαβα να τελειώσω τη σκέψη μου και έγινε κόλαση από τους κρότους των πολυβόλων από τις σφαίρες που σφύριζαν

⁸⁰⁶ BA-MA, RH/26/11716, Tätigkeitsbericht der 117. Jäger- Division von 1. Oktober bis 31. Oktober 1943 20.10.

⁸⁰⁷ Η επιζήσασα κα Γιώτα Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου, τότε 13 ετών, αναφέρει: «Η δραματική σκηνή που παίχτηκε στο σχολείο είχε άλλη μορφή, μαστιγώθηκε και μαύρισε η ψυχή μας, η σκέψη μας σταμάτησε, το λογικό σάλεψε, η ελπίδα χάθηκε, η αγωνία κορυφώθηκε. Το χαμόγελο έσβησε. Προσευχές και δεήσεις μόνον ακουγόnton, σε κάποια εφιαλτική στιγμή οι φλόγες σαν πύρινες γλώσσες από τα γύρω καιόμενα σπίτια ζώνουν το σχολείο, οι καπνοί μας πνίγουν και μας κόβουν την ανάσα, ο θάνατος μας αγγίζει, κραυγές απόγνωσης και φρίκης δονούν το κτίριο... Εκείνη τη στιγμή κάποια γοερή κραυγή ακούστηκε: Φωτιά, θα μας κάψουν ζωντανούς». Ομιλία της στο Διεθνές Συνέδριο «Αντίσταση και αντίποινα στον Β' Παγκόσμιο» που οργάνωσε το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και ο δήμος Καλαβρύτων, 29/11/1993.

⁸⁰⁸ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ... ό.π. σ. 239-292, 352-386, 707, passim.

⁸⁰⁹ Ευχαριστώ τον Κώστα Φωτεινόπουλο και τον Αντρέα Παπαγεωργίου για την παραχώρηση του υλικού με τις μαρτυρίες των επιζώντων. Μαρτυρίες συγκεντρώνει για παραπάνω από 20 χρόνια η επιζώσα του καλαβρυτινού δράματος κα Γιώτα Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου, την οποία και από αυτή τη θέση ευχαριστώ θερμά για όλες τις πληροφορίες που μου έδωσε.

από τις φωνές, τα ουρλιαχτά και τα βογκητά. Έλεγες αμάν να τελειώσει η ριπή. Δέκα χρόνια περνάγανε και περισσότερα για να τελειώσει. Πως κάνει σεισμούς και λες α!, α! τελείωσε. Έπαψε να ρίχνει. Λέω τίποτα, γλιτώσαμε. Δεν πέρασαν δευτερόλεπτα, να άλλη ριπή, κι άλλη, κι άλλη. Οι σφαίρες έπεφταν σα χαλάζι. Πολυβόλο, ξέρεις τι θα πει... Οχτακόσιες σφαίρες την κάθε ριπή. Εγώ άθικτος τελείως, ξάπλα, κάτω όλοι πέσαμε, κάτω με την πρώτη ριπή. Βάνει άλλη ριπή από τα πλάγια από κει πέρα προς τα αλώνια. Ήταν η τελευταία εκείνη. Θυμάμαι το σφύριγμα από κείνες τις τελευταίες σφαίρες που έρχονταν από μακριά... Μετά ακούω και έρχονται εκεί κοντά μας... Τι γίνεται... Εγώ δεν ήξερα από χαριστική βολή, και ποιος ήξερε; Μπαμ, μπαμ μαζευόσουν. Πάλι έκανες λίγο το κορμί σου, πάλι μαζευόσουν. Ώρες, μιάμιση ώρα περίπου... Ήρθε και η σειρά μου... Και μου λέει ένας γείτονας ο Ντίνος της Φώτως. Αργύρη!, Αργύρη! μου 'κανε. Εγώ δεν τουμίλαγα, έκανα τον σκοτωμένο. Αργύρη ήρθε σειρά μας, μου κάνει. Μπαμ, μπαμ, του ρίχνουν δυο σφαίρες εκείνου, σκοτώνεται και λέει μανούλα μου, τίποτε άλλο δεν άκουσα. Έτσι όπως είχα ακουμπήσει το χέρι στο κεφάλι νιώθω ένα δυνατό τσούξιμο και μάτωσα. Με έπνιξε το αίμα. Δεν πέρασαν λίγα λεπτά, μ' αρπάζει ένας, με σηκώνει και μου τη ρίχνει εδώ στο κεφάλι. Ένιωσα ότι έλιωσε το κεφάλι μου. Ήταν ίσα από πάνω μου, ξέρω 'γω πως με πήρε, μάλλον ξυστά, αλλά άνοιξε ολόκληρη πληγή... πάει... Πέρασαν από κει, προχωρούν παραπέρα. Ακούω έναν αδελφό μου τον Κίμωνα, ήταν ο μικρότερος, "Ω! Μη με σκοτώνετε εμένα είμαι ακόμα παιδί". Δεν άκουσα τίποτα άλλο παρά τον κρότο της χαριστικής βολής. Σε λίγο σταμάτησαν οι πυροβολισμοί. Έκανα έτσι με τρόπο στο μέτωπο μου, και έδιωξα ένα κομμάτι αίμα που είχε παγώσει, και έβλεπα... έβλεπα καλά. Είδα τους Γερμανούς που φόρτωναν στα μουλάρια, μαζεμένοι όλοι για να φύγουν. Δεν άργησαν πολύ, έφυγαν».

Ενδεικτικά είναι τα γερμανικά έγγραφα για την αντιμετώπιση των σφαγών από τη Δυτική Γερμανία μετά το τέλος του πολέμου (1953). Τα αντίποινα ήταν «ολέθρια και τραγικά αποτελέσματα της απρόκλητης επίθεσης των παρτιζάνων που ήταν ενάντια στις συνθήκες της Χάγης. [...] Ενδεχόμενη γερμανική βοήθεια θα πρέπει με αυτές τις προϋποθέσεις να αντιμετωπιστεί όχι ως αποκατάσταση -

Wiedergutmachung- αλλά ως καθαρή συμπόνια».⁸¹⁰ Όσον αφορά τη μεταπολεμική απόδοση τιμωρίας στους υπαίτιους της σφαγής, αυτοί δεν λογοδότησαν ποτέ. Ο Λε Σουίρ πέθανε αιχμάλωτος στη Σοβιετική Ένωση, ο Έμπερσμπερκερ θεωρείται αγνοούμενος αλλά και πάλι τα γερμανικά δικαστήρια πιθανότατα θα τους αθώωναν, αν κρίνουμε από τις άλλες αποφάσεις.⁸¹¹ Μία εύστοχη δήλωση του πρέσβη της ΕΣΣΔ Sergueev το 1960 κατά την επίσκεψή του στα Καλάβρυτα, συνοψίζει τη μεταπολεμική μεταχείριση πολλών πρώην ναζί από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας: Σε ερώτηση του δημάρχου για την τύχη των αξιωματικών που ευθύνονταν για τη σφαγή των Καλαβρύτων, απάντησε ειρωνικά πως θα μπορούσε να τους εντοπίσει κανείς στο περιβάλλον του Αντενάουερ.⁸¹²

Διαιρεμένη μνήμη και μεταπολεμικές μυθοπλασίες: Οι πρώτες μελέτες

Οι μελέτες για τη «διαιρεμένη μνήμη» ξεκίνησαν τη δεκαετία του '90 στην Ιταλία και προσέφεραν μια εναλλακτική οπτική στο ζήτημα των αντιποίνων. Παραδείγματα «διαιρεμένης μνήμης» που μελετήθηκαν συστηματικά από Ιταλούς ιστορικούς είναι η Civitella Val di Chiana, η Via Rasella, η Fosse Ardeatine, η Sant' Anna di Stazzema και η Valle Giulia. Το χωριό Civitella μελέτησαν ο Τζιοβάνι Κοντίνι και ο Αλεσάντρο Πορτέλι.⁸¹³⁸¹⁴ Τον Ιούνιο του 1944, μια μικρή επιχείρηση

⁸¹⁰ PAAA, Best 11, Band 794, Fiche 00794-3, αναφορά της Γερμανικής Πρεσβείας Αθηνών προς τη Βόννη, 31 Ιουλίου 1953, Nr. 836/53, Aufzeichnung, Betr. Vorgeschichte des 13.12.1943 in Kalavryta.

⁸¹¹ Eberhard Rondholz... ό.π. σ. 241.

⁸¹² Βλ. PAAA, B 26-206, Band 133, Griechenland, Fernschreiben (verschlüsselt) aus Athen, 305, 2. November 1960. Η γερμανική πρεσβεία διαμαρτυρήθηκε για αυτή τη δήλωση του Ρώσου στον Υπουργό Εξωτερικών Κ. Τσάτσο. Πράγματι, αρκετοί ναζί ενσωματώθηκαν στη διοικητική και στρατιωτική δομή της Δυτικής Γερμανίας όπως για παράδειγμα ο Hans Globke, από τους δημιουργούς της έκτακτης νομοθεσίας που έδωσε στον Χίτλερ τεράστια δύναμη και νομικός σύμβουλος στο Γραφείο Εβραϊκών Υποθέσεων του Υπουργείου Εσωτερικών του Ράιχ. Από το 1953 ως το 1963 ήταν διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Αντενάουερ. Αυτή η «διακριτική θεσμική συνέχεια», δηλαδή δημόσιοι λειτουργοί που είχαν υπηρετήσει επί Τρίτου Ράιχ να συνεχίζουν τις καριέρες τους και μεταπολεμικά στη Δυτική Γερμανία, παρατηρείται στους περισσότερους τομείς: εκπαίδευση, δικαιοσύνη, ένοπλες δυνάμεις κ.λ.π. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της Μνήμης...* ό.π. σ. 51-52. Βλ. και τη μαρτυρία του επιζώντα του Αουσβιτς Ζαν Αμερύ: «Οι μνησικακίες αρνούνται να εγκαταλείψουν τα θύματα, διότι στη δημόσια σκηνή της Δυτικής Γερμανίας εξακολουθούν να παρελαύνουν προσωπικότητες οι οποίες είχαν συμπράξει με τους βασανιστές, διότι παρά την αύξηση του ορίου παραγραφής για βαριά εγκλήματα πολέμου φαίνεται ότι οι εγκληματίες έχουν καλές πιθανότητες να γεράσουν χαιρόντας σεβασμού αλλά και να θριαμβεύσουν ξεπερνώντας μας σε ηλικία», Jean, Améry, *Πέρα από την ενοχή και την εξίλεση*, μετάφραση Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα 2009, σ. 125.

⁸¹³ Giovanni Contini, *La Memoria Divisa*, Rizzoli, Milan 1997/ Alessandro Portelli, "The massacre at Civitella Val di Chiana: Myth and politics, mourning and common sense", στο A. Portelli, *The Battle of Valle Giulia. Oral history and the art of dialogue*, Wisconsin University Press, Wisconsin 1997, σ.

ανταρτών που είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο τριών Γερμανών στρατιωτών, οδήγησε έντεκα μέρες αργότερα στη σφαγή 115 κατοίκων της Civitella Val di Chiana. Ο Κοντίνι, κυρίως με τη διεξαγωγή προφορικών συνεντεύξεων, ξεδιπλώνει όλες τις πτυχές που οδήγησαν στην σφαγή και εξετάζει τις εκδοχές που μορφοποιούν τη διαιρεμένη μνήμη μέχρι σήμερα στο χωριό. Η συγκεκριμένη φύση του θρήνου και του τραύματος οδήγησε στην ενοχοποίηση της ένοπλης αντίστασης ως υπαίτιας της σφαγής, κάτι που στην Civitella παράγεται μέσα από τις οικογένειες των θυμάτων. Παράδοξο στοιχείο είναι το γεγονός πως ο αρχηγός των ανταρτών που διέταξε την εκτέλεση των τριών Γερμανών, μεταπολεμικά έγινε δήμαρχος της Civitella. Παρόμοια περίπτωση συναντάμε στα Καλάβρυτα, όπου ο Πάνος Πόλκας, πρώην αντάρτης του ΕΛΑΣ, έγινε για πολλά χρόνια δήμαρχος.

Η Via Rasella, οδός στην καρδιά της Ρώμης, στις 23 Μαρτίου 1944 αναστατώθηκε από μια έκρηξη βόμβας που σκότωσε 33 γερμανόφωνους αστυνομικούς από το νότιο Τιρόλο. Οι Γερμανοί ανταπέδωσαν το χτύπημα της Αντίστασης σκοτώνοντας 335 κατοίκους της οδού Rasella στις σπηλιές της Fosse Ardeatine, ανάμεσά τους 75 Εβραίους, αλλά και ανθρώπους από άλλες περιοχές. Από τη στιγμή που εξερράγη η βόμβα ξεκίνησαν οι συζητήσεις γύρω απ' το γεγονός. Μάλιστα, οι οικογένειες των θυμάτων οδήγησαν πέντε αντάρτες ενώπιον του δικαστηρίου, όπου όντως δικάστηκαν, αλλά δεν καταδικάστηκαν. Η αντίσταση, η μνήμη, η ευθύνη τέθηκαν στο επίκεντρο της ιταλικής ιστοριογραφίας, και έτσι γεννήθηκαν οι πρώτες μελέτες για τη διαιρεμένη μνήμη.⁸¹⁵ Και στην περίπτωση της Via Rasella, οι ευθύνες για τη σφαγή βάρυναν σύμφωνα με πολλούς κατοίκους τους αντάρτες, η αντιπαρτιζανική μνήμη όμως δεν ήταν τόσο διαδεδομένη όπως στην περίπτωση της Civitella. Ο Πορτέλι, στη μελέτη του για το “Civitella debate”, όπως ονομάζει τη συζήτηση για το χωριό, καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι ατομικές μνήμες έρχονται συχνά σε αντιπαράθεση μεταξύ τους, καθώς υπάρχει «μια πολλαπλότητα κατακερματισμένων και εσωτερικά διαιρεμένων μνημών».⁸¹⁶

⁸¹⁴ - 160.

⁸¹⁵ Για τη Via Rasella βλ. : Aurelio Lepre, *Via Rasella: leggenda e realta della resistenza a Roma*, Laterza, Bari 1996/ Pierangelo Maurizio, *Via Rasella, cinquant'anni di menzogne*, Maurizio edizioni, Rome 1996.

⁸¹⁶ Βλ. Alessandro Portelli, *The battle of Valle Giulia: oral history and the art of dialogue*, Wisconsin University Press, Wisconsin 1997, σ. 142.

Η Fosse Ardeatine γνώρισε την σφαγή 335 ανθρώπων με τον ίδιο περίπου τρόπο. Η πιθανότητα παράδοσης των ανταρτών στους Γερμανούς προτού προκληθούν τα αιματηρά αντίποινα είναι και η αιτία που αναπαράγει μέχρι σήμερα τις διαιρεμένες μνήμες στην περιοχή. Σε αυτή την αντιπαρτιζανική μνήμη βοήθησε και το Βατικανό, που σε μια προσπάθεια προπαγάνδας έριχνε μεταπολεμικά το φταίξιμο στους αντιφασίστες για αυτή την τραγωδία.⁸¹⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιτική εργαλειοποίηση της Fosse από το ακροδεξιό κόμμα του Τζιανφράνκο Φίνι, ο οποίος επισκέφτηκε στις 11/12/1993 τη Fosse Ardeatine, όπου βρήκε την ευκαιρία να χαρακτηρίσει το κόμμα του «μετα- φασιστικό». Στην ομιλία του συνέκρινε τη Fosse Ardeatine με τη Foibe στη σημερινή Σλοβενία, όπου γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι σκότωσαν χιλιάδες Ιταλούς φασίστες και μη στην τελευταία φάση του πολέμου: «Απέτιστα φόρο τιμής και στη Foibe, στους Ιταλούς μάρτυρες που σκοτώθηκαν», διακήρυξε ο Φίνι σε μια ομιλία που ουσιαστικά εθνικοποιούσε τη μνήμη του γεγονότος.⁸¹⁸

Το μικρό χωριό Sant' Anna di Stazzema γνώρισε επίσης μια τρομερή σφαγή, στις 12 Αυγούστου του '44. Χωρίς κάποιον ορατό λόγο, οι SS σε ένα όργιο απανθρωπιάς που θυμίζει περιγραφές από τις σφαγές στο Κομμένο και στο Δίστομο (το παράδειγμα του σκισίματος της κοιλιάς μιας εγκύου είναι κοινό) σκότωσαν 362 με 560 ανθρώπους. Ο αριθμός δεν είναι εξακριβωμένος επειδή πολλοί κήκαν ζωντανοί, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει τρόπος ταυτοποίησής τους. Οι πρώτες επέτειοι μνήμης στο χωριό σηματοδεύτηκαν από συγκρούσεις με τους αντάρτες και η αντιπαρτιζανική μνήμη ήταν για χρόνια ζωντανή. Στα μυαλά των λιγοστών κατοίκων,

⁸¹⁷ John Foot, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, New York 2009, σ. 10.

⁸¹⁸ Οι μνημονικές βόλτες του Φίνι συνεχίστηκαν χρόνια αργότερα. Το 1999 επισκέφτηκε το Άουσβιτς και λίγο πριν ένα σοβιετικό γκουλάγκ. Τα μίντια αναρωτιόντουσαν τι έκανε ο Φίνι στο Άουσβιτς. Αν εξετάσει κανείς τα μεμονωμένα ενεργήματα μνήμης του Φίνι, μπορεί να αποκωδικοποιήσει ενδιαφέροντα μηνύματα. Απέφυγε τους τόπους που ήταν συνδεδεμένοι με τη φασιστική συνεργασία. Αντιθέτως, προτίμησε μέρη που εντείνουν την εθνικιστική ρητορική του κόμματός του προκειμένου να τονίσει τις συνέχειες με το παλιό φασιστικό καθεστώς. Έτσι, συμμετείχε στους εορτασμούς για την είσοδο του Μουσολίνι στη Ρώμη και επισκέφτηκε τη Foibe, κλασικό τόπο της «δεξιάς μνήμης». Και φυσικά, οι παραλληλισμοί που προκύπτουν από τις επισκέψεις του σε γκουλάγκ και Άουσβιτς είναι σαφείς και δεν χρειάζονται περαιτέρω ανάλυση. Η δήλωσή του είναι ενδεικτική των πεποιθήσεών του: «Το Ολοκαύτωμα είναι μια φοβερή ιστορία, όμως φρίκη είναι και τα εγκλήματα στη Foibe, τα σταλινικά γκουλάγκ, η ατομική βόμβα και τα μεγάλα εγκλήματα πολέμου της διεθνούς τρομοκρατίας». Βλ. Tina Buser, Valentin Rauer, "Gianfranco Finis Erinnerungspolitik. Eine Medienanalyse zu den Gedenkbesuchen in den Fosse Ardeatine und in Auschwitz", στο: Bernhard Giesen, Christoph Schneider (επιμ.), *Tätertrauma. Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*, UVK Verlagsgesellschaft, Konstanz 2004, σ. 248- 251.

έπρεπε να βρεθεί το αίτιο για το ακατανόητο έγκλημα, που φυσικά και είναι δύσκολο να εντοπιστεί σε έναν ολοκληρωτικό και παράλογο πόλεμο.⁸¹⁹

Αυτές οι ανθρωπολογικές και ιστορικές μελέτες για τα ιταλικά παραδείγματα έχουν δείξει πως ο αποδιοπομπαίος τράγος στις συλλογικές συνειδήσεις είναι οι αντάρτες και όχι ο κατεξοχήν εχθρός, οι Γερμανοί.⁸²⁰ Οι μελέτες αυτές γκρέμισαν τους εξισοροπητικούς μεταπολεμικούς μύθους και διαίρεσαν περισσότερο τις οικογένειες των θυμάτων και τους απογόνους των ανταρτών. Αυτές οι συγκρούσεις εξανάγκασαν τους ιστορικούς να ανιχνεύσουν βαθιά τις αιτίες του τραύματος και ο μύθος της παλλαϊκής αντίστασης, οι εσωτερικοί διχασμοί, οι μυθοποιήσεις, αναλύθηκαν για πρώτη φορά με χειρουργικό τρόπο. Εξίσου σημαντικό είναι πως η υποκειμενικότητα αναδύεται ως χρησιμότητα ιστοριογραφικό εργαλείο, μέσα από την ανίχνευση των ατομικών/ συλλογικών/ διαρεμένων μνημών, πέρα από τα γεγονοτολογικά στοιχεία που συνθέτουν τις σφαγές των ντόπιων πληθυσμών. Ο Πορτέλι τονίζει πως οι συγκεκριμένες μελέτες καταδεικνύουν πως «οι αφηγήσεις και οι μνήμες είναι και αυτές ιστορικά γεγονότα».⁸²⁰ Ο ίδιος στη μελέτη του για τη Via Rasella και τις εκτελέσεις στο Fosse Ardeatine, επικεντρώνεται στην απάντηση του καίριου ερωτήματος: Έπρεπε οι αντιστασιακοί να παραδοθούν στους Γερμανούς προκειμένου να αποφευχθεί η εκτέλεση των 335 ανθρώπων; Οι προφορικές μαρτυρίες μιας ευρείας γκάμας πρωταγωνιστών –αντάρτες, πολιτικοί, οικογένειες θυμάτων, δημοσιογράφοι, ιστορικοί- του δίνουν την απάντηση και προκαλούν ρήγματα στον μύθο περί ενδεχόμενης παράδοσης των ανταρτών που επικρατούσε μέχρι τότε: Τα αντίποινα ήταν αναπόφευκτα και η τακτική της παράδοσης στον εχθρό φυσικά και δεν αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική στον πόλεμο.⁸²¹ Φυσικά, η ιστορία του Πορτέλι δεν αρχίζει και τελειώνει με τη σφαγή. Τον ίδιο τον ενδιαφέρουν οι τρόποι με τους οποίους θυμούνται μέχρι σήμερα την σφαγή στην περιοχή. Δίνει προσοχή στην ευρύτερη κοινωνία, στο πεπρωμένο των θυμάτων. Η εμπειρία του πολέμου διαχέεται αδιάλειπτα στο κείμενο, οι τόποι που συνδέονται με τη σφαγή,

⁸¹⁹ John Foot, ό.π., σ. 132-133. Το ενδιαφέρον στην Sant' Anna di Stazzema είναι το γεγονός πως για πολλά χρόνια επικρατούσε η φήμη πως το χωριό είναι στοιχειωμένο, καθώς οι εργάτες που έφτιαχναν το μνημείο το 1947 χτυπήθηκαν από κεραυνό και το 1963 ένα ελικόπτερο χτύπησε την εκκλησία, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν τρεις άνθρωποι. Και στις δύο περιπτώσεις ανεγέρθηκαν μνημεία. Foot, ό.π., σ. 135-136. ⁸²⁰ John Foot, ό.π., σ. 126.

⁸²⁰ Alessandro Portelli, *L'ordine e già stato eseguito: Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*, Donzelli, Rome 1999, σ. 18.

⁸²¹ Alessandro Portelli, *L'ordine e già stato eseguito...* ό.π. σ. 12.

καθώς και τα μνημεία και οι επέτειοι αναδύονται, ενώ αναδιπλώνεται η μεταπολεμική τους διαδρομή με έναν τρόπο παραδειγματικό, που μπορεί να καταστήσει τη μελέτη του Πορτέλι υπόδειγμα πολιτισμικής ιστορίας.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα των κατακερματισμένων μνημών που παράγει το παρελθόν αφορά πάλι την Ιταλία. Στις 22 Ιουλίου 1944 οι Γερμανοί διέταξαν τον πληθυσμό του μικρού χωριού San Miniato στην Τοσκάνη να συγκεντρωθούν στον καθεδρικό ναό. Μέσα στον ναό 700-1.000 άνθρωποι στοιβάχτηκαν και μια βόμβα προκάλεσε τον θάνατο 55 ανθρώπων και τον τραυματισμό πολλών. Από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησαν οι αντικρουόμενες αφηγήσεις σχετικά με το ποιος έριξε τη βόμβα στον ναό. Αρχικά όλοι πίστευαν το λογικοφανές, πως επρόκειτο για γερμανική βόμβα. Παρόλα αυτά, έρευνες απέδειξαν πως η βόμβα είχε ριχθεί από τους Αμερικάνους, σε μια λανθασμένη επιχείρησή τους. Ιστορικές επιτροπές και δικαστήρια αναζήτησαν την ιστορική αλήθεια, και το δικαστήριο απεφάνθη πως η ευθύνη για το τραγικό γεγονός βαραίνει και τις δύο πλευρές, Γερμανία και ΗΠΑ. Αυτή παρέμεινε η επίσημη εκδοχή στο χωριό για εξήντα χρόνια. Παρόλα αυτά, τα αποκαλυπτήρια μιας αναμνηστήριας πλάκας το 1954 στο δημαρχείο δημιουργούν νέες εντάσεις: Η αναγραφή στην πλάκα αποδίδει όλη την ευθύνη στους Γερμανούς. Ο παπάς αρνήθηκε να «ευλογήσει» την πλάκα αφού θεωρούσε πως η ευθύνη ανήκε στους Αμερικανούς.

Οι εναλλακτικές οπτικές και οι διαιρεμένες μνήμες επανεμφανίζονται στο χωριό. Η δημοφιλής άποψη υπερθεμάτιζε την ενοχή των Γερμανών. Οι αδελφοί Ταβιάνι έκαναν μια ταινία για τη σφαγή (*San Miniato, luglio '44*, 1954), ανοίγοντας ξανά τις συζητήσεις. Το 2000 κυκλοφόρησε ένα βιβλίο του Πάολο Παολέτι που υποστήριζε την ενοχή των Αμερικανών.⁸²² Το San Miniato μεταμορφώθηκε σε ένα πεδίο μάχης των διαιρεμένων μνημών, μέχρι που συστάθηκε μια επιτροπή ιστορικών με σαφή πορίσματα: Η βόμβα ρίχτηκε από την αμερικάνικη μονάδα και υπήρξε παράπροϊόν ατυχούς ενέργειας. Αυτό το πόρισμα επαναπροσδιόρισε την ίδια τη θέση του χωριού στη λίστα των μαρτυρικών τόπων, που καταστράφηκαν από τους ναζί. Έπρεπε να παραμείνει ή όχι στο μαρτυρολόγιο και στις μνήμες ως τόπος σφαγής ή ήταν παράπλευρη απώλεια στο βωμό του Μολώχ; Η απάντηση των ιστορικών της επιτροπής υπήρξε προσαρμοσμένη στα προτάγματα των διαιρεμένων μνημών:

⁸²² Paolo Paoletti, *1944 San miniato - Tutta la verità sulla strage*, Ugo Mursia Editore, Milano 2000.

Έκαναν έκκληση για σεβασμό της μνήμης των κατοίκων του χωριού, που συνέχιζαν να πιστεύουν στη γερμανική ευθύνη για τη σφαγή. Με αυτόν τον τρόπο κάλεσαν σε αποδοχή των διαιρεμένων μνημών, και έτσι προσπάθησαν να αποφύγουν οποιαδήποτε πολιτικοποίηση του θέματος.

Η ιστορία αυτή έχει ως κατάληξη την ύπαρξη διπλού μνημείου στο ίδιο χωριό. Προηγήθηκαν τρία μνημεία, όλα με ουδέτερες αναφορές. Το τελευταίο εξ αυτών, του 1994 και υπαρκτό μέχρι σήμερα, αναφέρεται στα «αθώα θύματα του πολέμου». Το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε το 2007 να αναγείρει ένα δεύτερο μνημείο που να αποκαθιστά την αλήθεια με την εξής ακριβοδίκαιη αναγραφή:

«Μετά από 60 χρόνια από το τρομακτικό γεγονός της 22ας Ιουλίου 1944, που αποδόθηκε στους Γερμανούς, η ιστορική έρευνα απέδειξε πως οι Σύμμαχοι ευθύνονταν για αυτούς τους θανάτους. Η αλήθεια απαιτεί σεβασμό και πρέπει πάντα να διακηρύσσεται. Είναι επίσης αλήθεια πως οι Γερμανοί ήταν υπεύθυνοι για τον πόλεμο, για ντροπιαστικά και άδικο αντίποινα και πως σε αυτή την περιοχή, με τη συνεργασία των Ιταλών φασιστών, προκάλεσαν θάνατο, καταστροφή και τραγωδία. Αυτά συμβαίνουν στον πόλεμο. Για αυτό το λόγο το ιταλικό σύνταγμα αποκηρύσσει τον πόλεμο».⁸²³

Το μνημείο του 1954, στο οποίο προαναφερθήκαμε, και το οποίο αποδίδει την ευθύνη αποκλειστικά στους Γερμανούς, αποφασίστηκε να διατηρηθεί. Οι δύο αντικρουόμενες πλάκες, μέχρι σήμερα, βρίσκονται αντικριστά, στο κέντρο του χωριού. Ο ιστορικός Πάολο Πετσίνιο θεωρεί την απόφαση υποκριτική, αφού η πρώτη πλάκα αναπαράγει ένα ιστορικό λάθος. Ο δήμαρχος με τη σειρά του υποστηρίζει πως η πρώτη πλάκα λέει την αλήθεια, έτσι όπως την βιώνουν μέχρι σήμερα στο φαντασιακό τους οι κάτοικοι, αντανακλά τα συναισθήματά τους, εφόσον θεωρούν πως οι ναζί είναι οι υπαίτιοι για τα δεινά τους. Άλλες φωνές μιλάνε για εκσκαφή των πτωμάτων προκειμένου να εξεταστούν τα κομμάτια των βομβών στο σώμα τους. Τίποτα όμως δεν αντικαθιστά αυτή την γοητευτική ιστορία των δύο «συνομιλουσών» πλακών που μέχρι σήμερα στέκουν στο San Miniato, δίνοντας τις δικές τους αντικρουόμενες ερμηνείες για την σφαγή. Αυτό άλλωστε είναι η ιστορία, ερμηνείες και οπτικές, εναλλασσόμενες μνήμες και πολυδιάστατες προσεγγίσεις.

⁸²³ John Foot, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, 22-29.

Επιτελέσεις της μνήμης και ελληνογερμανικές σχέσεις τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες

«Καταφεύγομεν όθεν υπό τας στοργικάς πτέρυγας της Υμετέρας Εξοχότητος...».⁸²⁴

Ας έρθουμε στο θέμα της επετείου του καλαβρυτινού ολοκαυτώματος, η οποία είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα διαιρεμένης συλλογικής μνήμης. Ο Πολυμέρης Βόγλης σχετικά με τις επετείους επισημαίνει πως αυτές αποτελούν σημείο συνάντησης του παρελθόντος με το παρόν, στιγμές αποκρυστάλλωσης της ιστορικής μνήμης, αντικείμενο διαφορετικών νοηματοδοτήσεων και συμβολισμών. Το παρελθόν «εισβάλλει» στο παρόν και δραματικά γεγονότα διεκδικούν τη θέση τους στην ιστορική μνήμη και στις δημόσιες αντιπαραθέσεις.⁸²⁵ Γιατί όμως η συλλογική μνήμη στα Καλάβρυτα είναι μέχρι σήμερα διαιρεμένη; Αυτή η διαπίστωση αφορμάται από την παρατήρηση των εορταστικών εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται τα τελευταία χρόνια στα Καλάβρυτα, αλλά και από τις (αρκετές) επισκέψεις στο Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος.⁸²⁶

Η κοινωνιολογία ή ανθρωπολογία των ενθυμήσεων (sociology or anthropology of commemorations) πρωτομελετήθηκε από τον αμερικάνο ανθρωπολόγο W. Lloyd Warner το 1959 στο βιβλίο του *The Living and the Dead*, στο οποίο μελέτησε τη συμβολική ζωή των Αμερικανών μέσα από ποικίλλες μορφές επιτέλεσης της μνήμης, τα νεκροταφεία στην ιδιωτική καθώς και στη δημόσια σφαίρα και τις τελετές μνήμης για την πόλη Newburyport. Η διαπίστωση του Warner συνοψίζεται στο ότι οι τελετές ενθύμησης για το παρελθόν αποτελούν στην ουσία διακηρύξεις και διακυβεύματα για το παρόν. Στην ίδια μελέτη καταλήγει πως αυτές οι

⁸²⁴ ΡΑΑΑ, Β26-206/133, Σύλλογος Θυμάτων Χήρων και Ορφανών Καλαβρύτων «Ο Γολγοθάς» προς τον πρόεδρο της Δυτικής Γερμανίας, 20/1/1958.

⁸²⁵ Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, 47, 2007, σ. 438.

⁸²⁶ Το 2009 κλήθηκα από το Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος να σχεδιάσω το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για σχολικές τάξεις. <http://www.dmko.gr/el/component/content/article/37-education/59education.html> (13/2/2011).

συλλογικές επιτελέσεις μνήμης συχνά δημιουργούν ρήξεις και χάσματα στην κοινωνία, ελλείπει ενός κοινού consensus για το παρελθόν.⁸²⁷

Η καλαβρυτινή μνήμη είναι με βεβαιότητα κατακερματισμένη, αφενός η επίσημη προβάλλει την ηρωική θυσία των ανδρών της πόλης που έπεσαν θύματα του φασισμού και εντάσσονται στο πάνθεον των μαρτύρων, και αφετέρου η ανεπίσημη/συλλογική μνήμη επανέρχεται συνεχώς στο τραύμα και στις αιτίες που το προκάλεσαν, στις ενέργειες δηλαδή των ανταρτών που οδήγησαν στα αντίποινα. Παροιμιώδης είναι η σφοδρότατη αντιπαράθεση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου με την ΕΔΑ στη βουλή το 1959, όταν ο Κανελλόπουλος κατονόμασε ως κύριους υπεύθυνους της σφαγής των Καλαβρύτων το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ.⁸²⁸ Αυτή είναι μια όψη της επίσημης αφήγησης. Απ' την άλλη, η (εξωκαλαβρυτινή) Αριστερά για δεκαετίες προσπαθούσε να απαλλαχθεί από τη μομφή αυτή, αντιστρέφοντας τη συκοφαντική σύνδεση αιτίας-αιτιατού εκ μέρους των αντιπάλων της. Χρησιμοποιούσε τρεις διαφορετικές επιχειρηματολογίες που όμως δεν ευσταθούσαν, όπως ότι η καταστροφή των Καλαβρύτων είχε αποφασιστεί έτσι κι αλλιώς πριν από τη θανάτωση των Γερμανών αιχμαλώτων ή ότι συντελέστηκε προτού η γερμανική διοίκηση πληροφορηθεί την εκτέλεση των αιχμαλώτων. Η ριζικότερη εκδοχή είναι εκείνη που ισχυρίζεται πως η σφαγή του ανδρικού πληθυσμού της πόλης προηγήθηκε της εκτέλεσης των αιχμαλώτων.

Ας δούμε με μια γραμμικότητα στην αφήγηση, τους τρόπους διαμόρφωσης των ελληνογερμανικών σχέσεων τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, με διακύβευμα την ανόρθωση της πόλης και την αποκατάσταση των κατοίκων της. Ο Σύλλογος Θυμάτων Χηρών και Ορφανών Καλαβρύτων «Γολγοθάς» το 1958 στην κυριολεξία ζητιανεύει κάποια μάρκα από τη Δυτική Γερμανία: «Καταφεύγομεν όθεν υπό τας στοργικάς πτέριγας της Υμετέρας Εξοχότητος και ποιούμεθα θερμοτάτην έκκλησιν όπως εν τη Υμετέρα Ευαρεσκεία αποκαθιστώντες το δίκαιον και συντελούντες εις την βελτίωσιν της ως άνω τραγικής συνθήκας διαβιώσεως των ατυχών οικογενειών μας,

⁸²⁷ Peter Burke, "Co-memorations. Performing the past", στο: Karin Tilmans, Frank Van Vree, Jay Winter (eds.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in modern Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010, σ. 108.

⁸²⁸ Πρβλ. τις περιγραφές στον Τύπο: *Το Βήμα*, *Αυγή* και *Εθνικός Κήρυξ*, 24.10.1959. Βλ. επίσης: Hagen Fleischer και Despina Konstantinakou, "Ad calendas graecas? Griechenland und die deutsche Wiedergutmachung", στο H.-G. Hockerts et al. (επιμ.), *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000*, Wallstein, Göttingen 2006, σ. 375 – 457, εδώ: σ. 409 κ.έ.

ενεργήσητε ό,τι δει προς έγκρισιν και χορήγησιν επί τον άνω σκοπόν πιστώσεως, αντιστοιχούσης εις χρηματικόν ποσόν λίαν ικανοποιητικόν δι' εκάστην δεινοπαθούσαν εκ των 600 οικογενειών μας και όπερ ποσόν επαφίεμεν εξ ολοκλήρου εις την ευθυκρισίαν της Υμετέρας Εξοχότητος».⁸²⁹ Ήδη από τη δεκαετία του '50, προκειμένου να επανέρθουν οι ελληνογερμανικές σχέσεις στην κανονικότητα, έγιναν ορισμένες προσφορές της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας προς τα Καλάβρυτα, όπως η παραχώρηση 33 υποτροφιών στα παιδιά της πόλης για εκπαίδευση στη Γερμανία, καθώς και εποπτικού υλικού και επίπλων της γερμανικής πρεσβείας στο σχολείο και τη Μητρόπολη.

Μια παρένθεση εδώ, για να υπογραμμιστεί πως και άλλες σφαγές στην Ελλάδα στη διάρκεια του πολέμου δεν έτυχαν της προσοχής της επίσημης κυβέρνησης της ΟΔΓ. Ένα διαφωτιστικό παράδειγμα από τα γερμανικά αρχεία αποκαλύπτει τις στρεβλές απόψεις που επικρατούσαν τη δεκαετία του '50, εποχή (εννοείται) σκληρής αποναζιστικοποίησης στις δύο Γερμανίες. Σε γράμμα της Κοινότητας της Κλεισούρας προς τον καγκελάριο Αντενάουερ, τονίζεται το θάρρος του καγκελαρίου ενάντια στο χιτλερικό καθεστώς, και περιγράφεται η σφαγή της Κλεισούρας ως αποτέλεσμα της δράσης «συμμοριτών» που σκότωσαν δύο ειρηνικούς (sic) στρατιώτες. Στην επιστολή, η Κοινότητα ζητάει να υιοθετηθεί η μικρή πόλη από την ΟΔΓ, να δοθούν αποζημιώσεις και να αναδομηθεί με γερμανικά χρήματα. Η απάντηση από την γερμανική πλευρά είναι λιτή και στεγνή: Δεν υπάρχουν διαθέσιμα μέσα για να ικανοποιηθεί το αίτημα της Κλεισούρας, εφόσον η Γερμανία συνέβαλε – γεγονός σημαντικότερο- αποφασιστικά στην υπεράσπιση του Ελεύθερου Κόσμου. Άλλωστε, τονίζόταν, και στη Γερμανία δεν είχαν ακόμα αποκατασταθεί οι βαρείες καταστροφές του πολέμου.⁸³⁰

Η ιστορικός Έρενγκαρτ Σραμ ήταν η πρώτη Γερμανίδα που επισκέφτηκε τα Καλάβρυτα τη δεκαετία του '50, ξεκινώντας τις διαδικασίες αρωγής προς τους αναξιοπαθούντες ακόμα κατοίκους. Κατόπιν έγραψε ένα βιβλίο για τα Καλάβρυτα και πρότεινε στην κυβέρνηση της Δυτ. Γερμανίας να χτίσει ένα εργοστάσιο για να βοηθήσει τους άνεργους Καλαβρυτινούς. Το εργοστάσιο μπορεί να μην έγινε, αλλά

⁸²⁹ ΡΑΑΑ, Β26-206/133, Σύλλογος Θυμάτων Χηρών και Ορφανών Καλαβρύτων «Ο Γολγοθάς» προς τον πρόεδρο της Δυτικής Γερμανίας, 20/1/1958.

⁸³⁰ ΡΑΑΑ, Β 11, 794, Klissura, 20. November 1954.

πολλά παιδιά μεταξύ 16-22 ετών μπόρεσαν με έξοδα της γερμανικής κυβέρνησης να κάνουν μαθητεία στη Δυτική Γερμανία για ένα χρόνο.⁸³¹ Η γερμανική κυβέρνηση συνέχισε τις δωρεές της με πιο χαρακτηριστική την προσφορά επιταγής 50.000 μάρκων εκ μέρους του Αντενάουερ για την αγορά σχολικών ειδών (όργανα φυσικής και χημείας) στο Γυμνάσιο της πόλης το 1962. Κατά την παράδοση του σχολικού εξοπλισμού ο πρέσβης Seelos δεν έχασε την ευκαιρία να τονίσει πως τέτοιες πράξεις ανοικοδομούν ένα μέλλον χωρίς αναταραχές στις φιλικές σχέσεις των δύο χωρών.⁸³²

Μάλιστα, εκφώνησε λόγο, όπου μεταξύ άλλων είπε: «Δεν είναι δυνατόν να παρίσταμαι μεταξύ υμών, χωρίς να αναλογισθώ με ντροπή και θλίψη τα φοβερά εκείνα γεγονότα. Δεν δύναμαι να σας μιλήσω χωρίς προηγουμένως, υπό βαθείας οδύνης κινούμενος, να κλίνω την κεφαλήν μου προ των κατοίκων της κοινότητάς σας, θύματα απάνθρωπων διαταγών, με τις οποίες η σημερινή δημοκρατική Γερμανία δεν έχει τίποτα κοινό».⁸³³ Ο πληθυσμός αντέδρασε ψυχρά σε αυτή την κίνηση και η τοπική εφημερίδα έγραψε: «Τα τρία χρώματα (κόκκινο, κίτρινο, μαύρο, τα εθνικά χρώματα της Γερμανίας στην κορδέλλα του στεφανιού) φάνταζαν πάνω στην πάλλευκη πλάκα του κενοταφίου Των, με τον συμβολισμό τους: Αίμα, μίσος και πένθος...».⁹⁷⁵

Παράλληλα, η διαπραγμάτευση της σφαγής από τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης παρακολουθείται συστηματικά από τους Γερμανούς παρατηρητές, προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός συμπόρευσης των Ελλήνων με τους Γερμανούς οικονομικούς εταίρους πλέον.⁸³⁴ Για παράδειγμα προβάλλεται ιδιαίτερα από τα γερμανικά –αλλά και τα ελληνικά– μέσα, το γεγονός πως τριάντα ορφανά από τα Καλάβρυτα σπουδάζουν τη δεκαετία του '50 στη Γερμανία με γερμανικά έξοδα. Η γερμανική πρεσβεία σε αναφορά της προς τη Βόννη, αναλύει διεξοδικά τον τρόπο με

⁸³¹ ΡΑΑΑ, Β11/794, Fiche 00794-2.

⁸³² *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Κυριακή 28 Ιανουαρίου 1962, αρ. φύλλου 81-έτος 4^ο, σ. 4.

⁸³³ Eberhard Rondholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής», στο: Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος, (επιμ.), Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας. *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία- Κατοχή- Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 245. ⁹⁷⁵ Χάγκεν Φλάισερ, «Δάφνες, πολιτική και μνήμες. Γερμανικά στεφάνια σε ελληνική γη», *Διεθνής Επιθεώρηση*, τεύχος 22, Ιανουάριος 1995, σ. 4.

⁸³⁴ Οποιοδήποτε γλωσσικό «ατόπημα» αναφερόταν πάραυτα στη Βόννη, όπως για παράδειγμα η χρησιμοποίηση της λέξης «Γερμανός» και όχι «Ναζί» για την περιγραφή των υπαιτίων της σφαγής. Ακολουθούσε η διαμαρτυρία των Γερμανών προς τους Έλληνες ομολόγους τους. ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Kalavryta, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, αναφορά του πρέσβη Oncken προς τη Βόννη στις 24 Ιανουαρίου 1977.

τον οποίο προσέγγισαν τέσσερις εφημερίδες τη συνάντηση των ορφανών με τον Κόνραντ Αντενάουερ. Η *Καθημερινή* χρησιμοποιεί σκληρούς όρους για να περιγράψει αυτή τη νέα τροπή των ελληνογερμανικών, κάτι που καταδεικνύει, σύμφωνα με τους Γερμανούς παρατηρητές εν Ελλάδι, την αρνητική σκιά που έχει αφήσει στη συλλογική μνήμη η γερμανική κατοχή. Αντιθέτως, η κεντρικά *Ελευθερία* κινείται σε πιο φιλικούς τόνους.⁸³⁵ Σε μία από τις πολυάριθμες επιστολές της, η Γερμανική Πρεσβεία Αθηνών διαμαρτύρεται προς τη Βόννη για τις απόπειρες διαταραχής του ομαλού κλίματος που επικρατούσε γενικότερα στις ελληνογερμανικές σχέσεις το 1952. Η αιτία ήταν ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Αθηναϊκή* στις 21.10.1952 με τίτλο «Δήμιοι και βασανισταί της Γκεστάπο-αποκαλυπτική έρευνα επί τη βάσει νέων στοιχείων για τα τραγικά θύματα των χιτλερικών στην κατεχόμενη Ελλάδα». Παρόλο που η πρεσβεία παραδέχεται πως στη βάση του το δημοσίευμα παρουσιάζει αληθή στοιχεία, δεν προωθεί σε καμία περίπτωση την «ομαλοποίηση στη σχέση των δύο κρατών [...] χρησιμοποιώντας ανενδοίαστα τη λέξη ‘Γερμανός’ αντί ‘ναζί’ για να περιγράψει τα εγκλήματα πολέμου της Γκεστάπο».⁸³⁶

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1964, επισκέφτηκε ο Αντρέας Παπανδρέου τα Καλάβρυτα ως υποψήφιος της Ένωσης Κέντρου. Προσκύνησε στον τόπο μαρτυρίου, αλλά πήγε και στην Αγία Λαύρα. Δεν αναφέρθηκε στη σφαγή και δήλωσε πως τα Καλάβρυτα είναι «το σύμβολο της δυνάμεως του έθνους και της ελευθερίας». Στην αποδελτίωση της τοπικής εφημερίδας *Φωνή των Καλαβρύτων* από 13/1/1963-12/12/1965 κατέστη σαφές πως το πρόσφατο τραυματικό παρελθόν δεν ήταν επιθυμητό να αναμοχλευθεί. Έτσι, συναντάμε πολυάριθμες αναφορές στο ζήτημα των αποζημιώσεων (χωρίς περαιτέρω συνδέσεις με το ιστορικό γεγονός), στην κατασκευή του δρόμου του Μεγάλου Σπηλαίου και για την αρχή της Επανάστασης του 1821 που αποτελούσε διακύβευμα στο συλλογικό φαντασιακό. Σε αυτό το πλαίσιο των αποσιωπήσεων εντάσσεται και η επίσκεψη του Παπανδρέου στην πόλη.

⁸³⁵ PAAA, B26/133, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Athen, den 3. April 1956.

⁸³⁶ PAAA, B11/794, Fiche 00794-1, Der Krieg in Griechenland, hier: Hilfe für Kalavrita, επιστολή της Γερμανικής Πρεσβείας Ελλάδας προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Βόννης, 27 Οκτωβρίου 1952. Βλ. και Hagen Fleischer, „Der lange Schatten des Krieges und die griechischen Kalenden der deutschen Diplomatie”, στο: Chryssoula Kambas, Marilisa Mitsou (επιμ.), *Hellas verstehen. Deutschgriechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Köln, σ. 225 για τη χρησιμοποίηση των «πολιτικών ορθών» «Ναζί» αντί «Γερμανός».

Στην πραγματικότητα, στα Καλάβρυτα υπάρχει πλήθος διαιρεμένων μνημών που διαμεσολαβούνται ιδεολογικά και πολιτισμικά.⁸³⁷ Αυτό το πλήθος κατακερματισμένων μνημών έχει τρομερό ενδιαφέρον. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια τοπικών παραγόντων τις δεκαετίες '60 και '70, μέσα στο γενικότερο κλίμα εξομάλυνσης των ελληνογερμανικών σχέσεων για οικονομικούς κυρίως σκοπούς, να επιτύχουν τη συνεργασία με τους Γερμανούς παρακάμπτοντας τα τραύματα του πρόσφατου παρελθόντος ή επανερχόμενοι σε αυτό τονίζοντας τις ενέργειες του ΕΛΑΣ ως αιτία του επώδυνου τραύματος. Ο αρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φέφες, ηγούμενος της Ιεράς Μονής Πεντέλης, γράφει το 1972 στον πρεσβευτή Δυτικής Γερμανίας στην Ελλάδα αφορμώμενος από μια «γνήσια αγάπη και θαυμασμόν προς τον υπέροχον λαόν της Γερμανίας». Παρόλο που και ο ίδιος είναι «εξ εκείνων, οι οποίοι διεσώθησαν εκ της σφαγής και τον μυδραλιοβολισμό των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής εις τα Καλάβρυτα», εντούτοις δεν διστάζει να προσβλέψει σε μια συνεργασία για την ανέγερση ενός «περικαλλούς ναού» στα Καλάβρυτα ως «αντιστάθμισμα των θλιβερών γεγονότων». Στην επιστολή του δεν παραλείπει να καταδικάσει τον ΕΛΑΣ για τα αντίποινα, εξομοιώνοντας τον πόνο που ένοιωσε για τους αδικοχαμένους συμπατριώτες του με τον πόνο για την άδικη σφαγή των Γερμανών ομήρων: «Εθρήνησα τα αθώα θύματα με τον ίδιο πόνο, με τον οποίον εθρήνησα και τους άνανδρα σκοτωμένους γερμανούς στρατιώτας από τον Ε.Λ.Α.Σ».⁸³⁸

Η Ευαγγελική και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία της Δυτικής Γερμανίας απέστειλαν το 1974 επιταγή 40.000 μάρκων για τις ανάγκες του μητροπολιτικού ναού της πόλης που καταστράφηκε το 1943.⁸³⁹ Οι μεμονωμένες πρωτοβουλίες

⁸³⁷ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σ. 69.

⁸³⁸ ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Kalavryta, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, Betreff: Hilfe für Kalavryta, Επιστολή αρχιμανδρίτη Θεόκλητου Φέφε, 12 Οκτωβρίου 1972 προς τον πρεσβευτή Δυτικής Γερμανίας στην Αθήνα.

⁸³⁹ ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Kalavryta, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, Betreff: Hilfe für Kalavryta, επιστολές Φέφε στις 13 Ιανουαρίου 1973, του προέδρου της Σχολικής Εφορείας και του Διευθυντή του Σχολείου στις 14 Δεκεμβρίου 1972, καθώς και *Φωνή των Καλαβρύτων*, 2.1.74.

συνεχίστηκαν τη δεκαετία του '70 με την προσφορά 10.000.⁸⁴⁰ Το 1977 ένα άρθρο στην *Süddeutsche Zeitung* για τα Καλάβρυτα, ενδεχομένως μια από τις πρώτες δειλές αναφορές στο ιστορικό γεγονός, ανακινεί το γεγονός στη δημόσια σφαίρα. Το άρθρο, με νηφάλια και εμπειριστατωμένη γραφή, με τη μόνη εξαίρεση των αριθμών (γίνεται λόγος για 1.200 θύματα), αναφέρεται στην αποσιωπημένη μνήμη των Καλαβρύτων, που δεν καταλαμβάνουν ούτε ένα λήμμα στο μεγάλο εγκυκλοπαιδικό λεξικό Meyers.⁹⁸³

Η σφαγή των Καλαβρύτων έγινε ευρέως γνωστή στο γερμανικό λαό τη δεκαετία του '80, με τις ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές του γνωστού δημοσιογράφου Έμπερχαρντ Ρόντχολτς. Ο Ρόντχολτς παρακινήθηκε να ασχοληθεί με τα Καλάβρυτα αφού διάβασε τους γερμανικούς ταξιδιωτικούς οδηγούς για την πόλη, στους οποίους δεν αφιερωνόταν ούτε γραμμή για το δράμα του 1943. Το ντοκιμαντέρ για τα Καλάβρυτα προβλήθηκε στη Westdeutschen Fernsehen στις 12/3/1982. Μετά την προβολή, ο γνωστός μεγιστάνας και ιδιοκτήτης της εφημερίδας *Die Welt* και της κίτρινης *Bild* Άξελ Σπρίνγκερ προσέφερε 50.000 μάρκα για τα Καλάβρυτα, ενώ ο δήμαρχος της μικρής πόλης Biberach προσέφερε χρήματα για τη δημιουργία χιονοδρομικού κέντρου στο Χελμό. Η εκπομπή αποτέλεσε αιτία για μια έκτακτη σύσκεψη στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, λόγω ανησυχίας πως θα δημιουργούσε νομικό προηγούμενο για μια αναθεώρηση του Συμφώνου εξωτερικών χρεών του Λονδίνου (1953) που «προστάτευε» τους Γερμανούς, εφόσον απέκλειε με τις δεδομένες συνθήκες διαπραγματεύσεις/ συμβάσεις/ πληρωμές σχετικά με επανορθώσεις και γενικότερα χρέη τα οποία πηγάζουν από τον Β' Π.Π. Ανώτεροι αξιωματούχοι προσπάθησαν να πείσουν τον Ρόντχολτς, αλλά και εκείνους που δίνουν χρηματική βοήθεια για τα Καλάβρυτα, πως τα οργανωμένα μέτρα βοήθειας είναι επικίνδυνα για τη Γερμανία γιατί δίνουν την εντύπωση πως πρόκειται για κρατική λήψη μέτρων που θα δημιουργούσε νέες απαιτήσεις.⁸⁴¹ Το Δεκέμβριο του 1983, 40 χρόνια μετά τη σφαγή, καλείται για πρώτη φορά ο Δυτικογερμανός πρέσβης Dr.

⁸⁴⁰ PAAA, KU 651.00, Kalavryta, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, Betreff: Hilfe für Kalavryta. Ένα «συνγνώμη» σπανίως ακούστηκε από τα χείλη Γερμανών αξιωματούχων. Το πρώτο ειλικρινές βήμα έκαναν 14 Γερμανοί μαθητές του Αμβούργου που σε ανοιχτή επιστολή τους προς όλους τους κατοίκους των Καλαβρύτων ζήτησαν συγγνώμη για τα ανομήματα των προγόνων τους και έκλειναν το γράμμα τους με την ερώτηση «Θέλετε να συμφιλιωθείτε μαζί μας»; *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 1/12/1997, αρ. φύλλου 608-έτος 40^ο, σ. 1. ⁹⁸³ Olaf Ihlau, *Süddeutsche Zeitung*, , 14.10.1977.

⁸⁴¹ Πληροφορίες του Ρόντχολτς στη γράφουσα στις 23/12/2010 και στις 17/6/2013.

Helmut Sigrist επίσημα να παραστεί στον τόπο της θυσίας. Η επίσκεψη είχε διχάσει την καλαβρυτινή κοινωνία, για αυτό και δεν είχε συνοδευτεί από προσκύνημα στο Λόφο του Καππή. Από τότε, η εκπροσώπηση της ΟΔΓ (ως και το 1989 μάλιστα από κοινού με την ΛΔΓ) είναι σχεδόν ανελλιπής.⁸⁴²

Η πρώτη επίσκεψη Γερμανού προέδρου στα Καλάβρυτα 57 χρόνια μετά τη σφαγή έγινε τον Απρίλιο του 2000 (μεγάλο χρονικό άλμα). Ο Γιοχάνες Ράου, σύμφωνα με τις δηλώσεις του, αισθάνθηκε «οδύνη και ντροπή», λόγια που δεν ικανοποίησαν αρκετούς από τους επιζώντες. Ευρύτατα κυκλοφόρησε η φωτογραφία της χήρας Τρισευγενίας Φερλελή, που έστρεψε αλλού το κεφάλι στην απότιση τιμών από τον πρόεδρο. Αλλά και ψύχραιμοι παρατηρητές εντάσσουν αυτή την κίνηση στην γενικότερη πολιτική αποκατάστασης των σχέσεων των δύο χωρών που δεν εκφράζεται με τον πιο ειλικρινή τρόπο.⁹⁸⁶ Ο Ράου συνέχιζε τη βαριά υποχρέωση κάθε Γερμανού προέδρου και είχε ήδη ζητήσει συγχώρεση από τους Ισραηλινούς για τα εγκλήματα των ναζιστών (μάλιστα ήταν ο πρώτος Γερμανός ηγέτης που μίλησε στη Κνεσέτ- βουλή του Τελ Αβίβ το Φεβρουάριο του 2000), από τους Πολωνούς και από τους ανθρώπους που εξαναγκάστηκαν να εργαστούν σε καταναγκαστικά έργα.⁸⁴³ Ο τίτλος άρθρου εφημερίδας «Κάνουν τον Γερμανό» είναι ενδεικτικός της αμηχανίας που προκάλεσε η επίσκεψη του Γερμανού προέδρου, αφού λίγο πριν από το προσκύνημα στο μνημείο, η γερμανική κυβέρνηση είχε φροντίσει, σύμφωνα με το άρθρο, δια της επίσημης αλλά μυστικής διπλωματικής οδού, να διαμαρτυρηθεί στην ελληνική κυβέρνηση για την πορεία που έπαιρνε η υπόθεση του Διστόμου.⁸⁴⁴

Τα τελευταία χρόνια επικρατεί ένας έντονος και ιδιότυπος αντι-γερμανισμός στα Καλάβρυτα, ο οποίος ενσαρκώθηκε σε δύο ενδεικτικές περιπτώσεις: Τον Οκτώβριο του 2005 η τοπική εφημερίδα *Εβδομάδα των Καλαβρύτων* είχε πρωτοσέλιδο τον τίτλο «Το παράσημο της ντροπής» με τεράστια φωτογραφία του

⁸⁴² Χάγκεν Φλάισερ, «Δάφνες, πολιτική και μνήμες. Γερμανικά στεφάνια σε ελληνική γη»... ό.π. σ. 4.

⁹⁸⁶ Hagen Fleischer, „Der lange Schatten”... ό.π. σ. 234. Επιζώντες του καλαβρυτινού ολοκαυτώματος ήταν αντίθετοι στην επίσκεψη, όπως ο Βασίλειος Φεφές που θεωρεί πως «η συγγνώμη δεν έχει κανένα νόημα, ειδικά όταν οι Γερμανοί λένε πως το μόνο που μπορούν να εισπράξουν οι Καλαβρυτινοί είναι το συνάλλαγμα των Γερμανών τουριστών». Η Ευγενία Τουλάκου χαρακτηριστικά είπε πως η συγγνώμη δεν ανασταίνει τους νεκρούς. Εφημ. *Εβδομάδα των Καλαβρύτων*, 8/9/2000. Ο πρόεδρος της Ένωσης Θυμάτων Βασίλης Καρκούλιας πάντως είδε θετικά την επίσκεψη ως μια έμπρακτη χειρονομία απ’ τη γερμανική πλευρά. *Έθνος*, 2 Απριλίου 2000.

⁸⁴³ Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος άρθρου στο *Βήμα* με μια δόση ειρωνείας «Ο πρόεδρος που ζητεί συγγνώμη», Τρίτη 4 Απριλίου 2000.

⁸⁴⁴ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 9 Απριλίου 2000.

τότε δημάρχου Καλαβρύτων Θανάση Παπαδόπουλου και του Γερμανού πρέσβη Άλμπερτ Σπίγκελ πίνοντας σαμπάνια. Η εφημερίδα κατήγγειλε την παρασημοφόρηση του Παπαδόπουλου από τη Γερμανική Πρεσβεία και τον ρόλο του στην τόνωση των ελληνογερμανικών σχέσεων. Η εφημερίδα δημοσίευσε δηλώσεις καλαβρυτινών και φορέων των συλλόγων θυμάτων που έκαναν λόγο για προδοσία. Κυρίως εστίασαν τις κατηγορίες τους στο κείμενο προσφώνησης του πρέσβη, όπου έγινε λόγος για επιχείρηση αντιποίνων και για παραίτηση από τις γερμανικές αποζημιώσεις. Όλο το φύλλο της εφημερίδας ήταν αφιερωμένο στην «ντροπιαστική παρασημοφόρηση», με τίτλους όπως «Παραμένει έκθετος», «Και ο Παπαδόπουλος θέλει το Γερμανό του», «Οι δημόσιοι άντρες οφείλουν να λένε κάποτε και συγνώμη» κ.ο.κ. Το κερασάκι στο αφιέρωμα αποτέλεσαν οι δηλώσεις του Γιάννη Σταμούλη, δικηγόρου που χειριζόταν για χρόνια το αίτημα για γερμανικές αποζημιώσεις, ο οποίος κατηγορούσε τον Παπαδόπουλο για προδοσία κατονομάζοντάς τον ως «Εφιάλη» που οφείλει να παραιτηθεί.⁸⁴⁵

Ενδογενείς μύθοι

Όσον αφορά την παραγωγή κατακερματισμένων μνημών στην ίδια την πόλη, μπορούμε να εκκινήσουμε από το γεγονός ότι δεν ευσταθούν οι ισχυρισμοί πολλών εαμικών συγγραφέων πως η εκτέλεση των Γερμανών αιχμαλώτων δεν είχε αιτιολογική σχέση με όσα ακολούθησαν.⁸⁴⁶ Απ' την άλλη, τα γερμανικά στρατεύματα είχαν ξεκινήσει κάποιες εκτελέσεις και καταστροφές πριν ακόμα μάθουν το θάνατο των συμπατριωτών τους.⁹⁹¹ Τα πολυάριθμα έγγραφα της Βέρμαχτ, αλλά και οι μαρτυρίες των δύο επιζώντων ομήρων Ροζέ Βάλτερ και Ντόννερ, καθιστούν σαφές πως η εκτέλεση έγινε στις 7 Δεκεμβρίου. Μέχρι σήμερα το ΚΚΕ και η επιτροπή Αχαΐας αρνούνται την πρότερη εκτέλεση και επιμένουν στη θέση τους πως οι Γερμανοί έκαψαν και εκτέλεσαν χωρίς να έχει υπάρξει προηγούμενη πράξη από τον ΕΛΑΣ. Ονομάζουν «προσπάθειες παραχάραξης και διαστρέβλωσης της ιστορικής

⁸⁴⁵ Εφ. *Εβδομάδα των Καλαβρύτων*, Τετάρτη 12 Οκτωβρίου 2005.

⁸⁴⁶ Βλ. για παράδειγμα Α. Κακογιάννης, *Η θηριωδία των ναζί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998/ Κ. Καλαντζής, *Οι σφαγές των Καλαβρύτων*, Αθήνα/ Κ. Μπίρκας, *Γιατί πολεμήσαμε; Η αλήθεια και το ψέμμα για την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1956/ Περικλής Ροδάκης, *Καλάβρυτα 1941- 1944*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1999. Ο Κακογιάννης μάλιστα προβάλλει τον παράλογο ισχυρισμό πως η

αλήθειας» τις μελέτες που, βασιζόμενες στις αποφάσεις της 117^{ης} Μεραρχίας, μιλούν για αντίποινα σε βάρος των Καλαβρυτινών και στις ετήσιες εκδηλώσεις του δήμου δίνουν δυναμικά το παρόν υπερθεματίζοντας τις θέσεις τους.

Το ενδιαφέρον για την ιστορικοποίηση του ολοκαυτώματος είναι πως η διαιρεμένη μνήμη είναι εν μέρει αποτέλεσμα της μεταπολεμικής μυθοπλασίας που αναπτύχθηκε γύρω από το γεγονός. Αυτή συνίσταται σε πλαστογραφίες, ανακρίβειες και μύθους που δρουν στο φαντασιακό της κοινότητας ευεργετικά. Να σημειώσουμε εδώ την κατηγορία του Χρ. Ζαλοκώστα και πολλών άλλων ότι το ΕΑΜ επίτηδες προκαλούσε αντίποινα τάχα «για να ξεκληρίσει ο τόπος»: «Αυτό δεν λέγεται Αντίσταση, λέγεται σφαγή... Δέκα σκοτωμένοι Γερμανοί σήμαινε πεντακόσιους σκοτωμένους Έλληνες, κατά την αναλογία 1:50... Κάθε χωριό μας που καιγόταν ενίσχυε τον σλαβισμό... εξασθενούσε την Ελλάδα. Ήταν λογικό να αρέσει τέτοια πολιτική στους κόκκινους...».⁹⁹² Δεν είναι η θέση εδώ να αναλύσω κατά πόσο συνέφερε ο ανταρτοπόλεμος ή αν η Αντίσταση υπήρξε αντιπαραγωγική στο σύνολό της ή όχι, ερώτημα που φαίνεται εξαρχής αστείο για να τεθεί στο επίκεντρο της όποιας σοβαρής ανάλυσης.

Σε ένα μεγάλο ποσοστό έχει αναπτυχθεί στα Καλάβρυτα μεταπολεμικά μια αντι-παρτιζανική μνήμη, που έχει εγγράψει την Αντίσταση στη συλλογική μνήμη ως την πρωταρχική αιτία για την σφαγή του Δεκεμβρίου του '43. Η περίπτωση αυτού του μαρτυρικού τόπου δεν είναι η μοναδική καθώς ανάλογες περιπτώσεις διαιρεμένης μνήμης συναντούμε σε άλλα μαρτυρικά χωριά, όπως στη Δράκεια στο Πήλιο ή στη Civitella στην Ιταλία, όπως προαναφέρθηκε εκτενώς. Την πρώτη περίπτωση ερεύνησε και ανέδειξε η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, η οποία κατέληξε πως η κατακερματισμένη μνήμη της Δράκειας συνίσταται στην αναγωγή του τραυματικού γεγονότος της σφαγής 116 αντρών από τους SS στις 18 Δεκεμβρίου 1943 σε «εθνική μνήμη», στα ιστορικά συμφραζόμενα της οποίας η σφαγή έχει λησμονηθεί και το βάρος δίνεται στα θύματα ως εκπρόσωποι ολόκληρου του έθνους.⁸⁴⁷ Τα θύματα επομένως αγιοποιήθηκαν και η αριστερή αντίσταση δαιμονοποιήθηκε, σε αναλογίες που μας θυμίζουν έντονα την περίπτωση των Καλαβρύτων. Οι ομοιότητες των δύο περιπτώσεων δεν σταματούν εδώ. Οι μεταπολεμικοί μύθοι, σαν να πρόκειται για

⁸⁴⁷ Το Δεκέμβριο του 2013 δημιουργήθηκε το Μουσείο Ολοκαυτώματος στη Δράκεια, σε επιστημονική επιμέλεια της Ρίκης Βαν Μπούσχοτεν.

ιδρυτικούς μύθους των κοινοτήτων, αναπαράγονται σχεδόν όμοια, αφού και στην Δράκεια έχουμε τον μύθο ενός «καλού Γερμανού» που σώζει κατοίκους ή του προδότη Έλληνα που εισχωρεί στις τάξεις των Γερμανών και συνδράμει στην σφαγή, δύο μύθοι που συναντούμε και στα Καλάβρυτα με την διαφορά πως εκεί ο καλός σωτήρας είναι Αυστριακός. Επιπλέον, στην περίπτωση των Καλαβρύτων, εφευρέθηκε ολόκληρη μονάδα δοσιλόγων στο πλευρό των Γερμανών σφαγέων.⁸⁴⁸

Η Μπούσχοτεν διαπίστωσε μέσα από τις συνεντεύξεις με κατοίκους της Δράκειας πως η αντι-παρτιζανική μνήμη είναι ζωντανή μέχρι σήμερα και εγγεγραμμένη στον μνημονικό ιστό του χωριού, καθώς και ότι οι διαιρεμένες μνήμες είναι απόρροια πολιτικών διακυβευμάτων των αντιμέτωπων μνημονικών κοινοτήτων που γυρεύουν τρόπους νομιμοποίησης ή αναγνώρισης των πολιτικών τους προταγμάτων.⁸⁴⁹ Η μόνη διαφορά με τα Καλάβρυτα είναι πως στην έρευνά της, η Μπούσχοτεν διαπίστωσε πως η μνημονική κοινότητα της Δράκειας ήταν διαιρεμένη και προπολεμικά, στοιχείο που δεν προέκυψε από την έρευνα στα Καλάβρυτα.

Υπάρχουν όμως και άλλες όψεις της “Erinnerungspolitik” (πολιτική της μνήμης), που αφορούν την μυθοποίηση των θυμάτων και την ηρωοποίησή τους. Το «ποτέ ξανά» ως πρόταγμα για την μνήμη της Σοά, αποκρυσταλλώνεται στα Καλάβρυτα ελαφρώς τροποποιημένο στο σύνθημα «ποτέ πια πόλεμος, πάντοτε ειρήνη». Πράγματι, ο τόπος κατέστη μέσω των τελετών μνήμης σύμβολο για την παγκόσμια ειρήνη, κάτι που τονίζεται σε κάθε ευκαιρία με πανό και μέσω των δημόσιων λόγων. Παράλληλα, τονίζεται η θυσία των θυμάτων, εξ ου και η χρησιμοποίηση της λέξης «Ολοκαύτωμα» που είναι λέξη με βιβλικά συμφραζόμενα. Το «ολόκαυστον» συμβολίζει την θυσία προς τον θεό για τον εξευμενισμό και την σωτηρία. Έτσι και τα θύματα της σφαγής των Καλαβρύτων σε επίπεδο δημόσιου λόγου ταυτίζονται με «μάρτυρες» και ονομάζονται έτσι. Το μνημείο στον λόφο του

⁸⁴⁸ Το μύθο της υποτιθέμενης συμμετοχής Ελλήνων γερμανοκτονημένων στη σφαγή (από τους 3.000 συμμετέχοντες στην «Επιχείρηση Καλάβρυτα», μόνο οι 800 ήταν Γερμανοί) αξιοποίησε και ο συγγραφέας Πέτρος Μάρκαρης σε ένα βιβλίο του. Βλ. σχετικά Eberhard Rondholz, “Mutmaßungen über Massaker”, *Konkret*, Heft 11 2007/ Eberhard Rondholz, “Griechische Kollaborateure in deutscher Uniform? Mutmaßungen über das „Unternehmen Kalavryta“, *Griechenland-Zeitung*, 12. Dezember 2007.

⁸⁴⁹ Riki Van Boeschoten, “Broken bonds and divided memories: War time massacres reconsidered in a comparative perspective”, *Oral History*, Spring 2007, σ. 44. Στο ίδιο άρθρο γίνεται αναφορά και στο μνημείο για την σφαγή που σύμφωνα με έναν πληροφορητή είχε μια επιγραφή για όσους φονεύθηκαν «από τους αντάρτες», στοιχείο που δεν επαληθεύεται αλλά αποδεικνύει πως το μνημείο μπορεί να γίνει φορέας ανταγωνιστικών αφηγήσεων. Βλ. *Ibid.* σ. 46.

Καππή ονομάζεται «Τόπος Θυσίας» και όχι «Τόπος εκτέλεσης θυμάτων» και οι παρα-αναγνώσεις αυτού έχουν σημασία. Η «σφαγή», το λουτρό αίματος, συμβολίζει ένα αναίτιο και παράλογο γεγονός. Η «θυσία» απεναντίας, δίνει άλλες συμβολικές διαστάσεις στο γεγονός, το καθιστά μέρος της ιστορικής συνέχειας των αγώνων και των θυσιών του ελληνικού έθνους από το 1821 και την υποτιθέμενη αρχή της επανάστασης σε ένα κοντινό στα Καλάβρυτα μέρος, στην Αγία Λαύρα. Για αυτό και η 25^η Μαρτίου συνδέεται με την 13^η Δεκεμβρίου σε κάθε ευκαιρία μνημόνευσης της σφαγής, και με αυτόν τον τρόπο προβάλλεται και στον τοπικό τύπο (πχ. *Φωνή των Καλαβρύτων*). Αυτή η «κουλτούρα της θυματοποίησης» οδηγεί στην ταύτιση των θυμάτων/μαρτύρων με ήρωες, δείχνοντας την πρόθεση να μην ταυτιστεί η 13^η Δεκεμβρίου με μια ακόμα τελετή μνήμης θυμάτων, αλλά μνήμης ηρώων που μαρτύρησαν για τα ίδια ιδεώδη που προϋπάρχουν στο ελληνικό συνεχές από το 1821. Αυτό το αφήγημα το συναντούμε κυρίως στο Ισραήλ και στη θεώρηση των Εβραίων ως «μαρτύρων και ηρώων του Ολοκαυτώματος», στοιχείο που τονίζεται στις ετήσιες Ημέρες Μνήμης. Τα αίτια γι' αυτή τη μυθοποίηση μπορούν να εντοπιστούν στις διαιρεμένες μνήμες του Εμφυλίου που καθιστούσαν την ελληνική κοινωνία ανέτοιμη στις δεκαετίες του '50 και '60 να ασχοληθεί με άλλες ανοιχτές πληγές του πολέμου.⁸⁵⁰ Η ταύτιση λοιπόν των θυμάτων με ήρωες ενίσχυε και ενισχύει μέχρι σήμερα την θετική αυτό-εικόνα μας.

Το «αόρατο» μνημείο

Σε όλες τις μαρτυρίες των γυναικών που επέζησαν, αναφέρεται το γεγονός της σωτηρίας τους, όχι από κάποιον εξωγενή παράγοντα, αλλά από τις έντονες και ασυντόνιστες προσπάθειές τους να σπάσουν την πόρτα και τα παράθυρα του σχολείου. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για κάποιον «καλό Αυστριακό» -ή Αλσατό ή Ιταλό, σύμφωνα με άλλες πηγές- που τους άνοιξε με αυτοθυσία την πόρτα. Παρόλα αυτά ακόμα και σε γερμανικά έγγραφα γίνεται λόγος για έναν στρατιώτη που έσωσε τα γυναικόπαιδα από βέβαιο θάνατο. Η αρχή έγινε με τους ψευδείς ισχυρισμούς ενός Αλσατού, πρώην μέλους του 749^{ου} συντάγματος που κατέστρεψε τα Καλάβρυτα, του

⁸⁵⁰ Βλ. Ellen Riotte, *Erinnerungspolitik in Griechenland. Eine Untersuchung anhand der zwei Fallbeispiele Distomo und Kalavryta*, Diplomarbeit am Otto-Suhr-Institut der Freien Universität Berlin, August 2002, σ. 74-79.

Ζαν Λιρό.⁸⁵¹ Στα απομνημονεύματά του ισχυρίστηκε πως αυτός άνοιξε την πόρτα του σχολείου, αλλά η χρονική ακολουθία των γεγονότων που περιγράφει δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο μύθος θεμελιώθηκε και με κατοπινό άρθρο της έγκυρης *Die Zeit*, όπου αναφέρθηκε πως ένας Γερμανός ήταν υπεύθυνος για τη σωτηρία των γυναικόπαιδων, με αποτέλεσμα να ανεγερθεί στην πόλη μνημείο προς τιμή του. Στην επιστολή διαμαρτυρίας Καλαβρυτινών προς την εφημερίδα, ο δημοσιογράφος ισχυρίστηκε πως δύο ηλικιωμένες γυναίκες της πόλης του είχαν αφηγηθεί την ιστορία με τον Γερμανό και το μνημείο. Πολλοί αυστριακοί τουρίστες, αλλά και μια ομάδα ιστορικών του Πανεπιστημίου της Βιέννης αναζήτησαν εις μάτην το μνημείο στα Καλάβρυτα. Σύμφωνα με τον Μάγερ, στους πολυάριθμους γερμανόφωνους ταξιδιωτικούς οδηγούς η σφαγή εμπορευματοποιείται με αγοραίο τρόπο, με αιχμή του δόρατος την αναφορά για το μνημείο του «Καλού Γερμανού».⁸⁵²

Αλλά όπως αναφέραμε, και στα γερμανικά έγγραφα εργαλειοποιείται ο μύθος του σωτήρα Γερμανού προκειμένου να εξομαλυνθούν οι ελληνογερμανικές σχέσεις. Σύμφωνα με αναφορά της πρεσβείας των Αθηνών προς τη Βόννη, οι Καλαβρυτινοί πρότειναν τη δημιουργία ενός μνημείου για τον άγνωστο Γερμανό στρατιώτη «που έσωσε τις ζωές των γυναικών και των παιδιών τους και αργότερα εκτελέστηκε από τους συντρόφους του». Σύμφωνα πάντα, υποτίθεται, με τη θέληση των κατοίκων, θα έπρεπε να δημιουργηθεί ένα μνημείο άμορφο, χωρίς πρόσωπο, αλλά με σώμα που καταλήγει σε ένα γερμανικό κράνος. Ο άγνωστος συντάκτης της έκθεσης τονίζει πως «για τους κατοίκους παρέμεινε ένας άγνωστος μάρτυρας. Το μνημείο πρέπει να γίνει στο σχολείο με τη χρηματική υποστήριξη όσων επέζησαν». Η έκθεση κλείνει με την έκφραση της ελπίδας για τη γρήγορη υλοποίηση αυτής της «σωστής και όμορφης ιδέας».⁸⁵³ Αλλά και σε άλλες εκθέσεις βρίσκουμε αναφορές για το μνημείο του καλού Γερμανού.⁸⁵⁴

⁸⁵¹ Πολλοί από τους ανθρώπους που υπηρέτησαν στις «αιματοβαμμένες μεραρχίες» συμμετείχαν για δεκαετίες ως ενεργά μέλη των συλλόγων βετεράνων στις ετήσιες συγκεντρώσεις σε διάφορα μέρη της Γερμανίας. Γνωστότερες είναι οι μαζώσεις στο Mittenwald για τις οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί πολλές διαμαρτυρίες κατοίκων και αντιναζιστικών πρωτοβουλιών.

⁸⁵² Χέρμαν Φρανκ Μάγερ... ό.π. σ. 458-461.

⁸⁵³ ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Kalavryta, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, έκθεση της πρεσβείας με συνημμένη επιστολή του ηγούμενου της Μονής Πεντέλης (Φέφε;) και με απόσπασμα τοπικής εφημερίδας (ενδεχομένως της Φωνής των Καλαβρύτων), Αθήνα, 6.2.1973.

⁸⁵⁴ «Από κύκλους του πληθυσμού των Καλαβρύτων στη διάρκεια της επίσκεψής προτάθηκε εκτός του ήδη υπάρχοντος μνημείου για τα θύματα του ολοκαυτώματος να ανεγερθεί μνημείο για τον άγνωστο

Ο μύθος αυτός προφανώς δεν προκύπτει από παρθενογένεση. Δεν τον δημιούργησαν μόνο οι Γερμανοί, αλλά και τοπικές εφημερίδες. Παράδειγμα αυτής της εγχώριας παραγωγής της φημολογίας είναι το δημοσίευμα του *Αζανία*, μηνιαίας εφημερίδας των Καλαβρύτων: «Κανείς δεν έχει φροντίσει να ονοματιστεί ένας δρόμος των Καλαβρύτων οδός Αγνώστου Γερμανού Στρατιώτη ή να δημιουργηθεί μια προτομή».⁸⁵⁵ Το 1976 επανέρχεται το σενάριο για τον Αυστριακό στρατιώτη η γερμανική πρεσβεία ζητά με αίτημά της στην Υπηρεσία Έρευνας Στρατιωτικής Ιστορίας του Φράιμπουργκ τη διερεύνηση των αρχείων προκειμένου να γίνει γνωστό το όνομα του «καλού Αυστριακού» που υπηρέτησε στην 117^η Μεραρχία. Η απάντηση ήρθε λίγες μέρες μετά, οι έρευνες δεν έφεραν κάποιο αποτέλεσμα.⁸⁵⁶

Γερμανό στρατιώτη». ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Καλαβρυτα, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, Pol. 320.40, Ber. Nr. 159. Έκθεση της πρεσβείας της Αθήνας (6.2.1973) προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Βόννης για το μνημείο του Γερμανού στρατιώτη.

⁸⁵⁵ ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Καλαβρυτα, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, Αζανία, 31.1.1974.

⁸⁵⁶ ΡΑΑΑ, ΚΥ 651.00, Καλαβρυτα, Band vom 1972-1978, 23174, WV 1993, Aktenbestand AV Neues Amt, επιστολή της πρεσβείας προς την Υπηρεσία Έρευνας Στρατιωτικής Ιστορίας στο Freiburg, 30 Σεπτεμβρίου 1976 και απάντηση στις 12.10.1976.

Μνημείο θυμάτων ολοκαυτώματος και τελετουργίες της μνήμης

«Ήρθα μέχρι εδώ για να κρατήσω ζωντανή τη μνήμη αυτού του γεγονότος στη Γερμανία. Εδώ σ' αυτό τον χώρο αισθάνομαι βαθιά οδύνη και ντροπή». Dr. Johannes Rau

«Δόξα τω Θεώ! Οι δυσκολίες ξεπεράστηκαν. Σιγά-σιγά τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν! Καλαβρυτινοί και Γερμανοί κάνουν τα πρώτα βήματα στο μονοπάτι της αγάπης εν τη λήθει και της λήθης εν τη αγάπη. Οι εκ Γερμανίας, με τη μεταμέλειά τους! Οι εν Καλαβρύτοις, με την παροχή της συγγνώμης τους!».

Μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιος με αφορμή την επίσκεψη του πρόεδρου Ράου στα Καλάβρυτα⁸⁵⁷

Οι εργασίες ανέγερσης του μνημείου για τα θύματα της σφαγής ξεκίνησαν το 1959 με την προκήρυξη διαγωνισμού. Οι διεργασίες όμως πρέπει να είχαν ξεκινήσει από πολύ πιο νωρίς, εφόσον την ίδια χρονιά είχαν ήδη συγκεντρωθεί χρήματα για το μνημείο, άρα πρέπει ήδη να λειτουργούσε ερανική επιτροπή, η σύσταση της οποίας δεν είναι κάτι απλό, αλλά απαιτεί την έκδοση ειδικού διατάγματος. Εδώ αξίζει να αναφερθεί παρενθετικά η αντίστοιχη περίπτωση ανέγερσης μνημείου στο Δίστομο, που ήδη από το 1944 απασχολούσε την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Μάλιστα, είναι συγκινησιακά φορτισμένα τα λόγια που χρησιμοποίησε η Κοινότητα Διστόμου για την ανάγκη ύπαρξης ενός τέτοιου μνημείου:

«Το έργο τούτο ασφαλώς θα απαιτήσει δαπάνη σοβαράν, η Αυτοδιοίκηση όμως εκτός της προσωπικής εργασίας σκέπτεται να καλύψη τη δαπάνη με βοήθεια της Εθνικής Κυβερνήσεως, ή και να ανοίξη ακόμη ένα Πανελλήνιο έρανο γιατί δεν θα είναι άσκοπο να καταβάλη τον οβολό του ο κάθε Έλληνας για την ίδρυση του Μουσουλίου, τούτο το οποίο θα καταστή ο φάρος όστις θα καταναγάζει και θα σαλπίζει ανά τους αιώνας το ανοσιούργημα του φασισμού επιδρομέως».⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ *Μνήμη και Λήθη*, επετειακή έκδοση της Ιεράς Μητρόπολης Καλαβρύτων, Καλάβρυτα, 2003, σ. 7.

⁸⁵⁸ Γενικά Αρχεία Κράτους νομού Φθιώτιδας, αρχείο νομαρχίας Βοιωτίας, 1941- '44, φάκελος 20, Λαϊκή Εξουσία. Εν Διστόμω τη 30^η Νοεμβρίου 1944. Ευχαριστώ τον Ιάσονα Χανδρινό για την παραχώρηση αυτού του εγγράφου.

Η γερμανική αντίδραση στις φήμες για τη δημιουργία του μνημείου ήδη από το 1954 υπήρξε άμεση και εχθρική. Η ανέγερση αυτή, εν όψει και του διαρκώς αυξανόμενου τουρισμού στα Καλάβρυτα, θα «στραπατσάριζε το γερμανικό κύρος», επομένως εφόσον εξελίσσονταν οι εργασίες θα έπρεπε, σύμφωνα με τον συντάκτη της αναφοράς προς τη Βόννη, να σταματήσει κάθε οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα.⁸⁵⁹ Η δεκαετία του '50 γενικώς χαρακτηρίζεται από έντονες διπλωματικές διεργασίες μεταξύ των δύο χωρών. Η Γερμανία επικεντρώνει όλες τις προσπάθειές της στο «κουκούλωμα» του ανεπιθύμητου πρόσφατου παρελθόντος. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του «ενημερωτικού υπομνήματος» του Υπουργείου Εξωτερικών της Βόννης πριν την επίσκεψη του προέδρου Χόις το 1956 πως «ευτυχώς που τα 'περίεργα συμβάντα' της γερμανικής Κατοχής υπερκαλύφτηκαν από τις ωμότητες του Εμφύλιου Πολέμου». Ο Χόις μάλιστα απέτισε φόρο τιμής και στους θύτες και στα θύματα, στεφάνι στους τάφους στρατιωτών της Βέρμαχτ και στους τάφους των εκτελεσμένων Ελλήνων, κίνηση ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου στη Δυτική Γερμανία.⁸⁶⁰ Από τον Εμφύλιο «επωφελήθηκαν» και οι κατά καιρούς συντηρητικές κυβερνήσεις και τα μέσα ενημέρωσης που ενίοτε έδιναν υψηλότερη προτεραιότητα στην «ηρωϊκή» μάχη του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη του Δεκεμβρίου '44, η οποία επισκίαζε τη σφαγή των Καλαβρύτων.⁸⁶¹

Μέχρι το 1959 είχαν κατατεθεί 515.000 δραχμές στην τράπεζα, αποτέλεσμα εράνου για την ανέγερση του μνημείου σε όλη τη χώρα.⁸⁶² Παρόλα αυτά, οι εργασίες ανέγερσης καθυστερούσαν λόγω κάποιων υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας.⁸⁶³ Η *Φωνή των Καλαβρύτων* στις 31 Ιανουαρίου 1960, αφιέρωσε δισέλιδο άρθρο στην επικείμενη ανέγερση του μνημείου με τίτλο «Επιτέλους μετά μίαν ολόκληρον

⁸⁵⁹ ΡΑΑΑ, Β11/795, Fiche 00795-3, αναφορά της Γερμανικής Πρεσβείας Αθηνών προς τη Βόννη, 10 Ιουνίου 1954.

⁸⁶⁰ Αντώνης Καρκαγιάννης, «Οδύνη και ντροπή του γερμανικού κράτους στα Καλάβρυτα, *Καθημερινή*, 9/4/2000.

⁸⁶¹ Βλ. Hagen Fleischer, „Der lange Schatten des Krieges und die griechischen Kalenden der deutschen Diplomatie“... ό.π. σ. 217 και 225.

⁸⁶² *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Κυριακή 18 Ιανουαρίου 1959, αρ. φύλλου 10-έτος 1°, σ. 1.

⁸⁶³ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 21 Δεκεμβρίου 1958. Βλ. και αφιέρωμα στην ίδια εφημερίδα με τίτλο «Αδικαιολόγητοι οι ισχυρισμοί δια την μη εισέτι ανέγερσιν», *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, 15 Μαρτίου 1959.

16ετιάν».⁸⁶⁴ Η προθεσμία υποβολής σχεδίων τελικώς παρατάθηκε μέχρι τις 12 Ιανουαρίου 1962.⁸⁶⁵ Το 1964, στο ετήσιο μνημόσυνο για τα θύματα έγιναν τα αποκαλυπτήρια του μνημείου. Δίπλα στο μνημείο τοποθετήθηκε ένα γλυπτό, μια γυναικεία μορφή λαξευμένη σε πέτρα, έργο της Άννας Βαφιά.⁸⁶⁶ Έτσι, ενώ μέχρι τότε η επέτειος της σφαγής περιοριζόταν σε ένα μνημόσυνο και ενός λεπτού σιγή, μετά την ανέγερση του μνημείου οι επετειακοί εορτασμοί άρχισαν να αποκτούν τη σημασία τους και την αναγκαία θεσμική πλαισίωση.

Όπως σημειώνει ο Πολ Κόνερτον, η κοινωνική μνήμη υφίσταται κυρίως στις αναμνηστήριες τελετές και στην επαναληπτικότητά τους, που εδραιώνουν τη συνέχεια με το παρελθόν και ενεργοποιούν τη μνήμη. Στη θεωρία του για τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, ο Αλμπάκς δεν αναφέρθηκε στην ενσώματη διάσταση της μνημονικής πρακτικής μέσα απ' τις τελετουργίες, και αυτό είναι κάτι που ο Κόνερτον σχολίασε στη μελέτη του για τις μνημονικές κοινότητες. Εκεί, προσεγγίζει τις αναμνηστήριες τελετές μέσα από τρεις οπτικές. Η πρώτη, η ψυχαναλυτική, αντιλαμβάνεται τις τελετουργίες ως μια μορφή συμβολικής αναπαράστασης: Η τελετουργία αποκωδικοποιείται ως διαδικασία με συγκρουσιακά νοήματα και διαφορετικές νοηματοδοτήσεις, για αυτό είναι συμβολική. Η δεύτερη οπτική προτάσσει την κειμενική αναπαράσταση. Εδώ η τελετουργία «διαβάζεται» ως μετάδοση κοινών μοιραζόμενων αξιών σε μια μνημονική κοινότητα, ευνόητο ειδικά στην περίπτωση των επιζώντων ενός τραυματικού γεγονότος που παρίστανται σε μια τελετή μνήμης. Στην τρίτη οπτική ο Κόνερτον κάνει λόγο για το αυτονόητο, για την επαναανακάλυψη του νοήματος των τελετουργιών μέσω της επανατοποθέτησής τους στα ιστορικά τους συμφραζόμενα.⁸⁶⁷ Βέβαια, υπάρχουν και κριτικές για τον τρόπο με τον οποίο ο Κόνερτον αναλύει τις τελετές, τις οποίες τείνει να απολιθοποιεί, καθώς δεν τοποθετεί την ιστορία στο παρόν αλλά προσδένει γερά τους πρωταγωνιστές των μνημονικών τελετών στο παρελθόν. Δεν υπάρχει σε αυτή την ανάλυση αλληλόδραση και κοινωνική δυναμική μεταξύ των «επιτελεστών», παραλείπει να κεντροθετήσει το βλέμμα του σε αυτή την οπτική, μολονότι αυτή είναι και η πιο καθοριστική.¹⁰²³

⁸⁶⁴ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Κυριακή 31 Ιανουαρίου 1960, αρ. φύλλου 37-έτος 20, σ. 1, 3.

⁸⁶⁵ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Κυριακή 24 Δεκεμβρίου 1961, αρ. φύλλου 79-έτος 4^ο, σ. 4.

⁸⁶⁶ *Η Φωνή των Καλαβρύτων*, Κυριακή 6 Δεκεμβρίου 1964, αρ. φύλλου 139-έτος 7^ο, σ. 1.

⁸⁶⁷ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σ. 48-52.

¹⁰²³ Adrian Forty, Susanne Küchler (eds.), *The Art of Forgetting*, Berg, Oxford, New York 2001, σ. 172.

Ο Μίχαλ Μπαχτίν ανέπτυξε την έννοια της «ετερογλωσσίας» (Heteroglossia) για να περιγράψει ένα γεγονός που έχει διαφορετικά νοήματα για κάθε μνημονική κοινότητα. Δίνει το παράδειγμα της Bonfire night, δηλαδή της απόπειρας ανατίναξης του αγγλικού κοινοβουλίου από τον Γκάι Φοκς στις 5 Νοεμβρίου 1605. Έκτοτε πραγματοποιούνται φεστιβάλ σε πολλές αγγλικές πόλεις, ήδη από τον 17ο αιώνα. Η ανάμνηση αυτού του γεγονότος είναι ένα εύστοχο παράδειγμα επανενεργοποίησης της πολιτισμικής μνήμης μέσα από τον διάυλο της πολιτικής. Τον εικοστό αιώνα η νύχτα των βεγγαλικών έγινε φολκλόρ και φεστιβάλ για παιδιά, με εξαίρεση ένα χωριό με ριζοσπαστική παράδοση, επειδή 17 προτεστάντες είχαν καεί εκεί στη διάρκεια της βασιλείας της Μαίρης, το Lewes στο Sussex, το οποίο διατηρεί έντονη αντι-καθολική παράδοση μέχρι σήμερα. Η bonfire night εκεί είναι μεγάλο γεγονός, καίγεται ο πάπας, αλλά και ομοιώματα σύγχρονων πολιτικών, όπως η Θάτσερ ή ο Μπους. Οι τελετές μνήμης και οι επιτελέσεις του παρελθόντος, αποτελούν λοιπόν φορείς μηνυμάτων για το παρόν. Οι αρένες μνήμης είναι ένας όρος που θα μπορούσε να περιγράψει αυτές τις «ετερογλωσσίες». Η τελευταία γενιά ιστορικών και ανθρωπολόγων δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην ετερογλωσσία και στις διχοτομικές και συγκρουόμενες ερμηνείες των συμμετεχόντων στις επιτελέσεις, σε αυτό το ιδιαίτερο «θέατρο μνήμης» με έντονες τις δραματοποιήσεις του παρελθόντος.⁸⁶⁸

Στην ετήσια τελετή για τα θύματα του καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος βρίσκουμε εγγεγραμμένες τις τρεις οπτικές του Κόνερτον, και τις «ετερογλωσσίες» στις οποίες αναφερθήκαμε. Επιπλέον, το ιστορικό γεγονός αναπαρίσταται μέσα από τη δημιουργία ενός δραματοποιημένου περιβάλλοντος, επί παραδείγματι της αναγνώσεως των ονομάτων όλων των θυμάτων σε τόνο στρατιωτικού παραγγέλματος και της δημιουργίας «εφέ» με σύννεφα καπνού να βγαίνουν από το λόφο, σαν να έχει ολοκληρωθεί μόλις η εκτέλεση των θυμάτων. Το συγκρουσιακό κλίμα είναι έκδηλο, κυρίως στις αντιδράσεις ορισμένων κατοίκων και μελών της Επιτροπής Θυμάτων στην καθιερωμένη επίσκεψη του Γερμανού πρέσβη στην τελετή. Το 2010 για παράδειγμα μαζεύτηκαν υπογραφές με πρωτοβουλία εκπροσώπου του Συνασπισμού, που ζητούσε την ακύρωση της επίσκεψης του πρέσβη. Αλλά και σε πολυάριθμα άλλα

⁸⁶⁸ Peter Burke, "Co-memorations. Performing the past", στο: Karin Tilmans, Frank Van Vree, Jay Winter (eds.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in modern Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010, σ. 111- 112.

παραδείγματα συναντούμε τις ποικίλες νοηματοδοτήσεις του γεγονότος που βρίσκουν έκφραση ακόμη και σε προπηλακισμούς και φραστικές επιθέσεις, όπως τον Απρίλιο του 2010, όταν ακροδεξιός παράγοντας σε αγαστή συνεργασία με τοπικούς εκπροσώπους του ΚΚΕ, προσπάθησαν να ματαιώσουν επιστημονική συνάντηση. Αυτή η «πολιτική της οδύνης» (politics of suffering) που μέσα από αναμνηστικές τελετές αναγνωρίζει μόνο ένα κεντρικό αφήγημα για το παρελθόν, διαιωνίζει την πόλωση και δεν οδηγεί στην κριτική και γόνιμη επεξεργασία του παρελθόντος.⁸⁶⁹ Στο ίδιο αντιγερμανικό κλίμα, το 2012 ο δήμαρχος Καλαβρύτων Γιώργος Λαζουράς ήταν καλεσμένος στην οικία του Γερμανού πρέσβη την ημέρα της γερμανικής ενοποίησης (3/10) και αποφάσισε να φέρει την ορχήστρα νέων Καλαβρύτων να παίξουν, σε ένα συμφιλιωτικό κλίμα. Τελευταία εξέλιξη είναι η διακοπή της μακρόχρονης συνεργασίας της Γερμανικής Σχολής Αθηνών με το λύκειο Καλαβρύτων, εξαιτίας της ίδιας αντιπολίτευσης και των πιέσεων που ασκεί για την παύση οποιωνδήποτε σχέσεων με τη γερμανική πλευρά.⁸⁷⁰ Η ετερογλωσσία στην περίπτωση των Καλαβρύτων δεν έγκειται λοιπόν μόνο στις διχοτομικές και συγκρουόμενες ερμηνείες των μνημονικών κοινοτήτων της πόλης, αλλά και στις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις με τις οποίες πλαισιώνουν το ιστορικό γεγονός στη συγχρονία του.

Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος

Ο Μάγερ φωτοτόπησε το μεγαλύτερο τμήμα των εγγράφων που αξιοποίησε για τη συγγραφή του εμβληματικού βιβλίου του. Τα παρέδωσε στο Δήμο Καλαβρύτων ταξινομημένα σε 15 αρχαιοθήκες, προκειμένου να «μπορεί ο καθένας να δημιουργήσει μια ακόμη πιο ολοκληρωμένη εικόνα της εποχής της γερμανικής κατοχής στην Πελοπόννησο».⁸⁷¹ Σε απάντηση επιβεβαιώθηκε πως το αρχειακό αυτό

⁸⁶⁹ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σ. 146.

⁸⁷⁰ Πληροφορητής ο καθηγητής του λυκείου Καλαβρύτων Ανδρέας Παπαγεωργίου, που χρόνια συνεργαζόταν με τη Γερμανική Σχολή σε πολύ ενδιαφέροντα προγράμματα ανταλλαγής μαθητών και εκατέρωθεν εκπαιδευτικών επισκέψεων. Ο ίδιος κατηγορήθηκε ως γερμανόφιλος και δέχτηκε πολλαπλές φραστικές επιθέσεις.

⁸⁷¹ Αντίγραφο επιστολής Μάγερ στην κατοχή μου, 23 Νοεμβρίου 2004. Προσέφερε 4.500 έγγραφα στο δήμο Καλαβρύτων.

υλικό θα εκτεθεί στο Μουσείο, υπόσχεση που δυστυχώς δεν τηρήθηκε. Η πρόσβαση για τον ερευνητή σήμερα είναι περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Αλλά ας έρθουμε στην ιστορία του Μουσείου.⁸⁷²

Το κτίριο του Δημοτικού Σχολείου ανεγέρθη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με δαπάνες από την δωρεά του Ανδρέα Συγγρού, ο οποίος το 1897 είχε κληροδοτήσει στο ελληνικό δημόσιο ένα μεγάλο ποσό για την δημιουργία σχολικών κτιρίων και ευαγών ιδρυμάτων. Το σχολείο μετατράπηκε σε φυλακή στη διάρκεια της ιταλικής Κατοχής. Η ιταλική σημαία κυμάτιζε στην κεντρική είσοδο και στους τοίχους αναγράφηκε με μαύρη μπογιά το γράμμα V (Vittoria=Νίκη). Τη χρονική περίοδο από τον Μάιο του 1941 έως το τέλος Μαρτίου 1943, μεταφέρθηκαν και εγκλείστηκαν εκεί περίπου 500 άνθρωποι. Επικρατούσαν άθλιες και απάνθρωπες συνθήκες όπως ξυλοδαρμοί μέχρι λιποθυμίας, φάλαγγα, πείνα, αρρώστιες (κυρίως ελονοσία, φυματίωση, δυσεντερία κλπ). Τους «επικίνδυνους» τους απομόνωναν στα υγρά υπόγεια. Στις 13 Δεκεμβρίου του 1943 στο Δημοτικό Σχολείο έγινε ο διαχωρισμός των γυναικόπαιδων από τους άντρες που τους οδήγησαν στον λόφο της εκτέλεσης.

Περιγράφει η Γιώτα Κωνσταντοπούλου:

«Στο κτίριο αυτό έγινε η συγκέντρωση ο χωρισμός- αποχαιρετισμός, ο εγκλεισμός και ο βίαιος απεγκλωβισμός. Σκοπός του εγκλεισμού μας ήταν σύμφωνα με την διαταγή να κρατηθούμε ως ενέχυρο και κυρίως ανενόχλητοι να σκοτώσουν και να κάψουν. Κατά την ώρα του διαχωρισμού διαδραματίζονταν σκληρές φρίκης. Οι μανάδες κρατούσαν τα παιδάκια τους και προσπαθούσαν να τα αποσπάσουν και τα έσπρωχναν προς τις γυναίκες. Εμείς για αρκετές ώρες μείναμε στοιβαγμένοι στις τέσσερις μεγάλες αίθουσες και στο γραφείο. Το ψυχικό μαρτύριο και η αγωνία σάλευαν τα λογικά μας. Ο φόβος, ο τρόμος, η αγωνία και η αβεβαιότητα μας δημιουργούσαν έντονα ερωτηματικά. Ποιο είναι το τέλος μας; Τι θα μας συμβεί; Πού είναι οι άνδρες; Τι είναι αυτή η αντάρα που ακούγεται; Γιατί σφυρίζει το τρένο, μήπως μεταφέρουν τους άνδρες ως ομήρους; Εδώ, οι Γερμανοί έστρεψαν τις κάννες των όπλων και σκότωσαν την ψυχή μας και τα παιδικά όνειρά μας».⁸⁷³

⁸⁷² Πληροφορίες από τη Γιώτα Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου, της οποίας η συνδρομή υπήρξε καθοριστική για τη δημιουργία του Μουσείου.

⁸⁷³ Σειρά συζητήσεων με την κυρία Γιώτα στη διάρκεια του 2011.

Μετά από την μεταπολίτευση, ο Θεόκλητος Φεφές, ηγούμενος της Μονής Πεντέλης και πρόεδρος της Ένωσης των Καλαβρυτινών της Αθήνας, είχε κάνει τις πρώτες ενέργειες προκειμένου να δημιουργηθεί μία στοά κάτω από τον Τόπο της Εκτέλεσης, όπου θα στεγάζονταν τα ενθυμήματα των νεκρών. Είχε μάλιστα συγκεντρώσει πολλά έγγραφα και αντικείμενα. Αυτά τώρα βρίσκονται στο Μουσείο, αφού προσφέρθηκαν από τον αδερφό του Βασίλειο Φεφέ μαζί με υλικό της οικογενείας Μιχάλη Φεφέ. Στις 13/12/1978, ο μητροπολίτης εξήγγειλε την απόφασή του να αναλάβει την υλοποίηση της δημιουργίας του Μουσείου. Όμως η πρωτοβουλία δεν προχώρησε, διότι οι τοπικοί παράγοντες δεν ήθελαν παρόμοιες πρωτοβουλίες εκ μέρους του Μητροπολίτη. Το 2005 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του Μουσείου παρουσία του τότε προέδρου της Δημοκρατίας Κωστή Στεφανόπουλου.

Το Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος χρηματοδοτήθηκε από κονδύλια του Γ' Κ.Π.Σ. Το έργο ανέλαβε η Διεύθυνση Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού σε συνεργασία με τις Διευθύνσεις Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Συντήρησης Αρχαίων και Νεότερων Μνημείων. Στην Ελλάδα είναι γεγονός πως η σύγχρονη ιστορία δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο μουσειακής αφήγησης. Τα Ιστορικά Μουσεία δεν έχουν αποτελέσει μέχρι στιγμής αντικείμενο συστηματικής έρευνας και αξιολόγησης από ιστορικούς και μουσειολόγους, ενώ συχνά είναι προσανατολισμένα στην προβολή των ηρωικών στιγμών της εθνικής πορείας και συγχέονται με τα Πολεμικά, τα Στρατιωτικά, τα Ναυτικά ή τα Μουσεία Πόλεων. Η ψήφιση του νόμου 2693 το 1999, με θέμα «μουσειακή προβολή και Αρχαία Εθνικής Αντίστασης 1941-1944» προέβλεπε την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος που θα ρύθμιζε όλα τα σχετικά με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς αυτής της περιόδου. Δυστυχώς το Διάταγμα αυτό δεν δημοσιεύτηκε ποτέ.⁸⁷⁴ Το έργο της ανέγερσης του μουσείου το ανέλαβε η Διεύθυνση Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού. Σε αυτό, η αλυσίδα των γεγονότων που οδήγησαν στη σφαγή των ανδρών παρουσιάζεται ελλειπτικά, με σκοπό την αποφυγή πρόκλησης εντάσεων, αφού πουθενά δεν αναφέρονται τα αντίποινα ως κύρια αιτία

⁸⁷⁴ Τέτη Χατζηνικολάου, «Ιστορικά τεκμήρια και προσωπικά βιώματα. Η πρόκληση των μουσείων σύγχρονης ιστορίας», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τεύχος 7, 2010, σ. 44-45.

της καταστροφής. Αυτοί οι δισταγμοί είναι αβάσιμοι και ακατανοήτοι, καθώς οι Γερμανοί σε όλες τις περιπτώσεις κατέστρεφαν χωριά με την αιτιολογία των αντιποίνων- αντεκδικήσεων- εξιλασμού. Με το να προβληθεί η αντικειμενική αιτία των γεγονότων, τα αντίποινα, δεν περνάμε στην αντίπερα όχθη, που υποστηρίζει πως η αντίσταση του ελληνικού λαού θα έπρεπε να είχε περιοριστεί στα σαμποτάζ και στις τρομοκρατικές ενέργειες κατά των Βρετανών. Κάτι τέτοιο θα αποϊστοριοποιούσε τα γεγονότα, τοποθετώντας τα σε μια ζυγαριά μέτρησης του «τι θα έπρεπε να γίνει» και τι όχι, υπόθεση στη βάση της ανιστορική.

Αυτές οι μνήμες, έστω διαιρεμένες και κατακερματισμένες, συνθέτουν μια νέα και καίρια προσέγγιση στην ιστορία της Αντίστασης. Η «γεωγραφία της διαιρεμένης μνήμης» είναι μέχρι σήμερα διακριτή, και ο πανδαμάτωρ χρόνος δεν έχει φέρει καμία συμφιλίωση με τα γεγονότα. Από ανθρωπολογική σκοπιά, η ανάγκη των τοπικών κοινοτήτων για την εύρεση των ενόχων, των εξιλαστήριων θυμάτων, παραμένει πάντοτε παρούσα, παρόλο που συχνά η τύχη έπαιζε τον ρόλο της στο αν θα καεί ένα χωριό ή όχι, καθώς όχι όλες οι αντιστασιακές ενέργειες οδηγούσαν σε αντίποινα. Φυσικά αυτή την ευρύτερη εικόνα δεν μπορούν να την αποκτήσουν όλοι τη στιγμή που αγνοούνται οι ευρύτερες συνιστώσες ενός καταστροφικού και ολοκληρωτικού πολέμου.⁸⁷⁵ Μέσα σε όλο αυτό το συγκρουσιακό κλίμα, είναι αδύνατον να βρεθεί ένα κοινό consensus γύρω απ' την μνήμη του πολέμου, κάτι που παρατηρείται στην περίπτωση των Καλαβρύτων μέχρι σήμερα.

⁸⁷⁵ John Foot, ό.π., σ. 10.

Υλικότητα των οστών και ενεργήματα μνήμης στα γερμανικά στρατιωτικά νεκροταφεία

«Κουβαλιούνται κάθε Μάιο στο Μάλεμε, έχω πάει ποτέ στο Νεκροταφείο τους; Ολόκληρο λόφο τους παραχώρησαν οι χουνταίοι με θέα τη θάλασσα. Μέχρι και παπά κουβαλούν μαζί τους, κι αρχίζουν να ψέλνουν, να τραγουδούν ναζιστικά εμβατήρια, να βγάζουν πύρινους λόγους. Σκέφτηκα τον Χάινριχ⁸⁷⁶ πρώτος είχε επισημάνει πριν από χρόνια το γεγονός, χαρακτηρίζοντάς το ύπουλη αναβίωση του ναζισμού».

Μάρω Δούκα, Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ, Πατάκη, Αθήνα, 2010, σ. 517.

«Καθ' όσον αφορά τους τάφους των Γερμανών, ο σεβασμός των δεν βασίζεται τόσο επί των διεθνών υποχρεώσεων (Σύμβασις Χάγης κ.λ.π.), όσον, απείρως περισσότερο, επί του εγνωσμένου ιπποτισμού του Κρητικού λαού απέναντι των νεκρών εχθρών, οσονδήποτε εγκληματική και αν υπήρξεν η εν ζωή δράσις των».⁸⁷⁶

Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του θρήνου- η επιστροφή των νεκρών

Στο βιβλίο του για τους «τόπους του θρήνου» του Α' Παγκοσμίου, ο Τζέι Γουίντερ κάνει μια θαυμάσια περιγραφή από την ταινία του Abel Gance *J' accuse* (1919): Ο ήρωας Jean Diaz, τραυματισμένος στρατιώτης του πολέμου, μισοτρελαμένος, φτάνει στο χωριό του και περιγράφει το όραμά του στους χωρικούς: Σε μια κοιλάδα με τάφους ξαφνικά βγαίνουν οι νεκροί στρατιώτες από τους τάφους τους, τραυματισμένοι, με επιδέσμους, πατερίτσες, νεκροί ζωντανοί δηλαδή, με σκοπό να διαπιστώσουν αν ο θάνατός τους ήταν μάταιος ή όχι, αν οι γυναίκες τους ακόμα τους τιμούσαν ή είχαν βρει άλλους άντρες, αν η ιδιοκτησία τους είχε απαλλοτριωθεί. Η σεκάνς των νεκρών που επιστρέφουν στη ζωή προσωρινά είναι κοινός τόπος στον κινηματογράφο. Η δύναμή της είναι μεγαλύτερη λαμβάνοντας υπόψη πως ο Gance χρησιμοποίησε πραγματικούς στρατιώτες του Α' Π.Π. ως ζωντανούς νεκρούς. Πολλοί στρατιώτες μάλιστα, σε πρώιμα γυρίσματα της ταινίας, επέστρεψαν στο

⁸⁷⁶ Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ), φάκελος 4.1., «Διεύθυνση Μελετών», Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, «Περί γερμανικών μνημείων και νεκροταφείων εν Κρήτη», 10 Οκτωβρίου 1945.

μέτωπο και έχασαν τη ζωή τους. Ο ίδιος ο Gance είπε πως αυτοί που έπαιξαν τους νεκρούς σύντομα θα ήταν όντως νεκροί.¹⁰³³ Αναπαράσταση και πραγματικότητα είχαν γίνει ένα, και η κινηματογραφική κάμερα εστιάζει στο ζήτημα της ανεύρεσης των οστών και της ταφής τους.

Στη διάρκεια του αμερικανικού εμφυλίου μεταφέρθηκαν για πρώτη φορά τα σώματα των πεσόντων σε κοιμητήριο. Το στρατιωτικό νεκροταφείο στο Γκέτισμπουργκ (1863) ήταν από τα πρώτα ομαδικά κοιμητήρια για νεκρούς στρατιώτες, μερικά μικρότερα είχαν δημιουργηθεί ένα χρόνο νωρίτερα. Τα στρατιωτικά νεκροταφεία συμβόλιζαν για τους Γερμανούς ήδη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τον ηρωικά πεσόντα στρατιώτη.¹⁰³⁴ Οι ναζί αντιτάχθηκαν σε αυτή τη θεώρηση της λατρείας του ενός Αγνώστου Στρατιώτη και τόνισαν τις συλλογικότητες: Η πίστη στη Γερμανία θα ένωνε τους νεκρούς και τους ζωντανούς σε μια θυσία για τον «Φύρερ» που είχε θρησκευτικό χαρακτήρα και αναλογίες με τα Πάθη του Χριστού, σε μια κατά βάση παγανιστική ιδεολογία. Οι ναζιστικές τελετές στα νεκροταφεία τόνιζαν τη συνέχεια μεταξύ του ένδοξου παρελθόντος και του παρόντος. Το αίμα των γερμανών στρατιωτών πότιζε τους καρπούς του μέλλοντος που θα έσπερνε η ναζιστική Γερμανία, και ο φασισμός προσάρτησε την πολεμική εμπειρία στις ανάγκες της συγχρονίας προκειμένου να εξυπηρετηθεί η γερμανική προπαγάνδα. Στις βιογραφίες πολλών SS, η μυθοποίηση παρελθόντος και παρόντος λαμβάνει χώρα στις μαρμάρινες ταφόπλακες και στο θρήνο των μνημονικών κοινοτήτων (συγγενών, συντρόφων). Τα στρατιωτικά νεκροταφεία ουσιαστικά νομιμοποιούν τους μαζικούς θανάτους εν καιρώ πολέμου μέσω μιας επιτέλεσης του θρήνου για τον «ένδοξο θάνατο», αυτόν που και ο Θουκυδίδης δια στόματος Περικλή εξύμνησε στον *Επιτάφιό* του. Προσδίδεται έτσι στους απόγονους μια αίσθηση ιστορικής συνέχειας και η ιδέα πως ανήκουν σε μια φανταστική κοινότητα θρήνου που ενώνεται με αφορμή το τραύμα και την απώλεια. Οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις του θρήνου που παράγονται στα νεκροταφεία αποτελούν αντικείμενο πολλών μελετών στις πολιτισμικές σπουδές. Θα επικεντρωθούμε στο ελληνικό παράδειγμα και στις αναπαραστάσεις του θανάτου των θυτών, που έδρασαν στα πολεμικά γεγονότα της περιόδου 1941-44.

Προπολεμικά, υπήρχε ήδη αίτημα της *Γερμανικής Ένωσης για τη Μέριμνα Πολεμικών Μνημάτων* (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge) για τη μεταφορά

¹⁰³³ Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge University Press, Great Britain 1995, σ. 15.

¹⁰³⁴ The cult of the fallen ονομάζει ο George L. Mosse τους συμβολισμούς που παράγουν τα πολεμικά νεκροταφεία. Βλ. George L. Mosse, “National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 14, No. 1, January 1979, σ. 7-8.

του παλαιού νεκροταφείου των Γερμανών πεσόντων του Μεγάλου Πολέμου στη Θεσσαλονίκη. Οι Γερμανοί αξίωναν να ανεγερθεί νεκροταφείο σε καλύτερη θέση, στην Τούμπα, με ένα μνημείο που θα δέσποζε. «Τα μνημεία που ανεγείρει η Γερμανία για τους πεσόντες της θα πρέπει να είναι μάρτυρες του πολιτισμού και της ισχύος του Γερμανικού Ράιχ». Τελικώς κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε εξαιτίας της κωλυσιεργίας των κρατικών φορέων, ανάμεσά τους και του Μεταξά. Το 1941 οι αρχιτέκτονες του «Ράιχ» επανεξέτασαν τα σχέδια για το νεκροταφείο, όμως η Τούμπα τους φαινόταν πλέον μικρή και ταπεινή. Έτσι εξεταζόταν ακόμα και το ενδεχόμενο δημιουργίας γερμανικού νεκροταφείου στον Όλυμπο. Σε αυτό συνέτεινε και η απαιδευσιά ορισμένων αξιωματούχων που πίστευαν πως οι Ολυμπιακοί Αγώνες είχαν γεννηθεί στον Όλυμπο.⁸⁷⁷ Μετά τον πόλεμο η Γερμανία χαμήλωσε τον πήχη των αξιώσεων, και στράφηκε σε πιο ρεαλιστικές λύσεις, το Μάλεμε και την Ραπεντόζα, δύο μνημονικούς τόπους με τις δικές τους διαδρομές.

Η Γερμανική Ένωση για τη Μέριμνα Πολεμικών Μνημάτων

Ο Volksbund, κινητήριοις μοχλός όλης της προσπάθειας για τις ταφές των Γερμανών στρατιωτών διεθνώς, ιδρύθηκε το 1919. Στην μέριμνά του υπάρχουν στρατιωτικοί τάφοι σε 45 κράτη, με πάνω από δύο εκατομμύρια νεκρούς πολέμων. Το διαχρονικό σύνθημά του είναι «Συμφιλίωση πάνω στους τάφους - εργασία για την ειρήνη». Έδρα του είναι η πόλη Κάσελ στο κρατίδιο της Έσσης, στη Γερμανία. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του, ο Volksbund διέπεται από μια συντηρητική, εθνικιστική, πολλές φορές ακροδεξιά, πολιτική ανάδειξης και ηρωοποίησης των πεσόντων Γερμανών στρατιωτών. Στόχος του η δημιουργία μιας

⁸⁷⁷ Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1949. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 100-102.

«κουλτούρας του πεσόντος στρατιώτη». Στη διάρκεια του Β' Π.Π. μάλιστα, αρνήθηκε να συμπεριλάβει Εβραίους στρατιώτες στα νεκροταφεία του.⁸⁷⁸

Λίγες μελέτες έχουν γραφτεί για τον Volksbund. Στην Ελλάδα ειδικά, η ύπαρξή του είναι άγνωστη. Είναι σαφής ο μέχρι τώρα στόχος του να αποκαθιστά τη φήμη των Γερμανών στρατιωτών, ανοίγοντας παράλληλα τα παλιά τραύματα των θυμάτων του ναζισμού. Στην πολυσύνθετη, και όπως αποδείχτηκε ανεπαρκέστατη, διαδικασία αποναζιστικοποίησης στην μεταπολεμική Γερμανία, ο Volksbund δεν αποκαθάρθηκε πλήρως. Πρώην ναζί παρέμειναν στις επάλξεις του, ενώ η ανέγερση νεκροταφείων για Γερμανούς στρατιώτες, που όμως δεν περιλάμβαναν τάφους Γερμανών αντιφασιστών, είναι άλλο ένα στοιχείο του προβληματικού χαρακτήρα του Συλλόγου αυτού. Με προσωπικό που περιλάμβανε πρώην μέλη των Waffen SS, ξεκίνησε με την άδεια των Συμμάχων το 1952 να υποστηρίζει τον μύθο πως η πλειοψηφία αυτών που πολέμησαν ήταν άμοιροι ευθυνών, κάτι που έδενε αρμονικά με το αφήγημα που είχε αναπτύξει η μεταπολεμική Γερμανία.⁸⁷⁹ Με την ανάληψη της Καγκελαρίας από τον Βίλυ Μπραντ (SPD), αυτές οι πρακτικές άλλαξαν κατά πολύ. Απομακρύνθηκαν από τα νεκροταφεία επιγραφές όπως «Η Γερμανία πρέπει να ζήσει, ακόμα κι αν πεθαίνουμε εμείς», ενώ ο Volksbund ξεκίνησε να οργανώνει αντιπολεμικές θερινές κατασκηνώσεις. Παρόλα αυτά, η τάση άλλαξε και πάλι με την ανάληψη καθηκόντων από τον Χέλμουτ Κολ, η πολιτική του οποίου σηματοδοτούσε το πέρασμα σε μια συμφιλίωση με το παρελθόν. Φυσικά, όπως σημειώνει ο Ντέιβιντ Λίβινγκστοουν, αυτό συνέφερε τον συντηρητικό Volksbund, που ανέκτησε τα παλιά του ανακλαστικά. Είναι γνωστή η αμφιλεγόμενη επίσκεψη του προέδρου Ρήγκαν το 1985 στο νεκροταφείο Μπίτμπουργκ του Volksbund, όπου είχαν ταφεί και 49 άντρες των Waffen SS, μαζί με 2.000 της Βέρμαχτ. Αυτή η επίσκεψη ταίριαζε απόλυτα στα ιδεώδη του Volksbund περί «Γερμανών θυμάτων του καθεστώτος».

Μετά την πτώση του Υπαρκτού, δυστυχώς ο Volksbund δεν άλλαξε ρότα. Στο νεκροταφείο του Costermano στην Ιταλία, κάτοικοι διαμαρτυρήθηκαν πως τρεις διάσημοι αρχιτέκτονες του προγράμματος ευθανασίας του Χίτλερ βρίσκονταν θαμμένοι ανάμεσα στους στρατιώτες. Ένας από αυτούς υπηρέτησε και ως διοικητής

⁸⁷⁸ David Livingstone, "Remembering on Foreign Soil: The Activities of the German War Graves Commission", στο Bill Niven, Chloe Paver, *Memorialization in Germany since 1945*, Palgrave Macmillan, England 2010, σ. 69.

⁸⁷⁹ David Livingstone, ό.π., σ. 70-71.

και διευθυντής του προγράμματος ευθανασίας στα στρατόπεδα εξολόθρευσης Τρεμπλίνκα, Μπέλζεκ, Σόμπιμπορ. Στην έκκληση των κατοίκων να ξεθαφτούν τα «ανόσια οστά», ο Volksbund αρνήθηκε με τη δικαιολογία πως οι άντρες ήταν θαμμένοι σε ομαδικούς τάφους. Ο Γερμανός γενικός πρόξενος στο Μιλάνο Dr Manfred Steinkühler ονομάτισε ως «αιώνια ντροπή» τον Volksbund και παραιτήθηκε διαμαρτυρούμενος.⁸⁸⁰ Τελικά πείστηκαν οι υπεύθυνοι να αφαιρέσουν τα ονόματα των τριών εγκληματιών, αλλά όχι και τα οστά τους. Μια τέτοια πράξη άλλωστε θα θεωρούνταν υπερβολική, σε μια χώρα όπου επί κυβέρνησης Μπερλουσκόνι είχε αφιερωθεί ολόκληρο μασωλείο στον Μουσολίνι, στη γενέτειρά του Predappio.

Ανάλογη περίπτωση σημειώθηκε στο νεκροταφείο Nadolice στη Βαρσοβία, όπου είχαν ταφεί φρουροί του Άουσβιτς, ενώ επιχείρησε να χτίσει νεκροταφείο για στρατιώτες της Βέρμαχτ στο Kaliningrad, δίπλα σε κοιμητήριο για νεκρούς από ναζιστικά πειράματα. Ιστορία αμφιλεγόμενη λοιπόν, με προβληματικές όψεις, τις οποίες παρατηρούμε και στην ελληνική περίπτωση.

Την άλλη όψη του νομίσματος, και το αντίπαλο δέος του Volksbund, αποτελεί η δραστηριότητα “Aktion Sühnezeichen“ (επιχείρηση εξιλέωσης) της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Γερμανίας. Η “Aktion Sühnezeichen“ ιδρύθηκε το 1958 από την Ευαγγελική Εκκλησία, με σκοπό να εμψυχήσει στους Γερμανούς την πεποίθηση πως η Γερμανία ξεκίνησε τον πόλεμο. Οι μήνες του πολέμου δεν έπρεπε να σβήσουν, ειδικά σε μια περίοδο επανεξοπλισμού της Γερμανίας και εργαλειοποίησής της προκειμένου να αποτελέσει ανάχωμα στην «επικίνδυνη» Σοβιετική Ένωση. Η Ευαγγελική εκκλησία στέλνει νέους Γερμανούς στο εξωτερικό για ένα χρόνο, προκειμένου να εργαστούν εθελοντικά και να βοηθήσουν στην ανέγερση μνημείων κατά του πολέμου. Στόχος ήταν η *Versöhnung*, η εξιλέωση, με χριστιανικούς όρους, μέσα απ’ την προσφορά και την αναγνώριση των ιδίων ευθυνών. Στην ιδρυτική πράξη της οργάνωσης ο πατέρας Lothar Kreyszig ζήτησε απ’ τους λαούς που έβλαψε η χώρα του να δεχτούν τα μέλη της οργάνωσης, προκειμένου «να χτίσουν κάτι καλό, όπως εκκλησία, μνημείο, νοσοκομείο».⁸⁸¹ Στην Ελλάδα, ήδη το 1960, βρέθηκαν 30 εθελοντές της A. S., στο χωριό Σέρβια στη Μακεδονία, όπου βοήθησαν στην ανοικοδόμηση του κατεστραμμένου από τη Βέρμαχτ χωριού. Όμως

⁸⁸⁰ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8.5.2007, 5.11.2010.

⁸⁸¹ Gabriele Kammerer, *Action Sühnezeichen Friedensdienste*, Lamuv, Göttingen 2008, σ. 12. ¹⁰⁴⁰ Gabriele Kammerer... ό.π. σ. 49.

υπήρχαν κάποιες διαφωνίες με τους κατοίκους, που σύμφωνα με περιγραφές των εθελοντών ήταν πολύ περήφανοι για να δεχτούν τη βοήθεια των άλλοτε κατακτητών.¹⁰⁴⁰ Άλλα σχέδια της οργάνωσης ήταν η ανοικοδόμηση βομβαρδισμένου ναού στο Κόβεντρι, ένα αρδευτικό δίκτυο στη ΝΔ Κρήτη, η δημιουργία κέντρου αποκατάστασης νέων με προβλήματα στο Βέλγιο, συναγωγής στη Λυών, γηροκομείου στην Ουκρανία κλπ.

Οι πολιτικές ταφής και εκταφής οστών είναι σύμπαντα νοημάτων, συναισθημάτων και μνημών που, σύμφωνα με την Κάθριν Βέρντερι, έχουν πολιτισμικές διαστάσεις. Πρόκειται για μια δραστηριότητα που έχει μεγάλο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον. Οι «πολιτικές των σωμάτων» αφορούν κοσμολογίες και πρακτικές που συνδέουν τους ζωντανούς με τους νεκρούς.⁸⁸² Θα εξερευνήσουμε τις «πολιτικές ζωές των νεκρών σωμάτων», το θρήνο στις ιδιωτικές και δημόσιες διαστάσεις του, καθώς και την υλικότητα των οστών στην ταραγμένη μεταπολεμική Ελλάδα. Θα αναφερθούμε στα δύο στρατιωτικά γερμανικά νεκροταφεία στην Ελλάδα, αλλά θα μας απασχολήσουν και τα συμμαχικά νεκροταφεία εντός και εκτός συνόρων.

⁸⁸² Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press 1999, σ. 25, 26.

Μάλεμε

«Κουβαλιούνται κάθε Μάιο στο Μάλεμε, έχω πάει ποτέ στο Νεκροταφείο τους; Ολόκληρο λόφο τους παραχώρησαν οι χουνταίοι με θέα τη θάλασσα. Μέχρι και παπά κουβαλούν μαζί τους, κι αρχίζουν να ψέλνουν, να τραγουδούν ναζιστικά εμβατήρια, να βγάζουν πύρινους λόγους. Σκέφτηκα τον Χάινριχ⁸⁸³ πρώτος είχε επισημάνει πριν από χρόνια το γεγονός, χαρακτηρίζοντάς το ύπουλη αναβίωση του ναζισμού».

Μάρω Δούκα, Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ, Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 517.

Στο συναρπαστικό της βιβλίο για την περίοδο της παρατεταμένης γερμανικής κατοχής στα Χανιά μέχρι τον Μάιο-Ιούνιο του 1945, η συγγραφέας Μάρω Δούκα διαμέσου της ηρωίδας της και ανάμεσα «στις γραμμές του μύθου και της ιστορίας» αναφέρεται στο γερμανικό νεκροταφείο του Μάλεμε. Χτισμένο σε έναν λόφο με θέα το πέλαγος, με ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης οργανωμένες από τη Γερμανική Ένωση για τη Μέριμνα Πολεμικών Μνημάτων, το νεκροταφείο στο Μάλεμε για πολλούς αποτελεί μέσο αναβίωσης του ναζισμού, για άλλους όμως αποτελεί σύμβολο της δημοκρατίας και της συμφιλίωσης των δύο χωρών, Γερμανίας και Ελλάδας. Παρακάτω θα ανασυνθέσουμε την τραχιά και ιδιότυπη πορεία προς την υλοποίηση του γερμανικού νεκροταφείου στο Μάλεμε, το οποίο χρειάστηκε σχεδόν μια εικοσαετία για να ανοίξει τις πύλες του. Θα μας απασχολήσουν οι πολιτισμικές διαστάσεις του θρήνου και ο τρόπος με τον οποίο θάβουν τους νεκρούς τους οι «κοινοότητες του θρήνου», κατά την έκφραση του Τζέι Γούντερ (communities of mourning).⁸⁸³ Η εκταφή λειψάνων ανασηματοδοτεί τις εθνικές ταυτότητες και τις επανενσωματώνει σε νέες μνημονικές κοινότητες. Θα μας απασχολήσει η πολυσημία των σωμάτων, οι αντικρουόμενες οπτικές γύρω από αυτά, οι διαφορετικές αναγνώσεις τους.

Το Μάλεμε, περίπου είκοσι χιλιόμετρα από τα Χανιά, είναι ένας από τους τόπους ταφής των Γερμανών στρατιωτών στην Ελλάδα. Σε αυτό είναι θαμμένοι 4.465 Γερμανοί, που στο μεγαλύτερό τους μέρος βρήκαν το θάνατο στη Μάχη της Κρήτης

⁸⁸³ Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning...* ό.π. σ. 10.

το 1941. Για τη Μάχη της Κρήτης αλλά και τη στάση του κρητικού πληθυσμού απέναντι στη ναζιστική λαίλαπα έχουν γραφτεί αρκετά. Αξίζει εδώ η αναφορά σε ένα απόσπασμα των *Times*. Το 1941 η εφημερίδα αναφέρθηκε εκτενώς στην Κρήτη, σε άρθρο της με τίτλο “Ruthlessness in Crete” (Γενναιότητα στην Κρήτη). Σύμφωνα με τον συντάκτη, η γενναιότητα των Κρητικών ήταν μεγάλη, αποδείχτηκαν Έλληνες “of pure stock”, δηλαδή γνήσιοι μαχητές που αντιστάθηκαν στη ναζιστική βαρβαρότητα. Το άρθρο κλείνει με την ελπίδα πως η Αγγλία θα μπορέσει να προσφέρει κάτι παραπάνω από απλή συμπάθεια στον αγώνα των Κρητικών και, γενικότερα, όλων των Ελλήνων.⁸⁸⁴

Για τον στρατιωτικό διοικητή Löhner η κατάκτηση της Κρήτης αποτέλεσε το τελευταίο στρατηγικό χτύπημα για την κυριαρχία στα Βαλκάνια. Όχι μόνο για τον γνωστό λόγο πως θα υπήρχε ευκολότερη πρόσβαση στις πετρελαιοπηγές του Πλοέστι, αλλά και γιατί το νησί θα αποτελούσε ανάχωμα στις βρετανικές κυριαρχικές βλέψεις. Σύμφωνα με τον Löhner «δεν θα έπρεπε να υπάρξει δεύτερη Θεσσαλονίκη (Α' Παγκόσμιος)». Η 7η Μεραρχία Αλεξιπτωτιστών, με 15.000 άντρες, «εθελοντές, οι καλύτεροι στρατιώτες της Λούφτβαφε», θα πρωταγωνιστούσε σε αυτή την τόσο καλά σκηνοθετημένη επιχείρηση, μολονότι ο Löhner απ' την αρχή αναγνώριζε πως ο κρητικός λαός ήταν «ανήσυχος, εραστής της ελευθερίας, μαχητικός και σκληρά δοκιμασμένος τα τελευταία δύο χιλιάδες χρόνια της ιστορίας του». Οι δυνάμεις των Κρητικών υπολογίζονταν σε 45.000- 50.000 άντρες. Συνολικά, οι δυνάμεις που θα αντιμετώπιζαν τους Γερμανούς υπολογίζονταν ως εξής:

Στο κομμάτι Μάλεμε-Χανιά η Μεραρχία από τη Νέα Ζηλανδία με 7.562 άντρες, 2.498 Έλληνες με 16 πυροβόλα, δύο βαριά τεθωρακισμένα και δέκα τανκς, και 3.156 άντρες της πέμπτης μεραρχίας Νέας Ζηλανδίας. Στο Ρέθυμνο η 19η αυστραλιανή Μεραρχία με δύο ελληνικά Συντάγματα, 14 πυροβόλα και δύο τανκς. Στο Ηράκλειο η 14η αγγλική Μεραρχία και δύο ελληνικά Συντάγματα, με 13 πυροβόλα εδάφους, τέσσερα βαριά τεθωρακισμένα και έξι τανκς.⁸⁸⁵

Σύμφωνα με τις γερμανικές αναφορές για τη Μάχη της Κρήτης, οι απώλειες ήταν συντριπτικές: «Παλέψαμε σκληρά και μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πως οι

⁸⁸⁴ Militärisches Archiv, Freiburg (BA-MA), RE 5/26, Abschrift aus der Times, 11.10.41.

⁸⁸⁵ BA-MA, Freiburg, RL/2/IV/438, Die Eroberung des Ägäischen Meeres. Unternehmen "Mercur" vom 20. Mai bis 1. Juni.

αλεξιπτωτιστές μας ηττήθηκαν παταγωδώς. Συνολικές απώλειες της Μάχης της Κρήτης, από τις 20 Μαΐου είναι 1.909. Σκοτώθηκαν 396, τραυματίστηκαν 1.118, αγνοούνται 395. Στο Ηράκλειο σκοτώθηκαν 790 Γερμανοί, στο Ρέθυμνο 500 και 300 τραυματίστηκαν, ενώ στο Μάλεμε και στη γύρω περιοχή έχουμε τις σκληρότερες μάχες, με περίπου 1.000 νεκρούς. Οι μάχες έγιναν σώμα με σώμα, ήταν φρικτό, οι άντρες μας έχουν έκτοτε αποθαρρυνθεί πολύ, αλλά θα βρουν πάλι το δρόμο τους, μολονότι και οι πιο γενναίοι μας έχουν εξαντλήσει τα αποθέματα των δυνάμεών τους».⁸⁸⁶

Η κρητική απειθαρχία και οι συνεχείς ένοπλες επιθέσεις κατά της Βέρμαχτ ανάγκασαν τις γερμανικές αρχές να εκδώσουν διαταγή για παράδοση όλων των όπλων που είχαν στην κατοχή τους οι Κρητικοί ως τις 30 Σεπτεμβρίου του '41. Στόχος ήταν να επιδείξουν οι Κρητικοί μια “*einwandfreies und loyales Verhalten*”, δηλαδή μια αψεγάδιαστη και υποτελή συμπεριφορά. Τα όπλα θα έπρεπε να παραδοθούν σε οποιαδήποτε ελληνική δημόσια υπηρεσία, στις νομαρχίες, τους κατά τόπους δήμους, ή στα αστυνομικά τμήματα. Ο αφοπλισμός, σύμφωνα με τη διαταγή, ήταν προϋπόθεση για την καλύτερη διατροφή του κρητικού λαού και για την επιβολή της ειρήνης. Το μέλλον του νησιού, έτσι όπως εκφραζόταν μέσα από τη διαταγή του στρατιωτικού διοικητή Κρήτης, ήταν η υπακοή του λαού απέναντι στον κατακτητή.⁸⁸⁷ Μάλιστα, ο Λογοθετόπουλος έστειλε αντίστοιχη εκτενή έκκληση στον κρητικό λαό να πειθαρχήσει και να φερθεί «πιο λογικά».¹⁰⁴⁷

Στις 25/12/1950 ο δημοσιογράφος Χορστ Μπέκερ, εμφανώς θορυβημένος από τον απόηχο της επίσκεψής του ως πρώτος Γερμανός δημοσιογράφος που επισκέφτηκε την Κρήτη μετά τη λήξη του πολέμου, γράφει σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έκθεσή του που παραθέτουμε ολόκληρη:

«Με το τέλος του πολέμου βρίσκονταν στο νησί 6.450 τάφοι Γερμανών. Σήμερα κανένας από αυτούς δεν αναγνωρίζεται, οι περισσότεροι είναι κατεστραμμένοι και βρίσκονται διάσπαρτοι σε χωράφια, άλλοι γίνονται αντικείμενο βανδαλισμών και κλοπών για να αξιοποιηθούν τα υλικά τους [...].

⁸⁸⁶ BA-MA, Freiburg, RL 33/223, Abschrift, mittlerer Osten, Kreta- Streitkräfte. Streng geheim und persönlich für den Oberbefehlshaber.

⁸⁸⁷ BA-MA, Freiburg, RW 5/26, Abschrift, Bekanntmachung des Befehlshabers auf Kreta, 1941. ¹⁰⁴⁷ BA-MA, Freiburg, Konstantin Logothetopoulos, Vizepräsident des Ministerrates, 5917/41, an das kretische Volk.

Όπου βρισκόμουν, Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, αναγνώριζαν πως ήμουν Γερμανός και με αντιμετώπιζαν εξαιρετικά εχθρικά, με μίσος. Αυτό αφορούσε όλα τα πληθυσμιακά στρώματα. Υποστήριξη είχα μόνο από τους τρεις συνεργάτες μου που ήταν οι μεταφραστές μου. Ανάμεσά τους ο Ιταλός Antonio Malmo, υπάλληλος του Γερμανικού Προξενείου στη διάρκεια του πολέμου, ο μοναδικός φίλος της Γερμανίας σε ολόκληρο το νησί... [...].⁸⁸⁸ Ειδικά στα Χανιά μου έδειχναν στους δρόμους τις υψωμένες τους γροθιές και με αντιμετώπιζαν με εχθρότητα, κάτι που ελάχιστα μπορούσα να καταλάβω. Περισσότερο όμως υπέφεραν οι συνεργάτες μου που παρεξηγήθηκαν από τους Έλληνες γνωστούς τους επειδή μιλούσαν με Γερμανό. Ο τύπος ως το τέλος δεν ασχολήθηκε με την επίσκεψή μου και κώφευε. Αλλά και οι επίσημοι δεν με μεταχειρίστηκαν διαφορετικά. Ο δήμαρχος Χανίων αρνήθηκε να με δει, ο διευθυντής του Αρχείου μου πέταξε στο τραπέζι ψελλίζοντας θυμωμένος και με χειρονομίες τα γερμανικά έγγραφα, ο επίσκοπος Χανίων που στη διάρκεια της Κατοχής ήταν διευθυντής της ελληνικής Διοίκησης του νησιού αρνήθηκε να απαντήσει στα ερωτήματά μου. Στην επιθυμία μου να επισκεφτώ τα χωριά που καταστράφηκαν ως αντίποινα, όπως η Κάνδανος, οι συνεργάτες μου έδειξαν απρόθυμοι να αναλάβουν το ρίσκο μιας τέτοιας επικίνδυνης επίσκεψης. Κοντά στα Χανιά υπάρχει ένα μεγάλο μνημείο για τους αλεξιπτωτιστές της Μάχης της Κρήτης, ένας αετός με τη σβάστικα. Με διαταγή των αρχών πρέπει να διατηρηθεί εις ανάμνηση της ‘τραγικότερης εποχής της κρητικής ιστορίας’. Ο αετός έγινε καρτ ποστάλ που αγοράζεται παντού ως σουβενίρ και ένας κρητικός πόζαρε με τουφέκι και ξιφολόγη επιτιθέμενος στον αετό και έκανε τη φωτογραφία του χριστουγεννιάτικη ευχετήρια κάρτα! Μόνο το συμμαχικό νεκροταφείο στη Σούδα είναι εξαιρετικά φροντισμένο. Κάποιες φορές συναντά κανείς μνημεία για τα κατεστραμμένα χωριά και τους ομήρους, στο χωριό Αλικιανού σε μία κρύπτη υπάρχουν τα 118 κρανία των ομήρων [...]. Οι 2.988 Γερμανοί αλεξιπτωτιστές σκοτώθηκαν ως επί το πλείστον από Κρητικούς».⁸⁸⁹

⁸⁸⁸ Ο Malmo ήταν καταδότης των Γερμανών στη διάρκεια της Κατοχής. Υπήρξε σκοτεινή φυσιογνωμία, μάλιστα δε γνώριζε παρά μόνο τα βασικά για τη συνεννόηση γερμανικά (πληροφορία από τη Μάρω Δούκα).

⁸⁸⁹ VDKA, A 100 119, Schriftwechsel mit Griechenland, Dr. Horst J. Becker, Reisebericht Kreta, Αθήνα, 25/12/1950.

Σε άρθρο στα *Νέα* το 1951, γίνεται εκτενής αναφορά στη δημιουργία γερμανικών νεκροταφείων. Οι Γερμανοί στρατιώτες παρουσιάζονται ως πολεμιστές που αξίζουν της ίδιας μεταχείρισης με τους νεκρούς πολεμιστές της αντιφασιστικής συμμαχίας:

«Κάτω από το χώμα των αφρικανικών ερήμων και των ρωσικών στεπών οι Βρετανοί και οι Γερμανοί, οι Γάλλοι με τους Ιταλούς και οι Έλληνες με τους Αμερικανούς ευρίσκονται συναδελφωμένοι εις μίαν σιωπήν στεφανωμένην από ανώνυμους ξύλινους ή μαρμάρινους τάφους».⁸⁹⁰

Το άρθρο προετοιμάζει, σε μια περίοδο γενικότερης συναίνεσης, τη επερχόμενη σύσφιξη των ελληνογερμανικών οικονομικών σχέσεων, μόλις έξι χρόνια από τη λήξη του πολέμου. Η εξομοίωση θυμάτων και θυτών, και η ταφή τους κάτω από το ίδιο χώμα ανεξαρτήτως παραταξιακής προέλευσης, δημιουργούσε πικρίες που έπρεπε να ξεπεραστούν για χάρη της επερχόμενης πολιτικής στη βάση εμπορικών συναλλαγών.

Οι διαδικασίες για την ανέγερσή του νεκροταφείου ξεκίνησαν το 1958, όταν και υπογράφηκε η Σύμβαση μεταξύ της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Ελλάδας περί γερμανικών στρατιωτικών κοιμητηρίων στην Ελλάδα (26/7). Μεταξύ Απριλίου και Νοεμβρίου του επόμενου χρόνου συλλέχτηκαν τα οστά 4.500 νεκρών σε όλη την Κρήτη από μέλη του Volksbund και πρώην Γερμανούς αλεξιπτωτιστές που μετείχαν στη Μάχη της Κρήτης, και τα οστά τοποθετήθηκαν σε σαρκοφάγους στο μοναστήρι Ασή Γωνιά προσωρινά μέχρι την ανέγερση του νεκροταφείου. Μεταξύ 1971-1974 τα οστά μεταφέρθηκαν στο Μάλεμε. Το Σύμφωνο θα ετίθετο σε ισχύ το 1965 και το νεκροταφείο θα εγκαινιαζόταν στις 6 Οκτωβρίου 1974.⁸⁹¹ Γιατί μεσολάβησε τόσο μεγάλο διάστημα μέχρι την υλοποίηση του σχεδίου;

Η εφημερίδα *Δράσις* του Ηρακλείου σε άρθρο της με τον σαρκαστικό τίτλο «Οι Γερμανοί ξανάρχονται» γράφει το 1959 πως η σχεδιαζόμενη ανέγερση «ναζιστικού νεκροταφείου» στο Μάλεμε είναι προκλητική και μη αποδεκτή από τον κρητικό λαό. Παρόλο που οι κρητικοί «στις παραδόσεις τους γνωρίζουν πώς να τιμούν τους νεκρούς τους, δεν ανέχονται να τιμήσουν τους πρώην τυράννους τους και να τους θάψουν σε κρητικό έδαφος». Στο άρθρο τονίζεται πως ο οργανισμός που

⁸⁹⁰ *Τα Νέα*, 28 Μαΐου 1951, σ. 3.

⁸⁹¹ VDKA, A 100 1002.

ανέλαβε την ανέγερση του νεκροταφείου (Volksbund) προφανώς είναι νεοναζιστικός και ξεχνάει τον ηρωισμό των κρητικών στη Μάχη της Κρήτης. «Οι Κρητικοί δεν θα επιτρέψουν τέτοια ασέβεια για χάρη της νέας ελληνογερμανικής φιλίας».⁸⁹² Η επικείμενη ανέγερση προφανώς θορύβησε τόσο την κοινή γνώμη ώστε να χρειαστεί η παρέμβαση του εν Αθήναις γερμανού πρέσβη Seelos και του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών.

Ο Seelos προειδοποιεί τον Volksbund πως πρέπει να αναλάβει την ευθύνη μιας τέτοιας πράξης που θα προκαλέσει το κοινό αίσθημα των Ελλήνων. Η δημιουργία ενός δαπανηρού νεκροταφείου κοντά στα κατεστραμμένα ακόμα σπίτια από την Κατοχή θα προκαλούσε αισθήματα πικρίας στον κρητικό λαό, κάτι που ήδη τονίζοταν από τον ημερήσιο τύπο.⁸⁹³ Σύμφωνα με τον Seelos εκείνη την περίοδο ήδη η κοινή γνώμη αλλά και η κυβέρνηση αντιδρούσε με μεγάλη ευαισθησία στο ζήτημα της *Τελικής Λύσης* (sic) των εγκλημάτων πολέμου λόγω και της υπόθεσης Μέρτεν. Ότι συνδέεται με τις μνήμες της γερμανικής Κατοχής «προκαλεί την ευαισθησία και την αντίδραση των Ελλήνων και γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους κομμουνιστές με αποτέλεσμα να δηλητηριάζονται οι ελληνογερμανικές σχέσεις». Αλλά και ο τύπος των υπολοίπων πολιτικών κατευθύνσεων σχολίαζε αρνητικά την επικείμενη ανέγερση του νεκροταφείου, επομένως ο πρέσβης πρότεινε ακόμα και την ακύρωση της επικείμενης Volkstrauertag (Ημέρας Θρήνου) που είχε προγραμματιστεί από το Γερμανικό Προξενείο στο γερμανικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. Θα ήταν μη ρεαλιστικό και παράλογο να προκληθεί το συναίσθημα του ελληνικού λαού σε μια περίοδο που οι οδυνηρές μνήμες του πολέμου ήταν τόσο ζωντανές. Τα σχέδια για τη δημιουργία ενός τεράστιου και στομφώδους νεκροταφείου θα έπρεπε τουλάχιστον να αλλάξουν και να απλοποιηθούν. Οι ηρωικές επιτύμβιες πλάκες θα τραυμάτιζαν την εθνική υπερηφάνεια του ελληνικού λαού και στα μάτια του Έλληνα θα ταυτίζονταν οι πεσόντες με το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς. Στο τέλος της επιστολής του ο Seelos αναρωτιέται τι υπηρεσία θα προσέφεραν έτσι στους πεσόντες και προειδοποιεί τον Volksbund να αναλογιστεί τις πολιτικές συνέπειες ενός τέτοιου εγχειρήματος και να παρακάμψει τις πολιτικές προσταγές που του επιβάλλονται εκ

⁸⁹² VDKA, A 100.1002, *Drasis*, “Die Deutschen kehren wieder”, 16.1.1959.

⁸⁹³ VDKA, A 100- 1003, Raffina-Dyonissos-Rapendoza, Auszüge aus Gremien Protokollen 1958/1971, επιστολή του Γερμανού πρέσβη στην Ελλάδα Seelos προς τη Βόννη, Betr. Politische Betrachtungen zur Errichtung eines Deutschen Soldatenfriedhofs auf der Insel Kreta, 9.10.1959.

των άνω, αλλά και την επιθυμία των συλλόγων θυμάτων και βετεράνων του πολέμου.⁸⁹⁴

Τι αντιλαμβανόμαστε από αυτή τη χειμαρρώδη επιστολή; Αρχικά αιφνιδιάζεται κανείς με την αξιοποίηση επιφορτισμένων με αρνητικές συνδηλώσεις όρων όπως «Τελική Λύση» στα μεταπολεμικά διπλωματικά έγγραφα. Άραγε θα προκαλούσε το κοινό αίσθημα περισσότερο η ανέγερση ενός πομπώδους νεκροταφείου ή η αποκάλυψη διπλωματικών εγγράφων που επανειλημμένα χρησιμοποιούν όρους της ναζιστικής προπαγάνδας δεκαετίες μετά τη λήξη του πολέμου;⁸⁹⁵ Η προτεινόμενη απλοποίηση των σχεδίων του νεκροταφείου ενδεχομένως να συνέτεινε στο καταλάγιασμα των οξυμμένων από καιρό αντιδράσεων που περιστρέφονταν γύρω από την ιδέα πως η άλλοτε φασιστική Γερμανία παίρνει ρεβάνς και επιστρέφει πιο υπεροπτική από ποτέ. Ο Volksbund απάντησε κατηγορηματικά στο Υπουργείο Εξωτερικών: Ο κρητικός λαός δεν ήταν μαζικά ενάντια στην ανέγερση, ο πρέσβης επηρεάστηκε από τις αφηγήσεις που άκουσε στην Κρήτη για τις θηριωδίες που διέπραξαν οι Γερμανοί εκεί, παρόλα αυτά είναι κατανοητή η προτροπή για απλοποίηση των σχεδίων του νεκροταφείου.⁸⁹⁶ Ο Volksbund είχε προτείνει στο παρελθόν τη συγκέντρωση όλων των οστών στο Ηράκλειο, όπου υπήρχε θετικότερο κλίμα και δεν κινδύνευαν οι τάφοι από βανδαλισμούς, σε σύγκριση με τα Χανιά.⁸⁹⁷ Πάντως σε μερικά

«κομμουνιστοκρατούμενα» χωριά της Κρήτης η ανακομιδή των λειψάνων δεν έγινε χωρίς προβλήματα καθώς οι κάτοικοι αρνούσαν να «μπουν στην πόλη τους οι οχτροί». Η λύση που βρέθηκε ήταν να βοηθήσουν τους Γερμανούς βετεράνοι του Εθνικού Στρατού και η τοπική αστυνομία.⁸⁹⁸

⁸⁹⁴ VDKA, A 100.1002, επιστολή του Seelos προς το Υπουργείο Εξωτερικών στη Βόννη, 4 Ιανουαρίου 1960.

⁸⁹⁵ Για την αξιοποίηση της ορολογίας του ναζισμού από τη μεταπολεμική γερμανική διπλωματία βλ. Hagen Fleischer, «»Endlösung« der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland», στο: Norbert Frei, (ed.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wallstein, Goettingen 2006, σ. 498.

⁸⁹⁶ VDKA, A 100.1002, απάντηση του Volksbund προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Βόννης, Betr.: Griechenland-Folgerungen aus politischer Situation, Κάσελ, 11/2/1960.

⁸⁹⁷ VDKA, A.10-80, Reiseberichte, Griechenland, Österreich, Schweiz, Serbien u. Montenegro 1953/1963, Bericht über eine Reise nach Griechenland vom 22. März bis 2. April 1953.

⁸⁹⁸ VDKA, A.10-80, Reiseberichte, Griechenland, Österreich, Schweiz, Serbien u. Montenegro 1953/1963, Kassel, den 8. Februar 1961, Schlussbericht über die Tätigkeit der Geschäftsstelle

Η συντηρητική (μαρκεζινική) και σχεδόν διαχρονικά αντιγερμανική *Estia* πρωτοστάτησε ενάντια στην ανέγερση του νεκροταφείου. Άσκησε οξεία κριτική, όπως λ.χ. στο άρθρο με τίτλο «Νεκροταφεία για την επιτιθέμενη χώρα», στο οποίο υποστήριζε πως η Ελλάδα ήθελε να ξεχάσει τα πάθη του παρελθόντος και ένα γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο θα υπογράμμιζε εντονότερα τα φρικτά γερμανικά εγκλήματα. Αλλά και το βρετανικό νεκροταφείο στο Καλαμάκι, που βρίσκεται σε ένα από τα ωραιότερα σημεία της πόλης, θα έπρεπε να κατεδαφιστεί, μόλις η Ελλάδα αποκτούσε ανεξάρτητη κυβέρνηση. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, μόνο εκείνοι που είναι στη ψυχή τους σκλάβοι και δεν έχουν καμία εθνική υπερηφάνεια, μπορούν να δεχτούν να γίνει νεκροταφείο για τους δημίους της Ελλάδας. Υποστήριζε επίσης πως η λύση ήταν να μεταφερθούν πίσω στη Γερμανία όσα οστά Γερμανών βρεθούν.¹⁰⁵⁹ Αυτό το δημοσίευμα εξόργισε έναν ανώνυμο Γερμανό από το Bamberg που έστειλε επιστολή στην εφημερίδα λέγοντας εριστικά: «Θυμηθείτε την δολοφονία Γερμανών στρατιωτών από τους κομμουνιστές. Αφού οι Γερμανοί νεκροί σύμφωνα με εσάς μυρίζουν άσχημα, γιατί δεν σας μυρίζει άσχημα και το γερμανικό χρήμα;». Η *Estia* ανταπάντησε πως οι κομμουνιστές ήταν προϊόν της γερμανικής Κατοχής και δεν ήταν πλέον εχθροί της Ελλάδας πιο πολύ από τους Γερμανούς. Όσον αφορούσε δε τα γερμανικά μάρκα και την εμπορική συμφωνία με την Ελλάδα, αυτή έγινε πιο πολύ προς όφελος της Γερμανίας, και αποτελούσε ένα εκατομμυριοστό σε σχέση με αυτά που είχε κλέψει η Γερμανία στη διάρκεια της Κατοχής και που όφειλε. Αν ο Αντενάουερ ή ο Μέρτεν είχαν τέτοια αδιαντροπιά, ώστε να θέσουν το δίλημμα «είτε τα λεφτά μας είτε τα νεκροταφεία», η απάντηση των Ελλήνων θα ήταν να πάρουν οι Γερμανοί τα λεφτά τους και να φύγουν από τη χώρα.⁸⁹⁹

Το 1959 σε μία από τις συχνές αποστολές μελών του Volksbund στην Κρήτη εκφράζεται πάλι η ανάγκη να μην αφεθούν οι πεσόντες άταφοι, και τίθεται το ερώτημα πώς θα αντιμετωπιστεί η αποστολή μελών του Συλλόγου από τους ντόπιους. Θα δείξουν κατανόηση για το έργο του Volksbund ή θα αναδυθούν στην επιφάνεια παλιά τραύματα και μνήμες; «Η άφιξή μας διαδόθηκε σαν πυρκαγιά στην πόλη, οι

Griechenland.¹⁰⁵⁹ VDKA, A. 100-119, Schriftwechsel mit Griechenland 1951-1968, Abschrift, *Estia*, 11.4.1959.

⁸⁹⁹ VDKA, A. 100-119, Schriftwechsel mit Griechenland 1951-1968, Abschrift, *Estia* 30.4.1959. ¹⁰⁶¹ VDKA, A 100-971, Kreta 1960. Gesehen-Erlebt.

Γερμανοί ήρθαν να μαζέψουν τους νεκρούς τους». Η αποστολή εκείνη έμεινε αρκετό καιρό στο νησί, προκειμένου να συντονίσει τις εργασίες αποκομιδής λειψάνων από τα αυτοσχέδια νεκροταφεία που υπήρχαν ήδη από τον πόλεμο. Οι ανησυχίες για εχθρική αντιμετώπιση από τους ντόπιους εξανεμίστηκαν, στους δρόμους του Ρεθύμνου οι Κρήτες χαιρετούσαν φιλικά τους Γερμανούς. Στις εκθέσεις του Volksbund περιγράφεται η πικρία των Κρητικών για την αγγλική στάση, η οποία συνεχίζει και με το Κυπριακό να είναι αμφιλεγόμενη. Η φιλική διάθεση των Κρητών έκανε τους Γερμανούς να απορήσουν για την πρότερη εχθρότητά τους: «Μετά από τη συναναστροφή μας με αυτούς τους ανθρώπους καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η δράση τους το 1941 ήταν αποτέλεσμα εντατικής προπαγάνδας». Το γεγονός ότι έβλεπαν Volkswagen αμάξια να κυκλοφορούν στους δρόμους ήταν γι' αυτούς μια ακόμα ένδειξη της ομαλοποίησης των ελληνογερμανικών σχέσεων. Και οι ίδιοι οι οδηγοί ένιωθαν ασφάλεια αφού οδηγούσαν τόσο καλά αμάξια, γερμανικά: «Οι γερμανικές μάρκες στην Ελλάδα έχουν πολύ καλή φήμη. Αν οδηγεί ένας Έλληνας ένα αμάξι γερμανικής προέλευσης, αυτό σημαίνει πως είναι ευχαριστημένος για την *extra prima gut* ποιότητα του αυτοκινήτου του»! Ακόμα και οι γερμανικές ταινίες ήταν πολύ δημοφιλείς στο ελληνικό κοινό σύμφωνα με τον Volksbund.¹⁰⁶¹ Σε κάποιο έγγραφο ο συντάκτης γράφει με σαρκασμό: «Το ελληνικό κράτος πρέπει να συνεισφέρει οικονομικά στην προσπάθειά μας. Όμως δεν υπάρχουν λεφτά. Έτσι εμείς θα κάνουμε την ανακομιδή λειψάνων και εμείς θα πληρώσουμε. Ναι, είναι αξιαγάπητοι –οι Έλληνες-, εγκάρδιοι, αλλά λεφτά δεν έχουν καθόλου».⁹⁰⁰

Η έννοια των «σωμάτων με πολιτικές σημασίες» που ανέπτυξε στην ανθρωπολογική της έρευνα η Κάθριν Βέρντερι, στην περίπτωση της πρόσληψης του Μάλεμε στην κοινή γνώμη αλλά και στις μνημονικές κοινότητες των πρώην συντρόφων των πεσόντων, αποκτά πολλαπλές διαστάσεις. Τα νεκρά σώματα μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή για μια αναθεώρηση του παρελθόντος, και στην προκειμένη περίπτωση ο Volksbund στόχευσε στην αποκατάσταση των πεσόντων μέσω της ταφής τους. Τα σώματά τους ουσιαστικά αποκαθάρθηκαν των όποιων

⁹⁰⁰ VDKA, A. 100-119, Schriftwechsel mit Griechenland 1951-1968, Abschrift, Begegnungen und Erlebnisse.

ευθυνών τους, αποτέλεσαν δηλαδή σύμβολα και μέσα ξαναγραψίματος της ιστορίας.⁹⁰¹

Οι επιτακτικές εκκλήσεις της Βόννης και του Volksbund προς την Αθήνα δεν είχαν απήχηση. Σε ενδοϋπηρεσιακά έγγραφα ο Volksbund χαρακτήριζε την ελληνική κυβέρνηση «μικρόψυχη» για αυτή της την ολιγωρία. Κυρίως τον δυσαρεστούσε η επιθυμία της κυβέρνησης για τη δημιουργία ενός μόνο κεντρικού νεκροταφείου στην Αττική και όχι στην Κρήτη.⁹⁰² Το κύριο ζήτημα διαφωνίας ήταν η ανάληψη του κόστους της ανακομιδής των οστών και της φροντίδας των τάφων. Ο Volksbund πίεζε την ελληνική κυβέρνηση να αναλάβει αυτά τα έξοδα, που όμως η δεινή οικονομική θέση της χώρας φυσικά δεν το επέτρεπε.⁹⁰³ Λόγω αυτής της συνειδητής ολιγωρίας, οι αξιωματούχοι της πρεσβείας στράφηκαν προς τον υπουργό Συντονισμού Αν. Παπαληγούρα για να ασκήσει πίεση για την τελική επικύρωση του Συμφώνου. Αν και αυτές οι προσπάθειες αποτύγχαναν, τότε θα έπρεπε να γίνει η μεταφορά των οστών στη Γερμανία, κάτι που απεύχονταν στο Υπουργείο Εξωτερικών της Βόννης.⁹⁰⁴ Η ελληνική κυβέρνηση διαβεβαίωνε πως θα προωθούσε το ζήτημα, χωρίς όμως να προβαίνει σε έμπρακτες κινήσεις. Αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Volksbund που, απευθυνόμενος στη Βόννη, εξέφρασε τη δυσφορία του για τη χρόνια καθυστέρηση επικαλούμενος δημοσίευμα της *Neue Zürcher Zeitung*, σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα από το 1953 έχει λάβει δάνειο παραπάνω από 700 εκατομμύρια μάρκα από τη Γερμανία. Οι «ικανοί στις εμπορικές συναλλαγές Έλληνες» θα έπρεπε να λάβουν αυτό υπόψη τους και να επιταχύνουν τις διαδικασίες επικύρωσης του Συμφώνου, αλλιώς για άλλη μια φορά η ελληνική κυβέρνηση θα εκτίθετο.⁹⁰⁵ Η κοινή γνώμη ήταν συγκρατημένη και -υπό το βάρος του επαχθούς παρελθόντος- απρόθυμη να συγκατανέψει, για αυτό και προτάθηκε από τον Καραμανλή το 1958 να γίνουν στη θέση των νεκροταφείων μαυσωλεία. Δεν είναι

⁹⁰¹ Σε αυτές τις ερμηνείες ακολουθούμε την προσέγγιση της Verdery, μολονότι εκείνη ανέλυσε τη σημασία των δευτέρων «ζώων» των σωμάτων στην εποχή μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Katherine Verdery... ό.π. σ. 52-53.

⁹⁰² VDKA, A.10-80, Reiseberichte: Bericht über eine Reise nach England, Griechenland und Ägypten vom 25.6 bis 11.7.1956.

⁹⁰³ Στο ίδιο: Bericht über eine Reise nach Griechenland vom 22. März bis 2. April 1953.

⁹⁰⁴ Politisches Archiv Auswärtigen Amt (PAAA), B 26/158, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Betr. Deutsch-griechisches Kriegsgräberabkommen, 8.6.1962.

⁹⁰⁵ PAAA, B 26/158, επιστολή του Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge προς τον κύριο Sarrazin του Υπουργείου Εξωτερικών της Βόννης, 21.8.1962.

τυχαίο που τα νεκροταφεία σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη σχεδιάστηκαν να βρίσκονται μακριά από κεντρικές οδικές αρτηρίες.⁹⁰⁶

Ο Volksbund παρουσίαζε ως ουσιαστική υποχρέωση της Ελλάδας την ανέγερση των νεκροταφείων, καθώς η χρόνια οικονομική βοήθεια που λάμβανε από τη Γερμανία την δέσμευε σε μια έμπρακτη ανταπόδοση. Μάλιστα οι ανησυχίες χιλιάδων συγγενών των πεσόντων, αλλά και των Γερμανών πρώην στρατιωτών είχαν αναχθεί σε μείζον πολιτικό ζήτημα που οι σύλλογοι βετεράνων του πολέμου ήθελαν να φέρουν στη δημοσιότητα.⁹⁰⁷ Οι συγγενείς δεν ήταν δυνατόν να «βαυκαλίζονται με υποσχέσεις» και οι μητέρες που ήθελαν να θάψουν τους γιούς τους εξαναγκάζονταν σε μία χρόνια και επώδυνη αναμονή. Περαιτέρω καθυστέρηση θα διατάραζε την «παραδοσιακή συμπάθεια του γερμανικού προς τον ελληνικό λαό [...] γιατί οι πεσόντες συμβολίζουν για το γερμανικό λαό κάτι ιερό».⁹⁰⁸ Προτάθηκε η Ραφήνα και το Νταού Πεντέλης ως εναλλακτικές λύσεις για τη στέγαση του νεκροταφείου, αλλά το σχέδιο δεν προχώρησε. Σύμφωνα με τον Volksbund, η καλύτερη περίοδος στις ελληνογερμανικές σχέσεις ήταν επί Παπάγου καθώς τότε «όλοι ήταν ευγενικοί και φιλικοί απέναντι στους εκπροσώπους του συλλόγου, ενδιαφέρονταν για τις οικονομικές σχέσεις με τη Γερμανία». Αλλά αυτή η ευγένεια δεν έπρεπε να υπερτιμηθεί σύμφωνα με τον συντάκτη της αναφοράς, γιατί πολλές φορές ήταν μόνο επιφανειακή, ειδικά όταν θα έπρεπε να συζητηθεί η από κοινού ανάληψη των εξόδων. Η Ελλάδα είχε τονίσει πως δεν μπορούσε να αναλάβει οποιοδήποτε κόστος για τα νεκροταφεία. Πρόταση του συντάκτη ήταν να βοηθήσει η «ελληνική Βέρμαχτ» - εννοώντας τον ελληνικό στρατό, όρος που συναντάμε συχνά στα μεταπολεμικά γερμανικά έγγραφα και χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τον στρατό μιας χώρας- και το ναυτικό στη μεταφορά των οστών, κάτι που θα ήταν μια οικονομικά συμφέρουσα λύση. Ο επιστολογράφος συνεχίζει με ελαφρά επικριτικό τόνο πως δεν υπάρχουν μνημεία ή τάφοι από τον πόλεμο που να έχουν μείνει σώα και αποτελεί

⁹⁰⁶ VDKA, A. 100-119, Schriftwechsel mit Griechenland 1951-1968, Bericht über eine Reise nach Griechenland vom 22.4 bis 3.5.1958.

⁹⁰⁷ VDKA, επιστολή του Volksbund προς τη Βόννη και τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα, Betr.: Abkommen über die deutschen Kriegsgräber in Griechenland, 21.8.1962.

⁹⁰⁸ VDKA, επιστολή του Volksbund προς τη Βόννη, Aktenvermerk betr. Kriegsgräberabkommen mit Griechenland, 10.9.1962.

ντροπή για το παρόν της Ελλάδας να επισκέπτεται κανείς τέτοιους τόπους καταστροφής και ερήμωσης.⁹⁰⁹

Το 1959, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Παναγιώτης Κανελλόπουλος, εντυπωσίασε τους αντιπροσώπους του Volksbund στην Αθήνα με τη γερμανομάθειά του και την ειλικρινή στάση αλληλεγγύης στις προσπάθειες του συλλόγου. Τους υποσχέθηκε πως θα μεσολαβήσει για την όσο το δυνατόν γρηγορότερη υλοποίηση των σχεδίων.⁹¹⁰ Το Σεπτέμβριο του 1962 συζητήθηκε στη Βουλή το ζήτημα της επικύρωσης του Συμφώνου. Οι συνεδριάσεις υπήρξαν ταραχώδεις, με έξι εκπροσώπους της ΕΔΑ και έναν βουλευτή του κόμματος του Μαρκεζίνη να ψηφίζουν ενάντια στην επικύρωση.⁹¹¹ Η Ένωση Κέντρου δεν συμμετείχε στη ψηφοφορία, αλλά αρκετοί εκπρόσωποί της αντιτάχθηκαν «με δημαγωγικό τρόπο» στην επικύρωση του Συμφώνου, κυρίως για να αντιπολιτευτούν την κυβέρνηση και όχι από βαθύτερες αιτίες μίσους προς τους Γερμανούς. Άλλωστε αρκετοί εκπρόσωποι της Ένωσης Κέντρου είχαν διαβεβαιώσει την πρεσβεία πως τάσσονται υπέρ της επικύρωσης του Συμφώνου.¹⁰⁷⁴ Ο Κ. Μητσοτάκης και ο Σ. Βενιζέλος είχαν δώσει κάποιες ελπίδες στην πρεσβεία για την υποστήριξη εκ μέρους τους του Συμφώνου, αλλά χωρίς περαιτέρω ενέργειες. Και οι τρεις πολιτικές πτέρυγες, ΕΔΑ, κόμμα Μαρκεζίνη και Ένωση Κέντρου, αρνούσαν να επικυρώσουν το Σύμφωνο και αξίωναν τη διακομιδή των λειψάνων στη Γερμανία. Ο Βασίλης Ευφραιμίδης, βουλευτής της ΕΔΑ, ανέβασε τους τόνους χαρακτηρίζοντας το Σύμφωνο «πρόκληση και πράξη ρεβανσισμού των Γερμανών εισβολέων». Ο Ν. Ζορμπάς της Ένωσης Κέντρου παρατήρησε πως η κυβέρνηση έπρεπε να έχει την ετοιμότητα και το θάρρος να αρνηθεί τη δημιουργία των δύο νεκροταφείων. Αν η Γερμανία δεν ήταν έτοιμη για τη διακομιδή των λειψάνων στα πάτρια εδάφη, θα έπρεπε σύμφωνα με τον Ζορμπά τα οστά να παραμείνουν για δύο-τρεις γενιές ακόμα εκεί που βρίσκονται, μέχρι να αλλάξει η συμπεριφορά των Γερμανών απέναντι στους Έλληνες. Ο βουλευτής της ΕΔΑ, Ηλίας

⁹⁰⁹ VDKA, A. 100-119, Schriftwechsel mit Griechenland 1951-1968, Bericht über eine Reise nach Griechenland vom 22.März bis 2.April 1953.

⁹¹⁰ VDKA, A. 10-80, Reiseberichte Griechenland, Österreich, Schweiz, Serbien u. Montenegro 1953/1963, Bericht über Besprechungen in Athen vom 8. bis 10.10.1959.

⁹¹¹ Ενδιαφέρον έχει πως στα γερμανικά έγγραφα η ΕΔΑ κατονομάζεται «ακροαριστερό κόμμα». PAAA, B 26, 158, Athen, den 28. September 1962, Verabschiebung des Gesetzentwurfs über die Einrichtung ausländischer Soldatenfriedhöfe durch den Ferienausschuß der griechischen Kammer. ¹⁰⁷⁴ PAAA, B 26/158, γερμανική πρεσβεία προς Βόννη, 2.10.1962, Betr. Verabschiedung des Gesetzes über die Einrichtung von Kriegsgräberfriedhöfen und Vermögensfrage.

Ηλιού, προσέθεσε πως στην ουσία πρόκειται για την «αποκατάσταση των ναζί εγκληματιών». Αρκετοί άλλοι εκπρόσωποι της Αριστεράς κατηγόρησαν την κυβέρνηση πως μεριμνούσε για την αποκατάσταση των ναζί εισβολέων, ενώ δεν έπαιρνε αντίστοιχα μέτρα για τους πεσόντες αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο Ζαννής του κόμματος του Μαρκεζίνη (Κόμμα Προοδευτικών). Όλοι αντιτάχθηκαν και στις μνημειώδεις συνθέσεις που προτάθηκαν για τα νεκροταφεία.

Η απάντηση του Υπουργού Εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ σε αυτές τις αντιδράσεις, ήταν αναμενόμενη. Δεν υπήρχε καμία χώρα πλην της Ελλάδας που να έχει αφήσει άλυτο το ζήτημα των νεκροταφείων για τους άλλοτε εχθρούς. Η πολεμική της Αριστεράς ήταν δημαγωγική και εξαιρετικά εχθρική απέναντι σε ένα μέτρο που επιδίωκε να καλύψει τα κενά και να τιμήσει με πολιτισμένο τρόπο τους άλλοτε εχθρούς. «Έχουμε καθήκον απέναντι στους νεκρούς και σε έναν λαό και στην κυβέρνησή του, που, σε αντίθεση με αυτά που υποστηρίζει ο κύριος Ευφραιμίδης, είναι αντιμιλιταριστική, δημοκρατική και προοδευτική». Συνεχίζοντας σε οξύμμενους τόνους, ο Αβέρωφ εγκάλυψε την Αριστερά στην τάξη με το επιχείρημα πως η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων δεν έτρεφε πια μίσος για τους Γερμανούς. Η Αριστερά έπρεπε να εγκαταλείψει τις μεθόδους πολιτικής δημαγωγίας και να αντιληφθεί πως **υπάρχουν** μνημεία στα ελληνικά χωριά για τους πεσόντες Έλληνες: Πρόκειται όμως για νεκρούς, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν θύματα του ΕΛΑΣ και των ανταρτών. Παρ' όλες τις κορώνες του Αβέρωφ, στις αναφορές της η γερμανική πρεσβεία έδειχνε να μην πείθεται πως ο υπουργός ήταν ταγμένος υπέρ του Συμφώνου με ιδιαίτερη θέρμη. Κυρίως υποκινούνταν από τα οικονομικά συμφέροντα που είχε η χώρα του για στενές εμπορικές συναλλαγές με την άλλοτε χώρα του εχθρού και επικαλούνταν δημοσίευμα της *Καθημερινής*, σύμφωνα με το οποίο η συζήτηση για το Σύμφωνο δεν έπρεπε να πυροδοτεί αρνητικές κρίσεις γιατί η Ελλάδα ανήκε στις χώρες που τιμά τους νεκρούς και επομένως τα πλάνα για την ανέγερση των νεκροταφείων έπρεπε να αντιμετωπιστούν με σεβασμό.⁹¹²

Σφοδρές αντιδράσεις σημειώθηκαν από κρητικούς συλλόγους. Το Συμβούλιο της Ομοσπονδίας Κρητικών Σωματείων σε ανακοίνωσή του ανέφερε χαρακτηριστικά

⁹¹² ΡΑΑΑ, Β 26/158, επιστολή της γερμανικής πρεσβείας Αθηνών στη Βόννη, 28.9.1962, Betr.: Verabschiedung des Gesetzentwurfs über die Einrichtung ausländischer Soldatenfriedhöfe durch den Ferienausschuß der griechischen Kammer.

πως ούτε δούλοι δεν θα διανοούνταν να πάρουν τέτοια απόφαση, η οποία торπίλιζε τις εθνικές συνειδήσεις και αποτελούσε πρόκληση για «τις απορφανισθείσες οικογένειες, εξεγείρει την συνείδησιν παντός τιμίου ανθρώπου, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθετήσεως και εθνικότητας και συνεπώς εκθέτει την χώραν διεθνώς».⁹¹³ Η *Αυγή* το 1962, στο ίδιο μήκος κύματος, αφιέρωνε πρωτοσέλιδα στις συζητήσεις για την υπογραφή του Συμφώνου, με χαρακτηριστικότερο τίτλο: «Δύο μεγαλοπρεπή νεκροταφεία στους χιτλερικούς δολοφόνους», στο οποίο αποκάλυπτε πως τα έξοδα για τις εργασίες ανοικοδόμησης θα τα αναλάμβανε η ελληνική κυβέρνηση, κάτι σκανδαλώδες φυσικά, που όμως δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα.⁹¹⁴

Κατά πόσον η επιλεκτικότητα της μνήμης για τα κατοχικά παθήματα καθορίζεται από πολιτικά συμφέροντα και επιδιώξεις είναι ολοφάνερο από τα παραπάνω.⁹¹⁵ Έτσι, η Δυτική Γερμανία νομιμοποιούνταν να μιλά ακόμα και για *Τελική Λύση* του ζητήματος των εγκληματιών πολέμου και για θύματα της Κατοχής **όχι** από τον εχθρό αλλά από τον προκλητικό εσωτερικό εχθρό, τους κομμουνιστές. Για *Τελική Λύση* του ζητήματος των νεκροταφείων κάνει λόγο σε επιστολή προς τη Βόννη και ο Volksbund, εκπλήσσοντάς μας ακόμα περισσότερο για την αναπάντεχη διάχυση της ιδιότυπης αυτής διπλωματικής ορολογίας.⁹¹⁶ Εν όψει της «κομμουνιστικής απειλής» έπρεπε το ελληνικό κράτος να θωρακιστεί υλικά και να εξιλεωθεί ηθικά για τη *λευκή τρομοκρατία*. Για αυτό το σκοπό, αλλά και για τα οικονομικά οφέλη που θα απέρρεαν, βρήκε στήριγμα στην ανακάμπτουσα Δυτική Γερμανία που είχε μετατραπεί -από τις ΗΠΑ- σε προπύργιο του αντικομμουνισμού και σε φράγμα για τον εξοστρακισμό του. Ήταν εύκολο λοιπόν να επέλθει αμνησία για τα πρόσφατα δεινά, τη στιγμή μάλιστα που η αποκατάσταση των καλών σχέσεων με τη Δυτική Γερμανία προϋπέθετε την παράβλεψη του οδυνηρού παρελθόντος. Αυτό

⁹¹³ Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ), 1964, αρ. φακ. 7, αρ. υποφ. 3, Βουλή των Ελλήνων προς Υπουργείον Εξωτερικών και Εθνικής Αμύνης, 7-11-1962, αναφορά του Συμβουλίου της Ομοσπονδίας Κρητικών Σωματείων.

⁹¹⁴ *Αυγή*, 22 Σεπτεμβρίου 1962,

⁹¹⁵ Όπως αναφέρει ο Φλάισερ, «η επίσημη Αθήνα έβαζε τις ‘μικροϊστορικές’ μνήμες των κατοχικών δοκιμασιών σε δεύτερη μοίρα, πίσω από τις επίκαιρες στρατηγικές ανάγκες, όπως τις αντιλαμβάνονταν. Οι κατευναστικές στρατηγικές της Αθήνας απέναντι στον όψιμο, αλλά βαρυσήμαντο, εταίρο της Δυτικής Συμμαχίας απάλλαξε τον τελευταίο από την οδυνηρή υποχρέωση να αναθεωρεί, να τροποποιεί ή τουλάχιστον να καμουφλάρει καλύτερα τη συχνά αμνήμονα στάση του, όπως αναγκαζόταν να κάνει στις άλλες πρώην γερμανοκρατούμενες χώρες». Χάγκεν Φλάισερ, «Επετειακές μνήμες θυμάτων και θυτών», *Η Καθημερινή*, 10/10/2004.

⁹¹⁶ ΡΑΑΑ, Β 26/158, επιστολή του Volksbund προς Βόννη, 4.7.1963, Betr. Deutsch-griechisches Kriegsgräberabkommen.

το αποδεικνύουν και οι γλωσσικές (κατά)χρήσεις της μετεμφυλιακής Ελλάδας που ταυτίζονταν με την ορολογία της Βέρμαχτ. Ο κομμουνιστής θεωρείτο αυτομάτως ως *αντιγερμανός* και οι εαμίτες ως *συμμορίτες*, όροι που ουσιαστικά επιβάλλονταν από τους άτυπους κανόνες φιλικής σχέσης με τον πρώην εχθρό.⁹¹⁷

Το 1962 η γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα ενημέρωνε τη Βόννη πως οι πιέσεις προς την ελληνική κυβέρνηση για να τεθεί σε εφαρμογή το Σύμφωνο ήταν ανεπιτυχείς, για αυτό και δεν υπήρχε άλλη λύση παρά αυτή της μεταφοράς των οστών στη Γερμανία.⁹¹⁸ Ως τα μέσα του 1963 δεν υπήρξαν σοβαρές εξελίξεις στην υπόθεση, λόγω των μεγάλων πολιτικών αναταραχών. Ο Καραμανλής τον Ιούλιο παραιτήθηκε λόγω της γνωστής διαφωνίας με τον βασιλιά Παύλο και τη δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη από παρακρατικούς. Έτσι, πάλι ματαιώθηκε εις αόριστον η υπογραφή του Συμφώνου την τελευταία στιγμή. Η πρεσβεία τόνιζε την ανησυχία της για την περαιτέρω καθυστέρηση της επικύρωσης του Συμφώνου και έκανε έκκληση στη Βόννη να προβεί σε εντονότερες πιέσεις προς την Ελλάδα για τη λύση του ζητήματος.⁹¹⁹ Όσο δεν εκλεγόταν μια σταθερή και υπεύθυνη κυβέρνηση, κάθε πρόγνωση για την τελική επικύρωση ήταν μάταιη. Οι εκλογές του Νοεμβρίου και η ήττα του Καραμανλή έφεραν την Ένωση Κέντρου στην εξουσία αλλά και πάλι το θέμα δεν ανακινήθηκε. Το διάστημα εκείνο ο Volksbund απευθύνθηκε και σε εκπροσώπους της εκκλησίας, του Πατριαρχείου και του Ερυθρού Σταυρού, προκειμένου να μεσολαβήσουν στην κυβέρνηση για την επιτάχυνση της επικύρωσης του Συμφώνου.⁹²⁰ Τελικώς η Συμφωνία υπογράφηκε οριστικά το Νοέμβριο του 1963 σε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα πιέσεων και προτροπών για ταχύτερη λύση του ζητήματος, προκειμένου να προωθηθούν οι ελληνογερμανικές σχέσεις. Μάλιστα, παρακάμφθηκε ο νόμος 1576/50 που προέβλεπε την δυνατότητα ίδρυσης στρατιωτικών νεκροταφείων μόνο για πεσόντες υπηκόους συμμάχων κρατών. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές στα ελληνικά έγγραφα για το «κατεπείγον» της επίλυσης του ακανθώδους ζητήματος:

⁹¹⁷ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π. σ. 68-69.

⁹¹⁸ Πολιτικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΡΑΑΑ), Βερολίνο, Β 26, 158, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, 8. Juni 1962.

⁹¹⁹ ΡΑΑΑ, Β 26/158, επιστολή της γερμανικής πρεσβείας Αθηνών στη Βόννη, 21.6.1963, Betr. Kriegsgräberabkommen mit Griechenland.

⁹²⁰ VDKA, A. 100-119, Schriftwechsel mit Griechenland 1951-1968, 22.5.1964.

Από γερμανικής πλευράς εδόθη μεγάλη σημασία εις την υπογραφήν της Συμβάσεως και ευγενώς μεν, πλην σταθερώς, ησκήθη **συνεχής πίεσις** προς επίσπευσιν αυτής. Δέον ομοίως να σημειωθή ότι η Β. κυβέρνησις υπέγραψε την περί ου ο λόγος Σύμβασιν, ουχί υπήκουσα εις τας άνω πιέσεις, αλλά εν συνειδήσει ότι ούτω εξυπηρετείτο καλύτερον το συμφέρον της χώρας, καθ' ην στιγμήν αύτη έχει ανάγκην της εντός των πλαισίων της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας και της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος γερμανικής συμπαραστάσεως και βοηθείας... Από γενικωτέρας σκοπιάς κρίνεται σκόπιμος η ταχεία ρύθμισις του θέματος των εν Ελλάδι γερμανικών στρατιωτικών νεκροταφείων τόσον από απόψεως ελληνογερμανικών σχέσεων, κρατικής αξιοπρέπειας και γενικότερου συμφέροντος της χώρας.⁹²¹ *Ενεργήματα μνήμης μετά την ανέγερση και επισκέψεις «φιλίας»*

Ο Volksbund στο δελτίο τύπου ανακοίνωνε:

«Ως μια εντυπωσιακή απόδειξις των αυξανόμενων δεσμών φιλίας μεταξύ των δύο λαών πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του γερμανικού νεκροταφείου στις 6 Οκτωβρίου 1974 στο Μάλεμε με παραπάνω από 1.500 συγγενείς και πρώην συντρόφους των 4.465 πεσόντων και με την παρουσία 1.000 κατοίκων της δυτικής Κρήτης [...] Ο πρέσβης της Δυτ. Γερμανίας Dr. Oncken ευχαρίστησε την Ελλάδα, τέως εχθρική χώρα και νυν σύμμαχο, για την παραχώρησις του χώρου στο Μάλεμε. Εκ μέρους των πρώην Γερμανών αλεξιπτωτιστών ο στρατηγός D. Gericke τόνισε πως το νεκροταφείο αποτελεί μια επείγουσα μορφή έκκλησις ενάντια στη φρίκη κάθε πολέμου». Μάλιστα ο Gericke έκλεισε το χαιρετισμό του διαβάζοντας τα λόγια του πρώην στρατηγού του στη Μάχη της Κρήτης, Κουρτ Στούντεντ, που λόγω ηλικίας δεν μπορούσε να παρευρεθεί στα εγκαίνια: «Με τη σημερινή μέρα κλείνει ένα κεφάλαιο της πολυτάραχης ιστορίας της Κρήτης».⁹²² Αναρωτιέται κανείς γιατί έπρεπε

⁹²¹ ΙΑΥΕ, 1964, αρ. φακ. 7, αρ. υποφ. 3, Υπουργείο Εξωτερικών, αρ.πρωτ. ΒΔΓ45-83. Και σε άλλα έγγραφα συναντάμε την ίδια διατύπωση: «Δεδομένου ότι από γερμανικής πλευράς η υπογραφή και η κύρωσις δεν παρελείφθη να εμφανισθούν, εμμέσως μεν, πλην σαφώς, ως ενδείξεις της καλής θελήσεως και ως οιονει προϋπόθεσις δια την ικανοποίησιν ορισμένων σοβαρών οικονομικών ημών αιτημάτων», ΙΑΥΕ, 1964, αρ. φακ. 7, αρ. υποφ. 3, Υπουργείον Εξωτερικών προς το Υπουργείον Οικονομικών, αρ. πρωτ. ΒΔΓ45-78, 17^η Απριλίου 1964.

⁹²² VDKA, A 100-971, Ansprache von General a. D. Walter Gericke anlässlich der Einweihung des deutschen Soldatenfriedhofs Maleme auf Kreta am 6. Oktober 1974. Να υπενθυμίσουμε πως ο Πρώτος Γενικός Διοικητής Κρήτης Κουρτ Στούντεντ καταδικάστηκε το 1947 μόνο σε πέντε χρόνια φυλάκιση, αλλά απελευθερώθηκε το 1948 για λόγους υγείας. Πέθανε το 1978 σε ηλικία 88 χρονών και

να γίνει τιμητική επίκληση του ονόματός του στα εγκαίνια ενός τόπου μνήμης που, σύμφωνα με τα εκατέρωθεν λεγόμενα, προωθούσε τη φιλία και την ειρήνη ες αεί. Να αναφέρουμε πως το 1970, ο Στούντεντ βρέθηκε στην Κρήτη στην επέτειο της Μάχης της Κρήτης και μίλησε σε 70 πρώην αλεξιπτωτιστές που βρέθηκαν εκεί για να τιμήσουν τους νεκρούς συντρόφους τους. Μίλησε για την αδιανόητη ακηδία των συντρόφων του, που ακόμα δεν έχουν αναπαυτεί, και τόνισε τη σημασία της δημιουργίας ενός νεκροταφείου για αυτούς.⁹²³

Στην τελετή, ο νομάρχης Χανίων ευχήθηκε να μην ξαναγίνει πόλεμος μεταξύ των δύο χωρών. Η χανιώτικη εφημερίδα *Κήρυκας* -ιδρυτής της οποίας ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, και κάποια στιγμή ήταν στην ιδιοκτησία του Κ. Μητσοτάκη- σε ένα άρθρο δεξιώθηκε με θέρμη το νέο νεκροταφείο αναφέροντας πως οι Γερμανοί ξαναήρθαν στα Χανιά μετανιωμένοι που θυσιάστηκαν για την τρέλα ενός δικτάτορα και ενθυμούμενοι τα νιάτα τους.⁹²⁴ Εντούτοις, στα *Χανιώτικα Νέα* επιστολές αναγνωστών φανέρωναν και το κλίμα δυσαρέσκειας που υπήρχε. Ένας αναγνώστης αναρωτιόταν αν οι Έλληνες ήταν αυτοί που είχαν εισβάλλει στα σπίτια των Γερμανών και αν έπρεπε να γίνουν και άλλες θυσίες προκειμένου να στηριχθεί η Ελλάδα σε μία άλλη δύναμη πλην της Αμερικής, ειδικά μετά την αποχώρηση της χώρας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.⁹²⁵ Πριν τα εγκαίνια, ο πρόεδρος του *Volksbund* είχε καταθέσει στεφάνι στο συμμαχικό νεκροταφείο της Σούδας, και στον Τόπο Εκτελέσεως Γολγοθά στην Αγία Χανίων. Στην Αγία λειτουργούν μέχρι σήμερα οι αγροτικές φυλακές που επί Κατοχής ήταν ποινικές και στρατιωτικές φυλακές. Σήμερα, κοντά στο χώρο υπάρχει ένα μνημείο στον τόπο εκτελέσεων, το οποίο δυστυχώς είναι δυσπρόσιτο λόγω της ανεπαρκούς σήμανσης. Η ιστορία του μνημείου στον Γολγοθά είναι παραχώδης, αφού χρειάστηκαν 61 χρόνια από το τέλος του πολέμου στην Κρήτη για να ανεγερθεί, μόλις το 2006. Μέχρι τότε από πολλές

απαλλαγμένος από οιαδήποτε κατηγορία για εγκλήματα πολέμου. Η συγγραφέας Μάρω Δούκα στο «Δίκιο», το οποίο βασίστηκε σε εκτεταμένη αρχειακή έρευνα, αναφέρει πως αυτός πρώτος επέβαλε την αντεκδίκηση στο ρημαγμένο νησί λέγοντας «Πολεμάμε με ιπποτισμό εναντίον ενός τακτικού στρατού, αλλά δεν δείχνουμε έλεος στους αντάρτες». Βλ. Μάρω Δούκα, *Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ*, Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 101.

⁹²³ ΡΑΑΑ, Av Neues Amt, 1.654, Grußwort des Generaloberst a. D. Kurt Student an die Teilnehmer des Kretafluges 1970.

⁹²⁴ Ιστορικό Αρχείο Χανίων (στο εξής ΙΑΧ), *Κήρυκας*, «Οι Γερμανοί έκαναν το καθήκον τους. Εμείς;», 2 Οκτωβρίου 1974.

⁹²⁵ ΙΑΧ, *Χανιώτικα Νέα*, 11 Οκτωβρίου 1974.

πλευρές, κυρίως από συγγενείς των εκτελεσμένων, είχαν ασκηθεί πιέσεις να δημιουργηθεί ένα μνημείο σε εκείνο το χώρο, αλλά προβλήματα προϋπολογισμού και αναληψίας των αρμόδιων αρχών ανέκοβαν την επικείμενη μνημειοποίηση.

Οι τελετές στα νεκροταφεία δημιουργούν «κοινότητες πένθους» που ζητούμενό τους είναι ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων με το παρελθόν.⁹²⁶ Τελετές στο Μάλεμε πραγματοποιούνται ετησίως στην επέτειο της Μάχης της Κρήτης. Σε αυτές συμμετέχουν Γερμανοί βετεράνοι της Μάχης και αξιωματούχοι του γερμανικού κράτους. Τονίζεται πάντοτε ο συμβολικός ειρηνικός και συμφιλιοτικός χαρακτήρας του Μάλεμε και η περίφημη φράση του Θεμιστοκλή πως το υψηλό επίπεδο ενός λαού αντικατοπτρίζεται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τους νεκρούς αναδεικνύεται σε κεντρικό σημείο της ρητορείας στο λόγο των επισήμων. Το 1991, στην τελετή για τα 50-χρονα από τη Μάχη της Κρήτης, επισκέφτηκε ο καγκελάριος Χέλμουτ Κολ το νεκροταφείο, και με αφορμή την επίσκεψη αναζωπυρώθηκε το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων. Κατά καιρούς γίνονται αντι-διαδηλώσεις στο Μάλεμε, κυρίως από αριστερές συλλογικότητες που αντιτίθενται στις γερμανικές εκδηλώσεις, τις οποίες θεωρούν αναβιώσεις του ναζισμού. Οι υψηλές αστυνομικές δυνάμεις συνήθως καταστέλλουν τις ειρηνικές διαδηλώσεις.⁹²⁷ Στις εκδηλώσεις για τη Μάχη της Κρήτης το 2005, 70 ακτιβιστές από τη Δυτική Γερμανία και την Ελλάδα ματαίωσαν την επίσκεψη βετεράνων αλεξιπτωτιστών στο Μάλεμε. Με διανομή φυλλαδίων και με δίγλωσσα πανό απαιτούσαν την αποζημίωση των θυμάτων των ναζί.⁹²⁸

Η Μάχη της Κρήτης αποτελεί κορυφαίο γεγονός της μνημονικής κουλτούρας του νησιού και το 1992 πραγματοποιήθηκε αρχιτεκτονική μελέτη για τη δημιουργία τεράστιου μνημειακού συγκροτήματος στην περιοχή του Γαλατά. Προβλεπόταν να δημιουργηθεί Μνημείο που θα συμβόλιζε τον κοινό αγώνα των τεσσάρων κρατών

⁹²⁶ Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press 1999, σ. 108, 109.

⁹²⁷ VDKA, Hannes Burghartswiese, „Kretagedenkefeier am Mahnmahl an der Kretabrücke“, *Die Gebirgstruppe*, τχ. 3, Juni 2011, σ. 24. Να αναφέρουμε πως η λεγόμενη Μεραρχία Αλπινιστών (Gebirgsjäger), μέλη της οποίας απαρτίζουν τα Gebirgstruppe που εκδίδουν και το ομώνυμο περιοδικό, είναι μέχρι σήμερα ενεργή και μετέχει σε διάφορες εκδηλώσεις συνάντησης των παλιών συντρόφων, εμμένοντας στη θέση τους πως δεν υπάρχει συλλογική ευθύνη για τις σφαγές στη διάρκεια του πολέμου, και πως έχουν γίνει ενδεχόμενες υπερβολές οι οποίες δεν πρέπει να βαραίνουν όλους. Την ετήσια συνάντησή τους την ονομάζουν *Traditionspflege*, δηλαδή τήρηση-φροντίδα των παραδόσεων. Βλ. VDKA, *Die Gebirgstruppe*, Nummer 3, Juni 2011, σ. 6-9.

⁹²⁸ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π. σ. 385.

Ελλάδας, Μ. Βρετανίας, Νέας Ζηλανδίας, Αυστραλίας, παρεκκλήσι για τις ετήσιες τελετουργίες, μνημειακές στήλες που θα αντιπροσώπευαν την αντίστοιχη περιοχή ή κοινότητα της Κρήτης που πλήρωσε φόρο αίματος στην Κατοχή, συμπεριλαμβάνοντας επίσης συνεδριακό κέντρο, μουσείο, βωμό. Το μεγαλεπήβολο σχέδιο δεν προχώρησε, παρόλο που ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Κ. Σημίτης σε επίσκεψή του στα Χανιά το 2001 εξήγγειλε χρηματοδότηση του έργου με το ποσό των 600 εκατομμυρίων δραχμών.⁹²⁹

Οι επισκέψεις βετεράνων αλεξιπτωτιστών πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο Μάλεμε και καταγράφονται σε εκτενή άρθρα στο περιοδικό τους, *Alte Kameraden* (Παλιοί Σύντροφοι): «Ξαναβλέπουμε το νησί που με τόσο βαριά καρδιά αφήσαμε την άνοιξη του 1944». Η επίσκεψη περιλαμβάνει συνήθως εκδρομές στο Αρκάδι, στο βρετανικό νεκροταφείο της Σούδας, στο μνημείο του αετού, και φυσικά στο Μάλεμε. Οι αφηγήσεις διαφέρουν από αυτή του δημοσιογράφου Horst Becker που παρατέθηκε στην αρχή του κεφαλαίου. Στο μεταξύ, οι ντόπιοι υποδέχονται τους Γερμανούς φιλικά, και σε μια αφήγηση στο *Alte Kameraden* διαβάζουμε πως ακόμα και ο γιός ενός αντάρτη που σκοτώθηκε στον πόλεμο συνομίλησε μαζί τους και τους εξιστόρησε πως η μητέρα του με τη βοήθεια των Γερμανών στρατιωτών μπόρεσε να θρέψει τα εννιά παιδιά της. Σε κάθε επέτειο, αντιπροσωπεία του Volksbund επισκέπτεται το Μάλεμε και στα αφιερώματα του περιοδικού του συλλόγου τονίζεται η φιλοξενία των Κρητικών, η συμφιλιατική διάθεση των δύο λαών και η βοήθεια επιφανών Κρητικών, όπως του Μανόλη Πατεράκη, στην ανέγερση του νεκροταφείου.⁹³⁰ Φαίνεται πως το οδυνηρό παρελθόν είχε ξεπεραστεί, έστω πλασματικά. Οι Κρητικοί, σύμφωνα με εκθέσεις απεσταλμένων του Volksbund στην Κρήτη ήταν πιο πολύ πικραμένοι για τη διαφορούμενη στάση των Άγγλων την περίοδο 1941-1945, και αυτό επηρέαζε τη συμπεριφορά τους ακόμα και μια εικοσαετία μετά.⁹³¹

⁹²⁹ ΙΑΧ, αταξινόμητος φάκελος για τις τελετές της Μάχης της Κρήτης.

⁹³⁰ VDKA, περιοδικό του συλλόγου, 57 (1981), 4, σ. 8-9. Ο Μανόλης Πατεράκης ήταν αντιστασιακός, συμμετείχε και στην απαγωγή του στρατηγού Κράιπε. Αργότερα βοήθησε τους Γερμανούς στην περισυλλογή των οστών.

⁹³¹ VDKA, A 100-971, Begegnungen und Erlebnisse, χωρίς ημερομηνία.

«Έχουν ξεχαστεί (τα γεγονότα της Κατοχής). Πλέον στα όμορφα κρητικά χωριά ο Γερμανός είναι καλοδεχούμενος [...] με το ούζο και τα μεζεδάκια ολοκληρώνεται η γερμανοκρητική φιλία».⁹³²

Οι επισκέψεις μελών του Συλλόγου συνεχίζονταν τα επόμενα χρόνια, παράλληλα με επισκέψεις πρώην αλεξιπτωτιστών που επέστρεφαν συγκινημένοι στο νησί. Για ένα ιδιότυπο προσκύνημα αλεξιπτωτιστών το 1971 -έχει σημασία η χρονιά, επί δικτατορίας- οι περιγραφές είναι όλες θετικά χρωματισμένες. Σε μια ταβέρνα κοντά στο Μάλεμε ένα ελληνικό στρατιωτικό όχημα σταμάτησε, ένας στρατηγός κατέβηκε και ρώτησε τους Γερμανούς ποιοι ήταν. Στην απάντησή τους έλαμψε το πρόσωπό του και αναφώνησε: «Είμαστε μόνο φίλοι. Καλωσορίσατε στην πατρίδα μας». Ο Γερμανός πρόξενος στο Ηράκλειο συνεχάρη τους αλεξιπτωτιστές για την παρουσία τους και τους είπε πως κατάφεραν σε λίγες μέρες όσα οι Γερμανοί εκπρόσωποι στην Κρήτη προσπαθούσαν μάταια επί χρόνια.¹⁰⁹⁶

Το 1989 η κεντρική ομιλία του προέδρου του Volksbund Hans Otto-Weber διέφερε από τις προηγούμενες. Αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην αυτοθυσία και στο αίσθημα καθήκοντος και πατριωτισμού που χαρακτήριζε τους πεσόντες, αλλά το κέντρο βάρους της ομιλίας ήταν οι συθέμελες αλλαγές που επήλθαν με την περεστρόικα και την γκλάσνοστ. Πλέον εγκαινιαζόταν στον κόσμο μια νέα περίοδος ειρήνης και ο Volksbund έπρεπε να ανταποκριθεί σε αυτές τις νέες συνθήκες με ακόμα μεγαλύτερη συνέπεια στην υπηρεσία της ειρήνης. Πάντως είναι ιδιαίτερα σημαντικό πως για πρώτη φορά τονίστηκε σε επίσημη ομιλία πως στις τελετές στο Μάλεμε τιμούνται όλα τα θύματα του φασισμού (επομένως έμμεσα υπονοούνται και οι Εβραίοι θύματα του πολέμου) μαζί με τα θύματα που μετανάστευσαν από τη Γερμανία λόγω των συνθηκών και τα θύματα της τρομοκρατίας.⁹³³ Η εξομοίωση των ομάδων θυμάτων θυμίζει την Πιετά στο Neue Wache του Βερολίνου, άγαλμα της Κέτε Κόλβιτς, όπου θύτες και θύματα μνημονεύονταν ως από κοινού στόχοι του καταστρεπτικού πολέμου του «Τρίτου Ράιχ».

⁹³² VDKA, A 100-971, Franz Moch, Hermann Freter, “Freude über unseren Besuch. Herzlicher Empfang auf Kreta nach vierzig Jahren, *Alte Kameraden*, März 1984, Stuttgart. ¹⁰⁹⁶ VDKA, A 100-971, *Begegnungen und Erlebnisse*, χωρίς ημερομηνία.

⁹³³ VDKA, A 100-970, Ansprache des Präsidenten Hans Otto-Weber anlässlich der Feier auf dem Soldatenfriedhof Maleme, 8.10.1989.

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1975 εγκαινιάστηκε το γερμανικό νεκροταφείο στον Διόνυσο Αττικής. Σε αυτό μεταφέρθηκαν οστά ακόμα και απ' τη Λέρο, αλλά και από το μικρό γερμανικό νεκροταφείο της Κοκκινιάς. Οι σαρκοφάγοι των πεσόντων στρατιωτών έχουν τοποθετηθεί σε δώδεκα υπόγειους ομαδικούς τάφους. Σε αυτούς βρίσκονται 9.973 Γερμανοί στρατιώτες που μεταφέρθηκαν στο Διόνυσο από όλη την Ελλάδα, με εξαίρεση την Κρήτη. Επί δεκαετίες, η δίγλωσση πινακίδα ενημέρωνε τους επισκέπτες για το «Γερμανικό Νεκροταφείο» στα ελληνικά, ενώ μόνο στα γερμανικά υπήρχε ο επιπλέον προσδιορισμός «Στρατιωτικό». Κάθε Νοέμβριο, στην Ημέρα Εθνικού Πένθους (Volkstrauertag), πραγματοποιείται μνημόσυνο στο νεκροταφείο Διονύσου. Τον Νοέμβριο του 2007 συμμετείχε για 1^η φορά ο Βρετανός πρέσβης στις εκδηλώσεις.⁹³⁴ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η καθιέρωση μιας παγγερμανικής Ημέρας Εθνικού (ή μάλλον λαϊκού) πένθους για τους σχεδόν 2 εκατομμύρια Γερμανούς πεσόντες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου προτάθηκε ήδη το 1919 από τον νεοϊδρυθέντα Volksbund, αν και πέρασαν σχεδόν επτά χρόνια ώσπου να πραγματοποιηθούν οι πρώτες συντονισμένες τελετές μνήμης (1926). Η μέρα άλλαξε εντελώς χαρακτήρα, νόημα και περιεχόμενο όταν, αρχές του 1934, μετονομάστηκε σε Heldengedenktag (Ημέρα Μνήμης Ηρώων), αφού οι παθητικές συνδηλώσεις του πένθους για τα θύματα, τους νεκρούς, αντικαταστάθηκαν με τη –δυνάμει επιθετική– λατρεία των «διαχρονικών ηρώων». Επί ναζισμού παγιώθηκαν οι πάντοτε λανθάνουσες ή και ολοφάνερες αντιδημοκρατικές και εθνικιστικές τάσεις κατά την επιτέλεση της συγκεκριμένης ηρωϊκής μνήμης, με φορείς τον Volksbund, τα εθνικιστικά κόμματα και ισχυρές παραστρατιωτικές οργανώσεις, όπως τον “Stahlheim”- ατσαλένιο κράνος. Την οργάνωση των τελετών αναλάμβαναν από κοινού η Βέρμαχτ, οι κομματικές υπηρεσίες και το υπουργείο Προπαγάνδας του Γκαίμπελς. Η «μνήμη των ηρώων» -ως παρότρυνση για τον «αγωνιζόμενο» γερμανικό λαό- προβάλλεται για τελευταία φορά επίσημα τον Μάρτιο του 1945. Μεταπολεμικά, η Δυτική Γερμανία πραγματοποιούσε ετησίως κεντρικές εκδηλώσεις για την «Ημέρα Πένθους» στο κοινοβούλιο –παρουσία του προέδρου και του καγκελάρου. Απ' την άλλη, η Ανατολική Γερμανία δεν

⁹³⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι...* ό.π. σ. 122.

περιορίστηκε στο παθητικό πένθος, αλλά το αναβάθμισε εισάγοντας ως βασική συνιστώσα της ιστορικής κουλτούρας τη «Διεθνή Ημέρα Μνήμης για τα θύματα της φασιστικής τρομοκρατίας», καθώς και Ημέρα Αγώνα [Kampftag] ενάντια στο φασισμό και τον ιμπεριαλιστικό πόλεμο.

Όπως στην Κρήτη, έτσι και στην περίπτωση του Διονύσου, τα οστά φυλάσσονταν μέχρι την ανέγερση του νεκροταφείου σε μοναστήρι (Μονή Ξενία στον Βόλο). Το σχέδιο του νεκροταφείου βασίστηκε στην μυθολογική ιδέα του λαβυρίνθου και ο επισκέπτης ακολουθεί έναν σπειροειδή δρόμο που τον οδηγεί στους τάφους. Η διαδικασία της επανοικειοποίησης με το θάνατο είναι δύσβατη και αυτό θέλει να καταδείξει το αρχιτεκτονικό σχέδιο του χώρου.⁹³⁵ Το τμήμα Πολεοδομικών Σχεδιασμών του Volksbund εξ αρχής αντιτάχθηκε στη μορφή του σχεδίου. Αντιτασσόταν στη δημιουργία τάφων και επιθυμούσε κενοτάφια διότι «μπορεί οι αραβικοί πρωτόγονοι λαοί να βεβηλώνουν τάφους, αλλά και οι Γερμανοί στη διάρκεια του Τρίτου Ράιχ προέβαιναν σε ανάλογες πράξεις, επειδή το μίσος μεταμορφώνει τους ανθρώπους». Ο λαβυρινθώδης σχεδιασμός θεωρήθηκε επίσης ασύμβατος και προτάθηκε αντ' αυτού η έμπνευση από το χριστιανικό μαρτυρολόγιο. Άλλωστε οι τάφοι θα είχαν σταυρούς, κάτι ασύμβατο με τις αρχαιοελληνικές προτάσεις του αρχιτέκτονα. Το νεκροταφείο είχε το υψηλότερο κόστος από όλα τα άλλα νεκροταφεία του Συλλόγου, κάτι που τονιζόταν από τον υπεύθυνο του Πολεοδομικού Σχεδιασμού.⁹³⁶

Στην αρχή των συζητήσεων για τη δημιουργία του νεκροταφείου κοντά στο Μαραθώνα, η *Εστία* αντέδρασε σφοδρά όπως και στην περίπτωση του Μάλεμε. Τα οστά δεν είχαν θέση στην Ελλάδα γιατί ανήκαν σε Γερμανούς στρατιώτες που με άτιμο τρόπο είχαν εισβάλει στην πατρίδα, επομένως συνεχίζουν και ως νεκροί να είναι ανεπιθύμητοι. «Η αδιαντροπιά των ενδιαφερομένων είναι τέτοια, ώστε να ζητούν τη δημιουργία νεκροταφείου κοντά στον ιστορικό χώρο του Μαραθώνα». Το καλύτερο σύμφωνα με την *Εστία* ήταν τα οστά να επιστρέψουν στην «χώρα των SS όπου και ανήκουν». Στην ίδια γραμμή και η *Καθημερινή*, που στηλίτευσε την επιλογή του Μαραθώνα ως τόπο ταφής στρατιωτών του Χίτλερ: «Αυτός ο τόπος είναι ένα

⁹³⁵ VDKA, A 100-970, Deutsche Kriegsgräberstätte Dionyssos, 5.4.1968.

⁹³⁶ VDKA, A 100- 1003, Raffina-Dionissos-Rapendoza, Auszüge aus Gremien Protokollen 1958-1971, Stellungnahme zum Entwurf der Kriegsgräberstätte Dionyssos-Rapendoza in Griechenland, München, 6. Februar 1967.

σύμβολο συλλογικής άμυνας ενάντια στον εχθρό και θα ήταν έλλειψη σεβασμού στις παραδόσεις του λαού η μετατροπή του χώρου σε οστεοφυλάκια του εχθρού. Η *Ελευθερία* απεναντίας, υποστήριξε τη δημιουργία νεκροταφείου αλλά σε έναν λιγότερο φορτισμένο ιστορικά χώρο, διότι οι Έλληνες δεν έχουν μνησικακίες. Το δημοσίευμα στην *Καθημερινή* προκάλεσε την απάντηση του Κ. Τσάτσου με επιστολή του στη σύνταξη, όπου ανέφερε πως σε όλη την Ευρώπη υπάρχουν γερμανικά στρατιωτικά νεκροταφεία και πως στην Ελλάδα το Σύμφωνο που έχει συνταχθεί επιβάλλει τη δημιουργία του νεκροταφείου. Κάθε άλλη πληροφορία αποτελεί προπαγάνδα του αριστερού τύπου. Η *Καθημερινή* απάντησε την μεθεπόμενη, υποστηρίζοντας πως τα νέα για το νεκροταφείο δεν γράφτηκαν μόνο σε αριστερές εφημερίδες και πως αποτελεί λανθασμένη επιλογή της κυβέρνησης να μην ενημερώνει με ακρίβεια τα μέσα για τις εξελίξεις. Για αυτό, σύμφωνα με την εφημερίδα, ο κύριος Τσάτσος θα έπρεπε να χαιρέται που από τις στήλες της *Καθημερινής* γράφεται όλη η αλήθεια για την υπόθεση του νεκροταφείου.⁹³⁷

Ελ Αλαμείν: Νεκροταφείο και αγγλικό χωριό

Το 1947, όσοι Βρετανοί ταξίδευαν στην Αίγυπτο για να βρουν τους σκορπισμένους τάφους των συγγενών τους στο βρετανικό κοιμητήριο, έρχονταν αντιμέτωποι με μια γραφειοκρατία που τους ανάγκαζε να περιμένουν ακόμα και δέκα μέρες για την έγκριση των αιγυπτιακών αρχών προκειμένου να επισκεφτούν τους τάφους. Η άδεια διαρκούσε μόνο για μια μέρα και έτσι υποχρεώνονταν να φύγουν αυθημερόν.¹¹⁰² Η κατάσταση δυσχεράνθηκε όταν τοπικοί παράγοντες του αιγυπτιακού στρατού ή της αστυνομίας απομάκρυναν τις ενημερωτικές πινακίδες για το κοιμητήριο.⁹³⁸

Την ίδια χρονιά, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από το Κάιρο να μεταφερθούν οι 150 αφρούρητοι τάφοι Ελλήνων στρατιωτών στο Βρετανικό Νεκροταφείο του Ελ Αλαμείν στο Fayid, προκειμένου να συντηρούνται, με έξοδα της

⁹³⁷ VDKA, A 100- 1003, Raffina-Dyonissos-Rapendoza, Auszüge aus Gremien Protokollen 1958/1971, πρεσβεία Αθηνών προς Βόννη, Betr. Deutsche Kriegsgräber in Griechenland, Athen, 17.12.1959. ¹¹⁰² National Archives London (NA), FO 141/1212, The Governor of Alexandria to the Consul General Alexandria, 17.5.1947.

⁹³⁸ NA, British Consulate General, Alexandria to British Embassy Cairo, 23.4.1947.

ελληνικής πολιτείας, από τους Βρετανούς. Ο λόγος για αυτό το αίτημα ήταν πως οι τάφοι καλύπτονταν σταδιακά με άμμο και διαβρώνονταν, ενώ επίσης ήταν χτισμένοι πάνω σε νάρκες.⁹³⁹ Η Αυτοκρατορική Επιτροπή Πολεμικών Τάφων Λονδίνου αρνήθηκε αυτό το αίτημα διότι δεν ήταν υπεύθυνη για τους τάφους των συμμάχων της και δεν διέθετε και το αναγκαίο προσωπικό. Αντιπρότεινε λοιπόν στην ελληνική κυβέρνηση την καταστροφή των ελληνικών τάφων και τη δημιουργία ενός μαυσωλείου. Στην ανέγερση του νεκροταφείου τελικά, οι τάφοι των Ελλήνων πεσόντων συμπεριλήφθηκαν στους νεκρούς των συμμαχικών δυνάμεων.

Έξω από το Βρετανικό Νεκροταφείο είχαν χτιστεί μαγαζιά με αποτέλεσμα η βρετανική κυβέρνηση να διαμαρτυρηθεί για έλλειψη σεβασμού προς τους νεκρούς. Τα μαγαζιά θα έπρεπε να έχουν απόσταση 200 μέτρων από το νεκροταφείο.⁹⁴⁰ Παράλληλα, ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Egyptian Gazette* για την υπερβολική έκρηξη «βρετανικής μνήμης» στην Αίγυπτο μέσω της συνεχούς ανέγερσης βρετανικών μνημείων, και για την απουσία ενός μνημείου για τους αιγύπτιους πεσόντες στον πόλεμο, δημιούργησε ένα αντιβρετανικό κλίμα στην περιοχή.¹¹⁰⁶

Το συμμαχικό νεκροταφείο του Ελ Αλαμίν, περίπου 130 χιλιόμετρα δυτικά της Αιγύπτου περιλαμβάνει 7.240 τάφους στρατιωτών που έχασαν τη ζωή τους στη δεύτερη μάχη του Ελ Αλαμίν (23 Οκτωβρίου-4 Νοεμβρίου 1942) και στην περίοδο αμέσως μετά. Η μάχη υπήρξε καθοριστική για την απώθηση των δυνάμεων του Άξονα στο βορειοαφρικανικό μέτωπο. Το νεκροταφείο περιλαμβάνει τους τάφους στρατιωτών των συμμαχικών δυνάμεων (Μ. Βρετανία, Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία, Ν. Αφρική, ακόμα και Γαλλία και Ελλάδα) και ανεγέρθηκε με χρηματοδότηση του επίσημου οργανισμού της Μ. Βρετανίας για τη φροντίδα στρατιωτικών νεκροταφείων των δύο παγκόσμιων πολέμων Commonwealth War Graves Commission (Επιτροπή Στρατιωτικών Νεκροταφείων Κοινοπολιτείας, που ονομαζόταν και Imperial War Graves Commission) που δημιουργήθηκε το 1917.⁹⁴¹ Το κοιμητήριο άνοιξε επίσημα

⁹³⁹ Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ), 1961 φακ. 6, υποφ. 7, Πρεσβευτής της Ελλάδας στην Αίγυπτο προς Υπουργείο Εξωτερικών Αθήνας, 15.11.1947. Σύμφωνα με την Αυτοκρατορική Επιτροπή Πολεμικών Τάφων Λονδίνου, «η επίσκεψις εις το νεκροταφείο ενέχει σοβαρόν κίνδυνον», 19/5/1949, αρ. πρωτ. Α/41585.

⁹⁴⁰ NA, FO 141/1212, Imperial War Graves Commission to the British Embassy Cairo, 24.6.1947. ¹¹⁰⁶ NA, FO 141/1212, British Embassy Cairo, 23.9.1947. Η βρετανική πρεσβεία στο ίδιο έγγραφο εξέφραζε την ανησυχία της για τη στοχοποίηση των βρετανικών μνημείων από βανδάλους.

⁹⁴¹ Για πληροφορίες σχετικά με τον οργανισμό βλ. <http://www.cwgc.org/default.asp> (16/10/2011).

τις πύλες του το 1951, αφού χρειάστηκαν πολλές μέρες για να καθαριστεί το έδαφος του από τις νάρκες, και έκτοτε τον Οκτώβριο πραγματοποιούνται αναμνηστικές τελετές με συμμετοχή των άλλοτε εχθρικών δυνάμεων. Το 1954 ολοκληρώθηκε το μνημείο για τους πεσόντες της Κοινοπολιτείας, ένα μοναστήρι με εγγεγραμμένα σε λίστες τα 11.945 ονόματα των θανόντων.

Το 1965 συνέβη κάτι διαφορετικό στην ετήσια τελετή, όταν εκ μέρους της Επιτροπής Στρατιωτικών Νεκροταφείων Κοινοπολιτείας ο βρετανός πρέσβης στο Κάιρο απέτισε φόρο τιμής στους πεσόντες Γερμανούς και Ιταλούς. Για τις δύο δυνάμεις του Άξονα υπήρχαν δύο ξεχωριστά νεκροταφεία, όχι μακριά από το συμμαχικό. Ως ανταπάντηση, ο Ιταλός και ο Γερμανός πρόξενος στην Αλεξάνδρεια μετείχαν στην αναμνηστική τελετή στο συμμαχικό νεκροταφείο. Ως εκείνη τη χρονιά, αυτές τις υποχρεώσεις αναλάμβαναν μέλη των Επιτροπών Νεκροταφείων της κάθε χώρας.⁹⁴² Προφανώς, αυτή η νέα τακτική εγκαινίαζε και μια διαφορετική πολιτική των άλλοτε εχθρικών δυνάμεων, πιο ανεκτική και περισσότερο ανοιχτή σε στενότερες διακρατικές προσεγγίσεις. Αργότερα εξομαλύνθηκαν οι σχέσεις όλων των εκπροσώπων χωρών.

Οι τελετές στάθηκαν διαχρονικά ως ευκαιρία για τις συμμετέχουσες χώρες να σφυγμομετρήσουν την ποιότητα των μεταξύ τους σχέσεων και ενδεχομένως να ασκήσουν έμμεσα πολιτική. Για παράδειγμα το 1959, η λεγόμενη Ενωμένη Αραβική Δημοκρατία (Συρία και Αίγυπτος, συνασπισμός που διήρκεσε από το 1958 ως το 1961) δεν έστειλε εκπροσώπους στην τελετή του συμμαχικού νεκροταφείου, αλλά αντίθετως εκπροσωπήθηκε δύο βδομάδες αργότερα στα εγκαίνια του γερμανικού μνημείου.⁹⁴³ Εύλογη στρατηγική κίνηση, εφόσον το 1956 είχε προηγηθεί η κρίση στη διώρυγα του Σουέζ και το τέλος της βρετανικής κυριαρχίας σε αυτήν μετά από την κρατικοποίηση της διώρυγας από τον Νάσερ. Την ίδια χρονιά, η πρόταση της Ιταλίας και της Γερμανίας για μια κοινή τελετή είχε αντιμετωπιστεί αρνητικά από την Επιτροπή Κοινοπολιτείας, αλλά και από το Foreign Office, καθώς μια ενδεχόμενη

⁹⁴² NA, DO/70/66, British Embassy Cairo, 27.10.1965.

⁹⁴³ Μάλιστα στη βρετανική πρεσβεία στο Κάιρο αναρωτιόντουσαν εάν τον επόμενο χρόνο η Συρία και η Αίγυπτος θα «ξεχωρίσουν ανάμεσα στην Κοινοπολιτεία και τους Γερμανούς». NA, DO 35/9106, British Embassy Cairo, 16.11.1959. Και ο Καναδάς σχολιάζοντας την απουσία των δύο αραβικών χωρών θεωρούσε χρήσιμο «να θυμηθούν οι δύο εθνικιστικές χώρες πως χώρες όπως η Ινδία και η Σρι Λάνκα δεν έχουν καμία δυσκολία να συμμετάσχουν με πλήρη βούληση με τα παλιά μέλη της Κοινοπολιτείας σε πρότζεκτ κοινού ενδιαφέροντος». NA, DO 35/9106, Department of External Affairs, Canada, 25.10.1957.

συμμετοχή των χωρών του άλλοτε Άξονα θα ήταν ελάχιστα δημοφιλής στους συλλόγους βετεράνων, στις οικογένειες των θυμάτων, αλλά και στον τύπο που θα αντιδρούσε αρνητικά. Στη βάση της πρότασης βρισκόταν η ιδέα της «υγειονομικής ταφής του παρελθόντος» και των παρελθουσών διαφορών, αλλά και η ενδυνάμωση της ιδέας της συμμαχίας μέσω του NATO.⁹⁴⁴ Εντούτοις, η 23^η Οκτωβρίου, ημέρα της ετήσιας τελετής, εξέφραζε τη νικηφόρο έκβαση του πολέμου και είχε πανηγυρικό χαρακτήρα. Η συμμετοχή του «εχθρού» σε αυτή θα απάλειφε τον συμφιλιωτικό και πασιφιστικό χαρακτήρα της γιορτής. Μάλιστα, πρόθεση των Βρετανών ήταν να «αφήσουν το ζήτημα να έχει φυσικό θάνατο».⁹⁴⁵ Καλό θα ήταν λοιπόν, η Γερμανία και η Ιταλία να συνεχίσουν να συμμετάσχουν στην δική τους τελετή στις αρχές Νοεμβρίου κάθε χρόνου, αλλιώς μια κοινή συμμετοχή θα προκαλούσε «την μετατόπιση από την ενθύμηση της νίκης στην απότιση τιμών στους νεκρούς και των δύο πλευρών», κάτι ανεπιθύμητο για την Βρετανία, αλλά και για την Αυστραλία.¹¹¹²

Αλλά και για τις προσκαλεσμένες χώρες κάθε χρόνο γίνονταν συζητήσεις ανάμεσα στους ανώτερους αξιωματούχους του Foreign Office και τους Βρετανούς στο Κάιρο. Ανεπιθύμητες ήταν η Σοβιετική Ένωση και οι δορυφόροι της, η Γερμανία, η Ιταλία, η Αργεντινή, η Χιλή και η «εθνικιστική Κίνα». Αντ' αυτών έπρεπε να σταλούν προσκλήσεις στην Ελλάδα, στην Γαλλία και στις ΗΠΑ.¹¹¹³ Το 1954 ανεγέρθηκε το μνημείο για τους πεσόντες της Κοινοπολιτείας σε ξηρά και αέρα, με έξοδα του Imperial War Graves Commission.¹¹¹⁴ Λόγω των ήδη τεταμένων σχέσεων της Βρετανίας με το Κάιρο, ακυρώθηκε η σχεδιασμένη επίσκεψη του στρατηγού Μοντγκόμερυ στα αποκαλυπτήρια του μνημείου και αποφασίστηκε να παραστεί μόνο ο πρέσβης της Μ. Βρετανίας στο Κάιρο.¹¹¹⁵

Το αξιοπρόσεκτο είναι πως η Επιτροπή Ελ Αλαμείν στην Αίγυπτο δώρισε 225.000 λίρες για τη δημιουργία ενός χωριού Ελ Αλαμείν στην Αγγλία, στο Enham Village Centre στην πόλη Andover στο Hampshire, που θα μετονομαζόταν σε Enham-Alamein. Στο χωριό αυτό προβλεπόταν να κατοικήσουν εκατό-διακόσιες οικογένειες τραυματισμένων βετεράνων της μάχης. Το 1945 η Αίγυπτος επίσημα δώρισε στη Μ. Βρετανία 6.000.000 λίρες ως αντάλλαγμα για την προσφορά της στον

⁹⁴⁴ NA, DO 35/9106, British Property Commission Egyptian Region Cairo προς Foreign Office, 11.5.1959.

⁹⁴⁵ "Let the matter die a natural death", να δώσουν δηλαδή μια καθησυχαστική απάντηση στους Ιταλούς και στους Γερμανούς πως η έκκλησή τους θα ληφθεί υπόψη, αλλά ουσιαστικά θα αφήσουν να

αγώνα κατά του Άξονα. Μεγάλο μέρος αυτών των χρημάτων επενδύθηκαν στην ιατρική περίθαλψη των τραυματιών καθώς και στην οικοδομική ανάπτυξη του Enham-Alamein. Οι βετεράνοι βρήκαν ιατρική φροντίδα και αργότερα και δουλειά στο χωριό.¹¹¹⁶ Το χωριό εξελίχθηκε σε έναν επίγειο παράδεισο για τους βαριά τραυματισμένους στρατιώτες που επιστρέφοντας στην Αγγλία δεν μπορούσαν να επανενσωματωθούν στον κοινωνικό ιστό.

ξεχαστεί. NA, DO 35/9106, Commonwealth Relations Office, London, 12.8.1959, confidential. Το Foreign Office «δεν αρεσκόταν καθόλου στην ιδέα αυτή, η οποία θα είχε το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που είχε στόχο και θα προκαλούσε σχόλια του διεθνούς τύπου», NA, DO 35/9106, Foreign Office, 29.5.1959.

¹¹¹² NA, DO 35/9106, British Property Commission Egyptian Region Cairo προς Foreign Office, 11.5.1959.

¹¹¹³ NA, DO 35/9106, confidential, from Cairo to Foreign Office, 11.10.1954.

¹¹¹⁴ Επίσημες εκτιμήσεις κάνουν λόγο για 11.124 νεκρούς Βρετανούς στην δεύτερη μάχη του Ελ Αλαμίν, ενώ η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία και η Νότια Αφρική είχαν 1.892, 1.979 και 1.752 νεκρούς. NA, CO 1032/77.

¹¹¹⁵ NA, CO 1032/77, Imperial War Graves Commission προς Colonial Office, 14.7.1954.

¹¹¹⁶ NA, WO 32/10998, και για περισσότερες πληροφορίες http://www.testvalley.gov.uk/pdf/Plan_EnhamAlameinVDS.pdf (19/10/2011).

Άλλα συμμαχικά νεκροταφεία και μνημεία

Το 1949 η Imperial War Graves Commission εξέφραζε την ανησυχία της για την κωλυσιεργία από μέρους της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με την παραχώρηση γης για την ανέγερση συμμαχικών νεκροταφείων σε Φάληρο και Σούδα.⁹⁴⁶ Το νεκροταφείο στο Φάληρο, με 2.029 συμμαχικούς τάφους, άρχισε να κατασκευάζεται το 1949. Ολοκληρώθηκε το 1961. Το 1956 άγνωστοι εισήλθαν στο κοιμητήριο και έγραψαν πάνω σε έντεκα τάφους Αυστραλών συνθήματα όπως «Ο Eden είναι ίδιος με τον Χίτλερ», «Πού είναι ο Μακάριος» και «ΕΟΚΑ», προφανώς επηρεασμένοι από το κλίμα της εποχής όσον αφορούσε το κυπριακό.⁹⁴⁷ Η βεβήλωση έγινε στις 31 Μαρτίου, πολύ πριν τον απαγχονισμό τριών μελών της ΕΟΚΑ από τους Άγγλους το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Η αυστραλιανή κυβέρνηση ζήτησε από την Ελλάδα να αναλάβει το κόστος της αποκατάστασης των τάφων, που δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητο (περισσότερο από 126 στερλίνες). Η πολιτική πάλι αναδεικνύεται σε πεδίο διαχείρισης του παρελθόντος, και οι μνημονικοί τόποι αποτελούν την αιχμή και το πεδίο των συγκρούσεων.

⁹⁴⁶ NA, FO 369/4227, Foreign Office προς British Embassy Athens, 11.11.1949.

⁹⁴⁷ NA, FO 371/123987, From Athens to Foreign Office, 3.4.1956.

Το 1945 ξεκίνησε η κατασκευή του πρώτου μνημείου για τους Βρετανούς πεσόντες του πολέμου στην Αθήνα, στο Πεδίον του Άρεως. Διακόπηκαν οι εργασίες λόγω του Εμφυλίου και ξεκίνησαν πάλι το 1950. Πρόκειται για τον γνωστό οβελίσκο με το άγαλμα της θεάς Αθηνάς, το οποίο ανεγέρθηκε μετά από πανελλαδικό έρανο που οργάνωσε επιτροπή υπό την προεδρία του ίδιου του στρατάρχη Παπάγου. Προτάθηκε να κατασκευαστούν μπροστά απ' το μνημείο τρία κενοτάφια για τους άγνωστους στρατιώτες του Ενωμένου Βασιλείου, της Αυστραλίας και της Ν. Ζηλανδίας.⁹⁴⁸ Μάλιστα, η ελληνική κυβέρνηση προφανώς μέσα στον ενθουσιασμό της για την ολοκλήρωση της κατασκευής, οργάνωσε την τελετή εγκαινίων χωρίς την έγκριση της βρετανικής πρεσβείας και της Commonwealth War Graves Commission, γεγονός που ενόχλησε.⁹⁴⁹ Η Αυστραλία αρχικά δεν δέχτηκε το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης να συμπεριληφθεί ένα κενοτάφιο για τον άγνωστο Αυστραλό στρατιώτη, γιατί θεωρούσε πως η πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου σε ξένη χώρα και όχι στην χώρα προέλευσής του θα αποδυνάμωνε το αρχικό μήνυμα ενός τέτοιου κενοταφίου.⁹⁵⁰ Παρόλα αυτά, συμμετείχε στα εγκαίνια. Στην τελετή, στις 25^η Απριλίου του 1952 (Anzac Day, εθνική εορτή στην Αυστραλία και στη Ν. Ζηλανδία για τους πεσόντες όλων των πολέμων), ο Ν. Πλαστήρας έκανε λόγο για τα «κοινά ιδανικά των δύο λαών, Ελλάδας και Βρετανίας, και τη συντροφικότητα».¹¹²² Παρ' όλες τις προετοιμασίες, στο δώδεκα παρά πέντε προέκυψαν αναποδιές, καθώς ο γλύπτης του αγάλματος της Αθηνάς παρέμενε απλήρωτος, και η Επιτροπή Ανέγερσης του Μνημείου απευθύνθηκε στους Έλληνες της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας για χρηματικές δωρεές.⁹⁵¹

Παρά τα προβλήματα, η τελετή πραγματοποιήθηκε σε ένα εορταστικό κλίμα. Οι κεντρικοί αθηναϊκοί δρόμοι στολίστηκαν με ελληνικά και βρετανικά σημαίακια, ναύτες παρατάχθηκαν σε όλο το μήκος της λεωφόρου Αλεξάνδρας, αγγλικές στρατιωτικές μπάντες έπαιζαν εμβατήρια και ο Παπάγος μίλησε στην τελετή με ενθουσιασμό για το νέο μνημείο. Μάλιστα, ο βασιλιάς Παύλος και η Φρειδερίκη

⁹⁴⁸ NA, FO 371/87785, British Embassy Athens, 12.7.1950.

⁹⁴⁹ Η βρετανική πρεσβεία Αθήνας βρήκε την κίνηση αυτή «παράλογη». NA, FO 371/87785, British Embassy Athens προς Foreign Office, 30.8.1950.

⁹⁵⁰ NA, FO 371/87785, Prime Minister Canberra προς Ελληνοαυστραλέζικη Ένωση, 11.9.1950. ¹¹²² NA, FO 371/101836, Athens, 31.1.1952, Prime Minister of Greece N. Plastiras προς Winston Churchill.

⁹⁵¹ NA, FO 371/95169, British Embassy Athens προς Foreign Office, 3.2.1951.

μοίρασαν επιταγές στους βετεράνους της Βρετανίας και της Αυστραλίας που παρευρέθηκαν στην τελετή. Οι Βρετανοί στον απολογισμό τους, εξέλαβαν τις μέρες εκείνες ως θετικές για τις ελληνοβρετανικές σχέσεις, που είχαν τραυματιστεί από το κυπριακό ζήτημα περί Ένωσης και εξήραν τη στάση του τύπου, που σύσσωμος πλην μίας εξαίρεσης (δεν αναφέρεται ποια), αντέδρασε θερμά στις τελετές μνήμης. Η βρετανική πρεσβεία Αθηνών τόνιζε emphatically στον γενικό γραμματέα Άντονι Έντεν: «Ποτέ τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα δεν τιμήθηκε τόσο η βρετανική σημαία όσο εκείνη την ημέρα στις 25 Απριλίου».⁹⁵²

Σχεδόν μια δεκαετία αργότερα, το 1961, εγκαινιάστηκε το συμμαχικό νεκροταφείο Φαλήρου και ταυτόχρονα ανεγέρθηκε σε αυτό ένα επιβλητικό μνημείο. Η *Εστία* αντέδρασε σε αυτή την προσπάθεια αναθέρμανσης των ελληνοβρετανικών σχέσεων με ένα σφοδρά επικριτικό άρθρο, στο οποίο τονιζόταν πως οι Έλληνες ήταν συναισθηματικά ξένοι προς αυτή την τελετή μνήμης, καθότι σκοπός της ήταν να διαφημίσει την αγγλική θυσία υπέρ της Μεγάλης Βρετανίας. Μάλιστα κατακρίνεται η «άτιμος δράσις του βρετανικού στρατηγείου της Μέσης Ανατολής, το οποίο εξόπλισε τον ερυθρόν στρατόν του ΚΚΕ και τον εξαπέλυσεν ηλιθίως εναντίον της εθνικόφρονος Ελλάδος». Στο τέλος του άρθρου ο συντάκτης προειδοποιεί τους Άγγλους πως δεν θα αποκτήσουν ποτέ ψυχική επαφή με τον ελληνικό λαό, ο οποίος σέβεται τους νεκρούς Βρετανούς αλλά απεχθάνεται «την πολιτεία των ζώντων».⁹⁵³

⁹⁵² NA, FO 371/101837, British Embassy Athens προς Antony Eden, 7.5.1952.

⁹⁵³ ΙΑΥΕ, 1961, φάκελος 6, υποφ. 7, *Εστία*, 28/4/1961, «Τελετή νεκρών».

Μουσεία Εθνικής Αντίστασης: Μετασχηματισμοί της αντιστασιακής μνήμης και οι μουσειακές αποτυπώσεις της

Το 1996, η υπερκομματική Κίνηση «Ενωμένη Αντίσταση 1941- '44», έστειλε επιστολή στον πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωστή Στεφανόπουλο ζητώντας τον «εμποτισμό ολόκληρου του συστήματος της παιδείας με το πνεύμα και τα μηνύματα της Εθνικής Αντίστασης» και τη δημιουργία αρχείου – μουσείου - ινστιτούτου μελέτης της Αντίστασης. Επιτακτικά τονίζεται στο τέλος της επιστολής:

«Οι υπογραφόμενες οργανώσεις αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης που εκπροσωπούν σχεδόν όλο το φάσμα των αντιστασιακών οργανώσεων της Κατοχής και των σημερινών πολιτικών δυνάμεων, υπερνικώντας παλαιές διαιρέσεις, και ενώπιον της κρισιμότητας των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η πατρίδα μας, απεφάσισαν να προχωρήσουν στη δημιουργία Ομοσπονδίας των οργανώσεων αντιστασιακών. Έχουμε εισέλθει στο τελευταίο στάδιο της ζωής και των αγώνων μας, πράγμα που οξύνει οδυνηρά το αίσθημα της ευθύνης μας απέναντι στους νεκρούς συμπολεμιστές μας, την Ιστορία και τις τύχες της πατρίδας μας και προσδίδει έναν επείγοντα και δραματικό χαρακτήρα στην ανάγκη λήψεως άμεσων αποφάσεων για την προώθηση των αιτημάτων εθνικής σημασίας τα οποία σας εκθέτουμε».⁹⁵⁴

Οι αντιστασιακοί αγωνιούν για την έκβαση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και προειδοποιούν για τα ελλείμματα στη διδασκαλία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τι τους ώθησε σε αυτή την έκκληση στη δεδομένη χρονική συγκυρία; Ποιο είναι το μουσειακό τοπίο γύρω από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα, και ποιες οι συγκρίσεις - αναλογίες με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες; Σίγουρα σε αυτό το κεφάλαιο δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εξαντλητική επισκόπηση των μεγάλων ευρωπαϊκών μουσείων Αντίστασης, και φυσικά στην Ελλάδα ο κατάλογος μουσείων Εθνικής Αντίστασης είναι μεγάλος, ειδικά στην περιφέρεια. Είναι αναμφισβήτητο πως οι μουσειακές εκθέσεις είναι κατεξοχήν φορείς γνώσης και μηνυμάτων, συχνά έχουν στενή εμπλοκή και αλληλοσυνδέσεις με την πολιτική τόσο στη στενότερη όσο και

⁹⁵⁴ Αρχείο ΕΔΙΑ (Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων), φάκελος Αθήνα, 25/11/1996.

στην ευρύτερη έννοια, δηλαδή ως παιχνίδι ανταγωνιστικών συμφερόντων, αφηγήσεων και νοοτροπιών. Τα μουσεία μπορούν να αποκτήσουν ιδεολογική σκοπιμότητα και να αποτελέσουν αποτελεσματικό εργαλείο προπαγάνδας και προώθησης εθνικών συμφερόντων, κάτι που έχει συμβεί πολλές φορές στο παρελθόν και εντοπίζεται στις ίδιες τις αιτίες δημιουργίας των πρώτων ευρωπαϊκών μουσείων.⁹⁵⁵

Στρατηγικές της μνήμης- Το παράδειγμα του Άουσβιτς

Το στρατόπεδο - μουσείο του Άουσβιτς είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής στρατηγικών της μνήμης, καθώς έχει εργαλειοποιηθεί πολιτικά στο παρελθόν. Σε μια επίσκεψή του το 1989, ο Γερμανός καγκελάριος Χέλμουτ Κολ, υποσχέθηκε περισσότερα από 2,2 δισεκατομμύρια ως οικονομική βοήθεια στη νέα πολωνική κυβέρνηση. Το Άουσβιτς αποτέλεσε το ιδανικό σκηνικό για μια υπόσχεση που στόχευε στην απόκτηση εύνοιας απ' τους πολιτικούς του αντιπάλους.

Ο ρόλος του μουσείου ως ιδρύματος και χώρου συλλογικής μνήμης που έχει άμεσες σχέσεις με την εθνική ιστορία και την πολιτική, είναι η αιτία για έντονες συζητήσεις και πολιτικές παρεμβάσεις. Και πάλι το μουσείο του Άουσβιτς έχει αποτελέσει προνομιακό χώρο. Ο πολωνικός ρομαντισμός προβάλλει τη μνήμη των εθνικών μαρτύρων τόσο αποτελεσματικά ώστε αυτό να γίνεται ο κεντρικός πυρήνας της ανοικοδόμησης της εθνικής ταυτότητας διαχρονικά, έως το 1989. Η προσπάθεια οικειοποίησης της μνήμης του Άουσβιτς από τους Πολωνούς, με άμεσο κίνδυνο το

⁹⁵⁵ Τον 19^ο αιώνα, με τη δημιουργία των κρατών - εθνών, τα μουσεία ήταν ήδη στενά συνδεδεμένα με εθνικές ιδεολογίες. Γεννιούνται τα «εθνικά μουσεία», τα οποία δομούσαν την εθνική ταυτότητα και κουλτούρα και συμβόλιζαν την εθνική ενότητα και υπεροχή. Βλ. Martin Prösler, "Museums and Globalization", στο: Sharon Macdonald, Gordon Fyfe, *Theorizing Museums*, Blackwell Publishers/The Sociological Review, Oxford 2004, σ. 31- 34. Το 1793 ανοίγει το Λούβρο, το οποίο έχει ως βασικό στόχο την προώθηση της ιδέας της εθνικής ταυτότητας και της δύναμης του κράτους. Αργότερα, επί Ναπολέοντα, το Λούβρο μετατρέπεται ακόμα περισσότερο σε εργαλείο ιδεολογικής χρήσης. Σύμφωνα με τις Μάρλεν Μούλιου και Αλεξάνδρα Μπούνια, οι μουσειακές εκθέσεις είναι κατεξοχήν φορείς γνώσης και μνημάτων, και γι' αυτό το λόγο εμπλέκονται με την πολιτική τόσο στη στενότερη (ως λειτουργία της εξουσίας) όσο και στην ευρύτερη έννοια (ως παιχνίδι ανταγωνιστικών συμφερόντων και νοοτροπιών). Η εξουσία διαπλέκεται στην κατασκευή των μουσειακών εκθέσεων, κυρίως γιατί αυτές δομούν τη μία ή τις περισσότερες αλήθειες. Μάρλεν Μούλιου, Αλεξάνδρα Μπούνια, «Μουσειακές εκθέσεις. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική», *Αρχαιολογία& Τέχνες*, τχ. 70, 1999, σ. 56.

Άουσβιτς να χάσει την οικουμενικότητά του, οφειλόταν και στη μεταπολεμική σιωπή των κατακερματισμένων εβραϊκών κοινοτήτων, οι οποίες έπρεπε να επουλώσουν τα τραύματά τους και να ανασυσταθούν, αφήνοντας στην άκρη τις επώδυνες μνήμες. Πάντως, δεν είναι τόσο θέμα διαφορετικών εθνικών παραδόσεων όσο θέμα πολιτικών ισορροπιών την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Η πολωνική συλλογική μνήμη ταύτισε την εικόνα του εκτοπισμένου με την εικόνα του αντιστασιακού, και αυτό θα εγγραφεί στο εθνικό φαντασιακό τουλάχιστον μέχρι το 1985, όπου και αρχίζει η εβραϊκή διεκδίκηση του Άουσβιτς.⁹⁵⁶

Οι μάχες για τη μνήμη διαφαίνονται καθαρά και στο ζήτημα των εθνικών εκθέσεων του Άουσβιτς. Οι εθνικές εκθέσεις στο Άουσβιτς παρουσιάζουν το μαρτύριο του γαλλικού και του πολωνικού λαού, την τραγωδία των Τσιγγάνων και των Τσέχων, και οι Εβραίοι ενσωματώνονται σε εθνικότητες όπως η σλοβακική (έκθεση με τίτλο «The Tragedy of the Jews of Slovakia») ή η ολλανδική και η ουγγρική («Persecutions and deportation of Jews of Netherlands to KL Auschwitz 1940-1945», «The Citizen Betrayed – The Memory of Holocaust Victims from Hungary»), με μόνο μία έκθεση να αναφέρεται στους Εβραίους ως ενιαία εθνοτική ομάδα («The Suffering, Struggle, and Destruction of the Jews, 1933-1945»). Η Ανέτ Βιβιορκά έχει ερευνήσει την ιστορία του Άουσβιτς και τις μεταμορφώσεις του σε αρκετές μελέτες, και έχει αναλύσει το ζήτημα των εθνικών εκθέσεων στο Άουσβιτς. Θεωρεί την ιδέα της δημιουργίας αυτών των εκθέσεων αλλόκοτη, καθώς το Άουσβιτς είναι ένας από τους τόπους μαρτυρίου του πολωνικού έθνους αλλά και του αφανισμού μέρους των Εβραίων του, δεν είναι ωστόσο τόπος μαρτυρίου κανενός άλλου έθνους, ούτε του βελγικού, ούτε του ολλανδικού, ούτε του ουγγρικού, παρά μόνο των Εβραίων τους.⁹⁵⁷ Μάλιστα, δεν χρειάζεται να υπενθυμίσουμε πως η Ουγγαρία ήταν σύμμαχος της Γερμανίας.

⁹⁵⁶ Το 1978, μια επιστολή του Συλλόγου Εβραίων Θυμάτων του Ναζισμού με έδρα την Ιερουσαλήμ προς τον πρόεδρο της Δυτικής Γερμανίας Βάλτερ Σελ, σκιαγραφεί την αμηχανία για την αποσιώπηση της εβραϊκής μνήμης, όχι μόνο στα στρατόπεδα, αλλά και στις γενικότερες γερμανικές πολιτικές της μνήμης. Ο Σύλλογος ευελπιστούσε στη χρηματική επιχορήγηση ενός σχολείου θηλέων στην Ιερουσαλήμ, καθώς δεν συμφωνούσε με την «άποψη του Χέλμουτ Κολ πως πρέπει να χαραχθεί μια *Schlussstrich* (διαχωριστική γραμμή) από το παρελθόν. [...] Το αίμα των αδικοχαμένων Εβραίων είναι ακόμα νωπό, ενώ πρώην ναζί εγκληματίες κατέχουν υψηλές θέσεις στη Δυτική Γερμανία [...]. Γι' αυτό χρειάζεται η υλική και ηθική υποστήριξη της Γερμανίας τώρα παρά ποτέ». Politisches Archiv Auswärtigen Amts Berlin (PAAA), B 86/1889, The Jewish Nazi Victims Congreg., 15. 11.1978, προς Walter Scheel.

⁹⁵⁷ Annete Wieviorka, *Άουσβιτς. 60 χρόνια μετά*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 234 κ.ε.

Τα λεγόμενα «εθνικά περίπτερα» στο Άουσβιτς, αποτέλεσαν τη δεκαετία του '70 αντικείμενο διπλωματικών συζητήσεων, προκειμένου να εξευρεθεί τρόπος να μην υπερτονιστούν κάποιες εκθέσεις εις βάρος άλλων. Για παράδειγμα η έκθεση της Ανατολικής Γερμανίας περιγράφεται σε αναφορές της πρεσβείας της Δυτικής Γερμανίας στη Βαρσοβία ως «μεγάλη» και «ευδιάκριτη», που προσφέρει σε εικόνες και γραφήματα μια ολοκληρωμένη περιγραφή της ενδογερμανικής αντίστασης, με έμφαση φυσικά στη δραστηριότητα του κομμουνιστικού κόμματος KPD. Στην έκθεση η Ανατολική Γερμανία παρουσιάζεται ως κληρονόμος των ηρώων της αντιφασιστικής πάλης. Παρόμοιο μονοπώλιο της αντίστασης στον κατακτητή διεκδικεί εκθεσιακά και η Δυτική Γερμανία, και εκφράζονται ανησυχίες στην αναφορά για ενδεχόμενη ανοιχτή ρήξη ανάμεσα στα δύο γερμανικά κράτη, που δεν θα είναι παραγωγική για την απήχηση του μουσείου του Άουσβιτς στο κοινό.⁹⁵⁸ Το 1963 η (δυτική) γερμανική κυβέρνηση ενοχλούνταν από την «προπαγανδιστική δραστηριότητα της Διεθνούς Επιτροπής του Άουσβιτς, που εμφορείτο από έναν έντονο κομμουνιστικό προσανατολισμό και επηρεαζόταν από την Ανατολική Γερμανία». Η Επιτροπή διακατεχόταν πάντοτε από εχθρικά συναισθήματα απέναντι στη Δυτική Γερμανία, και την ταύτιζε με το «κράτος του Χίτλερ».⁹⁵⁹ Το 1961 η Επιτροπή απευθύνθηκε στους πολιτικούς αρχηγούς 75 χωρών για να τους ενημερώσει για την πρόθεση κατασκευής διεθνούς μνημείου στη μνήμη των θυμάτων, προκειμένου να συμπεριληφθεί η χώρα τους στο μνημείο, και να δοθεί κάποια χρηματική βοήθεια για την ανέγερση. Η Δυτική Γερμανία άργησε να δείξει ενδιαφέρον για ενδεχόμενη συμμετοχή της.¹¹³² Το γερμανικό Υπουργείο Εσωτερικών, είχε ενδοιασμούς γιατί η Επιτροπή ήταν «κομμουνιστικής επιρροής» και γραμματέας της ήταν η Odette Elina, γνωστή για την κομμουνιστική της δράση.⁹⁶⁰ Η Επιτροπή συνέχισε τις πιέσεις της προς τη Δυτική Γερμανία προκειμένου να βοηθήσει χρηματικά αλλά και ηθικά στην ανέγερση του διεθνούς μνημείου, καθώς «πρέπει το μήνυμα αυτών που χάθηκαν να μεταδοθεί ανά τους αιώνες. Αυτό το μνημείο δεν θα

⁹⁵⁸ PAAA, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Warszawa, an das Auswärtige Amt, Warschau, 13.11.1972.

⁹⁵⁹ Bundesarchiv Koblenz (Barch Koblenz), B 122/4937, Bundespräsidialamt, Bonn, 27. 3.1963. ¹¹³² Barch Koblenz, B 122/4937, Comite International de Patronage d' Auschwitz, Levallois, 3.10.1961, son excellence Monsieur le Docteur Heinrich Lübke.

⁹⁶⁰ Barch Koblenz, B 122/4937, Den bundesministerium des Innern, Bonn, 13.3.1961 an das Bundespräsidialamt Bonn.

αποδίδει απλώς φόρο τιμής στους νεκρούς αλλά θα αποτελεί επιπλέον φωτεινό μήνυμα ενάντια στις γενοκτονίες και στις ρατσιστικές διακρίσεις».⁹⁶¹

Την ίδια στάση είχε η Δυτική Γερμανία και απέναντι στην Επιτροπή Ανέγερσης Μνημείου στο Ντάχαου, που και αυτή «βρισκόταν υπό κομμουνιστική επιρροή» και γι' αυτό δίσταζε να απαντήσει στις παραπάνω από μία εκκλήσεις της Επιτροπής για συμμετοχή στις εργασίες της, και μάλιστα αναλαμβάνοντας καθοδηγητικό ρόλο.⁹⁶² Η Βόννη δεν επιθυμούσε καιμιά εμπλοκή στην Επιτροπή, εξαιτίας του κομμουνιστικού της προσανατολισμού, και προέτρεπε τον Γερμανό πρόεδρο να λάβει υπόψη του το παράδειγμα του Ντε Γκωλ, που επίσης αποσύρθηκε για τους ίδιους λόγους.⁹⁶³ Εντυπωσιακή είναι η ενδοϋπηρεσιακή συζήτηση μέσα από σειρά εγγράφων για το αν η βάση της Επιτροπής είναι κομμουνιστική, ή αν αυτή είναι μόνο κατ' όψη και κατ' επίφαση και όχι στην ουσία της τέτοιου πολιτικού προσανατολισμού. Πάντως, το 1966 ζητείται από μεμονωμένους πολίτες προς τον πρόεδρο της Δυτ. Γερμανίας να σκεφτεί το ενδεχόμενο ανέγερσης γερμανικού ναού εξιλέωσης (Sühnekirche) στο στρατόπεδο.⁹⁶⁴ Το 1975, επισκέπτες απ' τη Δυτική Γερμανία που επισκέπτονταν το Άουσβιτς, εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για την απουσία ενός μνημείου στο χώρο του στρατοπέδου που θα αντιπροσώπευε την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, τη στιγμή που η Ανατολική Γερμανία είχε ήδη ανεγείρει ένα.⁹⁶⁵

Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται μια αναγέννηση του ενδιαφέροντος για την εβραϊκή κοινότητα της Πολωνίας και μια επανένταξη των χαμένων Εβραίων της Πολωνίας στην πολιτιστική της κληρονομιά.⁹⁶⁶ Η μνήμη του

⁹⁶¹ Barch Koblenz, B 122/4937, Comite International de Patronage d' Auschwitz, 11.2.1961, a son excellence Monsieur le Docteur Heinrich Lübke.

⁹⁶² Barch Koblenz, B 122/4937, 25.1.1960, an das Auswärtige Amt Bonn, Comite pour la cinstruction d' un monument a la memoire des deportes a Dachau.

⁹⁶³ Barch Koblenz, B 122/4937, Auszeichnung Ehrenmal für die Opfer des Konzentrationslagers Dachau, Bonn, 14.1.1960.

⁹⁶⁴ Barch Koblenz, B 122/4937, Herrn Bundespräsident Dr. Heinrich Lübke, Bonn, 25.3.1966, Paul Wilhelm Wenger.

⁹⁶⁵ PAAA, B86/1889, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, Warszawa, an das Auswärtige Amt, Warschau, 18.9.1975.

⁹⁶⁶ Οι γενεαλογίες του Ολοκαυτώματος (όρος που χρησιμοποιώ αδόκιμα) είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αναγέννησης του ενδιαφέροντος για την ανίχνευση των ιχνών προγόνων που χάθηκαν στα κρεματόρια, και σηματοδοτούν μια ολόκληρη στροφή προς τις γενεαλογικές ανιχνεύσεις του παρελθόντος και την ανακάλυψη των οικογενειακών δέντρων. Βλ. για παράδειγμα τη συγκλονιστική

εβραϊκού παρελθόντος σε αυτή τη χώρα παραμένει πολύπλοκη και μεταβαλλόμενη, όπως υπήρξαν πάντοτε και οι σχέσεις Εβραίων και Πολωνών. Το ίδιο συμβαίνει και στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Μαϊντάνεκ, στο οποίο οι Εβραίοι αποτελούσαν περισσότερο από τα τέσσερα πέμπτα των 350.000 θυμάτων.⁹⁶⁷ Στο Μαϊντάνεκ, οι Εβραίοι αντιπροσωπεύονται ως μέλη άλλων εθνοτήτων και όχι ως αυτόνομη εθνοτική ομάδα. Με αυτόν τον τρόπο, η μνήμη των Εβραίων διασπάται σε μία πλουραλιστική παρουσίαση πολλών εθνικών μαρτυριών, με αποτέλεσμα αυτή να χάνει τη μοναδικότητά της.

Ο ρόλος του μουσείου ως ιδρύματος και χώρου συλλογικής μνήμης που έχει άμεσες σχέσεις με την εθνική ιστορία, αλλά και με την «από τα κάτω» ιστορία, είναι η αιτία για έντονες συζητήσεις και πολιτικές παρεμβάσεις και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις, με χαρακτηριστικότερη όλων την έκθεση του βομβαρδιστικού Enola Gay που έριξε την πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα τον Αύγουστο του 1945, στο National Air and Space Museum της Ουάσινγκτον. Το σενάριο της έκθεσης δεν είχε γίνει αποδεκτό από τους βετεράνους του πολέμου, που πρέσβευαν πως η έκθεση τόνιζε σε υπερβολικό βαθμό τις συμφορές του ιαπωνικού λαού, με αποτέλεσμα την αλλαγή όλου του σκεπτικού και της ανάπτυξης της έκθεσης.¹¹⁴¹ Το σενάριο, μέχρι την τελική μορφή της έκθεσης, άλλαξε πολλές φορές, όπως και το όνομα της έκθεσης. Η περίπτωση της έκθεσης του Enola Gay επιβεβαιώνει το επιχείρημα ότι το παρόν κατασκευάζει το παρελθόν.

Η πιο πρόσφατη περίπτωση μουσειακής έκθεσης που προκάλεσε έντονες συζητήσεις σε δύο χώρες, τη Γαλλία και τη Γερμανία, είναι ενδεικτική της σημαντικότητας που μπορεί να αποκτήσει μια έκθεση στη βελτίωση ή την επιδείνωση των διακρατικών σχέσεων: Στο Λούβρο εγκαινιάστηκε, παρουσία του Γάλλου προέδρου Φρανσουά Ολάντ και της Γερμανίδας καγκελαρίου Άνγκελα Μέρκελ, η έκθεση με τίτλο “De l’ Allemagne 1800-1939”, στην οποία παρουσιάζεται η ιστορία της Γερμανίας στη διάρκεια της περιόδου εκείνης, με τερματικό σημείο το 1939. Αυτό είναι που προκάλεσε και διχαστικές αντιδράσεις. Πολλοί υποστήριξαν πως δεν μπορεί να τερματιστεί η παρουσίαση της ιστορίας μιας χώρας με την απαρχή της

αναζήτηση της οικογενειακής ιστορίας του συγγραφέα και ελληνοιστή Daniel Mendelsohn όπως αποτύπωσε ο ίδιος σε ένα ευφυές και συγκινητικό αυτοβιογραφικό έργο: Daniel Mendelsohn, *Χαμένοι. Αναζητώντας έξι από τα έξι εκατομμύρια*, μετάφραση Μαργαρίτα Ζαχαριάδου, Πόλις, Αθήνα 2010.

⁹⁶⁷ Βλ. το site του μουσείου <http://www.majdanek.eu/index.php> (10/9/2013).

ναζιστικής περιόδου, τη στιγμή που έχουν συμπεριληφθεί στην έκθεση όλα τα φωτεινά σημεία της χώρας όσον αφορά τις εικαστικές, τις λογοτεχνικές, τις πολιτισμικές επιδράσεις και συνδρομές. Δεν είναι δυνατόν, σύμφωνα με τις αντιδράσεις ιστορικών τέχνης και ιστορικών, να συμπεριλαμβάνονται σε μια αφήγηση ο ρομαντισμός, ο κινηματογράφος της Ρίφενσταλ, τα εικαστικά έργα του Μπέκμαν, ο γερμανικός εξπρεσιονισμός, και να ολοκληρώνεται αφηγηματικά αυτή η παρουσίαση με την επισήμανση του ναζιστικού φαινομένου ως μιας κηλίδας στη γερμανική ιστορία. Γιατί λοιπόν «1800-1939»; Σαν να παρουσιάζεται η γερμανική τέχνη ως “Sonderweg” (μονόδρομος) προς τον εθνικοσοσιαλισμό. Οι συζητήσεις

¹¹⁴¹ Για μια αναλυτική επισκόπηση της υπόθεσης αυτής βλ. Vera Zolberg, “Museums as contested sites of remembrance: the Enola Gay affair”, στο: Sharon Macdonald, Gordon Fyfe, *Theorizing Museums*, Blackwell Publishers/The Sociological Review... ό.π. σ. 69- 82. Βλ. επίσης Thomas Gieryn, “Balancing Acts. Science, Enola Gay and History Wars at the Smithsonian”, στο: Sharon Macdonald, *The Politics of Display. Museums, Science, Culture*, Routledge, London 1998, σ. 196- 228, Suzan Crane, “Memory, Distortion and History in the Museum”, *History and Theory*, Vol. 36, No. 4, December 1997, σ. 58- 59, 61 και Edward Linenthal, “Struggling with History and Memory”, *The Journal of American History*, Vol. 82, No.3, December 1995, σ. 1094- 1101. συνεχίζονται και δεν φαίνεται να λάβουν τέλος μέσα στο 2013 και όσο διαρκέσει η έκθεση στο Λούβρο.⁹⁶⁸

Η έντονη ανάδυση της μνήμης και η αύξηση των μουσείων και μνημείων Ολοκαυτώματος «γέννησε» ένα νέο συμβούλιο, το IC-MEMO (International Committee of Memorial Museums In Remembrance of the Victims of Public Crimes, Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων Μνήμης και Ενθύμησης των Θυμάτων Εγκλημάτων κατά της Ανθρωπότητας), το οποίο ιδρύθηκε από το ICOM (International Committee of Museums- Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων).⁹⁶⁹

Η μουσειοποίηση της δεκαετίας του '40 στην Ελλάδα

Το μουσειακό τοπίο για τη δεκαετία του '40 στη χώρα μας είναι περιορισμένο θεματικά και είναι αποτέλεσμα προσπαθειών «από τα κάτω», συνήθως από

⁹⁶⁸ <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/kunst/de-l-allemanne-im-louvre-aus-tiefem-tal-zu-riefenstahl12141764.html> (8/6/2013).

⁹⁶⁹ Αυτό το συμβούλιο έχει υπό την αρμοδιότητά του όχι μόνο μουσεία Γενοκτονιών αλλά και μουσεία μειονοτήτων και παρουσίας μη δυτικών πολιτισμών. Βλ. Bernice Murphy, “Memory, History and Museums”, *Museum International*, No 227 (Vol. 57. No 3), September 2005, σ. 72, 75.

ενδιαφερόμενες/εμπλεκόμενες συλλογικότητες: Βετεράνους, αντιστασιακούς, πρώην έγκλειστους στα στρατόπεδα, ενίοτε σε συνεργασία με ιστορικούς. Μια σύντομη ανασκόπηση των μουσείων για την περίοδο εύλογα θα «πλατύνει» την κλειστή χρονική περίοδο 1941-‘ 44 που προσδιορίζει τις συντεταγμένες αυτής της διατριβής, καθώς αυτά αναφέρονται στον Εμφύλιο και στους τόπους εξορίας.

Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Παναγή Παναγιωτόπουλο, η Μακρόνησος δεν μπορεί να ενταχθεί σε καμιά από τις τοπικές κοινωνιολογικές ή πολιτειακές κατηγορίες, καθώς δεν είναι φυλακή ή πεδίο μάχης, και η συσχέτιση με τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι άκαιρη, αφού σε εκείνα επιτελούνταν οι στόχοι της κατάργησης και του αφανισμού των εγκλείστων, σε αντίθεση με τη Μακρόνησο, όπου με κεντρικό όργανο τη βία ο πόνος αναπαραγόταν συνεχώς χωρίς τέλος.⁹⁷⁰ Το στρατόπεδο της Μακρονήσου ιδρύθηκε το 1947 και το καλοκαίρι του 1949 πρέπει, σύμφωνα με τον Νίκο Αλιβιζάτο, να είχαν συγκεντρωθεί εκεί πάνω από 20.000 πολίτες. Επρόκειτο για το πρώτο στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Δυτική Ευρώπη της μεταπολεμικής εποχής.¹¹⁴⁵

Το 1989, η Μακρόνησος χαρακτηρίστηκε ιστορικός τόπος από τη Μελίνα Μερκούρη. Όλα τα χρόνια μετά το 1954 (όταν έκλεισε) ήταν ένας απέραντος ημινόμιμος βοσκοτόπος, χωρίς κανέναν μόνιμο κάτοικο, και κινδύνευε από την επίσημη χωροθέτηση μεγάλων έργων ή εγκαταστάσεων ή άλλων χρήσεων, όπως για σκουπιδότοπο, για αεροδρόμιο, για εγκατάσταση φωταερίου κ.λ.π. Παρόλο που με το διάταγμα αναγνωρίστηκε η ιστορική αξία του μνημονικού τόπου, οι παρεμβάσεις στο χώρο συνεχίστηκαν, με κορυφαίο παράδειγμα τη μελέτη του 1997 για την εγκατάσταση πυλώνων κατά μήκος της κορυφογραμμής του νησιού για την παραγωγή αιολικής ενέργειας. Η παρέμβαση δεν πραγματοποιήθηκε, αν και ζημιές

⁹⁷⁰ Ο ίδιος πιστεύει πως η ιστορία της Μακρονήσου δεν έχει ως σήμερα επαρκώς διερευνηθεί απ’ την Κοινωνιολογία και την Ιστορία. Βλ. Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Η Αμετροέπεια της Βίας, ο Πόνος και η Αναίρεση της ‘Αναμόρφωσης’ στη Μακρόνησο», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σ. 285, 295, 300. Δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το συνολικό αριθμό των εκτοπισμένων στη Μακρόνησο λόγω έλλειψης στοιχείων. Εκτιμήσεις μιλούν για περίπου 100.000 άτομα ή και περισσότερα, χωρίς όμως να είναι τα στοιχεία απολύτως αξιόπιστα. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*.ό.π. σελ. 116- 117. Ο Νίκος Αλιβιζάτος κάνει λόγο για 1.100 έφεδρους αξιωματικούς και 27.700 οπλίτες από το 1947 έως το 1950. Σύμφωνα με έκθεση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, τον Ιούλιο του 1948 ο αριθμός των πολιτών στη Μακρόνησο ήταν μόλις 224 (ελάχιστοι σε σύγκριση με τους 7.283 εκτοπισμένους την ίδια εποχή στην Ικαρία, τους 8.111 έγκλειστους της Γυάρου, τις 1.000

είχαν ήδη προκληθεί από τη δραστηριότητα μελισσοκόμων και βοσκών, που είχαν χτίσει αυθαίρετα κτίσματα εντός των στρατοπέδων.¹¹⁴⁶ Πολλά κτίρια καταστράφηκαν καθώς είχαν μετατραπεί σε αποθήκες και σε κατοικίες. Το 1990 συγκροτήθηκε μια Ομάδα Εργασίας αναπλάσεως του νησιού, και το 1995 εκδόθηκε Προεδρικό Διάταγμα Χρήσεων Γης για τη Μακρόνησο. Ενδιάμεσα, στις 28.04.1993, είχε ήδη πραγματοποιηθεί η πρώτη ημερίδα για την προστασία και την ανάδειξη του ιστορικού τόπου της Μακρονήσου. Η ημερίδα προώθησε ένα πρόγραμμα δράσης με στόχους σύμφωνους με τους ακόλουθους θεματικούς άξονες: Ανάδειξη ιστορικού χαρακτήρα (σήμανση ιστορικών σημείων, μουσείο) και προτάσεις για οργάνωση χώρου. Επίσης προτάθηκε η δημιουργία ιστορικού πολιτιστικού πάρκου με υπερτοπικό χαρακτήρα.¹¹⁴⁷ Μόλις το 2006, ανεγέρθηκε Μουσείο Δημοκρατίας στη Μακρόνησο

γυναίκες που κρατούνταν στη Χίο). Ο αριθμός, εντούτοις, των έγκλειστων πολιτών αυξήθηκε δραματικά τους μήνες που ακολούθησαν, για να ξεπεράσει τους 20.000 το Καλοκαίρι του 1949 και τις 22.000 αργότερα. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, «Το Νομικό Καθεστώς της Μακρονήσου», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη*. ό.π. σ. 338- 339.

¹¹⁴⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922- 1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 467/ 469.

¹¹⁴⁶ Μια προσέγγιση του φαινομένου της Μακρονήσου από τις δύο πλευρές, δίνοντας δηλαδή φωνή και στον θύτη (στον βασανιστή της Μακρονήσου Σκαλούμπακα), επιχειρεί το ντοκυμαντέρ «Μακρόνησος» του Ηλία Γιαννακάκη και της Εύης Καραμπάτσου (2009). Στα πλαίσια των προσωπικών μαρτυριών βλέπουμε την τελευταία κινηματογραφική εμφάνιση της κομμουνίστριας ηθοποιού που πέθανε πρόσφατα, Αλέκας Παΐζη .

¹¹⁴⁷ Βλ. Μίνα Ξύδη, «Χωρική και θεσμική προσέγγιση, προβλήματα», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη*. ό.π. σ. 75, 85. Για την ιστορική εξέλιξη των διαδικασιών ανάδειξης της Μακρονήσου βλ. επίσης Αθανάσιος Τσουκνίδας, «Προστασία και ανάδειξη του ιστορικού τόπου της Μακρονήσου που κάποτε ήταν κρανίου τόπος», *EAM- Αντίσταση*, τεύχος 40, Ιανουάριος- Φεβρουάριος- Μάρτιος 1997, σ. 14- 19.

με πρωτοβουλία της ΠΕΚΑΜ (Πανελλήνια Ένωση Κρατουμένων Αγωνιστών Μακρονήσου), το οποίο δεν λειτουργεί σε καθημερινή βάση και συντηρείται αποκλειστικά από τους πρώην κρατούμενους. Τα εκθέματα είναι κυρίως επιστολές κρατουμένων, προσωπικά τους αντικείμενα και φωτογραφίες από τη ζωή τους στο νησί. Την ίδια χρονιά εγκαινιάστηκε στην Αθήνα, στην οδό Αγίων Ασωμάτων 31, το Μουσείο Πολιτικών Κρατουμένων Άη- Στράτη. Η πρωτοβουλία για την ανέγερσή του ανήκει και πάλι σε πρώην εξόριστους, απ' τους οποίους απαρτίζεται και το διοικητικό συμβούλιο του μουσείου.⁹⁷¹

⁹⁷¹ Δεν μπορεί να μην γίνει μια σύντομη αναφορά στο μόνο μεγάλο κρατικό Πολεμικό Μουσείο που διαθέτει η Ελλάδα. Το 1964 αποφασίστηκε η ίδρυσή του και εγκαινιάστηκε το 1975. Οι εκθέσεις του καλύπτουν ένα ευρύτατο ιστορικό πεδίο, από την αρχαιότητα μέχρι τον πόλεμο της Κορέας. Η κάλυψη

Βέβαια, αυτή η διαδικασία της μουσειοποίησης κάποιων τόπων μνήμης ενδεχομένως να λειτουργήσει και αντίστροφα, ως εργαλείο αποξένωσης του παρελθόντος απ' το παρόν. Ο Αντώνης Λιάκος φέρνει ως παράδειγμα την έκθεση «The Glory of Byzantium» στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης την οποία επισκέφτηκε το 1997. Εκεί μερικοί ηλικιωμένοι επισκέπτες και επισκέπτριες έκαναν το σταυρό τους μπροστά στις εικόνες. Για να αποφευχθούν παρόμοιες πράξεις λατρείας, το 2001 στην έκθεση «Μυστήριο Μέγα και Παράδοξο» του Βυζαντινού Μουσείου, είχε επιβληθεί ορισμένη απόσταση ανάμεσα στον επισκέπτη και το έκθεμα. Για τους πιστούς, οι εικόνες αυτές δεν έχουν θέση στο μουσείο, αλλά στην εκκλησία. Αυτόματα δημιουργείται η αίσθηση της ανοικείωσης, της αποξένωσης. Το παράδειγμα αυτό καταδεικνύει τη διαφορετική σημασία και περιεχόμενο που προσλαμβάνουν τα αντικείμενα όταν εισέρχονται στο συγκείμενο ενός νέου περιβάλλοντος όπως το μουσείο. Αμέσως αποστασιοποιούνται από τον επισκέπτη πίσω από μια προθήκη και πολλές φορές χάνουν το ουσιαστικό τους περιεχόμενο. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως οι χριστιανικές εικόνες πρέπει να επαναπατριστούν απ' τα μουσεία στις εκκλησίες.⁹⁷²

Τα μουσεία Εθνικής Αντίστασης της ΕΔΙΑ

«Και στους δύο αυτούς χώρους έχουμε γράψει ανεξάλειπτη υποθήκη με το αίμα μας»⁹⁷³

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει κεντρικό μουσείο αφιερωμένο στην Αντίσταση, όπως σε τόσες άλλες πόλεις της Ευρώπης (Παρίσι, Βαρσοβία, Όσλο, Βερολίνο κ.ο.κ.) με αποτέλεσμα εκθέσεις αρχειακού ή φωτογραφικού υλικού να αποτελούν είδηση. Πολύ πρόσφατα (Απρίλιος 2013) εγκαινιάστηκε μια έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδας στην Αθήνα, αφιερωμένη στους Εβραίους πολεμιστές του βουνού, με τίτλο «Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση», με προσωπικές ιστορίες αντρών και γυναικών από διάφορες εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας και με πλούσια

της περιόδου 1940- '50 δεν είναι προφανώς πλήρης. Η δεκαετία αυτή δεν μπορεί να «στριμωχτεί» ανάμεσα στα ελληνιστικά χρόνια και στην ελληνική συμμετοχή στην Κορέα, και η παρουσίασή της κρίνεται μάλλον ανεπαρκής για τα δεδομένα του πρώτου θεσμικού μουσείου για την πολεμική ιστορία της Ελλάδας.

⁹⁷² Αντώνης Λιάκος, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία.*, Πόλις, Αθήνα 2007, σελ. 219- 223.

⁹⁷³ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Μουσεία Εθνικής Αντίστασης», ανοιχτή επιστολή καπετάνιου Θόδωρου Καλλίνου- Αμάρμπεη προς τον υπουργό Βορείου Ελλάδας, τον δήμαρχο Θεσσαλονίκης και τους βουλευτές όλων των κομμάτων, 2/1/2004.

αρχαιακά τεκμήρια. Αυτοί οι Εβραίοι «συναγωνιστές» ήταν ενταγμένοι στον ΕΛΑΣ και συμμετείχαν στην Αντίσταση, χίλιοι περίπου ένοπλοι, των οποίων ο εντοπισμός υπήρξε δυσχερής.⁹⁷⁴ Σε αντίθεση με την περιορισμένη συμμετοχή των Τσιγγάνων στην Εθνική Αντίσταση, τουλάχιστον με τα μέχρι στιγμής τεκμήρια, οι Εβραίοι συμμετείχαν κατά εκατοντάδες στην ένοπλη αντίσταση, κυρίως στον ΕΛΑΣ. Η εμβληματικότερη μορφή αυτών, ο χαλκιδαίος αντισυνταγματάρχης Μαρδοχαίος Φριζής που έπεσε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, τιμήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 2010 με μια προτομή στην Πλατεία Πυροσβεστικής στη Χαλκίδα. Ο Φριζής έχει τιμηθεί παλιότερα και στη Θεσσαλονίκη, όπου το 2007 ανεγέρθηκε προτομή του στην Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων. Οι αντιδράσεις από τον ακροδεξιό χώρο συνοψίζονται στο φοβικό επιχείρημα πως η Ελλάδα θα γεμίσει με ανδριάντες του Φριζή, τον οποίο ανακάλυψαν οι εν Ελλάδι εβραϊκές οργανώσεις παραπληροφορώντας παράλληλα για τον ηρωικό του ρόλο, αφού «δεν υπήρξε ο πρώτος ανώτερος αξιωματικός που έπεσε το 1940».⁹⁷⁵ Το άγαλμα του Φριζή αποτέλεσε στόχο κυρίως ακροδεξιών, που αντιδρούσαν σε ενδεχόμενη δημιουργία προτομής του και στην Αθήνα (βλ. άρθρο του *Στόχου* με τίτλο «Στήνουν άγαλμα του Φριζή στην Αθήνα και εμείς παρακαλάμε για το άγαλμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου», 9/4/2009). Ήδη στη διάρκεια της Κατοχής ο δοσιλογικός τύπος ισχυρίζεται πως οι παρασημοφορημένοι Εβραίοι είχαν αποκτήσει τις διακρίσεις τους με τεχνάσματα.⁹⁷⁶ Βέβαια, αυτό δεν αφορά το κεφάλαιο της Σοά, καθώς ήταν θύματα πολέμου και αντιστασιακοί, όχι θύματα γενοκτονίας.

Μια άλλη εξαίρεση «από τα κάτω» αποτελούν τα μουσεία της ΕΔΙΑ. Η Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων (ΕΔΙΑ) ιδρύθηκε το 1992 από τον Βαρδή Βαρδινογιάννη. Σκοποί της είναι η συγκέντρωση, διάσωση και αξιοποίηση του ιστορικού υλικού της περιόδου 1940-1974. Για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών η ΕΔΙΑ συγκεντρώνει αρχαιακό υλικό, διοργανώνει εκθέσεις και επιστημονικά συνέδρια, προβαίνει σε εκδόσεις βιβλίων και σε παραγωγή οπτικοακουστικού υλικού, και – ίσως το σημαντικότερο- ιδρύει περιφερειακά, ιστορικά μουσεία. Ο Βαρδής

⁹⁷⁴ Την έρευνα και τη συγκέντρωση του υλικού, καθώς και το στήσιμο της έκθεσης πραγματοποίησε ο ιστορικός Ιάσωνας Χανδρινός και ο σκηνοθέτης Ντάβιντ Γαβριηλίδης δημιούργησε ένα ντοκιμαντέρ που προβάλλεται στο χώρο του μουσείου. Η έκθεση θα διαρκέσει ως τα τέλη του 2014.

⁹⁷⁵ Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα του *Στόχου* εκφραζόταν ο φόβος πως σύντομα θα γίνει ανδριάντας του Φριζή και στην Αθήνα. Ως τώρα κάτι τέτοιο δεν έχει πραγματοποιηθεί. http://www.stoxos.gr/2009/04/blog-post_5393.html (15/2/2011).

⁹⁷⁶ Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, τόμος Β'... ό.π. σ. 299.

¹¹⁵⁴ Συνέντευξη στην εφημερίδα *Η Θεσσαλία*, 6.3.1996.

Βαρδινογιάννης, ανέπτυξε πολυσχιδή δράση τόσο στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης όσο και στη διάρκεια του Εμφυλίου, αλλά και αργότερα, κατά την επταετή δικτατορία των συνταγματαρχών. Διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο στην αντίσταση κατά των Γερμανών στην Κρήτη, στην οργάνωση και διεύθυνση της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), ενώ σημαντική ήταν η συμβολή του στον αντιδικτατορικό αγώνα την περίοδο 1967-1974. Υπήρξε σημαίνον στέλεχος του ΚΚΕ Εσωτερικού και διώχθηκε για τις ιδέες του. Έζησε 10 χρόνια στη φυλακή, 2 χρόνια στην εξορία και συνολικά 13 χρόνια στην παρανομία. Η ΕΔΙΑ έχει δημιουργήσει μουσεία σε αρκετές πόλεις της Ελλάδας. Η χρηματοδότηση των μουσείων πραγματοποιήθηκε με χορηγίες και προσωπική συνδρομή των μελών της ΕΔΙΑ, καθώς και από κρατικές χρηματοδοτήσεις. Η σχετική απουσία της Εθνικής Αντίστασης από τα σχολικά εγχειρίδια τονίζεται σε κάθε ευκαιρία από τον ίδιο.¹¹⁵⁴ Πλέον, βέβαια, το κεφάλαιο για την Αντίσταση έχει εισαχθεί στη σχολική ύλη, απλώς δεν διδάσκεται.

Οι δυσκολίες στην ανέγερση των μουσείων υπήρξαν πολλές και η δημιουργία τους δεν υπήρξε αυτονόητη. Η πρωτοβουλία που αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Οι αντιδράσεις από την Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΕΑΕΑ) που πρόκειται στο ΚΚΕ για μερικές εκθέσεις της ΕΔΙΑ υπήρξαν δριμείες. Τις χαρακτήρισαν ως «απόπειρα αντικομμουνιστικής εκστρατείας» από αντιεαμίτες «αντιστασιακούς» που αγνόησαν το ΚΚΕ. Κατηγόρησαν μάλιστα τους διοργανωτές της έκθεσης πως εύχονταν να μην υπήρχε ποτέ η ΕΑΜική Αντίσταση και πως στις εκθέσεις της ΕΔΙΑ φιγουράρουν εκθέματα από άλλες οργανώσεις, ανύπαρκτες και υπαρκτές: «Παρελούν στα εκθέματα όλες οι αντιστασιακές οργανώσεις, οι περισσότερες από τις οποίες, με έντυπά τους, ασχολούνταν μόνο με τον αγώνα ενάντια στο ΕΑΜ, στον ΕΛΑΣ, στην ΕΠΟΝ, στην ΕΑ και σε κάθε συνεπή αγωνιστή». Η φράση που ήταν σταθερή στις εκθέσεις ήταν πως η αντίσταση «είναι έργο όλου του λαού», κάτι που συγκέντρωσε όλη τη μήνι της ΠΕΑΕΑ.

Το 1998, στην έκθεση της ΕΔΙΑ στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά για την αντίσταση, στελέχη της Δημοτικής Εταιρείας Πολιτιστικής Ανάπτυξης Πειραιά αποκαθήλωσαν τα εκθέματα με τη δικαιολογία πως ήθελαν να τα προστατέψουν από ενδεχόμενη φωτιά, κάτι που σύμφωνα με τον Βαρδή Βαρδινογιάννη αποτελούσε

πρόφαση για να καλύψουν τις πραγματικές προθέσεις τους. Τα στελέχη διαφωνούσαν με το σκεπτικό της συστέγασης σε μια έκθεση σύσσωμης της Αντίστασης.⁹⁷⁷ Δύο χρόνια πριν, σε άλλη έκθεση της ΕΔΙΑ στο Πνευματικό Κέντρο του δήμου Αθηναίων, ο Ριζοσπάστης έκανε λόγο για «περιφερόμενη έκθεση απάτης», εστιάζοντας πάλι την κριτική του στα φράση «η Αντίσταση είναι έργο όλου του λαού», και προειδοποίησε πως μια νέα αντικομμουνιστική εκστρατεία ξεκινούσε.⁹⁷⁸ Ο τότε πρόεδρος της ΕΔΙΑ Χρυσόστομος Μαυρίδης, σε απάντησή του τόνισε πως δεν θα πρέπει να επιδιώκεται εν ονόματι της Ενότητας να υπηρετείται η διάσπαση. Χαρακτήρισε τα επιχειρήματα του ΚΚΕ ως ανεδαιφικά, καθώς σύμφωνα με αυτό «κάθε ένας που δεν ανήκε στο ΕΑΜ ήταν προδότης και συνεργάτης των κατακτητών».⁹⁷⁹ Εκπλήσσει η αντίδραση μερικών αντιστασιακών από οργανώσεις της άλλης όχθης αντιθέτως, όπως ο Αντώνης Μυτιληναίος της ΠΕΑΝ, που σε δημόσιες επιστολές τους στον τύπο κατήγγειλαν και αυτοί την έκθεση ως «μονόπλευρη» και ως προβάλλουσα μόνο την ΕΑΜική Αντίσταση, με κεντρικό επιχείρημα –και αναμενόμενο– την ανατίναξη της ΕΣΠΟ, που δεν είχε καλυφθεί. Σε τελετή για την Αντίσταση που οργάνωνε η ΕΔΙΑ στα Τρίκαλα στις 6/5/1996, η ΠΕΑΕΑ καλούσε να μην λάβει μέρος ο λαός στην «αντιαντιστασιακή φιέστα της ΕΔΙΑ» γιατί διαστρέβλωνε τη σημασία και τους αγώνες του ΚΚΕ.⁹⁸⁰

Αυτά τα παραδείγματα καταδεικνύουν τις δυσκολίες ανάδειξης ενός ενιαίου μουσειακού αφηγήματος για την Αντίσταση, καθώς τα ρήγματα και οι διαφωνίες ανάμεσα στις μνημονικές κοινότητες καθιστούν αδύνατη τη συναίνεση γύρω από τη δημιουργία ενός μουσείου Εθνικής Αντίστασης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το αφήγημα της «ενιαίας Αντίστασης». Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παρέμβαση του καπετάνιου του ΕΛΑΣ, θρυλικού Βασίλη Πριόβολου (καπετάν Ερμής), προέδρου του Συλλόγου «Άρης Βελουχιώτης», με αφορμή τα εγκαίνια του μουσείου της ΕΔΙΑ στη Βίνιανη της Ευρυτανίας. Αρνήθηκε να παρευρεθεί γιατί κατά τη γνώμη του αποτελούσε σοβαρή παράλειψη η απουσία αγαλμάτων του τριμελούς Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ, του Άρη Βελουχιώτη, του Στέφανου Σαράφη και του

⁹⁷⁷ *Αυγή*, 3/12/98.

⁹⁷⁸ *Ριζοσπάστης*, 31/3/1996.

⁹⁷⁹ *Καθημερινή*, 11/11/1994.

⁹⁸⁰ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «ΕΔΙΑ- έργα», Ν.Ε. ΠΕΑΕΑ Τρικάλων, *Ελεύθερο Βήμα*, Κυριακή 5 Μαΐου 1996.

Αντρέα Τζήμα. Επιπρόσθετα, θεωρούσε προσβλητικό για τη μνήμη του Άρη να οριστεί κεντρικός ομιλητής της εκδήλωσης ο Βαγγέλης Παπαδάκης-Λευτεριάς (καπετάνιος της Ομάδας Μεραρχιών Στερεάς), «φλεγματικός και μικρόψυχος υβριστής και συκοφάντης του ιδρυτή του ΕΛΑΣ, του Άρη».⁹⁸¹ Ένας άλλος αντιστασιακός, ο Γιώργος Μανδίκος, σε επιστολή του, δήλωσε απερίφραστα πως αυτή η τελετή εγκαινίων γελοιοποιούσε τη σημασία της γιορτής και υποβάθμιζε την ίδια την Εθνική Αντίσταση, κυρίως γιατί στην τελετή παρευρισκόταν ο τ. υπουργός του ΠΑΣΟΚ Ευάγγελος Γιαννόπουλος, που σύμφωνα με τον Μανδίκο «ήταν σύμφωνα με τα επίσημα έγγραφα ένστολος συνεργάτης της Κατοχής και με το βαθμό του λοχία φύλαγε στις στρατιωτικές φυλακές Πειραιώς Έλληνες πατριώτες που συλλαμβάνονταν στην προσπάθειά τους να διαφύγουν στη Μέση Ανατολή και να ενταχθούν στον Συμμαχικό Στρατό». Μάλιστα χαρακτήρισε ως ανοσιούργημα τα ίδια χέρια που κρατούσαν γερμανικό οπλισμό να αποκαλύπτουν προτομές Υπουργών της Κυβέρνησης του Βουνού.⁹⁸²

Οι αντιστασιακοί δεν επαναπαύονται στην κριτική των εκθέσεων για την περίοδο που βίωσαν πιο έντονα από οποιαδήποτε άλλη στη ζωή τους. Παρεμβαίνουν και στις πολιτικές διαχείρισης της μνήμης της περιόδου, με πιο εύστοχο παράδειγμα την επιστολή του Θεόδωρου Καλλίνου-Αμάρμπεη, καπετάνιου του ΕΛΑΣ και διοικητή Ταξιαρχίας του ΔΣΕ, προς τον τότε υπουργό Πολιτισμού Ευάγγελο Βενιζέλο, με αφορμή εκδήλωση για την Αντίσταση που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 2003. Ψέγει τον υπουργό για το γεγονός πως μουσεία της ΕΔΙΑ στη Βίνιανη και στο Θέρισο λειτουργούν χωρίς ουδεμία κρατική χρηματοδότηση και θεωρεί αστεία την εξαγγελία του υπουργού για τη θέσπιση νόμου περί ίδρυσης κρατικών μουσείων Αντίστασης, τη στιγμή που μόνο οι αντιστασιακοί έχουν εκθέματα και μόνο αυτοί μπορούν να ιδρύσουν τα μουσεία, αλλά δεν τους δίνεται καμία οικονομική υποστήριξη. Αναφέρει τα παραδείγματα της ανύπαρκτης μουσειοποίησης του Γεντί Κουλέ και του στρατοπέδου Παύλου Μελά στη

⁹⁸¹ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Βίνιανη Ευρυτανίας», Αθήνα 5 Μαΐου 2002, επιστολή Βασίλη Πριόβολου προς δήμαρχο Βίνιανης.

⁹⁸² Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Βίνιανη Ευρυτανίας», επιστολή Γεώργιου Μανδίκου, Βίνιανη 19-5-2002. Ο Ε. Γιαννόπουλος είχε εξασφαλίσει από χορηγία του Παναγιώτη Αγγελόπουλου 20.000.000 δρχ. για το μουσείο της Βίνιανης, που όμως δυστυχώς δεν αποδόθηκαν όλα και κατέληξε σε δικαστική περιπέτεια η σχέση του Σωματείου Εθνικής Αντίστασης Π.Ε.Ε.Α. Βίνιανης με τον πρώην υπουργό. Μάλιστα ο Γιαννόπουλος είχε καταθέσει μήνυση στον Ριζοσπάστη για συκοφαντική δυσφήμιση.

συμπρωτεύουσα, «για τα οποία οι αντιστασιακοί έχουμε εγγράψει ανεξάλειπτη υποθήκη με το αίμα μας».⁹⁸³ Σε συμπληρωματική επιστολή προς τον υπουργό Βορείου Ελλάδας, τον δήμαρχο Θεσσαλονίκης και τους βουλευτές όλων των κομμάτων, ο καπετάνιος θέτει νέα ερωτήματα: Γιατί στο παραγεμισμένο με αμφισβητούμενης αξίας εκδηλώσεις πρόγραμμα της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας απουσιάζει η Εθνική Αντίσταση: «Εξήντα χρόνια από το μεγάλο αγώνα, το αίτημά μας για ίδρυση ιστορικού κέντρου, διαρκούς έκθεσης, Μουσείου και Αρχείου στη Θεσσαλονίκη για την Εθνική Αντίσταση, αντιμετωπίζει την άρνηση να μας παραχωρηθεί επαρκής χώρος στο συγκρότημα Επταπυργίου ή Παύλου Μελά. Και στους δύο αυτούς χώρους έχουμε γράψει ανεξάλειπτη υποθήκη με το αίμα πολλών εκατοντάδων πατριωτών».⁹⁸⁴

Ήδη πριν από κάποια χρόνια, το 1995, η ΕΔΙΑ έθεσε ερώτημα προς το Υπουργείο Παιδείας σχετικά με την ελλιπή έκταση που καταλαμβάνει η Εθνική Αντίσταση στα σχολικά βιβλία, για να λάβει την αποστομωτική απάντηση πως «η ελληνική ιστορία που διδάσκονται τα παιδιά καλύπτει μερικές χιλιετίες και δεν υπάρχει άνεση να δοθεί ειδική και μεγάλη έκταση για κάποιο κεφάλαιο».¹¹⁶³ Επιπρόσθετα, η Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης είχε προτείνει εισαγωγή της διδασκαλίας της Εθνικής Αντίστασης σε όλες τις βαθμίδες της δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης, τόσο στα πλαίσια του μαθήματος της Ιστορίας όσο και της λογοτεχνίας, τη σύνταξη βιβλίων σχετικών με την Αντίσταση, εμπλουτισμό των σχολικών βιβλιοθηκών με αντιστασιακά βιβλία, ίδρυση Μουσείου και Ινστιτούτου Εθνικής Αντίστασης. Η ΕΔΙΑ δήλωνε πρόθυμη να βοηθήσει με ανθρώπινο δυναμικό και έμπρακτη υποστήριξη προς αυτή την κατεύθυνση.⁹⁸⁵ Δυστυχώς, η απάντηση του Υπουργείου ήταν λιτή και σύντομη, εκδηλωμένη στις προαναφερθείσες σκαιές γραμμές. Αυτές οι αγωνιώδεις προσπάθειες των αντιστασιακών να προωθήσουν ένα διαφορετικό μοντέλο εκπαίδευσης, που θα

⁹⁸³ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Μουσεία Εθνικής Αντίστασης», ανοιχτή επιστολή προς τον υπουργό Πολιτισμού Ευάγγελο Βενιζέλο, 30 Σεπτέμβρη 2003.

⁹⁸⁴ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Μουσεία Εθνικής Αντίστασης», ανοιχτή επιστολή προς τον υπουργό Βορείου Ελλάδας, τον δήμαρχο Θεσσαλονίκης και τους βουλευτές όλων των κομμάτων, 2/1/2004. ¹¹⁶³ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Πάτρα», Αθήνα 20.10.95, α.π. Γ2/7774, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων προς ΕΔΙΑ.

⁹⁸⁵ Αρχείο ΕΔΙΑ, φάκελος «Πάτρα», Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (ΠΟΑΕΑ) προς τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων.

ενσωματώνει και τις νεότερες περιόδους της ιστορίας, και οι μοναχικές προσπάθειες της ΕΔΙΑ και των ανθρώπων της, είναι οι εξαιρέσεις σε έναν κανόνα που συνθλίβει κάθε κριτική επανεπεξεργασία του παρελθόντος και τη γόνιμη συνδιαλλαγή με αυτό. Στην Ελλάδα, οι μουσειακές αναπαραστάσεις της περιόδου κατακερματίζονται σε πλήθος πρωτοβουλιών ανθρώπων (συνήθως βετεράνων) με περισσό ζήλο και ενθουσιασμό, αλλά χωρίς μουσειολογικές γνώσεις και θεσμική στήριξη.

*«Η ιστορία ως πεδίο αβεβαιοτήτων. Ιστορικός είναι αυτός που διψάει για ένα άλλο μέλλον. Δεν είναι απλώς ένας διαχειριστής της κοινής Μνήμης, γι' αυτό αναστατώνει το παρελθόν και συγκρούεται με το παρόν».*⁹⁸⁶

Στην πλατεία Βουνακίου, στη Χίο, βρίσκεται μια τριγωνική πλατεία με το άγαλμα ενός ήρωα της τοπικής Αντίστασης, του Ιάσωνα Καλαμπόκα. Σε ελάχιστη απόσταση από το άγαλμα, βρίσκονται δύο ενωμένες μαρμάρινες πλάκες διαστάσεων ταφόπλακας. Στη μία πλευρά βρίσκεται χαραγμένος ένας χριστιανικός σταυρός με χαραγμένο το όνομα «Ιάσων Καλαμπόκας, ανθυπολοχαγός», για να τιμήσει τον πεσόντα σε συγκρούσεις κατά την αναχώρηση των κατακτητών τον Οκτώβριο του '44. Στην πίσω πλευρά, αντικρίζει κανείς κάτι αναπάντεχο: Τον γνωστό ναζιστικό αγκυλωτό σταυρό με ένα γερμανικό όνομα (Δρ. Χέρμαν Βεστχάουερ, ετών 32). Ο Βέστχουερ, συνομήλικος του Καλαμπόκα, είχε χάσει τη ζωή του στο βομβαρδισμό του σουηδικού φορτηγού Wiril στις 7.2.1944 και τιμάται με έναν ανορθόδοξο τρόπο σε αυτή τη μνημειακή πλάκα διπλής όψης. Δεν έγινε τυχαία αυτή η συγκόλληση των πλακών. Οι απόψεις δίστανται: Οι Χιώτες ήθελαν να δημιουργήσουν ένα ιδιότυπο μνημείο συμφιλίωσης, κατά του μίσους και της αμοιβαίας εχθρότητας. Έτσι, πήραν τις δύο πλάκες και τις συνένωσαν, δημιουργώντας το πιο ιδιαίτερο ενδεχομένως μνημείο που υπάρχει για τον πόλεμο σε όλη την ελλαδική επικράτεια. Υπάρχουν όμως και αυτοί που ισχυρίζονται πως το «διπλό μνημείο» δεν φέρει συμφιλωτικά μηνύματα, αλλά απλώς χρησιμοποιήθηκε το πίσω μέρος της πλάκας με τη σβάστικα, που θεωρήθηκε πως δεν είχε καμία άλλη χρησιμότητα. Το 2007, κάποιοι έσβησαν τη σβάστικα και προκάλεσαν βλάβες στο μνημείο.

Μια διαφορετική μνημειακή παρέμβαση ακολουθεί: Το 2001 στην Ακαδημία Εφηρμοσμένων Τεχνών του Σάλτσμπουργκ ορισμένοι μαθητές με την καθοδήγηση καθηγητών πραγματοποίησαν μια δράση που την ονόμασαν “Rückgabe” (Επιστροφή). Στην αναμνηστική πλάκα που βρισκόταν στην Ακαδημία και ανέγραφε μια πρόταση του ιδρυτή του Σιωνισμού Dr. Theodor Herzl («Στο Σάλτςμπουργκ

⁹⁸⁶ Μισέλ Φάις, *Πορφυρά Γέλια*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 82.

πέρασα μερικές από τις πιο ευτυχισμένες ώρες της ζωής μου, καλοκαίρι 1885»), η ομάδα έκανε μια προσθήκη γράφοντας τη συνέχεια της πρότασης του Herzl, που είχε παραλειφθεί στην πλάκα. Έτσι, οι διαβάτες μια μέρα αντίκρισαν την πλάκα ελαφρώς αλλαγμένη: Κάτω από την αρχική πρόταση είχε προστεθεί με μαύρο μαρκαδόρο: «Θα έμενα ευχαρίστως σε αυτή την όμορφη πόλη αλλά ως Εβραίος δεν θα μπορούσα ποτέ να πάρω τη θέση του δικαστή». Μετά από δύο μέρες η προσθήκη αφαιρέθηκε, και οι υπαίτιοι τιμωρήθηκαν για βανδαλισμό.⁹⁸⁷ Τι μας δείχνει αυτή η δράση για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αναπλαισιωθεί το παρελθόν;

Αυτά τα παραδείγματα αποδεικνύουν πως η φαινομενολογία της μνήμης είναι μια σύνθετη διαδικασία, και πως πράγματι υφίστανται πολλαπλοί τρόποι ενατένισης του παρελθόντος. Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν στις γνωστές *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας* αναφέρεται σε μια «ανάσταση του παρελθόντος» που δεν θα γίνει με την καταγραφή μιας γεγονοτολογικής ιστορίας που καταγράφει το «τι έγινε» αλλά με την ορμητική δύναμη της μνήμης και του μετασχηματισμού του παρελθόντος σε αποκατάσταση των θυμάτων, των ηττημένων.⁹⁸⁸ Ο Μπένγιαμιν συνηγορεί για μια διάσωση του παρελθόντος που θα γίνει με τη βοήθεια των ιχνών, αυτών που με την αναγκαία βοήθεια του ιστορικού δεν θα σβηστούν. Το παρελθόν ως τόπος άγνωστος, μακρινός θα αποκατασταθεί και η λήθη θα δώσει τη θέση της σε μια ιστορία του παρόντος, με θέαση στο μέλλον, αλλά με ιδρυτική βάση το παρελθόν. Τα συναισθήματα, η μνήμη, το τραύμα, διεκδικούν ξανά τη θέση τους στις ιστοριογραφικές αναζητήσεις και η ιστορία της μνήμης έγινε επιτακτικό καθήκον, ως δέσμευση απέναντι στις αδικίες του παρελθόντος.⁹⁸⁹ Η προβληματοποίηση της υλικότητας της Κατοχής στάθηκε στο επίκεντρο αυτής της μελέτης, ενώ έγινε προσπάθεια μέσα από την πολυπρισματική θέαση της περιόδου, μέσα από τόπους μνήμης διαφορετικής σημαντικότητας, να ανασυσταθεί μια μεταπολεμική γενεαλογία της ιστορικής κουλτούρας της δεκαετίας του '40, τουλάχιστον όσον αφορά την υλική της διάσταση.

⁹⁸⁷ Lisa Bolyos, Katharina Morawek (Επιμ.), *Diktatorpuppe zerstört, Schaden gering. Kunst und Geschichtspolitik im Postnazismus*, Mandelbaum Verlag, Wien 2012, σ. 274.

⁹⁸⁸ Στο ίδιο βιβλίο αναφέρει πως «δεν υπάρχει ντοκουμέντο πολιτισμού που να μην είναι ταυτόχρονα ντοκουμέντο βαρβαρότητας». Θέσεις VI και VII, Walter Benjamin, *On the Concept of History. Gesammelte Schriften I:2*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1974, on line http://members.efn.org/~dredmond/Theses_on_History.PDF (18/2/2013).

⁹⁸⁹ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 319.

Πώς μετασχηματίζεται το παρελθόν σε ιστορία; Μοιάζει, στο τέλος αυτής της διατριβής, να αναδύονται περισσότερα ερωτήματα παρά απαντήσεις στις προκαθορισμένες υποθέσεις εργασίας. Την μελέτη αυτή απασχόλησαν οι ποικίλες υλικότητες και οι πολιτισμικές πρακτικές των μνημονικών κοινοτήτων. Πώς δεξιώνεται η ελληνική μεταπολεμική κοινωνία το παρελθόν, ειδικά μετά τη μεταπολίτευση και την αλλαγή πλευσης σε ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο; Και τι ρόλο παίζει η στροφή προς τη μνήμη στην εποχή μας, που είναι κοινώς αποδεκτό πως έχει εκλάβει διαστάσεις ενός πολιτισμικού/ κοινωνικού/ ιστοριογραφικού φαινομένου;

Με ποιο τρόπο διαχειριζόμαστε το παρελθόν και το αναπλαισιώνουμε με νέες συνδηλώσεις στο παρόν; Ποιοι τόποι μνήμης τοποθετούνται στο επίκεντρο της θεσμικής μνήμης και ποιοι εξοβελίζονται καταδικασμένοι στη λήθη; Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, οι εξεταζόμενοι τόποι μνήμης επιλέχθηκαν με ποικίλλα κριτήρια. Η πρώτη επιλογή αφορά τη μελέτη τους με άξονα μια συγκριτική διάσταση με τόπους ανάλογων συνδηλώσεων και μηχανισμών επίδρασης στις μνημονικές κοινότητες στην Ευρώπη. Επιπλέον, ερευνήθηκε η συνάντηση της πολιτικής και του πολιτισμού σε αυτούς τους τόπους, καθώς η υλικότητα των συγκεκριμένων τόπων συνδέεται με συγκρουσιακές αφηγήσεις, γι' αυτό και η επισκόπηση της ιστορίας τους αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής μεταπολεμικής μνήμης. Πώς επιδρούν οι μνημονικοί τόποι στο συλλογικό φαντασιακό των ανθρώπων; Πώς εργαλειοποιούνται προκειμένου να αποτελέσουν παράγοντα σχηματισμού ταυτοτήτων στην εκπαιδευτική διαδικασία; Ποιές σημασίες ενδόθηκαν μέσα στο πέρασμα του χρόνου που μεσολάβησε από το τέλος του πολέμου μέχρι σήμερα, τη στιγμή που γνωρίζουμε πως οι μετασχηματισμοί των τόπων αυτών είναι σε κάθε περίοδο της ιστορίας διαφορετικοί και επηρεαζόμενοι από τον εκάστοτε πολιτικό παράγοντα; Η στρωματογραφία της μνήμης είναι σύνθετη, και η ίδια η μνήμη του πολέμου συγκρουσιακή και τραυματική για να μπορέσει να καταστεί θεμέλιο μιας ενιαίας ελληνικής μεταπολεμικής μνημονικής κουλτούρας. Τα συμπεράσματα του Τόνι Τζαντ για την υποτιθέμενη ενοποιητική ισχύ του «1945» στην ευρωπαϊκή κοινή κουλτούρα μνήμης μοιάζουν πολύ εύστοχα:

«Ακόμα κι αν η Ευρώπη μπορούσε να κατακτήσει αυτή τη ζωντανή μνήμη των περασμένων εγκλημάτων -κάτι για το οποίο έχουν σχεδιαστεί τα μουσεία και τα μνημεία-, αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία. Η μνήμη είναι ριζοσπαστική: Η παραδοχή του ενός είναι η παράλειψη του άλλου. Και αυτό είναι ελλιπής/προβληματικός οδηγός για το παρελθόν. Η μεταπολεμική Ευρώπη της πρώτης περιόδου συστάθηκε πάνω στη λήθη ως τρόπο ζωής. Από το 1989 η Ευρώπη επανασυστάθηκε πάνω σε μια υπερπληθώρα μνήμης: Η θεσμική ενθύμηση ως το θεμέλιο της συλλογικής ταυτότητας. Το πρώτο δεν μπόρεσε να επιβιώσει, αλλά ούτε και το δεύτερο. Χρειάζεται κάποια δόση παραμέλησης, ακόμα και λήθης, ως απαραίτητα συστατικά της υγείας των πολιτών».⁹⁹⁰

Ο Τζαντ θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα. Πράγματι, μετά το 1989 έχουμε μια έκρηξη μνήμης, που δεν αφορά όμως μόνο τον Β' Π.Π. αλλά και τον Α'. Μπορεί να εξηγηθεί αυτή η υπερπληθώρα μνήμης εάν λάβουμε υπόψη πως οι ευρωπαϊκές κοινωνίες μετά την πτώση του Υπαρκτού αναζητούν μια τόνωση των εθνικών τους ταυτοτήτων με γνώμονα ένα ενιαίο «πατριωτικό» αφήγημα. Αυτό το προσφέρει η μνήμη ορισμένων πτυχών του πολέμου, κυρίως η Αντίσταση. Το ερώτημα όμως πώς οι κοινωνίες ξεχνούν, παραμένει καίριο. Ενώ το ζήτημα της κοινωνικής μνήμης έχει ερευνηθεί ευρέως από τη δεκαετία του '80, σχετικά λίγα πράγματα έχουν γραφτεί για τη λήθη, η οποία αναμφισβήτητα αποτέλεσε κεντρικό ζήτημα για όλο τον 20^ο αιώνα. Στη μεταπολεμική Ευρώπη, η συλλογική λήθη αποτέλεσε θεμέλιο λίθο του οικοδομήματος σταθερότητας, ειδικά της Δυτικής Ευρώπης. Ας δούμε το παράδειγμα του Ναού της Παναγίας (Frauenkirche) στη Δρέσδη: Καταστράφηκε ολοσχερώς με τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς το 1945. Σκόπιμα αφέθηκε κατεστραμμένος μέχρι τη δεκαετία του '80, ενώ όλη η Δρέσδη ανοικοδομήθηκε. Η ναζιστική πολιτική του εικονοκλαστισμού, της καταστροφής ενός κεντρικού μνημείου της πόλης, σκόπιμα διαιωνίστηκε δημιουργώντας ένα είδος αντι-εικονοκλαστικού μνημείου που θα θύμιζε στους Γερμανούς τα δεινά τους κατά τον πόλεμο (στους βομβαρδισμούς της πόλης υπολογίζεται πως 25-30.000 κάτοικοι σκοτώθηκαν με τον πλέον τραγικό τρόπο, πολλοί κήκαν στα καταφύγια στα οποία κρύβονταν). Η Ανατολική Γερμανία (ΓΛΔ) έβλεπε στο μνημείο ένα σύμβολο της βαρβαρότητας της Δύσης. Άλλοι ανατολικογερμανοί το θεωρούσαν τόπο που αντιπροσώπευε την κατάρρευση του

⁹⁹⁰ Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, New York 1995, σ. 829.

ναζιστικού καθεστώτος.⁹⁹¹ Μετέπειτα, τη δεκαετία του '80, ο χώρος ενδύθηκε νέα νοήματα, καθώς εκεί λάμβαναν χώρα όλες οι σιωπηλές διαμαρτυρίες κατά του καθεστώτος της ΓΛΔ. Με την πτώση του Τείχους ανοικοδομήθηκε, στερώντας απ' την πόλη το καλύτερο μνημείο για το κατακλυσμιαίο γεγονός του Β' Παγκοσμίου. Σύμφωνα με τον Forty, η περίπτωση της Frauenkirche δείχνει πως οι διαφορετικές και συγκρουόμενες μεταξύ τους συλλογικές μνήμες έχουν ως τελικό αποτέλεσμα την υιοθέτηση μίας κυρίαρχης, και τον ταυτόχρονο αποκλεισμό των άλλων μνημών.⁹⁹² Αναδομώντας την Frauenkirche, αποδομήθηκε όλο το παρελθόν της και οι πολλαπλοί συμβολισμοί του σε κάθε περίοδο. Ασκήθηκε κριτική στην ανοικοδόμηση με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μια σκωπτική παρατήρηση στο βιβλίο επισκεπτών: «Πολλές φορές αναρωτιέμαι πώς θα ήταν η πόλη εάν δεν είχε συμβεί ο Β' Παγκόσμιος. Ευχαριστώ που ανοικοδομείτε την εκκλησία για να το αντιληφθούμε καλύτερα».⁹⁹³

Θα λέγαμε πως το κεντρικό διακύβευμα της ενθύμησης δεν είναι το παρελθόν αλλά η συγχρονία και τα ζητήματα της δημόσιας ιστορίας που αναδύονται στο παρόν. Η δύναμη του παρελθόντος και της συλλογικής μνήμης, να επηρεάσει το παρόν και το μέλλον έγκειται στη διαδικασία ή πρακτική της ενθύμησης και στην επιλεκτικότητα της μνήμης και της λήθης. Η σκόπιμη αποξένωση από το παρελθόν είναι η άλλη όψη αυτής της διαδικασίας. Γι' αυτό και σε αυτή τη διατριβή κεντροθετήθηκε το βλέμμα στην έννοια της διάσωσης της ιστορίας, στην πολιτισμική διάσταση της ιστορίας ενάντια στη διαγραφή της μνήμης.⁹⁹⁴ Πρόκειται δηλαδή για την αποκατάσταση των ιχνών των θυμάτων της ιστορίας και τη διάσωση από τη λήθη, με μπενγιαμικούς όρους.

Η συλλογική μνήμη δεν αφορά μόνο την μοιραζόμενη ιστορική γνώση σε μια μνημονική κοινότητα. Η κατανόηση ενός ιστορικού φαινομένου προϋποθέτει την συνειδητοποίηση της συνθετότητας, της πολυπρισματικότητάς του, των διχοτομιών του, των κινήτρων των πρωταγωνιστών και των πολλαπλών συμπεριφορών του, αλλά κυρίως της ιστορικής του ετερότητας. Η συλλογική μνήμη πολλές φορές απλοποιεί,

⁹⁹¹ Jason James, "Undoing Trauma: Reconstructing the Church of our Lady in Dresden", *Ethos*, vol.34, no. 2, 2006, σ. 246.

⁹⁹² Adrian Forty... ό.π. σ. 10.

⁹⁹³ Jason James... ό.π. σ. 247.

⁹⁹⁴ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία...* ό.π. σ. 302-303.

απλουστεύει, είναι ανυπόμονη με τις διχοτομίες και υποβιβάζει τα γεγονότα σε μυθικά αρχέτυπα. Η μνήμη δεν έχει συνείδηση του πεπερασμένου χρόνου, αρνείται την παρελθοντικότητα των αντικειμένων που συνθέτουν το υφάδι της και εμμένει στη συνεχή τους παρουσία εις το διηνεκές. Η μνήμη αφορά το «τώρα». Είτε την αποκαλούμε συλλογική, είτε πολιτισμική ή κοινωνική, παραμένει στο βαθύ της πυρήνα αρένα πολιτικών προταγμάτων, στην οποία ανταγωνιστικές αφηγήσεις για κεντρικά σύμβολα στο παρελθόν, και οι σχέσεις με αυτό, συζητιούνται, αφηγηματοποιούνται, με σκοπό τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με το παρόν, το «εδώ και τώρα». Πρόκειται για το κατεπείγον της ιστορίας, που είναι το ανερμάτιστο μπρος-πίσω στο παρελθόν με σκοπό την επανατοποθέτηση του υποκειμένου στο επιτακτικό παρόν. Προσεγγίστηκε η ιστορία με μια αρχαιολογική ματιά, μολονότι η μνήμη δεν αποτελείται από χωριστά, μεμονωμένα στρώματα που δεν επικοινωνούν μαζί τους. Περιγράφηκε η γενεαλογία των κατοχικών τόπων μνήμης στην Ελλάδα και καταγράφηκε η «αρχαιολογία» της περιόδου μέσα από τα ίχνη, τις μνήμες, τις μαρτυρίες, τα συναισθήματα.

Οι τόποι μνήμης βρίσκονται στο κέντρο μιας τοπογραφίας πόνου, αδικού, και κρατικά νομιμοποιημένης βίας. Σε μια κανονικοποιημένη διάσταση «οφείλουν» να μεταβιβάζουν στους επιζώντες και στους κατιόντες τη μνήμη των γεγονότων. Σε πολλές χώρες η ανάπτυξη αυτών των τόπων και η κεντροθέτησή τους στον επίσημο φαντασιακό «χάρτη μνήμης» έχει οδηγήσει σε μια «τοπολατρεία», σύμφωνα με έναν νέο όρο στις μνημονικές σπουδές.⁹⁹⁵ Οι τόποι της «σκοτεινής κληρονομιάς» προβάλλονται ως στόχοι τουριστικής έλξης και γίνονται αντικείμενο μαζικής πολιτιστικής κατανάλωσης. Από την άλλη, αυτοί οι τόποι μορφοποιούν εθιμοτυπικές και συμβολικές πράξεις μετάδοσης μιας πολιτικής ατζέντας, μιας θεσμικής πολιτικής της μνήμης, γι' αυτό και βρίσκονται στο επίκεντρο πολιτικών προταγμάτων. Στη μελέτη αυτή αναλύθηκε αρκετά η ξεχωριστή περίπτωση του Άουσβιτς αλλά και άλλων στρατοπέδων συγκέντρωσης, ως κατεξοχήν τόπων άσκησης και εφαρμογής πολιτικών φιλίας, προσέγγισης ή τόνωσης του εθνικού/ εθνικιστικού υπερεγώ.

Παράλληλα, αυτοί οι τόποι αποτελούν πειραματικά εργαστήρια εφαρμογής των τάσεων που κατά καιρούς χαρακτηρίζουν τις πολιτικές της μνήμης κάθε χώρας,

⁹⁹⁵ Martin Sabrow, "Das Unbehagen an der Aufarbeitung. Zur Engführung von Wissenschaft, Moral und Politik in der Zeitgeschichte", στο: Thomas Schaarschmidt (Hrsg.), *Historisches Erinnern und Gedenken im Übergang vom 20. zum 21. Jahrhundert*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2008, σ. 23

και το παράδειγμα των «δυτικών» και των «ανατολικών» στρατοπέδων συγκέντρωσης μέχρι την πτώση του Τείχους είναι χαρακτηριστικό. Στο Ντάχαου και στο Μπούχενβαλντ, οι πολιτικοί ηγέτες επιχείρησαν να εργαλειοποιήσουν το παρελθόν και να ενισχύσουν το δικό τους αφήγημα για την ιστορία. Στο πρώτο ήταν αποφευκτές όλες οι αναφορές στην κομμουνιστική αντίσταση, στο δεύτερο αυτή υπερτονιζόταν εις βάρος των άλλων αφηγήσεων. Ήταν Ψυχρός Πόλεμος, και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτέλεσαν ιδανικό πειραματικό εργαστήριο εφαρμογής των πολιτικών προταγμάτων.

Στους τόπους μνήμης αποκρυσταλλώνεται η ματιά της κοινωνίας πάνω στο παρελθόν της. Ταυτοχρόνως, μπορεί κανείς σε αυτούς να αποκρυπτογραφήσει τη σημασία του παρελθόντος στο παρόν. Στις διαμάχες για την ανέγερσή τους ή τη μνημειοποίησή τους αποκαλύπτονται οι πολιτικές και νοοτροπιακές μετατοπίσεις και οι μετασχηματισμοί μιας κοινωνίας. Το μνημείο μπορεί να ειπωθεί ως αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαδικασίας, στην οποία εμπεριέχονται αντιθετικές ματιές και συγκρουσιακά διλήμματα. Με απασχόλησε αυτή η διαδικασία, όπως επίσης και το εικονογραφικό της αποτέλεσμα. Σε αυτό, όπως είδαμε, συνέδραμαν κρατικές πρωτοβουλίες, αλλά και ατομικά «ενεργήματα μνήμης» από τα κάτω.

Μέσα από τα εξεταζόμενα παραδείγματα αποδείχτηκε πως τα υλικά κατάλοιπα της περιόδου συγκροτούνται από τις ανταγωνιστικές αφηγήσεις και τις πολιτικές παρεμβάσεις που τοποθετούνται στον ιστορικό χρόνο και διαμορφώνουν τις «μάχες της μνήμης» στη δημόσια ιστορία. Το αφετηριακό σημείο στη μελέτη, δηλαδή η υπόθεση πως οι μνημονικοί τόποι αντανakλούν τις ιστορικοπολιτικές ιδιαιτερότητες κάθε εποχής, καθώς και ότι ενίοτε λειτουργούν ως τόποι εφαρμογής πολιτικών πειραματισμών, αποδεικνύεται στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης Χαϊδαρίου και Παύλου Μελά είναι ενδεικτικά παραδείγματα. Το Χαϊδάρι μπορεί να αναγνωστεί ως «κοινωνικό κείμενο», κάτι που υπονοήθηκε στην αρχή αυτής της έρευνας, ως πολυδιάστατο πεδίο με πολλαπλές σημασίες, που ομοιάζει με παλίμψηστο στο οποίο οι διαδοχικές χρονικότητες εγγράφουν τις δικές τους χρονικές και ιστορικές συντεταγμένες. Επί Εμφυλίου αξιοποιήθηκε στη μηχανή αντικομμουνιστικής εκστρατείας του κράτους ως στρατόπεδο κράτησης και βασανισμού των αριστερών, τη δεκαετία του '50 σε έναν διχασμένο κόσμο που ανασυγκροτούνταν απλώς αφηνόταν στο περιθώριο, το 1960

μέσα στην κορύφωση των ψυχροπολεμικών διαιρέσεων προτάθηκε η πλήρης μετατροπή του σε πανεπιστημιούπολη –επομένως η εξάλειψή του από τον χάρτη-, ενώ τα πολιτικά συμφραζόμενα και η γενικότερη αλλαγή του κλίματος μετά το '81 δεν θα μπορούσαν να μην επιδράσουν σε αυτόν τον οβιδιακό τόπο μνήμης. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η έμφαση στην Αντίσταση τη δεκαετία του '80, καθώς και η αποσιώπηση των διαιρέσεων του Εμφυλίου, έφερε στο προσκήνιο εκείνους τους τόπους, στους οποίους εγγραφόταν η Αντίσταση και οι οποίοι παρήγαγαν τα σημαινόμενα εκείνα που ανταποκρίνονταν στον «παλμό» και στις προτεραιότητες της εποχής: Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου και το Σκοπευτήριο μπορούσαν να ανακληθούν προς αυτή την κατεύθυνση, ως κατεξοχήν τόποι μνήμης μιας Αντίστασης με παλλαϊκό, εθνικό χαρακτήρα. Στο Χαϊδάρι επιτράπηκε η είσοδος για την επίσκεψη στο Μπλοκ 15, ξεκίνησαν να λαμβάνουν χώρα οι πρώτες τελετές μνήμης με τη συμμετοχή αντιστασιακών, και ξεκίνησε η διεκυστίδα για τη μουσειοποίησή του, η οποία κρατά μέχρι σήμερα.

Το 2007, στην Πράγα, όλες οι χώρες-μέλη του International Task Force συμφώνησαν στο λεγόμενο “Historic site Resolution”, δηλαδή στην προώθηση της σημασίας ανάδειξης των τόπων μνήμης του πολέμου, είτε ήταν στρατόπεδα συγκέντρωσης, γκέτο ή τόποι εκτέλεσης. Παρόλα αυτά, εκπλήσσει το γεγονός πως στην Ελλάδα για παράδειγμα, κανένα στρατόπεδο συγκέντρωσης δεν έχει διαφυλαχτεί. Επίσης, αγνοούμε την εκπαιδευτική διάσταση των τόπων αυτών. Έχει γίνει ελάχιστη έρευνα για τη χρησιμότητα, αλλά και την επίδραση της επίσκεψης μνημονικών τόπων στους μαθητές. Η ανάλογη διδασκαλία, επιβοηθούμενη από επισκέψεις τέτοιων τόπων, ενδυναμώνει τα δημοκρατικά αισθήματα παιδιών και εφήβων, καλλιεργεί την απροκατάληπτη στάση τους και τα απελευθερώνει από τις αγκυλώσεις που τόσα χρόνια δημιουργούνται από την εθνικιστική διδασκαλία της ιστορίας; Ένα συγκριτικό ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο “The role of commemoration sites, original sites and historical museums in Holocaust education and human rights education in the EU”, με πρώτα αποτελέσματα ήδη δημοσιευμένα (2010), αξιοποιείται από πολλές χώρες. Στην Ελλάδα όμως πώς να αξιοποιηθεί το πρόγραμμα όταν οι μνημονικοί τόποι είναι κατεστραμμένοι, υπό κατάρρευση, μη προσβάσιμοι, στο περιθώριο των προτεραιοτήτων ή όταν μετασχηματίζονται ανάλογα με τα εκάστοτε πολιτικά προτάγματα;

Το Σκοπευτήριο αποτελεί ίσως το ευστοχότερο καθ' ημάς παράδειγμα για τους δαιδαλώδεις μετασχηματισμούς της μεταπολεμικής μνήμης. Από ενοχλητικό σημείο στην τοπογραφία της αντιστασιακής Καισαριανής, από το '80 αποκτά θετικό πολιτικό πρόσημο στο γενικότερο συναινετικό πλαίσιο που καθορίστηκε μέσα από τη μεταπολιτευτική ιστορική κουλτούρα της περιόδου. Η κουλτούρα της συναίνεσης και της πλασματικής εθνικής συμφιλίωσης βρήκε στο Σκοπευτήριο τον ιδανικό εκφραστή, και παρόλες τις συνεχιζόμενες συγκρουσιακές σχέσεις του Δήμου με τη Σκοπευτική Εταιρεία, η Καισαριανή αποτέλεσε το ιδανικό πειραματικό εργαστήριο άσκησης της νέας μεταπολιτευτικής συμφιλιωτικής τάσης- και ενδοελληνικά με την επίσκεψη του προέδρου Βάιτσεκερ.

Στο Σκοπευτήριο αποτυπώνονται οι πολιτικές αντανάκλασεις κάθε περιόδου της μεταπολεμικής Ελλάδας. Το ψυχροπολεμικό αφήγημα της διατήρησης ισορροπιών ανάμεσα στις χώρες του δυτικού κόσμου δεν θα μπορούσε να εκφραστεί καλύτερα στα λόγια του προέδρου του Δ.Σ. της Καισαριανής το 1959 πως «η λήθη του παρελθόντος είναι επιβεβλημένη», επομένως επιβεβλημένη ήταν και η διαγραφή του Σκοπευτηρίου από τον μνημονικό αστικό ιστό. Τη δεκαετία του '60, η πρόταση μετονομασίας της Καισαριανής σε «Δήμο Πανεπιστημιούπολεως» λόγω των «ακατανόμαστων πράξεων του κομμουνιστικού κινήματος» που έρχονται στο νου με την ονομασία της πόλης, εντάσσεται στο ίδιο ρητορικό αφήγημα. Επί δικτατορίας, η προσπάθεια αποκάθαρσης του χώρου από τα κομμουνιστικά του σημαινόμενα και η ένταξη σε ένα νέο εθνολαϊκό αφήγημα με ενδεικτικότερο παράδειγμα την καθιέρωση μνημόσυνου για τους «σφαγιασθέντες κατά τα Δεκεμβριανά» στο Σκοπευτήριο, είναι κινήσεις που αποτυπώνουν το θερμόμετρο και τις πολιτικές της μνήμης της εποχής εκείνης. Τη δεκαετία του '80, οι προστριβές μεταξύ ΚΚΕ Εσ. και ΚΚΕ αποτυπώθηκαν και στις τελετές του Σκοπευτηρίου, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, η συμβολική ρήξη με το ιδεολογικό πλέγμα της «εθνικοφροσύνης» και, σύμφωνα με τον Βαγγέλη Τζούκα, η «ανάγνωση» της Ιστορίας της δεκαετίας 1940- '50 από το ΠΑΣΟΚ, στην οποία προεξάρχοντα ρόλο διαδραμάτιζαν ο τονισμός της Εθνικής Αντίστασης και ο τονισμός του «εθνικο- λαϊκού» στοιχείου της συλλογικής δράσης που έχει μακραίωνα εξεγερσιακό χαρακτήρα στην ελληνική ιστορία, βρήκαν έκφραση και στο Σκοπευτήριο, ως κατεξοχόν εμβληματικό τόπο της εαμικής

Αντίστασης.⁹⁹⁶

Στην αντίπερα όχθη, στο σχετικό συγκριτικό κεφάλαιο για τις μνημειοποιήσεις των στρατοπέδων συγκέντρωσης στις «δύο Γερμανίες», έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί ακριβώς το ίδιο: Πως οι μνημονικοί τόποι αντανακλούν τις ιστορικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες κάθε εποχής. Η εργαλειοποίηση των τόπων αυτών στη ΓΛΔ στόχευε να χτυπήσει τη «μιλιταριστική και ρεβανσιστική πολιτική» του δυτικού αντιπάλου μέσω της μνείας και της ανάδειξης της αντιφασιστικής πάλης, η οποία ανάχθηκε σε ιδρυτικό θεμέλιο λίθο της Ανατολικής Γερμανίας. Το εβραϊκό μαρτύριο και η μνήμη του Ολοκαυτώματος αποτελούσε σε αυτό το σχήμα μια παρένθεση, αν όχι παρωνυχίδα, ακριβώς επειδή δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες και τα προτάγματα του νέου κράτους. Αν δούμε την αντίστοιχη διαχείριση της μνήμης των στρατοπέδων από τη Μεγάλη Βρετανία, προτεραιότητα είχε η διατήρηση των ψυχροπολεμικών ισορροπιών. Έτσι, στο αίτημα της ανάδειξης της βρετανικής μνήμης στο Ντάχαου, υπερίσχυσαν οι ψύχραιμες τότε φωνές που πρότειναν σιωπηλή συναίνεση και παύση των πιέσεων προς τον νεοαποκτηθέντα εταίρο, τη Δυτική Γερμανία.

Τον δεύτερο άξονα της διατριβής, μετά την Αντίσταση, αποτελεί το Ολοκαύτωμα, η Σοά. Σύμφωνα με τον Νταν Ντίνερ, το Ολοκαύτωμα αποτελεί θεμελιώδες γεγονός στην κοινή ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι ευρωπαϊκές αξίες βασίζονται κυρίως στη μνήμη του πολέμου, παρόλο που αυτή είναι κατακερματισμένη σύμφωνα με τα διαφορετικά συμβολικά ρεπερτόρια των χωρών της Ένωσης.⁹⁹⁷ Συντρέχουν πολλές αιτίες για την αναζωπύρωση του δημόσιου ενδιαφέροντος για τον Πόλεμο: Η «αναγνωρισιμότητα» που η Σοά έχει πάρει τα τελευταία χρόνια είναι ένας βασικός λόγος. Η ευρεία μουσειοποίηση, η αυξανόμενη παραγωγή ταινιών και η δημιουργία ψηφιοποιημένων βάσεων με μαρτυρίες επιζώντων -όπως το Visual History Archive- συντείνουν σε αυτό που ονομάζεται «έκρηξη μνήμης». Σημαντικός παράγοντας είναι επίσης το ενδιαφέρον και η έμφαση που δίνεται στις γενικότερες επετειούς μνήμης για τον πόλεμο στις πολλαπλές του

⁹⁹⁶ Βαγγέλης Τζούκας, «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο: Βασίλης Βαμβακάς- Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 135.

⁹⁹⁷ Dan Diner, "Memory and restitution: World War II as a foundational event in uniting Europe", στο: Dan Diner, Gotthart Wunberg (Ed.), *Restitution and Memory. Material restoration in Europe*, Berghahn Books, USA, 2007, σ. 13.

διαστάσεις, είτε πρόκειται για την Απόβαση στη Νορμανδία, τη μάχη του Παρισιού, την εκτόπιση των Εβραίων της Γαλλίας ή την επέτειο της συμμαχικής νίκης. Πρόκειται για μια πολιτισμική ιστορία που έχει ως βασικό πεδίο μελέτης την επεξεργασία της μνήμης και του τραύματος. Σύμφωνα με τον Αλόν Κονφίνο, θα πρέπει να δούμε τη σημασία της κουλτούρας όταν εξετάζουμε ένα τόσο πολύπλοκο ζήτημα όπως η Σοά. Το ερώτημα δεν είναι γιατί συνέβη η γενοκτονία αλλά ποιο πολιτισμικό πλαίσιο επέτρεψε τη δημιουργία ενός κόσμου στον οποίο η γενοκτονία κατέστη δυνατή. Ο Κονφίνο εύστοχα ανάγει τη Σοά σε ζήτημα πολιτισμού.⁹⁹⁸ Είναι αναγκαίο να εξεταστεί η Σοά ως ένα πολιτισμικό πρόβλημα, που δημιουργήθηκε μέσα από συγκεκριμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις και πρακτικές, οπτική που απουσιάζει απ' τις περισσότερες μελέτες για το Ολοκαύτωμα, με λαμπρές εξαιρέσεις, όπως το εμβληματικό έργο του Σαούλ Φρήντλεντερ.⁹⁹⁹

Τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος δεν σχηματίζονται *post factum* μέσα από την αφηγηματοποίησή τους, αλλά καθορίζονται μέσα από τους σχηματικούς τρόπους μέσα απ' τους οποίους κατανοούνται και εξηγούνται. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη ιστορία δεν ξεδιπλώνεται ανεξάρτητα από τους τρόπους με τους οποίους την κατανοούμε, αλλά η ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων πολλές φορές καθορίζει τα ίδια τα γεγονότα. Πρόσληψη και ερμηνεία ιστορικοποιούν το παρελθόν, και όχι τα γεγονότα *per se*.¹⁰⁰⁰ Ο Γιάνγκ παρατηρεί το 1988 πως σε αντίθεση με την άνθιση των αυτοβιογραφιών μαρτύρων, της ιστοριογραφίας και των τηλεοπτικών και κινηματογραφικών αναπαραστάσεων της γενοκτονίας, λίγη κριτική σημασία δίνεται στα μνημεία της Σοά όσον αφορά την εικονογραφική, αρχιτεκτονική και κειμενική

⁹⁹⁸ Alon Confino, «Fantasies about the Jews: Cultural Reflections on the Holocaust», *History and Memory*, τόμ. 17, τχ. 1-2 (2005), σ. 296-322.

⁹⁹⁹ Ο Φρήντλεντερ αναλύει εκτεταμένα στο έργο του τις βαθιές ρίζες και την πολύχρονη ιστορία του χριστιανικού αντιεβραϊσμού, την ίδια την έννοια του «ξένου», που ο σύγχρονος αντισημιτισμός αποδίδει στους Εβραίους, και τη διαμόρφωση από το Μεσαίωνα και μετά, μεταξύ των πιστών και στους κόλπους των χλιαστικών κινημάτων, της εικόνας του δαιμονικού Εβραίου που διαπράττει τελετουργικούς φόνους και μηχανορραφεί κατά του χριστιανισμού. Έτσι, ο εθνικιστικός αντισημιτισμός στα τέλη του 19^{ου} στη Γερμανική Αυτοκρατορία δίνει τη σκυτάλη στην ταχύτατη εξάπλωση του φυλετικού αντισημιτισμού, και στον «λυτρωτικό αντισημιτισμό» του γερμανικού (ή άριου) κόσμου. Είναι πολύ χρήσιμη αυτή η διαχρονική ανάλυση του πολιτισμικού πλαισίου για να κατανοηθεί το πώς φτάσαμε στην κόλαση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και στη γενοκτονική ναζιστική πολιτική. Saul Friedländer, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, Πόλις, Αθήνα 2013.

¹⁰⁰⁰ James Young, *Writing and rewriting the Holocaust. Narrative and the consequences of Interpretation*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1988, σ. 5. ¹¹⁸⁰ James Young... ό.π. σ. 172, 173.

τους διάρθρωση. Τα μνημεία της Σοά αντανακλούν συγκεκριμένα είδη πολιτικής και πολιτισμικής γνώσης και κεφαλαίου, καθορίζοντας τη μελλοντική πρόσληψη των γεγονότων από τις μελλοντικές γενεές.¹¹⁸⁰

Τι συμβαίνει όμως με την μνημειοποίηση της Σοά στο ελληνικό πλαίσιο; Η μελέτη των αρχείων πέντε ισραηλιτικών κοινοτήτων της χώρας και η παρακολούθηση της δημιουργίας και της διαδρομής των μνημείων Ολοκαυτώματος οδηγεί στα εξής συμπεράσματα: Η Σοά αναμφισβήτητα, και παρόλες τις συνδρομές των τελευταίων χρόνων προς την κατεύθυνση της χαρτογράφησης της, εγγράφεται με δυσκολία στην εθνική ιστορία της Ελλάδας. Οι άνθρωποι καθορίζουν τον τρόπο της ζωής τους και της καθημερινής τους κίνησης μέσα από τη σχέση τους με το χώρο, ο χώρος μπορεί να ειπωθεί ως προϊόν μιας διαρκούς διαδικασίας που παραμένει ανοιχτή σε περαιτέρω μετασχηματισμούς, δεν είναι ποτέ δεδομένη και μόνιμα παγιωμένη. Αυτή η μετασχηματιστική δυναμική της συνδέεται με τους τρόπους πρόσληψης των μνημείων. Αυτές τις διαπιστώσεις τα μνημεία Ολοκαυτώματος δεν τις αναιρούν, αντιθέτως τις ενισχύουν.

Τα μνημεία αυτά «σωματοποιούν» τη μνήμη στον αστικό χώρο. Τοποθετημένη σε ένα σταυροδρόμι σύνθετων κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών, ψυχολογικών και πολιτισμικών ρευμάτων, η πόλη αποτελεί ένα σαηγευτικό πεδίο μελέτης. Λίγες μελέτες ασχολούνται με τη μνήμη της πόλης μέσα από τους τόπους μνήμης και τα μνημεία, και η ανάγκη για μια συμπαγή και ολοκληρωμένη μελέτη της μνήμης του αστικού πεδίου παραμένει ως ζητούμενο για την ιστορική έρευνα. Ο ιστορικός των αστικών σπουδών αναλύει μια ενότητα που εδράζεται σε άρρητες μορφές επικοινωνίας και δομείται από πολλαπλούς παράγοντες: Την αρχιτεκτονική, τα ιστορικά κτίρια, τις συλλογικότητες, τον πολιτικό παράγοντα, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Αυτή η δυναμική συνθετότητα συνιστά την πόλη και επιτρέπει τη μελέτη της μέσα από τη μνήμη και το παιχνίδι της με την πόλη: Μια σύνθετη διαδικασία που πρώτος ανέδειξε ο Αλμπάκς, κάνοντας λόγο για την αναδίπλωση της μνήμης στα χωρικά πλαίσια. Το επιχείρημα του Γάλλου κοινωνιολόγου πως μπορούμε να «αιχμαλωτίσουμε» το παρελθόν μόνο όταν και αυτό το κατανοούμε στο πλαίσιο της χωρικής του διάστασης είναι διάχυτο στη μελέτη αυτή. Ίδιας σημασίας είναι και η παραδοχή πως οι πόλεις είναι και πεδία λήθης, καθώς οι διαρκείς μετασχηματισμοί τους πολλές φορές εξορίζουν τη μνήμη. Αυτή ακριβώς η ρευστή

κατάσταση των πόλεων αποτελεί πρόκληση, καθώς μας ενδιαφέρουν οι πολυσχιδείς τρόποι με τους οποίους μια πόλη, μια κοινωνία, έρχεται σε επαφή με το παρελθόν της. Το σίγουρο συμπέρασμα απ' όλη αυτή την παρατήρηση είναι πως η πόλη δεν αποτελεί παθητικό αποθέτη συσσωρευμένων μνημών, αλλά σχηματίζει μνήμες, τις μορφοποιεί, τις σωματοποιεί.¹⁰⁰¹

Οι λόγοι απροθυμίας τοποθέτησης μνημείων ή παραμέλησής τους είναι ένα θέμα που επίσης προσεγγίστηκε. Είναι μόνο η μη αποδοχή της ετερότητας; Μήπως υπάρχουν και άλλοι λόγοι όπως παραδείγματος χάρη η εκάστοτε πολιτική συγκυρία και ο εθνικισμός γενικότερα; Ποιοί είναι οι παράγοντες που καθορίζουν τις «βιογραφίες» των μνημείων; Ποιοί είναι οι παράγοντες διαφοροποίησης; Αυτό που προκύπτει ως συμπέρασμα από τη σύγκριση των περιπτώσεων είναι πως οι καθυστερήσεις στην ανέγερση των μνημείων για τη Σοά, καθώς και οι εικονοκλαστικές πρακτικές που ασκήθηκαν πάνω τους, θεωρήθηκαν μέρος μιας μετασχηματιστικής διαδικασίας ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας, που αδυνατεί να αποδεχτεί την πολιτισμική ετερότητα. Δεν είναι μόνο οι δαιδαλώδεις διαδρομές του μνημείου της Θεσσαλονίκης που πιστοποιούν τα παραπάνω, αλλά και η καθυστερημένη ανέγερση του μνημείου στην Αθήνα, που είχε απομείνει «η τελευταία ευρωπαϊκή πρωτεύουσα χωρίς μνημείο Ολοκαυτώματος». Τα τελευταία χρόνια πυκνώνουν οι ιστοριογραφικές μελέτες για τη γενοκτονία στην Ελλάδα, αλλά μια πλήρης ιστορία του Ολοκαυτώματος λείπει –σε ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία-, καθώς επίσης και η διερεύνηση θεματικών που παραμένουν συσκοτισμένες και εν πολλοίς ξεχασμένες: Τι έγινε με την επιστροφή των Εβραίων στην Ελλάδα, την υποχρεωτική στρατολόγησή τους στον Εμφύλιο, τις εβραϊκές αποζημιώσεις, την επιστροφή των κλαπείσων περιουσιών, την μετανάστευσή στο Ισραήλ εφόσον δεν ήταν δυνατή η επανενσωμάτωσή τους στη χώρα για διάφορους λόγους; Αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός πως το 1945 οι επιζώντες καταγράφονταν στις «λίστες αλλοδαπών», δηλαδή παρέμεναν ξένα στοιχεία στη συλλογική συνείδηση. Αυτή η επισκόπηση της βιογραφίας των εβραϊκών μνημείων αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους οι συλλογικές μνήμες και η επιτελεστική τους διάσταση παράγονται. Το βάρος δίνεται στην ελληνική περίπτωση για να υποστηρίξουμε πως

¹⁰⁰¹ Gavriel D. Rosenfeld, *Munich and Memory. Architecture, Monuments, and the Legacy of the Third Reich*, University of California Press, California 2000, σ. 4- 5.

το μνημείο ως μέσο έκφρασης συλλογικών μνημονεύσεων ενεργοποιεί συγκρουσιακές αφηγήσεις, παράγει νέα επίσημα αφηγήματα, ενώ εγγράφεται, με δυσκολία στις περιπτώσεις που επιλέξαμε, στο μνημονικό τοπίο της πόλης.

Ενοποιητικό στοιχείο που δεν μπορούμε να παρακάμψουμε στην διερεύνηση των «βιογραφιών» των μνημείων για τη Σοά είναι οι βανδαλισμοί, οι καταστροφές μνημείων που στο εμβληματικό κείμενο του Δημητριάδη αναφέρονται ως παράδειγμα θανάτου μιας χώρας, σήψης και παρακμής της:

«Τη χρονιά εκείνη καμιά γυναίκα δεν έπιασε παιδί. Αυτό συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, μέχρι πού συμπληρώθηκε γενιά χωρίς καμιά καινούργια γενιά να 'ρθει στον κόσμο.(...) Εκτός απ' ολιγάριθμες εξαιρέσεις βίαιων αντιδράσεων σ' αυτή την ξεθεμελιωτική συμφορά, που πολύ αργότερα ονομάστηκε Μεσαίωνα της Μήτρας (: πυρπολισμοί δημόσιων κτηρίων, καταστροφές μνημείων και εθνικών συμβόλων, δολοφονικές επιθέσεις εναντίον προσώπων που οι επιτιθέμενοι τα θεωρούσαν υπεύθυνα για το κακό που τους είχε δρει), όλοι οι άλλοι, μαθημένοι στην εγκράτεια, χαλιναγωγούσαν την απελπισία τους και περιόριζαν σε ιδιωτικούς χώρους τα ξεσπάσματα του πανικού τους».¹⁰⁰²

Μέσω αυτών των πρακτικών ένα θετικό μνημείο γνώσης και πολιτισμικής μνήμης μετατρέπεται αυτόματα σε μνημείο αρνητικής ενέργειας και μνήμης. Εκείνοι που απεχθάνονται την κατασκευή νέων μνημείων ως μετουσίωση της απωθημένης ενοχής τους, κάτι που είδαμε στην περίπτωση της Δυτικής Γερμανίας τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, και εκείνοι που ως ιδεολογικά συμπαθούντες με τους θύτες καταστρέφουν τα μνημεία για τη Γενοκτονία, αποτελούν έναν παράγοντα που δεν μπορεί να μην προσμετρηθεί στην καταγραφή της διαδρομής αυτών των τόπων στη δημόσια ιστορία. Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος καταγγέλει συνεχώς την επικίνδυνη τάση αύξησης των αντισημιτικών φαινομένων στη χώρα. Απ' την άλλη, στο μνημείο Ολοκαυτώματος στο Βερολίνο επτά από τις επιτύμβιες στήλες βανδαλίσθηκαν από αγνώστους που σχημάτισαν έντεκα σβάστικες με κόκκινο και μαύρο χρώμα, όμως η ενέργεια αυτή ώθησε 200 ανθρώπους να διαδηλώσουν μπροστά στο μνημείο ενάντια στις πράξεις βεβήλωσης, κάτι που δύσκολα θα συνέβαινε στην περίπτωση ενός ελληνικού βανδαλισμού.¹⁰⁰³ Φυσικά, οι

¹⁰⁰² Δημήτρης Δημητριάδης, *Πεθαίνω Σαν Χώρα*, Σαιξπηρικών, Αθήνα, 2010, σ. 9.

¹⁰⁰³ <http://news.in.gr/world/article/?aid=931268> (24/6/2013).

βανδαλισμοί είναι συχνό φαινόμενο στην Ελλάδα, όχι μόνο με στόχο μνημεία Ολοκαυτώματος. Χαρακτηριστικό -και πρόσφατο- παράδειγμα, είναι η προτομή του Κώστα Περρικού στο σημείο των γραφείων της δοσιλογικής οργάνωσης ΕΣΠΟ (Ελληνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση) στις παρυφές της Ομόνοιας, που ανατινάχτηκε από μέλη της αντιστασιακής οργάνωσης ΠΕΑΝ στις 22 Σεπτεμβρίου του 1942, μια πράξη μέγιστης σπουδαιότητας με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους 29 στελέχη της ΕΣΠΟ και 43 Γερμανοί αξιωματικοί. Η προτομή παρέμεινε εκεί ως το 2008, όταν και καταστράφηκε ολοσχερώς στα επεισόδια μετά τη δολοφονία του μαθητή Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Οι διαδηλωτές χρησιμοποίησαν το υλικό της ως «όπλο» αντιμετώπισης των δυνάμεων των ΜΑΤ. Σύμφωνα με άρθρο στην Αλήθεια της Χίου, «ο μασκοφορεμένος όχλος εκτέλεσε τον Περρικό για δεύτερη φορά στις 9 Δεκεμβρίου 2008». Όπως γράφτηκε σε μια επιστολή μετά, τους διαδηλωτές τους «μπέρδεψε το πηλήκιο».¹⁰⁰⁴

Το ελληνικό κράτος μετασχηματίστηκε από εθνικότητα σε εθνικό κράτος, διευρυνόμενο σταδιακά έπειτα από πολλαπλές διεργασίες. Η όξυνση των δύσκολων διακοινοτικών σχέσεων δεν βοήθησε στην άμβλυνση των εθνικοθησκευτικών στερεοτύπων σε αυτή τη διαδικασία σχηματισμού του κράτους. Ο ρατσισμός μετέτρεπε την ετερότητα και τη διαφορετικότητα σε εχθρότητα, οι πολιτιστικές διαφορές όσον αφορά τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα, ποτέ δεν θεωρήθηκαν μέρος ενός πλουραλιστικού κοινωνικού συνόλου και το δικαίωμα στη διαφορετικότητα υπήρξε πάντοτε μάλλον ευσεβής πόθος. Το ανύπαρκτο θεσμικό υπόβαθρο υποβοηθούσε πάντοτε την πρόσληψη των Εβραίων στο συλλογικό φαντασιακό ως φορέων άλλων πολιτισμικών συντεταγμένων, και αυτό ίσως απαντάει στο ερώτημα γιατί οι βανδαλισμοί στοχεύουν στα μνημεία για το Ολοκαύτωμα.

Η πόλη και η μνήμη της στάθηκαν επίσης στο επίκεντρο αυτής της μελέτης. Μπορεί κανείς να μιλήσει για τη «μνήμη της πόλης»; Με τα εργαλεία του ιστορικού καταβυθιστήκαμε σε ένα πέλαγος με σημεία και κώδικες που αναφέρονται στο παρελθόν. Εθνικά μνημεία, επίσημοι λόγοι, άρθρα στον τύπο, σύμβολα και αναπαραστάσεις που συγκροτούν μια μορφή ιστορικής αυτοσυνειδησίας, η ιστορική κουλτούρα μιας περιόδου και οι μετατοπίσεις της, η υλικότητά της και η χωρικότητα

¹⁰⁰⁴ Δημήτρης Χριστόπουλος, «Απεταξάμην: Παραβολή για τη βία με αφορμή τον Δεκέμβρη», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 103 (Οκτ.- Δεκ. 2008), σ. 111.

του παρελθόντος, η επιστροφή των στρατοπεδικών τοπίων (camp landscapes) στην ιστοριογραφική έρευνα, όλα αυτά αποτέλεσαν πεδίο μελέτης. Η συγκεκριμένη «εργασία της ενθύμησης» (Erinnerungsarbeit) πρέπει να περιστραφεί γύρω από ουσιαστικά ερωτήματα: Τι διακριτό υπάρχει που μπορεί να δει κανείς σήμερα στους τόπους μνήμης; Τι υπάρχει ακόμα εκεί να ανακαλύψει και να μάθει κανείς; Μπορεί να επανακαλυφθεί το παρελθόν μέσα από την ιχνηλάτηση αυτών των τόπων; Οι πολιτικές αποφάσεις ουσιαστικά θεσμοποιούν συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, και ακολούθως τους τόπους μνήμης που συνδέονται με αυτά. Με αυτόν τον τρόπο οι μνημονικοί τόποι δεν παρουσιάζουν μια ουδέτερη ιστορία, αλλά κωδικοποιούν και αναδομούν τα γεγονότα με τη μορφή συμβολισμών, σημασιών, εννοιών. Δεν πρόκειται για παθητική ενατένιση των «αυθεντικών τόπων», αλλά για κριτική και αναστοχαστική διαδικασία που προϋποθέτει τη δική μας ενεργή τοποθέτηση στον στρατοπεδικό και μνημειακό ανασυστημένο μνημονικό τόπο.

Ένας τόπος διατηρεί τις μνήμες όταν οι άνθρωποι φροντίζουν γι' αυτό. Γι' αυτό η Αλέιντα Άσμαν τονίζει πως σε ένα «τοπίο λήθης» είναι σημαντικό να διασφαλίζονται τα μνημονικά ίχνη και να δημιουργούνται τόποι μνήμης.¹⁰⁰⁵ Άλλωστε, τόπος μνήμης για την Άσμαν δεν είναι ο διατηρημένος χώρος. Τόπος μνήμης είναι: «Ό,τι έχει απομείνει απ' αυτόν, ό,τι δεν υπάρχει αλλά δεν έχει χάσει την αξία του. Ένας τόπος μνήμης, σε αντίθεση με άλλους τόπους, που χαρακτηρίζονται από μια γραμμική συνέχεια των παραδόσεων και της ιστορίας, διέπεται από ασυνέχειες, δηλαδή από μια διαφορά ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν. Για να συνεχίσει να διατηρεί το σημασιολογικό του φορτίο, θα πρέπει να αφηγηθεί μια ιστορία, που θα αποκαθιστά το θρυμματισμένο τοπίο πριν χαθεί εκ νέου στην αφάνεια».¹⁰⁰⁶

Ο Μπένγιαμιν απ' την άλλη έκανε λόγο για την έννοια της «αύρας» ενός τόπου, και στην ανάλυσή του για τη σύνδεση της τέχνης, της τεχνολογίας και της μαζικής κουλτούρας όρισε αυτή την αύρα ως ένα αλλόκοτο υφαντό που απαρτίζεται από χώρο και χρόνο. Σύμφωνα με τον Μπένγιαμιν, η εμπειρική διάσταση της «αύρας» δεν βρίσκεται στην αμεσότητα που ενώνει, αλλά απεναντίας, στην

¹⁰⁰⁵ Aleida Assmann, "Das Gedächtnis der Orte", στο: U. Borsdorf, H. Th. Grütter (επιμ.), *Orte der Erinnerung. Denkmal, Gedenkstätte, Museum*, Frankfurt 1999, σ. 74.

¹⁰⁰⁶ Aleida Assmann, "Das Gedächtnis der Orte - Authentizität und Gedenken", στο: Frank Hiddemann, Eckhard Schwarzenberger (επιμ.), *Firma Topf & Söhne - Hersteller der Öfen für Auschwitz. Ein Fabrikgelände als Erinnerungsort?*, Frankfurt a. M./ New York 2002, σ. 197- 212.

απόσταση του απροσπέλαστου. Η αύρα ενός τόπου μνήμης βρίσκεται σε αυτή τη συνειδητοποίηση της απόστασης από το παρελθόν, στη σύζευξη χώρου και χρόνου που δίνει στον τόπο μια διάσταση του «αλλότριου», του ξένου και μακρινού, αλλά παράλληλα τον επικαιροποιεί και τον κάνει πιο οικείο σε εμάς.¹⁰⁰⁷ Η σύζευξη μνήμης και ιστορίας είναι στην εποχή του νέου ιστορισμού ακόμα πιο κατακερματισμένη και σύνθετη. Αυτό μπορεί να είναι προτέρημα, στις ήδη κατακερματισμένες και διασπασμένες κοινωνίες. Χρειάζεται μια επεξεργασία της ιστορίας έτσι ώστε ένα ξένο σε μας παρελθόν να επαν οικειοποιηθεί. Η σχέση μας με την ιστορία εντοπίζεται σε μια ατέρμονη διαμάχη ανάμεσα στην ταύτιση (Identifikation) και στην απόσταση.¹⁰⁰⁸

Η μνήμη των μαρτυρικών τόπων είναι ένα άλλο μέρος αυτής της μελέτης. Στο σχετικό κεφάλαιο έγινε προσπάθεια να αποδειχτεί πως στα Καλάβρυτα υπάρχει πλήθος διαιρεμένων μνημών που διαμεσολαβούνται, σύμφωνα και με τον Αλεσάντρο Πορτέλι, ιδεολογικά και πολιτισμικά. Η επέτειος της σφαγής του '43 ενεργοποιεί συγκρουσιακές μνήμες και αφηγήσεις, παράγει νέα επίσημα αφηγήματα και εγγράφεται, με δυσκολία στις περιπτώσεις που επιλέξαμε, στο μνημονικό τοπίο της πόλης. Ο Λεφέβρ έκανε λόγο για μια αυστηρή και βαθιά γραμμική σχέση μεταξύ του κοινωνικά παραγόμενου χώρου ως μορφή και του περιεχομένου του. Ο χώρος ειδομένος μέσα από την υλικότητά του, και ως προς τις αρχιτεκτονικές του μορφές, δεν μπορεί να αναλυθεί μόνο φορμαλιστικά. Αντιθέτως, πρέπει να αναλυθεί η λειτουργική του δυναμική και η επίδρασή του στην καθημερινότητα των δρώντων σε αυτόν (Akteure).¹¹⁸⁹ Αυτή η δυναμική του μνημειακού χώρου στα Καλάβρυτα μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει αντικείμενο ανθρωπολογικής μελέτης, καθώς σε αυτόν η μνήμη λειτουργεί και επιτελείται υπό το καθεστώς συγκρούσεων, που μάλιστα παρουσιάζουν αυξημένη ένταση κάθε χρόνο, με αφορμή πολιτικές συγκυρίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση ανάμεσα στη μνήμη και την επίσημη πολιτική που σκιαγραφεί τη σύνθετη διαδρομή και τις μεταπολεμικές αναβιώσεις της 13^{ης} Δεκεμβρίου του 1943.

¹⁰⁰⁷ Walter Benjamin, *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936), στο: *Gesammelte Schriften*, επιμ. v. R. Tiedermann u. H. Schweppenhäuser, Band 1.2, Frankfurt a. M. 1974, σ. 440

¹⁰⁰⁸ Aleida Assmann, *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, C. H. Beck, München 2007, σ. 194. ¹¹⁸⁹ Lukasz Stanek, "Space as concrete Abstraction", http://www.henrilefebvre.org/text/Routledge_STANEK.pdf (11/6/2013).

Μέσα από τις μελέτες για τη διαιρεμένη μνήμη στην Ιταλία, καθίσταται σαφές, πως το ζήτημα της «διαιρεμένης μνήμης» ιστορικοποιείται και μελετάται χωρίς ιδεολογικές παρωπίδες και χωρίς πρόθεση υποστήριξης της δεξιάς ή της αριστερής πολιτικής εκδοχής για τα γεγονότα. Βέβαια, η διαφορά Ελλάδας-Ιταλίας δεν είναι εθνική, καθώς και στις δύο χώρες παρουσιάστηκαν οι ίδιες πολιτικές κόντρες. Η διαφορά είναι ότι στην Ιταλία βρέθηκαν οι κατάλληλοι κοινωνικοί επιστήμονες (Κοντίνι, Πορτέλι κ.ά.) που θεματοποίησαν το ζήτημα της διαιρεμένης μνήμης.

Η ηρωική, ενοποιητική εκδοχή της Αντίστασης μεταπολεμικά, αποσιώπησε άλλες εκδοχές που από τη δεκαετία του '90 φωτίζονται και επανενεργοποιούν την ιστορία μέσω των πολυδιάστατων ερμηνειών των γεγονότων. Οι μελέτες για την «διαιρεμένη μνήμη» καταδεικνύουν την δύναμη της μνήμης και την δυνατότητά της να σχηματίσει την ιστορία, φωτίζουν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ανασηματοδοτείται ένα γεγονός και επικεντρώνονται τελικώς στα θύματα, ως τους μοναδικούς σιωπηλούς μάρτυρες ενός γεγονότος. Αναφερόμαστε σε αυτά τα παραδείγματα, για να τονίσουμε πως εν αντιθέσει με την νηφάλια αντιμετώπιση του παρελθόντος στην Ιταλία, οι εσωτερικές αντεγκλήσεις και οι διχασμοί στα Καλάβρυτα αποτρέπουν μέχρι σήμερα, με λίγες εξαιρέσεις, την ιστορικοποίηση της σφαγής.

Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύθηκαν οι πολιτικές ταφής των σωμάτων των στρατιωτών της Βέρμαχτ, και οι πολιτισμικές τους διαστάσεις μέσα από το παράδειγμα των δύο γερμανικών νεκροταφείων στην Ελλάδα (Μάλεμε, Ραπεντόζα). Έγινε προσπάθεια να αποδειχθεί πως η υλικότητα των οστών παράγει σύμπαντα νοημάτων και μνημών, αντικρουόμενων και διαιρετικών. Οι *πολιτικές των νεκρών σωμάτων*, σύμφωνα με τον όρο της Κάθριν Βέρντερι, αφορούν στην περίπτωση αυτή τις μνημονικές κοινότητες των άλλοτε θυτών και των άλλοτε θυμάτων.¹⁰⁰⁹ Οι μεν επιθυμούν να θάψουν τους νεκρούς τους, με λογικό επιχείρημα πως ο εχθρικός πόλεμος τελείωσε και η Ευρώπη συμφιλιώνεται πάνω απ' τους τάφους των νεκρών της, οι δε αρνούνται να μπουν τόσο γρήγορα σε αυτή τη φάση προσαρμογής που

¹⁰⁰⁹ Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press 1999.

διείπε όλη την υφήλιο, σε μια προσπάθεια επούλωσης, έστω πλασματικής, των τραυμάτων του πρόσφατου παρελθόντος.

Οι σύλλογοι των βετεράνων, και δια μέσου αυτών ο σκληροπυρηνικός Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, αξιώνουν την ηθική και υλική αποκατάσταση των πεσόντων Γερμανών στρατιωτών, επικαλούμενοι την απολυτότητα της έννοιας του καθήκοντος στον πόλεμο που δεν επέτρεπε να έρθει η ατομική επιλογή σε ευθεία σύγκρουση με τις ναζιστικές ιεραρχικές δομές. Φυσικά, στο επίκεντρο της συζήτησης τίθεται η στάση του ατόμου απέναντι στις συλλογικότητες με τις οποίες αλληλεπιδρά σε έναν πόλεμο κατάκτησης και εξανδραποδισμού που εξαπέλυσε το Γ' Ράιχ. Η σχεδόν απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη ταύτιση των ενόπλων δυνάμεων με τις εντολές της χιτλερικής ηγεσίας, σε όλες τις κλίμακες της στρατιωτικής ιεραρχίας, καθώς σε αντίθετη περίπτωση υπήρχαν βαριές κυρώσεις, στην ουσία νομιμοποιούσε ως επιχείρημα μεταπολεμικά τους συλλόγους βετεράνων του πολέμου να αξιώνουν σε πολλές χώρες, άλλοτε κατεχόμενες και μη, την κατασκευή νεκροταφείων για τους στρατιώτες της ναζιστικής Βέρμαχτ. Η ελληνική κοινωνία των δεκαετιών του '50 και '60, με νωπές τις μνήμες από την Κατοχή, και αποδεκατισμένη από τον συνακόλουθο Εμφύλιο που αποσταθεροποίησε ακόμα περισσότερο τις δομές και τις συνειδήσεις, αποδείχτηκε ανέτοιμη και διστακτική στο αίτημα των πρώην θυτών για συμφιλίωση πάνω απ' τα μνήματα. Η ελληνική Αριστερά, δια στόματος των εκπροσώπων της ΕΔΑ, αντέδρασε στις έντονες πιέσεις της γερμανικής πλευράς για την κατασκευή των νεκροταφείων, αναφερόμενη στα άταφα ακόμα διασκορπισμένα σώματα των ανταρτών σε όλη τη χώρα, και η Δεξιά, με πρεσβευτή τον Αβέρωφ, σε μια ρητορική πολεμική, έριχνε τις ευθύνες για τις «δύσκολες» σχέσεις με τον οικονομικό πλέον εταίρο στην Αριστερά που τάχα ακόμα κυνηγούσε τις χίμαιρες ενός χαμένου Εμφυλίου.

Στο τελευταίο κεφάλαιο για τα Μουσεία Εθνικής Αντίστασης στην Ελλάδα, υπογραμμίστηκαν οι δυσκολίες ανάδειξης ενός ενιαίου μουσειακού αφηγήματος για την περίοδο, καθώς η έλλειψη συναίνεσης και συμφωνίας ανάμεσα στις μνημονικές κοινότητες των βετεράνων του πολέμου, καθιστούν αδύνατη τη δημιουργία ενός μουσείου Εθνικής Αντίστασης, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το αφήγημα της «ενιαίας Αντίστασης». Αλλά δεν είναι αυτό το κύριο πρόβλημα και η αιτία για την ανυπαρξία ενός τέτοιου μουσείου. Η απουσία μουσειακής επεξεργασίας της περιόδου στη χώρα

μας, με εξαίρεση το Πολεμικό Μουσείο και τα εβραϊκά μουσεία που όμως προσεγγίζουν μια όψη του πολέμου, οφείλεται στην αδυναμία χάραξης μιας πολιτιστικής πολιτικής που θα ενσωματώσει τα μουσεία στην εκπαιδευτική διαδικασία. Άλλη σημαντική αιτία για αυτή την ελλειπή επεξεργασία της περιόδου είναι αφενός η έλλειψη ενιαίου αφηγήματος σε επίπεδο μουσείου και σχολικών εγχειριδίων, και αφετέρου η μη αποδοχή μιας πολυφωνικής αφήγησης για ένα, ούτως ή άλλως, διχαστικό παρελθόν. Πώς να πραγματοποιηθεί αποτελεσματική μουσειακή εκπαίδευση τη στιγμή που δεν υφίσταται ένα μουσείο για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με ολοκληρωμένη παρουσίαση της περιόδου, αλλά οι μουσειακές αναπαραστάσεις κατακερματίζονται σε πλήθος τοπικών πρωτοβουλιών χωρίς θεσμική στήριξη; Η επεξηγηματική- αναλυτική σκέψη, η αποκωδικοποίηση του ιστορικού παρελθόντος μέσα από κριτικά και αναστοχαστικά κανάλια σκέψης και η καταστατική αρχή της ιστορίας πως είναι αναγκαία η κατανόηση της χρονικής ετερότητας, δεν καλλιεργούνται μέσα από την ελληνική εκπαίδευση. Αυτή όμως (η τελευταία) είναι μια στρεβλή βάση για να χτιστεί μια εναλλακτική μουσειακή εκπαίδευση που θα βασιζόταν στην *in situ* μάθηση σε μνημονικούς τόπους μιας περιόδου-περισσότερο επικαιροποιημένης όσο καμία άλλη στην εποχή μας- λόγω κυρίως της οικονομικής κρίσης και των αναδύομενων στερεοτύπων. Τα μουσεία της ΕΔΙΑ, όσο χρήσιμα και ουσιαστικά κι αν είναι, δεν μπορούν να λειτουργήσουν αυτόνομα χωρίς μια ολοκληρωμένη θεσμική στήριξη.

Τα ορατά σημάδια του παρελθόντος, δηλαδή μουσεία, στρατόπεδα συγκέντρωσης, μνημεία, νεκροταφεία, φυλακές και μαρτυρικοί τόποι, όλα είναι όψεις μιας «ρητορικής της ενθύμησης», όπως ονομάζει ο Τζέι Γούντερ το σύνθετο πλέγμα που δημιουργείται μέσα από τη διασταύρωση της ιστορίας και της μνήμης. Αυτά τα σημάδια του παρελθόντος ταξιδεύουν στο παρόν και αποτελούν οχήματα μιας επικοινωνιακής διαδικασίας, μιας «συνομιλίας» με το παρελθόν. Οι ιστορίες για το παρελθόν είναι ψηφίδες που σχηματίζουν σύνθετες και πολυδιάστατες αφηγήσεις. Προσεγγίζοντας το παρελθόν μέσα από την αναφερθείσα διασταύρωση αποφεύγουμε τη θετικιστική αντιμετώπιση της ιστορίας και κατανοούμε καλύτερα τη σημαίνουσα θέση του παρελθόντος στις ζωές των ανθρώπων στο παρόν. Οι τόποι μνήμης μας εξοικειώνουν με την ιστορία και τροφοδοτούν το παρελθόν επαναξιοποιώντας το. Αν το παρελθόν δεν επαναξιοδοτείται μέσα από μια ζωντανή διαδικασία, τότε σβήνεται

και χάνει την αξία του στον παροντικό χρόνο. Προκειμένου λοιπόν να επιτελεστεί αυτή η μεταδοσιμότητα του παρελθόντος, θα πρέπει να διατηρηθούν τα ζωντανά ίχνη αυτού.

Οφείλουμε να σεβόμαστε την πολλαπλότητα των τρόπων με τους οποίους είναι παρόν και ανακαλείται το παρελθόν στις κοινωνίες μας, και να αναγνωρίσουμε πως εμπλεκόμαστε κι εμείς σε ένα είδος επιτέλεσης στις δικές μας επιστημονικές πειθαρχίες. Στα γραψίματά μας αναδιπλώνουμε το παρελθόν στο κοινό, στους αναγνώστες, και τους καλούμε σε ένα διανοητικό ταξίδι, αναγνωρίζοντας πως είναι ένα ταξίδι μοιραζόμενο που θα ενισχύσει το πεδίο έρευνάς μας απέναντι στις ανάγκες των σύγχρονων κοινωνιών, στα προτάγματά τους.

Μετά το 1989, τίποτα δεν είναι ίδιο όσον αφορά στη μελέτη του παρελθόντος. Όλα τα γεγονότα που συνέβησαν τότε, συνετέλεσαν στο να χάσει την αποδεικτική της ικανότητα η «παρελθοντικότητα του παρελθόντος» (the pastness of the past), και να αποκτήσει το παρελθόν μια επίκαιρη διάσταση. Στο επίκεντρο τέθηκαν οι χρονικότητες στην ιστορία αλλά και η χωρική της διάσταση. Χώροι κράτησης, φρίκης, τρόμου, «δύσκολης μνήμης και κληρονομιάς» άρχισαν να αφορούν το νέο είδος της ιστορίας που αναπτυσσόταν στα χαλάσματα του Υπαρκτού, μέσα στο νέο «καθεστώς ιστορικότητας» (όρος του Francois Hartog) που διαμορφωνόταν.¹⁰¹⁰ Το συμβολικό ρεπερτόριο εικόνων, νοημάτων, επιτελέσεων που δομούσαν την ιστορία τοποθέτησαν το παρελθόν στο παρόν αναπλασιάζοντάς το. Οι προσπάθειες να περιοριστεί η ακαδημαϊκή ιστορία στα επιστημολογικά και μεθοδολογικά της όρια και να αποκοπεί από τους τομείς της πολιτικής και της ηθικής απέτυχαν παταγωδώς μέσα στη δίνη του καταστροφικού εικοστού αιώνα.

Στη διαδικασία της ιστορικοποίησης, ανάμεσα στο άμορφο συνεχές και τον ιστορικό βρίσκονται η συλλογική μνήμη και λήθη επιλέγοντας και σημασιοδοτώντας τα γεγονότα. Το παρελθόν είναι ένας τόπος παράξενος για το παρόν, αφού αποτελεί μια εικόνα διαρκώς μεταβαλλόμενη, και είναι στην ουσία δημιουργημά μας. Η δική μου πρόταση εν τέλει θα αφορούσε μια συνολική, συλλογική μελέτη της δεκαετίας του '40 όσον αφορά τη λογοτεχνική, την πολιτισμική, την επικοινωνιακή και τη δημόσιά της μνήμη. Και μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η επαναξιόδοτηση του

¹⁰¹⁰ Ο ίδιος έκανε λόγο για τη μετάβαση από το «μοντέρνο» στο «παροντικό» καθεστώς ιστορικότητας. *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, [Le Seuil](#), Paris 2002.

παρελθόντος μέσα από τα ορατά του ίχνη, αποτελεί τον καλύτερο πλοηγό προκειμένου να διερευνήσουμε μια δεκαετία, αυτή του '40, που επικαιροποιείται τόσο έντονα τα τελευταία χρόνια, ειδικά κάτω απ' τον αστερισμό της κρίσης και της αμετροέπειας που συναπαρτίζεται από στερεότυπα, εθνικιστικές υστερίες και φυλετική μισαλλοδοξία. Μέσα σε αυτή τη συνθήκη έκτακτης ανάγκης, τα υλικά κατάλοιπα δημιουργούν τις ιδανικότερες πολιτισμικές προϋποθέσεις ανάγνωσης και κατανόησης του παρελθόντος.

ΑΡΧΕΙΑ

- British National Archives, Kew Gardens, London
- Bundesarchiv, Berlin (BA, Ομοσπονδιακό Αρχείο Γερμανίας, Βερολίνο)-SAPMO (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR)
- Bundesarchiv, Freiburg (BA-MA, Militärisches Archiv)
- Bundesarchiv, Koblenz (BArch, Ομοσπονδιακό Αρχείο Γερμανίας, Koblenz)
- Landesarchiv, Berlin
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA, Πολιτικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Γερμανίας, Βερολίνο)
- Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge Archiv Kassel (VDKA, Σύλλογος για τη Μέριμνα Γερμανικών Μνημάτων Κάσελ, Γερμανία)
- Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)
- Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ)
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)
- Ιστορικό Αρχείο Χανίων (ΙΑΧ)
- Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων (ΕΔΙΑ)
- Αρχεία Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Χαϊδαρίου
- Αρχεία Ισραηλιτικών Κοινοτήτων Θεσσαλονίκης, Ρόδου, Λάρισας, Ιωαννίνων
- Ιδιωτικό αρχείο Σάκη Λεών
- Ιδιωτικό αρχείο Υβέτ Λεών

Τύπος

Κορινθία

Αυγή

Εξουσία

Καθημερινή

Τα Νέα
Στόχος
Αγγελιοφόρος
Απογευματινή
Αθηναϊκή
Έθνος
Ελευθεροτυπία
Η Ροδιακή
Δωδεκάνησος
Πρόοδος
Γνώμη
Τοπικά
Το Βήμα
Die Zeit
Süddeutsche Zeitung
Frankfurter Allgemeine Zeitung
Neue Zürcher Zeitung
Frankfurter Rundschau
Tagesspiegel
Neues Deutschland
Freitag
Neue Rheinische Zeitung
Tageszeitung
Guardian
The Moscow Times
Ελευθερία Λαρίσης
Ημερήσιος Κήρυκας
Λαρισαϊκή Ηχώ
Ελευθερία
Πρωινά Νέα
Ηπειρώτικος Αγών
Το Ποντίκι
Αγωνιστής Ιωαννίνων
Ριζοσπάστης
Η Φωνή των Καλαβρύτων

Ελληνική και μεταφρασμένη στα ελληνικά

Agamben, Giorgio, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, (μετάφραση Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμέλεια-επίμετρο Γιάννης Σταυρακάκης), Scripta, Αθήνα 2005.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922- 1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995,

Améry, Jean, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, (μετάφραση Γιάννης Καλιφατίδης), Άγρα, Αθήνα 2009.

Άσερ, Αριέλλα, «Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της ιστορίας», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 133, (Μάιος 2005), σ. 40- 46.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, «Άουσβιτς: Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης», στο: Γεωργιάδου, Βασιλική και Άλκης Ρήγος (επιμ.), Άουσβιτς. *Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 58-92.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, «Η προβληματική των Μουσείων της Γενοκτονίας και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό και αμερικάνικο μοντέλο», στο: Βαρών-Βασάρ, Οντέτ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 1998, σ. 113-145.

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για την Γενοκτονία των Εβραίων*, Β' έκδοση, Εστία, Αθήνα 2012.

Βίνκλερ, Χάινριχ, *Βαϊμάρη. Η ανάπηρη δημοκρατία, 1918-1933*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Η διαστρέβλωση της ιστορίας σε όλο της το μεγαλείο», *Τα Νέα*, Σάββατο 27 Σεπτεμβρίου 2008.

Βόγλης, Πολυμέρης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, 47, (2007), σ. 437-456.

Βόγλης Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο: Μπούσχοτεν, Ρίκη, Βερβενιώτη, Τασούλα et al (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σ. 61-80.

Γατόπουλος, Δημήτρης, *Ιστορία της Κατοχής*, Μέλισσα, Αθήνα 1961.

Γιαννιτσιώτης, Γιάννης και Κώστας Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.

Γαρδίκια, Κατερίνα, Δρουμπούκη, Άννα Μαρία, Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Ράπτης, Κώστας (επιμέλεια, εισαγωγή), *Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος. Τιμητικός τόμος για τον Χάγκεν Φλάισερ*, Αλεξάνδρεια, 2014 (υπό έκδοση).

Δορδανάς, Στράτος, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2007.

Δούκα, Μάρω, *Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ*, Πατάκη, Αθήνα 2010.

Δρουμπούκη, Άννα Μαρία, «Κοραή 4, μια φυλακή στο κέντρο της πόλης», στο: Στρούμπος, Σάββας (επιμ.), *Στη σωφρονιστική αποικία του Κάφκα*, Νεφέλη, Αθήνα 2009, σ. 59- 70.

Δρουμπούκη, Άννα Μαρία, «Τι ψάχνει η σύγχρονη λογοτεχνία στην ιστορία; Με αφετηρία το Αθώοι και Φταίχτες της Μάρως Δούκα», *Ενθέματα Αυγής*, 28/7/2013.

Ζήσης, Αλέξανδρος, *Χαιϊδάρι*, Αθήνα 1969.

Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.

Iggers, Georg, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Καμπύλης, Τάκης, «Η κλοπή μνήμης», *Τα Νέα*, 14/5/2005.

Καφταντζής, Γιώργος, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, 2001, 2 τόμοι.

Κόκκινος, Γιώργος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2007.

Κόκκινος, Γιώργος, Λεμονίδου, Έλλη, Αιτζίδης, Βλάσης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2010.

Κορνάρος, Θέμος, *Στρατόπεδο του Χαιδαρίου*, Νεοελληνικές εκδόσεις, Αθήνα 1963.

Κούνιο-Αμαρίλιο, Έρικα και Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, (επιμέλεια- επίμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), ίδρυμα Ετς Αχάιμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Λαμπροπούλου, Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947- 1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Λε Γκοφ, Ζακ, *Ιστορία και μνήμη*, (μετάφραση Γιάννης Κουμπουρλής), Νεφέλη, Αθήνα 1998.

Λιάκος, Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα 2007.

-----, «Τ' αγάλματα δεν είναι πια συντρίμια. Τ' αγάλματα είναι στο μουσείο», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τχ. 1, (2004), σ. 14- 18.

-----, «Γελετουργίες της μνήμης και αμφισβήτηση της ιστορικότητας», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συμπόσιο του Τμήματος Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 27/11/2010.

-----, «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 31, (Δεκέμβριος 1999), σ. 259-290.

-----, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2011.

-----, «Βγάλτε τους νεκρούς από τη ζυγαριά: Αντιρατσιστικό νομοσχέδιο, γενοκτονίες και εργαλειοποίηση της μνήμης»,

<http://www.chronosmag.eu/index.php/ls-gl-p-g.html>

Λούλος Κώστας, «Εθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της ιστορίας στη σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα υπέρβασης του παρελθόντος», *Μνήμων*, 14, (1992), σ. 177-187.

Macdonald, Sharon, «Η ιστορία ως κοινωνικό ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη 'δύσκολη' κληρονομιά», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τχ. 7, (2010), σ. 14-22.

Μάγερ, Χέρμαν Φρανκ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117^{ης} μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και τη Ελλάδα*, (μετ. Γιάννης Μυλωνόπουλος,) Εστία, Αθήνα 2010.

Μαζάουερ, Μαρκ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.

Μαζάουερ, Μαρκ, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κ.

Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

Μαργαρίτης, Γιώργος, «Από τον Μεταξά στον Εμφύλιο- Τα σύμβολα της πατρίδας», στο: Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*.

Τομές και συνέχειες, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 121- 129.

Μόλχο, Ρένα, «Προβλήματα ένταξης της Γενοκτονίας στη συλλογική εθνική μνήμη:

Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», στο: Γεωργιάδου, Βασιλική και Άλκης Ρήγος (επιμ.), Αουσβιτς. *Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 23-41.

Μόλχο, Ρένα, Χαστάογλου-Μαρτινίδη, Βίλμα, *Jewish Sites in Thessaloniki: Brief History and Guide*, Lycabettus Press, Αθήνα 2009 (*Ιστορία και αξιοθέατα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη*, εκδόσεις Λυκαβηττός, Αθήνα 2010).

Μούλιου, Μάρλεν, Μπούνια, Αλεξάνδρα, «Μουσειακές εκθέσεις. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική», *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 70, 1999, σ. 53- 58.

Μπούσχοτεν, Ρίκη, Βερβενιώτη, Τασούλα et al (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008.

Μπούσχοτεν, Ρίκη, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Μουσιές, Έσδρα, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας. Πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, Μελάνος Α.Ε., Λάρισα 2000.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, Ρήγος, Άλκης και Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος, Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.

Παναγιωτόπουλος, Παναγής, «Η Αμετροέπεια της Βίας, ο Πόνος και η Αναίρεση της ‘Αναμόρφωσης’ στη Μακρόνησο», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 285-302.

Πανουργιά, Νένη, *Επικίνδوني πολίτες. Η ελληνική Αριστερά και η κρατική τρομοκρατία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2013.

Παπαναστασίου, Νίκος και Χάγκεν Φλάισερ, «Το ‘οργανωμένο Χάος’, η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα», στο: Χατζηιωσήφ, Χρήστος, Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*.

Κατοχή- Αντίσταση 1940-1945, τόμος Γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 101-149.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Πασχαλούδη, Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

- Σεβίλλιας, Ερρίκος, *Αθήνα- Άουσβιτς*, Εστία, Αθήνα 1995.
- Sebald, W. G., *Η φυσική ιστορία της καταστροφής*, (μετάφραση Γιάννης Καλιφατίδης), Άγρα, Αθήνα 2008.
- Σεμπρούν, Χόρχε, *Τι ωραία Κυριακή!*, (μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης), Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Σεφικά, Ανδρέας Λ., *Αναμνήσεις μιας ζωής και ενός κόσμου*, (καταγραφή-επιμέλεια-Σοφία Πακαλίδου), Ιανός, Αθήνα 2010.
- Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ.Ν., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους, Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Β' έκδοση, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.
- Σταυρίδης, Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Stevenson, Deborah, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, (μετάφραση Ιουλία Πεντάζου, επιμέλεια και προλογικό σημείωμα Γιάννης Γιαννιτσιώτης), Κριτική, Αθήνα 2007.
- Τζούκας, Βαγγέλης, «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο: Βασίλης Βαμβακάς- Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Το πέρασμα, Αθήνα 2010, σ. 133-136.
- Τσουκνίδας, Αθανάσιος, «Προστασία και ανάδειξη του ιστορικού τόπου της Μακρονήσου που κάποτε ήταν κρανίου τόπος», *EAM-Αντίσταση*, τχ. 40, Ιανουάριος-Μάρτιος 1997, σ. 14- 19.
- Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα 2006.
- Φερό, Μαρκ, *Τα ταμπού της Ιστορίας*, (μετάφραση Αγλαΐα Γαλανοπούλου), Αθήνα, Μεταίχμιο 2003.
- Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα, τόμος Α' 1988 και τόμος Β' 1995.
- , *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008.
- (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003.
- Φλάισερ, Χάγκεν και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936- '44. Δικτατορία*,

Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Β' έκδοση, Αθήνα 1990.

----- (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944*, Τα Νέα, Αθήνα 2010.

-----, «Η ναζιστική εικόνα για τους (νεο-) Έλληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές κατοχής», στο: Πανεπιστήμιο Κρήτης (επιμ.), *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, Β' τόμος, Ρέθυμνο 1986, σ. 369- 394.

-----, «Δάφνες, πολιτική και μνήμες. Γερμανικά στεφάνια σε ελληνική γη», *Διεθνής Επιθεώρηση*, τχ. 22, (Ιανουάριος 1995), σ. 1-6.

-----, «Γεωστρατηγικά σχέδια της ναζιστικής Γερμανίας για τη μεταπολεμική Κρήτη», *Τα Ιστορικά*, τχ. 16, (Ιούνιος 1992), σ. 135-158.

-----, «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944», *Μνήμων* 7 (1978-1979), Αθήνα, σ. 182-195.

-----, «Καλάβρυτα, 13 Δεκεμβρίου 1943. Αντίσταση και αντίποινα στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Το Βήμα*, 12/12/1993.

-----, «Προς τι η προβολή ενός μοιραίου ανθρώπου;», *Νέα*, 28/11/2009.

-----, «Η 'κόκκινη' και η 'μαύρη' βία», *Το Βήμα*, 10/1/2010.

-----, «Επετειακές μνήμες θυμάτων και θυτών», *Η Καθημερινή*, 10/10/2004.

-----, «Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού πολέμου; Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική 'Αναμόρφωση'», στο: *Ιστορικό Τοπίο και Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 199-224.

Φλάισερ, Χάγκεν και Αριστείδης Στεργέλλης, «Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη. 24.6-10.9.1944», *Μνήμων* 9 (1984), Αθήνα, σ. 33- 156.

Φλούντζης, Αντώνης, *Χαιδάρι. Κάστρο και βωμός της Εθνικής Αντίστασης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1986.

Φλούντζης, Αντώνης, *Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
Foucault, Michel, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, (μετάφραση Τάσος Μπέτζελος), Πλέθρον, 2011.

Friedländer, Saul, *Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*, μετάφραση Ήλια Ιατρού, Πόλις, Αθήνα 2013.

Χανδρινός, Ιάσοντας, «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ- Πολυτεχνείο», ΕΑΜ- ΕΛΑΣ- Μελιγαλάς: Το ΕΑΜ στην πολιτική μνήμη και συνθηματολογία», *Δρόμος της Αριστεράς*, 19/9/2011.

Χανδρινός, Ιάσονας, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942- 1944*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

Χανδρινός, Ιάσονας, «Ο φαντασιακός ανασχηματισμός της εθνικής υπερηφάνειας. Η σχολική ιστορία στον καιρό της κρίσης», <http://www.chronosmag.eu/index.php/es-fsss-th-pf.html>

Χατζηπατέρας, Κώστας, Φαφαλιού- Δραγώνα, Μαρία, *Μαρτυρίες 1941- '44. Η Αθήνα της Κατοχής*, Κέδρος, Αθήνα 2003.

Wieviorka, Annete, *Αουσβιτς. 60 χρόνια μετά*, Πόλις, Αθήνα, 2006.

Ξενόγλωσση

Anderl, Gabriele, “Zwangsarbeit, jüdische ‘Auswanderung’ und Deportation in Österreich. Geschichte der SS-Lager Doppl und Sandhof sowie der Wiener Leergutsammelstelle“, *Neue Zürcher Zeitung*, 31/8/1999, σ. 39-40.

Ashplant, T.G., Dawson, Graham, Poper, Michael (επιμ.), *Commemorating War. The Politics of Memory*, Transaction Publishers, New Brunswick 2006.

Assmann, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München 2006.

Assmann, Aleida, “Das Gedächtnis der Orte“, στο: Borsdorf Ulrich, Grütterm, H. Th., (επιμ.), *Orte der Erinnerung. Denkmal, Gedenkstätte, Museum*, Frankfurt 1999, σ. 59-77.

Assmann, Aleida, “Das Gedächtnis der Orte - Authentizität und Gedenken“, στο: Hiddemann, Frank, Schwarzenberger, Eckhard (επιμ.), *Firma Topf & Sohne-Hersteller der Öfen für Auschwitz. Ein Fabrikgelände als Erinnerungsort?*, Frankfurt a. M. / New York 2002, σ. 197- 212.

Assmann, Aleida, *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, C. H. Beck, München 2007.

Bal, Mieke, Crewe, Jonathan και Leo Spitzer (επιμ.), *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, University Press of New England, Hanover 1999.

Bald, Detlef, Klotz, Johannes και Wolfram Wette, *Mythos Wehrmacht. Nachkriegsdebatten und Traditionspflege*, Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin 2001.

Barash, Andrew Jeffrey, “The Sources of Memory”, *Journal of the History of Ideas*, 58:4 (1997), σ. 707- 717.

- Bauer, Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, Yale university press, New Haven / London 2001.
- Bauman, Zygmunt, *Liquid Modernity*, Cambridge, London 2000.
- Benbassa, Esther, Rodrigue, Aron, *Die Geschichte der sephardischen Juden. Von Toledo bis Saloniki*, Verlag Dr. Dieter Winkler, Bochum 2005.
- Benjamin, Walter, *On the Concept of History. Gesammelte Schriften I:2*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1974.
- Benjamin, Walter, „*Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*“, στο: Tiedermann, R. και H. Schweppenhäuser, *Gesammelte Schriften*, τόμος 1.2, Frankfurt a. M. 1974.
- Benz, Wolfgang, Distel, Barbara (Hg.), *Dachauer Hefte, Die vergessenen Lager*, τχ. 5 (November 1989).
- Benz, Wolfgang, *Places of Remembrance, Culture of Remembrance. Exhibition Catalogue for the Dachau Concentration Camp*, Karl M. Lipp Verlag, München 2005.
- Berg, Nicolas, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*, Wallstein Verlag, Göttingen 2003.
- Bodnar, John, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1992.
- Bolyos, Lisa, Morawek, Katharina (επιμ.), *Diktatorpuppe zerstört, Schaden gering. Kunst und Geschichtspolitik im Postnazismus*, Mandelbaum Verlag, Wien 2012.
- Bösch, Frank, Goschler, Constantin (επιμ.), *Public History. Öffentliche Darstellungen des Nationalsozialismus jenseits der Geschichtswissenschaft*, Campus, Frankfurt 2009.
- Breyer, Wolfgang, *Dr. Max Merten - ein Militärbeamter der deutschen Wehrmacht im Spannungsfeld zwischen Legende und Wahrheit*, αδημοσίευτη διατριβή, Πανεπιστήμιο Mannheim 2003.
- Brumlik, Micha, Sauerland, Karol (επιμ.), *Umdeuten, verschweigen, erinnern. Die späte Aufarbeitung des Holocaust in Osteuropa*, Campus Verlag, Frankfurt / New York 2010.
- Bunzl, Matti, “On the Politics and Semantics of Austrian Memory: Vienna’s Monument against War and Fascism”, *History & Memory*, 7:2 (1996), σ. 7- 40.
- Buser, Tina, Rauer, Valentin, "Gianfranco Finis Erinnerungspolitik. Eine Medienanalyse zu den Gedenkbesuchen in den Fosse Ardeagine und in Auschwitz", στο: Giesen, Bernhard και Christoph Schneider (επιμ.), *Tätertrauma. Nationale*

Erinnerungen in öffentlichen Diskurs, UVK Verlagsgesellschaft, Konstanz 2004, σ. 239- 268.

Carrier, Peter, *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989. The Origins and Political Function of the Vél' d' Hiv' in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*, Berghahn Books, New York - Oxford 2005.

Chandler, Adam, "François Hollande and French Jewish Memory", *Tablet*, 27/8/2012.

Climo, J. Jacob και Maria Cattell (επιμ.), *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, Altamira Press, Oxford 2002.

Cohen, Deborah και Maura O' Connor, *Comparison and History. Europe in crossnational perspective*, Routledge, New York 2004.

Confino, Alon, "Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide", *Cultural Analysis* 4 (2005), σ. 46-75.

Confino, Alon, "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", *The American Historical Review*, 102:5 (1997), σ. 1386- 1403.

Confino, Alon, "Travelling as a Culture of Remembrance. Traces of National Socialism in West Germany, 1945- 1960", *History & Memory*, 12:2 (2000), σ. 92- 121.

Confino, Alon, «Fantasies about the Jews: Cultural Reflections on the Holocaust», *History and Memory*, τόμ. 17, τχ. 1-2 (2005), σ. 296-322.

Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Contini, Giovanni, *La Memoria Divisa*, Rizzoli, Milan 1997.

Crane, Suzan, "Memory, Distortion and History in the Museum", *History and Theory*, 36:4 (December 1997), σ. 44-63.

Crane, Susan, "Writing the individual back into collective memory", *The American Historical Review*, 102:5 (1997), σ. 1373- 1385.

Dean, Carolyn, "Review: History and Holocaust Representation", *History and Theory*, 41:2 (2002), σ. 239- 249.

Dekoven, Sidra Ezrahi, "Representing Auschwitz", *History & Memory*, 7:2 (1996), σ. 121- 154.

Diner, Dan, *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocaust*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2007.

Diner, Dan, *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism and the Holocaust*, Berkeley 2000.

Diner, Dan, *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz*, Frankfurt a.M. 1988.

Diner, Dan, “Memory and restitution: World War II as a foundational event in uniting Europe”, στο: Diner, Dan και Gotthart Wunberg (επιμ.), *Restitution and Memory. Material restoration in Europe*, Berghahn Books, USA 2007, σ. 9-23.

Distel, Barbara, «The Dachau Concentration Camp after Liberation», στο: *The Dachau Concentration Camp, 1933 to 1945*, Catalogue for the Exhibition, Comité International de Dachau 2005.

Droulia, Loukia και Hagen Fleischer (H.g.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Metropol, Berlin, 1999.

Droumpouki, Anna Maria, “Contemporary Greek History in Abandonment: Second World War Memory Sites and the Use of Memory in Public History”, στο: Waaldijk, Berteke, Salvaterra, Carla και Izabella Agardi (επιμ.), *Making Sense, Crafting History. Practices of Producing Historical Meaning*, Edizioni Plus, Piza σ. 75- 91.

Dubiel, Helmut, “Über die Unfähigkeit, angemessen mit der Schuld umzugehen. Die Deutschen, ihr moralischer Souveränitätsmangel und ihre Unreife der demokratischen Kultur“, *Frankfurter Rundschau*, 12/11/1994, σ. 10.

Eley, Geoff, “Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986 - 1987”, *Past & Present*, 121 (1998), σ. 171- 208.

Elias, Norbert, *The Symbol Theory*, Sage, London, 1989.

Erk, Daniel, *So viel Hitler war selten. Die Banalisierung des Bösen oder warum der Mann mit dem kleinen Bart nicht totzukriegen ist*, Heyne, München 2012.

Evans, Richard, “The New Nationalism and the Old History: Perspectives on the West German Historikerstreit”, *The Journal of Modern History*, 59:4 (1987), σ. 761- 797. Evans, Richard, “History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness”, *History and Theory*, 41:3 (2002), σ. 326- 345.

Eyal, Gil, “Identity and Trauma. Two Forms of the Will to Memory”, *History & Memory*, 16:1 (2004), σ. 5- 36.

Fagerland, Tor Einar, Nilssen, Trond Risto, “The Norwegian Fascist Monument at

Stiklestad 1944-45”, στο: Bjerk, Helle, Lenz, Claudia και Erik Thorstensen (επιμ.), *Historicing the Uses of the Past*, Transcript, Bielefeld 2011, σ. 77-90.

Farmer, Sarah, “Symbols That Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen”, *Representations*, 49 (1995), σ. 97-119.

Fest, Joachim, "Die geschuldete Erinnerung: Zur Kontroverse über die Unvergleichbarkeit der nationalsozialistischen Massenverbrechen", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29/8/1989.

Fischer, Torben, Lorenz, Matthias N. (επιμ.), *Lexikon der "Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland. Debatten und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, Transcrit, Bielefeld 2007.

Flacke Monika (επιμ.), *Mythen der Nationen. 1945 -Arena der Erinnerungen*, 2 τόμοι, Deutsches Historisches Museum, Berlin 2004.

Fleischer, Hagen, “»Endlösung« der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland”, στο: Frei, Norbert (επιμ.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, σ. 474- 535.

-----, “Griechenland”, στο: Benz, Wolfgang, Graml, Hermann και Hermann Weiss (επιμ.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1998, σ. 494-496.

-----, “The Past Beneath the Present. The Resurgence of World War II Public History After the Collapse of Communism: a Stroll Through the International Press”, *Historein*, 4 (2003-2004), σ. 45- 111.

-----, “Authoritarian Rule in Greece (1936- 1974) and Its Heritage”, στο: Borejsza, W. Jerzy και Klaus Zieme (επιμ.), *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*, Berghahn Books, Warsaw 2006, σ. 237- 275.

-----, “Deutsche „Ordnung“ in Griechenland 1941- 1944”, στο: Droulia, Loukia, και Hagen Fleischer, *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Metropol Verlag, Berlin 1999, σ. 151- 223.

-----, “Les fleurs du mal: The Need to confront Holocaust distortion”, στο: Van der

Wilt, H.G. et al (επιμ.), *The Genocide Convention, The Legacy of 60 Years*, Martinus Nijhoff, Leiden 2012, σ. 159- 170.

-----, "Greek Jewry and Nazi Germany. The Holocaust and its antecedents", στο: Αβδελά, Έφη και Οντέτ Βαρών (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, πρακτικά συμποσίου Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, 23- 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 185- 206. -----, «Vom Kalten Krieg zur 'Neuen Ordnung'. Der Faktor Griechenland in der deutschen Aussenpolitik“, *Thetis*, 3 (1996), σ. 299- 309.

-----, "Erinnerungen an die 'Causa W.'", στο: Lehmann, Brigitte, Rabinovici, Doron, και Sibylle Summer (επιμ.), *Von der Kunst der Nestbeschmutzung. Dokumente gegen Ressentiment und Rassismus seit 1986*, Löcker, Wien 2009, σ. 32-40.

-----, „Der lange Schatten des Krieges und die griechischen Kalenden der deutschen Diplomatie“, στο: Kambas, Chryssoula και Marilisa Mitsou (επιμ.), *Hellas verstehen. Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Böhlau, Köln 2010, σ. 205-240.

-----, „Der Neubeginn in den deutsch-griechischen Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg und die "Bewältigung" der jüngsten Vergangenheit.“, στο: *Griechenland und die Bundesrepublik Deutschland im Rahmen Nachkriegseuropas*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 81-108 [επαυξημένη ανατύπωση στο περ.: *Thetis*, τομ. 10 (2003)].

-----, "Was wäre wenn ... Die 'Bewältigung' der kommunistischen Niederlage im griechischen Bürgerkrieg nach Wiederherstellung der Demokratie (1974-2006)", στο: Brunnbauer, Ulf και Stefan Troebst (επιμ.), *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerung an den Kommunismus in Südosteuropa*, Böhlau, Köln/Weimar/Wien 2007, σ. 27-45.

-----, "Griechenland. Das bestrittene Phänomen.“, στο: Graml, Hermann, Königseder, Angelika και Juliane Wetzels (επιμ.), *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas*, Metropol, Berlin 2001, σ. 207-226.

Fleischer Hagen και Despina Konstantinakou, "Ad calendas graecas? Griechenland und die deutsche Wiedergutmachung", στο Hockerts H.-G. et al (επιμ.), *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000*, Göttingen 2006, σ. 375 – 457.

Fleming, K. E., *Greece. A Jewish History*, Princeton University Press, New Jersey 2008.

Forty, Adrian, Küchler, Susanne (επιμ.), *The Art of Forgetting*, Berg, Oxford, New York 2001.

Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge*, Tavistock, London 1972. Franco, Hizkia M., *The Jewish Martyrs of Rhodes and Kos*, Joseph Franco, Zimbabwe 2009.

Frank, Petra, Hördler, Stefan (επιμ.), *Der Nationalsozialismus im Spiegel des öffentlichen Gedächtnisses. Formen der Aufarbeitung und des Gedenkens*, Metropol, Berlin 2005.

Friedländer, Saul, *Kitsch und Tod. Der Widerschein des Nazismus*, Fischer, München 2007.

Frings, Ute, “Authentische Orte verfallen. Gedenkstätten in Sachsenhausen und Ravensbrück fehlt Geld”, *Frankfurter Rundschau*, 30.1.1997.

Funke, Hajo, “Bitburg, Jews, and Germans: A Case - Study of Anti - Jewish Sentiment in Germany during May, 1985”, *New German Critique*, 38 (1986), σ. 57-72.

François, Etienne, Schulze, Hagen (επιμ.), *Deutsche Erinnerungorte. Eine Auswahl*, Bundeszentrale für politische Bildung, Verlag C.H.Beck, München 2005.

Galanis, Georgios, “Spaltung und Mythenbildung. Kollektives Nicht-Erinnern an Weltkrieg und Diktatur in Griechenland”, *Zeitschrift für Politische Psychologie*, 4 (Januar 1998), σ. 325- 336.

Gazi, Efi, “Claiming History. Debating the Past in the Present”, *Historiein*, 4 (20032004), σ. 5- 14.

Gedi, Noa, Elam, Yigal, “Collective Memory- What is it?”, *History & Memory*, 8:1 (1996), σ. 30- 51.

Gillis, John R., *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton 1994.

Gross, Jan Tomasz, Gross, Irena Grudzinska, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust*, Oxford University Press, Oxford 2012.

Gross, Jan T., *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, Random House, New York 2006.

Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago 1992 [σε μετάφραση από τα γαλλικά Lewis A. Coser, *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941].

Hamburger Institut für Sozialforschung (επιμ.), *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*, Ausstellungskatalog, Hamburger Edition HIS, Hamburg 2002.

Hammerstein, Katrin, Mählert, Ulrich et al, *Aufarbeitung der Diktatur-Diktat der Aufarbeitung? Normierungsprozesse beim Umgang mit diktatorischer Vergangenheit*, Wallstein, Göttingen 2009.

Heimrod, Ute, Schluchse, Günter και Horst Seferens, *Der Denkmalstreit - Das Denkmal? Die Debatte um das Denkmal für die ermordeten Juden Europas. Eine Dokumentation*, Philo, Berlin 1999.

Hein, Hilde, "What is Public Art?: Time, Place and Meaning", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 54:1 (1996), σ. 1-7.

Henseler, Christoph, "Thälmanns Gethsemane. Die Gedenkstätte Ziegenhals und ihr Ende", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 58:6 (2010), σ. 527-552.

Herf, Jeffrey, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Harvard University Press, 1997.

Herzog, Dagmar, "The sexual revolution and the legacies of the Nazi past", στο: Gassert, Phillip, Steinweis, Alan E. (επιμ.), *Coping with the Nazi past. West German debates on Nazism and generational conflict, 1955- 1975*, Berghahn Books, New York / Oxford 2007, σ. 161- 175.

Hillgruber, Andreas, "Das Zeitalter der Tyrannen. Geschichte und Politik: Die Verwalter der Aufklärung, das Risiko der Wissenschaft und die Geborgenheit der Weltanschauung. Eine Aufgegnung auf Jürgen Habermas", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31.7.1986.

Hockerts, Hans Günter, "Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft", στο: Jarausch, Konrad και Martin Sabrow (επιμ.), *Verletztes Gedächtnis. Erinverungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*, Campus Verlag, Frankfurt / New York 2002, σ. 39- 73.

Hofmann, Thomas, "Buchenwald-Gedenktage in Weimar 1945-1995", *Fr. Hefte*, April 1995, σ. 353-359.

Hoheisel, Horst, "Aschrottbrunnen- Denk-Stein-Sammlung- Brandenburger Tor-Buchenwald. Vier Erinnerungsversuche", στο: Berg, Nicolas, Jochimsen, Jess, και Bernd Stiegler (επιμ.), *Shoah. Formen der Erinnerung. Geschichte, Philosophie, Literatur, Kunst*, Wilhelm Fink Verlag, München 1996, σ. 253-265.

Holzbach, Heidrun, "...wie Juden zu behandeln", *Die Zeit*, 17/8/2000, σ. 64.
Höpken, Wolfgang, "Vergangenheitsbewältigung in Südeuropa: Chance oder Last?", *Südosteuropa*, 48 (1999), σ. 613-628.

Höpken, Wolfgang, "War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia", *East European Politics and Societies*, 13 (1999), σ. 190-227. Ho Tai, Hue- Tam, "Remembered Realms: Pierre Nora and French National Memory", *American Historical Review*, 106:3 (2001), σ. 906-922.

James, Jason, "Undoing Trauma: Reconstructing the Church of our Lady in Dresden", *Ethos*, 34:2 (2006), σ. 244-272.

Jenkins, Tiffany, "Victims remembered", *Museums Journal*, 105:5 (May 2005), σ. 22-24.

Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe since 1945*, New York 1995.

Kammen, Michael, *Mystic Chords of Memory. The transformation of tradition in American culture*, First Vintage Books Edition, New York 1991.

Kammerer, Gabriele, *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste*, Lamuv, Göttingen 2008.

Kansteiner, Wulf, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of collective memory studies", *History and Theory*, 41:2 (2002), σ. 179- 197.

Kaplan, Brett Ashley, *Landscapes of Holocaust Postmemory*, Routledge, New York 2011.

Knigge, Volkhard και Norbert Frei, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C. H. Beck, München 2002.

Kölsch, Julia, *Politik und Gedächtnis*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2000.

Lacapa, Dominick, "Revisiting the Historians' Debate", *History & Memory*, 9:1/2 (1997), σ. 80- 112.

Ladd, Brian, *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, University of Chicago Press, USA 1997.

Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945- 1965*, Cambridge University Press, UK 2000.

Lebow, Ned Richard, Kansteiner, Wulf και Claudio Fogu, *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham, Duke University 2006.

Lieber, Hans-Joachim, "Ideologisch- gesellschaftliche Motive studentischer Opposition", στο: Steffen, Hans (επιμ.), *Die Gesellschaft in der Bundesrepublik. Analysen*, τόμος Β', Göttingen 1971, σ. 85- 104.

Linenthal, Edward, "Struggling with History and Memory", *The Journal of American History*, 82:3 (December 1995), σ. 1094- 1101.

Lupu, Noam, "Memory Vanished, Absent and Confined. The Countermemorial Project in 1980s and 1990s Germany", *History & Memory*, 15:2 (2003), σ. 130- 164.

Macdonald, Sharon, *The Politics of Display. Museums, Science, Culture*, Routledge, London 1998.

Macdonald, Sharon και Gordon Fyfe, *Theorizing Museums*, Blackwell Publishers/The Sociological Review, Oxford, Α' έκδοση 1996, Β' έκδοση 2004.

Mains, Susan, "Monumentally Carribean: Borders, Bodies, and Redemptive City Spaces", *Small Axe*, 16:8:2 (September 2004), σ. 179- 198.

Marcuse, Harold, *Legacies of Dachau. The uses and abuses of a concentration camp, 1933- 2001*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Merrifield, Andrew, "Place and Space: A Lefebvrian Reconciliation", *Royal Geographical Society*, 18 (1993), σ. 516-531.

Michman, Dan (επιμ.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945- 2000*.

German Strategies and Jewish Responses, Peter Lang Publishing, New York 2002.

Minca, Cl. (επιμ.), *Postmodern Geography. Theory and Praxis*, Blackwell, London 2001.

Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der Deutschen Demokratischen Republik, *Von Ribbentrop zu Adenauer. Eine Dokumentation über das Bonner Auswärtige Amt*, September 1961.

Mosse, George, "National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany", *Journal of Contemporary History*, 14:1 (January 1979), σ. 1- 20.

Nolan, Mary, "The Historikerstreit and Social History", *New German Critique*, 44 (1988), σ. 51- 80.

Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, No 26, Spring 1989, σελ. 7- 24.

Olick, Jeffrey, "Collective Memory: The Two Cultures", *Sociological Theory*, 17:3 (1999), σ. 333- 348.

Olick, Jeffrey, Levy, Daniel, "Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics", *American Sociological Review*, 62:6 (1997), σ. 921- 936.

Olick, Jeffrey, Robbins, Joyce, "From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology*, 24 (1998), σ. 105-140.

Papamichos-Chronakis, Paris, "Of Holocaust Monuments and parking lots.

Legitimizing Jewish presence in contemporary Thessaloniki", Paper presented at the International colloquium *Patrimoines, identités culturelles et mémoires collectives en Grèce et en Turquie*. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 21 March 2008.

Paul, Gerhard, Schoßig, Bernhard (επιμ.), *Öffentliche Erinnerung und Medialisierung des Nationalsozialismus. Eine Bilanz der letzten dreißig Jahre*, Wallstein, Göttingen 2010.

Polonsky, Antony, Michlic, Joanna B. (επιμ.), *The Neighbors respond. The controversy over the Jedwabne massacre in Poland*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2004.

Portelli, Alessandro, *The battle of Valle Giulia: oral history and the art of dialogue*, Wisconsin University Press, Wisconsin 1997.

Portelli, Alessandro, *L'ordine e già stato eseguito: Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*, Donzelli, Rome 1999.

Quack, Sibylle, "Das Denkmal für die ermordeten Juden Europas und der Ort der Information im Kontext den Gedenk- und Erinnerungskultur", στο: Erler, Hans (επιμ.), *Erinnern und Verstehen. Der Völkermord an den Juden im Politischen Gedächtnis der Deutschen*, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2003, σ. 294- 304.

Rabinbach, Anson, "From Explosion to Erosion: Holocaust Memorialization in America since Bitburg", *History & Memory*, 9:1/2 (1997), σ. 226- 255.

Rigney, Ann, "Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory", *Journal of European Studies*, 35:1 (2005), σ. 11-28.

- Reichel, Peter, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur in Politik und Justiz*, Beck, München 2007.
- Riotte, Ellen, *Erinnerungspolitik in Griechenland. Eine Untersuchung anhand der zwei Fallbeispiele Distomo und Kalavryta*, Diplomarbeit am Otto-Suhr-Institut der Freien Universität Berlin, August 2002.
- Rondholz, Eberhard, "500.000 Leichen im Keller", *Frankfurter Rundschau*, 12.08.2010.
- Rondholz, Eberhard, "Mutmaßungen über Massaker", *Konkret*, Heft 11 2007.
- Rondholz, Eberhard, "Griechische Kollaborateure in deutscher Uniform? Mutmaßungen über das „Unternehmen Kalavryta“, *Griechenland-Zeitung*, 12.12.2007.
- Rosenfeld, Gavriel D., *Munich and Memory. Architecture, Monuments, and the Legacy of the Third Reich*, University of California Press, California 2000.
- Rossington, Michael, Whitehead, Anne, *Theories of Memory. A Reader*, Edinburgh University Press 1988.
- Rouso, Henry, *La hantise du passé : entretien avec Philippe Petit*, Les éditions Textuels, Paris 1998.
- Rouso, Henry, *Le Syndrome de Vichy*, Seuil 1990.
- Sabrow, Martin, "Das Unbehagen an der Aufarbeitung. Zur Einführung von Wissenschaft, Moral und Politik in der Zeitgeschichte", στο: Schaarschmidt, Thomas (επιμ.), *Historisches Erinnern und Gedenken im Übergang vom 20. zum 21. Jahrhundert*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2008, σ. 11- 26.
- Savage, Kirk, "History, Memory, and Monuments: An Overview of the Scholarly Literature on Commemoration", <http://www.nps.gov/history/history/ressedu/savage.htm> (28/09/09).
- Schlötzer, Christian, "Wo die Erinnerung erschossen wurde", *Süddeutsche Zeitung*, 23.6.2005.
- Schneider, Chaim Richard, "Vergangenheitsbewältigungsrituale und die Rückkehr der toten Juden", στο: Erler, Hans (επιμ.), *Erinnern und Verstehen. Der Völkermord an den Juden im politischen Gedächtnis der Deutschen*, Campus, Frankfurt 2003, σ. 139- 144.
- Staedler, Siegfried, "Korrekturen an den roten Legenden. Mitten im deutschen Volke: Buchenwald", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10.4.1995.

- Schwelling, Birgit, "On History, Memory, and Identity: The Vietnam Veterans Memorial as a Lieu de Mémoire", στο: Hoelbling, Walter, Rieser, Klaus και Susanne Rieser, *US Icons and Iconity*, Lit, Wien 2006, σσ. 21- 37.
- Schwelling, Birgit, "Gedenken im Nachkrieg. Die 'Friedland-Gedächtnisstätte' ", *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, 5 (2008), <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Schwelling-2-2008> _____ (4/1/10).
- Seidler, Franz W., *Fahnenflucht. Der Soldat zwischen Eid und Gewissen*, Herbig, München 1993.
- Shanken, Andrew, "Planning Memory: Living Memorials in the United States during World War II", *The Art Bulletin*, 84:1 (Mar. 2002), σ. 130- 147.
- Soja, Edward W., *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London-New York 1989.
- Stavginski, Hans- Georg, *Das Holocaust- Denkmal. Der Streit um das Denkmal fuer die ermordeten Juden Europas in Berlin (1988-1999)*, Ferdinand Schoeningh, Paderborn 2002.
- Suleiman, Susan Rubin, *Crises of Memory and the Second World War*, Harvard University Press, USA 2006.
- Thadden, Rudolf von, Kaudelka, Steffen (επιμ.), *Erinnerung und Geschichte. 60 Jahre nach dem 8. Mai 1945*, Wallstein, Göttingen 2006.
- Thanassekos, Yannis, "Des Lieux de Répression aux controverses mémorielles », *Questions de Communication*, 5 (2008), σ. 219- 227.
- Thiele, Hans- Günther (επιμ.), *Die Wehrmachtausstellung. Dokumentation einer Kontroverse*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1997.
- Thünemann, Holger, *Holocaust-Rezeption und Geschichtskultur. Zentrale HolocaustDenkmäler in der Kontroverse. Ein deutsch-österreichischer Vergleich*, SchultzKirchner Verlag, Idstein 2005.
- Tilmans, Karin, Vree, Frank, Winter, Jay (επιμ.), *Performing the Past. Memory, History, and Identity in modern Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010.
- Überschär, Gerd R., *Das Nationalkomitee Freies Deutschland und der Bund Deutscher Offiziere*, Fischer, Frankfurt 1995.

Van Boeschoten, Riki, “Nation, memory and the politics of suffering in a transnational space: chosen traumas of the Greek Civil War”, αδημοσίευτη ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Γύρω από τον Πλανήτη. Παλαιά Ερωτήματα και Νέα Θέματα στη Συγκριτική και Δι-εθνική Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και περιοδικό *Ιστορεΐν/Historein*, Βόλος, 4-6 Ιουνίου 2010.

Van Boeschoten, Riki. “Broken bonds and divided memories: War time massacres reconsidered in a comparative perspective”, *Oral History*, Spring 2007, σ. 39-48.

Verdery, Katherine, *The political lives of dead bodies. Reburial and postsocialist change*, Columbia University Press 1999.

von Wrochem, Oliver και Lars Jockheck (επιμ.), *Das KZ Neuengamme und seine Außenlager. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerung, Bildung*, Metropol, Berlin 2010.

Walston, James, “History and Memory of the Italian Concentration Camps”, *The Historical Journal*, 40:1 (Mar. 1997), σ. 169-183.

Welzer, Harald (επιμ.), *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt 2007.

Wertsch, James, *Voices of Collective Remembering*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Wette, Wolfram, «Verweigerung und Desertion im Wandel der öffentlichen Meinung (1980-1995)», στο: Haase, Norbert και Gerhard Paul (επιμ.), *Die anderen Soldaten. Wehrkraftzersetzung, Gehorsamverweigerung und Fahnenflucht im zweiten Weltkrieg*, Fischer, Frankfur a. M 1995, σ. 189- 204.

Willsher, Kim, “François Hollande sorry for wartime deportation of Jews“, *Guardian*, 22/7/2012.

Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, Great Britain 1995.

Winter, Jay, *Remembering War: The Great War between Historical Memory and History in the 20th Century*, Yale University Press, New Haven 2006.

Winter, Jay, Sivan, Emmanuel (επιμ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Wippermann, Wolfgang, *Denken statt Denkmalen. Gegen den Denkmalwahn der Deutschen*, Rotbuch, Berlin 2010.

Wolschke-Bulmahn, Joachim (επιμ.), *Places of Commemoration: Search for Identity and Landscape Design*, Dumbarton Oaks, Washington 2001.

Wood, Nancy, *Vectors of Memory. Legacies of trauma in postwar Europe*, Berg, Oxford / New York 1999.

Worthy, Scott, "Communities of Remembrance: Making Auckland's War Memorial Museum", *Journal of Contemporary History*, 39:4 (2004), σ. 599- 618.

Young, James, "The biography of a Memorial Icon: Nathan Rapoport's Warsaw Ghetto Monument", *Representations*, 26 (Spring 1989), σ. 69-106.

-----, "Jom Hashoah: Die Gestaltung eines Gedenktages", στο: Berg, Nicolas, Jochimsen, Jess, και Bernd Stiegler (επιμ.), *Shoah. Formen der Erinnerung. Geschichte, Philosophie, Literatur, Kunst*, Wilhelm Fink Verlag, München 1996, σ. 53- 76.

-----, "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today", *Critical Inquiry*, 18:2 (1992), σ. 267- 296.

-----, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press, New Haven 1993.

-----, "Between History and Memory. The Uncanny Voices of Historian and Survivor", *History & Memory*, 9:1/ 2 (1997), σ. 47- 58.

-----, *At Memory's Edge: After Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, Yale University Press, New Haven 2000.

-----, *Writing and rewriting the Holocaust. Narrative and the consequences of Interpretation*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1988.

Zimmer, Hasko, *Der Buchenwald- Konflikt. Zum Streit um Geschichte und Erinnerung im Kontext der deutschen Vereinigung*, Agenda, Münster 1999.

Διαδικτυακοί τόποι <http://abravanel.wordpress.com/2009/07/10/ioannina-antisemitic-violence-escalates/>

(12/7/09)

<http://www.hdg.de/lemo/html/dokumente/NeueHerausforderungenredeNolte1986/index.html> (4/9/09) <http://www.nytimes.com/1985/05/06/international/europe/06REAG.html> (4/09/09). www.holocaustdenialontrial.com (10/10/09).

<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=114&artId=157303&dt=09/07/2006>
(11/10/09)

<http://www.tanea.gr/default.asp?pid=30&ct=19&artid=4500994&enthDate=07022009>
(11/10/09)

http://athens.indymedia.org/front.pp3?lang=el&article_id=298453 (15/10/09) <http://www.nd.edu/~cmendoz1/datos/papers/kalyvas.pdf> (16/10/09). <http://news.bbc.co.uk/2/hi/7422826.stm> (23/10/09).

<http://abravanel.wordpress.com/2008/08/22/neo-nazi-group-urinates-on-the-shoah-memorial-in-rhodes-a-video/> (28/10/09).

<http://www.ushmm.org/wlc/article.php?lang=en&ModuleId=10005215> (8/12/09)

http://www1.yadvashem.org.il/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf
(4/01/10).

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Archaeology/Masada1.html> (9/1/10).

http://humancity.blogspot.com/2007/04/blog-post_16.html (8/3/10).

<http://www2.rizospastis.gr/story.do?id=5142025&publDate=20/6/2009> (8/3/10).

<http://www.kis.gr/index.php/2008-10-31-15-02-57/2008-10-31-15-20-55/2009-04-30-10-23-21/376-2009.html> (9/3/10).

<http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=3489133&publDate=4/8/2006> (11/3/10).

<http://www.kis.gr/index.php/2008-10-31-15-51-47/2008-10-31-15-52-28.html>
(11/3/10). <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,531865,00.html>
(1/4/10).

<http://www.welt.de/kultur/kunst-und-architektur/article7488159/Was-ist-so-schlimm-dan-Rissen-in-den-Stelen.html> (8/5/2010). <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,634758,00.html> (14/5/2010).

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=163255> (19/5/10).

<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=1&artid=332267&dt=18/05/2010#ixzz0oNFvrMzR> (19/5/10).

<http://www.kis.gr/index.php/component/content/article/49-2009-05-11-09-28-23/5062010-05-17-08-01-45.html> (19/5/10).

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=162340> (19/5/10).

http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_ell_2_13/04/2010_397320 (19/5/20).

<http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/index.php?id=985> (30/5/10).

<http://www.avgi.gr/ArticleActionshow.action?articleID=523707> (11/6/2010).

<http://www.xronos.gr/detail.php?ID=56359> (11/6/10). http://www.lidice-memorial.cz/history_en.aspx (13/6/2010).
<http://www.iospress.gr/mikro2005/mikro20051210.htm> (29/6/2010).
<http://www.spiegel.de/kultur/literatur/0,1518,druck-704318,00.html> (5/7/10).
<http://www.welt.de/kultur/article8171695/Die-Nazi-Bauten-sind-besser-als-ihrRuf.html> (5/7/10). <http://www.tagesspiegel.de/berlin/soll-es-ein-denkmal-fuer-missbrauchte-frauengeben/1869338.html> (5/7/10).
<http://www.topographie.de/topographie-des-terrors/nc/1/> (7/7/10).
http://cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=907:201001-24-13-37-18&catid=35:jewdaism&Itemid=59 (8/7/10).
http://abravanel.wordpress.com/2009/09/27/antisemitic_violence_jan09/ (8/7/10).
http://www.giannena.gr/%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/ekdiloseis/Koinoniki_Aspida_Ebraiko_Nekrotafeio.aspx (8/7/2010).
<http://www.themenportal.de/nachrichten/zeppelintribuene-auf-nuernberger-reichsparteitagsgelaende-muss-saniert-werden-80508> (10/7/10). <http://www.german-architecture.info/GERMANY/TEN/TEN-NS-02.htm> (11/7/10). <http://www.themenportal.de/nachrichten/foerderverein-will-gedenkstaette-fuer-nsopfer-in-neustadt-errichten-22721> (11/7/10).
<http://www.themenportal.de/nachrichten/namensgeber-fuer-petersenplatz-sorgt-fuerstreit-in-jena-13574> (11/7/10). <http://de.news.yahoo.com> (8/11/2009).
http://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/01_e.html (21/10/10).
<http://www.sueddeutsche.de/muenchen/muenchen/politik/2.220/hitler-attentaeter-georg-elser-eine-minute-gedenken-1.1020720> (20/11/10).
<http://www.taz.de/1/berlin/artikel/1/gesicht-des-widerstands/> (20/10/10). <http://www.maerkischeallgemeine.de/cms/beitrag/11934553/61129/Mit-demJugendschutzlager-Uckermark-wird-ein-weiterer-Ort.html?print=J> (20/11/10).
<http://www.sueddeutsche.de/muenchen/muenchen/politik/gedenktafel-enthueellt-vierpolizisten-gegen-hitler-1.1021578> (20/11/10).
http://www.focus.de/reisen/reisefuehrer/deutschland/diktatoren-tour-auf-hitlersspuren_aid_596966.html (13/2/2011).
<http://www.dmko.gr/el/component/content/article/37-education/59-education.html> (13/2/2011). <http://indy.gr/library/ellines-tsigganoi-stin-ethniki-antistasi-kai-sta-chronia-tiskatochis> (15/2/2011). <http://www.bund-der-vertriebenen.de/>

[pdf - mahnmal / ba - wue - teil -2 . pdf](#) (15/2/2011).
<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,745482,00.html> (15/2/2011).
<http://www.welt.de/kultur/article13190295/Wie-eine-KZ-Gedenkstaetteinstrumentalisiert-wurde.html?print=true#reqdrucken> (24/4/2011).
<http://www.tagesspiegel.de/politik/das-vergessene-lager/4289360.html> (18/6/2011). <http://www.iospress.gr/ios2005/ios20051030.htm> (21/9/2011).
<http://www.georg-elser-arbeitskreis.de/texts/fr19991118.htm> (22/9/2011).
<http://www.welt.de/kultur/history/article13626902/Exekution-von-mindestens-50-000-Juden-vorgesehen.html> (2/10/2011).
<http://www.faz.net/artikel/C30351/zum-jahrestag-des-massakers-spaziergang-in-babij-jar-30723517.html> (2/10/2011).
<http://www.guardian.co.uk/world/2006/jun/05/italy.secondworldwar/print> (17/2/2012). <http://www.welt.de/regionales/hamburg/article106160677/Mit-Online-Stolpersteinegegen-das-Vergessen.html> (14/4/2012).
<http://www.berlinbiennale.de/blog/projekte/berlin-birkenau-von-lukasz-surowiec19073#respond> (28/4/2012).
<http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/0,1518,830230,00.html> (28/4/2012).
<http://www.taz.de/Erinnern-mit-Steinen/!102613/> (2/10/2012) http://www.ohne-uns.de/archiv/94_6_95_1/denkmal4.shtml (13/10/2012)
http://www.deserteur-denkmal.de/deserteur-denkmal-geschichte-denkmal-bonn__stadt__bonn.html (13/10/2012) <http://www.taz.de/!102726/> (13/10/2012)
<http://www.welt.de/regionales/hamburg/article106199455/Ein-Denkmal-fuerDeserteure-der-Wehrmacht.html> (13/10/2012) <http://www.berliner-zeitung.de/berlin/5000--stolperstein-in-berlin-dutzendestolpersteine-verschandelt,10809148,23137348.html> (8/6/2013)
<http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/kunst/de-l-allemagne-im-louvre-aus-tiefem-talzu-riefenstahl-12141764.html> (8/6/2013)
<http://www.youtube.com/watch?v=40IRz5eITnA> (8/6/2013)
Lukasz Stanek, “Space as concrete Abstraction”, http://www.henrilefebvre.org/text/Routledge_STANEK.pdf (11/6/2013).